ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

中央民族大学国家《211》工程项目资助

ئابدۇرەئوپ تەكلماكانىي

چاغاتاي ئۇيغۇرچىسى

گرامماتىكىسى

مىللەتلەر نەشرىياتى
بېيجىڭ

ئابدۇرەئوپ تەكلماكانىي

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى

مىللەتلەر نەشرىياتى
بېيجىڭ

كىرىش

بۇ كىتاب «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە مۇپەسسەل بايان» ناملىق خاس ئەسىرىمنىڭ ئىككىنچى بۆلۈمىدە بېرىلگەن «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى گراماتىكىسى» ئاساسىدا، ئۆزگەرتىپ ۋە تولۇقلاپ يېزىلدى.

تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئىچىدە، تىل — يېزىق تارىخى نىسبەتەن ئۇزۇن بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى ئاشۇ ئۆزى بېسىپ ئۆتكەن ئۇزاق تارىخى ئۇزايىدىن ئادەتتە، «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى»، «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى» ۋە «ھازىرقى ئۇيغۇر تىلى » (ياكى « چاغداش ئۇيغۇر تىلى») دېگەن ئۈچ باسقۇچلۇق بۆلەككە بۆلۈنىدۇ. تىلشۇناسلىقنىڭ ئىنچىكە قائىدىلىرى بويىچە ئېيتقاندا، مەزكۇر ئۈچ باسقۇچلۇق ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەر قايسى باسقۇچ تۈرى ئۆز ئالدىغا روشەن ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دېگىنىمىز ئادەتتە، ئۇيغۇر يۇرتى چاغاتاي خانلار ھۆكۈمرانلىقىدا بولغان 14- ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ، 20- ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئىشلىتىلگەن ئۇيغۇر تىلىنى كۆرسىتىدۇ. يازما ئەسەرلەردىن ئۆرنەك ئېلىپ ئېيتساق، ناسىرىددىن رابغۇزىي (ناصرالدين ربغوزى) مىلادى 1310- يىلى قەلەمگە ئالغان « قىسەسۇل ئەنبىيا » (قصص الانبيا: پەيغەمبەرلەر ھەققىدە قىسسىلەر) دىن تارتىپ، 1953- يىلى چاغداش ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئېلىپبەسى تۈزۈلۈپ، ئېلان قىلىنغانغا قەدەر ئارىلىقتا يېزىلغان ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسى چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ئەسەرلەر سانىلىدۇ.

ئەمدى، تېپىك ئالاھىدىلىك جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گراماتىكا جەھەتلەردە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا راۋاجلىنىش

بىلەن بىر چاغدا، ئەرەب، پارس تىللىرىدىن ئۆزغۇنلىغان سۆز ـ ئىبارىلەرنى، تۈراقلىق تەركىب جۈملىلەرنى ۋە بىر مۇنچە ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنى قوبۇل قىلىپ ئىشلەتكەنلىكى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئەمەلىيەتتە، « تۈركي تىللار دىۋانى » ۋە « قۇتادغۇ بىلىك » قاتارلىق نادىر ئەسەرلەر باش بەلگە بولغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ داۋامى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسى، ھېلىھەم زوق ـ شوق بىلەن تەرەننۇم قىلىنىۋاتقان ۋە پۈتمەس تۆگىمەس مۇھەببەت بىلەن ئوقۇلۇۋاتقان ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تېكىستلىرىنىڭ تىلى بولغانلىقى، شۇنداقلا ھازىرغىچە بولغان ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تارىخىدا، نىسبەتەن زور سالماقنى تەشكىل قىلىدىغان ئەدەبىي، تارىخىي ۋە ئىسلامىي ئەسەرلەر يېزىلغان شاراپەتلىك تىل بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنى ئىخلاس بىلەن ئۆگىنىش ۋە بېرىلىپ تەتقىق قىلىش ھەقىقەتەنمۇ ئەمەلىي قىممەت، رېئال ئەھمىيەت ۋە ئىقبالللىق زۆرۈرىيەتكە ئىگىدۇر.

بۇ يەردە ئالاھىدە ئەسكەرتىپ قويۇشقا تېگىشلىك بىر مەسىلە شۇكى، ئۇشبۇ كىتاب « چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە مۇپەسسەل بايان » دا بېرىلگەن « چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى » نىڭ ئاددىي ھالدىكى كۆچۈرۈلمىسى ئەمەس، بەلكى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ھالدىكى نەزەرىيىۋى ئاساسلار بويىچە زۆرۈر ئۆزگەرتىشلەر كىرگۈزۈلگەن پۈتۈنلىمە ۋە تولۇقلىما نۇسخا ھېسابلىنىدۇ. سېلىشتۇرۇپ قارايدىغان بولساق، ئوتتۇرىدىكى زۆرۈر ئۆزگەرتىش ۋە تولۇقلىمىلار تۆۋەندىكى ئۈچ تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغانلىقىنى كۆرىمىز:

بىرىنچى. بۇ خاس ئەسەردە، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسىدىكى بىر مۇھىم مەسىلە كېڭەشلىك ئاساستا ھەل قىلىندى.

مەن مۇندىن بۇرۇنقى ماقالە ۋە ئەسەرلىرىمدە، چاغاتاي ئۇيغۇر

تىلى فونېتىكىسىدا يىگىرمە بەش ئۈزۈك تاۋۇش بارلىقىنى، هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئومۇمەن بار ساناليدىغان مەزكۇر يىگىرمە بەشىنچى ئۈزۈك تاۋۇشنىڭ تىرانسكرىپسىيىدە «ئ» يېزىلىپ، تەلەپپۇزدا، [ʔ] ئوقۇلىدىغانلىقىنى ئىزچىل تەكىتلەپ كەلگەندىن باشقا (بۇ مەسىلىنىڭ تەپسىلاتى ئۈچۈن، مەزكۇر كىتابتىكى خاس باب « چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى يىگىرمە بەشىنچى ئۈزۈك تاۋۇش ‹ئ› توغرىسىدا» غا مۇراجىئەت قىلىڭ)، سوزۇق تاۋۇشلار بابىدا، باشقا تىلچىلارغا ئوخشاشلا، «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا ‹ ئې › تاۋۇشىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان سەككىز سوزۇق تاۋۇش بار » دېگەن قاراشنى بايان قىلىپ كەلگەنىدىم. بىراق، مۆھتەرەم رەهبىرىمىز تۆمۈر داۋامەت باش تۈزگۈچىلىكىدە ئىشلىنىپ، 1997- يىلى جۇڭگو قامۇس نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان 13 تومлۇق كاتتا ئەسەر « ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى » نى قېتىرقىنىپ ئوقۇش، ئۆگىنىش ۋە ئىنچىكىلەپ تەتقىق قىلىش جەريانىدا، «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا ‹ئې› سوزۇق تاۋۇشى بار » دېگەن قاراشنىڭ توغرا بولمىغانلىقىنى چوڭقۇر هېس قىلدىم. بۇ مەسىلىنى ئېچىپراق ئېيتساق مۇنداق گەپ:

ئون ئۈچ تومлۇق ئابىدە خاراكتېرلىك ئەسەر « ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى » نى ئىشلىگەن ئالىملار: « چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، خۇسۇسەن مۇقام رەسمىي يۈرۈشلەشتۈرۈلگەن ئاشۇ 16- ئەسىر ئۇيغۇر تىلىدا، خۇددى بۈيۈك ئالىم مەهمۇد كاشغەرىي تۈزگەن ‹تۈركىي تىللار دىۋانى› دا ئىپادىلەنگەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكىگە ئوخشاشلا، تىل ئارقا تار سوزۇق تاۋۇش ï مەۋجۇت ئىدى، يەنى تىل ئارقا ۋە تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلىرىنىڭ ماسلىشىشىدا، تىل ئارقا سوزۇق a تاۋۇشىغا تىل ئارقا تار سوزۇق ï، تىل ئالدى سوزۇق ä (ئە)گە بولسا،

تىل ئالدى تار سوزۇق i تاۋۇشى ماسلىشاتتى ›› دەپ قارىغان. ئۇلارنىڭ بۇ قارىشى مەزكۇر 13 تومۇق گىگانت ئەسەردىكى مۇقام تېكىستلىرىنىڭ لاتىنچە ترانسكرىپسىيىسىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. ئالايلۇق:

Pärі qïzlar jäwlan qïlïp
Yigitlärning könglin alïp
Bağqa kirär qolin salïp
Jäyrän käbi mangïşlarї

(« ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى ›› 12- ئىراق مۇقامى، لاتىنچە ترانسكرىپسىيە90- بەت.جۇڭگو قامۇس نەشرىياتى 1997- يىل)

پەرى قىزلار جەۋلان قىلىپ،
يىگىتلەرنىڭ كۆڭلىن ئالىپ،
باغقا كىرەر قولىن سالىپ،
جەيرەن كەبى ماڭىشلارى.

(قاراڭ: يۇقۇرىقى كىتاب، ئۇيغۇرچە ترانسكرىپسىيە، 34- بەت).

ئەمدى، مېنىڭ بۇ مەسلىنى مەن ئوتتۇز يىلدىن بۇيان ئىزچىل شۇغۇللىنىپ كېلىۋاتقان چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەرنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا تەتبىقلاپ ئەستايىدىللىق بىلەن مۇلاھىزە قىلىشىمچە، 13تومۇق « ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى ›› نى ئىشلىگەن ئالىم ۋە مۇتەخەسسىسلارنىڭ « ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تېكىستلىرى تىلىدا، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكىگە ئوخشاشلا، ï (تىل ئارقا ‹ ئى ›) دەيدىغان بىر سوزۇق تاۋۇش بار ئىدى ›› دېگەن قارىشى توغرا. بۇ قاراش چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر

تىلىنىڭ بىۋاسىتە داۋامى ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت ئەمەلىيەتكە پۇتۇنلەي ئۇيغۇن كېلىدۇ. شۇنداق بولغاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئا (a)، ئە (ä)، ئو (o) ، ئۇ (u) ، ئۆ (ö) ، ئۈ (ü) ، تىل ئارقا ئى (ï)، تىل ئالدى ئى (i) بولۇپ جەمئىي سەككىز سوزۇق تاۋۇش بار بولۇپ، ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، e (ئې) ئوقۇلىدىغان ئارا سوزۇق تاۋۇشى ئۇ چاغدا تېخى شەكىللەنمىگەن بولىدۇ. « ئې » (e)دەيدىغان سوزۇق تاۋۇش بولمىغانىكەن، بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە قوشۇمچىلار ئۇلانغاندىن كېيىن، « ئا » تاۋۇشىنىڭ « ئې » تاۋۇشىغا ئۆزگىرىش مەسىلىسىمۇ مەۋجۇت بولمايدۇكى، بۇ ــ ئەمەلىيەتتە، « ‹ئا، ئە› سوزۇق تاۋۇشلىرىنىڭ مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار ئۇلانغاندىن كېيىن، ‹ ئې، ئى › لارغا ئۆزگىرىشى پەقەت ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا خاس خۇسۇسىيەتتۇر » دېگەن ئورتاق قاراشقا جىپسا كېلىدۇ.

شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۆزىمىزنىڭلا گېپىمىزنى يورغىلاتماي، ئۈچ باسقۇچلۇق ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئومۇمىيىتى بىلەن ئوبدان تونۇشلۇقى بولغان ۋە ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان، ئىزچىل ھالدا تېكىستشۇناسلىق ئىلمى بىلەن شۇغۇللىنىپ كېلىۋاتقان ئالىملارنىڭمۇ ئورۇنلۇق، ئىلمىي كۆز قارىشىنى قوبۇل قىلىش، ئەڭ مۇھىمى، ئەينى زاماندا ئوتتۇرا ئاسىيا، ھەتتا پۈتكۈل تۈرك دۇنياسىدا ئورتاق قوللىنىلغان چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ تارىخىي ئەھۋالىنى ئەينەن ۋە توغرا ئەكس ئەتتۈرۈش يۈزىسىدىن، بۇ كىتابتا، « چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئا، ئە، ئو، ئۇ، ئۆ، ئۈ، ئى (ï)، ئى (i) بولۇپ جەمئى سەككىز سوزۇق تاۋۇش بولغان؛ ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ئې (e) تەلەپپۇز قىلىنىدىغان سوزۇق تاۋۇش بولمىغان » دېگەن ئىلمىي كۆز قاراش زاكۇن ئاساسى بىلەن ئوتتۇرىغا

قويۇلدى.

ئىككىنچى. « چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە مۇپەسسەل بايان » دا مىسال قىلىپ بېرىلگەن تېكىستلەرنىڭ ئىچىدىكى يېشىمى بېرىلمەي قالغانلىرى بۇ كىتابتا تولۇقلاپ بېرىلدى. بۇ ئارقىلىق، ئوقۇرمەنلەرنىڭ، خۇسۇسەن ئالىي مەكتەب ئوقۇغۇچىلىرى ۋە تەتقىقاتچىلارنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى چاغداش (ھازىرقى) ئۇيغۇر تىلى بىلەن سېلىشتۇرۇپ ئۆگىنىشىگە، سۆز — جۈملىلەرگە گرامماتىك تەھلىل يۈرگۈزۈپ، ئوتتۇرىدىكى پەرقلەرنى بىلىۋېلىشىغا ۋە ئۇلارنى ئايرىم — ئايرىم تەتقىق قىلىپ كۆرۈشىگە ئوڭايلىق ۋە قولايلىق يارىتىپ بېرىلدى.

ئۈچىنچى. ئۇيغۇر شېئىر تىلىنىڭ بايان ۋە تەھلىلىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلدى. مەلۇمكى، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ئەسەرلەرنىڭ خېلى چوڭ سالماقنى ئىگىلەيدىغان بىر قىسمى شېئىرىي ئەسەرلەردۇر. ھالبۇكى، شېئىرىي ئەسەرلەرنىڭ تىل ئالاھىدىلىكىنى، يالغۇز يېزىش ئۇسلۇبى ۋە بەدىئىيلىك جەھەتتىنلا ئەمەس، بەلكى يەنە نەزمىي ئەسەرلەرنىڭ گرامماتىكىسى يەنى تىل قائىدىسى جەھەتتىنمۇ مۇپەسسەل بايان قىلغاندىلا، ئاندىن ئەلىشىر ئىبنى غىياسىددىن نەۋائىي قاتارلىق بوۋىلىرىمىزنىڭ تىل ئۇسلۇبىنى ئوبدان ئىگىلىيەلەيمىز، تىل ماھارىتىدىن ھۇزۇرلىنالايمىز، شۇنداقلا ئۇلاردىن ئۈلگە — ئۆرنەك ئېلىپ، بۈگۈنكى ئەسەرلىرىمىزدە تەقلىد قىلالايمىز، ئەلۋەتتە. مۇشۇ ئەھمىيەت چىقىش نۇقتىسى قىلىنىپ، بۇ كىتابتا، چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ جەۋھەرلىرىدىن سانىلىدىغان ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تېكىستلىرىدا كۆرۈلىدىغان گرامماتىك بىرلىك، گرامماتىك شەكىل ۋە تۈرلۈك گرامماتىك ئېلېمېنتلارنىڭ مىساللىق بايانىغا تېگىشلىك ئورۇن بېرىلدى.

ئۇيغۇر كتاب توربىكتى
www.uyghurkitap.com

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، قولىڭىزدىكى « چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى گراماتىكىسى » ناملىق بۇ كىتاب چاغاتاي ئۇيغۇر تىل – يېزىقى ئۇستىدە بۇ چاغقىچە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلار ئاساسىدا، ھەقىقەتەنمۇ ئەھمىيەت بېرىشكە تېگىشلىك بولغان يېڭى كۆز قاراش ۋە يېڭى نەتىجىلەر بىلەن تويۇنغان بىر خاس ئەسەر بولدى. بۇ ئەسەر ئالدى بىلەن، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئۇيغۇر تىل – ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدىكى ئاساسى پەن ئوقۇغۇچىلىرى، بىلىم ئاشۇرغۇچىلار ۋە ئاسپىرانتلارنىڭ مۇناسىۋەتلىك دەرسلىكى ئۇچۇن ھازىرلاندى. ئاپتور يەنە شۇنىڭغا ئىشىنىدۇكى، بۇيۇك ئۇيغۇر مۇتەپەككۇر شائىرى ئەلىشىر ئىبنى غىياسىددىن نەۋائىي ۋەكىللىكىدىكى ئەجدادلىرىمىز مەيدانغا كەلتۇرگەن كلاسسىك ئەدەبىياتنى سۆيىدىغان، شۇنداقلا ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنى سۆيۈنۈپ ئوقۇيدىغان ۋە ئاڭلايدىغان بارلىق ئوقۇرمەنلەر ۋە تىل تەتقىقاتچىلىرىمۇ بۇ ئەسەردىن چېنغى كەلگەندە، ئۆز ئىستەكلىرىگە يارىشا بەھرە ئالالايدۇ.

پروفېسسور، دوكتور
ئابدۇرەئوپ پولات تەكلىماكانىي
2007 – يىل 3- ئاينىڭ 21 – كۈنى (نەۋرۇز).

ئەسەردە قوللىنىلغان قىسقارتىلمىلار:

ت ت د «تۇركىي تىللار دىۋانى»
ت هه «تارىخى ھەمدىي»
ت ئه «تارىخى ئەمنىييە»
ب ن «بابۇرنامە»
چ ت «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى»
ئۇ ك ن «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر»
ئه ئۇ م ت «ئەسلىي يېزىلىشى بىلەن ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تېكىستلىرى»
ق ئه «قىسەسۇل ئەنبىيا»
ت مۇ «تەۋارىخى مۇسقىييۇن»
ئا ل «ئالتۇن ياروق»
م ل «مۇھاكەمەتۇل لۇغەتەين»
ش ت «شەجەرەئى تەراكىمە»
م قۇ «مەھبۇبۇل قۇلۇب»
ق ئه ت «قۇرئان كەرىمدىن ئەممە پارە تەپسىرى»
م ت «مۇقام تېكىستلىرى»
چ د ش «چاھار دەرۋىش»
ق ئۇ ي «قەدىمكى ئۇيغۇر يادىكارلىقلىرى»
تۇر ت «تۇرپان تېكىستلىرى»
قۇ ت «قۇجۇ تېكىستلىرى»
ك ت خ «كاشغەر تۇركىسىنىدە بىتكەن خەتلەر»
م ك «مىك بىر كېچە»
ف ش «فەرھاد ۋە شىرىن»
چ د «چاھار دىۋان»
ز ن «زەفەرنامە»
ق ئۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى
چ ئۇ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى

قوشۇمچە2

《察哈台维吾尔语语法》一书的主要目录

前言.....1
引文缩略符号.....8
上篇 语音学.....1
第一章 察哈台维吾尔语文字及语音的表.....1
第一节 察哈台维吾尔文字母表.....2
第二节 察哈台维吾尔文表音符号及其运用.....5
第三节 察哈台维吾尔文中，语音用字母的表示.....8
3．1 辅音字母及其表示.....9
3．2 元音字母及其表示.....11
3．3 长元音的表示.....15
习题 1.....19
3．4 察哈台维吾尔语文附加成分的写法及部分字母在手抄本中的形式.....21
A 附加成分的写法.....21
Ä 部分字母在手抄本中的形式.....22
习题 2.....27
第二章 察哈台维吾尔语中的第 25 个辅音«ڭ»[ŋ].....28
习题 3.....40
第三章 察哈台维吾尔语中语音的和谐.....41
第一节 元音和谐.....41
1.1 部位和谐.....41
1.2 楔状和谐.....43
第二节 辅音和谐.....44
习题 4.....46

第四章 察哈台维吾尔语中语音的变化.....47
第一节 元音的变化.....47
第二节 辅音的变化.....53
习题 5.....65
第五章 察哈台维吾尔语中的语音脱落.....66
第一节 元音的脱落.....66
第二节 辅音的脱落.....67
习题 6.....70
第六章 察哈台维吾尔语中的增音现象.....71
习题 7.....75
第七章 察哈台维吾尔语中的语音换位.....76
习题 8.....79
第八章 察哈台维吾尔语中不存在发音为[e]的央元音的问题.....80
习题 9.....87
第九章 察哈台维吾尔文的优越性及其贡献.....88
习题 10.....97
中篇 词法.....100
第一章 名词.....100
第一节 名词的数范畴.....100
1.1 名词的复数形式.....100
1.2 名词的双数形式.....104
1.3 复数形式的使用特点.....105
第二节 名词的领属范畴.....106
第三节 名词的格范畴.....112
1 主格.....113
2 领属格.....113
3 向格.....115

4 宾格.....122
5 从格.....125
6 方位格.....128
7 范围—特征格.....131
8 形似格.....134
9 界限格.....138
10 量似格.....140
11 呼语格.....140
12 工具格.....141
13 原因格.....143
第四节 名词中的“n”代词.....144
4.1 与指示代词一起运用.....145
4.2 与名词第三人称领属形式一起使用.....151
第五节 名词的副词化.....154
第六节 谓语性名词.....157
第七节 方位名词.....160
第八节 构成名词的附加成分.....163
8.1 由名词构成名词的附加成分.....163
8.2 由动词构成名词的附加成分.....172
第九节 名词的从属附加成分.....174
第十节 指示方位的附加成分.....175
第十一节 疑问附加成分.....178
第十二节 名词的表爱附加成分.....181
习题 11.....182
第三章 形容词.....186
第一节 形容词的级范畴.....187
1.1 原级.....187
1.2 减弱级.....190

1.3 加强级.....192
1.4 表爱级.....194
1.5 最高级.....195
第二节 重叠形容词.....198
第三节 对偶形容词.....199
3.1 同义对偶形容词.....200
3.2 反义对偶形容词.....202
第四节 形容词作名词的使用.....203
第五节 形容词作副词的使用.....205
第六节 构成形容词的附加成分.....206
习题 12.....212
第三章 代词.....215
第一节 人称代词.....216
第二节 指示代词.....226
2.1 近指代词.....226
2.2 远指代词.....233
第三节 反身代词.....242
第四节 集合代词.....248
第五节 任指代词.....253
第六节 不定代词.....263
第七节 否定代词.....272
第八节 疑问代词.....278
习题 13.....289
第四章 副词.....291
第一节 时间副词.....291
第二节 程度副词.....299
第三节 情态副词.....304
第四节 方位副词.....306

第五节　副词化短语.....308
第六节　构成副词的附加成分.....312
习题 14.....317
第五章　数词.....319
第一节　简单数词与复合数词.....320
第二节　数词的词法分类.....322
2.1　基数词.....323
2.2　序数词.....323
2.3　约数词.....325
2.4　分数词.....328
2.5　分配数词.....330
2.6　集合数词.....331
第三节　数词在句中的使用.....332
习题 15.....333
第六章动词.....336
第一节　动词分类.....336
1.1　原形动词.....336
1.2　派生动词.....337
1.3　复合动词.....338
第二节　动词的静词形式.....339
2.1　动名词.....339
2.2　形动词.....350
2.2.1　一般现在时形动词.....351
2.2.2　过去时形动词.....352
2.2.3　将来时形动词.....355
2.2.4　形动词的特点.....358
2.3　副动词.....362
2.3.1　“-a”副动词.....362

2.3.2 “-čä”副动词.....368
2.3.3 “-ğali”副动词.....369
2.3.4 “-ğač”副动词.....371
2.3.5 “-sari”副动词.....374
2.3.6 “-p”副动词.....375
2.3.7 “-p”副动词的特殊用法.....378
第三节目的动词.....380
第四节 动词的谓语形式.....381
4.1 动词谓语的“时”.....381
4.1.1 过去时.....381
A 一般过去时.....382
Ä 过去完成时.....393
4.1.2 宽广时.....396
A 宽广时的陈述形式.....401
Ä 宽广时的转述形式.....404
4.1.3 现在-- 将来时.....406
4.2 动词谓语的“式”.....416
4.2.1 条件式.....417
4.2.2 愿望式.....421
4.2.3 祈使式.....427
4.2.4 必须式.....435
4.2.5 假设式.....437
习题 16.....440
第七章 助词.....450
第一节 连词.....450
1.1 排列关系连词.....451
1.2 选择连词.....459
1.3 原因性连词.....469

1.4 结果连词.....476
1.5 递进连词.....479
1.6 转折性连词.....481
1.7 强调连词.....484
1.8 概括连词.....485
1.9 解释性连词.....486
连词的特殊使用.....487
第二节 后置词.....504
第三节 小品词.....515
习题 17.....525
第八章 语气词.....532
第一节 感悟语气词.....532
第二节 感叹语气词.....544
第三节 指示语气词.....547
第四节 应答语气词.....551
习题 18.....555
下篇 句法.....560
第一章 词组.....560
第一节 名词性词组.....561
1.1 并列式词组.....561
1.1.1 非连词性并列式词组.....561
A 同义词的非连词性并列式词组.....562
Ä 反义词的非连词性并列式词组.....564
1.1.2 连词性并列式词组.....565
1.1.3 连词“و”的使用及正字法.....567
1.2 偏正词组.....571
A 带附加成分的偏正词组.....572
Ä 无附加成分的偏正词组.....573

1.3 耶扎菲（名词性修饰词组）.....574
A 阿拉伯语源的耶扎菲.....575
Ä 波斯语源的耶扎菲.....578
第二节　动词性词组.....583
2.1 动名词词组.....583
2.2 形动词词组.....585
2.3 副动词词组.....586
2.4 助动词词组.....590
习题 19.....595
第二章 句子.....606
第一节 依句子构成分类.....606
1.1 单句.....606
1.2 复句.....607
A 条件从句.....608
Ä 补充从句.....609
B 连词从句.....611
1.3 排比句.....615
第二节 依句中谓语形式分类.....627
2.1 动词句.....627
2.1.1 单独谓语动词句.....628
2.1.2 复合谓语动词句.....628
2.2.3 派生谓语动词句.....629
2.1.4 动词被动态作谓语的句子.....630
2.1.5 动词使动态作谓语的句子.....630
2.1.6 自复态动词句.....631
2.1.7 共同态动词句.....632
2.2 名词句.....632
第三节 依句中谓语位置分类.....633

3.1　一般句 634
3.2 倒装句.....635
A 谓语在主语前的倒装句.....635
Ä 谓语在状语前的倒装句.....636
3.3 双重谓语句.....638
第四节 依句子含义分类.....640
4.1 肯定句.....640
4.2 否定句.....641
4.3 疑问句.....643
4.4 祈使句.....645
第五节 多重主语与多重谓语的复杂句.....646
习题 20.....651
后记.....659
参考书目：.....661
附录 1：.....663
察哈台维吾尔文著作中常见月份名称.....663
字母组合纪年法（ Ebjed ）.....663
希吉拉历（伊斯兰教历）对格利高里历（公历）的转换法.....664
格利高里历（公历）对希吉拉历（伊斯兰教历）的转换法.....665

مۇندەرىجە

كىرىش..... (1)
ئەسەردە قوللىنىلغان قىسقارتىلمىلار..... (8)
بىرىنچى بۆلۈم
فونېتىكا..... (1)
بىرىنچى باب
چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى ۋە تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئىپادىلىنىشى..... (1)
§1. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى..... (2)
§2. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدىغان بەلگىلەر ۋە ئۇلارنىڭ قوللىنىلىشى..... (5)
§3. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا تاۋۇشلارنىڭ ھەرپلەر بىلەن ئىپادىلىنىشى..... (8)
1.3. ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ھەرپ بىلەن ئىپادىلىنىشى..... (9)
2.3. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ھەرپ بىلەن ئىپادىلىنىشى..... (11)
3.3. ئۈزۈن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئىپادىلىنىشى..... (15)
3.4. «تە مەربۇتە» ئىپادىلەيدىغان تاۋۇشلار..... (17)
كۆنۈكمە 1:..... (19)
§4. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا قوشۇمچىلارنىڭ يېزىلىشى ۋە بەزى ھەرپلەرنىڭ قوليازمىلاردىكى شەكلى..... (21)
ئا. قوشۇمچىلارنىڭ يېزىلىشى..... (21)
ئە. بەزى ھەرپلەرنىڭ قوليازمىلاردىكى شەكلى..... (22)
كۆنۈكمە 2:..... (27)

ئىككىنچى باب
چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى 25- ئۈزۈك تاۋۇش «ئ» توغرىسىدا.. (28)
كۆنۈكمە 3:..... (40)
ئۈچىنچى باب
چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇشلارنىڭ ئۆز ئارا ماسلىشىشى..... (41)
§1. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى..... (41)
1.1. تىل ئورنى جەھەتتىكى ماسلىشىشى..... (41)
2.1. لەۋ هالىتى جەھەتتىكى ماسلىشىشى..... (43)
§2. ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى..... (44)
كۆنۈكمە 4:..... (46)
تۆتىنچى باب
چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىشى ..... (47)
§1. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىشى..... (47)
§2. ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىشى..... (53)
كۆنۈكمە 5:..... (65)
بەشىنچى باب
چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى..... (66)
§1. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى ..... (66)
§2. ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى ..... (67)
كۆنۈكمە 6:..... (70)
ئالتىنچى باب
چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى ..... (71)
كۆنۈكمە 7:..... (75)
يەتتىنچى باب
چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالمىشىپ قېلىشى.. (76)
كۆنۈكمە 8..... (79)
سەككىزىنچى باب
چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، «ئې» (e) تەلەپپۇز قىلىنىدىغان ئارا سوزۇق

تاۋۇشنىڭ مەۋجۇد بولمىغانلىقى مەسىلىسى ..... (80)
كۆنۈكمە 9:..... (87)
توققۇزىنچى باب
چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئەۋزەللىكى ۋە تۆھپىسى ..... (88)
كۆنۈكمە 10:..... (97)
ئىككىنچى بۆلۈم
مورفولوگىيە..... (100)
بىرىنچى باب
ئىسىم..... (100)
§1. ئىسىمنىڭ سان كاتېگورىيىسى..... (100)
1.1. ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك شەكلى ..... (100)
2.1. ئىسىملارنىڭ ئىككىلىك شەكلى ..... (104)
3.1. كۆپلۈك شەكلىنىڭ قوللىنىلىش ئۆزگىچىلىكى ..... (105)
§2. ئىسىمنىڭ تەۋەلىك كاتېگورىيىسى..... (106)
§3. ئىسىمنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى..... (112)
1. باش كېلىش..... (113)
2. ئىگىلىك كېلىش..... (113)
3. يۆنىلىش كېلىش..... (113)
4. چۈشۈم كېلىش..... (115)
5. چىقىش كېلىش..... (125)
6. ئورۇن كېلىش ..... (128)
7. ئورۇن ـ بەلگە كېلىش..... (131)
8. ئوخشاتما كېلىش..... (134)
9. چەك كېلىش..... (138)
10. تەڭلەشتۈرمە كېلىش ..... (140)
11. قاراتما كېلىش..... (140)
12. ۋاستە كېلىش..... (141)
13. سەۋەب كېلىش..... (143)

§4. ئىسىملاردا ئالماش «ن» سى..... (144)
1.4. كۆرسىتىش ئالماشلىرى بىلەن قوللىنىلىشى..... (145)
2.4. ئىسىملارنىڭ III شەخس تەۋەلىك شەكلى بىلەن
قوللىنىلىشى..... (151)
§5. ئىسىملارنىڭ رەۋىشلىشىشى..... (154)
§6. ئىسىملارنىڭ خەۋەر بولۇپ كېلىشى..... (157)
§7. ئورۇن ـ تەرەپ ئىسىملىرى..... (160)
§8. ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلار..... (163)
ئا. ئىسىمدىن ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلار..... (163)
ئە. پېئىلدىن ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلار..... (172)
§9. ئىسىملارنىڭ ئائىتلىك قوشۇمچىلىرى..... (174)
§10. ئورۇن ـ تەرەپ كۆرسىتىش قوشۇمچىلىرى..... (175)
§11. سوئال قوشۇمچىسى..... (178)
§12. ئىسىملارنىڭ كىچىكلەتمە قوشۇمچىسى..... (181)
كۆنۈكمە 11:..... (182)
ئىككىنچى باب
سۆزلەت..... (186)
§1. سۆزلەتنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى..... (187)
1.1. ئەسلى دەرىجە..... (187)
1.2. كېمەيتمە دەرىجە..... (190)
1.3. ئاشۇرما دەرىجە..... (192)
1.4. ئەركىلەتمە دەرىجە..... (194)
1.5. «ئەڭ» دەرىجە..... (195)
§2. تەكرارلانما سۆزلەتلەر..... (198)
§3. جۈپلەنمە سۆزلەتلەر..... (199)
ئا. مەنىداش ئۇقۇملۇق جۈپلەنمە سۆزلەتلەر..... (200)
ئە. زىت ئۇقۇملۇق جۈپلەنمە سۆزلەتلەر..... (202)
§4. سۆزلەتنىڭ ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلىشى..... (203)

§5. سۈپەتنىڭ رەۋىش ئورنىدا قوللىنىلىشى ..... (205)
§6. سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ..... (206)
كۆنۈكمە 12: ..... (212)
ئۈچىنچى باب
ئالماش ..... (215)
§1. كىشىلىك ئالماشلىرى ..... (216)
§2. كۆرسىتىش ئالماشلىرى ..... (226)
ئا. يېقىنىنى كۆرسىتىدىغان ئالماشلار ..... (226)
ئە. يىراقنى كۆرسىتىدىغان ئالماشلار ..... (233)
§3. ئۆزلۈك ئالماشلار ..... (242)
§4. بىرلىكتىلىك ئالماشلىرى ..... (248)
§5. بەلگىلەش ئالماشلىرى ..... (253)
§6. ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى ..... (263)
§7. بولۇشسىزلىق ئالماشلىرى ..... (272)
§8. سوئال ئالماشلىرى ..... (278)
كۆنۈكمە 13 ..... (289)
تۆتىنچى باب
رەۋىش ..... (291)
§1. ۋاقىت ـ زامان رەۋىشلىرى ..... (291)
§2. دەرىجە ـ مىقدار رەۋىشلىرى ..... (299)
§3. ھال ـ تۈرۈق رەۋىشلىرى ..... (304)
§4. ئورۇن ـ تەرەپ رەۋىشلىرى ..... (306)
§5. رەۋىشلەشكەن سۆز ـ ئىبارىلەر ..... (308)
§6. رەۋىش ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ..... (312)
كۆنۈكمە 14: ..... (317)
بەشىنچى باب
سان ..... (319)
§1. ئاددىي سان ۋە مۇرەككەپ سان ..... (320)

§2. سانىنىڭ مورفولوگىيىلىك تۈرلىرى ..... (322)
2.1. ساناق سان ..... (323)
2.2. تەرتىب سان ..... (323)
2.3. مۆلچەر سان ..... (325)
2.4. كەسىر سان ..... (328)
2.5. تەقسىم سان ..... (330)
2.6. كىشىلىك سان ..... (331)
§3. سانلارنىڭ جۈملىدە قوللىنىلىشى ..... (332)
كۆنۈكمە 15: ..... (333)
ئالتىنچى باب
پېئىل ..... (336)
§1. پېئىلنىڭ تۈرلىرى ..... (336)
ئا. تۈپ پېئىللار ..... (336)
ئە. ياسالما پېئىللار ..... (337)
ب. قوشما پېئىللار ..... (338)
§2. پېئىللارنىڭ تۈرغۇن سۆز شەكىللىرى ..... (339)
ئا. ئىسىمداشلار ..... (339)
1. «ماق» ئىسىمداش ..... (340)
2. «غۇ» ئىسىمداش ..... (345)
3. «ش» ئىسىمداش ..... (347)
ئە. سۈپەتداشلار ..... (350)
1. كەڭ زامان سۈپەتداشلىرى ..... (351)
2. ئۆتكەن زامان سۈپەتداشلىرى ..... (352)
3. كېلەر زامان سۈپەتداشلىرى ..... (355)
4. سۈپەتداشلارنىڭ ئالاھىدىلىكى ..... (358)
ب. رەۋىشداشلار ..... (362)
1. «ئا» لىق رەۋىشداش ..... (362)
2. «چە» لىك رەۋىشداش ..... (368)

3. «غالی» لىق رەۋىشداش..... (369)
4. «غاچ» لىق رەۋىشداش..... (371)
5. «ساری» لىق رەۋىشداش ..... (374)
6. «پ» لىق رەۋىشداش ..... (375)
«پ» لىق رەۋىشداشنىڭ ئالاھىدە قوللىنىلىشى ..... (378)
پ. مەقسەت پېئىلى..... (380)
§3. پېئىلنىڭ خەۋەر شەكىللىرى ..... (381)
ئا. پېئىلنىڭ زامانلىق خەۋەر شەكىللىرى..... (381)
1. ئۆتكەن زامان..... (381)
ئاددىي ئۆتكەن زامان ..... (382)
ئالدىنقى ئۆتكەن زامان ..... (393)
2. كەلگۈسى زامان ..... (396)
كەلگۈسى زامانىنىڭ ھېكايە شەكلى..... (401)
كەلگۈسى زامانىنىڭ رىۋايەت شەكلى..... (404)
3. ھازىرقى زامان ـ كېلەر زامان..... (406)
ئە. پېئىلنىڭ مەيل ـ رايلىق خەۋەر شەكىللىرى ..... (416)
1. شەرت مەيلى..... (417)
2. ئارزۇ ـ تىلەك مەيلى..... (421)
3. بۇيرۇق ـ تەلەپ مەيلى..... (427)
4. زۆرۈرىيەت ـ كېرەكلىك مەيلى..... (435)
5. پەرەز ـ ئېھتىماللىق مەيلى..... (437)
كۆنۈكمە 16:..... (440)
يەتتىنچى باب
يارەمچى سۆزلەر..... (450)
§1. باغلىغۇچىلار..... (450)
1.1. تىزىلما مۇناسىۋەت باغلىغۇچىلىرى..... (451)
2.1. سېلىشتۇرۇش ـ تاللاش باغلىغۇچىلىرى..... (459)
3.1. سەۋەب باغلىغۇچىلىرى..... (469)

4.1. نەتىجە ـ يەكۈن باغلىغۇچىلىرى ..... (476)
5.1. چوڭقۇرلاشتۇرۇش باغلىغۇچىلىرى ..... (479)
6.1. بۇرۇلۇش باغلىغۇچىلىرى ..... (481)
7.1. تەكىتلەش باغلىغۇچىلىرى ..... (484)
8.1. يىغىنچاقلاش باغلىغۇچىلىرى ..... (485)
9.1. ئىزاھات باغلىغۇچىسى ..... (486)
باغلىغۇچىلارنىڭ ئالاھىدە قوللىنىلىشى ..... (487)
§2. تىركەلمىلەر ..... (504)
§3. يۈكلىمىلەر ..... (515)
كۆنۈكمە17: ..... (525)
سەككىزىنچى باب
ئىملىق سۆزلەر ..... (532)
§1. ھېس ـ تۇيغۇ ئىملىقلىرى ..... (532)
§2. ئۈندەش ئىملىقلىرى ..... (544)
§3. كۆرسىتىش ئىملىقلىرى ..... (547)
§4. جاۋاب ـ تەستىق ئىملىقلىرى ..... (551)
كۆنۈكمە 18: ..... (555)
ئۇچىنچى بۆلۈم
سىنتاكسىس ..... (560)
بىرىنچى باب
سۆز بىرىكمىلىرى ..... (560)
§1. ئىسىملىق بىرىكمىلەر ..... (561)
1.1. تەڭداش بىرىكمىلەر ..... (561)
1.1.1. باغلىغۇچىسىز تەڭداش بىرىكمىلەر ..... (561)
ئا. مەنىداش سۆزلۈك باغلىغۇچىسىز
تەڭداش بىرىكمە ..... (562)
ئە. زىت سۆزلۈك باغلىغۇچىسىز تەڭداش بىرىكمە ..... (564)
2.1.1. باغلىغۇچىلىق تەڭداش بىرىكمىلەر ..... (565)

3.1.1. «و» باغلىغۇچىسىنىڭ قوللىنىلىشى ۋە ئىملاسى... (567)
2.1. تەڭسىز بىرىكمىلەر..... (571)
ئا. قوشۇمچىلىق تەڭسىز بىرىكمىلەر..... (572)
ئە. قوشۇمچىسىز تەڭسىز بىرىكمىلەر..... (573)
3.1. ئىزافەتلەر..... (574)
ئا. ئەرەبچە ئىزافەتلەر..... (575)
ئە. پارسچە ئىزافەتلەر..... (578)
§2. پېئىللىق بىرىكمىلەر..... (583)
1.2. ئىسىمداشلىق بىرىكمىلەر..... (583)
2.2. سۈپەتداشلىق بىرىكمىلەر..... (585)
3.2. رەۋىشداشلىق بىرىكمىلەر..... (586)
4.2. يارەمچى پېئىللىق بىرىكمىلەر..... (590)
كۆنۈكمە 19:..... (595)
ئىككىنچى باب
جۈملىلەر..... (606)
§1. تۈزۈلۈشىگە قاراپ جۈملە تۈرلىرى..... (606)
1.1. ئاددىي جۈملىلەر..... (606)
2.1. قوشما جۈملىلەر..... (607)
ئا. شەرت بېقىندىلىق قوشما جۈملىلەر..... (608)
ئە. ئىزاھ بېقىندىلىق قوشما جۈملىلەر..... (609)
ب. باغلىغۇچىلىق قوشما جۈملىلەر..... (611)
3.1. تەڭداش قاتار جۈملىلەر..... (615)
§2. جۈملە خەۋىرىگە قاراپ جۈملە تۈرلىرى..... (627)
1.2. پېئىل جۈملىسى..... (627)
1.1.2. خەۋىرى تۈپ پېئىل جۈملىلەر..... (628)
2.1.2. خەۋىرى قوشما پېئىل جۈملىلەر..... (628)
3.1.2. خەۋىرى ياسالما پېئىل جۈملىلەر..... (629)
4.1.2. مەجھۇل پېئىل خەۋەر بولغان جۈملىلەر..... (630)

5.1.2. مەجبۇرىي پېئىل خەۋەر بولغان جۈملىلەر..... (630)
6.1.2. ئۆزلۈك دەرىجىلىك پېئىل جۈملىلەر..... (631)
7.1.2. ئۆملۈك دەرىجىلىك پېئىل جۈملىلەر..... (632)
2.2. ئىسىم جۈملىسى..... (632)
§3. جۈملە خەۋىرىنىڭ ئورنىغا قاراپ جۈملە تۈرلىرى..... (633)
1.3. نورمال جۈملىلەر..... (634)
2.3. تەتۈر جۈملىلەر..... (635)
ئا. خەۋەر ئىگىنىڭ ئالدىدا كەلگەن تەتۈر جۈملىلەر..... (635)
ئە. ھالەت خەۋەردىن كېيىن كەلگەن تەتۈر جۈملىلەر..... (636)
3.3. تەكرارلانما خەۋەرلىك جۈملىلەر..... (638)
§4. جۈملە ئۇقۇمىغا قاراپ جۈملە تۈرلىرى..... (640)
1.4. بولۇشلۇق جۈملىلەر..... (640)
2.4. بولۇشسىز جۈملىلەر..... (641)
3.4. سوئال جۈملىلەر..... (643)
4.4. ئۈندەش ـ بۇيرۇق جۈملىلەر..... (645)
§5. كۆپ ئىگە ۋە كۆپ خەۋەرلىك مۇرەككەپ جۈملىلەر..... (646)
كۆنۈكمە20: ..... (651)
خاتىمە..... (659)
پايدىلانمىلار..... (661)
قوشۇمچە1:..... (663)
چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە كۆپ ئۇچرايدىغان
ئاي ناملىرى..... (663)
ئەبجەد ..... (663)
ھىجرىيەنى مىلادىيەگە ئايلاندۇرۇش..... (664)
مىلادىيەنى ھىجرىيەگە ئايلاندۇرۇش..... (665)

بىرىنچى بۆلۈم　فونېتىكا

بىرىنچى باب چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى ۋە تىل تاۋۇشلىرىنىڭ يېزىقتا ئىپادىلىنىشى

چاغاتاي خانلار زامانىدىن ، ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، 14 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ، 20ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا قوللىنىلغان چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن يېزىق « چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى » دەپ ئاتىلىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى ئەرەب يېزىقىدىن ئەمەس، بەلكى ئەرەب يېزىقى ئاساسىدا ئىجاد قىلىنغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ـ خاقانىيە يېزىقىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن. مەزكۇر چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا جەمئىي 36 ھەرپ بار. ئۇلار: ئەرەب تىلى ئېلىپبەسىدىن ئەينەن قوبۇل قىلىنغان 28 ھەرپ، پارس يېزىقىدىن قوبۇل قىلىنغان « پ، چ، گ، ژ » دىن ئىبارەت تۆرت ھەرپ، شۇنداقلا بەزىدە « ڭ » تاۋۇشىنى، يەنە بەزىدە بولسا قوشما ئۈزۈك تاۋۇش « نگ » نى ئىپادىلەيدىغان « نگ » (ڭا) ھەرپى ۋە « ھەمزە » (ء)، شۇنىڭدەك ساپ ئۇيغۇرچە سۆزلەردىلا ئىشلىتىلگەن قوشما ھەرپ « ۋاۋ ئەلىف » (او)، « يا ئەلىف » (ای) لاردىن ئىبارەت.

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىغا ئوخشاشلا ئوڭدىن سولغا يېزىلىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ھەرپلەر ئومۇمەن باش شەكىل، ئوتتۇرا شەكىل، ئاياغ شەكىل ۋە يالغۇز شەكىلدىن ئىبارەت تۆرت خىل شەكىلگە ئىگە. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا 36 ھەرپتىن باشقا، يەنە تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدىغان ئون خىل يارەمچى بەلگە ئىشلىتىلىدۇ.

§1. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى

№	ھەرپ نامى	باش شەكلى	ئوتتۇرا شەكلى	ئاياغ شەكلى	يالغۇز شەكلى	ئىپادە قىلىنغان تاۋۇش
1	ئەلىف	ا		ا	ا	ئ ئا: ئا ئە ئو ئۇ ئۆ ئۈ ئى
2	بە	بـ	ـبـ	ـب	ب	ب پ
3	پە	پـ	ـپـ	ـپ	پ	پ
4	تە	تـ	ـتـ // ـة	ـت // ـة	ت // ة	ت
5	سە	ثـ	ـثـ	ـث	ث	س '
6	جىم	جـ	ـجـ	ـج	ج	ج چ
7	چىم	چـ	ـچـ	ـچ	چ	چ
8	ھە	حـ	ـحـ	ـح	ح	ھ
9	خە	خـ	ـخـ	ـخ	خ	خ
10	دال	د		ـد	د	د
11	زال	ذ		ـذ	ذ	ز
12	رە	ر		ـر	ر	ر
13	زە	ز		ـز	ز	ز
14	ژە	ژ		ـژ	ژ	ژ
15	سىن	سـ	ـسـ	ـس	س	س
16	شىن	شـ	ـشـ	ـش	ش	ش
17	سات	صـ	ـصـ	ـص	ص	س

18	زا:ت	ض	ضـ	ضى	ضى	ز
19	ئىتتى	ط	طـ	ط	ط	ت
20	ئىزغى	ظ	ظـ	ظ	ظ	ز
21	ئەين	غ	غـ	ع	غ	ئ [ʔ]
22	غەين	غ	غـ	ع	غ	غ
23	فە:	ف	فـ	ف	ف	ف
24	قا:ف	ق	قـ	ق	ق	ق
25	كا:ف	ك	كـ	ك/ك	ك// ك	ك گ
26	گا:ف	گ	گـ	گ	گ	گ
27	لا:م	ل	لـ	ل	ل	ل
28	مىيم	م	مـ	م	م	م
29	نۇ:ن	ن	نـ	ن	ن	ن
30	ۋا:ۋ	و		و	و	ۋ ئو: ئۇ: ئو ئۇ ئۆ ئۈ
31	ھا:ۋ	ھ	ھـ	ھ// ه	ھ// ه	ھ ئى ئە
32	يا:	ي	يـ	ى	ى	ي ئى(ئا) ئى ئا: ئا ئە ئى:
33	ئا:		ئا	ئا	نك// نك	ئا نگ
34	ھەمزە	ئ	ئـ	ا // ؤ	غ	ئ [ʔ]
35	ۋاۋئەلىف	او			او	ئو ئۇ ئۆ ئۈ
36	يا ئەلىف	ايـ		ا ى	ايا// ى	ئى ئە

هازىرغىچە بولغان ئارىلىقتا، مۇناسىۋەتلىك تىل – يېزىق ئالىملىرى « ھەمزە » نى ئىلىپبە جەدۋىلىنىڭ سىرتىدا قالدۇرۇپ، ئۇنى بىر قوشۇمچە بەلگە (附加符号) ئورنىدا كۆرۈپ كەلگەن. مەن بىر قانچە يىللىق خاس ئىزدىنىشلەر ۋە سىلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىشلار ئارقىلىق، بۇ خىل قاراشنىڭ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كەلمەيدىغانلىقىنى، يەنى « ھەمزە » نىڭ ئەمەلىيەتتە كەم – كۈتىسىز بىر ھەرپ ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتتىم.

مەن شۇنىڭ ئۈچۈن « ھەمزە » نى بىر ھەرپ دەپ ئىلىپبە جەدۋىلىگە كىرگۈزدۈمكى، ئۇنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا ئەمەلىي ئوينىغان رولى چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى باشقا ھەرقانداق بىر ھەرپتىن قېلىشمايدۇ. ئۇ باشقا ھەرقانداق بىر ھەرپكە ئوخشاشلا « باش شەكىل، ئوتتۇرا شەكىل، ئاياغ شەكىل ۋە يالغۇز شەكىل » دېگەن تۆت خىل يېزىق شەكلىگە ئىگە. شۇنداقلا ھەرقانداق بىر ئۇزۇك تاۋۇش ھەرپىگە ئوخشاشلا، ئۇنىڭ سوزۇق تاۋۇشلۇق شەكلى پەقەت ئۇنىڭغا سوزۇق تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدىغان ھەرپ ياكى بەلگىلەرنى قوشقان چاغدىلا، ئاندىن ھاسىل بولىدۇ. ئۇ ساكىنلىق بولۇپ كەلگەندە، ئۆزىنىڭ ئەسلىي تاۋۇشى « ئ » [ʔ] غا ۋەكىللىك قىلىدۇ، خالاس. مەسىلەن، باش شەكىلدە: جائز (جائىز: ئىجازەتلىك، رۇخسەتلىك)، مسائل (مەسائىل: مەسىلىلەر)؛ ئوتتۇرا شەكىلدە: مسئله (مەسئەلە: مەسىلە)، مسئول (مەسئۇل)؛ ئاياغ شەكىلدە: تأثير: تەئسىر (täʔsir :تەسىر)، تأخير: تەئخىر (täʔxir :تەخىر)،تأكيد: تەئكىد (täʔkid :تەكىت)، تأمن: تەئمىن (täʔmin تەمىن) ، مأمور: مەئمۇر (mäʔmur :مەمۇر)، مؤمن:مۆئمىن (möʔmin :مۆمىن)؛ يالغۇز شەكىلدە: بلاء (بەلائ : بالايىئاپەت)، بناء (بىنائ: بىنا) دېگەنلەرنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىشىمىز مۇمكىن.

§ 2. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدىغان بەلگىلەر ۋە ئۇلارنىڭ قوللىنىلىشى

№	بەلگىنىڭ نامى	بەلگىنىڭ ئورنى		مەزكۇر بەلگە ۋەكىللىك قىلىدىغان تاۋۇش	مىساللار
		ھەرپ ئۈستى	ھەرپ ئاستى		
1	يەكزەبەر	ـَ		ئا، ئە	عَبد(ئابد) ئَن (ئەن)،
2	دۇزەبەر	ـُ		ئان، ئەن	بناءٌ (بىنائەن)، مرحباً (مەرھەبان)
3	يەكپەش	ـُ		ئو، ئۇ، ئۆ، ئۈ	عُمر(ئۆمر،ئۇمر)، عُريان (ئۇريان)
4	دۇپەش	ـُ		ئۇن	كتابٌ(كىتابۇن)
5	يەكزىر	ـِ		ئى	بِت(بىست)، دِل(دىل)
6	دۇزىر	ـِ		ئىن	لغتٍ(لۇغەتىن)
7	ساكىن	ـْ		ھەرپنىڭ ئۆز تاۋۇشى	قلمْ (قەلەم)
8	تەشدىد	ـّ		شۇ ھەرپ تاۋۇشى قوش ئوقۇلىدۇ	قَدّى (قەددى)، شدّت (شىددەت)
9	مەد	ـٓ		ئا، ئا:	آباد (ئا:باد)، آندا (ئاندا)
10	قايىم ئەلىف	ا		ئا:	رحمن(رەھما:ن)

ئۇيغۇر كتاب توربىكتى
www.uyghurkitap.com

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدىغان بەلگىلەر مەزكۇر يېزىقتىن ساۋات چىقىرىش مەزگىلىدە ئىزچىل ئىشلىتىلىدۇ. ئادەتتىكى ئەسەر ۋە قول يازمىلاردا بولسا، بەك زۆرۈرىيەتلىك بولغانلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئومۇمەن يېزىقتا چۈشۈرۈپ قويۇلىدۇ، يەنى ئىشلىتىلمەيدۇ. بىراق، بىز خۇسۇسەن ئەرەبچىدىن ۋە پارسچىدىن قوبۇل قىلىنغان كەلىمىلەرنى ئوقۇغان ۋاقتىمىزدا، ئەسلىدە ئاشۇ بەلگىلەرنىڭ بارلىقىنى ئېتىبارغا ئېلىپ، شۇ بەلگە ۋەكىللىك قىلغان تاۋۇشنى تولۇق تەلەپپۇز قىلىمىز ۋە شۇ بويىچە ترانسكرىپسىيە قىلىمىز. مەسىلەن، **تكلم قيلماق** (تەكەللۇم قىلماق)، **تكلف قيلماق** (تەكەللۇف قىلماق)، **تكليف قيلماق** (تەكلىف قىلماق)، **شدت ليك جنگ** (شىددەتلىك جەنگ)، **جنگاورليك** (جەنگاۋەرلىك)، **قدو قامت** (قەددۇ قامەت) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدىغان پارەمچى بەلگىلەرنىڭ ئادەتتىكى ئەسەرلەردە ۋە يازمىلاردا چۈشۈرۈپ قويۇلۇشى چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدىن ساۋاتى بار ئادەم ئۈچۈن مەزكۇر بەلگىلەرنى يېزىقتا ئىشلىتىشنىڭ زۆرۈرىيىتى قالمىغانلىقىدىن بولغان. ئەمدى، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىنى يېڭىدىن ئۆگىنىۋاتقانلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئەرەب ــ پارسچىدىن كىرگەن ئۆزلەشمە سۆزلەرنىڭ ئىملا قائىدىسى ئوقۇتۇشى مەزگىلىدىكى ئۆگىنىشكە ئەھمىيەت بېرىدىغانلا بولسا، بۇ خىل سۆزلەرنىڭ يېزىلىش ۋە ئوقۇلۇشىدىكى ئاساسلىق قانۇنىيەتلەرنى ئاسانلا ئىگىلىۋالالايدۇ ۋە كېيىن تېكىستلەرنى ئوقۇشتا خاتا تەلەپپۇز قىلىپ قويۇشتىن ساقلىنالايدۇ. چۈنكى ئەرەب ــ پارسچىدىن قوبۇل قىلىنغان ئۆزلەشمە سۆز ــ كەلىمىلەر مورفولوگىيىلىك شەكىل جەھەتتىن مۇئەييەن قېلىپ، بەلگىلىك مۇقىم شەكىلگە ئىگە سۆزلەر بولۇپ، ساۋات چىقىرىش مەزگىلىدە، ئۆگەنگۈچى ئاشۇ قېلىپ ۋە مۇقىم شەكىلنى

يادلىۋالسىلا، يارده‌مچى به‌لگىله‌ر ئىشلىتىلمىگه‌ن ئه‌هۋالدىمۇ سۆز ــ كه‌لىمله‌رنى توغرا ئوقۇپ، توغرا ئىزاهلىيالايدىغان بولىدۇ. بۇ يه‌رده، مىسال ئۈچۈن تۆۋەندىكى ئىككى خىل شه‌كىلدىكى سۆزله‌رنى سېلىشتۇرۇپ كۆره‌يلى:

ئا.« تفعل » (ته‌فه‌ئئۇل) شه‌كلىدىكى سۆزله‌ر

تكبر	(ته‌كه‌ببۇر)	چوڭچىلىق قىلماق
تغير	(ته‌غه‌يىيۇر)	ئۆزگىرىش
تصدق	(ته‌سه‌ددوق)	بېغىشلاش
تفكر	(ته‌فه‌ككۇر)	ته‌په‌ككۇر، پىكىر، ئوي
تقرب	(ته‌قه‌رروب)	يېقىن
تعلم	(ته‌ئه‌للۇم)	ئۆگىنىش

ئه. " تفعيل" (ته‌فئىل) شه‌كلىدىكى سۆزله‌ر

تكبير	(ته‌كبىر)	ئۇلۇغلاش؛ چوڭايتىش
تغيير	(ته‌غيىر)	ئۆزگه‌رتىش
تصديق	(ته‌سديق)	ته‌ستىقلاش، مۇقىملاشتۇرۇش
تفكير	(ته‌فكىر)	پىكىر قىلىش، ئويلاش
تقريب	(ته‌قريب)	يېقىنلاشتۇرۇش، ته‌خمىن
تعليم	(ته‌ئلىم)	ئۆگىتىش، ته‌لىم بېرىش

كۆرۈۋېلىش ته‌س ئه‌مه‌سكى، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىن ساۋاتى چىققان هه‌رقانداق بىر ئادەم « تكبر » نى « ته‌كبىر » دەپ، « تكبير » نى « ته‌كه‌ببۇر » دەپ ئوقۇپ تاشلىمايدۇ. چۈنكى، ساۋات چىقىرىش ۋاقتىدا، « ته‌كه‌ببۇر » ئوقۇلىدىغان سۆزنى« تَكَبُّر» قىلىپ يېزىپ، « **ته‌كبىر** » ئوقۇلىدىغان سۆزنى بولسا، « تَكْبِيْر» قىلىپ يېزىپ ئۆگه‌تكه‌ندىن باشقا، مه‌زكۇر سۆزله‌رنىڭ

يارەمچى بەلگىلىرىنى ئېلىپ تاشلىغاندا، «تەكەببۇر» (**تكبر**) بىلەن « **تەكبىر** » (تكبير) نى پەرقلەندۈرۈپ، مۇشۇ جايدا « ئى » ئوقۇلمىغان بىر « ي » ھەرپى بولمىغانلىقىنى، يەنى بۇ ھەرپنىڭ « تەكەببۇر » (**تكبر**) دا يوق، « تەكبىر » (**تكبير**) دا بار بولمىغانلىقى ئېنىق سۆزلەپ چۈشەندۈرۈلمدۇ.

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلمىغان يارەمچى بەلگىلەرنىڭ يېزىقتا چۈشۈرۈپ قويۇلۇش ئادىتى ئەرەب ـ پارسچىدىن كىرگەن يېزىق ئادىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بىراق، بۇ خىل ئادەت چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىغا ئەرەب ـ پارسچىدىن كىرگەن سۆزلەردىلا ئەمەس، بەلكى ساپ ئۇيغۇرچە سۆزلەرگىمۇ ئۆزلەشتۈرۈپ قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلمدۇ. مەسىلەن، « ياخشى، قارا » دېگەن ئەنئەنىۋى ئۇيغۇرچە سۆزلەر بەزىدە، « **ي** » ۋە « **ق** » ھەرپلىرىنىڭ ئوستىگە زەبەر بەلگىسى قويۇلغان ھالدا، « **يخشى، قرا** » قىلىپ يېزىلسا، كۆپ ھاللاردا، يارەمچى تاۋۇش بەلگىسى چۈشۈرۈپ قويۇلۇپ « **يخشى، قرا** » شەكىلدە يېزىلغانلىقى كۆرۈلمدۇ. تەبىئىيكى، بىز بۇ سۆزلەرگە « ئا» تاۋۇشىنى بىلدۈرىدىغان زەبەر بەلگىسى قويۇلمىغان بولسىمۇ، ھەرقانداق يەردە ئۇلارنى ئوخشاشلا « ياخشى، قارا » دەپ ئوقۇيمىز ۋە شۇ بويىچە تىرانسكرىپسىيە قىلىمىز.

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلمىغان يارەمچى بەلگىلەر ۋە ئۇلارنىڭ قوللىنىلىشى مەزكۇر يېزىقتىكى ئۆزىگە خاس مۇھىم بىر ئالاھىدىلىك بولۇپ، بۇنى ئىگىلىۋېلىش تولىمۇ مۇھىم بىر ئۆگىنىش ھېسابلىنىدۇ، ئەلۋەتتە.

§3. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا تاۋۇشلارنىڭ ھەرپ بىلەن ئىپادىلىنىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تاۋۇشلارنىڭ ھەرپ بىلەن ئىپادىلىنىشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن

سېلىشتۇرغاندا مۇنداق ئۆچ تۈرلۈك مۇھىم ئالاھىدىلىككە ئىگە: بىرىنچى، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا، بىرقانچە ھەرپ ئەمەلىيەتتە بىر تىل تاۋۇشى (بىر فونىما) نى ئىپادىلەيدۇ؛ ئىككىنچى، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا، بىر ھەرپ ئەمەلىي ئىستېمالدا ھەم ئۈزۈك تاۋۇشنى، ھەم سوزۇق تاۋۇشنى ئىپادىلەيدۇ؛ ئۈچىنچى، بەزى ھەرپلەر ئىككى خىل ئۈزۈك تاۋۇشنى ئىپادە قىلىدۇ. بىز مۇشۇ ئالاھىدىلىكلەرنى يېشىپ چۈشەندۈرۈشنى مەقسەت قىلىپ، ئۈزۈك ۋە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ھەرپلەر بىلەن ئىپادىلىنىشىنى تۆۋەندىكىچە كۆرسىتىمىز.

3. 1 . ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ھەرپ بىلەن ئىپادىلىنىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا 25 ئۈزۈك تاۋۇش بار بولۇپ، ئۇلار چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا جەمئىي 34 ھەرپ بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. يەنى « بە، پە، جىم، چىم، خە، دال، رە، ژە، شىن، غەين، فە، قاف، كاف، گاف، لام، مىم، نۇن، ڭا، يا، ۋاۋ » ئاتىلىدىغان 20 ھەرپ ئايرىم ــ ئايرىم ھالدا، « ب، پ، ج، چ، خ، د، ر، ژ، غ، ف، ق، ك، گ، ل، م، ن، ڭ، ي، ۋ » دىن ئىبارەت 20 ئۈزۈك تاۋۇشنى ئىپادىلەيدۇ. قالغان بەش ئۈزۈك تاۋۇش بولسا، تۆۋەندىكىدەك بەش گۇرۇپپا ھەرپ بىلەن ئىپادىلىنىدۇ:

‹ ا › « زات، زال، زە، ئىزغى» دىن ئىبارەت تۆت ھەرپ ئەمەلىيەتتە. « ز » ئۈزۈك تاۋۇشنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، مضمون (مەزمۇن)، مذكور(مەزكۇر)، مظلوم (مەزلۇم)، مزار (مەزار) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

‹ ٮ › « سە، سىن، سات » تىن ئىبارەت ئۈچ ھەرپ ئەمەلىيەتتە بىرلا « س » تاۋۇشنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، صواب (سەۋاب:

توغرا، دۇرۇس)، ثمر(سەمەر: مېۋە)، **سلام** (سەلام: تىنچلىق) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

‹ 3 › « ئەلىف، ئەين، ھەمزە » دىن ئىبارەت ئۈچ ھەرپ ئەمەلىيەتتە بىرلا « ئ » تاۋۇشىنى ئىپادىلەيدۇ (بۇ مەسىلىنىڭ تەپسىلاتى ئۈچۈن مەزكۇر كىتابتىكى «چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يىگىرمە بەشىنچى ئۇزۇك تاۋۇش ‹ئ› توغرىسىدا » ماۋزۇلۇق پاراگرافقا مۇراجىئەت قىلىڭ). مەسىلەن، اِت، (**ئىت**؛ ئىزاھ: بۇ يەردىكى " ئەلىف " ئۇزۇك تاۋۇش « ئ » نى ئىپادىلەيدۇ. ئۇنىڭغا قوشۇلىدىغان سوزۇق تاۋۇش " ـ " نى بولسا، يەكزىر (يەنى ـِ) ئىپادىلەيدۇ. **امام** (ئىمام)، مۇمن (مۆئمىن: ئىمانلىق ئادەم) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

‹ 4 › « تە، ئىتقى » دىن ئىبارەت ئىككى ھەرپ ئەمەلىيەتتە « ت » ئۇزۇك تاۋۇشىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، **تكليف** (تەكلىف)، وطن (ۋەتەن) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

‹ 5 › « ھە، ھاۋ » دىن ئىبارەت ئىككى ھەرپ ئەمەلىيەتتە (ئۇزۇك تاۋۇش بولۇپ كەلگەندە) بىرلا « ھ » ئۇزۇك تاۋۇشىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، حال (ھال)، **هلاک** (ھەلاك) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئاندىن، ئېلىپبە جەدۋىلىدىكى ئىككىنچى ھەرپ « بە » ئادەتتە « ب » ئۇزۇك تاۋۇشىنى ئىپادە قىلغاندىن تاشقىرى، بەزەن ھاللاردا « پ » تاۋۇشىغىمۇ ۋەكىللىك قىلىدۇ. مەسىلەن، **باريب- كليب تۇرماق** (بارىپ- كەلىپ تۇرماق)، **يازيب بيرماک** (يازىپ بېرمەك) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئېلىپبە جەدۋىلىدىكى ئالتىنچى ھەرپ « جىم » ئادەتتە « ج » ئۇزۇك تاۋۇشىغا ۋەكىللىك قىلغاندىن باشقا، بەزى چاغلاردا « چ » تاۋۇشىنىمۇ ئىپادە قىلىدۇ. مەسىلەن، **اوجون** (ئۈچۈن)، **جونک** (چوڭ)، **اوجماق** (ئۈچماق)، **اوجونجی** (ئۈچۈنچى) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئىلىپبە جەدۋىلىدىكى 25- ھەرپ « كاف » ئادەتتە « ك » ئۈزۈك تاۋۇشىنى ئىپادە قىلغاندىن باشقا، خېلى كۆپ ھاللاردا ئۈزۈك تاۋۇش « گ » گىمۇ ۋەكىللىك قىلىدۇ. مەسىلەن، **چوكان** (چەۋگان: ئات توپى ئوينايدىغان ئۈزۈن تاياق)، **كاھى** (گاھى)، **اوزكا** (ئۆزگە)، **كلزار** (گۈلزار)، دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئۇندىن باشقا، ئىلىپبە جەدۋىلىدىكى 31- ھەرپ « ھاۋ » نىڭ ئاياغ شەكلى « ھ » ۋە يالغۇز شەكلى « ه » لەرنىڭ بەزى ھاللاردا ئۈزۈك تاۋۇش « ھ » نى ئىپادىلەيدىغانلىقىنى ئەستىن چىقىرىپ قويماسلىق لازىم. مەسىلەن، **مه** (مەھ: ئاي)، **كره** (گىرىھ: تۈگۈن؛ چىگىك)، **منه** (مىنھۇ: ئۇنىڭدىن)، **سياه** (سىياھ: قارا)، **كاه** (گاھ)، **كناه** (گۇناھ) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئىلىپبە جەدۋىلىدىكى 33- ھەرپ « گا » مۇ قوش ۋەزىپىلىك ئۈزۈك تاۋۇش ھەرپى بولۇپ، ئۇ كۆپىنچە ئۈزۈك تاۋۇش « ڭ » نى ئىپادىلەيدۇ، بەزەن ھاللاردا ئېنىقلا قوشما ئۈزۈك تاۋۇش « **نگ** » نى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

" ڭ " نى ئىپادىلىشى	" نگ " نى ئىپادە قىلىشى
جونک (چوڭ)	**رنک** (رەنگ)
مونک (مۇڭ)	**رنکی** (رەنگى)
انکلاماق (ئاڭلاماق)	**بنک** (بەنگ)
کونکول (كۆڭۈل)	**بەنکی** (بەنگى)
تانکلا (تاڭلا)	**رنکارنک** (رەنگارەنگ)
جايسانک (جايساڭ)	**جنکاور** (جەنگاۋەر)

2.3. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ھەرپ بىلەن ئىپادىلىنىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئا، ئە، ئو، ئۇ، ئۆ، ئۈ، ئى (تىل ئارقا i). ئى (تىل ئالدى i) بولۇپ جەمئىي سەككىز سوزۇق

تاۋۇش بار. مەزكۇر سەككىز سوزۇق تاۋۇش چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا ھەرپ ئارقىلىق ئومۇمەن تۆۋەندىكىچە ئىپادىلىنىدۇ:

1. « ئا » سوزۇق تاۋۇشى. مەزكۇر تاۋۇش « ئەلىف » ھەرپىنىڭ باش شەكلى (يەنى ئەمەلىيەتتە ئەلىف ھەرپىنىڭ يەكزەبەرلىك شەكلى)، ئاياغ شەكلى ۋە ئۈستىگە « مەد » بەلگىسى قويۇلغان شەكلى، شۇنداقلا ھەرپلەر ئۈستىگە قويۇلغان قايىم ئەلفە بەلگىسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

اكا (ئاكا)، **آندا** (ئاندا)، راست، بارغان، **امكن** (**ئىمكان**) ۋ.ب.

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا، بۇ تاۋۇش بەزەن ھاللاردا " يا " ھەرپىنىڭ ھەرقايسى شەكىللىرى ئارقىلىقمۇ ئىپادىلىنىشى مۇمكىن. مەسىلەن: **توريت** (تەۋرات)، معنيسى (مەئناسى)، عيسى (ئىيسا)، دعوى (دەئۋا)، **موسى** (مۇسا)، **موسيقى** (مۇسىيقا)، دېگەنلەرگە ئوخشاش.

2. « ئە » سوزۇق تاۋۇشى. مەزكۇر تاۋۇش « ئەلىف » ھەرپىنىڭ باش شەكلى (يەنى ئەمەلىيەتتە ئەلىف ھەرپىنىڭ يەكزەبەرلىك شەكلى) ۋە ئاياغ شەكلى بىلەن، « ھاۋ » ھەرپىنىڭ بىر خىل يالغۇز شەكلى ۋە ئاياغ شەكلى بىلەن. شۇنداقلا، ئەلىف ھەرپى بىلەن « يا » ھەرپىنىڭ بىرىكمىسى، ھەمدە « يا » ھەرپىنىڭ باش ۋە ئوتتۇرا شەكىللىرى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

اكبر (ئەكبەر: ئەڭ بۈيۈك)، اشرف (ئەشرەف: ئەڭ شەرەپلىك) خاشاك (خەشەك)، نامە، پارە، ايز (ئەر)، ايز ــ خاتون (ئەر ــ خاتۇن)، ايركاشماك (ئەرگەشمەك)، بيرماك (بەرمەك)، ديماك (دەمەك)، كيلماك (كەلمەك)، مين (مەن)، سين (سەن)، ايردى (ئەردى)، ايرميش (ئەرمىش)، ايركان (ئەركەن)ۋ.ب.

3. « ئو » سوزۇق تاۋۇشى. مەزكۇر تاۋۇش سۆز بېشىدا « ئەلىف » ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى (يەنى ئەمەلىيەتتە ئەلىف

ھەرپىنىڭ يەكپەشلىك شەكلى) ۋە « ئەلىف » ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى بىلەن « ۋاۋ » ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلىنىڭ بىرىكمىسى ئارقىلىق، سۆز ئوتتۇرىسى ۋە ئاخىرىدا بولسا، « ۋاۋ » ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى ۋە ئاياغ شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

اق (ئوق)، **اون** (ئون)، **اوشاق** (ئوشاق: ئوشتۇلغان، پارچە)، **قوی** (قوي)، **روی** (روي: يۈز، بەت)،ۋ.ب.

4. « ئۇ » سوزۇق تاۋۇشى. مەزكۇر تاۋۇش سۆز بېشىدا « ئەلىف » ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى ۋە « ئەلىف » ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى بىلەن « ۋاۋ » ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلىنىڭ بىرىكمىسى ئارقىلىق، سۆز ئوتتۇرىسى ۋە ئاخىرىدا بولسا، « ۋاۋ » ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى ۋە ئاياغ شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

استاذ (ئۇستاز)، **اون** (ئۇن)، **قوی** (قوي)، **روم** (رۇم)، ۋ.ب.

5. « ئۆ » سوزۇق تاۋۇشى. مەزكۇر تاۋۇش سۆز بېشىدا « ئەلىف » ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى ۋە « ئەلىف » ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى بىلەن « ۋاۋ » ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلىنىڭ بىرىكمىسى ئارقىلىق، سۆز ئوتتۇرىسى ۋە ئاخىرىدا بولسا، « ۋاۋ » ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى ۋە ئاياغ شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

اکای اتا (ئۆگەي ئاتا)، **اوکسوک** (ئۆكسۈك: ئاز، كەمچىل)، **کورماک** (كۆرمەك)، دېگەنلەرگە ئوخشاش.

6. « ئۈ » سوزۇق تاۋۇشى. مەزكۇر تاۋۇش سۆز بېشىدا « ئەلىف » ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى (يەنى ئەمەلىيەتتە ئەلىف ھەرپىنىڭ يەكپەشلىك شەكلى) ۋە « ئەلىف » ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى بىلەن « ۋاۋ » ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلىنىڭ بىرىكمىسى ئارقىلىق، سۆز ئوتتۇرىسى ۋە ئاخىرىدا بولسا، « ۋاۋ » ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى ۋە ئاياغ شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

الفت (ئۈلفەت: دوست)، **اون** (ئۈن)، **ازوم** (ئۈزۈم)، **کولماک**

(كۈلمەك)، **سورماك** (سۈرمەك)، دېگەنلەرگە ئوخشاش.

7. تىل ئارقا « ئى » (i) سوزۇق تاۋۇشى. مەزكۇر تاۋۇش سۆز بېشىدا " ئەلىف " ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى بىلەن « يا » ھەرپىنىڭ باش شەكلىنىڭ بىرىكمىسى ئارقىلىق، سۆز ئوتتۇرىسى ۋە ئاخىرىدا بولسا، « يا » ھەرپىنىڭ باش شەكلى ياكى ئوتتۇرا شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ايز (iz: ئىز، قەدەم ئىزى)، بيز (biz : بىز)، قيز (q iz)، باليق (baliq: بېلىق)، يېرىم (yarim: يېرىم)، تېرىم (tarim :تېرىم، تېرىلىدىغان يەر)، قالين (qalin: قېلىن)، ياقين (yaqin : يېقىن) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

8. تىل ئالدى « ئى » (i) سوزۇق تاۋۇشى. مەزكۇر تاۋۇش سۆز بېشىدا « ئەلىف » ھەرپىنىڭ يەكزىر (يەنى ھەرپىنىڭ ئاستىغا قويۇلىدىغان تاق قىڭغىر سىزىق) لىق شەكلى ئارقىلىق، شۇنداقلا « ئەلىف » ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى بىلەن « يا » ھەرپىنىڭ باش شەكلىنىڭ بىرىكمىسى ئارقىلىق، سۆز ئوتتۇرىسى ۋە ئاخىرىدا بولسا، « يا » ھەرپىنىڭ ھەرقايسى شەكىللىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

امام (ئىمام)، **امكان** (ئىمكان)، **اسلام** (ئىسلام)، **ايسيغ** (ئىسىغ)، **ايجماك** (ئىچمەك)، **مينك** (مىڭ)، باشى (ئەڭ ئۇستا؛ بېشى)، ياري (دوستى)، ارى (ھەممىسى)، دېگەنلەرگە ئوخشاش.

« ئى » سوزۇق تاۋۇشى بەزەن ھاللاردا « ھاۋ » ھەرپىنىڭ بىر خىل ئاياغ شەكلى ئارقىلىقمۇ ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

بلكه (بەلكى)، **تاكه** (تاكى)، **كه** (كى)، **جونكه** (چۈنكى)، **نيچونكه** (نەچۈنكى)، **باوجودكه** (باۋجۇدكى) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

3.3. ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئىپادىلىنىشى

ئۇيغۇر تىلىدا، ئەزەلدىن تارتىپ ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار مەۋجۇت. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. بۈيۈك تىلشۇناس مەھمۇد كاشغەرىي ئۆزىنىڭ « تۈركىي تىللار دىۋانى» دا، ئەرەب يېزىقى ئاساسىدا ئىجاد قىلىنغان قەدىمكى زامان ئۇيغۇر يېزىقى ئارقىلىق، ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارنى قىسقا سوزۇق تاۋۇشلاردىن ئېنىق پەرقلەندۈرۈپ ئىپادىلىگەن. مىسال ئۈچۈن ئۇزۇن ۋە قىسقا « ئا » تاۋۇشلىرىنى ئالساق، « دىۋان » دا، قىسقا سوزۇق « ئا » تاۋۇشى ئۈچۈن بىر دانە « ئەلىف » ئىشلىتىلگەن بولسا، ئۇزۇن سوزۇق « ئا » تاۋۇشى ئۈچۈن ئىككى دانە « ئەلىف » جۈپلەپ قوللىنىلغان (بۇ مەسىلىنىڭ تەپسىلاتى ئۈچۈن ئاپتورنىڭ « چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدىن ئىلمىي ماقالىلەر » (بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى، 1993- يىل نەشرى) ناملىق توپلىمىدىكى « ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار توغرىسىدا » ماۋزۇلۇق ماقالىسىغا مۇراجىئەت قىلىنسا).

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىگە كەلگەندە، خۇسۇسەن ئەرەب تىلىنىڭ تەسىرىدىن ئۇيغۇر تىلىدا ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق سۆزلەر كۆپەيگەن. بۇ خىل ئۆزلەشمە ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق سۆزلەر ھەتتا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىمۇ ئاشۇ ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق شەكىللىرى بىلەن ئەينەن قوللىنىلماقتا. مەسىلەن، كادىر، نادىر، سادىر، ئالىم، زالىم، ناھە، دانە، مەنە، تەنە، ئەمەت، مۆمىن، مۆجىزە، مۆرىت، مۆرىمەك دېگەنلەرگە ئوخشاش. (بۇ سۆزلەرنىڭ باش بوغۇمىدىكى « ئا، ئە، ئۆ » لەرنىڭ ھەممىسى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلاردۇر)

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار « قايىم ئەلىفە » ۋە « مەد » بەلگىسىدىن باشقا، خۇددى ئەرەب

يېزىقىدىكىگە ئوخشاشلا، « ئەلىف »، « ۋاۋ » ۋە « يا » ھەرپلىرى ئارقىلىقمۇ ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن:

« ئەلىف » ھەرپى بىلەن ئىپادىلىنىشى

راضى (رازى)، **قادر** (قادىر)، **زامن** (زامىن)، **جاھل** (جاھىل)، **نائل** (نائىل)، **خالصى** (خالىس)، **خادم** (خادىم)، **نادر** (نادىر)، **سائل** (سائىل)، **مائل** (مائىل)، **دائم** (دائىم)، **خائن** (خائىن)، **راغب** (راغىب)، **سالم** (سالىم)، **جارى** (جارىي)، **قاسم** (قاسىم)، **ماھر** (ماھىر)، **ياكى**، **تاكى**، ۋ. ب.

« ۋاۋ » ھەرپى بىلەن ئىپادىلىنىشى

روى زمين (رويى زەمىن - « ئو » ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش)
عموميت (ئومۇمىيەت - « ئۇ » ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش)
عمومى (ئومۇمىي - « ئۇ » ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش)
عموما (ئومۇمەن - « ئۇ » ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش)
خصوصي (خۇسۇسىي - « ئۇ » ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش)
خصوصيت (خۇسۇسىيەت -« ئۇ » ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش)
خصوصا (خۇسۇسەن - « ئۇ » ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش)
روحيت (روھىيەت - « ئو » ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش)
روحى حالت (روھىي ھالەت - « ئو » ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش)
اولوھيت (ئۇلۇھىيەت - « ئۇ » ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش)

« يا » ھەرپى بىلەن ئىپادىلىنىشى

دعوى **گر** (دەئۋاگەر - « ئا » ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش)
تقوى دار (تەقۋادار - « ئا » ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش)
توريت (تەۋرات - « ئا » ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش)
معنيسى (مەئناسى - « ئا » ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش)
جميله (جەمىلە - « ئى » ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش)

كريمه (كەرىمە - « ئى » ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش)
موسيقى (مۇسىقا - « ئى » ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش)
موسى (مۇسا - « ئا » ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش)

بۇلاردىن كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا « ئەلىف »، « ۋاۋ » ۋە « يا » ھەرپلىرى ئۇچ ۋەزىپىلىك ھەرپلەر ھېسابلىنىدۇ. بىرىنچى، ئۇلار ئايرىم — ئايرىم ھالدا، « ئ، ۇ، ي » ئۇزۇك تاۋۇشلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. ئىككىنچى، ئۇلار چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى بارلىق قىسقا سوزۇق تاۋۇشلارنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇچىنچى، ئۇلار چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارنى ئىپادىلەيدۇ. (ئىزاھلىق كۆرسەتمە ئۇچۇن، مۇشۇ كىتابتىكى ئېلىپبە جەدۋىلىگە قارالسۇن)

4.3. « تە مەربۇتە » (ۃ، ە) ئىپادىلەيدىغان تاۋۇشلار

يۇقىرىدا، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرى ئومۇملاشتۇرۇپ چۇشەندۇرۇلدى. ئۇندىن باشقا، يەنە مۇلاھىزە قىلىپ ئۆگىنىپ قويۇشقا ئەرزىيدىغان بەزەن ئۆزگىچىلىكلەرمۇ بار. ئالايلۇق، ئېلىپبە جەدۋىلىدىكى تۆتىنچى ھەرپ « تە » ھەرپىنىڭ بىر خىل ئاياغ شەكلى « ۃ » بىلەن بىر خىل يالغۇز شەكلى « ە » ئادەتتە « **تە مەربۇتە** » (بېلى باغلاقلىق « تە ») دەپ ئاتىلىدۇ. مەزكۇر « **تە مەربۇتە** » يېزىقتا بەزەن سۆزلەردە ئەينەن يېزىلىدۇ. مەسىلەن، تربية (تەربىيەت)، عزة (ئىززەت). بەزىدە بولسا، « تە مەربۇتە » مەزكۇر ھەرپىنىڭ « ئۇزۇن تە » شەكلى بولغان « **ت** » ۋە « **ت** » لەرگە ئايلاندۇرۇلۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن، **تربيت** (تەربىيەت)، عزت (ئىززەت). بۇ ھالدا، مەزكۇر « **تە مەربۇتە** » فونېتىكا جەھەتتە « **ت** » تاۋۇشىنى ئىپادىلىگەن بولىدۇ. ئەمدى يەنە بەزەن ھاللاردا بولسا، « **تە مەربۇتە** » نىڭ ئۇستىدىكى ئىككى چېكىت چۇشۇرۇپ قويۇلۇپ، خۇددى « **ھاۋ** » ھەرپىنىڭ بىر خىل ئاياغ ۋە يالغۇز شەكىللىرىگە

ئوخشاش قىلىپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن، **تربيه** (تەربىيە)، **عزه** (ئىززە). بۇ چاغدا، مەزكۇر چېكىتى چۈشۈرۈپ قويۇلغان « **ته مەربۇتە** » ھېچقانداق بىر تىل تاۋۇشى تەلەپپۇز قىلىنمايدۇ. ئەمما چاغداش ئۇيغۇر يېزىقىغا قىياس قىلىنمىغانلىقى ، « ـ ئە » سوزۇق تاۋۇشى تەلەپپۇز قىلىنغاندەك تەسىرات بېرىدۇ. ئەھمىيەتلىك يېرى شۇكى، مەزكۇر « **ته مەربۇتە** » مەيلى « **ته** » ھەرپىنىڭ مۇناسىۋەتلىك شەكىللىرىگە ئايلاندۇرۇلۇپ يېزىلسۇن ياكى ئۈستىدىكى چېكىتلەر چۈشۈرۈپ قويۇلۇپ يېزىلسۇن، ئۇ شەكىللەندۈرگەن سۆزلەرنىڭ مەنىسىدە ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولمايدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، **تربيه** (تەربىيە)، **عزه** (ئىززە)، **جماعه** (جەمائە)، **دوامه** (دەۋامە) قاتارلىق سۆزلەر ئەمەلىيەتتە **تربيت** (تەربىيەت)، **عزت** (ئىززەت)، **جماعت** (جەمائەت)، **دوامت** (دەۋامەت) قاتارلىق سۆزلەرنىڭ ۋارىيانتى ھېسابلىنىدۇ، خالاس.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى ئەرەبچە، پارسچە ۋە تۈركىيچە سۆزلەرنى ئەينەن يېزىشنى مۇددىئا قىلىپ ئىجاد قىلىنغان يېزىق بولغاچقا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىغا سېلىشتۇرۇپ ئېيتقاندا نىسبەتەن مۇرەككەپ سانىلىدۇ. بىراق، سەۋرچانلىق بىلەن مۇلاھىزە قىلىپ، ئۇنى ئەرەب يېزىقى ئاساسىدا ئىجاد قىلىنغان قەدىمكى زامان ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن سېلىشتۇرۇپ ئۆگىنىدىغان بولساق، ئۇنىڭدىكى ئاساسلىق مۇھىم ئالاھىدىلىكلەرنىڭ ئومۇمەن ئېنىق ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىمىز. ئەمدى، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئاشۇ مۇھىم ئالاھىدىلىكلەرنى ياخشى ئۆگىنىش ۋە پۇختا ئىگىلەش ـ تىل تارىخىمىزدىكى مەزكۇر يېزىق ئىشلىتىلگەن ئالتە ئەسىردىن ئارتۇق ئۇزاق زامان جەريانىدا يېزىلغان قىممەتلىك كلاسسىك ئەسەرلەرنى ئۆگىنىش، رەتلەش ۋە تەتقىق قىلىش ئىشىدا، ئۆزىنىڭ ھەقلىق يوسۇندىكى مۇھىم ۋە زۆرۈر ئەھمىيىتىنى

ناماياں قىلىدۇ،ئەلۋەتتە.

كۆنۈكمە1:

1 ـ ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا ئىشلىتىلىدىغان ھەرپلەرنىڭ ھەممە شەكىللىرىنى يېزىپ كۆرسىتىڭ!

2 ـ تۆۋەندىكى بوشلۇقلارنى تولدۇرۇڭ ۋە سوئاللارغا ئەمەلىي مىسال بىلەن جاۋاب بېرىڭ:

‹1› چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا، ( ) ھەرپ بار بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ( ) ھەرپ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ( ) ئۇزۇك تاۋۇشنى، ( ) ھەرپ بولسا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ( ) سوزۇق تاۋۇشنى ئىپادىلەيدۇ.

‹ 2 › چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى « سە ( )، سىين ( ) ۋە سا:ت ( ) » ھەرپلىرى ئەمەلىيەتتە، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى « س » فونېمىسىغا (تىل تاۋۇشىغا) ۋەكىللىك قىلىدۇ؛ « تە ( )، ئىتقى ( ) » ھەرپلىرى « ت» ترانسكرىپسىيە قىلىنىدۇ؛ « ھەمزە ( )، ئەين ( ) ھەرپلىرى بولسا، ئۇزۇك تاۋۇش « ئ » تەلەپپۇز قىلىنىدۇ ۋە شۇنداق ترانسكرىپسىيە قىلىنىدۇ.

‹ 3 › چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى « ئەلىف ( )، ۋا:ۋ ( )، يا: ( ) » ھەرپلىرى ئەمەلىي ئىستېمالدا، ھەم ئۇزۇك تاۋۇشنى ھەم سوزۇق تاۋۇشنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن: (بۇ يەردە، ھەر بىر تۈر ئۈچۈن ئەڭ ئاز ئىككىدىن مىسال كەلتۈرۈلىدۇ).

‹ 4 › چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا، ( ) ھەرپتىن باشقا، تىل ئاۋۇشلىرىنى ئىپادىلەيدىغان « يەكزەبەر ( )، يەكچەش ( )، دۇ زەبەر ( )، دۇ پەش ( )، يەكزىر ( )، دۇ زىر ( )، سا:كىن ( )، تەشدىد ( )، مە:د ( )، قا:يىم ئەلفە ( ) » بولۇپ جەمئىي ئون دانە يارەمچى بەلگە ئىشلىتىلىدۇ. بۇ يەردە، مەزكۇر بەلگىلەرنىڭ ھەر بىرى ئۈچۈن ئەڭ ئاز ئىككىدىن مىسال

كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈڭ.

‹ 5 › تۆۋەندىكى فولكلورستىك سۆزلەرنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى شەكلىنى زىر – زەبەرلىرى بىلەن يېزىپ كۆرسىتىڭ.

ئەسسەلامۇ ئەلەيكۈم ( )، ۋەئەلەيكۈمۇسسەلام ( )، بىسمىللاھىررەھمانىررەھىيم ( )، ئەلھەمدۇ لىللاھ ( )، ماشائاللاھ ( )، ئىنشائاللاھ ( )، ئەلھۆكمۇ لىللاھ ( )، ئەئۇ:زۇ بىللاھى مىنەش شەيتانىر رەجىيم ( )، ئەستەغفۇرۇللاھ ئەلئەزىيم ( )،ئاللاھۇ ئەكبەر ( ).

‹ 6 › تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى شەكلىنى زىر – زەبەرلىرى بىلەن يېزىپ كۆرسىتىڭ ۋە مەزكۇر سۆزلەرنىڭ زىر – زەبەرلىرىنى ئېلىپ تاشلىغاندىكى شەكىل (مورفولوگىيىلىك) پەرقىنى ئىزاھلاپ چۈشەندۈرۈڭ:

تەسەددۇق ( )، تەئەللۇم ( )، تەكەببۇر ( )، تەسەللۇم ( )، تەفەككۇر ( )، تەسدىق ( )، تەئلىم ( )، تەكبىر ( )، تەسلىم ( )، تەفكىر ( ).

3 – چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا، تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ھەرپ بىلەن ئىپادىلىنىشى قانداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ.

4 – چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا، ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ھەرپ بىلەن ئىپادىلىنىشى قانداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە؟ مىسال.

5 – چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ھەرپ بىلەن ئىپادىلىنىشى قانداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە؟ مىسال.

6 - چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا، ئۈزۈن سوزۇق تاۋۇشلارنى ئىپادىلەيدىغان ھەرپلەر قايسىلار؟ ئۇلار ئەمەلىي ئىستېمالدا قانداق ئىشلىتىلىدۇ؟ ھەر بىر تۈر ئۈچۈن ئايرىم – ئايرىم مىسال

كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈڭ.

7 — چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئەرەب تىلىدىكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئومۇمىيەتلىك ئەھۋالىدا، قانداق ئوخشماسلىقلار بار؟

8 — ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسىدا، ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارغا هەقلىق رەۋىشتە ئورۇن بېرىپ، بۇ هەقتە ئىلمىي بايان بېرىشنىڭ قانداق ئەهمىيىتى بار؟

§4. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا قوشۇمچىلارنىڭ يېزىلىشى ۋە بەزەن هەرپلەرنىڭ قوليازمىلاردىكى شەكلى

ئا. قوشۇمچىلارنىڭ يېزىلىشى توغرىسىدا

ماتېرىيال ئاساسى بىلەن ئۆگىنىشىمىزچە، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا قوشۇمچىلارنى سۆز ئۇزۇكىگە قوشۇپ يېزىش مەسىلىسى هازىرقى ئۇيغۇر يېزىقىدەك مۇقىم قائىدىگە چۈشۈپ كېتەلمىگەن. ئومۇمەن ئالغاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا پېئىل قوشۇمچىلىرى ئاساسەن ئۇزەككە قوشۇپ يېزىلغان. خەۋەر قوشۇمچىسى « دور، تور » ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ئايرىم يېزىلغان. باشقا قوشۇمچىلار بەزىدە قوشۇپ يېزىلسا، بەزىدە ئايرىپ يېزىلغان. تۆۋەندە مىسال ئۈچۈن، « بابۇرنامە » ۋە « تارىخى هەمىدى » ناملىق مەشهۇر كىتابلاردىن ئېلىنغان مىساللارنى كۆرۈپ ئۆتەيلى:

كېلدى، كېلدوك، قوشولدى، كېتكان، ياندىلار، تاپقاندىن، انام نينىك، قاسم نينىك، كىماكته و يماكته، اوستىدا، محمودخان دا، تصرفى دا، معجونى ليق دا، دستارينى، كابل نى، محمودخان نى اوقنى، مغولستان غه، قاشيغه، اوستيكا، ايلچى

لیک کا، بدمعاش لیغی دین، اندجانلیغ، اتلیق، یخشی لیق، سقاللىق، ارتوق راق،چغتای خان نینك نسلی دین دور،قاین اتاسی یونس خان نی،مغول اولوسی نینك مخالفتی دین،هر قاتلا کیلتورکاندا ولایت لار بیرور ایردی،ولایت ته تورا المای ینه مغولستان غه چیقار ایردی،میندین ایکی یاش اولوق غ ایدی،سای غه یاوق اوچون سای تاشلاریدین اولوق غ اولوق غ قازان دیك تاشلار قورغانغه جیقاریب ایدیلار...(« بابۇرنامه » دین).

تمام اخته قیلیب قویوب دور، مراخور باشیدین سوراب دور، کوردونکمو، سین هم کساسین مو، اخته قیلغان نینك جزاسی، اوز اسباب لاری برله، قرا یولغون غه مانکدوردی، ازته‌دل مقاتله‌که توردی، نو مسلمان خودالویه‌نی، خبر تافیب تورغان کونلاردا، یارکنددا‌کی یکت لار ایجیکا، تفرقه‌لیق فیدا بولوب، اقسو زمینی دا برقرار اولدی، کوجانی قول غه الادورغان نینك، ختن دا توختاتی، قبیله‌لار اراسیدا، قیسی زمان دا و قیسی تاریخدا، اسماندین نازل بولغان، تقریریغه جرئت قىلدوق، بر کنت غه، تا بو دمغچه، بو کون دا تیریك مو و یا اوزکا خلایق غه اوخشه اولوب کتکانمو، ایکی ا ی ایجیده، نیجوکدین، تیوق دا، تیوق داکی کهف، بدلیدا برابر بولادور، برابریدا بولوب، بولك جا ی مکان دا، الدامجی لار، نیجوکدین، اوز کلام قدیم لاری اوتراسیده، بر نیجه ادملار، فتاؤی کتابلاریدا... («تاریخی همدني »دین).

ئە. بەزی هەرپلەرنىڭ قوليازملاردىكى شەكلى توغرىسىدا

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قوليازمىلارنىڭ نۇسخىلىرى بىرقانچە تۈرگە بۆلىنىدۇ. بىز بۇ يەردە پەقەت ئەشۇ نۇسخىلار ئىچىدىكى ئايرىم هەرپلەرنىڭ شەكىللىرى هەققىدىلا قىسقىچە ئىزاهات بېرىپ ئۆتىمىز.

1. « ج، چ، خ، چ » هەرپلىرى ئوتتۇرا ۋە ئاخىرىدا كەلگەندە

كۆپىنچە تۆۋەندىكىدەك شەكىلدە يېزىلىدۇ:(11س م ئاق)

محمود	[مەھمۇد]	محکوم	[مەھكۇم]
محکم	[مۇھكەم]	نجات	[نىجاد]
نجوم	[نۇجۇم]	مجموعه	[مەجمۇئە]
نچه	[نەچچە]	قچان	[قاچان]
کیچتی	[كېچتى]	تاریخ	[تارىخ]
تواریخ	[تەۋارىخ]	پشنچی	[بەشىنچى]
بخیل	[بەخىل]	مخلص	[موخلىس]
مخزن	[مەخزەن]		

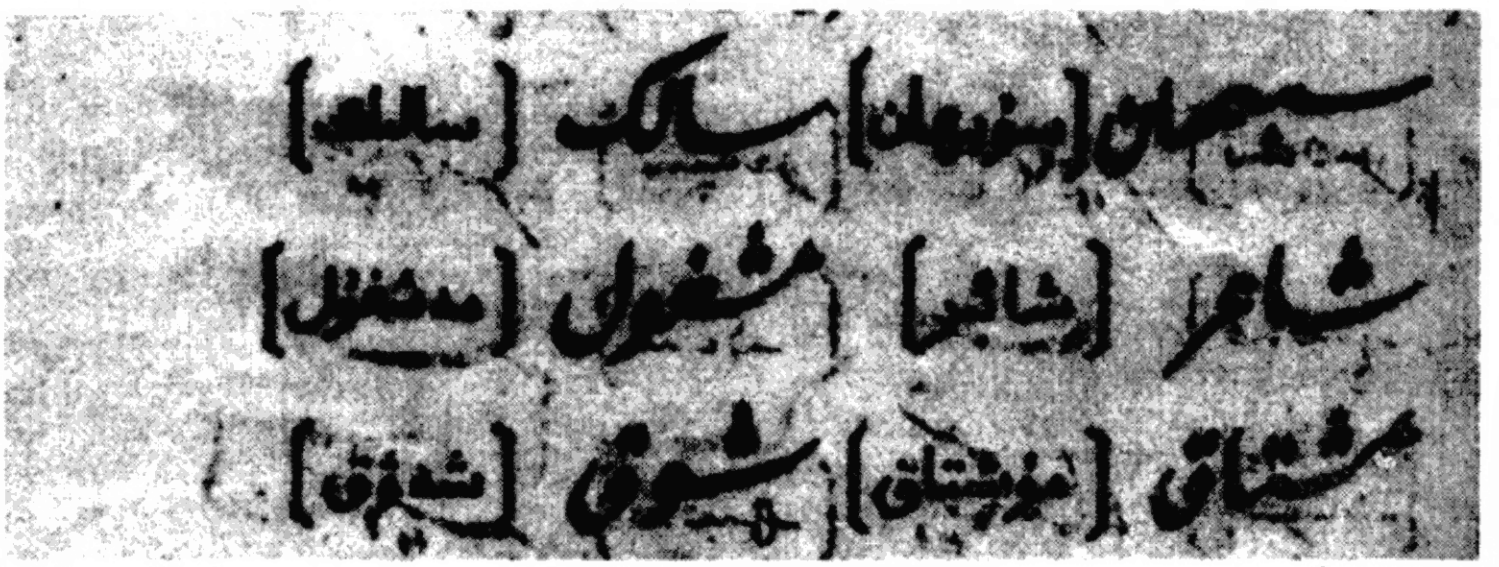
« چ » ھەرپىنىڭ ئاستىغا بەزىدە « ء » بەلگىسى قويۇلغان بولىدۇ. مەسىلەن: (5 س م ئاق)

محصول	[مەھسۇل]	صاحب ارشاد	[ساھىبى كەرشاد]
حجاج	[ھۇججاج]	محترم	[موھتەرەم]

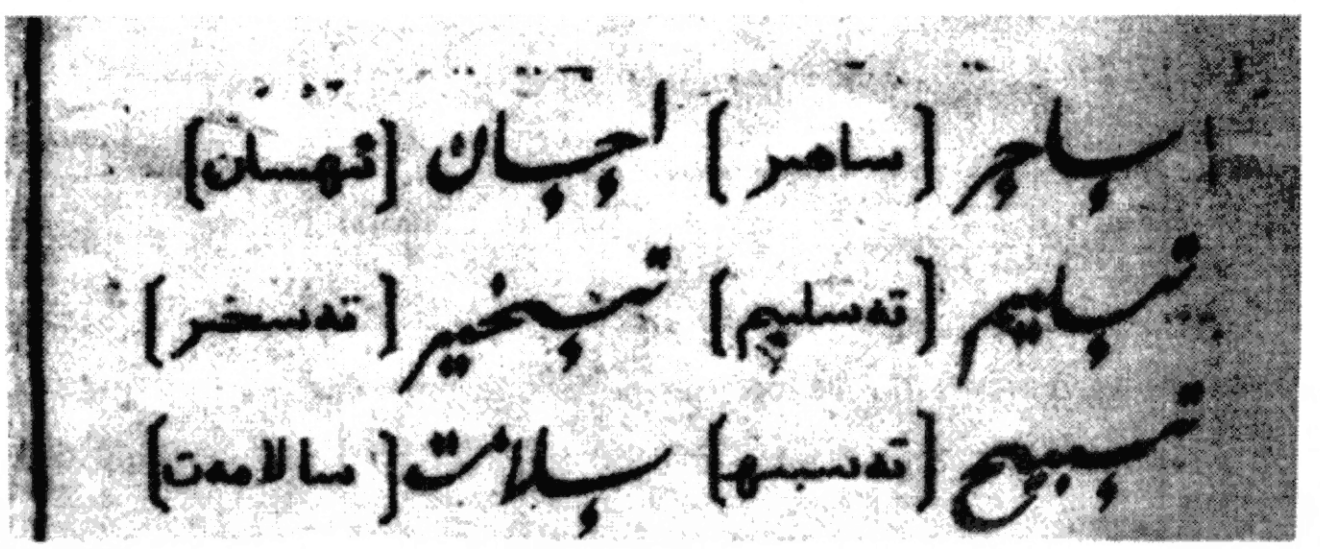
ئۇيغۇر كتاب تورىكتى www.uyghurkitap.com

صالىح [سالىھ]　اصلاح [ئىسلاھ]
تەھسىن [تەھسىن]

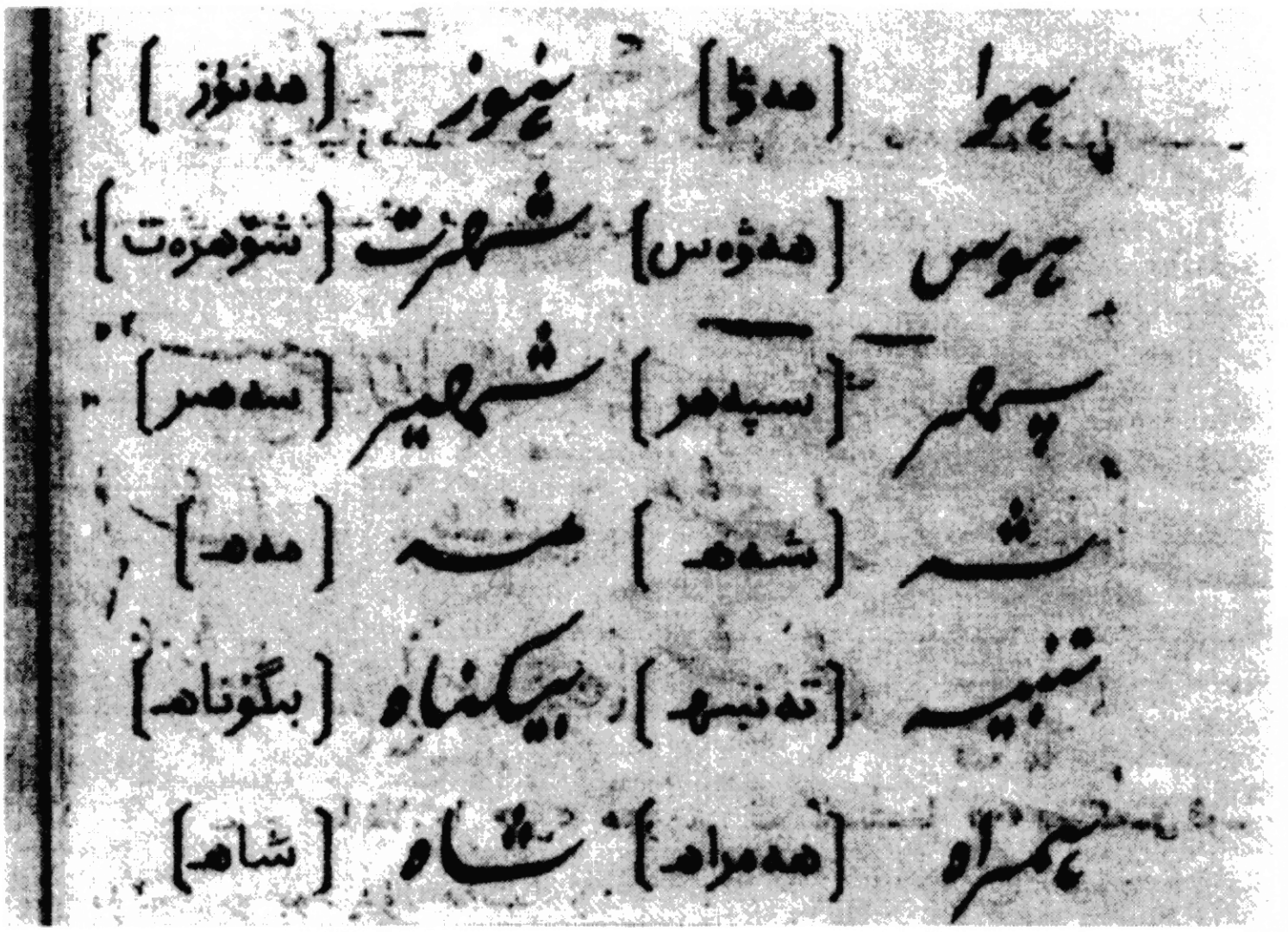
2. قوليازمىدا « س، ش » ھەرپلىرى ئادەتتە دەش چىقىرىلماي يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

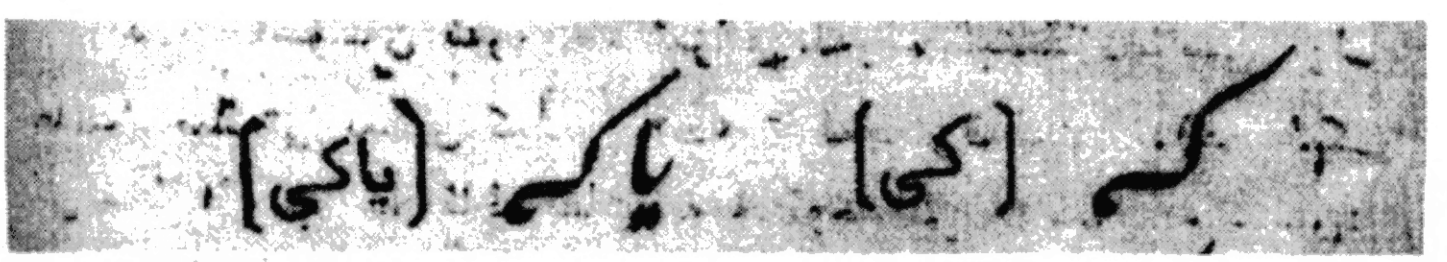
بەزى چاغلاردا « س » ھەرپىنىڭ ئاستىغا « ء » بەلگىسى قويۇلغانمۇ بولىدۇ. مەسىلەن:

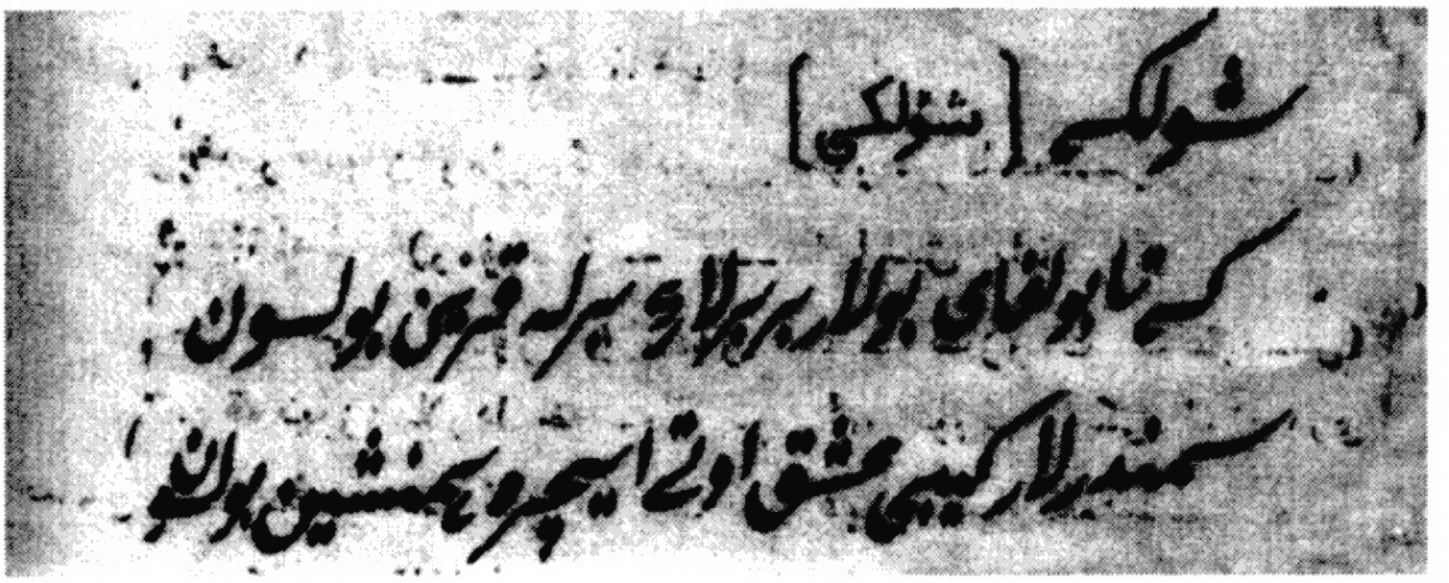

3. « ھ » ھەرپى باشتا كەلسە « ھ.... » ئوتتۇرىدا كەلسە « ـھـ.... » شەكلىدە يېزىلىدۇ. يالغۇز كەلگەندە بولسا، كۆپىنچە « ە » شەكلىدە يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

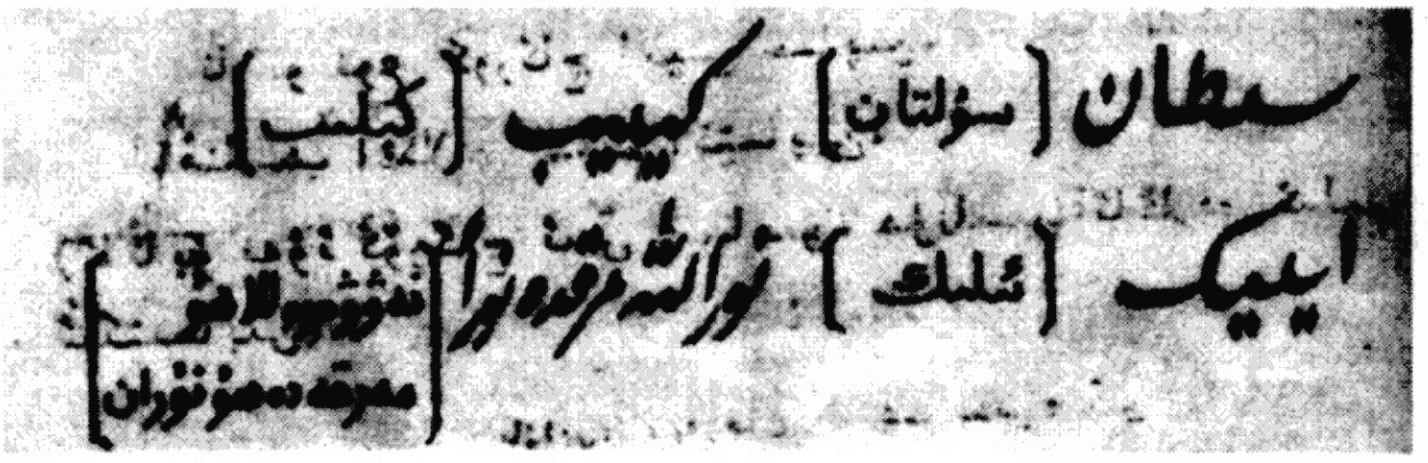
4. « ى » ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى بىلەن ئاياغ شەكلىنىڭ ھەرخىل ھالەتتە يېزىلغانلىقىنىمۇ ئۇچرىتىمىز. مەسىلەن:

(كى تا بولغاي بۇلار بىر – بىرلەرى بىرلە قارىن بولسۇن،
سەمەندەرلەر كەبى ئىشق ئوتى ئىچرە ھەمنەشىن بولسۇن.)

5. « ل » ھەرپىنىڭ باش ۋە ئوتتۇرا شەكلى بەزىدە خۇددى « س » ھەرپىنىڭ دىشدەك قىسقا چىقىرىلىپ يېزىلغان بولىدۇ. مەسىلەن:

6. « ة، ة (تە مەربۇتە) » بەزى چاغلاردا ئۇستىدىكى چېكىتى چۈشۈپ قالغان ھالدا كېلىپ، تەلەپپۇز قىلىنمايدۇ. بىراق، بەزىدە، خۇسۇسەن ئەرەبچە ئىزافەتلەردە ئېنىقلانغۇچى بولغاندا چېكىتى بىلەن كېلىپ، « ت » تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. (ھەر ئىككى خىل ئەھۋالدا ئاڭلاتقان مەنە ئوخشاش بولىدۇ). مەسىلەن:

روضه (رەۋزە: باغ، باغچا)؛ روضه رضوان (رەۋزەئى رىزۋان: ھۆرلەر باغچىسى، جەننەت)؛ روضة الصفا (رەۋزەتۈسسەفا: ساپالىق باغ)؛ روضة الحضرت (رەۋزەتۈلھەزرەت: ھەزرەت باغچىسى؛ بۈيۈكلەرنىڭ قەبرىگاھى)

7. قوليازمىلاردا خەتنىڭ گۈزەل، كۆركەملىكى ئېتىبارى بىلەن چېكىتلەرنىڭ ئۆز جايلىرىغا قويۇلمىغانلىقىنىمۇ ئۇچرىتىش مۇمكىن. ئالايلۇق، « ب » ھەرپى بىلەن « ى » ھەرپى ئارقا — ئارقىدىن كەلگەن جايلاردا، كۆپىنچە ئىككى ھەرپنىڭ ئۈچ چېكىتى بىرلا يەرگە قويۇلغان بولىدۇ. ئەلۋەتتە، بىز ئۇنى ئوقۇغان ۋاقتىمىزدا مەزكۇر چېكىتلەرنىڭ تەۋەلىكىنى ھېسابقا ئېلىشىمىز لازىم. مەسىلەن:

پىلا (بىلە)، **پىلان** (بىلەن)، **اپپاردىلار** (ئىبەردىلەر)؛

اتا بو نوع كورکاچ ايش حساپسن،

مناسب انكلادى ئىلم اكتساپسن.

(ئاتا بۇ نەۋئ كۆرگەچ ئىش ھىسابسن، مۇناسىب ئاڭلادى ئىلم ئىكتىسابسن: ئاتا ئىشنى بۇ ئەھۋالدا كۆرگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئەلمى — تەلىمنى ئۇقۇپ بېقىش لازىملىقىنى ھېس قىلدى).

- نەۋائىي: « فەرھاد — شىرىن » دىن.

يۇقىرىقىلار چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ھەرپلەرنىڭ قوليازمىلاردا كۆپرەك ئۇچرايدىغان شەكىللىرىنىڭ بىر قەدەر مۇھىملىرى ھېسابلىنىدۇ.

كۆنۇكمە2:

1 — چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا، قوشۇمچىلارنى سۆز گەۋدىسىگە ئۇلاپ يېزىش قانداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە؟

2 - چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا، ھەرپ شەكىللىرىنى قوللىنىش قانداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە؟

3 - چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا، ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا قانداق ھەرپ ۋە يېزىش شەكىللىرى قوللىنىلىدۇ؟

ئىككىنچى باب چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى 25- ئۇزۇك تاۋۇش

« ئ » توغرىسىدا

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا 24 ئۇزۇك تاۋۇش بار. بىراق، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا بولسا، 25 ئۇزۇك تاۋۇش بار.مەزكۇر يېگىرمە بەشىنچى ئۇزۇك تاۋۇش« ئ » چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىغا ئەرەبچىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەردە ئىشلىتىلگەن بولۇپ، ئۇ چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا « ئەين »، « ھەمزە » ۋە « ئەلىف » تىن ئىبارەت ئۈچ ھەرپنىڭ ساكىنلىق شەكلى بىلەن ئىپادىلەنگەن. مەن بۇ مەسىلىنى دەسلەپ تۇركىي تىللار تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ 1982- يىلىدىكى نىلقا يىغىنىغا تاپشۇرغان « چاغاتاي تىلىدىكى ئەرەبچە ـ پارسچە ئىلىمپىنتلار توغرىسىدا » ماۋزۇلۇق ماقالەمدە ئوتتۇرىغا قويغانىدىم. كېيىن، مەزكۇر جەمئىيەتنىڭ 1985- يىلى بېيجىڭدا ئۆتكۇزۇلگەن ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىغا تاپشۇرغان « چاغاتاي يېزىقىدىكى ‹ئەين› ھەرپىمۇ ياكى بەلگىمۇ؟ » ماۋزۇلۇق ماقالەمدە يەنە بىر قېتىم شەرھلىدىم. بىراق، ئۇ ماقالىلىرىمدە ئەمەلىي مىساللار كۆپرەك، ئۇنىڭ ئۈستىگە مىساللار ئاشۇ ئەينى زامانىدىكى چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى بويىچە ئەينەن بېرىلگەچكە، مەتبەئە قىيىنچىلىقى تۈپەيلى ژۇرناللىرىمىزنىڭ ئاشكارا ئېلان قىلىپ بېرىشىگە مۇيەسسەر بولالماي كەلدىم. بۇ يەردە، ئاشۇ ئىككى پارچە ماقالىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسىلە ھەققىدىكى بايانلارنى ئىمكان بار ئىخچاملاپ، گەپنىڭ نان تېگىدىغان يېرىنى قىلدىم. چەكلىك دەرىجىدىكى مىساللارنى زۆرۈر تېپىلغاندا لاتىنچە ھەرپلىك ترانسكرىپسىيە بويىچە بەردىم. ئۇزۇك تاۋۇش « ئ » ئۈچۈن، خەلقئارا تاۋۇش بەلگىسىدىكى مەزكۇر تاۋۇشنىڭ مۇناسىپ بەلگىسى بولغان[?] نى ئىشلەتتىم.

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا 36 ھەرپ بار. مەزكۇر يېزىقتا،

ئەرەبچە سۆزلەر ئەرەبچە ھەرپلەر بىلەن، پارسچە سۆزلەر پارسچە ھەرپلەر بىلەن يېزىلىدىغان بولغاچ، بىر خىل تىل تاۋۇشى بىر قانچە خىل ھەرپ بىلەن ئىپادىلىنىدىغان ئەھۋال كېلىپ چىققان. مەسىلەن، « ز » فونېمىسى « زە، زال، زات، ئىزغى » دىن ئىبارەت تۆرت ھەرپ بىلەن ئىپادىلىنىدۇ ۋە باشقىلار (« چاغاتاي تىلى »، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتىنىڭ 1986- يىلىدىكى نەشرى، 109- بەتكە قارالسۇن). شۇ ۋەجدىن، ماۋزۇيىمىزدىكى ئۇزۇك تاۋۇش « ئ » چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا « ئەين، ئەلىف ۋە ھەمزە » دىن ئىبارەت ئۈچ ھەرپ بىلەن ئىپادىلەنگەن.

1. « ئەين » (ع) بىلەن ئىپادىلىنىشى: مەزكۇر « ئەين » ھەرپى (يەنى ھازىرقى يېزىقىمىزدىكى « غ » ھەرپىنىڭ چېكىتسىز شەكلى) ئەرەب تىلىدا بىر سىرىلاڭغۇ، بوغۇز ئۇزۇك تاۋۇشىنى ئىپادىلەيدىغان ھەرپ بولۇپ، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە ئەرەبچىدىن كىرگەن « ئەين » لىك سۆزلەر بىلەن ئۇيغۇرچىغا ئۆزلىشىپ، ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال جەريانىدا، ئۇ ئەسلىدىكى سىرىلاڭغۇ، بوغۇق، بوغۇز تاۋۇشلۇق ھالىتىنى ئۆزگەرتىپ، يەڭگىل، چېكىپلا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان ئۇيغۇرچە « ئ » ئۇزۇك تاۋۇشىنى شەكىللەندۈرگەن. مەسىلەن: تەئتىل (täʔtil)، معلوم: مەئلۇم (mäʔlum)، يەنى : يەئنى (yäʔni)، طەنە : تەئنە (täʔnä)، شەلە:شوئلە (shoʔlä)، كەئبە: كەئبە (käʔbä)، مەئنا(mäʔna)، مۆئجىزە(möʔjizä)، فەل: فېئل(feʔl)، مەئدە:مەئدە (mäʔdä) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

2. « ئەلىف » (ا) بىلەن ئىپادىلىنىشى: « ئەلىف » ھەرپى ئەرەبچىدە، شۇنداقلا ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا ۋە چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا، ئوخشاشلا ئۇزۇك تاۋۇش « ئ » نى ئىپادىلىگۈچى ھەرپ بولۇپ خىزمەت قىلغان.

قەدىمكى ئۇيغۇرچە ۋە چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا ئۇنىڭ سوزۇق تاۋۇشلۇق شەكلى پەقەت سوزۇق تاۋۇشلارنى ئىپادىلەيدىغان يارىمچى بەلگىلەر زەبەر ياكى فەتھە (« ئا » ياكى « ئە » تاۋۇشىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ)، پەش ياكى زەممە (لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارغا ۋەكىللىك قىلىدۇ)، كەسىر ياكى زىر (يەنى « ئى » سوزۇق تاۋۇشىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ) بىلەنلا ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، " ات " يېزىلغان بۇ خەتنى « ئات، ئەت، ئوت، ئۆت، ئۈت، ئىت » ئوقۇلىدىغان سۆز قىلىش ئۈچۈن، ئاشۇ « ئەلىف » [ا] نىڭ ئۈستىگە " ئا، ئە، ئو، ئۇ، ئۆ، ئۈ، ئى " تاۋۇشلىرىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان يارىمچى بەلگىلەرنى قويىمىز. (« تۈركىي تىللار دىۋانى »، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 1980- يىل نەشرى، 1- توم، 48-، 49-، 54-، 55- بەتلەرگە قارالسۇن). شۇڭلاشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا « ئەلىف » ۋەكىللىك قىلىدىغان ئەڭ ئاساسلىق تاۋۇش « ئ » دېيىلىدۇ («چاغاتاي تىلى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتىنىڭ 1986- يىل نەشرى، 107- بەتكە قارالسۇن).

3. « ھەمزە » (ء، أ، ؤ)بىلەن ئىپادىلىنىشى: ئۆزىنىڭ باش شەكلى: « ئ »، ئوتتۇرا شەكلى « ـئـ » ، ئاياغ شەكلى « أ، ؤ » (يەنى بۇ شەكىلدە ھەمزە ئاياغدىن ئۇلىنىدىغان « ئەلىف » ۋە ئاياغدىن ئۇلىنىدىغان « ۋاۋ » ھەرپلىرىنىڭ ئۈستىگە قونۇپ كېلىدۇ) ۋە يالغۇز شەكلى « ء » دىن ئىبارەت مۇكەممەل تۆرت خىل شەكىلگە ئىگە بولغان « ھەمزە » چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا ھەرقانداق بىر ئۇزۇك تاۋۇش ھەرپىگە ئوخشاش مۇستەقىل بىر ھەرپ بولۇپ، ئۇ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇزۇك تاۋۇش « ئ » [?] گە ۋەكىللىك قىلىدۇ. مەزكۇر ھەمزە پەقەت سوزۇق تاۋۇش ھەرپلىرى ۋە سوزۇق تاۋۇشلارغا ۋەكىللىك قىلغۇچى بەلگىلەر قوشۇلغاندىلا، ئاندىن ئۆزىنىڭ سوزۇق تاۋۇشلۇق شەكلىنى ھاسىل قىلىدۇ. ئەگەر سوزۇق تاۋۇش قوشۇلماي، ساكىن

(ھەرپنىڭ ئەسلى ئۆز تاۋۇشىنى ئوقۇش)بەلگىسى بىلەن كەلسە، ئۆزىنىڭ ئەسلى تاۋۇشى بولغان « ئ » ئۇزۇك تاۋۇشى تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن، تأثير: تەئسىر (täʔsir)، تأخير: تەئخىر (täʔxir)،تأكيد: تەئكىد (täʔkid)، تأمن: تەئمىن (täʔmin) ، مأمور: مەئمۇر (mäʔmur)، مؤمن:مۆئمىن (möʔmin) ۋە باشقىلار.

بىراق، مېنىڭ بۇ « يىگىرمە بەشىنچى ئۇزۇك تاۋۇش » قارىشىمغا ناقايىل كەسىپداشلارمۇ خېلى بار. ئۇلارنىڭ ئىنكار قىلىش پوزىتسىيىسى بىلەن بايان قىلغان پىكىرلىرىنى مۇنداق ئىككى نۇقتىغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن: بىرىنچى، ئەرەبچە سۆزلەر ئۇيغۇرچىغا پارس تىلى ئارقىلىق كىرگەن. پارسچىدا « ئەين» ھەرپىنى تەلەپپۇز قىلىنمايدىغان ھەرپ دەيدۇ. ھالبۇكى، بىز ئۇنى چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدا تەلەپپۇز قىلىنغان دېسەك قانداق بولىدۇ؟ ئىككىنچى، ساماىلوۋىچ، يانۇس ئېكمان (Janos Eckmann)قاتارلىق مەشھۇر چاغاتايشۇناسلار ئۆز ئەسەرلىرىدە :« چاغاتاي تىلىدا يىگىرمە بەشىنچى ئۇزۇك تاۋۇش بار » دېگەن گەپنى قىلغان ئەمەس.

بۇ خىل پىكىرلەرگە نىسبەتەن مېنىڭ جاۋابىم مۇنداق:

بىرىنچى، دەرۋەقە، ئۇيغۇرلار تارىختا، خۇسۇسەن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە پارس تىلىدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان، يېقىن تام قوشنا بولۇپ ئۆتۈشكەنسىرى تىل جەھەتتە بىر ـ بىرىگە تەسىر قىلىشماسلىقى مۇمكىن ئەمەس. بىراق، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەرەبلەردىن، ئەرەبچىدىن بۇاسىتە سۆز قوبۇل قىلماسلىقى تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس. چۈنكى، ھېچقانداق بىر مەنبەدە « ئۇيغۇرلارغا قۇرئان كەرىم ئوقۇشنى پارسلار ئۆگەتكەن » دېگەن گەپ يوق. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ئىراق، مىسىرغا بېرىپ ئىلىم تەھسىل قىلىشتا، مەككە ـ مەدىنىگە بېرىپ ھەج ـ تاۋاپ قىلىشتا، سودا-

تىجارەت قىلىشتا، پارسلارنىڭ يېتىلەپ مېڭىشىغا قاراپ قالغانلىقى سۆزلەنمەيدۇ. ئۇلار ئۆزلىرى بىۋاستە بېرىپ، بىۋاستە كېلىپ، ئەرەبلەر بىلەن بىۋاستە ئۇچرىشىپ، ئۆز — ئارا مەدەنىيەت ئۆگەنگەن ۋە ئۆگەتكەن. مۇشۇ جەريانىدا، ئۇلار ئۆزلىرى يۇكسەك بىلگەن دىنىي ئېتىقاد تۇپەيلىدىن، نۇرغۇنلىغان ئەرەبچە سۆزلەرنى « قۇرئان — كاللامۇللاھ سۆزلۈكلىرى »، « ئاللاھنىڭ تىلى » دەپ ئەتىۋارلاپ قوبۇل قىلغان. « تۇركىي تىللار دىۋانى » نىڭ تۇركىي تىلچە — ئەرەبچە قىلىپ تۈزۈلگەنلىكىنىڭ ئۆزى ئۇيغۇرلار بىلەن ئەرەبلەر ئارىسىدا بىۋاستە تىل ئۆگىنىش ۋە ئۆگىتىشنىڭ بولغانلىقىنى كۆچلۈك دەلىللەيدۇ. شۇڭا خېلى بىر بۆلەك تىلچىلىرىمىزنىڭ چۈشەنچىسىدىكى « تىلىمىزدىكى ئەرەبچە سۆزلەر بىزگە پارس تىلى ئارقىلىق كىرگەن » دېگەن ئەنئەنىۋى قاراشتا، ئېغىر دەرىجىدىكى بىر تەرەپلىمىلىك بار، دەپ قارايمەن.

ئىككىنچى، دوروست، پارس تىلىدا « ئەين » ھەرپى تەلەپپۇز قىلىنمايدۇ دېيىلىدۇ. بىراق، بۇ مەسىلە پارس تىلى فونېتىكىسىدا تولىمۇ زىددىيەتلىك بايانلار بىلەن شەرھلىنىدۇ. ئالايلۇق:

« ‹eyn › 字母是阿拉伯字母，这个字母在波斯语中是有形无音的辅音字母。 »

(« پارس تىلىدىن ساۋات »، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1990- يىل نەشرى، 56- بەت).

« 无音的辅音 » (تاۋۇشسىز ئۈزۈك تاۋۇش) دېگىنى نېمىسى؟ تاۋۇش چىقىرىلمىسا، تاۋۇش بولمىسا، نېمىشقا ئۇنى «辅音» (ئۈزۈك تاۋۇش) دەيمىز؟بۇ يەردە ئەھمىيەت بېرىشكە تېگىشلىك تولىمۇ مۇھىم بىر مەسىلە شۇكى، ئۇلار ئارقىدىنلا:

« 字母‹ eyn›不与元音拼读时，则要屏一下气 »

(«ئەين» ھەرپى بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەندە، نەپەسنىڭ بىر

بوغۇلۇپ ئۆتىشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ) دەپ، تعداد tä?dad (سان)، معدنىmä?däni (مىنېرال) دېگەن سۆزلەرنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىدۇ. («پارس تىلىدىن ساۋات»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1990- يىل نەشرى، 56- بەت)

مەن 1986- يىلىدىن 1988- يىلىغىچە؛ سابىق مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى بىلەن دۆلەتلىك مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى بىرلىشىپ ئاچقان پارس تىلى سىنىپىغا ئوقۇغۇچى بولۇپ، سودا نەشرىياتى نەشر قىلغان « پارسچە ــ خەنزۇچە لۇغەت » نىڭ مۇئەللىپلىرى، ئىلىمىزنىڭ ئاتاقلىق پارس تىلى مۇتەخەسسىسلىرى پروفېسسور جاڭ خوڭنىيەن، زېڭ يەنشېڭ ئەپەندىلەر ۋە لى شياڭ خانىملاردىن دەرس ئالغانىدىم. ئىككى يىللىق ئوقۇش جەريانىدا، بۇ ئۇستازلارنىڭ « ئەين » ھەرپىنى ئوقۇغاندا، «ئ 个 一 屏» (نەپەسنى بىر بوغۇپ ئۆتۈش)قىلىشلىرىنى تالاي قېتىم ئاڭلىغانىدىم. مېنىڭ ئۆز قۇلىقىم بىلەن ئاڭلاپ سەزگىنىم شۇ بولدىكى، ئۇلار « تعداد tä?dad »، « معدنى mä?däni » دېگەندەك سۆزلەرنى ئوقۇغاندا، « ئەين » ھەرپىنى ئەرەبلەردەك ئېغىز سىرىلاڭغۇ، بوغۇز تاۋۇشى تەلەپپۇز قىلمىسمۇ « tä » بىلەن « dad » ئارىسىدا، « mä » بىلەن « däni» ئارىلىقىدا « ئ » قىلىپ، نازۇككىنە بىرنى ئىنچىقلاپ ئۆتىدىكەن. مېنىڭچە، بىر ھەرپ تاۋۇشسىز (个 古) بولسا، ئۇنى « 拼读 » قىلىش (ئوقۇش، تەلەپپۇز قىلىش) مەسىلىسى مەۋجۇد بولمايدۇ. ئەمەلىيەتتە، مەزكۇر « ئەين » ھەرپى تاۋۇشى بار (个 古) بولغان بىر ئۇزۇك تاۋۇش بولغانلىقى ئۈچۈنلا بىز ئۇنى« 拼读 » (يەنى ئوقۇش، تەلەپپۇز)قىلىمىز.« 拼读» (تەلەپپۇز)قىلغان چاغدا، ئاشۇ بىرنى « 个 · 卜 屏 » قىلدۇرغان (يەنى نەپەسنىڭ بىر بوغۇلۇپ ئۆتۈشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان) نەرسە ئەمەلىيەتتە، « ئەين » ھەرپىنىڭ كارامىتى، يەنى دەل ئاشۇ « ئەين»

ھەرپىنىڭ تەلەپپۇزىدىن ئىبارەت، خالاس! ئەڭ مۇھىمى، مەيلى قانداق بولمىسۇن، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى مەسىللىرىنى جەزمەن پارس تىلى قائىدىسى بويىچە ھەل قىلىش مەجبۇرىيىتىمىز يوق. شۇڭا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى، ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسىنى پارس تىلىنىڭ تەيياز قىلىپى ۋە نەزەريىسى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇرچىنىڭ ئۆزىدە مەۋجۇد ئەمەلىيىتى بىلەن ھەل قىلىشىمىز، مەسىلىنى پاكىتقا ھۆرمەت قىلغان ئاساستا چۈشەندۈرۈشىمىز لازىم، دەپ قارايمەن.

ئۈچىنچى، راست، ساماىلوۋىچ، يانۇس ئېكمان قاتارلىقلار چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى بويىچە جاپالىق ئەمگەك قىلىپ، بۈيۈك نەتىجە يارىتقان دۇنياۋى ئالىملار. شۇ تۈپەيلى ئۇلار بىزنىڭ قەلب تۆرىمىزدە مۆھتەرەم ئورۇنغا ئىگە. بىراق، بىز ئۇلارنىڭ ھەربىر ئېغىز گېپىنى، ھەربىر جۈملىسىنى چېقىلغىلى بولمايدىغان مۇقەددەس دەستۇر قىلىۋالساق، بۇنداق ئەھۋالنى ئۇ ئالىملارنىڭ ئۆزلىرىمۇ راۋا كۆرمەس دەپ ئويلايمەن. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى بىزنىڭ ئاتا — بوۋىمىزنىڭ تىلى. بىزنىڭ ھازىرقى تىلىمىزدا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ قالدۇقلىرى، تىرىك ئامىللىرى قانچىلىك دېسەك شۇنچىلىك مەۋجۇد. ھالبۇكى، بىز مۇشۇ دەسمايىمىز ۋە خاس ئالاھىدىلىكىمىز بىلەن، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى پەقەت ئومۇمىيەت جەھەتتىنلا تەتقىق قىلغان، كونكرېت، ئۇششاق ھەم ئىنچىكە تەرەپلىرىگە كۆڭۈل بۆلۈشكە بولسا، ياكى شارائىتى يار بەرمىگەن، ياكى پۇرسەت بولمىغان چوڭ ئالىملارنىڭ تونۇپ يېتەلمىگەن يەرى مەسىلىرىنى بىز بايقاپ تونۇۋالساق، ھېچقانداق غەلىتە ئىش بولمايدۇ، دەپ ھېسابلايمەن.

ئەمدى، مەن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا « ئ » دەيدىغان بىر ئۇزۇك تاۋۇش بولغانىدى دېيىشتە، تۆۋەندىكىلەرنى ئاساس قىلىمەن:

بىرىنچى، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگىلا خاس بولغان فونېتىك ئالاھىدىلىكلىرى ئىچىدە، تەلەپپۇزغا بىۋاسىتە كېلىدىغان، ئېنىق ئاڭلاتقىلى بولمايدىغان ياكى تەلەپپۇز قىلغۇچىنىڭ ئۆزىگە ئوشۇقچە تۇيۇلىدىغان بەزى تىل تاۋۇشلىرى مۇئەييەن تىل شارائىتىدا نۇتۇقتا چۈشۈرۈپ قويۇلىدىغان، تەلەپپۇز قىلىنغان چاغدا ئەسلىدە قىسقا سوزۇق تاۋۇشلۇق بولغان بوغۇم ، مەزكۇر تىل تاۋۇشى (يەنى ئۇزۇك تاۋۇش) چۈشۈپ قالغانلىقى ئۈچۈن، ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق بوغۇمغا ئايلىنىپ كېتىدىغان ئەنئەنىۋى ئادەت بار. مەسىلەن:

قەدىمكى تىلىمىزدا		ھازىرقى تىلىمىزدا	
ئۆتكەرمە	(ötkärmä)	ئۆتكەمە	(ötkä:mä)
كارناي	(karnay)	كاناي	(ka:nay)
خەرمەن	(xärmän)	خامان	(xa:man)
گەردەن	(gärdän)	گەردەن	(gä:dän)
ئەھمەد	(ähmäd)	ئەمەت	(ä:mät)
سەھۋەن	(sähwän)	سەھۋەن	(sä:wän)

ھازىرقى تىلىمىزدىكى « sö:rimäk» سۆزىمۇ قەدىمكى ئۇيغۇرچىدا « södrämäk » تەلەپپۇز قىلىناتتى. مەسىلەن:

بىرى دەپ <u>سۆرەيلى</u> خۇسرەۋنى تەگرۇ،
بىرى دەپ ئەلىتالى باشنى ئايرۇ .

ـ نەۋائىي: « فەرھاد ــ شىرىن »دىن.

يېشىمى: بىرى خۇسرەۋنىڭ ئالدىغا سۆرەيلى (sö:räyli) دېسە، يەنە بىرى بېشىنى كېسىپ ئەپكېتەيلى، دەيتتى . (خ. تۆمۇر،ئا. پولات: « چاغاتاي تىلى » (1976-يىل، 73- بەت)

كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، يۇقىرىدىكى سۆزلەر تەركىبىدىكى « ر، ھ، د » ئۇزۇك تاۋۇشلىرى ئۆز زامانىسىدا تەلەپپۇز قىلىنمىغان بولسا، مەزكۇر سۆزلەرنىڭ بۈگۈنكى كۈندىكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق شەكىللىرى بولمىغان بولاتتى.

مانا بۇ ــ پولاتتەك پاكىت! بىز مۇشۇ پاكىت ئاساسىدا، مۇنداق خۇلاسىگە كېلىشكە ھەقلىقمىز:

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە ئەرەبچىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر تەركىبىدىكى ساكىنلىق « ئەين » ، « ئەلىف » ۋە « ھەمزە » ھەرپلىرى [ئ] ئۇزۇك تاۋۇشى تەلەپپۇز قىلىنىپ ئىشلىتىلگەن. ئۇزاق ئەسرلىك ئىستېمال ئەمەلىيىتىدە قوللىنىلغان بۇ ئۇزۇك تاۋۇش تەلەپپۇزغا بىئەپ بولغانلىقى سەۋەبلىك ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسىنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتى بويىچە شاللىنىپ كېتىپ، زامانىمىزغا كەلگەندە، نۇتۇقتا چۇشۇپ قالىدىغان بولغان. ئۇ پەقەت ئۆز زامانىسىدا تەلەپپۇز قىلىنغانلىقى ئۈچۈنلا، ئۇ ئەسلىدە تەۋە بولغان بوغۇمدىكى قىسقا سوزۇق تاۋۇش مەزكۇر ئۇزۇك تاۋۇش چۇشۇپ قالغانلىق بەدىلىگە ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشقا ئايلىنىپ كەتكەن. مەسىلەن:

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا	ھازىرقى تىلىمىزدا
تەئتىل (täʔtil)	تەتىل (tä:til)
تەئسىر (täʔsir)	تەسىر (tä:sir)
تەئخىر (täʔhir)	تەخىر (tä:xir)
تەئكىد (täʔkid)	تەكىت (tä: kit)
تەئمىن (täʔmin)	تەمىن (tä: min)
تەئنە (täʔnä)	تەنە (tä:nä)
يەئنى (yäʔni)	يەنى (yä:ni)
بەئزى (bäʔzi)	بەزى (bä:zi)
مەئمۇر (mäʔmur)	مەمۇر (mä: mur)
مۇئمىن:مۆئمىن (möʔmin)	مۆمىن (mö:.min) ۋ. ب.

ئىككىنچى، ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسىدا، تەلەپپۇزدا تىلغا كىرىشىپ بەرمەيدىغان ياكى ئېنىق تەلەپپۇز قىلغىلى بولمايدىغان، نۇتۇقتا بىئەپ تۇيۇلىدىغان بەزى تىل تاۋۇشلىرى تەلەپپۇزى ئوڭايراق ياكى ئوچۇق ئاڭلاتقىلى بولىدىغان تاۋۇشلارغا

ئالماشتۇرۇپتىلىدىغان ئەنئەنىۋى ئادەت بار. ئالايلۇق:

قەدىمكى تىلىمىزدا	هازىرقى تىلىمىزدا
ئۇد	ئۇي
نەبرە	نەۋرە
زەھمەت	زەخمەت
ئەھمەد	ئەخمەت
ياي	ياز

هازىرقى تىلىمىزدىكى « سارغايماق »، « قارايماق » سۆزلىرىمۇ قەدىمدە « سارغارماق »، « قارارماق » تەلەپپۇز قىلىناتتى.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ بۇ خاس فونېتىكىلىق خۇسۇسىيىتى ئەرەبچىدىن قوبۇل قىلىنىپ ئۆزلەشكەن « ئ » ئۇزۇك تاۋۇشلۇق چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىغا ئائىت سۆزلەرگىمۇ ئۆز كۈچىنى كۆرسەتكەن. يەنى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى « ئ » ئۇزۇك تاۋۇشلۇق بەزى سۆزلەر زامانىمىزغا كەلگەندە، « ي » ئۇزۇك تاۋۇشلۇق سۆزلەرگە ئايلىنىپ كەتكەن. مەسىلەن:

چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدا	هازىرقى تىلىمىزدا
سعدين: سەئدىن (säʔdin)	سەيدىن (säydin)
سعدالله: سەئدۇللا (säʔdulla)	سەيدۇللاھ (säydullah)
معده: مەئذە (mäʔdä)	مەيدە (mäydä)
فعل: فېئل (feʔl)	پەيل (päyl)

دېمەك، ئەگەر « ئ » ئۇزۇك تاۋۇشى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا تەلەپپۇز قىلىنمىغان بولسا، بۈگۈنكى كۈندە ئۇنىڭ « ي » ئۇزۇك تاۋۇشىغا ئايلىنىپ كەتكەنلىكى كۆرۈلمەس ئىدى،ئەلۋەتتە.

ئۇچىنچى، « ئ » ئۇزۇك تاۋۇشى ئۇيغۇرلار تەلەپپۇز قىلالمايدىغان ۋە ئۇيغۇر تىلىدا ئەزەلدىن يوق تاۋۇشمۇ ئەمەس. ئالايلۇق: بۈيۈك ئالىم مەھمۇد كاشغەرىي ئۆز دىۋانىدا، « **ئائ** » [aʔ] دېگەن بىر سۆزنى بېرىپ، ئۇنى « ھەيران قېلىش ۋە ئەجەبلىنىشنى بىلدۈرىدىغان سۆز » دەپ ئىزاھلىغان ۋە « **ئول**

مەنى ئائ قىلدى » (ئۇ مېنى ھەيران قالدۇردى) دېگەن مىسالنى كۆرسەتكەن (قاراڭ: «تۇركىي تىللار دېۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 1980- يىل 8- ئاي نەشرى، 1- توم، 55- بەت) مىڭ ئەپسۇس، بۇ سۆزنىڭ تىرانسكرىپسىيىسى سەۋەبلىكتىن « ā » (a:) قىلىپ قويۇلغان. ئەمەلىيەتتە، « تۇركىي تىللار دېۋانى » 1- توم، 107- بەتتىن 112- بەتكىچە بولغان ئارىلىقتا بېرىلگەن سۆزلەرنىڭ ھەممىسى گۇۋاھ بولۇپ تۇرۇپتۇكى، مەھمۇد كاشغەرىي « ā » (a:) ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشىنى ئۆستىگە زەبەر بەلگىسى قويۇلغان ئىككى « ئەلىف » ھەرپى بىلەن ئىپادىلىگەن. مەسىلەن، «**ئا**:ر (a:t)، **ئا**:چ (a:ch)،**ئا**:ز (a:z)، **ئا**:ر (a:r)، **ئا**:س (a:s)،**ئا**:ش (a:sh)، **ئا**:ي (a:y) » دېگەن سۆزلەردە، ئۇزۇن« **ئا**: »(a:) ئۇچۇن ئىككى « ئەلىف » ئىشلىتىپ، ساكىن بەلگىسىنى ئۇزۇك تاۋۇشلار « t، ch، z، r، s، sh، y » لارنىڭ ئۆستىگە قويغان. ئەمما، « **ئائ** » [a?] سۆزى ئۇچۇن بولسا، زەبەرلىك بىر « ئەلىف » يېزىپ، يېنىدىكى ئىككىنچى « ئەلىف » ھەرپىنىڭ ئۆستىگە چىرايلىق قىلىپ بىر ساكىن بەلگىسى (ھەرپىنىڭ ئەسلىي تاۋۇشىنى ئوقۇش ئالامىتى)قويغان. بېرىلگەن مىسالدىمۇ شۇنداق! مەن مەزكۇر ساكىن بەلگىسى « ئاشۇ بەلگە ئاستىدا تۇرغان « ئەلىف » نىڭ ئەسلى تاۋۇشى بولغان « ئ » ئۇزۇك تاۋۇشىنى تەلەپپۇز قىلىڭ » دېگەن ئۇقۇمنى ئاڭلىتىدۇ، دەپ قارايمەن. ئەمەلىيەتتە، ھېلىھەمۇ بىز قاتتىق ھەيرانلىق ۋە تەئەججۇپ ئىلكىگە چۇشسەك، « ئائ، ماۋ، ئۇئ، بۇئ... » دەپ كېتىمىز.

تۆتىنچى، خەلقىمىز ئىچىدە، ھېلىھەمۇ چاغاناي ئۇيغۇرچىسىغا ئائىت قولىيازمىلاردىكى، قۇرئاندىكى ساكىنلىق « ئەين، ئەلىف ۋە ھەمزە » ھەرپلىرىنى ئۇزۇك تاۋۇش « ئ » تەلەپپۇز قىلىدىغانلار بار. ئالايلۇق، خەتمىدىن ئۆتكەن قاريىلار، دىنىي زاتلار « قۇرئان

كەرىم » سۈرىلىرىنى تىلاۋەت قىلغاندا ياكى « ھەدىس شەرىپ» تىن مەسىلە تەبلىغ قىلىشقانلىرىدا، « مۆئمىنۇن ۋە مۆئمىنات »، « ئاللاھنىڭ نېئمەتى » دېگەندەك سۆزلەردە، ئاشۇ ئۇزۇك تاۋۇش « ئ » نى ناھايىتىمۇ ئېنىق تەلەپپۇز قىلىدۇ.

ھەرقانداق بىر مىللەتنىڭ مەدەنىي ھاياتىدا يېڭىدىن شەكىللەنگەن بىر خىل تىل ھەقلىق يوسۇندا شۇ مىللەت زىيالىيلىرى تەرىپىدىن ئىشلىتىلىدۇ، ئالدى بىلەن زىيالىيلار ئارىسىدا ئومۇملىشىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى « ئالدى بىلەن موللاملارنىڭ، زىيالىيلارنىڭ تىلى بولغانىدى » دېيىشمۇ توغرا. ئەمدى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدىكى موللىلارنىڭ پۇشتىدىن بولغان ھازىرقى زامان قارىيلىرىنىڭ « ئ » ئۇزۇك تاۋۇشىنى ئەينەن تەلەپپۇز قىلىپ ئىشلىتىۋاتقانلىقىنىڭ ئۆزى بىزنىڭ ماۋزۇيىمىزدىكى مەسىلىنىڭ ھەقىقەتلىكىگە جانلىق پاكىت ۋە تىرىك شاھىت بولالايدۇ، ئەلۋەتتە.

خۇلاسە قىلغاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا ھەقىقەتەنمۇ « ئ » دەيدىغان بىر ئۇزۇك تاۋۇش ئىستېمال قىلىنغان. بىراق، قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدا، « ئ » ئۇزۇك تاۋۇشىنىڭ كەڭ كۆلەمدە قوللىنىلغانلىقى سۆزلەنمەيدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئومۇمىي ئىستېمالىدىمۇ « ئ » دەيدىغان ئۇزۇك تاۋۇش يوق دەپ قارىلىدۇ. بۇ ھال بىر مىللەت تىلى فونېتىكىسىنىڭ تولىمۇ نازۇك خاسلىقىغا ئىگە ۋە ئىنتايىن مۇتەئەسسىپ بولىدىغانلىقىنى، باشقا مىللەت تىلىنىڭ تەسىرىدە شەكىللەنگەن ھەرقانداق فونېتىك ھادىسىلەرنىڭ ھامان ئومۇمىيۈزلۈك ئۆزلىشىپ كېتەلمەيدىغانلىقىنى، ئاقىۋەت شاللاپ چىقىرىۋېتىلىدىغانلىقىنى ياكى ئۆزىگە خاس فونېتىك خۇسۇسىيەت ئاساسىدا ئۆزگەرتىۋېتىلىدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

كۆنۈكمە3:

1 – ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا يىگىرمە تۆرت ئۈزۈك تاۋۇش بار. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا بولسا، جەمئىي يىگىرمە بەش ئۈزۈك تاۋۇش بار. مەزكۇر يىگىرمە بەشىنچى ئۈزۈك تاۋۇش چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا، قايسى ھەرپلەر بىلەن ئىپادىلىنىدۇ؟ مىساللار بىلەن چۈشەندۈرۈڭ.

2 - « ئەلىف »، « ئەين » ۋە « ھەمزە » ھەرپلىرىنىڭ ئۈزۈك تاۋۇش « ئ » نى ئىپادىلىشى يېزىق شەكلى جەھەتتە قانداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە؟ ھەر بىر تۈر ئۈچۈن ئايرىم – ئايرىم مىسال كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈڭ.

3 - « يىگىرمە بەشىنچى ئۈزۈك تاۋۇش نەزەريىسى » نىڭ ئومۇمىي ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسىدا قانداق ئەھمىيەت ۋە قانچىلىك قىممەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى بايان قىلىپ بېقىڭ؟

4 – سىزنىڭچە، قەدىمكى تىلىمىزدا، « ئۆتكەرمە (ötkärmä)، كارناي (karnay)، خەرمەن(xärmän)، گەردەن (gärdän)، ئەھمەد (ähmäd)، سەھۋەن (sähwän) » بولغان سۆزلەرنىڭ ھازىرقى تىل ۋە يېزىقىمىزدا، ئۆتكەمە (ötkä:mä)، كاناي (ka:nay)، خامان (xa:man)، گەردەن (gä:dän)، ئەمەت (ä:mät)، سەھۋەن (sä:wän) » قىلىپ ئىشلىتىلىۋاتقانلىقى تىلشۇناسلىق ۋە يېزىقشۇناسلىق ئىلمىغا ئۇيغۇن توغرا ئىشمۇ؟

5 - چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدا، **سەدىن** (سەئدىن sä?din)، سەدىللە (سەئدۇللاھ sä?dulla)، **مەدە** (مەئدە mä?dä)، **فەل** (فىئل fi ?l) بولغان سۆزلەرنىڭ ھازىرقى تىلىمىزدا سەيدىن (säydin)، سەيدۇللاھ (säydullah)، مەيدە (mäydä) ۋە پەيل (päyl) قىلىپ ئىشلىتىلىۋاتقانلىقى نېمىنى چۈشەندۈرىدۇ؟

ئۇچىنچى باب چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى

خۇددى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىگە ئوخشاش، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىمۇ، سۆز ــ كەلىمە بوغۇملىرىنى تەشكىل قىلغان سوزۇق ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئۆز ئارا ماسلىشىشى، يەنى سىنگارمونىزم ھادىسىسى مۇئەييەن قائىدە ئاساسىدا بولىدۇ.

§1. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى

سۆز بوغۇملىرىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۆز ئارا ماسلىشىشى ئادەتتە، « تىل ئورنى جەھەتتىكى ماسلىشىش » ۋە « لەۋ ھالىتى جەھەتتىكى ماسلىشىش » دېگەن ئىككى تارماق تۈر بويىچە چۈشەندۈرۈلىدۇ.

1.1. تىل ئورنى جەھەتتىكى ماسلىشىش

سۆز ــ كەلىمىلەر بوغۇملىرىنىڭ تۈزۈلۈشىدە، تىل ئار قا سوزۇق تاۋۇشلارغا تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلار، تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلارغا بولسا، تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار ماسلىشىپ كېلىش بولۇپ ئىپادىلىنىدىغان تىل ئورنى جەھەتتىكى ماسلىشىش چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ھالەتنى ساقلاپ، نىسبەتەن مۇقىم ۋە ئىزچىل بولغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشقا تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشنىڭ ماسلىشىشى:

ارالاش (ئارىلاش)، **چاغلاماق** (چاغلىماق)، **اشورماق**(ئاشۇرماق)، **سوراغان** (سورىغان)، **اقسولوق**

(ئافسۇلۇق)، **قوبوزلارى دا** (قوۋۇزلىرىدا)، **اوتلاق** (ئوتلاق)، **ييلاق**// يايلاق(يايلاق)...

زبح دا خدانينک غەيرينى قصد قيلسه، **بوغوزلوغان** نرسه نحس **بولادور** **بوغوزلوغوجى** فاسق بولادور (زەبھدا خۇدانىڭ غەيرىنى قەسد قىلسا، بوغۇزلۇغان نەرسە نەھس بولادور، بوغۇزلۇغۇچى فاسىق بولادۇر: ئاللاھتىن باشقىغا ئاتاپ قۇربانلىق قىلىنسا، بوغۇزلانغان نەرسە نەس بولىدۇ، قۇربانلىق قىلغۇچى بولسا، پاسىق بولىدۇ.) (قولىيازما «تارىخى ھەمىدى»، 380- بەت)

تىل ئالدى سوزۇقتا تىل ئالدى سوزۇقنىڭ ماسلىشىشى:

كتماک ليک (كەتمەكلىك)، **كنك ليك** (كەڭلىك)، **كسامن** (كەسەمەن)، **كويدورماک** (كۆيدۈرمەك)، **كۆركوزماک** (كۆرگۈزمەك)، **توشماک** (تۇشمەك)،

... **يل يميش لارى فراوان و غلەسى كنكرو و ارزان و مضافاتلارى بى پايان دور** (يەل – يەمىشلەرى فەراۋان ۋە غەللەسى كەڭرۇ ۋە ئەرزان ۋە مۇزافاتلارى بىپايانداۇر: يەل – يېمىشلىرى كەڭرى، ئاشلىقى مول ۋە ئەرزان، زېمىنى كۆز يەتكۈسىزدۇر.) (قولىيازما «تارىخى ھەمىدى»، 330- بەت)

بىراق، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تىل ئورنى جەھەتتە ماسلىشىشى مەسىلىسىدە، قائىدىگە ئۇيغۇن بولمىغان ئەھۋاللارمۇ ئانچە – مۇنچە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

فعل **خوى لارى يوتكاليب قالور ايكان و ضع** اوضاع **لارى هم باشقجه بولور ايكان** (فىئل – خۇيلارى يۆتكەلىپ قالۇر ئەكەن، ۋەزئ – ئەۋزائلارى ھەم باشقاچە بولۇر ئەكەن: خۇي – پەيللىرى ئۆزگىرىپ كېتىدىغان،مىجەز ۋەزىيەتلىرىمۇ باشقىچە بولۇپ قالىدىغان گەپكەن.) (قولىيازما «تارىخى ھەمىدى»، 359- بەت)

اصحاب **الكهف بو ديادا بار. ايكانى نى بو آدم لار قيدين بيلسون** (ئەسھابۇلكەھف بۇ دىيادا بار ئەكەنىنى بۇ ئادەملەر قايدىن

بىلسۇن: غار ساھابىلىرىنىڭ بۇ دىيارىدا ئىكەنلىكىنى بۇ ئادەملەر نەدىن بىلسۇن؟!) (قوليازما «تارىخى ھەمىدى»، 359- بەت)

دېمەك، بۇ ئىككى مىسالدا، «ئا» تاۋۇشى «ئە» تاۋۇشىغا، «ئى» تاۋۇشى بولسا، «ئۇ» تاۋۇشىغا ماسلاشتۇرۇلغان بولۇپ، بۇ ھال قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەنئەنىۋى قائىدىسىگە خىلاپ كېلىدۇ.

2.1. لەۋ ھالىتى جەھەتتىكى ماسلىشىش

سۆز — كەلىمىلەرنىڭ تۇزۇلمىسىدە، لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارغا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار، لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلارغا بولسا، لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى بولۇپ ئىپادىلىنىدىغان لەۋ ھالىتى جەھەتتىكى ماسلىشىش قائىدىسىدە ئومۇمىيەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئىرچىللىق ۋە مۇقىملىق ئاساسى ئورۇندا تۇرغان. مەسىلەن، كوركوز- (كۆرسەت-)، اوكسوك (ئۆكسۈك)،اوجون (ئۈچۈن)،بوغوز (بوغۇز)، بوغوزلوغوج (بوغۇزلۇغۇچ)، ايمكاك (ئەمگەك) دېگەنلەرگە ئوخشاش. ئەمما، ئايرىم ئەھۋاللاردا بۇ خىل ئىرچىللىقنىڭ بۇزۇلۇشقا باشلىغانلىقىمۇ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

كاشغرداكى اولوغيم غه معلوم قيليب اندين توز باجينى اليب برايديب حكوم خطنى جونک اقساقالى غه ايباريب دور («كاشغەردەكى ئۇلۇغىمغا مەئلۇم قىلىپ، ئاندىن تۇز باجىنى ئالىپ بەرەي» دەپ ھۆكۈم خەتنى چوڭ ئاقساقالىغا ئەۋەتىپدۇر: « قەشقەردىكى باشلىقىمغا ئەھۋالنى مەلۇم قىلىپ، ئاندىن تۇز بېجىنى ئېلىپ بېرەي » دەپ، ھۆكۈم خەتنى چوڭ باشلىقىغا ئەۋەتىپتۇ)؛ **منينک سوز بويروغيمدين جيقمايدور** (مەنىڭ سۆز

بۇيرۇغىمدىن چىقمايدۇر: مېنىڭ سۆز — بۇيرۇقىمدىن چىقمايدۇ)؛ **بير بيرلارينى تانومايدور و اوزى نينک اولوغليغينى بلمايدور** (بىر —

بىرلەرنى تانۇمايدۇر ۋە ئۆزىنىڭ ئۇلۇغلىغىنى بىلمەيدۇر: بىر — بىرلىرىنى تونۇمايدۇ ۋە ئۆزلىرىنىڭ ئۇلۇغ زاتلار ئىكەنلىكىنى بىلمەيدۇ)؛ **كشى له‌رغه بيلدورماى و كيركوزماى اوج كون نى بو طريقه بيرله اوتكاردى** (كىشىلەرغە بىلدۈرمەي ۋە كىرگۈزمەي بۇ تەرىقە بىرلە ئۈچ كۈننى ئۆتكەردى: كىشىلەرگە بىلدۈرمەي ۋە ئۇلارنى كىرگۈزمەي ئۈچ كۈننى مۇشۇنداق رەۋىشتە ئۆتكۈزدى.) (م.سايرامىي: قوليازما « تارىخى ھەمدىي » دىن)

§2. ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى

سۆز — كەلىمىلەر بوغۇملىرىنىڭ تۈزۈلمىسىدە، جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان بوغۇمغا جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن باشلانغان بوغۇم، جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان بوغۇمغا بولسا، جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن باشلانغان بوغۇم قوشۇلۇش بولۇپ ئىپادىلىنىدىغان ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ سىنگارمونىزمى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىمۇ خۇددى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكىگە ئوخشاشلا كۈچكە ئىگە بولغان. ئەمما، ئومۇمىيەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بۇ قائىدىگە بوي سۇنۇشنىڭ دېگەندەك ئىزچىل بولمىغانلىقى، قائىدىگە ئۇيغۇن بولمىغان ئەھۋاللارنىڭ نىسبەتەن كۆپ بولغانلىقى كۆرۈلىدۇ.

قائىدىگە ئۇيغۇن ئەھۋال ئۈچۈن مىسال:

آندا (ئاندا)، **قولغه** (قولغا)، **آزغه آز و تولاغه تولاجه** (ئازغا ئاز ۋە تولاغا تولاچە)، **باغ غه** (باغغا)، **كاشغرغه** (كاشغەرغە)، **يركندغه** (ياركەندغە)، **بوغداى دين** (بۇغدايدىن)، **آى دين** (ئايدىن)، **يوق تور** (يوقتۇر)...

يايلاقى اوتلاقى آز چهار پاى لارى كمجين دور (يايلاقى ئوتلاقى ئاز چەھار پايلارى كەمچىندۇر: يايلاق — ئوتلاقلىرى ئاز، چارۋىلىرى كەمچىلدۇر)؛ **ادم لاريغه نظر قيلغاندا زمين لارى آز و غله معيشت لارى اوز شهريغه كفايه قيلمايدور** (ئادەملەرنىڭ نەزەر قىلغاندا،

زەمىنلەرى ئاز ۋە غەللەئى مەئىشەتلەرى ئۆز شەھرىغە كىفايە قىلمايدۇر: نوپۇسىغا قارىغاندا يەر – زېمىنى ئاز، ئىستېمال ئاشلىقى ئۆز شەھرىگە يېتىشمەيدۇ) .قوليازما « تارىخى ھەمدى » 329 – بەت. (329- ت هـ.)

قائىدىگە خىلاپ ئەھۋالغا مىسال:

ماھىيتى معلوم ايماس و سند صحيح هم يوق دور (ماھىيەتى مەئلۇم ئەمەس ۋە سەنەدى سەھىھ ھەم يوقدۇر: ماھىيىتى ئېنىق ئەمەس، توغرا – دۇرۇس پاكىت – ئاساسىۇ يوقتۇر)؛ **تاريخ كتاب لاريدا معلوم و روشن ايماس دور** (تارىخ كىتابلاردا مەئلۇم ۋە رەۋشەن ئەمەسدۇر: بۇ مەسىلە تارىخ كىتابلىرىدا ئېنىق بايان قىلىنغان ئەمەستۇر)؛ **اوج دور** (ئۇچدۇر: ئۇچتۇر)، **قوم لوق دور** (قۇملۇقدۇر: قۇملۇقتۇر)؛ **آيت غه** (ئايەتغە: ئايەتكە)، **اط غه** (ئاتغە : ئاتقا)، **هدايت غه** (ھىدايەتغە: ھىدايەتكە)، **حكومت غه** (ھۆكۈمەتغە: ھۆكۈمەتكە)، **اطدين** (ئاتدىن: ئاتتىن)، **كنت دا** (كەنتدە: كەنتتە)، **حق‌غه** (ھەقغە: ھەققە)، **الماغ ليق دا** (ئالماغلىقدا: ئالماقلىقتا): «تارىخى ھەمدى» دىن.

كيجك ليكده هم مكتب ايكاندورلار (كىچىكلىكدە ھەممەكتەب ئەكەندۇرلار: كىچىك ۋاقتىدا، بىر مەكتەبتە ئوقۇغانىكەن). «بابۇرنامە» دىن.

كوروب گل تک يوزونک رنكين كوزدين يوز چمن بولدى،
غقيق ايرنينک نى كوركالى كوزوم حالى يمن بولدى.

(كۆرۈپ گۈلتەك يۈزۈڭ رەنگىن كۆزدىن يۇز چەمەن بولدى،
ئەقىق ئېرىنىڭنى كۆرگەلى كۆزۈم ھالى يەمەن بولدى:

گۈلدەك يۈزۈڭنى كۆرگەندە، كۆز يېشىمدىن يۇز چىمەن بىنا بولدى ، ناھايىتى يىغلاپ كەتتىم »؛ ھېقىقتەك لېۋىڭنى كۆرگەندىن بۇيان، كۆزۈم يەمەنىڭ ھالىغا ، ئەڭ ئوسال ئەھۋالغا ، قالدى.) - « سەككاكىي شېئىرلىرى » دىن.

ئىزاھات:

شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتىدا مۇنداق بىر رىۋايەت بار: ۋاپات بولغىنىغا مىڭ يىل بولغان بىر ئىنسان ئاللاھنىڭ ئىنايىتى بىلەن قايتا تىرىلىپتۇ ۋە بىر ئەنقا قۇشىغا مىنىپ، جاھاننى سەير قىلىپتۇ. ئۇ مىڭ يىلدىن بۇيان دۇنيادا بولغان ئۆزگىرىشلەرنى كۆرۈپ ھەيران ــ ھەس قاپتۇ ۋە ئەنقا قۇشىدىن « بۇ قەيەر، بۇ يەرچۇ؟ » دەپ، توختىماي سوراپتۇ. ئەمما يەمەن دىيارىنىڭ ئۇستىگە كەلگەندە، ئۇ: « بولدى دېمەيلا قوي، مەن تونۇدۇم، بۇ يەر يەمەندۇر! » دەپتۇ. دېمەك، « يەمەننىڭ ھالى » كلاسسىك شەرق ئەدەبىياتىدا، مىڭ يىل ئۆتسىمۇ ئۆزگەرمەيدىغان ئەڭ ئوسال تۇرۇق، ئەڭ ناچار ئەھۋالغا كىنايىدۇر.

(قارالسۇن: « چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتى جەۋھەرلىرىدىن ــ ئەسلىي يېزىلىشى بىلەن ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تېكىستلىرى »، 707 ــ بەت، مىللەتلەر نەشرىياتى 2005- يىل نەشرى)

كۆنۈكمە4:

1 ــ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، سوزۇق تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ماسلىشىشى نەچچە تۈرگە بۆلۈنۈپ چۈشەندۈرۈلىدۇ؟ ئۇلار قايسىلار؟

2 ــ سوزۇق تىل تاۋۇشلىرىنىڭ تىل ئورنى جەھەتتىن ماسلىشىشى قانداق ئىپادىلىنىدۇ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ.

3 ــ سوزۇق تىل تاۋۇشلىرىنىڭ لەۋ ھالىتى جەھەتتىن ماسلىشىشى دېگىنىمىز قانداق ئىپادىلىنىدۇ؟ ئەمەلىي مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ.

4 ـ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئۇزۇق تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ماسلىشىشى قانداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ.

5 ـ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇزۇق تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ماسلىشىشى بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى ئوتتۇرىسىدا قانداق تۈپكى پەرق بار؟

تۆرتىنچى باب چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىشى

§1. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردە، ئاخىرقى بوغۇمى « ئا، ئە » سوزۇق تاۋۇشلىرىدىن تەشكىل تاپقان سۆزلەرگە «-ئى، - سى، - ئىش » شەكلىدىكى قوشۇمچىلار قوشۇلغان چاغدا، ئەسلى سۆزنىڭ ئاخىرىقى بوغۇمىدىكى « ئا، ئە » تاۋۇشلىرىنىڭ « ئې، ئى » سوزۇق تاۋۇشلىرىغا ئۆزگىرىپ كەتكەنلىكى كۆرۈلمەيدۇكى، بۇ جەھەتتە، چاغاتاي ئۇيغۇر تىل — يېزىقى قەدىمكى ئۇيغۇر تىل — يېزىقى بىلەن بولغان ئوخشاشلىقىنى ئىزچىل ساقلاپ كەلگەن. مەسىلەن:

خوبلار نينىڭ كوزو قاشلارى آراسينكى قباق ديرلار (خوبلارنىڭ كۆز ۋە قاشلارى ئارىسىنكى ‹ قاپاق › دەرلەر: گۈزەللەرنىڭ كۆزى بىلەن قېشى ئارىسىنى ‹ قاپاق › دەپ ئاتايدۇ). - نەۋائىي: «مۇھاكەمەتۈل لۇغەتەين» دىن.

ينه يخشى باريب سين سلطان **ويس نينىڭ كونكلى نى اليب سين انى قاشينكغه كيلتوروپ انينىڭ رأيى بيله عمل قيلغاى سين كيم ايش بيلور كيشى دور آعيز سوزلاريدين بيانشيخ صاحب وقوف دور مغلوم بولغوسيدور** (يەنە ياخشى باريسەن، سۇلتان ۋەيسىنىڭ كۆڭلىنى ئالىسەن، ئانى قاشىڭغا كەلتۈرۈپ، ئانىڭ رەئيى بىلە ئەمەل قىلغايسەنكىم، ئىش بىلۈر كىشىدۇر. ئاغىز سۆزلەرىدىن بايانشەيخ ساھىبى ۋۇقۇفدۇر، مەئلۇم بولغوسىدۇر: يەنە بىر گەپ، بېرىپ ياخشى قىپسەن، سۇلتان ۋەيسىنىڭ كۆڭلىنى ئاپسەن.ئۇنى يېنىڭغا ئەكىلىۋىلىپ، ئۇنىڭ پىكرى بويىچە ئىش قىلغايسەنكى، ئۇ ئىش بىلىدىغان زاتتۇر. ئېغىزاكى تاپشۇرۇقلارنى بايانشەيخقا دېدىم، شۇنىڭدىن بىلىۋالارسەن.)

— بابۇر:«بابۇرنامە» دىن.

تاشتومور ميرزا خان نى اليب كليب امير بولاجى عه ملاقات قيلدى
(تاشتۆمۈر مىرزاخاننى ئالىيب كەلىپ ئەمىر بولاچىغا مۇلاقات قىلدى: تاشتۆمۈر مىرزا خاننى ئېلىپ كېلىپ ئەمىر بولاچى بىلەن كۆرۈشتۈردى ۰)

– مۇسا سايرامي: «تارىخى ئەمنىيە» دىن.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردە قوللىنىلغان سۆزلۈكلەرنى ئۇلارنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى شەكلى بىلەن سېلىشتۇرغاندا كۆرۈلگەن سوزۇق تاۋۇشلار ئۆزگىرىشىنىڭ مۇھىملىرى دەپ تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن:

‹ 1 › « ئو ←ئا » **ئۆزگىرىشى** (‹ ئو › دىن ‹ ئا › غا ئۆزگىرىش):

Δ **قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا:** سوغۇق- سوغۇقلۇق: سوغۇقلۇق نەڭ: سوغۇقلۇق نەرسە، سوغۇقلۇق ئۇچۇن تەييارلانغان نەرسە. - «تۇركىي تىللار دىۋانى»، 1- توم، 655- بەت. (ت ت د 1- 655- بەت)؛ سوغۇقلاندى: ئول بۇ يەرنگ سوغۇقلاندى: ئۇ بۇ يەرنى سوغۇق كۆردى. ت ت د. 2- 378- بەت.

Δ **چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا: ساوق** (ساۋۇق)

ئول كونلارده قيش زمستان ساوق ايردى لار (ئول كۈنلەردە قىش زەمىستان ساۋۇق ئەردىلەر: ئۇ كۈنلەردە، قىش – زېمىستان سوغۇق ئىدى.) « كاشغەر تۇركىسىنده بىتكەن خەتلەر »، « چاغاتاي تىلى » 135 – بەت، 1986 – يىل قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشرى. (ك ت خ، 135- چ ت.)

ساوق قاتيغ ليغى دين اوتالماى ياركندعه يانيب كيلدى (ساۋۇق قاتىغلىغىدىن ئۆتەلمەي يارکەندغە يانىپ كەلدى: سوغۇقنىڭ قاتتىقلىقىدىن، ‹ داۋاندىن› ئۆتەلمەي، يەكەنگە يېنىپ كەلدى.) 280- ت هه.

آخرالامور قيش ساوق هم اوز مكانيغه باردى و بهار كونلارى كيلدى

(ئاخىرۇلئومۇر قىش ساۋۇق ھەم ئۆز مەكانىغە باردى ۋە بەھار كۈنلەرى كەلدى: ئاقىۋەت قىش ــ سوغۇقمۇ ئۆز ماكانىغا باردى، باھار كۈنلىرى كەلدى.) 289- ت ھە.

Δ **قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا:** قوتۇز (ت ت د. 1- 473- بە ت)

Δ **چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا: قوطاس** (قوتاس)

مەسىلەن:

عله حاصلى اوز شهريغه كفايه قيلادور بلكه زياده ييلاق و قيشلاقلارى بى اندازه هر نوع چهار پاى قوطاس لارى تولا و بيغايه (غەللە ھاسىلى ئۆز شەھرىغە كىفايە قىلادۇر بەلكى زىيادە؛ ياىلاق ۋە قىشلاقلارى بىئەندازە ۋە ھەر نەۋئ چاھار پاي قوتاسلارى تولا ۋە بىغايە: ئاشلىق مەھسۇلاتى ئۆز شەھرىگە يېتىدۇ، بەلكى ئېشىپمۇ قالىدۇ؛ ياىلاق ۋە قىشلاقلىرى بىپايان، قوتاز قاتارلىق تۇرلۇك چارۋىلىرى غايەت تولا.) 330- ت ھە.

(2) « ئە ←ئۆ » ئۆزگىرىشى

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا، « ئە » تاۋۇشلۇق بولغان بەزى سۆزلەرنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئىستېمالى جەريانىدا تەدرىجى ھالدا « ئۆ » لۇك سۆزلەرگە ئۆزگىرىپ كەتكەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

Δ ق ئۇ (**قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى**) دا: ئەۋ- قونۇقلۇق ئەۋ: قوناقلىق ئۆي، مېھمانخانا. ت ت د 1- 656- بە ت.

Δ چ ئۇ (**چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى**) دا: **اوى** (ئۆي)

اوزكا بو تورت حجره نينك اورتاسى و مابينه‌لارى تمام بير اوى داخلى دور بو اوى نينك هر ضلعى مصوّر دور (ئۆزگە بۇ تۆرت ھۇجرانىڭ ئورتاسى ۋە مابەينەلەرى تەمام بىر ئۆي داخىلدۇر، بۇ ئۆينىڭ ھەر زىلئى مۇسەۋۋەردۇر: ئۇندىن باشقا، بۇ تۆرت ھۇجرا ئۆيلەرنىڭ ئوتتۇرىسى چوڭ بىر زال ئۆينى ھاسىل قىلغان بولۇپ، بۇ زال ئۆينىڭ ھەر قايسى تاملىرىغا رەسىملەر سىزىلغان ئىدى.)

ب ن (بابۇرنامه)، 203- چ ت.

اول اوی محمود اطليق **بر اوتانجی نينک اويی ايردی**... سلطان **قرايدورکی بو اوی نينک بورجيکيده بر** طنبور**بار ايردی** (ئول ئۆي مەھمۇد ئاتلىق بىر ئوتانچىنىڭ ئۆيى ئەردى... سۇلتان قارايدۇركى، بۇ ئۆينىڭ بۇرجەكىدە بىر تەنبۇر بار ئەردى: ھېلىقى ئۆي مەھمۇد ئىسمىلىك بىر ئوتۇنچىنىڭ ئۆيى ئىدى،... سۇلتان ئۆينىڭ بۇرجىكىدە بىر تەمبۇر تۇرغانلىقىنى كۆردى.) 35- ت مۇ (قوليازما «تەۋارىخى مۇسقىييۇن»، 35- بەت)

Δ ق **ئۇ دا:** ئەۋۈر- ئەۋۈردى: ئول ئاياق ئەۋۈردى (ئۇ قاچىنى ئۆرتۈەتتى). ت ت د 1- 241- بەت. ئەۋۈرگەن- تەۋۈرگەن: بۇ ئەر ئول ئىشىغ ئەۋۈرگەن- تەۋۈرگەن (بۇ ئىشنى ئۆرۈپ – چۆرۈپلا تۇرىدىغان ئادەم). ت ت د 1- 213- بەت.

Δ چ **ئۇ دا: اويور-** (ئۆيۈر-)← **اويرو** (ئۆيرۈ-)

كونكلوم يوزين جبر ايله سندين اويورمان،

آخر نيجه بو جبرو ستم دور منكا ای دوست .

(كۆڭلۈم يۈزىن جەبر ئىلە سەندىن ئۆيۈرمان، ئاخىر نەچە بۇ جەبرۇ سىتەمدۇر مەڭا ئى دوست: جەبىر – زۇلۇم قىلدى دەپ سەندىن يۈز ئۆرىمەيمەن، بۇنچىلىك جەبىر – جاپالار مەن ئۈچۈن ھېچنەرسە ئەمەس، ئى دوست) « ئاتايى غەزەللىرى » دىن. 267- چ ت . **تورم دين يوز اويروب بيک بجه طرفيغه قاجيب كريب كتی** (تۆرەمدىن يۈز ئۆيرۈپ، بەگ بەچچە تەرەپنغە قاچىپ كىرىپ كەتتى: تۆرەمدىن يۈز ئۆرۈپ، بالا بەگ (ياقۇب بەگنىڭ ئوغلى) نىڭ سېپى تەرەپكە قېچىپ كىرىپ كەتتى). 262- ت ھە. **كوروب مطالعه قيلغاندين كين ترکی ترجمەعه اويروب... بو تاريخ چه خاتمەسيغه مندرج ايتيم** (كۆرۈپ مۇتالەئە قىلغاندىن كەيىن تۈركىي تەرجۈمەغە ئۆيرۈپ ... بۇ تارىخچە خاتىمەسىغە مۇندەرج ئەتتىم: كۆرۈپ مۇتالىئە قىلغاندىن كېيىن، ئۆرۈپ ئۇيغۇرچىغا

تەرجىمە قىلىپ،... بۇ تارىخ كىتابىمىنىڭ خاتىمە قىسمىغا كىرگۈزدۇم) 354- 355- ت ھە. **اونكدين سولغە سولدين اونكغە اوزيميز اويروب قويامىز اوخلاعان كيشى لار اويرولكانديك** (ئوگدىن سولغا، سولدىن ئوڭغا ئۆزىمىز ئۆيرۇپ قويامىز ئۇخلاغان كىشىلەر ئۆيرۇلگەندەك: خۇددى ئۇخلاۋاتقان ئادەم ئۆرۇلگەندەك قىلىپ، ئوگدىن سولغا، سولدىن ئوڭغا ئۆزىمىز ئۆرۇپ قويىمىز). 368- ت ھە.

(3) « ئا ← ئو» ئۆزگىرىشى

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا، باش بوغۇمى « ئا » لىق ئاياغ بوغۇمى بولسا، « ئۇ » لۇق بولغان خېلى بىر بۆلەك ئىككى بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئۇرغۇ چۈشىدىغان ئاخىرقى بوغۇمدىكى « ئۇ » نىڭ ئاسسىمىلياتسىيە قانۇنى كۈچى تەسىرىدىن باش بوغۇمدىكى « ئا » تاۋۇشىنىڭ « ئو » تاۋۇشىغا ئۆزگىرىپ كەتكەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

Δ ق ئۇ دا: ئارۇق

سارتنىڭ ئارۇقى ئارىغ بولسا، يەر ئۈزە يەر (سودىگەرنىڭ ئوزۇقى ئېرىغ بولسا، يول ئۈستىدە يەر). ت ت د 1- 90- بە ت.

يارۇق: يارۇق يەر (يورۇق يەر)، ياپ يارۇق نەڭ (يوپ – يورۇق نەرسە). ت ت د- 17- بە ت.

Δ چ ئۇ دا: **اوزوق** (ئوزۇق)

آرى اوزوق وفا قىلمايدور ليكن منكا اوچ يوز اوغلاقليق اوچكو تافيب بريلسه سوتى نى و اوزينى اوزوق قيليب بارسام خان نى تافيب كيلسام ديدى (ئارى ئوزۇق ۋەفا قىلمايدۇر لاكىن مەڭا ئۈچيۈز ئوغلاقلىق ئۆچكۈ تاپسىپ بەرسىلسە، سۈتىنى ۋە ئۆزىنى ئوزۇق قىلىپ بارسام، خانىنى تاپسىپ كەلسەم دەدى: شۇنداق، ئوزۇق يېتىشتۈرگىلى بولمايدۇ. لېكىن ماڭا ئۈچيۈز دانە ئوغلاقلىق ئۆچكە تەييارلاپ بېرىلسە، مەن ئۇلارنىڭ گۆشىنى يەپ، سۈتىنى ئىچىپ مېڭىپ، بېرىپ خانىنى تېپىپ كەلسەم دېدى.) ت ئە. 173- چ ت. (‹

تارىخى ئەمىيە › دېن. ‹ چاغاتاي تىلى ›‹1986- يىل نەشرى ››، 173- بەت)

يوروق (يورۇق): **يوروق جهان كوزيكا قرانكغو كورانيب بو جهان برله خوبلاشتى** (يورۇق جەهان كۆزىگە قاراڭغۇ كۆرەنسىپ، بۇ جەهان بىرلە خوبلاشتى: يورۇق جاهان كۆزىگە قاراڭغۇ كۆرۈنۈپ، بۇ جاهان بىلەن خوشلاشتى). 279- ت هە.

‹ 4 › « ئى [Ï] ← ئۇ » ئۆزگىرىشى

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا، ئىككىنچى بوغۇمدا « ئى » [Ï] بولغان بەزى سۆزلەرنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، « ئۇ » لۇق سۆزگە ئۆزگىرىپ كەتكەنلىكى كۆرۈلىدۇ. ئالايلۇق:

Δ ق ئۇ دا: ئوقـ[-Ï oq]

ئوقىدى: ئەر بىتىك ئوقىدى (ئادەم خەت ئوقۇدى)، ئوقىر، ئوقۇماق. (ت ت د 3-347-، 348- بەتلەر)

ئوقىلدى [oqïldï]: بىتىك ئوقىلدى (كىتاب ئوقۇلدى)، ئوقىلۇر، ئوقىماق. (ت ت د 1- 266- بەت).

ئوقىندى [oqïndï]: بىتىك ئوقىندى (كىتاب ئوقۇلدى)، ئوقىنۇر، ئوقىنماق. ت ت د. 1- 272- بەت

ئوقىتتى [oqïttï]: ئول ماڭا بىتىك ئوقىتتى (ئۇ ماڭا بىتىك ئوقۇتتى)، ئوقىتۇر، ئوقىتماق. (ت ت د 1- 284- بەت).

Δ چ ئۇ دا: **اوقو-** (ئوقۇ-)

اوقوعان و ايشتكانلار (ئوقۇغان ۋە ئىشتكەنلەر)؛ (ك ت خ)

جنكنامه اوقوعان يركا بارمابدور (جەڭنامە ئوقۇغان يەرگە بارماپدۇر: جىهاد ‹ مۇقەددەس ئۇرۇش › تەسۋىرلەنگەن كىتابلارنى ئوقۇغان يەرگە بارماپتۇ)؛ **آلته طايفه‌لار خط لارينى فتور ايدى و اوقور ايدى** (ئالتە تايىفەلەر خەتلەرىنى فۇتۇر ئەدى ۋە ئوقۇر ئەدى: ئالتە خىل مىللەتنىڭ خەت ــ يېزىقىنى يازالايتتى ۋە ئوقۇيالايتتى)؛ **نماز اوقويدورعان بولدى** (نەماز ئوقۇيدۇرغان بولدى: نامازنى

ئوقۇيدىغان بولدى). ــ قوليازما « تارىخى ھەمدى » دىن.

§2. ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ داۋامى بولۇش سالاھىيىتى بىلەن ئۆزىنىڭ لۇغەت سوستاۋىدا، مۇتلەق كۆپسانلىق سۆز ــ كەلىمىلەرنىڭ فونېتىك تەلەپپۇز شەكلىنى ئەينەن ساقلاپ قالغان. ئەمما، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ئەسەرلەردە، ئاشۇ ئەنئەنىۋى سۆز ــ كەلىمىلەرنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال جەريانىدا، بەزەن ئۇزۇك تاۋۇشلار بويىچە قانۇنىيەتلىك ھالدا ئۆزگىرىش قىلغانلىقىمۇ كۆرۈلىدۇ. ئۇزۇك تاۋۇشلاردا ئىپادىلەنگەن بۇ خىل ئۆزگىرىشلەرنىڭ مۇھىملىرىدىن تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز:

(1) « ب ← م » ئۆزگىرىشى

Δ ق ئۇ دا: بەن بەن بەردىم (مەن بەردىم). ت ت د 1- 441- بەت.

Δ چ ئۇ دا: **من // مين** (مەن)

من نوايى فضولى زليلى نينىڭ شعرلاريدين اوزگەنى اوقومايمن بو عزل اوزوم نينىڭ نفيسى منينىڭ تخلصوم ديدى (« مەن نەۋايى فۇزۇلىي، زەلىلىنىڭ شېئىرلەرىدىن ئۆزگەنى ئوقۇمايمەن، بۇ غەزەل ئۆزۈمنىڭ، « نەفسىي » مەنىڭ تەخەللۇسۇم » دەدى: « مەن نەۋائىي، فۇزۇلىي ۋە زەلىلىنىڭ شېئىرلىرىدىن باشقىنى ئوقۇمايمەن، بۇ غەزەل ئۆزۈمنىڭ، « نەفسىي » مېنىڭ تەخەللۇسۇم » دېدى.) ئىسمەتۇللاھ نىئمەتۇللاھ مۆجىزىي: « تەۋارىخى مۇسىقىيىيۇن »، قوليازما قىسمى 36 ــ بەت (36-- ت مۇ.)

آه كيم هجران اوتى آخر مينى قيلدى كباب،
هجر و فرقت ده كويوب امدى ادا بولدوم نيتەى.
ئاھكىم، ھىجران ئوتى ئاخىر مەنى قىلدى كەباب،

ئۇيغۇر كتاب توپىكتى www.uyghurkitap.com

هەجرۇ فۇرقەتىدە كۆيۈپ ئەمدى ئەدا بولدۇم نەتەي.

ئاھ، ھىجران ئوتى ئاخىر مېنى كاۋاپ قىلدى، ئايرىلىق ۋە جۇدالىق ئوتىدا كۆيۈپ، ئەمدى تۇغۇشىدىغان بولدۇم، قانداق قىلارمەن؟

گل دين آيريلغان كبى بلبل مثل‌ليك اون چيكيب،
وا دريغ مين يار وصلى دين جدا بولدوم نيته‌ى.

گۈلدىن ئايرىلغان كەبى بۇلبۇل مەسەللىك ئۇن چەكىپ،
ۋا دەرىغ، مەن يار ۋەسلىدىن جۇدا بولدۇم نەتەي.

گۈلدىن ئايرىلغان بۇلبۇلدەك پىغان چېكىپلا يۇرىمەن، ۋاي ئېسىت، مەن يار ۋەسلىدىن جۇدا بولدۇم، ئەمدى قانداقمۇ قىلارمەن؟

مين فقير دلخسته كا رحم ايلا اى شاه جهان،
كوركالى وصلينك نى زار و بى قرار بولدوم نيته‌ى.

مەن فەقىر دىلخەستەگە رەھىم ئەيلە ئەي شاھى جەھان،
كۆرگەلى ۋەسلىڭنى زارۇ بىقەرار بولدۇم نەتەي.

ئەي جاھاننىڭ شاھى، ۋەسلىڭگە بەكمۇ ئىنتىزار بولدۇم، نېمە ئامال، مەن دىلى سۇنۇق پېقىرغا رەھىم قىلغىن.

هر كونى ميندين وفا آندين جفا اوزره جفا،
مين فقير اول بى وفاعه مبتلا بولدوم نيته‌ى.

ھەر گۈنى مەندىن ۋەفا، ئاندىن جەفا ئۈزرە جەفا،
مەن فەقىر ئول بىۋەفاغە مۇبتەلا بولدۇم نەتەي.

مەن ھەمىشە ئۇنىڭغا ۋاپادارلىق قىلىمەن، ئەمما ئۇ ماڭا دائىم جاپا ئۇستىگە جاپا قىلىدۇ. مەن مۇشۇنداق بىر ۋاپاسىزغا مۇپتىلا بولۇپتىمەن، ئەمدى قانداق قىلاي.

قاراڭ: « چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتى جەۋھەرلىرىدىن ـ ئەسلىي يېزىلىشى بىلەن ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقام تېكىستلىرى » 527، ـ 528 ـ بەتلەر، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى، 2005 ـ يىل 5 ـ ئاي نەشرى.

‹ 2 › « ب ← پ » ئۆزگىرىشى

Δ ق ئۇ دا: بوق

بوق (پوق). ت ت د3- 178- بەت؛ بوقلادى (تېزەكلىدى، مايا‌قلىدى) يىلقى بوقلادى، (هايۋان تېزەكلىدى)، بوقلار، بوقلاماق. ت ت د 3- 339- بەت.

Δ چ ئۇ دا: **پوق**

بو نيمه پوق يكانينڭ ديب قلنج لارينى علافى دين تارتيب جمله قيلماق برله ينه برَ محرم اوق اتيب دور اط دين ييقيليب صاف بولوبدور (‹ بۇ نەمە پوق يەگەنىڭ › دەپ قىلىنچلەرنى غىلاڤىدىن تارتىپ ھەملە قىلماق بىرلە يەنە بىر مەھرەم ئوق ئاتىپدۇر، ئاتىدىن يىقىلىپ ساڤ بولۇپدۇر: ‹ بۇ نېمە پوق يېگىنىڭ › دەپ، قىلىچنى قىنىدىن سۇغۇروپ، ئۇرۇشقا تەييار بولۇش بىلەن تەڭ، يەنە بىر خاس قوغدىغۇچى ئوق ئېتىپتۇ. نەتىجىدە، ‹ ئوق تېگىپ › ئاتتىن يىقىلىپ شېھىت بولۇپتۇ.) 261- ت هه.

‹ 3 › « د ← ي » ئۆزگىرىشى

Δ ق ئۇ دا: قاداش

قاداشلىق (قاياشلىق). ت ت د 1-655-بەت .

Δ چ ئۇ دا: قاياش// **قياش**

اوروع قياش لارى برله كوراشيب جرمين شريفين زيارتيكا اولانيب مراد مقصدلارينى حاصل ايلاب يانيب كليب مرعيناندا وفات بولوب دور (ئۇرۇغ – قاياشلارى بىرلە كۆرەشىپ،ھەرەمەينى شەرىفەين زىيارەتىگە ئۇلانىپ،مۇراد – مەقسەدلەرىنى ھاسىل ئەيلەپ،يانىپ كەلىپ مەرغىناندا ۋەفات بولۇپدۇر: ئۇرۇق – تۇغقان، يار – بۇرادەرلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ، شاراپەتلىك ئىككى ھەرەم ‹ مەككە ۋە مەدىنە ›زىيارىتىگە مۇيەسسەر بولۇشتىن ئىبارەت مۇراد – مەقسەتلىرىگە يېتىپ، قايتىپ كېلىپ، مەرغىناندا ۋاپات

بولۇپتۇ.) 289-ت هه.

كوجاعه باريب اوروع قياش لاريغه قوشولدى (كۇچاغا بارىپ،ئۇرۇغ – قاياشلارىغا قوشۇلدى: كۇچاغا بېرىپ، ئۇرۇق – تۇغقان ۋه يار – بۇرادەرلىرىگە قوشۇلدى.) 306-ت هه.

‹ 4 › « ز←د←ي » ئۆزگىرىشى

Δق ئۇ دا: ئاداق

ئاداقلىق (ئاياغلىق، بېدىشقا تىرەك قىلىنىدىغان ياغاچ). ت ت د 1-202-بەت.

ئازاق (ئاياغ، پۇت): ئازاقلادى (پۇتقا ئۇردى)؛ ئول ئانى ئازاقلادى (ئۇ ئۇنىڭ پۇتىغا ئۇردى)، ئازاقلار، ئازاقلىماق. ت ت د 1-88-بەت ۋە 400-بەت.

Δ چ ئۇ دا: **اداق** (ئاداق)

كس باشيمنى گوى تك خيلينك اداقي ايجره سال،
قويما سرگردان منى اى زلف چوكانيم منينك.

(كەس باشىمنى گۇيتەك خەيلىك ئاداقى ئىچىرە سال، قويما سەرگەردان مەنى ئى زۇلفى چەۋگانىم مەنىك: ئى، چېچى چەۋگان ‹ ئات توپى تايىقى › دەك ئۇزۇن يارىم، مېنى بۇنچىۋالا سەرگەردان قىلغىچە بېشىمنى كەسكىن – دە، ئاتلىرىڭنىڭ ئايىغىغا تاشلاپ، ئات توپى قىلىپ ئويىنىغىن!) .

– « لۇتفي غەزەللىرى » دىن .

Δاذاق (ئازاق):

اي سكاكى بو شاه قابقين عنيمت توت چو زلفينك عه،
اذاقين باعلاعان قوش سين اوجارعه هيچ هوا قيلما.

- سكاكى.

ئەي سەككاكىي، بۇ شاھ قاپقىن غەنىمەت تۇت، چۈ زۇلفىڭغا، ئازاقىن باغلاغان قۇشسەن، ئۇچارغا ھىچ ھەۋا قىلما.

- سەككاكىي.

ئەي سەككاكىي، بۇ شاھنىڭ ئىشىكىنى غەنىمەت بىل، سەن

ئۇنىڭ چېچىغا ئايىغى باغلانغان قۇشسەن، ئۇچمەن دەپ ھەۋەس قىلما.

قارا: « چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتى جەۋھەرلىرىدىن ـ ئەسلىي يېزىلىشى بىلەن ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تېكىستلىرى »، 393 ـ بەت، 2005 ـ يىل، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى.

اياع (ئاياع):

اوزون ساجينک‌دين اوزماسمن کونکول نی ،
اياعينک قنده بولسه باشيم انده.

(ئۇزۇن ساچىڭدىن ئۇزمەسمەن كۆڭۈلنى، ئاياغىڭ قاندا بولسا، باشىم ئاندا: ئۇزۇن چېچىڭدىن كۆڭلۈمنى ئۇزمەيمەن، ئايىغىڭ قەيەرگە قەدەم باسسا، شۇ يەرگە بېشىمنى قويىمەن.)

ـ «ئاتايى غەزەللىرىدىن» دىن .

Δ ق ئۇ دا: قوزرۇق

قىل قۇزرۇق (قىل قۇيرۇق، ئەتىيازدا كېلىدىغان،ئۆدەككە ئوخشايدىغان بىر خىل قۇش). ت ت د 1-439-بەت.

قۇدرۇق

قوي قۇدرۇقى (قوي قۇيرۇقى)، ئات قۇدرۇقى (ئات قۇيرۇقى).ت ت د 1-616-بەت.

Δ چ ئۇ دا: **قويروق** (قۇيرۇق)//**قويروع** (قۇيرۇغ)

يمان سركش توسون آط **موجود قيليب** اط **نينک** <u>**قويروعيغه**</u> **باعلاب سودراتيب قويوب بردی** (يامان سەركەش توسۇن ئات مەۋجۇد قىلىپ، ئاتنىڭ <u>قۇيرۇغ</u>ىغا باغلاپ سۆدرەتىپ قويۇپ بەردى: كۆندۈرۈلمىگەن يامان توسۇن ئاتتىن بىرنى تېپىپ، ئاتنىڭ قۇيرۇقىغا باغلاپ، ئۇنى سۆرەتكىنىچە قويىۋەتتى.) 263- ت هه.

Δ ق ئۇ دا:بوز (‹ ز › تاۋۇشى تىلنى چىشلەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ)

ئۇزۇن بوزلۇغ كىشى (ئۇزۇن بويلۇق كىشى). ت ت د 3-167-بەت.

بود (مايتىرى سىمىت): بوي، تۇرۇق، بەدەن

Δ چ ئۇ دا: **بوى** (بوي)

بلكه مجراب قاشى نينك تال بويى نينك گل رويى نينك،
بولماعاى مانندەسى شهبال پرى نينك دخترى.

(بەلكى مېھراپ قاشىنىڭ تال بويىنىڭ، گۈل رويىنىڭ، بولماغاي مانەندەسى شەھبال پەرىنىڭ دۇختەرى: مېھرابتەك ئەگىم قېشىنىڭ، تالدەك ئەۋرىشىم زىلۋا بويىنىڭ ۋە گۈلدەك گۈزەل رۇخسارىنىڭ ئالدىدا، بەلكى شەھبال پەرىنىڭ مەشھۇر قىزىمۇ يىپ ئېشىپ قالار.)

—« بىلال نازىم شېئىرلىرى» دىن .

Δ ق ئۇ دا: قازغۇ (قايغۇ). ت ت د 1-554- بەت.

قازغۇردۇم (قايغۇردۇم)؛ مەن ئاڭار قازغۇردۇم (مەن ئۇنىڭغا قايغۇردۇم).ت ت د 2-275-بەت؛ قازغۇلاندى (قايغۇلاندى، قايغۇردى)؛ ئول بۇ ئىشقا قازغۇلاندى (ئۇ بۇ ئىشقا قايغۇردى)،قازغۇلانۇر، قازغۇلانماق. ت ت د 3-278-بەت.

قادغۇلۇق (قايغۇلۇق) (ئېلىندى: « ئالتۇن يارۇق » ۋە « تۇرپان تېكىستلىرى » دىن.)

Δ چ ئۇ دا: قايغو // **قيغو** (قايغۇ)

اى نوائى باده برله خرم ايت كونكلونك اويين.
نه اوجونكيم باده كلكان اويكا قيغو كلمادى.

ئى نەۋائىي بادە بىرلە خۇررەم ئەت كۆڭلۈڭ ئۆيىن، نە ئۈچۈنكىم بادە كەلگەن ئۆيگە قايغۇ كەلمەدى: ئى نەۋائىي، كۆڭلۈڭ ئۆيىنى شاراب بىلەن شات قىلغىن. نېمىشقا دېسەڭ، شاراب كەلگەن ئۆيگە قايغۇ كەلمەيدۇ.)

- نەۋائىي:302- ئۇ ك ن (« ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر »، 302 – بەت)

« 5 » « غ←ق » ئۆزگىرىشى

Δ ق ئۇ دا:قۇرۇغ

قۇرۇغلۇق (قۇرۇقلۇق، قۇرغاقلىق). ت ت د 1-655-بەت.
قۇزۇغ (قۇدۇق):تاش قۇزۇغقا تۇشتى (تاش قۇدۇققا چۈشتى) ت ت د 1-596-بەت.
Δ چ ئۇ دا: **قوروق** (قۇرۇق)
هيچ ـاجدى خواه قوروق و خواه هول شاخينى كسمايدور (هىچ ئەھەدى خاھ قۇرۇق، خاھ ھۆل شاخىنى كەسمەيدۇر: ھېچقانداق بىر ئادەم ئۇنىڭ مەيلى قۇرۇق، مەيلى ھۆل شېخىنى كەسمەيدۇ.) 344- ت هه.
قودوق // قدوق (قۇدۇق)
بر اوى كا قدوق كورلاتيب اعزينى خس پوش قيليب يافيب اوستيكا ككيز بساط لارنى تاشلاب و بيلدورماى **طغاسينى شول اوى كا باشلاب كريب قدوق** طرفيكا **تكليف قيليب دور** (بىر ئۆيگە قۇدۇق كورلاتىب، ئاغزىنى خەسپوش قىلىپ يافىپ، ئۈستىگە كەگىز ـ بىساتلارنى تاشلاپ بىلدۇرمەي، تاغاسىنى شۇل ئۆيگە باشلاپ كىرىپ، قۇدۇق تەرەپكە تەكلىف قىلىپدۇر: بىر ئۆيىڭ ئىچىگە قۇدۇق كولىتىپ، قۇدۇق ئېغزىنى خەسپوش قىلىپ يالغان يېپىپ، ئۈستىگە كېگىز ـ بىساتلارنى سېلىپ بىلىنىشتۇرمەي، تاغىسىنى شۇ ئۆيگە باشلاپ، ھېلىقى قۇدۇق كولاپ قويغان يەرگە ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلىپتۇ.) 274- ت هه. **كلا يول و منزل لارغه كول كورلاتيب و قدوق لار قازيب...**(كۇللەن يول ۋە مەنزىللەرغە كۆل كورلاتىپ ۋە قۇدۇق قازىپ... : بارلىق يول ۋە ئۆتەڭ ـ قونالغۇلارغا كۆل كولىتىپ ۋە قۇدۇق قېزىپ...) 272- ت هه.

‹ 6 › « غ←ۋ » ئۆزگىرىشى

Δ ق ئۇ دا:قاغون (قاغۇن: قوغۇن)
قاغۇن قارما بولسا، ئىزىسى ئىككى ئەلكىن تەگىر (قوغۇن تالانسا، ئىگىسىمۇ ئىككى قولى بىلەن تالار). ت ت د 1- 534- بەت

سوغماق (سوۋۇماق)
سۇۋ سوغىدى (سۇ سوۋۇدى). ت ت د 3- 365- بە ت.
Δ چ ئۇ دا: **قاوون // قاون** (قاۋۇن)
اشليغ وافر ميۋەسى فراوان قاوون اوزومى يخشى بولۇر قاوون مجلى دا پاليز باشيدا قاوون ساتماق رسم ايماس (ئاشلىغ ۋافىر، مىۋەسى فەراۋان، قاۋۇن، ئۈزۈمى ياخشى بولۇر، قاۋۇن مەھەللىدە پالىز باشىدا قاۋۇن ساتماق رەسم ئەمەس: ئاشلىق كۆپ چىقىدۇ، مېۋىلىرى بەك ئوخشايدۇ. خۇسۇسەن قوغۇن، ئۈزۈمى ياخشى بولىدۇ. قوغۇن پىششىقىدا، قوغۇنلۇق بېشىدا قوغۇننى پۈلغا ساتىدىغان ئادەت يوق) . بابۇر: ب ن. 310- چ ت.
Δ ق ئۇ دا:سوغۇق
سوغۇقلاندى (سوغۇق كۆردى، سوغۇق ھېسابلىدى): ئول بۇ يەرىگ سوغۇقلاندى (ئۇ بۇ يەرنى سوغۇق كۆردى)، سوغۇقلانۇر، سوغۇقلانماق. ت ت د 2- 387- بە ت.
Δ چ ئۇ دا: **ساوق** (ساۋۇق)
هوا نهايتى ساوق بولوب كتيب ... (ھەۋا نىھايەتى ساۋۇق بولۇپ كەتتىپ ...: ھاۋا ناھايىتى سوغۇق بولۇپ كېتىپ،...)؛ **ساوق يمان بولوب كتى** (ساۋۇق يامان بولۇپ كەتتى: سوغۇق بەك بولۇپ كەتتى). 317- ت هە. **اول كون لارده قيش زمستان ساوق ايردىلار** (ئول كۈنلەردە قىش زەمىستان ساۋۇق ئەردىلەر: ئۇ كۈنلەردە قىش – زېمىستا سوغۇق ئىدى.) 135- چ ت .

(7) «ۋ←ي» ئۆزگىرىشى

Δ ق ئۇ دا: سۇۋۇق
سۇۋۇق يۇغۇرت (سۈيۇق قېتىق). ت ت د 3- 225- بە ت.
سۇۋ سوغىدى (سۇ سوۋۇدى). ت ت د 3- 365- بە ت.
Δ چ ئۇ دا:**سويى** (سۈيى)
سيجون دريانى كيم خجند سويى عه مشهوردور (سەيھون دەريانى ـم خوجەند سۈيىغا مەشھۇردۇر: سەيھون دەريانى ‹خوجەند

دەريا‌سى، دەپمۇ ئاتىلىدۇ.)؛ **يتى پاره قصبه‌سى بار بيشى سيجون سويى نينك جنوب طرفى ايكى شمال جانبى** (يەتتى پارە قەسەبەسى بار،بەشى سەبھون سۇيىنىڭ جەنۇب تەرەفى، ئىكى شىمال جانىبى: يەتتە دانە شەھىرى بار، ئۇنىڭ بەش دانىسى سەبھون دەريا‌سىنىڭ جەنۇب تەرىپىدە، قالغان ئىككىسى بولسا، شىمال تەرىپىدە). بابۇر : ب ن . 309- چ ت.

‹ 8 › «ق←خ» ئۆزگىرىشى

Δ ق ئۇ دا: قاتۇن

خان ئىشى بولسا، قاتۇن ئىشى قالىر (خانىنىڭ ئىشى چىققاندا، خوتۇنىنىڭ ئىشى قېلىپ تۇرار). ت ت د 1- 533- بەت.

Δ چ ئۇ دا:**خاتون** (خاتۇن)

خان نينك ايكى خاتونى بار ايدى جونك خاتونى توعماس ايدى كيجيك خاتونى خاندين جامله بولوب قالدى (خانىنىڭ ئىكى خاتۇنى بار ئەدى، چوڭ خاتۇنى تۇغماس ئەدى، كىچىك خاتۇنى خاندىن ھامىلە بولۇپ قالدى: خانىنىڭ ئىككى خوتۇنى بار ئىدى، چوڭ خوتۇنى تۇغماس ئىدى. كىچىك خوتۇنى خاندىن قورساق كۆتۈرۈپ قالدى). م.سايرامى: ت ئە. 171- چ ت.

‹ 9 › « د←ز » ئۆزگىرىشى

Δ **ئە** (ئەرەبچە): **خدمت** (خىزمەت، ئىش)

Δ چ ئۇ دا: خذمت (خىزمەت)

ميرزا اولوغ بيك اوز ملازم لار يدين هم خذمتكا ادم قوشوب جرمين شريفين زيارتى عاليكا عازم ايتيلار (مىرزا ئۇلۇغ بەگ ئۆز مۇلازىملارىدىن ھەم خىزمەتكە ئادەم قوشۇپ، ھەرەمەينى شەرىفەين زىيارەتى ئالىيگە ئازىم ئەتتىلەر: مىرزا ئۇلۇغ بەگ ئۆزىنىڭ خىزمەتچىلىرىدىنمۇ ئادەم قوشۇپ بېرىشى ئارقىسىدا، شاراپەتلىك ئىككى ھەرەم ‹مەككە – مەدىنە›) نىڭ ئالىي زىيارىتىگە ئاتلاندى.) 185- چ ت.

زكواتجى مذكور خذمتى دا يته ييل مقدارى عمروم اوتى (زاكاتچى مەزكۇر خىزمەتىدە يەتە يىل مىقدارى ئۆمرۈم ئۆتتى: يۇقىرىدا مەن بايان قىلىپ ئۆتكەن زاكاتچى زاتنىڭ خىزمىتىدە يەتتە يىلچە تۇردۇم).289- ت هه.

آنامنينك خذمتين قيلماى،
كفن سوراعيده بولماى،
اوز قولونك ده گوركا قويماى،
جان اكا قيان باروبس

ئانامنىڭ خىزمەتىن قىلماي،
كەفەن سوراغىدا بولماي،
ئۆز قولۇڭدا گۆرگە قويماي،
جان ئاكا، قايان بارۇرسەن؟

ئانامنىڭ خىزمىتىنى قىلماي، كېپەنلىكىنى سۈرۈشتە قىلماي، ئۆز قولۇڭ بىلەن يەرلىكىگە قويماي تۇرۇپ، جېنىم ئاكا، نەگە بارىسەن؟

(قارا: « چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتى جەۋھەرلىرىدىن – ئەسلىي يېزىلىشى بىلەن ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقام تېكىستلىرى »، 122- ، 123- بەتلەر، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى، 2005 – يىل)

Δ ئە: **مخدوم** (مەخدۇم): خىزمەت قىلدۇرغۇچى، خوجايىن.

Δ چ ئۇ دا: **مخذوم** (مەخزۇم)

مخذوم **نينك آعيزلار يغه اوق تكيب قوبوزلار يدا توختاب قالب دور** (مەخزۇمنىڭ ئاغزلارىغا ئوق تەگمەي، قوبۇزلارىدا توختاپ قالمىدۇر: مەخسۇمنىڭ ئېغزىغا ئوق تېگمەي، قوۋۇزىدا توختاپ قاپتۇ). 288- ت هه. **مخذوم ميرزا باشى هم سوزعه كريب ايمدى جيقيب كتسام ديب** عريضه **مغلوم قيلدى** (مەخزۇم مىرزا باشى ھەم سۆزغە كىرىپ،ئەمدى چىقىپ كەتسەم دەپ ئەرزە مەئلۇم قىلدى: كاتىبات باشلىقى مەخسۇممۇ گەپ قىلالايدىغان بولۇپ، « ئەمدى چىقىپ كەتسەم » دەپ دوكلات مەلۇم قىلدى).289- ت هه.

‹ 10 › « ز←گ » ئۆزگىرىشى

Δ **ق ئۇ دا:** ئىزى (ئىگە، تەكرى، ئىگىسى)

ئىزىم نە تەر (ئىگەم نېمە دەر)؛ ئىزىمىز يارلىغى (تەكرىمىزنىڭ پەرمانى). ت ت د 1- 118- بەت.

Δ **چ ئۇ دا: ايكا** (ئىگە)

اول ذاتلار تورت مينك دور عالم نينك صاحب و ايكاسي اولاردور (ئول زاتلار تۆرت مىڭدۇر، ئالەمنىڭ ساھىب ۋە ئىگەسى ئۇلاردۇر: ئۇ زاتلار تۆرت مىڭدۇر، ئالەمنىڭ ساھىب ۋە خوجىسى شۇلاردۇر). 281- ت ھە.

كيشى نينك حقى نى برماى علاجى يوق قل ايكاسي نينك حقى هم اصلا بيكارعه كتمايدور (كىشىنىڭ ھەققىنى بەرمەي ئىلاجى يوق، قۇل ئىگەسىنىڭ ھەققى ھەم ئەسلا بىكارغا كەتمەيدۇر: كىشىنىڭ ھەققىنى بەرمەي ئىلاج يوق، قۇل ئىگىسىنىڭ ھەققىمۇ ھەرگىز بىكارغا كەتمەيدۇ). 307- ت ھە.

‹ 11 › « س←ز ۋە ك←غ» ئۆزگىرىشى

Δ **ق ئۇ دا:** يالكۇس (يالغۇز)

يالكۇس ئەر (يالغۇز ئادەم)، يالكۇس قاز ئۆتمەس (يالغۇز غاز غاقىلدىماس، يالغۇز غازنىڭ ئاۋازى چىقماس). ت ت د 3- 524- بەت.

Δ **چ ئۇ دا: يالغوز** (يالغۇز)

يولدوز باع دين فياده و يالغوز كوجا شهريغه باردىم (يۇلدۇز باغدىن فىيادە ۋە يالغۇز كۇچا شەھرىغە باردىم: يۇلتۇزباغدىن يالغۇزغىنە پىيادە يۈرۈپ، كۇچا شەھرىگە كەلدىم). 294- بەت ت ھە.

‹ 12 › « ن ←ي » ئۆزگىرىشى

Δ **ق ئۇ دا:** قندا (قاندا: قەيەردە، نەدە)

قندا: « قەيەردە، نەدە « دېگەن مەنىدىكى سوراق ئالماش: **قندا اردينك:** قەيەردە ئىدىڭ؟ بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي « قيدا »

بولۇپ، بۇ يەردىكى « ن » تاۋۇشى « ي » تاۋۇشىنىڭ ئورنىغا ئالماشقان. « قيدا (قايدا)» سۆزى بولسا، « قيودا (قايۇدا)» دىن كېلىپ چىققان. ت ت د 1- 546- بەت.

Δ چ ئۇ دا: قيدا (قايدا: قەيەردە، نەدە)

هرچه خالق خواهِ لاغانی اول بولور،

انجه مخلوق خواه لاغانی قيدا بولور.

(ھەرچە خالق خاھلاغانى ئول بولۇر، ئانچە مەخلۇق خاھلاغانى قايدا بولۇر؟: خالىق ‹ ياراتقۇچى › نىڭ خاھلىغىنىنى قىلالىشى بەرھەقتۇركى، مەخلۇق ‹ يارىتىلمىش › دېگەن نەدىمۇ خاھلىغىنىنى قىلالىسۇن؟) 364- بەت ت ھە.

Δ قندا، قنده (قاندا: قەيەردە، نەدە)

اوزون ساچينک‌دين اوزماسمن كونكول نى ،

اياعينک قنده بولسه باشيم انده.

(ئۇزۇن ساچىڭدىن ئۈزمەسمەن كۆڭۈلنى، ئاياغىڭ قاندا بولسا، باشىم ئاندا: ئۇزۇن چېچىڭدىن كۆڭلۈمنى ئۈزمەيمەن، ئايىغىڭ قەيەرگە قەدەم باسسا، شۇ يەرگە بېشىمنى قويىمەن.)

— «ئاتايى غەزەللىرىدىن» دىن .

Δ قاندين (قاندىن: قەيەردىن)

توشماسا عشقينك كونكول كا دمبدم نه دور بو آه،

بولماسا اوت آندا بس بو دود اولور قاندين جدا.

تۇشمەسە ئىشقىڭ كۆڭۈلگە، دەم بەدەم نەدۇر بۇ ئاھ،

بولماسا ئوت ئاندا، بەس، بۇ دۇد ئولۇر قاندىن جۇدا.

كۆڭۈلدە ئىشقىڭ بولمىسا، نېمىشقا بۇنداق توختاۋسىز ئاھ ئۇرىمەن؟ ئىچىمدە ئوت بولمىسا، بۇ تۇتۇن نەدىن چىقىدۇ؟

- قارالڭ: « چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتى جەۋھەرلىرىدىن — ئەسلىي يېزىلىشى بىلەن ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تېكىستلىرى »، 45 — بەت (ئە ئۇ م ت 45 — بەت)

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا ئەكس ئەتكەن ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ

ئۆزگىرىش ئەھۋالىنى بۇنىڭدىنمۇ تەپسىلىي كۆرسىتىش مۇمكىن. بىز بۇ يەردە ئومۇملاشتۇرۇپ مۇشۇنچىلىك كۆرسىتىش بىلەن كۇپايىلەندۇق.

كۆنۇكمە5:

1 ـ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى قانداق ئىپادىلىنىدۇ؟

2 ـ تۆۋەندە ئىما قىلىنغان تۆرت گۇرۇپپا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىشىنى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ۋە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىن ئېلىنغان ئەمەلىي مىساللار بىلەن چۈشەندۈرۈڭ:

‹1› « ئو ←ئا » ئۆزگىرىشى (‹ ئو › دىن ‹ ئا › غا ئۆزگىرىش):

‹2› « ئە ←ئۆ » ئۆزگىرىشى

‹3› « ئا← ئو» ئۆزگىرىشى

‹4› « ئى [Ï] ← ئۇ »

3 ـ تۆۋەندە ئىما قىلىنغان ئون ئىككى گۇرۇپپا ئۇزۇك تاۋۇشلار ئۆزگىرىشىنى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ۋە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىن ئېلىنغان ئەمەلىي مىساللار بىلەن چۈشەندۈرۈڭ:

‹1› « ب ← م » ئۆزگىرىشى؛ ‹2› « ب ← پ » ئۆزگىرىشى؛ ‹3› « د ← ي » ئۆزگىرىشى؛ ‹4› « ز←د←ي » ئۆزگىرىشى؛ ‹5› « غ←ق » ئۆزگىرىشى؛ ‹6› « غ←ۋ » ئۆزگىرىشى؛ ‹7› «ۋ←ي» ئۆزگىرىشى؛ ‹8› «ق←خ» ئۆزگىرىشى؛ ‹9› « د←ز » ئۆزگىرىشى؛ ‹10› « ز←گ » ئۆزگىرىشى؛ ‹11› « س←ز ۋە ك←غ» ئۆزگىرىشى؛ ‹12› « ن ←ي » ئۆزگىرىشى.

بەشىنچى باب چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

كۆپ ئەسىرلىك چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە، قەدىمدىن بۇيان ئىشلىتىلىپ كەلگەن خېلى بىر بۆلەك ساپ ئۇيغۇرچە سۆزلەردە، تاۋۇش ئۆزگىرىش ھادىسىسىدىن باشقا، تاۋۇش چۈشۈپ قېلىش ھادىسىسىگىمۇ يۈز بەرگەنلىكى كۆرۈلىدۇ.

§1. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

Δ ق ئۇ دا: تاقاغۇ (توخۇ)

ئەركەك تاقاغۇ (خوراز)؛ تىشى تاقاغۇ (مىكىيان)؛ يازىداقى سۈڭلىن ئەزەرگەلى ئەڭدەكى تاقاغۇ ئىچغىنىما (قىردىكى قىرغاۋۇلنى ئوۋلايمەن دەپ، ئۆيدىكى توخۇنى قولدىن چىقىرىپ قويما). ت ت د 1- 582- بەت.

Δ چ ئۇ دا: **توخى**

اكر كشى نينك ازراق حقى بولسه اقلى **توخي بولوب توراليب كليب تخوم توعوب بريب** حقينى **ادا قيليب انىدن ادم بولوب توراليب كيلادور** (ئەگەر كىشىنىڭ ئازراق ھەققى بولسا، ئەقەللىي توخى بولۇپ تۇرەلىپ كەلىپ، تۇخۇم تۇغۇپ بېرىپ، ھەققىنى ئادا قىلىپ، ئاندىن ئادەم بولۇپ تۇرەلىپ كەلەدۇر: ئەگەر بىر ئادەمنىڭ « يەنە بىرسىدە » ئازراق ھەققى قالسا، « ھەققىنى يېۋالغۇچى » بۇ دۇنياغا ئەقەللىسى بىر توخۇ بولۇپ تۇرىلىپ كېلىپ، تۇخۇملاپ بېرىپ ھەققىنى ئادا قىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئاندىن ئادەم بولۇپ تۇرىلىپ كېلىدۇ). 307- ت ھە.

Δ ق ئۇ دا: يوغۇرقان (يوتقان). ت ت د 3- 73- بەت.

Δ چ ئۇ دا: **يوتقان**

يوتقان عه قراب اياع اوزالت (يوتقانغا قاراپ ئاياغ ئۇزالت: يوتقانغا بېقىپ، ئاياغ ئۇزات). ك ت خ.

Δ چ ئۇ دا: (دەسلەپ)؛ **اويوقلا-** (ئۇيۇقلا-)

اويوقلاعاج روحلارين قابضى **الارواح حق تعالى امرى بيله قبضى قيلميش** (ئۇيۇقلاغاچ روھلارنى قابزۇلئەرۋاھ ھەقتەئالا ئەمرى بىلە قەبز قىلمىش: ئۇخلاۋاتقان چاغدا، ئەزرائىل ئاللاھنىڭ ئەمر — پەرمانى بىلەن ئۇلارنىڭ جانلىرىنى ئاپتۇ). نەۋائىي: ت ئە. 225- چ ت.

Δ چ ئۇ دا (كېيىن): **اوخلا-** (ئۇخلا-): **اوجيوز توقوز ييل عاردا اوخلا ديلار** (ئۇچيۇز توقۇز يىل غاردا ئۇخلادىلار: ئۇلار بىر غاردا، ئۇچيۇز توققۇز يىل ئۇخلاپتۇ). 372- ت ھە.

ئۇندىن باشقا، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا، « بوزاغۇ، تۇماغۇ، قاراغۇ، تىرەگۇ، بىلەگۇ، كۆزەگۇ، ياپىرغاق » تەلەپپۇزىدا ئىشلىتىلگەن سۆزلەرنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمالى جەريانىدا، سوزۇق تاۋۇش چۈشۈپ قېلىش ھادىسىسى يۈز بېرىش نەتىجىسىدە، ئۆز تەركىبىدىكى « ئا- ، ئە- ، ئى- » تاۋۇشلىرىنى چۈشۈرۈپ قويۇپ، ئاخىردا« موزاي، تۇمۇ (زۇكام)، قارغۇ، تىرەك، بىلەي، كۆسەي، ياپراق » شەكلىدىكى سۆزلەرگە ئۆزگىرىپ كەتكەنلىكى كۆرۈلىدۇ.

§2. ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

Δ ق ئۇ دا: سۇۋ

سۇۋ بەرمەسكە سۈت بەر (سۇ بەرمەسكە سۈت بەر، يەنى ساڭا يامانلىق قىلغانغا سەن ياخشىلىق قىل، چۈنكى سېنىڭ

ياخشىلىقىڭ ئۇنى ساڭا قۇل قىلىپ بېرىدۇ.) ت ت د 3- 178- بەت.

Δ چ ئۇ دا: **سو** (سۇ)

اقار سولاری بار بهاری بسیار یخشی بولور قالین لاله و کل لار اجیلور (ئاقار سۇلاری بار، بەهاری بسیار یاخشی بولۇر، قالىن لاله ۋە گۈللەر ئاچىلۇر: ئېقىن سۇلىرى بار، باهاری ئاجايىپ گۈزەل بولۇپ، گۈل – چېچەكلەر هۇپپىدە ئېچىلىپ كېتىدۇ). ب ن. 312- چ ت.

Δ ق ئۇ دا: ئەشگەك (ئېشەك). « ئەشيەك » مۇ دېيىلىدۇ. ت ت د 1- 150- بەت.

Δ چ ئۇ دا: **ایشک** (ئەشەك)

هر هفته‌دا ایکی مینک ایشک اشلیق یارکنددین کم بولمای کاشغرعه داخل بولادور (هەر هەفتەدە ئىكى مىڭ ئەشەك ئاشلىق يارکەنددىن كەم بولماي كاشغەرغە داخل بولادۇر: هەر هەپتىدە، ئىككى مىڭ ئېشەك ئاشلىق يەكەندىن قەشقەرگە ئۆزۈلۈپ قالماي كىرىپ تۇرىدۇ). 329- ت هه.

Δ ق ئۇ دا: كەرگەك (كېرەك) قۇت (« قۇجۇ تېكىستلىرى » دىن)

Δ چ ئۇ دا: **کرک** (كەرەك: كېرەك)

ایشتماک کرککیم محمد یونس جان شغاول داد خواه یارکندعه اون ایکی ییلدین زیاده راک حاکم مستقله بولدی (ئىشتىمەك كەرەككىم، مۇھەممەد يۇنس جان شەغاۋۇل دادخاھ يارکەندغە ئون ئىكى يىلدىن زىيادەرەك ھاكىمى مۇستەقىللە بولدى: ئاڭلاپ قويۇش كېرەككى، مۇھەممەد يۇنسجان شاغاۋۇل دادخاھ يەكەنگە ئون ئىككى يىل مۇستەقىل ھاكىم بولدى). 279- ت هه.

Δ ق ئۇ دا: قۇرتۇلماق

ئەر ئەمگەكتىن قۇرتۇلدى (ئادەم جاپادىن قۇتۇلدى). ت ت د 2- 338- بەت.

Δ چ ئۇ دا: **قوتولماق** (قۇتۇلماق)

فقرالار کویا عذاب **الیم دوزخ** جحیم **دین قوتولوب بهشت جنات النعیم و خلد برین عه داخل اولغاندیک شاد خندان اولوب مبارك**

بادليق صوت صداسيني بو فلك نيلكون طارم دين اوتكاردي (فۇقەرالار گويا ئەزابى ئەلمى دەۋزەخى جەھمدىن قۇتۇلۇپ، بەھشتۇ جەننات-ننەئىم ۋە خۇلد بەرىنغە داخىل ئولغاندەك شاد خەندان ئولۇپ، مۇبارەكبادلىق سەۋت سەداسىنى بۇ فەلەكى نىلگۇنى تارەمدىن ئۆتكەردى: پۇقرالار گويا مۇدھىش دوزاخنىڭ دەھشەتلىك ئازابىدىن قۇتۇلۇپ، ئەبەدىي راھەتلىك جەننەتكە مۇيەسسەر بولغاندەك شاد ــ خۇراملىققا چۇمۇلۇپ، بىر ــ بىرىنى مۇبارەكلىشىش سادالىرىنى كۆك ئاسمان ــ ئەرشىلئەلادىن ئۆتكۇزدى) 323- ت ھە.

Δ ق ئۇ دا: تاۋىلغۇچ (تېۋىلغا). ت ت د 1- 636- بە ت.

Δ چ ئۇ دا: **تابولغو** (تابۇلغۇ)

تاغلاردا يخشى ييلاق لار بار تابولغو يغاجى بولور اوزكا هيچ يردا بولماس تابولغو يغاجى دور پوستى قيزيل عصا قيلورلار قمچى دسته‌سى قيلورلار قوش لارعه قفس قيلورلار تراش قيليب تيركز قيلورلار خيلى يخشى يغاج دور تبرک‌لوک بيله يراق يرلاركا ايلتارلار (تاغلاردا ياخشى يايلاقلار بار، تابۇلغۇ ياغاچى بولۇر، ئۆزگە ھىچ يەردە بولماس. تابۇلغۇ ياغاچىدۇر، پوستى قىزىل. ئاسا قىلۇرلار، قامچى دەستەسى قىلۇرلار، قۇشلارغا قەفەس قىلۇرلار، تەراش قىلىپ، تىرگەز قىلۇرلار. خەيلى ياخشى ياغاچدۇر، تەبەررۇكلۇك بىلە يەراق يەرلەرگە ئەلەتەرلەر: تاغلاردا ياخشى يايلاقلار بار. بۇ يايلاقلاردا، باشقا ھېچيەردە تېپىلمايدىغان تېۋىلغا ياغاچى ئۆسىدۇ. تېۋىلغا ياغىچى دېگەننىڭ پوستى قىزىل بولىدۇ. كىشىلەر ئۇنىڭدىن ھاسا ياساپ ئىشلىتىدۇ، قامچىغا دەستە قىلىدۇ، قۇشلارغا قەپەس ياسايدۇ، تاراشلاپ ئوقيا ئوقى قىلىپ ئىشلىتىدۇ. ئۇ ناھايىتى ياخشى ياغاچ بولغاچقا، تەۋەرۇك قىلىپ ئۇزاق ــ ئۇزاقلارغا ئېلىپ كېتىشىدۇ). بابۇر: ب ن. 320- چ ئۇ.

ئۇندىن باشقا، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى « ار، ایر (ئەر-) » پېئىلىنىڭ زامانلىق شەكىللىرى بولغان « ایرور (ئەرۇر)، ایردى

(ئەردى)، ايرميش (ئەرمىش)، ايركان (ئەركەن) » قاتارلىقلار چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە ئەينەن ئىشلىتىلگەندىن باشقا، كېيىنكى چاغلاردا، تەركىبىدىكى « ر » تاۋۇشىنى چۈشۈرۈپ قويۇپ، « ايدى (ئەدى)، ايميش (ئەمىش)، ايكان (ئەكەن) شەكىللىرىدە ئىشلىتىلگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

چول قدوق موضعنى اوزيكا مقام منزل قيلغان ايكان (چۆلقۇدۇق مەۋزىسىنى ئۆزىگە مەقام ــ مەنزىل قىلغان ئەكەن: « چۆل قۇدۇق » دېگەن جايىنى ئۆزىگە تۇرالغۇ ۋە قارارگاھ قىلغان ئىكەن) 262- ت ھە.

خضر **خواجه خان دين باشقه اوعلى يوق ايدى** امّا **ايكى ياشدا كيجيك ايدى** (خىزىر خاجەخاندىن باشقا ئوغلى يوق ئەدى، ئەمما ئىكى ياشدا كىچىك ئەدى: خىزىر خوجا خاندىن باشقا ئوغلى يوق ئىدى. شۇغىنىسى، خىزىر خوجا خان شۇ ئاندا ئىككى ياشتا بولۇپ، « خان بولۇشقا » كىچىكلىك قىلاتتى). م. سايرامىي: ت ئە. 177- چ ت.

هر بيرى اون مينک پهلوانغه سردار ايميش (ھەر بىرى ئون مىڭ پەھلەۋانغا سەردار ئەمىش: ھەر بىرسى ئون مىڭ پالۋانغا سەركەردە ــ سەردارلىق قىلارمىش). ق ئە (قىسەسۇل ئەنبىيا)، 275- چ ت.

كۆنۈكمە6:

1 ــ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، سوزۇق تىل تاۋۇشلىرىنىڭ مۇئەييەن شارائىستتا تەلەپپۇزدا چۈشۈپ قېلىشى قانداق ئۆزگىچىلىكلەر بىلەن ئىپادىلەنگەن؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ.

2 ـ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئۇزۇك تىل تاۋۇشلىرىنىڭ مۇئەييەن شارائىتتا تەلەپپۇزدا چۈشۈپ قېلىشى قانداق ئۆزگىچىلىكلەر بىلەن ئىپادىلەنگەن؟ ئەمەلىي مىساللار بىلەن چۈشەندۈرۈڭ ۋە بۇ يەردىكى قانۇنىيەتنى ئىزاھلاڭ.

3 ـ تۆۋەندىكى پارچىدىكى ئاستى سىزىلغان سۆزنىڭ قەدىمكى

ئۇيغۇر تىلىدا قانداق شەكىل ۋە تەلەپپۇزدا ئىكەنلىكىنى ۋە بۇ كەلىمىنىڭ ھازىرقى چاغدا قايسى تۈركىي تىلدا ئاشۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى شەكلىگە ئوخشاش ئەينەن تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقىنى ئېيتىپ بېرىڭ:

فقرالار كويا عذاب **اليم دوزخ** جحيم **دين قوتولوب بهشت جنات** النعيم **و خلد برين عه داخل اولغانديک شاد خندان اولوب مبارك بادليق** صوت صداسيني بو فلك نيلكون طارم دين اوتكاردي (فۇقەرالار گويا ئەزابى ئەلىمى دەۋزەخى جەھەمدىن قۇتۇلۇپ، بەھەشتۇ جەننەتىنىەئىم ۋە خۇلد بەرىنغە داخىل ئولغاندەك شاد خەندان ئولۇپ، مۇبارەكبادلىق سەۋت سەداسىنى بۇ فەلەكى نىلگۇنى تارەمدىن ئۆتكەردى: پۇقرالار گويا مۇدھىش دوزاخنىڭ دەھشەتلىك ئازابىدىن قۇتۇلۇپ، ئەبەدىي راھەتلىك جەننەتكە مۇيەسسەر بولغاندەك شاد ــ خۇراملىقا چۇمۇلۇپ، بىر ــ بىرىنى مۇبارەكلىشىش سادالىرىنى كۆك ئاسمان ــ ئەرشىلئەلادىن ئۆتكۈزدى) 323- ت ھە.

ئالتىنچى باب چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئەنئەنىۋى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئىستېمالىدا بار بولغان تىل تاۋۇشلىرىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى بولۇپ ئىپادىلەنگەن تىل ھادىسىسىنىڭ ئەكسىچە، ئەمەلىي قوللىنىلىش جەريانىدا، بەزەن تاۋۇشلارنىڭ غايىبانە قوشۇلۇپ قېلىش ھادىسىسىگۇمۇ بولغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

Δ ق ئۇ دا: (ئا ل، تۇر ت): ئىغاچ [ighach]: ياغاچ. دەرەخ.

Δ چ ئۇ دا: **بيغاج** (يىغاچ) // **يغاج** (يەغاچ // ياغاچ)

عرابانينىڭ **اوستيكا يۇغاج دين اوى حجرەلار قيليب حجرەعە آيم لارنى سولاپ كيشلارعە كورساتماى اليب يورور ايدى** (ئەرابانىڭ ئۈستىگە يەغاچدىن ئۆي ـ ھۇجرالار قىلىپ ۋە ھۇجراغا ئايىملارنى سولاپ، كىشىلەرغە كۆرسەتمەي ئالىپ يۈرۈر ئەدى: ھارۋىنىڭ ئۈستىگە ياغاچتىن ئۆي ـ ھۇجرا قىلىپ، ھۇجرىغا خوتۇنلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، خەققە كۆرسەتمەي، ئېلىپ يۈرەتتى). 257ـ ت هه.

Δ ق ئۇ دا: ئىغلا ـ

ئوغلان ئىغلاشتى (بالىلار يىغلاشتى). ت ت د 1ـ 319ـ بەت.

Δ چ ئۇ دا: **يىغلا ـ // يغلا ـ** (يىغلا ـ)

بير عزات قيلسام ديپ يغلاب يغلاب كوزلاريدين آب نيساندىك قطران قطران ياشلارينى توكار ايدى (بىر غەزات قىلسام دەپ، يىغلاپ ـ يىغلاپ، كۆزلەرىدىن ئابى نىيساندەك قەترەن ـ قەترەن ياشلارىنى تۆكەر ئەدى: ‹ بىر غازات قىلسام › دېگىنىچە، كۆزلىرىدىن خۇددى باھار يامغۇرى تۆككەندەك ياش تۆكۈپ، يىغلاپ كېتەتتى). 290ـ ت هه.

Δ ق ئۇ دا: (ئا ل.تۇر ت)؛ ئىراق (ئۇزاق، يىراق)

Δ چ ئۇ دا: **يىراق// يراق** (يىراق، يەراق)

عاقل **لار عقلى دين يراق ايماس دور** (ئاقىللار ئەقلىدىن يەراق ئەمەسدۇر: ئەقىل ئىگىسى ئادەملەر ‹ بۇنى › تەسەۋۋۇر قىلالايدۇ). 348ـ ت هه.

ادملاريغه سجك جيقيب قالسەلار باشيدا باليغ كوشتى برله بر قچەدا سو قويوپ تاشلاب يراق عه كوجوب باريب اولتورادور هفته اون كون دا بر كليب يراق دين تنج ليق نى سوراب بيليب كيتادور (ئادەملەرنىڭ سەچەك چىقىپ قالسالار، باشىدا بالىغ گوشتى بىرلە بىر قاچادا سۇ قويۇپ، تاشلاپ، يىراقغا كۆچۈپ بارىپ ئولتۇرادۇر. ھەفتە ـ ئون گۈندە بىر كەلىپ، يىراقدىن تىنچلىقنى سوراپ، بىلىپ

كەتەدۇر: ‹ ئەگەر › ئادەملىرىگە چېچەك چىقىپ قالغىدەك بولسا، ‹ بىمارىنىڭ › بېشى تەرەپكە بېلىق گۆشى بىلەن بىر قاچىدا سۇ قويۇپ قويۇپ، ‹ بىمارنى › تاشلاپ، ‹ چېچەك يۇقۇپ قالماسلىق ئۈچۈن › يىراقتا كۆچۈپ كېتىدۇ ۋە ھەپتە ـ ئون كۈندە بىر قېتىم كېلىپ، يىراقتىن تىنچلىق ـ ئامانلىق سوراپ، ‹ بىمارنىڭ ئەھۋالىنى › بىلىپ كېتىدۇ).391- ت ھە.

بۇلاردىن باشقا، « **عوجه** (غۇچە)، **قوجه** (قۇچە)، **كوجه** (گۇچە// كۇچە) » قوشۇمچىسى كېيىنچە، « غونجه ‹ غۇنچه ›، قونجه ‹ قۇنچه ›، كونجه ‹ گۇنچه، كۇنچه › » شەكلىگە ئۆزگىرىپ، بىر « ن » تاۋۇشىنىڭ قوشۇلۇپ قالغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

تافشوروب آلغونجه فرصت بولماى تفرقه ليق واقغ اولوب دور (تافشۇرۇپ ئالغۇنچە فۇرسەت بولماي، تەفرىقەلىق ۋاقىت ئولۇپتۇر: ‹ ئامانەتنى › تاپشۇرىۋالغىچە ئارىلىقتا پۇرسەت بولماي، تەپرىقىلىق ‹ چېچىلىپ كېتىش، جامائەت بىر ـ بىرىدىن ئايرىلىپ كېتىش › يۈز بېرىپتۇ). 286- ت ھە.

بر طغار اشليق اوروع بارعونجه زمين دا كاها ييقيليب كاها اوره بولوب كوكلاب توروبدور (بىر تاغار ئاشلىق ئۇرۇغ بارغۇنچه زەمىنده گاھا يېقىلىپ گاھا ئۆره بولۇپ، كۆكلەپ تۇرۇپدۇر: ‹ مەزكۇر خاسىيەتلىك دەرەخ شۇ ئاندا› بىر تاغار ئۇرۇق كەتكەندەك يەردە، گاھ يېقىلىپ، گاھ ئۆره بولۇپ، كۆكلەپ تۇرۇپتۇ). 343- ت ھە.

ئۇندىن باشقا، ئالىم مۇسا سايرامىي ئۆزىنىڭ «تارىخى ھەمدى» ناملىق مەشھۇر تارىخ كىتابىدا «ئۇرۇمچى» دېگەن جاي ئىسمىنىڭ ئېتىمولوگىيىسى ھەققىده توختىلىپ: « **اورمچى نينك اصلى داكى اسم لارى رومجه ايكان اعلاط عامه بيلان رومجه لفظى نينك اوليغه حرف الف نى زياده قيليب دور بلكه اخريغه يانى ملحق ايتيب دور ارومجى ديب اتاعان بولغايلار ينه برى بوكيم تركى لفظى دا جه ديكان عبارت كيجيك ديكان بولادور تركانه‌لار چونك**

ئۇيغۇر كتاب توربىكتى
www.uyghurkitap.com

نمرسه‌لارنى تصغير قيلسه‌لار جه لفظى برله تصغير قيلادور يعنى جه لفظى برله كيجيك قيلادور انداعكه باعجه حوليجه ديكجه اما باعلاريكيم چونك و رسم ليك بولسه‌لار باع ديدور مبادا كيجيك راك بولسه‌لار باعجه لفظى برله اتايدور حوليجه ديكجه‌لارنيك حكمى هم اوشبو طريقه برله‌دور بو اعتبار برله رومچه ديكانلارى كيجيك روم ديكان بولغاى لار » (‹ ئۇرۇمچى › نىڭ ئەسلىيدەكى ئىسملەرى ‹ رۇمچە › ئەكەن، ئەغلاتى ئامما بىلەن ‹ رۇمچە › لەفزىنىڭ ئەۋۋەلىغە ھەرفى ئەلىفنى زىيادە قىلىپدۇر، بەلكى ئاخىرىغا ‹ يا › نى مۇلھىق ئەتىپدۇر، ‹ ئۇرۇمچى › دەپ ئاتاغان بولغايلار. يەنە بىرى بۇكىم، تۇركىي لەفزىدە، ‹ چە › دەگەن ئىبارەت ‹ كىچىك › دەگەن بولادۇر. تۇركانەلەر چوڭ نەمەرسەلەرنى تەسغىر قىلسالار، ‹ چە › لەفزى برله تەسغىر قىلادۇر، يەئنى ‹ چە › لەفزى برله كىچىك قىلادۇر. ئانداغكى، ‹ باغچە، ھەۋلىچە، دىگچە›. ئەمما باغلارىكىم چوڭ ۋە رەسملىك بولسالار ‹ باغ › دەيدۇر، مۇبادا كىچىكرەك بولسالار، ‹ باغچە › لەفزى برله ئاتايدۇر. ‹ ھەۋلىچە، دىگچە › لەرنىڭ ھۆكمى ھەم ئۇشبۇ تەرىقە برلەدۇر. بۇ ئىئتىبار برله ‹ رۇمچە › دەگەنلەرى ‹ كىچىك رۇم › دەگەن بولغايلار: ‹ ئۇرۇمچى › نىڭ ئەسلىي نامى ‹ رۇمچە › بولۇپ، ئاۋاملارنىڭ تەلەپپۇزى بويىچە، ‹ رۇمچە › نىڭ ئالدىغا بىر ‹ ئۇ › تاۋۇشى قوشۇلۇپ ، كەلىمە ئاخىرىدىكى ‹ ـئە › كېيىنچە ‹ ـئى › ئوقۇلىدىغان بولۇپ، نەتىجىدە، ‹ ئۇرۇمچى › دەپ ئاتىلىدىغان بولغان. يەنە بىر مەسلە شۇكى، تۇركىي خەلقلەرنىڭ تىلىدىكى ‹ چە › قوشۇمچىسى سۆز ـ كەلىمىلەردە، ‹ كىچىك › دېگەن ئۇقۇمنى ئاڭلىتىدۇ. شۇڭا تۇركلەر چوڭ نەرسىلەرنى كىچىكلەتمەكچى بولسا، سۆز ئاخىرىغا ‹ چە › قوشۇمچىسىنى قوشىدۇ، يەنى ‹ چە › قوشۇمچىسى ئارقىلىق، سۈپەت سۆزلەرنىڭ كىچىكلەتمە دەرىجىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسلەن. باغچە، ھويلىچە، قازانچە دېگەنلەرگە ئوخشاش. مۇنداقچە قىلىپ

ئېيتقاندا، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ باغلىرى چوڭ ۋە كۆلەملىك بولسا، ئۇنى « باغ » دەپ ئاتايدۇ. مۇبادا، كۆلەم جەھەتتە كىچىكرەك بولسا، ئۇنى « باغچە » كەلمىسى بىلەن ئاتايدۇ. « هويلىچە، قازانچە » دېگەنلەرنىڭ زاكونىمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاش. مۇشۇ چۈشەنچە بويىچە بولغاندا، « رۇمچە » دېگەن ئەمەلىيەتتە، « كىچىك رۇم » دېگەن بولىدۇ» دېگەن.(قارالسۇن: قولىيازما « تارىخى ھەمدى » 347 ـ بەت) مانا بۇ پاكىت بويىچە بولغاندا، بۈگۈنكى ئۇيغۇرلار تەلەپپۇزىدىكى « ئۇرۇمچى » نىڭ ئېتىمولوگىيىسى « رۇمچە← ئۇرۇمچە←ئۇرۇمچى←ئۇرۇمچى » بولىدۇ. (ئاناتولىيە تۈركلىرى بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئەسلىدىكى بىلەن ئەينەن قىلىپ «ئۇرۇمچى» دەيدۇ، ئەكسىچە «ئۇرۇمچى» دېمەيدۇ). ئالىم مۇسا سايرامىنىڭ بۇ قىممەتلىك شەرھى ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇر ـ تۈركلەرنىڭ قەدىمدىن بۇيان، « ر » بىلەن باشلانغان بەزەن سۆزلەرنىڭ ئالدىغا بىر « ئو// ئۇ » تاۋۇشىنى قوشۇپ ئېيتىش تىل ئادىتىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ. مەسىلەن، « رۇس » نى « ئورۇس »؛ « رۇمخان » نى « ئۇرۇمخان » (« ئۇرۇمخان داستانى ») دەپ تەلەپپۇز قىلىپ ئىشلەتكەنلىگە ئوخشاش.

كۆنۇكمە7:

1 ـ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، سوزۇق ۋە ئۇزۇك تىل تاۋۇشلىرىنىڭ مۇئەييەن تىل شارائىتىدا غايىپتىن قوشۇلۇپ قېلىش ھادىسىسى قانداق قائىدە ۋە ئۇدۇم ئادەت بويىچە بولۇپ ئىپادىلەنگەن؟

2 ـ ھازىرقى ۋە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى « يىراق، يىغلاماق، ياغاچ » سۆزلىرى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا قانداق تەلەپپۇز بىلەن ئىشلىتىلگەن؟

3 ـ بۈيۈك ئۇيغۇر تارىخشۇناسى ۋە تىل ئۇستىسى مۇسا سايرامى ئۆزىنىڭ ئۆلۈمىسىز ئەسىرى « تارىخى ھەمدى » دە، بۈگۈنكى

ئۇيغۇرلار تىلىدا، « ئۈرۈمچى » تەلەپپۇزىدا ئىشلىتىلىۋاتقان يەر نامىنىڭ ئېتىمولوگىيىسى (كېلىش مەنبەسى) ھەققىدە نېمە دەپ بايان بەرگەن؟ ئالىمنىڭ ئېيتقانلىرىنى ئەينەن دەپ بېرىڭ.

4 – بۆگۈنكى « ئۈرۈمچى » نىڭ ئېتىمولوگىيىسىنى « رۇمچە ← ئۈرۈمچە ←ئۈرۈمچى ←ئۈرۈمچى » قىلىپ كۆرسىتىشنىڭ ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەنئەنىۋى تىل ئادىتىگە ئۇيغۇن ئىلمىي قاراش ئىكەنلىكىنى ئەمەلىي مىسال بىلەن ئىسپاتلاپ كۆرسىتىڭ.

يەتتىنچى باب چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالمىشىپ قېلىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئۆزگىرىپ كېتىش، چۈشۈپ قېلىش ۋە قوشۇلۇپ قېلىش ھادىسىلىرى بىلەن بىر قاتاردا، خېلى بىر بۆلەك كەلىمىلەردە، تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالمىشىپ قېلىش ھادىسىسىنىڭ يۈز بەرگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. ئالايلۇق:

Δ ق ئۇ دا: ياغمۇر

قۇيدى بۇلۇت ياغمۇرىن، كەرىپ تۇتار ئاق تورىن. قىرقا قوزىنى ئول قارىن، ئاقىن ئاقار ئاڭداشۇر (بۇلۇت يامغۇرىنى قۇيدى، ئاق تورىنى كېرىپ يايدى، قارلىرىنى تاغلارغا تاشلىدى، ئېقىن ئاقار شارقىراپ). ت ت د 3- 50- بەت. ياغمۇرچىل (يامغۇر كۆپ ياغىدىغان يەر). ت ت د3- 76- بەت.

Δ چ ئۇ دا: **يامغور // يمغور** (يامغۇر)

آسماندين يمغور ياعماعليقى و زمين دين كياه نباتات لار كوكارماكى اولياء عظام لار قدم شريف لارى بركاتيدين دورلار (ئاسماندىن يامغۇر ياغماغلىقى ۋە زېمىندىن گىياھ – نەباتاتلار كۆكەرمەكى ئەۋلىيائى ئىزاملار قەدەمى شەرىفلەرى بەرەكاتىدىندۇرلار). 281- ت هه.

اسماندين قارو يمغور و موزلار ياعيب تولا تونكانى لار نابود

بولوب...(ئاسماندىن قار ۋە يامغۇر ۋە مۇزلار ياغىپ، تولا تۆكگانىيلار نابود بولۇپ،...: ئاسماندىن قار، يامغۇر ۋە مۇزلار يېغىپ، نۇرغۇن تۆكگانىي ‹ شەرقىي گەنسۇلۇق › لار نابۇت بولۇپ،...). 391- ت هە.

Δ ق **ئۇ** دا: چاغمۇر. ت ت د 1- 597- بە ت.

Δ چ **ئۇ** دا: **چامغور// چمغور** (چامغۇر)

تولا يرلاريكا چامغور تارميش (تولا يەرلەرنىگە چامغور تارمىش: نۇرغۇن يەرلەرنىگە چامغۇر تېرىغانمىش). ك ت خ («كاشغەر تۇركىسىنىدە بىتكەن خەتلەر» دىن)

Δ ق **ئۇ** دا: **ئۆگرەنـ**

ئول بىلىك ئۆگرەندى (ئۇ بىلىم ئۆگەندى)؛ **ئۆگرەنۇر، ئۆگرەنمەك؛ ئەر ئۆزلۈق ئۆگرەندى** (ئادەم ھۇنەر ئۆگەندى). ت ت د 1- 335- بە ت.

Δ چ **ئۇ** دا: **اوركانـ** (ئۆرگەنـ)

لى قاعده اوركانكين ياكى بيزلارنينىڭ رسم قاعده لاريميزعه كركين ديب زورلوق و تغدى قيلمايدور (‹ لى – قائىدە ئۆرگەنگىن ياكى بىزلەرنىڭ رەسم – قائىدەلەرىمىزغە كىرگىن › دەپ زورلۇق ۋە تەئەددى قىلمايدۇر: ‹ زاكون – قائىدە ئۆگەنگىن ياكى بىزنىڭ رەسىم – قائىدىمىز، ئادەت – يوسۇنلىمىزغا كىرگىن › دەپ زورلۇق – زومبۇلۇق قىلمايدۇ). 320- ت هە.

Δ ق **ئۇ** دا: ئۆگرەتـ

ئول ماڭا بىلىك ئۆگرەتتى (ئۇ ماڭا بىلىم ئۆگەتتى). ت ت د 1- 346- بە ت.

Δ چ **ئۇ** دا: **اوركاتـ // اورگاتـ** (ئۆرگەتـ)

سلطان **كمالى عيرت يوزيدين اوز اطيغه نسبت بريب مغنى لارعه اورگاتى لار** (سۇلتان كەمالى غەيرەت يۇزىدىن ئۆز ئاتىغا نىسبەت بەرىپ مۇغەننىلەرغە ئۆرگەتتىلەر: سۇلتان ‹ ئابدۇررەشىدخان ›

قاتتىق ھەسەت يۈزىسىدىن ئۆزىنىڭ نامىغا باغلاپ ‹ئۆزىنى كومپوزىتور قىلىپ ›، مۇزىكانتلارغا ئۆگەتتى). 38- ت مۇ.

Δ ق **ئۇ** دا:تەترۇ (تەتۇر، ھەر نەرسىنىڭ تەتۇرى). ت ت د 1- 548- بەت.

Δ چ **ئۇ** دا: **تەتور، تتور** (تەتۇر)

ھر يردا اونىك و تەتور سوزلاماك عيب دور (ھەر يەردە ئوڭ ۋە تەتۇر سۆزلەمەك ئەيىبدۇر: ھەر قانداق يەردە، ئوڭ ــ تەتۇر سۆزلەپ يۈرۈش ئەيىبدۇر). ك ت خ.

Δ ق **ئۇ** دا: تىلكۇ

تىلكۇمۇ تۇغدى ئازۇ بۆرىمۇ؟ (تۇلكە تۇغدىمۇ بۆرىمۇ؟ بۇ - « قىز تۇغدىمۇ، ئوغۇلمۇ » دېگەن بولىدۇ). ت ت د 1- 559- بەت.

Δ **تولكى** (تۇلكى)

نجه ايت ايشك لارنى اولتوروب يولباس بورى تولكى قتارليق جر نده جانداراتلارعه تاشلاب برور ايدى (نەچە ئىت، ئەشەكلەرنى ئۆلتۈرۈپ، يولباس، بۆرى، تۇلكى قاتارلىق چەررەندە جانداراتلارغا تاشلاپ بەرۈر ئەدى: نەچچىلىگەن ئىت ــ ئېشەكلەرنى ئۆلتۈرۈپ، يولۋاس، بۆرە ۋە تۇلكە قاتارلىقلارغا تاشلاپ بېرەتتى). 273-، 274- ت ھە.

Δ ق **ئۇ** دا: بۇغۇردا

بۇغۇردا ساچ (بۇدرە ساچ). ت ت د 1- 636- بەت.

Δ چ **ئۇ** دا: **بودره** (بۇدرە)

حلقه حلقه بودره ساج انكا ياقميش (ھەلقە ــ ھەلقە بۇدرە ساچ ئاڭا ياقمىش: ھالقا ــ ھالقا ‹ بولۇپ تۇرىدىغان › بۇدرە چاچ ئۇنىڭغا يارىشىپتۇ). ك ت خ.

Δ ق **ئۇ** دا: ئوترا (ھەر نەرسىنىڭ ئوتتۇرىسى). ت ت د 1- 170- بەت.

Δ چ **ئۇ** دا: **اورتا** (ئورتا)، اوترا (ئوترا)

بو تورت حجره نينک اورتاسی و مابينه‌لاری تمام بر اوی داخلی دور (بۇ تۆرت ھۇجرانىڭ ئورتاسى ۋە مابەينەلەرى تەمام بىر ئۆي داخلىدۇر: بۇ تۆرت ھۇجرىنىڭ ئوتتۇرىسى چوڭ بىر زال ئۆيىنى ھاسىل قىلغانىدى). ب ن. 203- چ ت.

اقسوعا جيقيب اندين بارامیزمو ياکه کاشغرعه باريب اندين بارامیزمو نيمه مصلحت ايتاسيزلار ديب اوتراعه تاشلادی (ئاقسۇغا چىقىپ ئاندىن بارامىزمۇ ياكى كاشغەرغە بارىپ ئاندىن بارامىزمۇ، نەمە مەسلەھەت ئەيتاسىزلەر ؟ دەپ ئوتراغا تاشلادى: « ئاقسۇغا چىقىپ ئاندىن بارمىزمۇ ياكى قەشقەرگە بېرىپ، ئاندىن بارمىزمۇ، سىلەرنىڭ پىكرىڭلار قانداق؟ » دەپ ئوتتۇرىغا تاشلىدى). 266- ت ھە.

بۇ خىلدىكى تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئۆز ئارا ئورۇن ئالمىشىپ قېلىش ھادىسىسى ئەكس ئەتكەن سۆز ـ كەلىمىلەرنى چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان قوليازمىلاردىن يەنمۇ كۆپ تېپىۋېلىشىمىز مۇمكىن. مىسال ئۈچۈن، بۇ يەردە مۇشۇنچىلىكلا كۆرسەتتۇق.

كۆنۈكمە8:

1 ـ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، سوزۇق ۋە ئۇزۇك تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئەمەلىي ئىستېمال جەريانىدا ئورۇن ئالمىشىپ قېلىش ھادىسىسى قانداق ئىپادىلەنگەن؟

2 ـ سىزنىڭچە، « ئوترا ← ئورتا ← ئوتتۇرا »، « تەترۇ ← تەتۇر »، « تىلكۇ ← تۇلكى ← تۇلكە »، « ئۆگرەنمەك ← ئۆرگەنمەك ← ئۆ:گەنمەك » قاتارلىق سۆزلەردىكى تاۋۇش ئالمىشىپ قېلىش ھادىسىسىدە، قانداق تىل ئادىتى ئىپادىلەنگەن؟

3 ـ تۆۋەندىكى پارچىدىكى ئاستى سىزىلغا سۆزنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا قانداق تەلەپپۇزدا ئىشلىتىلگەنلىكىنى ئىسال

بىلەن چۈشەندۈرۈڭ:

آسماندين يمغور ياعماعليقى و زمين دين كياه نباتات لار كوكارماكى اولياء عظام **لار قدم شريف لارى بركاتيدين دورلار** (ئاسماندىن يامغۇر ياغماغلىقى ۋە زەمىندىن گىياھ ـ نەباتاتلار كۆكەرمەكى ئەۋلىيائى ئىزاملار قەدەمى شەرىپلەرى بەرەكاتىدىن دۇرلار). 281- ت هه.

سەككىزىنچى باب چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا « ئې » تاۋۇشىنىڭ مەۋجۇد بولمىغانلىقى مەسىلىسى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئا، ئە، ئو، ئۇ، ئۆ، ئۈ، ئى (i تىل ئارقا تار سوزۇق) ، ئى (تىل ئالدى تار سوزۇقi) بولۇپ جەمئىي 8 سوزۇق تاۋۇش بار، « ئې » (e، مەسىلەن، ئېيىقeyik) ئوقۇلمىغان سوزۇق تاۋۇش بولغان ئەمەس. بۇ ـ مەزكۇر خاس ئەسەردە ئېنىق قىلىپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان ۋە مول مىساللار بىلەن ئاساسلاپ كۆرسىتىلگەن ھالقىلىق مۇھىم بىر مەسىلە بولدى. ئەمەلىيەتتە، خۇلاسە خاراكتېرلىك بۇ مەسىلىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى ئۇزاق بىر جەريانىنىڭ، ئون يىللار سەرپ قىلىپ ئەستايىدىل ئىزدىنىش ۋە كۆڭۈل قويۇپ، چوڭقۇر تەتقىق قىلىشنىڭ مەھسۇلى ھېسابلىنىدۇ.

شۇنداق، ھەممە ئىزدەنگۈچىلەر، تەتقىقاتچىلار قاتارىدا مەنمۇ ئۆز زامانىسىدا، « چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، « ئې » سوزۇق تاۋۇشى بولغان » دەپ قارىغان. ئالايلۇق، مۆھتەرەم ئۇستازىمىز، ئاتاقلىق تىلشۇناس خەمىت تۆمۈر بىلەن يازغان « چاغاتاي تىلى » (1986- يىل قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشرى) ناملىق ئەسىرىمىزدە، ئاتالمىش « ئې »(e) سوزۇق تاۋۇشى ۋە « ئەـــئې « e » ئۆزگىرىشى » مەسىلىسىدە مۇنداق بايانلار بار:

« ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى سۆزلەنىڭ بىرىنچى

بوغۇمىدىكى ‹ ئە › تاۋۇشى چاغاتاي تىلىدا كۆپىنچە ‹ ئې › (e) بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا	چاغاتاي تىلىدا
ئەر	ئېر
كەلمەك	كېلمەك
بەرمەك	بېرمەك
سەككىز	سېككىز، سېكىز
يەتمەك	يېتمەك »

(قاراڭ: شۇ ناملىق كىتاب،13- ، 14 – بەتلەر)

« ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ‹ ئىدى / ئىدۇق / ئىدىڭ / ئىدىڭىز / ئىدى / ئىكەن / ئىمىش، ئەمەس › قاتارلىق ھۆكۈم يارىدەمچىلىرى چاغاتاي تىلىدا، ‹ ئېردىم / ئېردۇك / ئېردىڭ / ئېردىڭىز / ئېردى / ئېركەن / ئېرمىش، ئېرمەس › شەكىللىرىدىمۇ كېلىدۇ؛3- شەخسىكى ھۆكۈم يارىدەمچىسى ‹ ئېردى / ئىدى › 3- شەخس كۆپلۈكتە ياكى بىرلىك 3- شەخسنى سىپايىلەشتۈرۈشتە ‹ ـلەر › قوشۇمچىسى بىلەن بېرىكىپ، ‹ ئېردىلەر / ئىدىلەر › شەكلىدە كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

مېڭا سېن بولماساڭ جان ھاجەت ئېرمەس،
بەھىشتۇ ھۆرۇ رىزۋان ھاجەت ئېرمەس.
فىراقىڭدا كۆزۈم ياشى بار ئېركەن،
بەھارۇ ئەبرى نىسان ھاجەت ئېرمەس.

(ماڭا سەن بولمىساڭ جان كېرەك ئەمەس، جەننەت ۋە ھۆر – پەرىمۇ كېرەك ئەمەس؛ سەندىن ئايرىلىپ شۇنچە ياش تۆكتۈم، باھار ۋە باھار يامغۇرى كېرەك ئەمەس.)

- ئاتايى: ‹ ئۇ ك ن › دىن.

بۇ غەمدىن مۇتتەسىل پەجمۇردە ئېردىم،
ھەياتىم باغمدىن ئازۇردە ئېردىم.

(بۇ قايغۇدىن دائىم ئېزىلەتتىم، ھاياتىم بېغىدىن خۇشال ئەمەس ئىدىم)

دېدىكىم، بىز گۈرۈھى تاجىر ئىبرىدۈك،
يەمەن ساڭى خوتەندىن سايىر ئىبرىدۈك.

(دېدىكى، بىز بىر گۈرۈھ سودىگەر ئىدۇق، خوتەندىن يەمەنگە كېتىۋاتاتتۇق)

كى ئول نىسبەتتە سۈلتانلاردىن ئىبرىدى،
خىتا مۈلكىداغى خانلاردىن ئىبرىدى.

(ئۇنىڭ ئەسلى سۈلتانلاردىن ئىدى، خىتا ئېلىدىكى خانلاردىن ئىدى)

ـ نەۋائىي: « فەرھاد ـ شىرىن» دىن.

ـ قاراڭ: يۇقىرىقى ئەسەر، 41ـ، 42ـ بەتلەر.

« چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، « ئېرۈر » شەكلىدىكى يەنە بىر ھۆكۈم يارەمچىسى مەۋجۇت بولۇپ، شۇ شەكلى بويىچە 3 ـ شەخسته قوللىنىلىدۇ. شۇنداقلا، 1 ـ، 2 ـ شەخسىتىكى شەخس ئالماشلىرى بىلەن بىرىكىپ، 1 ـ، 2 ـ شەخسلەردىمۇ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئاتارغا ئوق ئېرۈر مۆڭگانلىرىڭ يا سەرۋى بوستاندۇر.

(كىرپىكلىرىڭ كىشىنى ئاتىدىغان ئوقتۇر ياكى سەرۋى بوستاندۇر). ـ گۈمنام ـ ھىرقەتىي: « ئۇ ك ن » دىن.

دېدىكىم، سەن نە يەڭلىغ قۇش ئىبرۈرسەن،
دېدى: بىلمەم نېچۈك بىھۇش ئىبرۈرمەن.

(سورىدى: سەن قانداق قۇشسەن؟ جاۋاب بەردى: بىلمەيمەن، چۈنكى بىھۇشمەن.)

ـ ھىرقەتىي (گۈمنام): « ئۇ ك ن » دىن.

بۇ ھۆكۈم يارەمچىسىنىڭ ئۈزىكى بولغان « ئېر- » سۆزى پېئىلنىڭ ھەر قايسى شەخسىتىكى پەرەز ـ قارشىلىق رايى شەكلىگە كىرىپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ھۆكۈم يارەمچىسى رولىدا كەلگەن « بول- » پېئىلنىڭ ھەر قايسى

شەخستىكى پەرەز ـ قارشىلىق رايى شەكىللىرى بىلەن ئوخشاش رول ئويناىدۇ. مەسىلەن:

سېن ئېرسەك مەمراھىم جەننەتتۇرۇر يول،
غەرەز بۇ ئېرسە بىسمىللاھ رەۋان بول.

(سەن مەمراھىم بولساك يول جەننەت تاماندۇر. مۇددىئا بۇ بولسا، بىسمىللاھ (ئاللاھنىڭ نامى بىلەن)، قېنى راۋان بول).

ـ نەۋائىي: ‹ فەرھاد ـ شىرىن › دىن.

بەزىدە، مەزكۇر ئۇزەك تەركىبىدىكى ‹ ر › تاۋۇشى چۈشۈپ قېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

سەبۇرىي كافىرى مەست ئەسرىئېسەم تاك يوق.

(مەن مەست سەبۇرىي يارغا ئەسىر بولسام، ئەجەب ئەمەس.)

ـ سەبۇرىي: ‹ ئۇ ك ن › دىن. »

ـ قارا: يۇقىرىقى كىتاب، 39ـ، 40ـ بەتلەر.

ھەتتا 2004ـ يىل بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان « چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە مۇپەسسەل بايان » ناملىق كىتابىمدىمۇ مۇشۇ چۈشەنچىنى ياقلاپ مۇنداق بايان بەرگەنىدىم:

« ئەـــەئې » ئۆزگىرىشى

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا « ئە » تەلەپپۇز قىلىنىپ ئىشلىتىلگەن بەزى سۆزلەرنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا «ئې» لىك كەلسىلەرگە ئۆزگىرىپ كەتكەنلىكى كۆرۈلىدۇ. ئالايلۇق، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا، «ئەردى، ئەرۇر، ئەركەن، ئەرمىش» شەكىللىرى بىلەن ئىشلىتىلگەن « ئەرمەك » پېئىلى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئومۇمەن «ئېرمەك» شەكلىگە ئۆزگىرىپ كەتكەن.

Δ ق ئۇ دا: ئەردى (ئىدى): ئول ئانداغ ئەردى (ئۇ ئانداغ ئىدى) ئەرۇر، ئەرمەك. ت ت د 1ـ 222ـ بەت.

Δ چ ئۇ دا: **ايردى** (ئېردى)، **ايرور** (ئېرۇر)..

عاقل لار عقلى و تعقلى وحكمالار فكرى و تفكرى دين زياده و

تاشقارى ايردى (ئاقىللار ئەقلى ۋە تەئەققۇلى ۋە ھۆكەمالار فىكرى ۋە تەفەككۇرىدىن زىيادە ۋە تاشقارى ئىردى). 274- ت ھە.

منكا سن بولماسانك جان حاجت ايرماس ،

بهشت و حور و رضوان حاجت ايرماس .

فراقينكدا كوزوم ياشى بار ايركان،

بهار و ابر نيسان حاجت ايرماس .

(مەڭا سەن بولماساڭ جان ھاجەت ئىرمەس، بەھىشتۇ ھۆرۇ رىزۋان ھاجەت ئىرمەس. فىراقىڭدا كۆزۈم ياشى بار ئىركەن، بەھارۇ ئەبرى نىيسان ھاجەت ئىرمەس).

- « ئاتايى شېئىرلىرىدىن » دىن.

ديديكيم بيز كروه تاجر ايردوك،

يمن ساری ختن دين ساير ايردوك.

(دېدىكسم بىز گۈرۈھى تاجىر ئىردۇك، يەمەن ساری خوتەندىن سايىر ئىردۇك).

نەۋائىي: « فەرھاد – شىرىن » دىن.

(قاراڭ: شۇ ناملىق ئەسەر، 112- 113 – بەتلەر)

ئەمدى، ھالا بۇگۈنكى كۈنگە كېلىپ، يۇقىرىقى بايانلارنى پۈتۈنلەي ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، « چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، (ئې) (e)تەلەپپۇز قىلىنىدىغان ئارا سوزۇق. تاۋۇش بولغان ئەمەس » دېگەن چۈشەنچىنى ئوتتۇرىغا قويۇشتا، مۇنۇلارنى ئاساس قىلدىم:

بىرىنچى. تىل تارىخىمىز ھەققىدە يېزىلغان ھېچقانداق بىر نوپۇزلۇق ئەسەردە، ئۇيغۇر تىلىدا توققۇز سوزۇق تاۋۇش بولغانلىقى سۆزلەنمەيدۇ. ھالبۇكى، « چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا (ئې، (e) دەيدىغان بىر سوزۇق تاۋۇشمۇ بولغان » دېيىلىش، يەنى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنى توققۇز قىلىپبلىش زادىلا تەخمىنلىك ۋە ھېسسىي چۈشەنچە ئاساسىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان. مۇجمەل قاراش بولۇپ، ئەمەلىي پاكىتلار ئالدىدا

چىگىت چېقىپلا تۇرىۋاتقانلىقى ئېنىق. شۇڭا، ئىلىم ساھەسىدىكى مۇجمەللىكنى ئىمكان بار تۇگىتىپ، ئىلمىي چۈشەنچىنى ئومۇملاشتۇرۇش كېرەك، ئەلۋەتتە.

ئىككىنچى. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇش «ئى» (i) نىڭ ئاز كەم ئالتە ئەسىرلىك چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە يوقلىپ كەتكەنلىكى ۋە ھېچ گەپتىن ھېچ گەپ يوق مۇتلەق ئىشلىتىلمىگەنلىكىمۇ تارىخىي چىنلىققا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ.

ئۈچىنچى. ئەڭ مۇھىمى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسى ھەققىدىكى چۈشەنچىلەرنى ئومۇمىي تۈركىلوگىيە نەزىرىيىسى، تارىخىي چىنلىق ۋە كونكرېت تىل پاكىتلىرى ئاساسىدا بىرلىككە كەلتۈرۈش تولىمۇ مۇھىم بىر ئىش بولۇپ قالغانلىقى ئەملىيەت.

يەنە بىر تەرەپتىن، مەن بۇ جەھەتتە ئەتراپلىق ئىزدىنىش، دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدا نەشىر قىلىنغان چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ھەققىدىكى گراممانىكا كىتابلىرىنى مۇتالىئە قىلىش ۋە كىتابلاردىكى نەزەرىيىلەر بىلەن 16- ئەسىردە تېكىستلىرى رەتلىنىپ، يۇرۇشلەشتۇرۇلگەن ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تېكىستلىرى تىلىنىڭ ئەملىي ئەھۋالىنى تەدبىقلاپ تەتقىق قىلىش ئارقىسىدا، ئون ئۈچ تومۇق «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى» ناملىق كىتابنى ئىشلىگەن ئالىملارنىڭ: «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، خۇسۇسەن مۇقام رەسمىي يۇرۇشلەشتۇرۇلگەن ئاشۇ 16- ئەسىر ئۇيغۇر تىلىدا، خۇددى بۈيۈك ئالىم مەھمۇد كاشغەرىي تۈزگەن «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ئىپادىلەنگەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكىگە ئوخشاشلا، تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇش i مەۋجۇت ئىدى، يەنى تىل ئارقا ۋە تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلىرىنىڭ ماسلىشىدا، تىل ئارقا سوزۇق a تاۋۇشىغا ï، تىل ئالدى سوزۇق ä (ئە)گە بولسا، i تاۋۇشى ماسلىشاتتى» دېگەن قارىشىنىڭ ئىلمىي ۋە توغرا بولغانلىقىنى ھېس قىلدىم.

ئۇلارنىڭ بۇ قارىشى مەزكۇر 13 تومۇق ئەسەردىكى مۇقام تېكىستلىرىنىڭ لاتىنچە ترانسكرىپسىيىسىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. ئالايلۇق:

Päri qïzlar jäwlan qïlïp
Yigitlärning könglin alïp
Bağqa kirär qolin salïp
Jäyrän käbi mangïşlarï

(« ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى » 12- ئىراق مۇقامى لاتىنچە ترانسكرىپسىيە 90- بەت.جۇڭگو قامۇس نەشرىياتى 1997-يىل)

پەرى قىزلار جەۋلان قىلىپ،
يىگىتلەرنىڭ كۆڭلىن ئالىپ،
باغقا كىرەر قولىن سالىپ،
جەيرەن كەبى ماڭىشلارى.

(قاراڭ: يۇقۇرىقى كىتاب، ئۇيغۇرچە ترانسكرىپسىيە، 34-بەت).

دېمەك، مېنىڭ تەتقىقاتىمچە، 13تومۇق « ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى » نى ئىشلىگەن ئالىم ۋە مۇتەخەسسىسلارنىڭ « ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تېكىستلىرى تىلىدا، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكىگە ئوخشاشلا، i (تىل ئارقا « ئى ») دەيدىغان بىر سوزۇق تاۋۇش بار ئىدى » دېگەن قارىشى توغرا. بۇ قاراش چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ بىۋاسىتە داۋامى ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت ئەمەلىيەتكە پۈتۈنلەي ئۇيغۇن كېلىدۇ. شۇنداق بولغاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، a (ئا)، ä (ئە)، o (ئو)، u (ئۇ)، ö (ئۆ)، ü (ئۈ)، ï (تىل ئارقا ئى)، i (تىل ئالدى ئى) سەككىز سوزۇق تاۋۇش بولۇپ، ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، e (ئې) ئوقۇلىدىغان ئارا سوزۇق تاۋۇشى

ئۇ چاغدا تېخى شەكىللەنمىگەن بولىدۇ. « ئې » (e) دەيدىغان سوزۇق تاۋۇش بولمىغانىكەن، بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە قوشۇمچىلار ئۇلانغاندىن كېيىن، « ئا » تاۋۇشىنىڭ « ئې » تاۋۇشىغا ئۆزگىرىش مەسلىسىمۇ مەۋجۇت بولمايدۇكى، بۇ ئەمەلىيەتتە، « ä،a ‹ئا، ئە› سوزۇق تاۋۇشلىرىنىڭ مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار ئۇلانغاندىن كېيىن، e ،i‹ ئې، ئى › لارغا ئۆزگىرىشى پەقەت هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغىلا خاس بولغان خۇسۇسىيەتتۇر » دېگەن ئورتاق قاراشقا جېپسا كېلىدۇ.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، « چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، « ئې » (e) دەيدىغان ئارا سوزۇق تاۋۇش بولمىغان » دېگەن قاراش يالغۇز مېنىڭ ئۆزۈمنىڭلا ئەمەس، بەلكى مۇشۇ ساهەدە مىننەتسىز ئەمگەك سىڭدۈرۈپ كەلگەن ۋە كېلىۋاتقان مۇتلەق كۆپچىلىك تىلچىلارنىڭمۇ، ئەدەبىياتچىلارنىڭمۇ ئۇزۇن يىللىق تەتقىقات نەتىجىلىرىنى هېسابقا ئېلىپ، تارىخي چىنلىققا ۋە رېئال تىل پاكىتلىرىغا ئۇيغۇن قىلىپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئىلمىي ۋە توغرا قاراش هېسابلىنىدۇ، ئەلۋەتتە.

كۆنۈكمە9:

1 ــ سىزىڭچە، « چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، « ئې » (e) دەيدىغان ئارا سوزۇق تاۋۇش بولمىغان » دېگەن قاراش ئىلمىي ئاساسقا ئىگە توغرا قاراشمۇ؟

2 ـ « چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، « ئې » (e) دەيدىغان ئارا سوزۇق تاۋۇش بولمىغان » دېگەن قاراشنى ئومۇملاشتۇرۇشنىڭ نەزەرىيە ۋە ئەمەلىيەت جەهەتتىن كۆرسىتىدىغان پايدىسى قايسىلار؟

3 ــ تۆۋەندىكى بېيتلەرنى ترانسكرىپسىيە قىلىڭ ۋە ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى « ايركان (ئەركەن)، ايرماس (ئەرمەس)، ايردوك (ئەردۇك) » سۆزلىرىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «

ايىر - » (ئەر -) پېئىللىنىڭ زامانلىق تۈستىكى ۋارىيانتلىرى ئىكەنلىكىنى باشقا مىساللارنىمۇ كەلتۈرۈش ئارقىلىق ئىزاھلاپ چۈشەندۈرۈڭ:

منكا سن بولماسانک جان حاجت ايرماس ،
بهشت و حور و رضوان حاجت ايرماس .
فراقينكدا كوزوم ياشى بار ايركان،
بهار و ابر نيسان حاجت ايرماس .

ديديكيم بيز كروه تاجر ايردوک،
يمن ساری ختن دين ساير ايردوک.

توققۇزىنچى باب چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئەۋزەللىكى ۋە تۆھپىسى

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى جەمئىي 36 ھەرپتىن تەركىپ تاپقان ئېلىپبەلىك يېزىق. ئەرەب ئېلىپبەسىدىن پايدىلىنىپ ئىجاد قىلىنغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدا ئىشلەنگەن مەزكۇر يېزىق ئۇيغۇر دۇنياسىدا، 14 – ئەسىرنىڭ باشلىرى (تەخمىنەن 1309 - 1310– يىللىرى) دىن تارتىپ، تاكى 1953 – يىلغىچە قوللىنىلغان. ئاشۇ 1953 – يىلى تۇزۇلگەن تۇنجى « ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى » نىڭ مەيدانغا كېلىشى بىلەن تارىخنىڭ مۇلۇكىگە ئايلىنىپ كەتكەن مەزكۇر چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئالاھىدىلىكى، ئەۋزەللىكى ۋە تارىخي تۆھپىسى ھەققىدە، بىر قانچە كەلىمە بىلەن قىسقىچە توختىلىپ ئۆتۈشنىڭ كۇنىمىزدە مۇئەييەن رېئال ئەھمىيىتى بار، ئەلۋەتتە.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇر تىل – يېزىق تارىخىدا ئالتە ئەسىر قوللىنىلىپ، ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركي مىللەتلەرنىڭ مىللىي مەدەنىيەت تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپىلەرنى

قوشقان چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئەۋزەللىكى تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە تەرەپلەردە روشەن گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ:

بىرىنچى. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى بىر تىل — يېزىقتا، ئېلىپبە جەدۋىلى ۋە ئىملا قائىدىسىدىكى مۇقملىقنى ئۇزۇن مۇددەت ساقلاشنىڭ پۈتۈنلەي مۇمكىنلىكى ۋە مۇشۇنداق قىلىشنىڭ تەكىداشسىز ئەھمىيەتلىك بىر ئىش ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ كۆرسەتكەن بىر نادىر يېزىق.

بىر مىللەت، بىر دۆلەتنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن سىياسى مۇقملىق بىلەن ئىجتىمائىي ئىناقلىق خۇددى ھاۋا بىلەن سۇدەك زۆرۈر بولغىنىغا ئوخشاش، بىر تىل — يېزىقنىڭ ئۆز ساھەسىدىكى تەرەققىيات كاپالىتى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئېلىپبە جەدۋىلىنىڭ تۇرغۇنلۇقى ۋە ئىملا قائىدىسىنىڭ مۇقملىقى بەجايىكى ئاش بىلەن ناندەك زۆرۈر بولىدىغان گەپكەن. ھالبۇكى، قاراپ باقساق، ھېچقانداق بىر مەنبەدە، قايسى بىر تارىختا قايسى بىر بىلىم ئادىمىنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسىگە ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈشنىڭ زۆرۈرىيىتى ھەققىدە توختالغانلىقى سۆزلەنمەيدۇ؛ ھېچقانداق بىر زاماندا، تىل ئالىملىرىنىڭ يېزىق تىلىنى فونېتىكا جەھەتتىن ئۆزلىرىنىڭ مەھەللىۋى شۇبىسىگە جىپسا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئىملا قائىدىسىنى ئۆزگەرتىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلغانلىقىنى تەشەببۇس قىلىپ پىكىر قىلىشقانلىقى ۋە دەتالاش قىلغانلىقى كۆزگە چېلىقمايدۇ. قارىغاندا، ئۇ زامانىنىڭ ئالىملىرى زىيالىلارنىڭ يېزىق تىلى بىلەن دېھقانلارنىڭ ئېغىز تىلى ئوتتۇرىسىدا ھامان مۇئەييەن پەرقنىڭ مەۋجۇد بولۇپ تۇرىدىغانلىقىنى، شۇڭا تۈرلۈك شۇبلەردىكى ئاغزاكى فونېتىك ئۆزگىچىلىكلەرنى يېزىقتا تولۇق ئىپادىلەيمەن دېگەندە، ئىملا قائىدىسىنىڭ چېكىنى مەڭگۈ توختاتقىلى بولمايدىغانلىقىنى زامانىمىز تىلچىلىرىدىن ئوبدانراق بىلگەندەك قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەجدادلىرىمىز چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىنى ئالتە يۈز

يىلغىچە مۇقىم بىر خىل ئىملا قائىدىسى بويىچە ئىشلەتكەن. شۇنداق، بۇ جەريانداا، ئەلىشىر ئىبنى غىياسىددىن نەۋائىي «فەرھاد ۋە شىرىن» نى يازغان چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن، لۇتفۇللاھ مۇتەللىب ئۆزبېكچە «يىللارغا جاۋاب» نى راھەت يازغان؛ مەلىكە ئاماننىسا خانىم قەلەمگە ئالغان ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تېكىستلىرىمۇ، بۈيۈك تارىخشۇناس ئالىم مۇسا سايرامىي يازغان ئۆلمەس ئەسەرلەر «تارىخى ئەمنىيە» ۋە «تارىخى ھەمدىي» لەرمۇ مەزكۇر مۇبارەك يېزىق بىلەن كىتابقا پۈتۈلۈپ، بىز ئەۋلادلارغا تەۋەررۈك بولۇپ قالغانكى، مانا بۇلار چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئەۋزەللىكىنى نامايان قىلىدىغان شاھىتلاردۇر.

دېمەكچىكى، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى ئەنە شۇنداق ئالتە يۈز يىلغىچە پەقەت بىرلا ئىلىپبە ۋە بىرلا خىل ئىملا قائىدىسى بىلەن قوللىنىلغاچقا، ئۇنىڭ بىلەن خاتىرلىنىپ بىز ئىز باسقان كېيىنكى ئەۋلادلارغا قالدۇرۇلغان ئالەمشۇمۇل مىراسلار ئىلمىي جەھەتتىنمۇ، قىممەت جەھەتتىنمۇ ئوخشاشلا بۈيۈك بىر بۈتۈنلۈكنى گەۋدىلەندۈرگەن ھالدا تەۋەررۈك بولۇپ قالغاندۇر. بىلگەن ئادەمگە بۇ ھال بىزنىڭ پۈتكۈل پارلاق مىللىي مەدەنىيەت تارىخىمىز ئۈچۈن مىسلىسىز ئۇلۇغ شان ــ شەرەپتۇر!

ئىككىنچى. يېزىقتا، ئەرەبچە سۆزلەرنى ئەرەبچە ھەرپلىك شەكلى بويىچە، پارسچە كەلىمىلەرنى بولسا، پارسچە ھەرپلىك شەكلى بويىچە ئەينەن ئىپادىلەپ يېزىش ئەمەلىيەتتە، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىنى سۆز ــ كەلىمىلەرنىڭ خەت شەكلىگە قاراپلا مەنە ــ ئۇقۇم ئېيتقىلى بولىدىغان، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، سۆز ــ كەلىمىلەرنىڭ ئېتىمولوگىيىسى (كېلىش مەنبەسى) نى ئوڭايلا بىلگىلى بولىدىغان قەدىمىي يېزىقلىق ئۆزگىچىلىكىگە ساھىب قىلغان. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بۇ ئەھۋال ھازىرقى زامان ياپون يېزىقىدىكى خەنزۇچىدىن كىرگەن سۆزلەرنى خەنزۇچە خەت شەكلى بىلەن يېزىپ، ياپونچە ئوقۇشقا ئوخشاپ قالىدۇ.

مەلۇمكى، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى ئەرەب يېزىقى ئاساسىدا ئىجاد قىلىنغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ داۋامى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئاساسى بولغان ئانا يېزىقىمىزدۇر. شۇ شارائېت بىلەن، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى دۇنيادىكى ھەرقانداق بىر قەدىمىي يېزىققا ئوخشاشلا، خەت شەكلىگە قاراپ مەنە ئېيتقىلى ۋە ئۇقۇم قىياس قىلغىلى بولمىغان خۇسۇسىيەتتىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان نۇرغۇن ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغان بىر ئىلمىي يېزىق ھېسابلىنىدۇ. ئالايلۇق، خۇددى خەنزۇ يېزىقىدا، تەركىبىدە 木 بولغان خەتلەرنىڭ ھەممىسى ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، « ياغاچ » بىلەن ئالاقىدار ئۇقۇمنى ئاڭلاتقانلىقى بولغانىدەك، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىمۇ، تەركىبىدە، ع، ل، م دېگەن ئۈچ ھەرپ (علم) بولغان سۆزلەرنىڭ ھەممىسى ئومۇمەن « ئىلىم » بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ئۇقۇملارنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، عالم (ئالىم: بىلگۈچى)، معلم (مۇئەللىم: ئىلىم ئۆگەتكۈچى)، معلوم (مەئلۇم: بىلىنگەن نەرسە)، استعلام (ئىستىئلام: بىلىم سوراش) دېگەنلەرگە ئوخشاش. ئۇنىڭدىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا، ئەمەلىي ئىستېمالدىكى تەلەپپۇزى ئوخشاش ، ئەمما يېزىلىش شەكلى ئوخشىمايدىغان بىر قىسقم ھەرپلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ يېزىلىش شەكلىنى كۆرمەي تۇرۇپ تىرانسكرىپسىيىسىگە قاراپلا مەنە ئېيتقىلى بولمايدۇ. مەسىلەن، « ثواب » بىلەن « صواب» سۆزى ئوخشاشلا، « سەۋاب » تەلەپپۇز قىلىنىدۇ، ئەمما مەنىسى پەرقلىق بولۇپ، ئالدىنقىسى « مۇكاپات » دېگەن ئۇقۇمنى، كېيىنكىسى بولسا، « توغرا، دۇرۇس » دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئەمدى، ئەسلىي يېزىقتىكى شەكلى بولمىسا، تەلەپپۇزلۇق يېزىلىشى، يەنى تىرانسكرىپسىيىسى بولغان « سەۋاب، ساۋاپ » لارغا قاراپ، ئۇنىڭ مەنىسىنى توغرا ئېزاھلىغىلى بولمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا،

ئەرەبچە — پارسچىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن ئۆزلەشمە سۆزلەرنى مەزكۇر سۆزلەرنىڭ ئەسلىي يېزىقتىكى شەكلى بىلەن ئەينەن قىلىپ يېزىش قائىدە قىلىنغانلىقى تولىمۇ دۇرۇس ئىش بولغان دەپ قارايمىز.

دەرۋەقە، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا، بىر قانچە ھەرپ بىر تىل تاۋۇشىنى ئىپادىلىگەندىن باشقا، بىر ھەرپ ھەم ئۇزۇك تاۋۇشنى ھەم سوزۇق تاۋۇشنى ئىپادىلەيدىغان ئالاھىدىلىكمۇ بار. ئالايلۇق، « و » ھەرپى ئەمەلىي ئىستىمالدا، ھەم ئۇزۇك تاۋۇش « ۋ » نى، ھەم سوزۇق تاۋۇش « ئو، ئۇ، ئۆ، ئۇ » لەرنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، و **طن** (ۋەتەن)، موسم (مەۋسىم)،كون (كەۋن: ئالەم)، تون (تۇن، تون)، سو (سۇ)، كوز (كۆز، كۇز) دېگەنلەرگە ئوخشاش. يەنە « ي=ى » ھەرپىمۇ، ھەم « ي » ئۇزۇك تاۋۇشنى، ھەم « ئى، ئە، ئا » سوزۇق تاۋۇشلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، بيز (بىز)، موسى (مۇسا)، موسيقى (مۇسىيقا)، معنيسى (مەئناسى)، كيل (كەل)، كيليب (كەلىپ) دېگەنلەرگە ئوخشاش. بۇ ھال مۇنداقلا قارىماققا بىر خىل مۇرەككەپلىك ۋە تەس — قىيىنلىقتەك كۆرۈنىدۇ. بىراق، يېزىقشۇناسلىق، ھەرپشۇناسلىق ۋە تارىخي تىلشۇناسلىق ئىلمى چۇشەنچىسى بويىچە مۇلاھىزە قىلىپ قارايدىغان بولساق، بۇ ئەھۋالنىڭ مۇبارەك چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىمىزنىڭ قەدىمىي ۋە مەدەنىي بىر يېزىقلىقىنى ئىسپاتلايدىغان مۇھىم بىر ئالاھىدىلىكى ۋە ئارتۇقچىلىقى ئىكەنلىكىنى ئېنىق تونۇپ يېتىمىز. ئالايلۇق، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىن باشقا، ئېنگلىز يېزىقىدىمۇ بىر ھەرپ بىر قانچە خىل تىل تاۋۇشىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، china(چاينا: جۇڭگو)، Uighr(ئۇيغۇر) دېسەك، ئېنگلىزچىدىكى i ھەرپى بىر يەردە ai (ئاي) قوشما سوزۇق تاۋۇشى تەلەپپۇز قىلىنسا، يەنە بىر يەردە « ي » ئۇزۇك تاۋۇشى تەلەپپۇز قىلىنغانلىقىنى كۆرىمىز. دېمەكچىكى، بىر

ھەرپنىڭ يېزىقتا بىر قانچە خىل تىل تاۋۇشىنى ئىپادىلىشىنى قەدىمىي يېزىقلاردا كۆرۈلىدىغان بىر ئورتاق ئالاھىدىلىك دېسەمۇ بولىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بىر قانچە ھەرپ بىر تىل تاۋۇشىنى، بىر ھەرپ بىر قانچە خىل تىل تاۋۇشىنى ئىپادىلىگەندىن باشقا، بىر ھەرپ ھەم ئۇزۇك تاۋۇشىنى ھەم سوزۇق تاۋۇشىنى ئىپادىلەيدىغان ئالاھىدىلىك ھەرگىزمۇ ئەيىب ـ نۇقسان سانالماسلىقى، ئەكسىچە بۇ ھال ھەقلىق ھالدا، مەزكۇر يېزىقنىڭ ئىلمىي سېھرىلىككە باي بىر قەدىمىي يېزىق ئىكەنلىكىنى دەلىللەيدىغان ئۆزگىچىلىك ھېسابلىنىشى كېرەك، ئەلۋەتتە!

ئۇچىنچى.چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تېكىستلىرىنىڭ تىل گۈزەللىكى ۋە پۈتمەس سېھرىي كۈچىنى ئەينەن ساقلاپ قالغان ھالدا بۈگۈنكى ئەۋلادلارغا يەتكۈزگەن تۆھپىكار يېزىق.

« ئەڭ ئېنىق گەپ بىلەن ئېيتقاندا، « چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى » دېمەك « ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ تىلى » دېمەكتۇر. ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنى شۇ قەدەر سېھرىلىك ۋە شۇ قەدەر جازىبىدار قىلغان نەرسە ئۇنىڭدىكى گۈزەللىكتە تەڭدىشى يوق ئۇچىيۇز ئاتمىش ئاھاڭدىن باشقا، ئۇ گۈزەل ئاھاڭلارغا خۇددى « ئالتۇن ئۇزۇككە ياقۇت كۆز » كەبى ياراشقان، ئۆزىنىڭ پۈتمەس ـ تۈگمەس ھاياتىي كۈچى ئارقىلىق، ئۇ يارقىن ئاھاڭلارنى تېخىمۇ جانلاندۇرغان ۋە جىلۋىلەندۇرگەن بىباھا ئۇيغۇر تىلىدۇر » (قارالڭ: « چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە مۇپەسسەل بايان » 66 ـ بەت. بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى 2004 ـ يىل 5 ـ ئاي نەشرى).

ئەمدى، مۇشۇ چۈشەنچە بويىچە بولغاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تېكىستلىرىنى ئاشۇ ئۆزى كىتاب قىلىپ پۈتۈلگەن 16 ـ ئەسىردىكى شەكلى بىلەن

زامانىمىزغا ئۇلاشتۇرۇپ بەرگەنلىكى جاھان مەدەنىيەت تارىخىدا ئەۋلادتىن ئەۋلادقا داستان قىلىشقا ئەرزىيدىغان بۇيۇك مۆجىزىكار ئىشتۇر، ئەلۋەتتە! ئالايلۇق:

راك مۇقامىدىن

بىرىنجى تەزە بىرىنچى تەئەززە

1- اشرقت من عكس شمس الكأس **انوارالهدا،**
يار عكسين **مى دا كور ديب جامدين چيقتى** صدا.
ئەشرەقەت مىن ئەكسى شەمسىل كەئىسى ئەنۋارۇل ھۇدا،
يار ئەكسىن مەيدە كۆر، دەپ جامدىن چىقتى سەدا.
قەدەھتىكى (شاراپقا چۇشكەن) قۇياش شولىسىدىن ھىدايەت نۇرى چاقنىدى، جامدىن: « يارنىڭ شولىسىنى شارابتا كۆرگىن » دېگەن سادا چىقتى.

2- غير نقشى دين كونكول جاميده بولسا زنگى غم،
يوقتور اى ساقى مى و حدت مثل **ليك غمزدا.**
غەير نەقشىدىن كۆڭۈل جامىدا بولسا زەنگى غەم،
يوقتۇر ئەي ساقىي، مەيى ۋەھدەت مەسەللىك غەمزەدا.
كۆڭۈل جامىدا غەيرى تەسەۋۋۇردىن غەمنىڭ غەشلىكى پەيدا بولسا، ئەي ساقىي، بۇنىڭغا ۋەھدەت شارابىدەك تازىلىغۇچى يوق.

3- اى خوش اول مى كيم انكا ظرف **اولسا بير سينغان سفال،**
جام اولور گيتى نما جمشيد آنى ايجكان گدا.
ئەي، خۇش ئۇل مەيكىم،ئاڭا زەرف ئولسا بىر سىنغان سوفال،
جام ئولۇر گىيتىنەما جەمشىد، ئانى ئىچكەن گەدا.

ئەي، مەي شۇنداق ياخشى نەرسىكى، ئۇ قۇيۇلغان قاچا بىر سۇنۇق ساپال بولسىمۇ، كىشىنى جەمشىد تىلەپ ئىچكەن « گىيتىنەما » (جاھاننى كۆرسەتكۈچى) جامى ھېس قىلدۇرىدۇ.

4- جام می گر اویله دور اول جام اوجون قیلماق بولور،
یوز جهان هر دم نثار اول می اوجون مینك جان فدا.
جامى مەي گەر ئۆيلەدۇر، ئول جام ئۈچۈن قىلماق بولۇر،
يۈز جەھان ھەر دەم نىسار، ئول مەي ئۈچۈن مىڭ جان فىدا.
شاراب جامى ئاشۇنداق نەرسە ئىكەن، بۇ ھالدا، جام ئۈچۈن ھەر نەپەستە يۈز جاھاننى چاچقۇ قىلسا، شاراب ئۈچۈن مىڭ جاننى پىدا قىلسا ئەرزىيدۇ.

5- دیر آرا هوش اهلی رسوا بولغالی ای مغبچه،
جام می توتسانك مینی دیوانه‌دین قیل ابتدا.
دەير ئارا ھۇش ئەھلى رۇسۋا بولغالى، ئەي مۇغبەچە،
جامى مەي تۇتساڭ مەنى دىۋانەدىن قىل ئىبتىدا.
ھۇشى بار ئادەملەر مەيخانىغا رەسۋا بولۇشقا كېلىدۇ، ئەي مەيخانا خىزمەتچىسى، شاراب جامىنى تۇتساڭ، مەن مەجنۇندىن باشلا.

6- تاکی اول می دین کونکول جامیده بولغاچ جلوه‌گر،
چهره مقصودی محو اولغای هم اول دم ما عدا.
تاكى ئول مەيدىن كۆڭۈل جامىدا بولغاچ جىلۋەگەر،
چىھرەئى مەقسۇدى مەھۇ ئولغاي ھەم ئول دەم مائەدا.
ئاشۇ كۆڭۈل جامىدىكى شاراپتا مەقسەت چىھرىسى جىلۋىلەنگەنسېرى نازۇ نېمەت دېگەنلەر بىر ياقتا قالىدۇ.

7- وحدتی بولغای میسر می بیله جام ایجره‌کیم،

جام و می لفظین دیکان بیر اسم ایله قیلغای ادا.
ۋەھدەتى بولغاي مۇيەسسەر مەي بىلە جام ئىچرەكسم،
جامۇ مەي لەفزىن دەگەن بىر ئىسىم ئىلە قىلغاي ئەدا.
ۋەھدەت (ئاللاھ بىلەن بىرلىك)كە مەي ۋە جام بىلەنلا ئېرىشىش مۇمكىن، شۇڭا « مەي » ۋە « جام » دېگەن سۆزلەر ئادەتتە، « جامۇمەي » دەپ بىرلا ئىسىم بىلەن ئىپادە قىلىنىدۇ.

8- سن گمان قیلغاندین اوزکا جام و می موجود ایرور،
بیلمایین نفی ایتما بو میخانه اهلین زاهدا.
سەن گۇمان قىلغاندىن ئۆزگە جامۇ مەي مەۋجۇد ئەرۇر،
بىلمەيىن نەفى ئەتمە بۇ مەيخانە ئەھلىن، زاھىدا.
سەن تەسەۋۋۇر قىلغان نەرسىلەردىن باشقا، « جام » ۋە « شاراب » دېگەنلەرمۇ ئەسلىدىن مەۋجۇت، ئەي زاھىد، بۇنى بىلمەي تۇرۇپ، ئىچەرمەنلەرنى چەكلەپ قوغلاپ يۈرمە.

بېرىنجى تەزە چوشورگەسى بىرىنچى تەئەززە چۈشۈرگىسى

9- تشنەلب اولما نوائی چون ازل ساقی سیدین،
اشربوا یاایها العطشان کیلور هر دم ندا.
- نوائی.
تەشنەلەب ئولما نەۋائىي، چۈن ئەزەل ساقىيسىدىن،
« ئىشرەبۇ يا ئەييۇھەل ـ ئەتشان » كەلۈر ھەر دەم نىدا.
- نەۋائىي.
ئەي نەۋائىي، چاڭقاپ يۈرمە، تەقدىر ساقىيسىدىن:« ئەي تەشنالار، ئىچىڭلار! » دېگەن نىدا ھەر دەم كېلىپ تۇرىدۇ.
(قاراڭ: « چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتى جەۋھەرلىرىدىن ـ ئەسلىي يېزىلىشى بىلەن ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تېكىستلىرى » مىللەتلەر نەشرىياتى 2005 ـ يىل 5 ـ ئاي نەشرى)

مانا بۇ بىرلا مىسالدىنمۇ كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، ئەگەر چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ يەتكۈزۈپ بېرىشى بولمىغاندا، يەنى مۇقام تېكىستلىرىنىڭ ئەسلىي يېزىلىشى بولمىسا ئىدى، ئۇ ھالدا، شۇ قەدەر گۈزەل ئاھاڭ بىلەن ئېيتىلىۋاتقان ئۇ مۇقام تېكىستلىرىنىڭ مەنە — ئۇقۇمىنى ئوبدان چۈشەنگىلى، ۋايىغا يەتكۈزۈپ چۈشەندۈرۈپ بەرگىلى ۋە شەرھلىگىلى بولمىغان بولاتتى.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى قەدىمىيلىك ۋە ئىلمىيلىكىنى ئۆزىگە مۇجەسسەم قىلغان گىگانت گەۋدىسى بىلەن ئۇيغۇر يېزىق مەدەنىيىتى تارىخىدا، ئالتە يۈز يىل ياشىغان، شۇنداقلا، جاھانغا مەشھۇر ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تېكىستلىرى بىلەن تەڭ ياڭراپ، تۇگمەس — پۈتمەس ھاياتىي كۈچكە تولغان ھالدا، ھېلىھەم ياشاۋاتقان ئۆلۈمسىز يېزىق ئىكەنلىكى جەزمەن ۋە ئېنىقتۇر!

كۆنۈكمە10:

1 — چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى ھەرپلەرنى ئىشلىتىش ۋە سۆز — كەلىمىلەرنى تەلەپپۇز قىلىش ئەھۋالى جەھەتتە، ھازىرقى زامان مەدەنىيەت دۇنياسىدىكى قايسى مىللەت يېزىقىنىڭ ئەھۋالىغا ئوخشاپ قالدۇ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ.

2 — چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئاساسلىق ئەۋزەللىكى ۋە تۆھپىسى قايسىلار؟

3 — سىزنىڭچە، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىنى سېلىشتۇرغاندا، قايسىسى بەكرەك ئىلمىي؟

4 — زادى نېمە ئۈچۈن « چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىنى ئەرەب يېزىقى ياكى پارس يېزىقى دېيىش مۇتلەق توغرا ئەمەس » دەيمىز؟ چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن ئەرەب، پارس يېزىقلىرىنىڭ غوللۇق پەرقى قايسىلار؟ ئەڭ ئاز ئۈچ جەھەتتىن ئەمەلىي مىسال

بىلەن ئىسپاتلاپ كۆرسىتىلگەن.

5 – ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىل – ئەدەبىياتىدا ھەمىشە تىلغا ئېلىنىپ تۇرىدىغان تۆۋەندىكى ئەسەرلەرنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى شەكلىنى يېزىپ كۆرسىتىڭ ۋە ئۇلارنىڭ يېشىمىنى بېرىڭ:

دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك ( ):
تارىخى رەشىدىي ( ):
تارىخى ھەمىدىي ( ):
تارىخى ئەمنىيە ( ):
تەۋارىخى مۇسقىيىۇن ( ):
مۇھاكەمەتۇل لۇغەتەين ( ):
مەجالىسۇن نەفايىس ( ):
مەھبۇبۇل قۇلۇب ( ):
تەزكىرەئى خاجەگان ( ):
غەزات دەر مۇلكى چىن ( ):
خەزائىنۇل مەئانى ( ):
غەرايىبۇس سىغەر ( ):
نەۋادىرۇش شەباب ( ):
بەدىئۇل ۋەسەت ( ):
فەۋائىدۇل كىبەر ( ):
دەستانى خەمسەئى نەۋائىي ( ):
فەرھاد ۋە شىرىن ( ):
لەيلى ۋە مەجنۇن ( ):
سەبئە سەييارە ( ):
سەددى ئىسكەندەرىي ( ):
ھەيرەتۇل ئەبرار ( ):
لىسانۇت تەير ( ):
نەسائىمۇل مۇھەببەت ( ):

6 – ئالدى بىلەن، تۆۋەندە بېرىلگەن ئابزاستىكى بوش ئورۇنلارنى تولدۇرۇڭ. ئاندىن، مەزكۇر ئابزاس ئۈقتۇرغان چۈشەنچىنى ئەمەلىي مىساللار بىلەن ئىسپاتلاپ كۆرسىتىڭ:

چاغاتايخانلار زامانىدىن ، ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، ( ) ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ، ( ) ئەسىرنىڭ ( ) لىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا قوللىنىلغان چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى خاتىرىلەش ئۇچۇن ئىشلىتىلگەن يېزىق « چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى » دەپ ئاتىلىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى ( ) يېزىقىدىن ئەمەس، بەلكى ( ) يېزىقى ئاساسىدا ئىجاد قىلىنغان ( ) يېزىقى – خاقانىيە يېزىقىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن. مەزكۇر چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا جەمئىي ( ) ھەرپ بار. ئۇلار: ئەرەب تىلى ئېلىپبەسىدىن ئەينەن قوبۇل قىلىنغان ( ) ھەرپ، پارس يېزىقىدىن قوبۇل قىلىنغان ( ) دىن ئىبارەت ( ) ھەرپ، شۇنداقلا بەزىدە « ك » تاۋۇشىنى، يەنە بەزىدە بولسا قوشما ئۇزۇك تاۋۇش « نگ » نى ئىپادىلەيدىغان « نگ » (گا) ھەرپى ۋە « » (ء)، شۇنىڭدەك ساپ ئۇيغۇرچە سۆزلەردىلا ئىشلىتىلگەن قوشما ھەرپ « » (او)، « » (ای) لاردىن ئىبارەت.

7 – سىزنىڭچە، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسىدا، ئەھمىيەت بېرىپ ئۆگىنىۋېلىشقا تېگىشلىك ئەڭ مۇھىم بىلىكلەر قايسىلار ئىكەن؟ ئەڭ ئاز ئۇچ مۇھىم نۇقتا كۆرسىتىپ، ئۇلارنى كونكرېت مىساللار بىلەن شەرھلەڭ.

ئىككىنچى بۆلۈم مورفولوگىيە

بىرىنچى باب ئىسىم

§1. ئىسىمنىڭ سان كاتېگورىيىسى

1.1. ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك شەكلى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئىسىم سۆزلەرنىڭ كۆپلۈك شەكلى تۆۋەندىكىدەك ئۇچ تۈرلۈك يول بىلەن ھاسىل بولىدۇ.

بىرىنچى، يېزىقتا ئومۇمەن « لار » يېزىلىدىغان، ئەمما تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قائىدىسى بويىچە، كونكرېت ئەھۋالغا قاراپ « لار » ياكى « لەر » ئوقۇلىدىغان ۋە شۇنداق ترانسكرىپسىيە قىلىنىدىغان « لار » قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

كتاب لار (كىتابلار)، **برهان لار** (بۇرھانلار: پاكىتلار)، **چهار پای لار** (چاھار پايلار: ھايۋانلار)، **خاتون لار** (خاتۇنلار)، **قوش لار** (قۇشلار)، **آی لار** (ئايلار)... **اوی لار** (ئۆيلەر)، **ایش خانه لار** (ئىشخانىلەر)، **دفتر لار** (دەفتەرلەر)، **میوه لار** (مېۋىلەر)، **قلم لار** (قەلەملەر)، **اوزوم لار** (ئۈزۈملەر)...

اکر پادشاه اسلام بولسه لار حق لاریغه دعا قیلماق اظهر من الشمس دورلار (ئەگەر پادىشاھى ئىسلام بولسالار، ھەقلەرىگە دۇئا قىلماق ئەزھەرۇ مىنەش شەمسدۇرلار : ئەگەر ئۇلار مۇسۇلمان

پادىشاھ بولسا، ھەققىگە دۇئا قىلىش ئاساساندا پارلاپ تۇرغان قۇياش كەبى تەبىئىي ئىشتۇر) 7/ 309 ت ھە؛

اكر يورت سورايدورغان مدعالارى بولساله ر ايدى فقرا رعيه‌لارغه بو قسم ظلم نى روا و جايز كورماس ايدى (ئەگەر يۇرت سورايدۇرغان مۇددەئالارى بولسالار ئەدى، فۇقەرا ــ رەئىيىلەرغە بۇ قسم زۇلمنى رەۋا ۋە جايز كۆرمەس ئەدى : ئەگەر يۇرت سورايدىغان مۇددىئالىرى بولسا ئىدى، پۇقرا ــ ئاۋاملارغا مۇنچىۋالا زۇلۇم قىلمىغان بولاتتى) 15/ 308 ت ھە؛

خواه‌لاسه امرأ پانصد يكيت لارغه انعام قيلور ايدى (خاھلاسا، ئۇمەرائ، پانسەد، يىگىتلەرغە ئىنئام قىلۇر ئەدى : خاھلىسا، كوماندىر ــ ئوفىتسىرلەرگە ئىنئام قىلاتتى) 257/5؛

اكر باغجى لارنينك قويروق اوستيكا قويغان تيكانلارى بولماسه ايردى باغ نينك ميوه لارينى اوغرى لاردين ساقلاماقلارى متعسر بولور ايردى (ئەگەر باغچىلەرنىڭ قويرۇق ئۈستىگە قويغان تىكەنلەرى بولماسا ئەردى، باغنىڭ مېۋىلىرىنى ئوغرىلاردىن ساقلىشى تەس بولاتتى). 309/11 ت ھە؛

اكر قويجى لارنينك ايتلارى بولماسه ايردى قوى لارينى بورى لاردين محافظت قيلماقى متعذربولور ايردى (ئەگەر قويچىلارنىڭ ئىتلەرى بولماسا ئەردى، قويلارنىى بۆرىلەردىن مۇھافەزەت قىلماقى مۇتەئەززىر بولۇر ئەردى : ئەگەر قوي باققۇچىلارنىڭ ئىتلىرى بولمىسا ئىدى، قويلىرىنى بۆرىلەردىن مۇھاپىزەت قىلىشى مۇشكۈل بولاتتى) 10/ 309 ت ھە؛

مقام لارنيك آتاسينى حسينى‌و عجم ديرلار،
بولاردين يوقاريكيم پرده بيادى نى چالسام.

مەقاملارنىڭ ئاتاسىنى ھۈسەينىيۇ، ئەجەم دەرلەر،

بۇلاردىن يۇقارىكىم پەردىئى بەيادىنى چالسام.

« ھۇسەينىي » بىلەن « ئەجەم » نى مۇقاملارنىڭ ئاتىسى دېيىشىدۇ، مەن ئۇلارنىڭمۇ يۇقىرىسى بولغان « بەياد » پەدىسىگە چالسام.

بيادى حق تعالى ياديدا چالسام پيا پى كيم،
كونكول لاربى نوا بولغانينى بيلسام نوا چالسام

بەيادى ھەق تەئالا يادىدا چالسام پەيا ــ پەيكىم،
كۆڭۈللەر بىنەۋا بولغانىنى بىلسەم نەۋا چالسام.

ئاللاھنى يادلاپ ئۇزۇلدۇرمەي « بەياد » چالسام، باغرى ئېزىلگەنلەرنى كۆرسەم « ناۋا » نى چالسام.

آرالاب چالسام عشاق نى غزل نى راك غه يتكوزسام،
شبستان وسحر لاردا مشاورك پنجگاه چالسام.

ئارالاپ چالسام ئوششاقنى، غەزەلنى راكغا يەتكۈزسەم،
شەبىستانۇ سەھەرلەردە مۇشاۋەرەك، پەنجگاھ چالسام.

« راك » نى ئەۋجىگە يەتكۈزۈپ، « ئوششاق » نىمۇ ئارىلاپ چالسام. « مۇشاۋەرەك »، « پەنجگاھ » نى ئەتىگەن ــ ئاخشاملىرى چالسام.

ــ مەشرەب: « سەتارىم تارىغا.. » دىن (ئە ئۇ م ت 2 ــ بەت)

ئىككىنچى، ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك شەكلى بىرلىك شەكلىگە پارس تىلىنىڭ كۆپلۈك قوشۇمچىسى « ــ آن » (ئا:ن) نىڭ قوشۇلۇشى بىلەنمۇ ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

يار+ آن (يارلار: دوستلار)، **مۇسافر** + آن(مۇسافىرلار: مۇساپىرلار؛ مېھمانلار)، **مرد** + آن (مەردان: ئەرلەر)،**باغ+** آن (باغلار: باغلار)، **غريب** + آن (غەرىبلەر: غېرىپلەر، مۇساپىرلار)،

برادار+ آن (بەرادەرلەر، قېرىنداشلار)...
كېلسە قاشىغا قىلغالى سودا شاھ و گدا،
همه مەوشان لاله عذاران سيم تن.
(كەلسە قاشىغا سەۋدا قىلغالى شاھۇ گەدا،
ھەمە مەھۋەشان، لالە ئۇزاران سىيم تەن: پادىشاھتىن تارتىپ قەلەندەرغىچە ھەممە ئادەم ۋە پۇتكۈل ساھىبجامال، كۆمۈش بەدەنلەر سودا قىلغىلى ئۇنىڭ ھۇزۇرىغا كەلسە)
- « زەللىلى شېئىرلىرى » دىن. ئۇ ك ن 570 - بەت.

ئۇچىنچى، ئۇيغۇر تىلىغا ئەرەب تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر ئەرەبچىدىكى كۆپلۈك شەكلى بىلەن كەلگەندە، ئۇيغۇرچىدىمۇ كۆپلۈك ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بىرلىك	كۆپلۈك	مىساللار
لغت (لۇغەت: تىل)	**لغات** (لۇغات: تىللار)	**ديوان لغات الترک** (تۈركى تىللار دىۋانى)
قلب (قەلب)	**قلوب** (قۇلۇب: قەلبلەر)	**محبوب القلوب** (قەلبلەر مەھبۇبى)
قصه (قىسسە)	**قصصى** (قىسەس: قىسسىلەر)	**قصصى الانبياء** (قىسەسۇل ئەنبىيا: ئەۋلىيالار قىسسىلىرى)
فائده (فائىدە)	**فوائد** (فەۋائىد: پايدىلار)	**فوائدالكبر** (قېرىلىق نەپلىرى)
نادر (نادىر)	**نوادر** (نەۋادىر: نادىرلىقلار)	**نوادرالشباب** (ياشلىق نادىرلىقلىرى)
غريب (غەرىب)	**غرايب** (غەرايىب: ئاجايىپلىقلار)	**غرايب الصغر** (بالىلىق ئاجايىپلىرى)

نبی (نەبى) **انبیا** (ئەنبىيا: پەيغەمبەرلەر) **تذكرة الانبيا** (پەيغەمبەرلەر تەزكىرىسى)

دېگەنلەرگە ئوخشاش.

Δ ئالاھىدىلىك: بۇ خىل ئەرەبچە ـ پارسچە كۆپلۈك شەكىللەرنىڭ ئۇيغۇر ـ تۈركچە سۆزلەرگە تەدبىق قىلىنغانلىرىمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

قتار (قاتار)← **قتاران** (قاتارلار، قاتار ـ قاتار)؛ **ايماق** (ئايماق) ← **ايماقان** (ئايماقلار، مەھەللىلەر)؛ **بيگ** (بەگ) ← **بيگات** (بەگات: بەگلەر)؛ **خواجه** (خاجە) ← **خواجەگان** (خاجەگان: خوجىلار)؛ **خاتون** (خاتۇن) ← **خواتن** (خەۋاتىن: خوتۇنلار)، تذكرة **خواجەگان** (تەزكىرەئى خاجەگان : خوجىلار تەزكىرىسى) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

1 .2. ئىسىملارنىڭ ئىككىلىك شەكلى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئەرەب تىلىنىڭ قائىدىسى بويىچە تۇرۇلگەن ئىسىم سۆزلەرنىڭ ئىككىلىك شەكلى ئەرەبچىدىكى بىلەن ئەينەن ئۇقۇمدا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

بىرلىك	ئىككىلىك	مىساللار
لغت (لۇغەت)	**لغتين** (لۇغەتەين)	**محاكمةاللغتين** (ئىككى تىل توغرۇلۇق مۇھاكىمە)
حرم (ھەرەم)	حرمين (ھەرەمەين)	حرمين **شيريفين** (شاراپەتلىك ئىككى ھەرەم)
قرن (قەرن)	**قرنين** (قەرنەين)	**ذوالقرنين** (ئىككى مۈڭگۈزلۈك)
صحيح (سەھىھ)	صحيحين (سەھىھەين)	**دا** صحيحين

(بۇيۇك ئىككى ھەدىس)

كون (كەۋن) **كونين** (كەۋنەين) **صاحب كونين** (ئىككى ئالەم ساھىبى)

دېگەنلەرگە ئوخشاش.

1 .3. ئىسىملار كۆپلۈك شەكلىنىڭ قوللىنىلىش ئالاھىدىلىكلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئىسىم سۆزلەرنىڭ كۆپلۈك شەكىللىرى ئەمەلىي قوللىنىلىش جەھەتتە تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

بىرىنچى، ئىسىملارنىڭ « - لار » قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ كەلگەن كۆپلۈك شەكلى مۇئەييەن ئەھۋالدا، بىرلىك شەكلىنىڭ سىپايە تۈرى سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

مليكه امان نسا خنم سلطان **عبدالرشيدخان پادشاه‌نينک زوجه‌لاری ايردی** (مەلىكەئى ئامانىسا خانىم سۇلتان ئابدۇررەشىدخان پادىشاھنىڭ زەۋجەلەرى ئەردى: مەلىكە ئامانىسا خانىم سۇلتان ئابدۇررەشىدخان پادىشاھنىڭ خانىشى ئىدى). 34- ت مۇ (تەۋارىخى مۇسقىيۇن 34- بەت)

ئىككىنچى، ئەرەب ـ پارسچىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن كۆپلۈك شەكلىدىكى ئېلىنىدى ئىسىم سۆزلەر كۆپىنچە بىرلىك شەكلىدە مۇئامىلە قىلىنىپ، ئۇلارغا يەنە ئۇيغۇرچە كۆپلۈك قوشۇمچىسى « - لار » قوشۇلۇپ ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

امير نظام **الدين علی شير نوائی مر شيديم نينک بو فن حقيده پوتکان كتب رسايل لاريدين بهرمند بولدوم** (ئەمىر نىزامىددىن ئەلىشىر نەۋائىي مۇرشىدىمنىڭ بۇ فەن ھەققىدە پۈتكەن كۇتۇب رەسايىللارىدىن بەھرىمەند بولدۇم: ئەمىر نىزامىددىن ئەلىشىر نەۋائىي پىرىمنىڭ بۇ پەن ھەققىدە يازغان كىتابلىرىنى

ئوقۇپ، ئۇلاردىن پايدىلاندىم). مۆجىزىي:5- ت مۇ.

ئىزاهات: بۇ مىسالدىكى « كۇتۇب » كەلىمىسى ئەرەبچىدە، « كىتاب » سۆزىنىڭ كۆپلۈك شەكلى؛ « رەسايىل » سۆزى بولسا، « رىسالە » كەلىمىسىنىڭ كۆپلۈك شەكلى هېسابلىنىدۇ.

ئۇچىنچى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئىسىم سۆزلەرنىڭ "- **نكيز** (- گىز // - **ينكيز** (- **ئىڭىز**) // - **ونكوز** (- ئوگۇز) " قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ كەلگەن شەكلى II شەخس كۆپلۈك تەۋەلىك ئۇقۇمىنى بىلدۈرۈپ كېلىشمۇ، شۇنداقلا II شەخس بىرلىك شەكلىنىڭ سىپايە تۈرى ئۇقۇمىنى بىلدۈرۈپ كېلىشمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

دوستلار عيب ايتمانكيز قان يغلاسام مين زارنى،
بس كيله آلمام نيته‌ى بو ديده خونبارعه.

دوستلار، ئەيب ئەتمەگىز قان يىغلاسام مەن زارنى،
بەس كەلە ئالمام نەتەي بۇ دىيدەئى خۇنبارغا.

ئەي دوستلار، قان يىغلىسام، مەن بىچارىنى ئەيىپكە بۇيرۇماڭلار، نېمە ئۈچۈنكى كۆزلىرىمدىن قان تۆكۈشنى توختىتالمايۋاتىمەن.

- سەئىدىي: « شۆكر لىللاه هالەتىم زاهىر بولۇپتۇر يارغا » ئە. ئۇ م ت 226 – بەت.

سيزين قلبينكيز (سىزنىڭ قەلبىگىز // سىلەرنىڭ قەلبىڭلار)، **سيزين يورتونكوز** (سىزنىڭ يۇرتۇڭۇز: سىزنىڭ يۇرتىگىز // سىلەرنىڭ يۇرتۇڭلار) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

§2. ئىسىمنىڭ تەۋەلىك كاتېگورىيىسى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا. ئىسىمنىڭ تەۋەلىك شەكىللىرى ئىسىم سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا مۇناسىۋەتلىك تەۋەلىك

قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ. كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا مۇنداق:

I شەخس بىرلىك: **- م // - يم (- ئىم) // - وم (- ئۇم) // - ييم (- يىم):**

خواجه + م (خاجەم)، **اتا + م** (ئاتام)، **بابا+ م** (بابام)، **آرضو+م** (ئارزۇم)

دادا+م (دادام)، **بوتا+م** (بوتام)، **كلا+ م** (كالام)، **قوزا+م** (قوزام)

اط+ يم (ئاتىم)، **بيك+ يم** (بەگىم)، **خبر+ يم** (خەبەرىم)

يورت+ وم (يۇرتۇم)، **كوز+ وم** (كۆزۇم)، **يوز+ وم** (يۈزۇم)

اللەيم (ئاللاھىم)، خدا+ييم (خۇدايىم)، **دريا+ ييم** (دەريايىم)، **دنيا+ ييم** (دۇنيايىم)...

عريب ايتور تقدير شونداغ بولماسا،
اجل يتيب شوم پيمانەم تولماسا،
جانيم چيقب تنيم چول ده قالماسا،
كوب يغلاما صنم جان كيتسام كيلورمن.

- « عريب و صنم » دستانيدين.

غەرىب ئايتۇر: تەقدىر شۇنداغ بولماسا،
ئەجەل يەتمەپ شۇم پەيمانەم تولماسا،
جانىم چىقىپ، تەنىم چۆلدە قالماسا،
كۆپ يىغلاما، سەنەمجان، كەتسەم كەلۈرمەن.

- « غەرىب ــ سەنەم » داستانىدىن.

غەرىب ئېيتىدۇ: قىسمەت بولۇپ، ئەجەل يېتىپ شۇم پەيمانەم تولمىغان بولسا، جېنىم چىقىپ، تېنىم چۆلدە قالمىسلا، مەن قايتىپ كېلىمەن. سەنەمجان، كۆپ

يىغلىمىغىن! (قاراڭ: 58 - ئە ئۇ م ت.)

II شەخس بىرلىك: **نىڭ (- ڭ)// ينىڭ (- ئىڭ) // ونىڭ (- ئۇڭ // ئۈڭ):**

انا+نىڭ (ئاناڭ)، **كمال+ينىڭ** (كەمالىڭ)، **قدرت+ ينىڭ** (قۇدرەتىڭ)

كونكول+ ونىڭ (كۆڭلۈڭ)، **يول+ ونىڭ** (يولۇڭ)، **قول+ ونىڭ** (قولۇڭ)

تيل+ينىڭ (تىلىڭ)، **دل +ينىڭ** (دىلىڭ)، ذكر+ينىڭ (زىكرىڭ)...

آى بولدى ييل مو بولدى،
سىنىڭ اوتونڭ ده كويگالى.
انتظار بولدوم عجب،
آى يوزونڭ نى كورگالى.
ئاي بولدى، يىلمۇ بولدى،
سەنىڭ ئوتۇڭدا كۆيگەلى.
ئىنتىزار بولدۇم ئەجەب،
ئاي يۈزۈڭنى كۆرگەلى.

سېنىڭ ئوتۇڭدا كۆيۈۋاتقىنىمغا ئاي توشۇپ، يىلمۇ بولۇپ قالدى. ئايدەك يۈزۈڭنى كۆرۈشكە ئەجەبمۇ ئىنتىزار بولدۇم.

- « خەلق قوشاقلىرى» دىن. قاراڭ: 94 - ئە ئۇ م ت.

لطف ايتيب جانا كوتار آيديك جمالينڭ دين نقاب،
كورگالى حسنونڭ نى منديك زار و حيران قايدادور.

لۇتف ئەتىپ، جانا، كۆتەر ئايدەك جەمالىڭدىن نىقاب،
كۆرگەلى ھۇسنۇڭنى مەندەك زارۇ ھەيران قايدادۇر.

ئەي جانان، مەرھەمەت قىلىپ، ئايدەك جامالىڭدىن چۈمپەردەڭنى ئېلىۋەتكىن. ھۆسنۇڭنى كۆرۈشكە مەندەك

زارىققان ۋەھەيرانىي بولغان يەنە نەدە بار ؟

عنچه ينكليغ قان بولوب عشقينك بيله خاموش مين،
بول هويدادىك سنكا باغرى تولا قان قايدادور.

- هويدا.

غۇنچە ياڭلىغ قان بولۇپ، ئىشقىڭ بىلە خامۇشمەن،
بول ھۇۋەيدادەك ساڭا باغرى تولا قان قايدادۇر.

- ھۇۋەيدا.

يۈرىكىم غۇنچىدەك قان بولۇپ، ئىشقىڭ دەردىدە گەپ سۆزدىن قالدىم. بۇ ھۇۋەيدادەك سەن ئۈچۈن باغرى قانغا تولغان ئادەم يەنە تېپىلارمۇ؟ (قاراڭ: 98 ــ ئە ئۇ م ت.)

III شەخس بىرلىك: **ى// مى (- ئى) //- سى// - يى:**

باغ+ ى (باغى)، **دفتر + ى** (دەفتەرى)، **كبوتر+ ى** (كەبۇتەرى)
عقل+ ى (ئەقلى)، **بولوت+ ى** (بۇلۇتى)، **خاتون+ ى** (خاتۇنى)،
اعا + سى (ئاغاسى)، **جيلغه + سى** (جىلغاسى)، **بعضه+ سى** (بەئزەسى)
سو+ يى (سۇيى)، دېگەنلەرگە ئوخشاش.

قرا قرا قارعالارنينك قاناتي بولسام،
ايگيز ايگيز چينارلارنينك شاخي عه قونسام.

قارا- قارا قارغالارنىڭ قاناتى بولسام،
ئەگىز ــ ئەگىز چىنارلارنىڭ شاخىغا قونسام.

قارا ــ قارا قاغىلارنىڭ قانىتى بولسام، ئېگىز ــ ئېگىز چىنارلارنىڭ شېخىغا قونسام.

جان آلغوچى عزرائيل نينك شاگردى بولسام،
عاشق‌لارعه قصد قيلغان نينك جانى نى آلسام.
- خه‌لق قوشاقلارى دين.

جان ئالغۇچى ئەزرائىلنىڭ شاگىردى بولسام،
ئاشىقلارغا قەسد قىلغانىنىڭ جانىنى ئالسام.
جان ئالغۇچى ئەزرائىلنىڭ شاگىرتى بولسام، ئاشىقلارغا قەست قىلغان ئادەمنىڭ جېنىنى ئالسام، دەيمەن. (قاراڭ: 151 ـ ئە ئۇ م ت)

ای سعيد اول ياردين تابدينك مرادينكنى تمام،
بارجه‌سى بولدى ميسر شكرى بيرو بارعه.

- سعيدى.

ئەي سەئىد، ئول يارىدىن تاپقىنىڭ مۇرادىڭنى تەمام،
بارچەسى بولدى مۇيەسسەر، شۈكرى بىرۇ بارغا.

- سەئىدى.

ئەي سەئىدى، يارىدىن ھەممە مۇرادىڭنى تاپتىڭ، جەمئى تىلەكلىرىڭگە مۇيەسسەر بولدۇڭ. ئەمدى، بىر ۋە بار بولغان ئاللاھغا تەشەككۈر ئېيت! (قاراڭ:227 - ئە ئۇ م ت)

I شەخس كۆپلۈك: - **ميز** (- **مز**) // - **يميز** (- **ئمز**)
اتا بابا+ ميز (ئاتا- باباميز)؛ **عرضى + يميز** (غەرەزىمىز)؛
احوال **+ يميز** (ئەھۋالىمىز)؛ **افغال+ يميز** (ئەفئالىمىز)؛
عقيده+ ميز (ئەقىدەمىز)؛ **اخلاصى+ يميز** (ئىخلاسىمىز)...

فتيله ساچلاريميزنى كوروبان قاشلاريميزنى،
قرا كون باشيدا بير نجه بختى قرالار ديرله‌ر.

فەتىلە ساچلارىمىزنى، كۆرۈبان قاشلارىمىزنى،
قارا گۈن باشىدا بىر نەچە بەختى قارىلەر دەرلەر.

چىگىشلەشكەن چاچلىرىمىزنى، كىرلەشكەن قاشلىرىمىزنى كۆرگەنلەر بىزنى « بېشىغا قارا كۈن چۈشكەن بىر نەچچە بەختى قارالار » دەيدۇ.

سرو سامانىيىمىزنى سورماغيل بيز بينوالارنينك،
فلك گرديشلاريدين كونلارى دشوارەلەر ديرلەر.
سەرۇ سامانىمىزنى سورماغىل بىز بىنەۋالارنىڭ ،
فەلەك گەردىشلەرىدىن گۈنلەرى دۇشۋارەلەر دەرلەر.
بىز بىچارىلەرنىڭ ھال ـ كۈنىمىزنى سورىمايلا قوي، بىزنى « پەلەكنىڭ تەتۈرلىكىدىن كۈنى دىشۋارچىلىقتا قالغانلار » دەيدۇ. (قارالڭ: ئە ئۇ م ت 234 ـ بە ت)

II شەخس كۆپلۈك: - **نكلار** (**-ڭلار // -ڭلەر**) // **-ينكلار** (**-ئىڭلار // - ئىڭلەر**) // - **ونكلار** (**-ئۇڭلار // -ئۇڭلەر**)
اتا انا+ نكلار (ئاتا- ئاناڭلار)؛ **قوى قوزا + نكلار** (قوي- قوزاڭلار)؛
امكان+ ينكلار (ئىمكانىڭلار)؛ **ايمان+ينكلار** (ئىمانىڭلار)؛
سوز+ ونكلار (سۆزۈڭلەر؛ سوزۇڭلار)؛ **اوز+ ونكلار** (ئۆزۈڭلەر؛ ئۇزۇڭلەر)؛
دفتر+ ينكلار (دەفتەرلىرىڭلەر)؛ **تيل+ ينكلار** (تىلىڭلار)...
- **نكيز** (**- ڭز**) // **ينكيز** (**- ئىڭز**) // - **ونكوز** (**- ئۇڭۇز** // **-ئۇڭۇز**)
بابا+ نكيز (باباڭىز : بوۋىڭىز؛ بوۋاڭلار)؛ **يورت+ ونكوز** (يۇرتۇڭۇز: يۇرتىڭىز؛ يۇرتۇڭلار)؛ **جواب+ ينكيز** (جەۋابىڭىز: جاۋابىڭىز؛ جاۋابىڭلار)...

III شەخس كۆپلۈك:- لارى (-لارى // لەرى)

باغ+ لارى (باغلارى)؛ **تاغ+ لارى** (تاغلارى)؛ **كوز+ لارى** (كۆزلەرى)

منكيز + لارى (مەكىزلەرى)؛ **اوتلاق+ لارى** (ئوتلاقلارى)؛ **زمين+ لارى** (زەمىنلەرى)؛ **مغيشت+ لارى** (مەئىشەتلەرى)...

يارنيك يولاكى ياردين، يارى بولماسا قايدين.

عنچه بويلارى زيلوا، شيرين سوزلارى آندين.

يارنىڭ يۆلەكى ياردىن، يارى بولماسا قايدىن.

غۇنچە بويلارى زىلۋا، شىرىن سۆزلەرى ئاندىن.

دوستنى دوست قوللايدۇ، دوستى بولمسا، قانداق قىلىدۇ؟

غۇنچىدەك خۇشپىچىم زىلۋا بويى، شېرىن سۆزلىرى بولسا، تېخىمۇ مەپتۇن قىلارلىق. (قاراڭ: ئە ئۇ م ت 26 – بەت)

ايرور مشهورى آنداغ قوم دين زخمەلارين كورگاج،

زمانه تاشلارى دين نيجه كوكسى پارەلەر ديرلەر.

ئەرۋر مەشھۇرىي ئاندىاغ قەۋمدىن زەخمەلەرىن كۆرگەچ،

زەمانە تاشلاردىن نەچە كۆكسى پارەلەر دەرلەر.

- مەشھۇرىي.

مەشھۇرىي شۇنداق قەۋمدىنكى، ئۇنىڭ جاراھەتلىرىنى كۆرگەنلەر « بۇ كىشى زامان تاشلىرى زەربىسىدىن باغرى پارە – پارە بولغانلاردىن ئىكەن » دەيدۇ.(قاراڭ: 237 – ئە ئۇ م ت)

§3. ئىسىمنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئىسىم سۆزلەرنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى تۆۋەندىكىدەك ئون ئۇچ خىل شەكىل بىلەن

ئىپادىلىنىدۇ:

1- باش كېلىش: قوشۇمچىسىز. شۇڭا، « نۆل كېلىش » دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

2- ئىگىلىك كېلىش: **نىڭ (- نىڭ) // - نوڭ (-نۇڭ // نۇڭ) // - نى // - ى (ئى)** قوشۇمچىلىرى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

Δ نىڭ (- نىڭ) //نوڭ (-نۇڭ // نۇڭ)

برلاس قبيله‌سي نينڭ نسبى مونكا مونتهى بولادور (بارلاس قەبىلەسىنىڭ نەسەبى مۇڭا مۇنتەھى بولادۇر: بارلاس قەبىلىسىنىڭ نەسەبى مۇشۇنىڭغا تۇگەللىنىدۇ). 363- ت هه.

امّا بولاق نينڭ سويى ييلان لارنينڭ زهره اثرا تيدين آجيغ ايكان (ئەمما بۇلاقنىڭ سۇيى يىلانلارنىڭ زەھرى ئەسەراتىدىن ئاچىغ ئەكەن: بىراق، بۇلاقنىڭ سۇيى يىلانلارنىڭ زەھرى تەسىرىدىن ئاچچىق بولۇپ قالغانىكەن). 344- ت هه.

مونونڭ تغريفين ميزان الاوزان آتليغ عروضى كه بيتيليب دور آندا قيليليب دور (مۇنۇڭ تەئرىفىن « مىزانۇل ئەۋزان » ئاتلىغ ئەرۇزكى بىتىلىپدۇر، ئاندا قىلىلىپدۇر: بۇنىڭ تەپسىلاتى ئارۇز ھەققىدە يېزىلغان « ۋەزنلەر مىزانى » ناملىق ئەسەردە بېرىلدى). نەۋائىي: 12- م ل.

4- ياريم نينڭ بويى زيلوا، زيلوا بويدا گل بار.
شيرين سوزلارى تاتليق، آيديك يوزيده خال بار.

يارىمنىڭ بويى زىلۋا، زىلۋا بويدا گۈل بار.
شىرىن سۆزلەرى تاتلىق، ئايدەك يۈزىدە خال بار.
يارىمنىڭ بويى زىلۋا، زىلۋا بويدا بەجايىكى بىر گۈلنىڭ پەيزى بار؛ شىرىن سۆزلىرى تاتلىق، ئايدەك يۈزىدە خالى بار.
(قاراڭ: 27 – ئە ئۇ م ت)

Δ -نى:

اتامني وصيتى **نيمه ايردى** (ئاتامنى ۋەسىيەتى نەمە ئەردى: ئاتامنىڭ ۋەسىيىتى نېمە ئىدى). چ د. 25- چ ت.

تورتونجى درۋيش نينک سرگذشته‌سي ني بيانى (تۆرتۈنچى دەرۋىشنىڭ سەرگۈزەشتەسىنى بەيانى: تۆرتىنچى دەرۋىش سەرگۈزەشتىسىنىڭ بايانى). چ د ش («چاهار دەرۋىش» د ن)

كيجيک بيک ني يوق بولوشيغه سغى عمزه‌لارنى قيليب... (كىچىك بەگنى يوق بولۇشىغا سەئىيى غەمزەلەرنى قىلىپ...: كىچىك بەگنىڭ يوق بولۇشىغا كەتمەن چېپىپ...). 279- ت هه.

نوه عليه‌السلام ني بير قيزلارى بار ايردى (نوھ ئەلەيھىسسەلامنى بىر قىزلارى بار ئەردى: نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ بىر قىزى بار ئىدى). ق ئه. 23- چ ت.

بولدى مينى اولماكينمه سودا باعث، سوداعه هوا جام سحباء باعث (بولدى مەنى ئۆلمەكىمە سەۋدا بائىس، سەۋداغا ھەۋايى جامى سەھبائ بائىس: مېنىڭ ئۆلۈشۈمگە سەۋدالىق سەۋەبچى؛ سەۋدالىققا قىزىل شاراپ رۇمكىسىنىڭ ھەۋىسى سەۋەبچىدۇر). نەۋائىي: 308- ئۇ ك ن.

Δ - ى // - مى (- ئى):

اوشبو خط نى يازديم باعريمي قانى بيلان، تنكريمي حقيده قيلغيل بر سفر لطف و كرم (ئۇشبۇ خەتنى يازدىم باغرىمى قانى بىلەن، تەڭرىمى ھەققىدە قىلغىل بىر سەفەر لۇتفۇ كەرەم: بۇ خەتنى يۈرىكىمنىڭ قېنى بىلەن يازدىم، ئاللاھىم ھەققىدە بىر قېتىم مەرھەمەت قىلغىن). م ك. 26- چ ت.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى « **نينک//-نونک** » چۈشۈپ قالغان ئەھۋال خېلىلا كۆپ ئۇچرايدۇ.

مەسىلەن:

سوزوم راست ليغى عه... دادالارى خذمتى دا بولوب... داداسى امرلاريجه... اتا اناسى قبرى سى ... دادالارى اياغ لاريدا... 286-، 292-، 311-، 332- ت هه.

زلفونک چريکى جمال ملکين آلدى کوزونک اتفاقى بيرله. (زۇلفۇك چەرىكى جەمال مۇلكىن ئالدى كۆزۈك ئىتتىپاقى بىرلە: چاچ لەشكەرلىرىك جامال پادىشاھلىقىنى كۆزۈكنىك بىرلەشمىسى بىلەن ئىشغال قىلىۋالدى). ئاتايى: 158- ئۇك ن.

زمان پر شورش و آفاق پر فتنه جهان حاسد،
خلايق کوزلاريدين عيبديك مشهورى پنهاندور.

زەمان پۇر شورىشۇ، ئافاق پۇر فىتنە، جەھان ھاسىد، - خەلايىق كۆزلەرىدىن غەيبدەك مەشھۇرىي پىنھاندۇر.

- مەشھۇرىي.

زامان غەۋغاغا، دۇنيا پىتنىگە، جاھان ھەسەتخورلارغا تولغان، شۇڭا مەشھۇرىي ئۆزىنى كىشىلەرنىڭ كۆزىدىن قاچۇرۇپ، يوشۇرۇنغاندۇر.(قاراڭ: 90 – ئە ئۇ م ت)

3- يۆنىلىش كېلىش « **عا// عه، قا// قه، گا// گه، كا// كه، - ه (ئه)،- نه (- نه)، دا** » قوشۇمچىلىرى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

Δ - **عه (- عا):**

تفرّ ج اوجون جيقان خلايق لار انکلاب بيليب حيرت انکشت لارينى تفکر دندان لاريغه أليب تيشلاب تحسين و آفرين لار قيليب دورلار (تەفەررۇج ئۈچۈن چىققان خەلايىقلار ئاڭلاپ – بىلىپ، ھەيرەت ئەنگۈشتىلەرىنى تەفەككۇر دەندانلارىغا ئالىپ تىشلەپ،

تەھسىن ۋە ئافەرىنلەر قىلىپدۇرلار: تاماشا كۆرۈش ئۈچۈن چىققان كىشىلەر بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ، ھەيران ـ ھەسلىك بارماقلىرىنى تەپەككۇر چىشلىرىنىڭ ئارىسىغا ئېلىپ چىشلەپ، ئاپىرىن ئوقۇشۇپ كېتىپتۇ)؛ **توز بركان اولوعونک عه خيانت قيليب سن** (تۇز بەرگەن ئۇلۇغۇڭغا خىيانەت قىلىپسەن)، **جونک يول برله طرفانغه داخل بولدی** (چوڭ يول بىرلە تۇرفانغا داخىل بولدى: چوڭ يول بىلەن يۇرۇپ، تۇرپانغا كىردى). 276-، 290-، 302- ت ھە.

گلسرخ ينكليغ يوزونك عه بو بلال بيچاره‌نی،
ايلادينك مانند بلبل عنچهء ريحانموسين.

- **بلال** ناظم .

گۇلسۇرخ يەڭلىغ يۈزۈڭگە بۇ بىلال بىچارەنى،
ئەيلەدىڭ مانەندى بۇلبۇل، غۇنچەئى رەيھانمۇ سەن.

- بىلال نازىم

بۇ بىچارە بىلالنى ئەتىر گۇلدەك يۈزۈڭگە خۇددى گۇلگە زارىققان بۇلبۇلغا ئوخشاش تەلمۇرىدىغان قىلىپ قويدۇڭ، سەن يا گۇلنىڭ غۇنچىسىمۇ؟ (قارا ڭ: 91 ـ ئە ئۇ م ت)

Δ - گا//گه (گه // كه)

يته سكز مره اوزينی طنبورعه اتقاندين كين بلبل يرگه توشوب اولوب كتی (يەتە ـ سەكىز مەررە ئۆزىنى تەنبۇرغا ئاتقاندىن كەيىن، بۇلبۇل يەرگە تۇشۇپ ئۆلۈپ كەتتى). 22- ت مۇ.

انسان تليدين مصيبت گه اوچرار (ئىنسان تىلىدىن مۇسىبەتكە ئۇچرار). 8- ت مۇ.

نوا ديگان بير مقام نی اختراغ قيليب عالم گه شايغ بولدىلار (نەۋا دەگەن بىر مۇقامنى ئىختىراۋ قىلىپ، ئالەمگە شايىئ بولدىلار: « نەۋا » ناملىق بىر مۇقامنى ئىجاد قىلىپ، ئالەمگە يايغان

بولدى). 17- ت مۇ. حج **سفريگه بارعاندا** عراق **چوليدين اوتوب كتيب باريب ايجاد قيليب چول** عراق اط **قويدىلار** (ھەج سەفەرىگە بارغاندا، ئىراق چۆلىدىن ئۆتۈپ كەتىپ بارىپ ئىجاد قىلىپ، ‹چۆلى ئىراق› ئات قويدىلار). 13-، 14- ت مۇ. **سياحت جيليک گه كوب مايل ايردى** (سەياھەتچىلىككە كۆپ مايىل ئەردى). 7- ت مۇ.

كوكسوم نى چاك ايتيب قانلار يغلاديم،
كسيب كسيب قرا باعريم توزلاديم.
عرضى حالىم بيرين بيرين سوزلاديم،
رحمى كيليب بيزگا نگاه ايلادى.

كۆكسۈمنى چاك ئەتىپ قانلار يىغلادىم،
كەسىپ ــ كەسىپ قارا باغرىم تۇزلادىم.
ئەرزى ھالىم بىرىن ــ بىرىن سۆزلەدىم،
رەھمى كەلىپ بىزگە نىگاھ ئەيلەدى.

كۆكسۈمنى يېرىپ، قان ــ قان يىغلىدىم؛ قارا باغرىمنى كېسىپ ــ كېسىپ تۇزلىدىم؛ ئەھۋالىم ھەققىدىكى ئەرزىمنى بىردىن ــ بىردىن بايان قىلدىم؛ رەھمى كېلىپ ماڭا نەزەر سالدى. (قاراڭ: 113 ــ ئە ئۇ م ت)

Δ - كا (گه // كه):

خلايق لارنى كمراه ضلالت **جهالت كا باشلايدور** (خەلايىقلارنى گۇمراھ زەلالەت جەھالەتكە باشلايدۇر: كىشىلەرنى ئازغۇنلۇق ۋە نادانلىق يولىغا باشلايدۇ). 375- ت هە.

بوكونكا ديكينجه هيچ كيشى حقيقتى عه ملا حظه قيلماعان جهت دين بو ياشورون قاليب دور (بۈگۈنگە دەگىنچە ھىچ كىشى ھەقىقەتنى مۇلاھەزە قىلماغان جەھەتدىن بۇ ياشۇرۇن قالىپدۇر: بۈگۈنكى كۈنگىچە ھېچبىر ئادەم ئۇنىڭ ھەقىقىتىگە چۆكۈپ

مۇلاھىزە قىلىپ كۆرمىگەنلىكتىن، يوشۇرۇن پېتىچە قالغان). 18- م ل.

اطراف لاريغه بلند اكيز احاطه تام لارنى قيلدورتوب و ايجى كا قارى خانه اعتكاف خانه مهمانخانه اط خانه و مسجد... بنا قيلدى (ئەترافلارىغا بۇلەند ئەگىز ئىھاتە تاملارنى قىلدۇرتۇپ ۋە ئىچىگە قارىخانە، ئىئتىكافخانە، مېھمانخانە، ئاتخانە ۋە مەسجىد... بىنا قىلدى: ئەترافىغا ئېگىز چۆرە تام چۆرتىپ، ئىچىگە قارىخانا، ئېتىكاپخانا، مېھمانخانا، ئاتخانا ۋە مەسجىد .. بىنا قىلدى). 276- ت هه. اول واقعه... شرح ايتاركا باعث بولور (ئول ۋاقىئە... شەرھ ئەتەرگە بائىس بولۇر: ئۇ ۋەقە...شەرھلەشكە سەۋەب بولىدۇ)؛ اعلى **درجەدين اوزكا بيرنى بيكانماكاى** (ئەئلا دەرەجەدىن ئۆزگە يەرنى بەگەنمەگەي: يۇكسەك دەرىجىدىن باشقىسىنى ياراتمايدۇ). 23- م ل.

بيرلارى ايشيك لاريدين باشقه ايشيك كا اصلا بارماعايمن (بىرلەرى ئىشىكلەرىدىن باشقا ئىشىككە ئەسلا بارماغايمەن). 271- ت هه.

من سنى كوروب جانان،
عم كا متبلا بولدوم.
اوت ياقدينك يوراكيم كا،
عاشق بى قرار بولدوم.

مەن سەنى كۆرۈپ جانان، غەمگە مۇبتەلا بولدۇم.
ئوت ياقدىك يۈرەكىمگە، ئاشىق بىقارار بولدۇم.
ئەي جانان، مەن سېنى كۆرۈپلا غەمگە مۇپتىلا بولدۇم؛
يۈرىكىمگە ئوت ياقتىك، تاقەتسىز ئاشىق بولدۇم. (قاراڭ: 91 ـ ئە ئۇ م ت)

Δ- **قه** (ـ قا// ـ قه):

Δ **انداق عسرت تين موندق ارزانليق و انداق بليت تين**

مونداق امان ليق قه كيلدوك (ئانداق ئۇسرەتتىن مۇنداق ئەرزانلىق ۋە ئانداق بەلىيەتتىن مۇنداق ئەمانلىققا كەلدۇك: ئۇنداق مۇشەققەتتىن قۇتۇلۇپ مۇنداق ئەرزانچىلىق مۇھىتقا، ئۇنداق بالايىئاپەتتىن قۇتۇلۇپ مۇندان ئامان ــ ئىسەنچىلىككە ئېرىشتۇق). بابۇر: ب ن. 348- چ ت.

صفيل **عه ويا باشقه ايشقا قراعالى** اصلا فرصت **و ارام بولمادى** (سەفىلغا ۋەيا باشقا ئىشقا قاراغالى ئەسلا فۇرسەت ۋە ئارام بولمادى). 269- ت هه. **حق كلامى قرا خط ايجره تجلى كورساتور، اهل بينيش قه قراليقتين ايماس دور** عيب و عار (ھەق كەلامى قارا خەت ئىچرە تەجەللى كۆرسەتۇر، ئەھلى بىنىشقا قارالمقتىن ئەمەسدۇر ئەيبۇ ئار : ئاللاھنىڭ سۆزى قاراخەت ئارقىلىق جۇلالىنىپ تۇرىدۇ. ھالبۇكى، زىيالى ئادەم قارىۋاي بولسىمۇ ھېچ ئەيىپلىك سانالمايدۇ). ئۇ ك ن 141- چ ت.

Δ - ه (ئه):

ياردين اكر كيلسه قليج باشيمه، زرّه فراق اتماكا من اختيار (ياردىن ئەگەر كەلسە قىلىچ باشىما، زەررە فىراق ئەتمەگە مەن ئىختىيار: يارىم قىلىچ بىلەن كاللامنى ئېلىۋەتسىمۇ، ئۇنىڭدىن ئايرىلىشنى مۇتلەق خاھلىمايمەن)؛ **باده‌نى هر قانجه توتسانك بو بلال لب تشنه‌دور، شام دين تا صبحيكا هم صبحى‌دين تا شامه توت** (بادەنى ھەر قانچە تۇتساڭ بۇ بىلال لەب تەشنەدۇر، شامدىن تا سۇبھىگە ھەم سۇبھىدىن تا شامە تۇت: شاراپنى ھەر قانچە كۆپ تۇتساڭمۇ بۇ بىلالنىڭ لېۋى قۇرۇپلا تۇرىدۇ. ھالبۇكى، كېچەيۇ كۇندۇز ئۇزۇلدۇرمەي قۇيىۋەرگىن)؛ **قجانغه كويدورور سن بيزنى سودا اوتى بيرله، بو اوتلوغ كونكلومه بير لحظه رحم ايتكيل ايا دلدار** (قاچانغا كۆيدۇرۇرسەن بىزنى سەۋدا ئوتى بىرلە، بۇ ئوتلۇغ كۆڭلۈمە بىر لەھزە رەھم ئەتكىل ئايا دىلدار: ئەي دىلدار! مېنى سەۋدالىق ئوتىدا قاچانغىچە كۆيدۇرسەن؟ پۇچىلانغان كۆڭلۈمگە بىر دەم

رەھىم قىلغىن)؛ **بو غصه نى اول شمع شبستانيمه ايتينك، احواليمى اول بيگيم و خانيمه ايتينك** (بۇ غۇسسەنى ئول شەمئى شەبىستانىمە ئەيتىگ، ئەھۋالىمى ئول بەگىمۇ خانىمە ئەيتىگ: بۇ غېمىمنى ئۇ كېچەمنى يورۇتقۇچى چىراغىمغا ئېيتىپ قويۇگ، ئەھۋالىمنى ئۇ بېگىم، پادىشاھىمغا ئېيتىپ قويۇگ). ئۇ ك ن. 165-، 169-، 252- چ ت.

بير قيا باقسانك زكاة حسن اوجون اى كوركه باى،
لطفى مسكين دين اولگونچه دعا بولسون سنكا.

- لطفى

بىر قىيا باقساگ زەكاتى ھۇسن ئۈچۈن، ئەي كۆركە باي،
لۇتفىئى مىسكىندىن ئۆلگۈنچە دۇئا بولسۇن ساڭا.

- لۇتفىي.

ئەي گۈزەللىككە باي نازىنىن، ھۆسن جامالىڭنىگ زاكىتى ئۈچۈن بولسىمۇ بىر قېتىم قىيا باقساگ، بۇ بىچارە لۇتفىي ساڭا ئۆلگىچە دۇئا قىلاتتى. (قاراگ: 68 – ئە ئۇ م ت)

Δ - نە (- نە)

كرجه اوتكانده كيرورسيز كوب كيشى نينك قانينه،
بو گدا كونكلى اوجون مونجه گناه ايلاب اوتونك،

(گەرچە ئۆتكەندە كىرۈرسىز كۆپ كىشىنىگ قانىنا، بۇ گەدا كۆڭلى ئۈچۈن مۇنچە گۇناھ ئەيلەپ ئۆتۈگ: گەرچە كوچىدىن ئۆتكەندە، نۇرغۇن كىشىلەرنىگ قېنىغا ئۆتۈپ كەتسەڭمۇ (نامەھرەم كۆزلىرى بىلەن بېقىشىغا دۇچار بولساڭمۇ)، مەن گادىيىگ ئۈچۈن بۇنچىلىك گۇناھ سادىر قىلىپ قويغىن ئەمدى). لۇتفىي: 242- ئۇ ك ن.

اگر روم اهلينه زولفونك حبش نينك لشكرين سالسه،
كونكول ملكينده اول ساعت تابيلماس هيچ امان اى جان.

(ئەگەر رۇم ئەھلىنە زۇلفۇڭ ھەبەشىنىڭ لەشكەرىن سالسا، كۆڭۈل مۇلكىنى ئول سائەت تاپىلماس ھىچ ئەمان ئى جان: ھەبەش لەشكەرلىرىدەك قاپ قارا چاچلىرىڭ رۇم ئەھلىنىڭكىدەك ئاپئاق يۈزۈڭ ئۈستىدە چېچىلىپ تۇرسا، كۆڭۈل پادىشاھلىقى شۇ ھامان ئىرتىراپلىق ئىچىگە چۈمۈلىدۇ، ئى جان!). سەككاكىي: 196- ئۇ ك ن.

آتسانك كبوتر تنينه اوقنى،

آتقای معلق اول دم كبوتر.

ئاتساڭ كەبۇتەر تەنىنە ئوقنى،

ئاتقاي مۇئەللەق ئول دەم كەبۇتەر.

كىرپىك ئوقۇڭنى كەپتەرگە ئاتساڭ، كەپتەر شۇئان موللاق ئېتىپ چۈشىدۇ. (قاراڭ: 274 – ئە ئۇ م ت)

Δ- دا (- دا // - ده :

كابل دا كيلدى (كابۇلدا كەلدى: كابۇلغا كەلدى)؛ **شمال ساری شهنشين دا ايكى توشاك سالديلار** (شىمال ساری شەھنەشىنىدە ئىككى تۆشەك سالدىلار: شىمال تەرەپتىكى چوڭ سۇپىغا ئىككى سېلىنچا سالدى). ب ن. 203- چ ت. **جيلغه ايجيدا دفن قيليب نيشانه قيليب قويوب دور** (جىلغا ئىچىدە دەفن قىلىپ، نىشانە قىلىپ قويۇپتۇ). 261- ت هه.

ئۇندىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى ئەسەرلەردە، يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىسىنىڭمۇ چۈشۈپ قالغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

سمرقند باردى... اندين شيراز كيلدى (سەمەرقەند باردى... ئاندىن شىرازغا كەلدى). ب ن 27- چ ت.

4- چۈشۈم كېلىش « - نى، ن ، نينىڭ (- نىڭ)، ى//ىنى (-ئى) » قوشۇمچىلىرى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

Δ - نى:

اشليق نى كم زياده قيلماى خنيه عه الدى (ئاشلىقنى كەم ـ زىيادە قىلماي خانىيەغە ئالدى: ئاشلىقنى ئوشۇق ـ كەم قىلىپ قويماي ئەينى بىلەن، دۆلەت ئامبىرىغا ئالدى). 308- ت هه. **انداغ لارعه** مذكورمخلوق **دشمن بولوب وفانينڭ اورنيغه جفاني و التفات نينڭ اورنيغه غضب نى يتكورماكى همه انسان خيلى عه روشن و اشكارادور** (ئانداغلارغا مەزكۇر مەخلۇق دۈشمەن بولۇپ، ۋەفانىڭ ئورنىغا جەفانى ۋە ئىلتىفاتنىڭ ئورنىغا غەزەبنى يەتكۈرمەكى هەمە ئىنسان خەيلىغە رەۋشەن ۋە ئاشكارادۇر: ئۇنداقلارغا مەزكۇر مەخلۇق دۈشمەن بولۇپ، ۋاپانىڭ ئورنىغا جاپانى، ئىلتىپات ـ غەمخورلۇقنىڭ ئورنىغا غەزەپ ـ نەپرەتنى يەتكۈزۈشى هەمە ئادەم ئېنىق بىلىدىغان ئىشتۇر). 325- ت هه.

توسن گردون نى مركب قيلماكيم،
ير بيله راكب نى آخر تنك قيلور.
تەۋسەنى گەردۇننى مەركەب قىلماكىم،
يەر بىلە راكبنى ئاخىر تەڭ قىلۇر.
پەلەكنى ئات قىلىپ مىنمە، چۈنكى ئۇ ئاخىرى مىنگۈچىسىنى يەر بىلەن يەكسان قىلىدۇ. يەنى پەلەك توسۇن ئېتىنى مىنۋالغىنىڭ بىلەنمۇ، ئاخىر يەر بىلەن يەكسان (تەڭ) بولىسەن. (قاراڭ: 274 ـ ئە ئۇ م ت)

Δ - ن:

بيلديلار يوزدين كوروب سككاكى حالين سورمايين، خاصى و عام **و شهرو ديه دانا و نادان بيغلادى** (بىلدىلەر يۈزدىن كۆرۈپ

سەككاكىي ھالىن سورمايىن، خاسۇ ئامۇ شەھرۇ دېھ دانايۇ نادان يىغلادى: سەككاكىنىڭ ھالىنى يۈزىگە قاراپلا بىلىۋالدى ـ دە، پۈقرامۇ، ئەمەلدارمۇ، شەھەرلىكمۇ، يېزىلىقمۇ، زىيالىمۇ، قارا قورساقمۇ ئوخشاشلا يىغلاپ كەتتى). 210- ئۇ ك ن. **نيجه زنجير ايلاسام كونكلوم اويى نينك ايشيكين، نەيلەيين قايدين كيلور زولفونك خيالى باش اوروب** (نەچە زەنجىر ئەيلەسەم كۆڭلۈم ئۆيىنىڭ ئىشىكىن، نەيلەيىن قايدىن كەلۈر زۇلفۇڭ خەيالى باش ئۇرۇپ: كۆڭلۈم ئۆيىنىڭ ئىشىكىنى شۇنچە مەھكەم زەنجىرلىۋەتسەممۇ، قەيەردىندۇر چېچىڭنىڭ خىيالى كىرىۋالىدۇ، قانداق قىلارمەن). 162- ئۇ ك ن. **عفو قلمين سوروب** (ئەفۇ قەلەمىن سۇرۇپ: ئەپۇ قەلمىنى سۇرۇپ، يەنى ئەپۇ قىلىپ، كەچۈرۈم قىلىپ)؛**قبل لوق درجەسين مشرف ايتكاى** (قەبۇللۇق دەرەجەسىن مۇشەررەف ئەتكەي: قوبۇللۇق دەرىجىسىنى بېرىپ، شەرەپلەندۈرگەي)؛ **عزات قيليب شهادت ليک درجه و مرتبەسين تافغان غازى و شهداء بولغايلار** (غەزات قىلىپ، شەھادەتلىك دەرەجە ۋە مەرتەبەسىن تافغان غازى ۋە شۇھەدائ بولغايلار: غازات قىلىپ، شېھىتلىك دەرىجە ۋە مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەن غازي ۋە شېھىتلەر بولسا كېرەك). 229-، 339، 393- ت ھە.

مين تشنەلاركا لعلينك شرابين،
برگيل سورايىم چون آب كوثر.
مەن تەشنەلەرگە لەئلىڭ شەرابىن،
بەرگىل، سورايىم چۈن ئابى كەۋسەر.

خۇددى كەۋسەر سۇيىنى تەلەپ قىلغاندەك، مەن تەشناغا لېۋىڭ شارابىنى بېرىشىڭنى تىلەيمەن.

گر شانه قيلسانك زلفونك خيالين،

مشك ايله بولغاى عالم معطّر.
گەر شانه قىلساڭ زۇلفۇڭ خەيالىن،
مۇشك ئىله بولغاي ئالەم مۇئەتتەر.
ئەگەر چاچلىرىڭنى تارىغىدەك بولساڭ، دۇنيا ئىپار بىلەن ئەتىر پۇرىقىغا تولۇپ كېتىدۇ. (قاراڭ: 274 ــ ئە ئۇ م ت)

Δ - **نينىك** (- نىڭ):

قولوم نينىك ايتاكينىك دين الماسمن (قولۇمنىڭ ئەتەكىگىدىن ئالماسمەن: قولۇمنى پېشىگىدىن بوشاتمايمەن). چ د. 28- چ ت.

Δ - **ى // - ى** (- ئى):

اورتانماك و كوز ياشيمي توكماك دورور ايشيم (ئۆرتەنمەكۇ كۆز ياشىمى تۆكمەكدۇرۇر ئىشىم: مېنىڭ ئىشىم ئىشق ئوتىدا ئۆرتىنىش بىلەن كۆزۇمنىڭ سۇيىنى تۆكۈش ‹ يىغلاش › بولىۋاتىدۇ). 251- چ ت.

سورانكيز ايا دوستلار احواليمي، عيب ايتمانك كورسانكيز افغاليمي (سوراڭىز ئايا دوستلار ئەھۋالىمى، ئەيب ئەتمەڭ كۆرسەڭىز ئەفئالىمى: ئى دوستلار، ئەھۋالىمنى سوراپ قويۇڭلار. قىلغان ــ ئەتكەنلىرىمنى كۆرسەڭلار ئەيبكە بۇيرۇماڭلار). نەۋائىي: ف ش. **سغد حاكم بيك نيتي بوزوب، توتوب آلادورعان نينىك قصد يغه توشتى** (سەئد ھاكىم بەگ نىيىتى بۇزۇپ تۇتۇپ ئالادۇرغانىنىڭ قەسدىغە تۇشتى: سەئد ھاكىم بەگ نىيىتىنى بۇزۇپ، تۇتۇۋېلىشىنىڭ كويىغا چۈشتى). 267- ت هه. **ينه قبجاق تردى قلي امير لشكر قيلدى** (يەنە قىپچاق تۇردى قۇلى ئەمرى لەشكەر قىلدى: يەنە قىپچاق تۇردى قۇل دېگەن ئادەمنى قوماندان قىلدى). 291- ت هه. **محمد يغقوب قوشبكى ينكى باش كوتاركانلاريدا قوشبكى خدمتي هم قيليب همه لار بيرله موآساو مدآرا... رفت آمد قيلغان** (مۇھەممەد يەئقۇب قۇشبەگى ياڭى باش

كۆتەرگەنلەردە، قۇشىمچىلىرى ھەممىلا بىرلە مۇڭداشاتتى ... رەپت ئامەد قىلغان: ياقۇپ بەگ يېڭى باش كۆتۈرگەن چاغلاردا، ئۇنىڭ خىزمىتىنىمۇ قىلىپ، ھەممە ئادەم بىلەن ئوبدان چىقىشىپ ئۆتكەن). 271- ت ھە.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، چۈشۈم كېلىشتىكى ئىسىملار بەزىدە III شەخسىنىڭ مەجھۇل پېئىللار بىلەن بىرىكىپ كېلىپ، سۆزلىگۈچىنىڭ سۆزىگە كەمتەرلىك تۇيغۇسى بېرىدۇ. مەسىلەن:

اوزون حسن نى الجى ليک كا بو مضمون **بيلان ايبارىلدى** (ئۇزۇن ھەسەننى ئەلچىلىككە بۇ مەزمۇن بىلەن ئەۋەتتى: ئۇزۇن ھەسەننى ئەلچىلىككە مۇشۇ ئوي بىلەن ئەۋەتتىم). ب ن. 28- چ ت. **اونى اوج قسم قيليلدى** (ئۇنى ئۈچ قىسىم قىلدى: ئۇنى ئۈچ قىسىم قىلدىم). نەۋائىي: م ل. 28- چ ت.

زىچ بىرىكمىلەردە، خۇسۇسەن ئىسىم ـ پېئىل بىرىكمىلىرىدە، چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

شهر الدوق ديب **اوزلاريكا سند و اعتماد قيلادورلار** (شەھر ئالدۇق دەپ ئۆزلىرىگە سەنەد ۋە ئىشتىماد قىلادۇرلار: « شەھەر ئالدۇق » دەپ كۆرەڭلىشىپ، ئۇنى ئۆزلىرىگە دەسمايە قىلۋېلىشىدۇ)؛ **آشليق دين تارتيب تيكن و جيغ توزغاقجه نرق توختاتيب مسوده قيليب كورساتتى** (ئاشلىقدىن تارتىپ تىكەن ۋە چىغ توزغاققەچە نەرق توختاتىپ مۇسۇددە قىلىپ كۆرسەتتى: ئاشلىقتىن تارتىپ تىكەن، چىغ ھەتتا توزغاققىچە نەرق توختىتىپ، ئۇنى جەدۋەللەشتۈرۈپ چىقتى). 305-، 309- ت ھە.

5- **چقش كېلىش« - دين (دىن) // - تين (تىن) // - دان (دەن)،- نينک (- نىڭ) »** قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

Δ - دين (- دىن)

مذكور **يارليغنى كم و زياده قيلماى** بعينه **اوستيدين كوتاريب بو صفحه عه ثبت ايتديم** (مەزكۇر يارلىغنى كەم ۋە زىيادە قىلماي بىتەينىھى ئۇستىدىن كۆتەرىپ بۇ سەھەغە سەبت ئەتتىم: مەزكۇر پەرماننى ئۇشۇق ـ كەم قىلىپ قويماي، ئۆز ئەينى بويىچە كۆچۈرۈپ ئېلىپ، بۇ بەتكە يازدىم). 351- ت هه. **آرفەدين اونار آرفەكى بغداى دين اونار بغداى** (ئارفادىن ئۇنەر ئارفاكى، بۇغدايدىن ئۇنەر بۇغداي). 279- ت هه.

Δ - تين (- تىن):

بو فقيرعه التفات و اعتقاد **يوزيدين بيرور ايرديلاركيم بو اوراق نى آل و باشتين آياغيغه نظر سال خاطرينكغه هر نى ايتقوديك سوزكيلسه ايت ديب** (بۇ فەقىرغە ئىلتىفات ۋە ئىشتىقاد يۈزىدىن بەرۈر ئەردىلەركسم، بۇ ئەۋراقنى ئال ۋە باشتىن ئاياغىغا نەزەر سال، خاتىرىڭغا ھەر نە ئەيتقۇدەك سۆز كەلسە ئەيت دەپ: ماڭا ئىلتىپات ۋە ئىشەنچ يۈزىدىن بېرەتتى ۋە: « بۇ ۋاراقلارنى ئالغىن ـ دە، باشتىن ئاياغ كۆرۈپ چىق، ئاندىن بۇلار ھەققىدە كاللاڭغا قانداق پىكىر كەلسە، تارتىنماي ئېيتقىن » دەيتتى). نەۋائىي: 29- م ل. **اهل بينيش قه قراليق تين ايماس دور عيب و عار** (ئەھلى بىنىشقا قارالىقتىن ئەمەسدۇر ئەيبۇ ئار: چىرايى قاراۋاي بولۇش زىيالىي ئۈچۈن ھېچبىر ئەيب سانىلمىدىغان ئىش ئەمەس)؛ **قرا باسقان ديک مخالف تين جيقارميش لار دمار** (قارا باسقانەك مۇخالىفتىن چىقارمىشلەر دەمار: خۇددى قارا باسقانەكلا بېسىپ بېرىپ، دۇشمەنلىرىنى تىرە ـ پىرەن قىلىۋېتەتتىكەن)؛ **قرا** قاصد **قارعەليق تين كيلدى ديب ديوانه وار** (قارا قاسىد قارغالىقتىن كەلدى دەپ دىۋانەۋار: « قارغىلىقتىن شۇم خەۋەر ئېلىپ كەلدىمۇ نېمە » دەپ ئەسەبىلىشىپ).

تەجەللىي: 628- ئۇ ك ن.

Δ - **نينک (- نمك):**

ويا پادشاه لار قبرى بولغاى ياكه بولارنينک عيرى نينک قبرى بولغاى (ۋەيا پادىشاھلار قەبرى بولغاي ياكى بۇلارنىڭ غەيرىنىڭ قەبرى بولغاي: پادىشاھلارنىڭ قەبرى ياكى بۇلاردىن باشقىلارنىڭ قەبرى بولغاي). 356- ت هه. **خدانينک عيرى نينك تعظيم و حرمتى نى قصد قيلسه‌ياكه خدانينک عيرى نينک عبادتى نينک تعظيمنى قصد و نيت قيلسه**... (خۇدانىڭ غەيرىنىڭ تەئزىم ۋە ھۆرمەتىنى قەسد قىلسا ياكى خۇدانىڭ غەيرىنىڭ ئىبادەتىنىڭ تەئزىمىنى قەسد ۋە نىييەت قىلسا،..: ئاللاھتىن باشقىنىڭ ئۇلۇغلىنىشىنى مەقسەت قىلسا ياكى ئاللاھتىن باشقىنىڭ ئىبادىتىنى گەۋدىلەندۈرۈشنى نىيەت قىلسا...). 380- ت هه.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردە، ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش ئەنئەنىسى بويىچە « تىن » قوشۇلۇشقا تېگىشلىك يەرلەردىمۇ ھەمىشە دېگۈدەك « **-دين** (دىن) » قوشۇلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

عاقبت الامور تاشتومور ميرزا بر نيجه كونلار توروب توعليقتومورنى اليب قاجتى بر نيجه مدت دين صونک **موزات دبانيغه كيلدى** (ئاقىبەتئۆلئومۇر تاشتۆمۇر مىرزا بىر نەچە كۈنلەر تۇرۇپ، تۇغلىقتۆمۇرنى ئالىپ قاچتى. بىر نەچە مۇددەتتىن سوڭ مۇزات دەبانىغە كەلدى). م .سايرامىي: ت ئە. 173- چ ت. **كنت دين** (كەنتتىن)، **حاجت دين(هاجەتتىن)، گوشت دين، جوفت دين، ايليق دين (ئايلىقتىن)، اط دين (ئاتتىن)، اشليق دين (ئاشلىقتىن)، باش دين، اندجانليق دين (ئەندجانلىقتىن)**... (بۇ مىساللار قولىيازما « تارىخى ھەمىدي » دىن ئېلىندى)

Δ - دان (- دەن)

بەزى ئەسەرلەردە، چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى ئۇچۇن، خۇددى ئاناتولىيە تۇركلىرىگە ئوخشاشلا « **- دان** (- دەن) » قوشۇمچىسىنى قوشۇپ ئىشلەتكەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

حضرت اصحاب **الكهف قدس سرهم‌نينک خدمت لاريدا بولغان سبب دان** عنايت **شاهانه و التفات خسروانه قيليب برينى چراعجى و برينى جاروب كش و برينى بكاول قيليب ترخان قيلدوق** (ھەزرەتى ئەسھابۇلكەھف « قۇددىسە سىررۇھۇم » نىڭ خىدمەتلەرىدە بولغان سەبەبدەن ئىنايەتى شاھانە ۋە ئىلتىفاتى خۇسرەۋانە قىلىپ، بىرىنى چىراغچى ۋە بىرىنى جارۇبكەش ۋە بىرىنى بەكاۋۇل قىلىپ، تارخان قىلدۇق: ئەسھابۇلكەھف ھەزرەتلىرى (ئاللاھ ئۇلارنىڭ سىرلىرىنى مۇقەددەس قىلغاي) نىڭ خىزمەتلىرىدە بولغانلىقلىرى ئۇچۇن، شاھانە غەمخورلۇق ۋە پادىشاھانە ئىلتىپات كۆرسىتىپ، بىرسىنى چىراغچى، بىرسىنى تازىلىقچى، يەنە بىرسىنى بولسا، باقاۋۇل قىلىپ بېكىتتىم). 351- ت ھە.

6- ئورۇن كېلىش « **- دا// - دە، تە،- قا// - عا** » قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

Δ - دا// - دە:

جهاندا يخشى ليق قيلغان كشى‌نينک اتى اوجمايدور (جەھاندا ياخشىلىق قىلغان كىشىنىڭ ئاتى ئۆچمەيدۇر). 280- ت ھە.

باشيدا بليغ گوشتى برله بر قچه‌داسو قويوب تاشلاب يراق عه كوچوب باريب اولتورادور (باشىدا بالىغ گۆشتى بىرلە بىر قاچادا سۇ قويۇپ، تاشلاپ يىراقغا كۆچۈپ بارىپ ئولتۇرادۇر: بېشىدا بىلىق گۆشى بىلەن بىر قاچا سۇ قويۇپ قويۇپ، ئۇنى تاشلاپ ئۆزلىرى يىراقتا كۆچۈپ كېتىشىدۇ). 391- ت ھە. **سمرقند نى**

الغان محلدا اخسى بوخارادين قاوون كيلتورتوب بير مجلس دا كيستوردوم (سەمەرقەندنى ئالغان مەھەلدە، ئاخسى، بۇخارادىن قاۋۇن كەلتۇرتۇپ، بىر مەجلىسدە كەستۇردۇم: سەمەرقەندنى ئىشغال قىلغان چاغدا، ئاخسى، بۇخارادىن قوغۇن ئەكەلدۇرۇپ، بىر ئولتۇرۇشتا پىچتۇردۇم)؛ **مرعينان نينک عربى جنوبى دا دور مرعينان بيله اسفره اراسى توقوز يغاج يولدور** (مەرغىنانىنىڭ غەربىي جەنۇبىدادۇر، مەرغىنان بىلە ئەسفەرە ئاراسى توقۇز ياغاچ يولدۇر)؛ **بو تاغ دا بسيار ييلان بار** (بۇ تاغدا بىسيار يىلان بار)؛ **فرعانه ولايتى نينک كردا كردى تاعلارده يخشى ييلاق لار بار** (فەرغانە ۋىلايەتىنىڭ گىرداگىردى تاغلاردا ياخشى ياياقلار بار.)؛ **ايكى مرتبه اوزى جميغ يكيت لاردين اوزوب قيليج يتكوردى بر مرتبه اخسى ايشيكى ده ينه بر مرتبه شاهروخيه اشيكى ده اوقنى اورتا چاعليغ اتار ايدى** (ئىكى مەرتەبە ئۆزى جەمئ يىگىتلەردىن ئۇزۇپ قىلىچ يەتكۈردى: بىر مەرتەبە ئاخسى ئىشىكىدە، يەنە بىر مەرتەبە شاھرۇخىيە ئىشىكىدە. ئوقنى ئورتا چاغلىغ ئاتار ئەدى: ئىككى قېتىم، بىر قېتىم ئاخسى دەرۋازىسىدا، يەنە بىر قېتىم شاھرۇخىيە دەرۋازىسىدا، يالغۇز ئۆزى بارلىق مۇھاپىزەتچىلىرىنى قىلىچۋازلىقتا يەككەندى. ئوق ئېتىشى ئورتاھال دەرىجىدە ئىدى). بابۇر: ب ن. 314-، 315-، 318-، 326- چ ت.

Δ - ته:

اول فرصت ته تاشكند ولايتى عمر شيخ ميرزا تصرفيدا ايدى(ئول فۇرسەتتە تاشكەند ۋىلايەتى ئۆمەر شەيخ مىرزا تەسەررۇفىدا ئەدى: ئۇ چاغدا، تاشكەنت ۋىلايىتى ئۆمەر شەيخ مىرزىنىڭ باشقۇرۇشىدا ئىدى)؛

بو فرصت ته مغول اولوسىنينک خانليغى يونس خان نينک اولوق اوعلى منينک طغايم سلطان محمود خان دا ايدى (بۇ

فۇرسەتتە، موغۇل ئۇلۇسىنىڭ خانلىغى يۇنۇسخانىنىڭ ئۇلۇق ئوغلى، مەنىڭ تاغايىم سۇلتان مەھمۇدخاندا ئەدى: بۇ چاغدا، موغۇل خەلقىنىڭ پادىشاھى يۇنۇش خانىنىڭ چوڭ ئوغلى، مېنىڭ تاغام سۇلتان مەھمۇد خان ئىدى)؛ **بو كنت ته رعايانينك اويلاريكا توشتوك** (بۇ كەنتتە رەئايانىڭ ئۆيلەرىگە تۇشتۇك: بۇ كەنتتە، پۇقرالارنىڭ ئۆيلىرىگە چۈشتۇق)؛ **بير ذحكت ته اوشبو خاتون نينك اوزى دين توققان و نبيره و قيز نبيره و نبيره نبيره توقسان التى كيشى حاضر ايدى** (بىر زەھكەتتە، ئۇشبۇ خاتۇننىڭ ئۆزىدىن تۇققان ۋە نەبىرە ۋە قىز نەبىرە ۋە نەبىرە نەبىرە توقسان ئالتى كىشى ھازىر ئەدى: بىر زەھكەتنىڭ ئۆزىدىلا، مۇشۇ خوتۇن ئۆزى تۇغقان بالىلىرى، ئوغۇل ــ قىز نەۋرىلىرى، نەۋرىلىرىنىڭ نەۋرىلىرى بولۇپ، توقسان ئالتە كىشى ھايات بار ئىدى). بابۇر: ب ن. 322- ، 352- چ ت.

Δ - قا:

نيجه كويكاى بو يانار اوتقا ضعيف جانيم منينك،
قالمدى صبر ايتكالى بير زرّه امكانيم منينك.

(نەچە كۆيگەي بۇ يانار ئوتقا زەئىف جانىم مەنىڭ، قالمادى سەبر ئەتكەلى بىر زەررە ئىمكانىم مەنىڭ: مېنىڭ زەئىپ جېنىم بۇ يېنىۋاتقان ئوتتا قاچانغىچە كۆيەر؟). لۇتفىي: 240- ئۇ ك ن.

بەزى ئەسەرلەردە، ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى « - دا » نىڭ چۈشۈپ قالغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

شهر كتك و شهر تركن و شهر چمن و شهر لوف ديكانلار مذكور شهرلار جمله سيدين ايكانلار الان شهر كتك برله لوف مشهوردور و قالغانلارى غضب قوملارى استى قالغاندور كاها شمال بولغانيدا ئاشكارا بولوب اجيليب قالادور و ينه مخفى بولوب كيتادور ديب ايتادور (شەھرى

كىتىك ۋە شەھرى تەركەن ۋە شەھرى چەمەن ۋە شەھرى لوف دەگەنلەر مەزكۇر شەھرلەر جۇملەسىدىن ئەكەنلەر. ئەلئان شەھرى كىتىك بىرلە لوف مەشھۇردۇر ۋە قالغانلارى غەزەب قۇملارى ئاستى قالغاندۇر. گاھا شامال بولغاندا، ئاشكارا بولۇپ ئاچىلىپ قالادۇر ۋە يەنە مەخفى بولۇپ كەتەدۇر، دەپ ئەيتادۇر: كىتىك شەھرى، تەركەن شەھرى، چەمەن شەھرى، لوف شەھرى دېگەنلەر مەزكۇر شەھەرلەرنىڭ جۇملىسىدىن ئىكەن. ھازىر كىتىك شەھرى بىلەن لوف شەھرى بار، قالغانلىرى غەزەپ قۇملىرىنىڭ ئاستىدا كۆمۈلۈپ قالغان. « گاھىدا، بوران چىقسا، ئۇ كۆمۈلۈپ قالغان شەھەرلەر ئېچىلىپ قالىدۇ، كېيىن يەنە كۆرۈنمەس بولۇپ كېتىدۇ » دېيىشىدۇ). م.سايرامى:387- ت ھە.

فرعانه ولايتى بشينجى اقليم دين دور مغموره‌نينك كنارسى واقغ بولوب دور (فەرغانە ۋىلايەتى بەشىنچى ئىقلىمدىندۇر، مەئمۇرەنىڭ كەنارسى ۋاقئ بولۇپتۇر: پەرغانە ۋىلايىتى بەشىنچى ئىقلىمغا تەۋە بولۇپ، ئاۋات ــ مەمۇرچىلىق رايونىنىڭ بويىغا جايلاشقان)؛ **يتى پاره قصبه‌سى بار بيشى** سيحون **سويى نينك جنوب طرفى ايكى شمال جانبي جنوب طرفى داعى قصبه‌لار بير اندجان دور** (يەتى پارە قەسەبەسى بار، بەشى سەيھۇن سۇيىنىڭ جەنۇب تەرەفى، ئىكى شىمال جانىبى. جەنۇب تەرەفىداغى قەسەبەلەر بىر ئەندجاندۇر: يەتتە دانە شەھرى بار بولۇپ، ئۇلارنىڭ بەش دانىسى سەيھۇن دەرياسىنىڭ جەنۇب تەرىپىدە، ئىككى دانىسى بولسا، شىمال تەرىپىدە. جەنۇب تەرەپتىكى شەھەرلەرنىڭ بىرسى ئەندجان شەھىرىدۇر.). بابۇر: ب ن. 308-، 309- چ ت.

7- ئورۇن ــ بەلگە كېلىش « **- داعى// - داقى// - داكى// - ديكى (- دەكى)، - ده (- دا)** » قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

Δ - داعى:

صفيل عه شاتو قويار چاغ دا قورعانداعي لار تويارلار هيچ ايش قيلا الماى ياندى لار (سەفىلغە شاتۇ قويار چاغدا قورغانداغىلار تۇيارلار، ھېچ ئىش قىلا ئالماي ياندىلار: سېپىلغا شوتا قويىدىغان چاغدا، قورغاندىكىلەر تۇيۇپ قالىدۇ ــ دە، ھېچ ئىش قىلالماي قايتىپ كېلىشىدۇ).ب ن. 334- چ ت.

هواسى نينىك تغنفى شمال داعي باغ جهتى دين دور (ھەۋاسىنىڭ تەئەننۇفى شىمالداغى باغ جەھەتتىندۇر: ھاۋاسىنىڭ بۇلغانغان، پاسىلىق بولۇشى شىمال تەرەپتىكى باغلارنىڭ سەۋەبىدىندۇر)؛

سيحون **سويى نينىك شمال طرفى داعى قصبەلار بر اخسى دور** (سەيھۇن سۇيىنىڭ شىمال تەرەفىداغى قەسەبىلەر بىر ئاخسىدۇر: سەيھۇن دەرياسىنىڭ شىمال تەرىپىدىكى شەھەرلەرنىڭ بىر ئاخسىدۇر)؛

بو مجله بيله قەلغەعه فاصله اوشبو خندق ياقاسى داعي شاەراه تور (بۇ مەھەللە بىلە قەلئەغە فاسىلە ئۇشبۇ خەندەق ياقاسىداغى شاھراھتۇر: بۇ مەھەللە بىلەن قەلئەنى مۇشۇ خەندەك ئايرىپ تۇرىدۇ). بابۇر: ب ن. 310-، 316-، 317- چ ت.

Δ - داقى:

ايل لارنى توزوب و ياولارنى بوزوب اوز زماننداقى پادشاەلاردين اوزوب توقسان يل پادشاەليق قيليب وفات تبدى (ئەللەرنى تۇزۇپ ۋە ياۋلارنى بۇزۇپ، ئۆز زەمانىنداقى پادىشاھلاردىن ئۈزۈپ، توقسان يىل پادىشاھلىق قىلىپ ۋەفات تاپتى: خەلقنى ياخشى ئىداره قىلىپ، دۈشمەنلەرنى يوقىتىپ، ئۆز زامانىسىدىكى پادىشاھلارنى بېسىپ چۈشۈپ، توقسان يىل پادىشاھلىق قىلىپ ۋاپات بولدى) 35- ش ت.

Δ - داكى: امّا ترک مغول لار اسمانداكي يولدوز و زمين داكي قوم

لار عدد و جسابلاريدين تولادور (ئەمما تۇرك، موغۇللار ئاساساكى يولدۇز ۋە زەمىندەكى قۇملار ئەدەد ۋە ھىسابلاردىن تولادۇر: ئەمما تۇرك، موغۇللار ئاساندىكى يولتۇز ۋە زېمىندىكى قۇملارنىڭ سانىدىنمۇ كۆپ خەلق)؛ **قديم الايام دين اولوغ خانلار تصرفيداكى مغرب طرف لاريداكى يورت لارعه جريک ايياريب اوشاق فقرالارنى يوخلاب الساق ديب مغلوم قيلدى** (قەدىمۇل ئەييامدىن ئۇلۇغ خانلار تەسەررۇفىداكى مەغرىب تەرەپلەردىكى يۇرتلارغە چېرىك ئەۋەرىپ، ئۇشاق فۇقەرالارنى يوخلاب ئالساق، دەپ مەئلۇم قىلدى: « قەدىم زامانىدىن تارتىپ ئۇلۇغ خانلىقنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ كەلگەن غەرب تەرەپتىكى يۇرتلارغا ئەسكەر چىقىرىپ، ئۇ يەردىكى ئاۋام پۇقرالارنى ئۆزىمىزگە قارىتىۋالساق » دەپ مەلۇم قىلدى). 301-، 364- ت ھە.

Δ - ديكى (- دەكى// - داكى):

كيجەسى سلطان **ديهانچه ساده اسكى كييم لارنى كييب قونوچى مسافر صورتيده بولوب صحرا ياقالاريديكى اوى لارده عريبانه قونارو بو رويش بيلان** عملدارلارنينک رعيەلارعه ظلم **ستم قيلغان ايشلارينى تحقيقلار عادتى ايردى** (كەچەسى سۇلتان دېھقانچە ساده ئەسكى كىيىملەرنى كىيىپ، قونۇچى مۇسافىر سۈرەتىدە بولۇپ، سەھرا ياقالاردەكى ئۆيلەردە غەرىبانە قونار ۋە بۇ رەۋىش بىلەن ئەمەلدارلارنىڭ رەئىيەلەرغە زۇلۇم - سىتەم قىلغان ئىشلەرنى تەھقىقلەر ئادەتى ئەردى: سۇلتان ئابدۇررەشىدخانىنىڭ مۇشۇنداق كىچىسى دېھقانچە ئەسكى كىيىملەرنى كىيىپ، مۇساپىر سۈرىتىدە ياسىنىپ، چەت سەھرا - كەنتلەردە غەرىبانە قونىدىغان ۋە مۇشۇ خىل ئۇسۇل بىلەن ئەمەلدارلارنىڭ پۇقرالارغا زۇلۇم - سىتەم قىلغان ئىشلىرىنى

تەكشۈرۈپ ئېنىقلايدىغان ئادەتتى بار ئىدى). مۆجىزىي: 34-ت مۇ.

Δ - دە (- دا)

تورت طرفنده يورتلارنينك بارچەسين ياولاب آليب اوزيكا باقتوردى (تۆرت تەرەپنىدە يۇرتلارنىڭ بارچەسىن ياۋلاپ ئالىپ، ئۆزىگە باقتۇردى: تۆرت ئەتراپتىكى زېمىنلارنىڭ ھەممىسىنى ئىشغال قىلىپ، ئۆزىگە قارىتتى). ئەبۇلغازى بەھادىرخان: 34-ش ت.

8- ئوخشاتما كېلىش « - دېك (- دەك) // - تك // - تېك (تەك) // - تيگ (تەگ) // - تيگين (تەگىن) »، شۇنداقلا « داغ، داق » قوشۇمچىسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

Δ - دېك (- دەك):

بو مناسبت بيله عرب سلا طيني داعي ابراهيم مهدي‌ديک و مأمون **خليفه‌ديک و بولاردين اوزكا هم سلا طين زاده لار عرا نظم لاردين قەساىد ايتتى لار و فواىد ظاهر قيلديلار** (بۇ مۇناسىبەت بىلە ئەرەب سەلاتىنىداغى ئىبراھىم مەھدىيدەك، مەئمۇن خەلىفەدەك ۋە بۇلاردىن ئۆزگە ھەم سەلاتىنزادەلار غەررا نەزمەردىن قەساىد ئەيتتىلەر ۋە فەۋاىد زاھىر قىلدىلەر: بۇ مۇناسىۋەت بىلەن، ئەرەب خاندانلىقى زامانىدىكى ئىبراھىم مەھدىيدەك، مەئمۇن خەلىفەدەك شائىرلار ۋە بۇلاردىن باشقىلارمۇ گۈزەل شېئىرلىرى بىلەن پەيزلىك كۆرسەتتى). نەۋائىي:31-، 32- م ل.

Δ - تک (- تەك):

بويونک‌تک بوتمادى بستان آرا سرو روان اى جان،
يوزونک‌تک هم آجيلمادى چمن دا گلستان اى جان.

(بويۇڭتەك بۇتمەدى بوستان ئارا سەرۋى رەۋان ئى جان،

يۇزۇكتەك ھەم ئاچىلمادى چەمەندە گۈلىستان ئى جان: ئى جان! بوستانلىقتا سېنىڭ بويۇڭدەك گۈزەل سەرۋى ئۆسمىدى؛ گۈلزارلىقتا بولسا، چىرايىڭدەك رەڭدار گۈلمۇ ئېچىلىپ باقمىدى). سەككاكى: 196- ئۇ ك ن.

كس باشيمنى گوی‌تک خيلينک اداقی ايجره سال،
قويما سركردان منی ای زلف چوكانيم منينک.

(كەس باشىمنى گۈيتەك خەيلىك ئاداقى ئىچرە سال، قويما سەرگەردان مەنى، ئى زۇلفى چەۋگانىم مەنىڭ: ئى، مېنىڭ چەۋگاندەك ئۇزۇن چاچ يارىم! بېشىمنى كېسىپ ئات توپى قىلىپ ئويىنساڭ ئويىنغىنكى، مېنى مۇنچىۋالا سەرگەردان قىلما!). لۇتفى: 240- ئۇ ك ن.

Δ - تيگين (تەگن):

آی و يولدوز تيگين يركا اوزين سالماق تيلار،
جيقسا خرگاه دين بيرار اول ماه تابانيم منينک.

(ئايۇ يۇلدۇز تەگىن يەرگە ئۆزىن سالماق تىلەر، چىقسا خەرگاھدىن بىرەر ئول ماھى تابانىم مەنىڭ: مېنىڭ ئۇ نۇرلۇق ئېيىم بىرەر قېتىم چىقىردىن تالاغا چىقىپ قويغىدەك بولسا، ئاسماندىكى ئاي ۋە يۇلتۇز دېگەنلەر ھەسەتتىن ئۆزلىرىنى زېمىنگە تاشلىۋەتكۈسى كېلىدۇ). لۇتفى: 240- ئۇ ك ن.

Δ- داغ، - داق:

انداق عسرت **تين موندا‌ق ارزانليق و انداق بليت تين موندا‌ق امان ليق قه كيلدوک** (ئانداق ئۇسرەتتىن مۇنداق ئەرزانلىق ۋە ئانداق بەلىيەتتىن مۇنداق ئەمانلىققا كەلدۇك: ئۇنداق تەڭقىسچىلىك ۋە مۇشەققەتتىن قۇتۇلۇپ مۇنداق ئەرزانچىلىق مۇھىتقا، ئۇنداق بالايىئاپەتتىن قۇتۇلۇپ مۇندان ئامان ـ ئىسەنچىلىككە ئېرىشتۇق). بابۇر: ب ن. 348- چ ت.

روشەنكى، بۇ يەردىكى « ئانداق » ۋە « مۇنداق » دېگەن

سۆزلەر ئەسلىدە، يىراقنى ۋە يېقىننى كۆرسىتىش ئالماشلىرى بولغان « ئا » ۋە « بۇ » سۆزلىرىگە ئالماش « ن » سىدىن كېيىن، ئوخشاتما كېلىش قوشۇمچىسى « - داق » نىڭ قوشۇلۇشىدىن هاسىل بولغاندۇر.

ئۇندىن باشقا، چاغاناي ئۇيغۇر تىلىدا، « **چاغلىغ، ينكليغ، كبى**" سۆزلىرى، شۇنداقلا ئەرەب تىلىدىن كىرگەن ئالدى قوشۇلغۇچى "ك - " (**كە-**) قاتارلىقلارمۇ ئوخشاتما كېلىش قوشۇمچىسى "- **ديك**" (- **دەك**) رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

Δ- **چاغليغ (چاغلىغ)**

فرغانه ولايتى دا صفا و هواده اوش چاغليغ قصبه **يوقتور** (فەرغانە ۋىلايەتىدە سەفا ۋە هەۋادا، ئوش چاغلىغ قەسەبە يوقتۇر: پەرغانە ۋىلايىتىدە، ساپا ۋە هاۋا جەهەتتە ئوشتەك ئېسىل شەهەر يوقتۇر). بابۇر: ب ن. 313- چ ت.

Δ **ينكليغ// يانكليغ (ياڭلىغ، يەڭلىغ):**

سينينڭ قهر ينڭ منكا عشرت **سينينڭ زهرينڭ منكا** لذ ت ،

كيم اولدى دردمندلار ايجره بيزار من ينكليغ.

(سەنىڭ قەهرىڭ ماڭا ئىشرەت، سەنىڭ زەهرىڭ ماڭا لەززەت، كىم ئولدى دەردمەندلەر ئىچرە بىزار مەن يەڭلىغ (مەندەك))؛

زبانه اوردى عشق اوتى انينڭ هر زخميدين گمنام،

كيشى كوركان مو ايركين مهر پر انوار من ينكليغ.

(زەبانە ئۇردى ئىشق ئوتى، ئانىڭ هەر زەخمىدىن گۇمنام، كىشى كۆرگەنمۇ ئىركىن مىهر پۇر ئەنۋار مەن يەڭلىغ : ئىشق ئوتى زەرب بىلەن يالقۇنجىماقتا، ئۇنىڭ هەر بىر زەربىدىن مەن گۇمنام بەهرىمەن بولىمەنكى، ئىشق ــ مۇهەببەت ئوتىغا مەندەك

پۈركۈنۈپ كەتكەن ئادەمدىن يەنە بىرنى كۆرگەن بارمىدۇ؟).
گۇمنام: 528- ئۇ ك ن.

Δ كبى (كەبى)

نى شاه انينک ذاتي كبى ياد بيلور،

نى طبع انينک طبعى ديک ايستاپ تاپيلور.

(نى شاھ ئانىڭ زاتى كەبى ياد بىلۇر، نى تەبئ ئانىڭ تەبئىدەك ئىستەپ تاپىلۇر: ھېچبىر شاھ ئۇنىڭدەك داڭلىق بولالماس؛ ئۇنىڭ خسلىتىدەك خسلەت زادى تېپىلماس).
نەۋائىي: 32- م ل.

Δ ك - (كە-):

مغولستان قصد و تسخيرى كونكول لاريدا كالنقش فى ا لحجر ايدى اصلا وقت ميعادينى تفالماس ايدى (موغۇلىستان قەسد ۋە تەسخىرى كۆڭۈللەردە كەنندەقش قىلھەجەر ئەدى، ئەسلا ۋەقتى مىيئادىنى تاپالماس ئەدى: موغۇلستان زېمىنىنى ئىشغال قىلىش ئۇنىڭ كۆڭلىدە تاشقا ئويۇلغان نەقشتەك روشەن نىيەت بىلەن مەۋجۇت ئىدى، پەقەت ۋاقتى — مۇرتىنى پەملىيەلمەي تۇراتتى، خالاس). ت ھە. 181- چ ت.

امير خدايداد مكه معظمه كا باريب حج نينک ارکان لارينى كما كان بجا كلتوروب مدينه منوره‌عه باريب روضة الحضرت **نى زيارەت قيليب توبه استغفار عه شغل كوركوزوب تورعان** حال **دا كسل** عارضى **بولوب وفات تافتى** (ئەمىر خۇدايداد مەككەئى مۇئەززەمەگە بارىپ، ھەجنىڭ ئەركانلارىنى كەمە كانە بەجا كەلتۈرۈپ، مەدىنەئى مۇنەۋۋەرەغە بارىپ، رەۋزەتۇلھەززەتنى زىيارەت قىلىپ، تەۋبە- ئىستىغفارغا شۇغل كۆرگۈزۈپ تۇرغان ھالدا، كېسەل ئارىز بولۇب ۋەفات تاپتى: ئەمىر خۇدايداد ئۇلۇغ مەككىگە بېرىپ،

ھەجنىڭ ئەركانلارىنى بەلگىلىمەيدىكەنسەن قىلىپ ئورۇنلاپ بولغاندىن كېيىن، نۇرلۇق مەدىنە شەھىرىگە بېرىپ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ قەبرىگاھىنى زىيارەت قىلىپ، تۆۋە — ئىستىغپار ئېيتىۋاتقان چاغدا، كىشىل بولۇپ ۋاپات بولدى). ت ھە. 185- چ ت.

9- چەك كېلىش « - **عجه** (- **عاچه**// - **عەچه**)// - **عەچه**// - **قەچه**// **كاچه** (**كەچه**) » قوشۇمچىسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

Δ - **عچه**// - **عجه** (- **عاچه** // - **عەچه**):

اصحاب **الكهف نى اوج دين سكيزعچه ديب** آيت **دا** ذكر**قيليب دور؛ هر برلارى نينك قد قامت لارى قرق كزدين التميش كزعچه بار ايدى ديب** ذكر**قيليب دور** (ئەسھابۇل كەھفنى ئۆچدىن سەكىزغەچە دەپ ئايەتتە زىكر قىلىپدۇر؛ ھەر بىرلەرنىڭ قەددى قامەتلەرى قىرىق گەزدىن ئالتمىش گەزغەچە بار ئەدى دەپ زىكر قىلىپدۇر: قۇرئان كەرىمدىكى ئايەتتە: « غار ساھابىلىرىنىڭ سانى ئۆچتىن سەككىزغىچە بولۇپ، ھەر بىرسىنىڭ قەددى — قامىتى قىرىق گەزدىن ئاتمىش گەزگىچە كېلەتتى » دەپ بايان قىلغان). 365- ت ھە.

Δ **عەچه**:

ايكار ايورولدى باشيم بيله يركا يقيلديم اكرجه اوشول زمان قوپوب اتلاندىم ولى عقليم **اخشام عەچه قراريغه كيلمادى بو** عالم **دا اوتكان و قايغ توش خيال ديک كوزومكا و كونكلومكا كورونور و كيجار ايدى**(ئىگەر ئۆيۈرۈلدى، باشىم بىلە يەرگە يېقىلدىم. ئەگەرچە ئوشۇل زەمان قوپۇپ ئاتلاندىم، ۋەلى ئەقلىم ئاخشامغەچە قەرارىغا كەلمەدى. بۇ ئالەمدە ئۆتكەن ۋەقايىئ تۇش ۋە خەيالدەك كۆزۈمگە ۋە كۆڭلۈمگە كۆرۈنۈر ۋە كەچەر ئەدى: ئىگەر ئۆرۈلدى،

يەرگە بېشىمچىلا يىقىلدىم. گەرچە شۇ زەمان قوپۇپ ئاتلانغان بولساممۇ، ئەقلى ـ ھۇشۇم تا ئاخشامغىچە جايىغا كەلمىدىكى، بۇ ئالەمدە بېشىمدىن ئۆتكەن ئىشلار خۇددى چۈشتەك خىيالىي بىر تەرزدە بولۇپ، كۆڭلۈمدىن كېچەتتى). بابۇر: ب ن. 347- چ ت.

Δ قەچە:

تا بو وقت قەچە كيم ملك بو دودمان‌نينگ تخت سلطنتى عه خاتم و تاج خلافتى عه سزاۋار و مسلم (تا بۇ ۋەقتقەچەكىم، مۇلك بۇ دۇدماننىڭ تەخت سەلتەنەتىغە خاتەم ۋە تاج خىلافەتىغە سەزاۋار ۋە مۇسەللەم: پەقەت مۇشۇ چاغقا كەلگەندىلا، خانىدانلىق ئۆزىنىڭ ئىسمى جىسمىغا ئاداققىي لايىق بولغان پادىشاھقا ئېرىشتى). نەۋائىي: 32- م ل.

Δ - كاچە:

بر آى قيرق كون كاچە اولتورولدى اوروش بولمادى ولى هر كوندا بيزنينگ اشليق چى و الارنينگ اشليق جى سى آتقولاشور ايدى (بىر ئاي قىرق كۈنگەچە ئولتۇرۇلدى، ئۇرۇش بولمادى. ۋەلى ھەر كۈندە، بىزنىڭ ئاشلىقچى ۋە ئالارنىڭ ئاشلىقچىسى ئاتقۇلاشۇر ئەدى: بىر ئاي ـ قىرىق كۈنلەر ئولتۇردۇق، ئۇرۇش بولمىدى. ئاممۇ بىزنىڭ ئاشلىقچىمىز بىلەن ئۇلارنىڭ ئاشلىقچىسى ئوتتۇرىسىدا، ھەر كۈنى ئېتىشىش بولۇپ تۇردى). بابۇر: ب ن. 337- چ ت.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى قوليازما ئەسەرلەردە، چەك كېلىش قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالغان ئەھۋالمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

قورعان دين دريا بير اوق آتيمى بولغاى (قورغاندىن دەريا بىر ئوق ئاتىمى بولغاي: قورغاندىن دەريانىچە بولغان ئارىلىق. ئوق يەتكىدەك كېلەتتى). ب ن. 29- چ ت.

10- تەكلەشتۇرمە كېلىش « - **چە** // - **جە، مونجەلىك**// **مونچەلىك** » قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

Δ- **جە** (- **چە**):

التە ساعت اوروشتى بر مينک بش يوزجە يكيت سر باز ايكى طرفدين ضايع بولدى (ئالتە سائەت ئۇرۇشتى، بىر مىڭ بەشيۈزچە يىگىت، سەر باز ئىكى تەرەفدىن زايىئ بولدى: ئالتە سائەت ئۇرۇش بولدى، ئىككى تەرەپتىن بىر مىڭ بەشيۈزچە ئاتلىق ۋە پىيادە ئەسكەر چىقىم بولدى). 263- ت هە.

... **آزجە آزجە تولاجە تولاجە آق قرا اشليق و سمان قويوب دفترجە آلدى** (ئازغا ئازچە، تولاغا تولاچە ئاق ـ قارا ئاشلىق ۋە سامان قويۇپ، دەفتەرغە ئالدى: ئازغا ئازچە، جىققا جىققچە ئاق ـ قارا ئاشلىق ۋە سامان ئالۇاڭ قويۇپ، دەپتەرگە خاتىرلىدى). 308- ت هە.

Δ - **جەليک** (- **چەلىك**):

مذكور**بولغان** علما و **صلحالاردين باشقه هم** علماء اعتبارو **افاضل روزكارلار تولا ايديلار مونجەليک كا بس و اكتفى قيلدوق** (مەزكۇر بولغان ئۆلەما ۋە سۈلەھالاردىن باشقا ھەم ئۆلەمائى ئىئتىبار ۋە ئەفازىلى زوزگارلار تولا ئەدىلەر، مۇنچەلىككە بەس ۋە ئىكتىفا قىلدۇق: يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئۆلىمالار ۋە سالىھلاردىن باشقىمۇ يەنە مۆتىۋەر ئۆلىمالار ۋە داڭقلىق سالىھلار جىق ئىدى، بىز بۇ يەردە مۇشۇنچىلىك بايان قىلىش بىلەن كۇپايىلەندۇق).م.سايرامى:287-ت هە.

11- قاراتما كېلىش ئىسىم سۆزلەرگە « - **ا** (- **ئا** // - **يا**)» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

بابرا هركيز قولاق شغر ينک عه اول گل سالمادى. (بابۇرا ھەرگىز قۇلاق شىئرىڭغا ئول گۈل سالمادى: ئى، بابۇر! ئۇ گۈل سېنىڭ

شېئىرىڭغا مۇتلەق قۇلاق سالمىدى)؛

اگر شيرين اوجون فرجاد عشق كوەكن بولسە،

نيتانىك سكاكى هم جانا يولونىك دا جانكن بولدى.

(ئەگەر شىرىن ئۈچۈن فەرھاد ئىشقى كوھكەن بولسا، نەتاك سەككاكىي ھەم جانا يولۇڭدا جانكەن بولدى: ئەگەر شېرىن ئۈچۈن فەرھاد تاغ كېسەر ئاشىق بولغان بولسا، سەككاكىيمۇ سېنىڭ يولۇڭدا جان كېسەر ئاشىق بولدى، بۇنىڭغا ئەجەبلەنمىگىن ئى، جان!)؛

دلبرا لغلينىك شرابى آب كوثر دين لطيف

(دىلبەرا لەئلىڭ شەرابى ئابى كەۋسەردىن لەتىف: ئى، دىلبەر! لېۋىڭنىڭ شارابى جەننەتتىكى كەۋسەر كۆلىنىڭ سۈيىدىنمۇ شېرىن)؛

يا فلك جبرى نگارا يا سنينىك دردينىك منكا

(يا فەلەك جەبرى نىگارا يا سەنىڭ دەردىڭ مەڭا: ئەي، نىگار! پەلەكنىڭ جەۋرىنى تارتايمۇ، سېنىڭ دەردىڭنى تارتايمۇ؟)؛

ساقيا مى توت كى دردنينىك دواسى بادەدور

(ساقىيا مەي تۇتكى ، دەردنىڭ دەۋاسى بادەدۇر: ھەي، ساقى! دەردنى ھاراق داۋالايدۇ، قېنى قۇيە!)؛

ديدى گل بلبلا سالدينىك فراقينىك

(دەدى گۈل: بۇلبۇلا سالدىڭ فىراقىڭ: گۈل: « ئى، بۇلبۇل! مېنى پىراق ئوتۇڭغا سالدىڭ » دېدى)

خدايا (ئى، ئاللاھ!)، **الها** (ئىلاھا، ئى، ئىلاھ! ئەي، ئاللاھ !) دېگەنلەرگە ئوخشاش. 30-، 31- چ ت.

12- ۋاستە كېلىش ئىسىم سۆزلەرگە « **بيلان (بىلەن)، بيله**

(**بىلە**)، **بيرلە// برلە** (**برلە**)، **ايلە** (**ئىلە**) » سۆزلىرىنىڭ زىچ بىرىكتۈرۈلۈشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

Δ - **بيلان** (- **بىلەن**):

اون ايكى يردا خشت پخته بيلان قيلغان عمارت عالى و كته باعراق و كته جوضى لارى برله طيارايدى (ئون ئىكى يەردە خىشتى پۈختا بىلەن قىلغان ئىمارەتى ئالىي ۋە كاتتا باغراق ۋە كاتتا ھەۋزلەرى بىرلە تەييار ئەدى: ئون ئىككى يەردە، پىششىق خىش بىلەن سېلىنغان ئالىي ئىمارەت ، كاتتا باغچا ۋە زور پونتانلىق كۆللىرى بىلەن تەييار ئىدى). 273- ت ھە.

بولار جناب عالى دولت همايونلارى سايەسيدا فارغ البال عزت و آبرو بيلان مالامال امراء بولوب عمر اوتكاردىلار (بۇلار جەنابى ئالىي دەۋلەتى ھۇمايۇنلارى سايەسىدا فارىغۇلبال ئىززەت ۋە ئابرو بىلەن مالامال ئۆمرائ بولۇپ ئۆتكەردىلەر: بۇلار جانابىي ئالىي ئاتالىق غازىينىڭ كاتتا دۆلىتىنىڭ سايىسىدا، ئابرويلۇق، ئىززەتلىك ۋە بىھاجەت باي ئەمىر ــ بەگلەردىن بولۇپ ئۆمۈر كۆچۈرگەن بولدى). 291- ت ھە.

Δ - **بيله** (- **بىلە**):

قطميرلارينى كمخواب طوار اطلس لار**بيله يافيب قويوبدور** (قىتمىرلەرىنى كىمخاب تاۋار ئەتلەسلەر بىلە يافىپ قويۇپدۇر: ئۇلار « قىتمىر » ئىسىملىك ئىتىنى تاۋار ــ ئەتلەسلەر بىلەن يېپىپ قويۇپتۇ). 369- ت ھە.

Δ **بيرلە// برلە** (**برلە**):

يوسوف نى كورساتيب بركان طريقه **دا اوز اسباب لارى بيرله** آخته **قيليب قويغين ديب فرمايش قيليب** اط **خانەدين جيقيب كتيب دور** (يۈسۈفنى كۆرسەتىپ بەرگەن تەرىقەدە، ئۆز ئەسبابلارى بىرلە ئاختا قىلىپ قويغىن، دەپ فەرمايىش قىلىپ، ئاتخانەدىن

چىقىپ كەتمەيدۇر: « يۇسۇفنى ئۆزى كۆرسىتىپ بەرگەن ئۇسلۇب بويىچە، ئۆزىنىڭ ئەسۋابىدا ئۆزىنى ئاختا قىلىپ قويغىن » دەپ پەرمان چۈشۈرۈپ، ئاتخانىدىن چىقىپ كېتىپتۇ). 257- ت هه.

Δ - **ايله** (- **ئىله**):

گر بو اوج ايشنى موافق تابسانك اول اوج وقت ايله،
موندين آرتوق اولماعاى بابر جهان نينك عشرتى.

- **بابور.**

گەر بۇ ئۈچ ئىشنى مۇۋاپىق تاپساڭ ئول ئۈچ ۋاقت ئىله، مۇندىن ئارتۇق ئولماغاي، بابۇر، جەهاننىڭ ئىشرەتى.

- بابۇر.

ئەگەر بۇ ئۈچ ئىشنى ئۆز ۋاقتى بىلەن جاي – جايىدا بېجىرەلسەڭ ، ئەي بابۇر، جاهاندا بۇنى بېسىپ چۈشىدىغان پەيزى ياشام بولمايدۇ – جۇمۇ! (قارا‌ڭ: 397 – ئە ئۇ م ت)

13- سەۋەب كېلىش ئىسىم سۆزلەرگە « **اوجون** (ئۈچۈن) » تىركەلمىسىنىڭ بىرىكتۈرۈلۈشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

جناب عالى بدولت بر مهم و مدّعا اوجون نياز جاكم بيك كا عنايت نامه بريب دور (جەنابى ئالىي بەدەۋلەت بىر مۇهىم ۋە مۇددەئا ئۈچۈن، نىياز هاكىم بەگكە ئىنايەتنامە بەرىپدۇر: جانابىي ئالىي بەدەۋلەت ياقۇب بەگ بىر مۇهىم مەقسىتىنى ئەملگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، نىياز هاكىم بەگكە پەرمان ئەۋەتىپتۇ). 272- ت هه.

زيارت اوجون كلكان ادم لار اوزلارى نينك فضل فضايل كمالات لارينى اظهار ايتيب (زىيارەت ئۈچۈن كەلگەن ئادەملەر ئۆزلەرنىڭ فەزل – فەزايىل ۋە كەمالاتلارىنى ئىزهار ئەتىپ...: زىيارەت ئۈچۈن كەلگەن ئادەملەر ئۆزلىرىنىڭ پەزىلەت ۋە

كامالەتلىرىنى ئىزھار قىلىپ...). 352- ت ھە.

روسىيە فرنكسىيە لارنينىڭ جكما مهندس لارى سياجت اوجون تولا كليب كتادور (رۇسىيە، فەرەڭسىيىلەرنىڭ ھۆكەمدار ۋە مۇھەندىسلەرى سەياھەت ئۈچۈن تولا كەلىپ كەتەدۇر: رۇسىيە ۋە ياۋروپانىڭ ئالىم – ئىنژېنېرلىرى سایاھەت ئۈچۈن تولا كېلىدۇ). 389- ت ھە.

ھر عبادت **و يخشى** عمل **لارنى قيلسه فى سبيل الله خدا اوجون قيلماق كرك** (ھەر ئىبادەت ۋە ياخشى ئەمەللەرنى قىلسا، فى سەبىلىللاھ خۇدا ئۈچۈن قىلماق كەرەك: ھەر قانداق ئىبادەت ۋە ياخشى ئىش – ئەمەللەرنى قىلسا، ئاللاھ ئۈچۈن خالىس قىلىش كېرەك). 373- ت ھە.

منصب **دار نينڭ نهايتى غضبى كليب** عبرت عام **اوجون قتل قيليب باشينى كسيب اقسو كوجاعه ايياريب شهرت بردى** (مەنسەبدارنىڭ نىھايەتى غەزەبى كەلىپ، ئىبرەتى ئام ئۈچۈن قەتل قىلىپ، باشىنى كەسىپ، ئاقسۇ، كۇچاغا ئەبەرىپ شۆھرەت بەردى: مەنسەبدارنىڭ ناھايەتى غەزىپى كېلىپ، ئاممىۋى ئىبرەت ئۈچۈن كاللىسىنى ئېلىپ، ئۇ كاللىنى ئاقسۇ، كۇچالارغا ئاپىرىپ سازايى قىلدى). 293- ت ھە.

§4. ئىسىملاردا ئالماش« ن » سى

كۆپىنچە، « ئۇ، بۇ، شۇ » دېگەن كۆرسىتىش ئالماشلىرىغا تۇرلۇك كېلىش قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىشتىن بۇرۇن، غايىبانە ھالدا قوشۇلۇۋالىدىغان « ن » تاۋۇشى تۇركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ گراماتىكا ئىلمىدە « ئالماش ‹ ن › سى » دەپ ئاتىلىدۇ. مەلۇمكى، مەزكۇر ئالماش « ن » سى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. ئالايلۇق، « ئۇندا، بۇندا،

مۇندا، ئۇنداق، بۇنداق، مۇنداق، شۇنداق، ئاندىن، ئۇندىن، بۇندىن، مۇندىن، شۇندىن، ئۇنغىچە، ئۇنغىچىلىك، بۇنچە، شۇنچە، مۇنچە، ئۇنچىلىك، بۇنچىلىك، مۇنچىلىك، شۇنچىلىك » قاتارلىق سۆزلەردىكى « ن » ئەمەلىيەتتە، « ئۇ، بۇ، شۇ » دېگەن كۆرسىتىش ئالماشلىرىغا « - دا، - داق (« - دەك » نىڭ ۋاريانتى)، - دىن، - چە، - چىلىك » قاتارلىق كېلىش قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇشتىن بۇرۇن، غايىبانە قوشۇلۇپ قالغان ئالماش « ن » سى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئەلۋەتتە.

ئەمدى، مەزكۇر ئالماش « ن » سى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا قارىغاندا تېخىمۇ كەڭ دائىرىدە قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ.

1.4. ئالماش " ن " سىنىڭ كۆرسىتىش ئالماشلىرى بىلەن قوللىنىلىشى

Δ آ//ا (ئا) ئۇزاقنى كۆرسىتىش ئالمىشى بىلەن:

بولغاى كه يوز مينك بيت دين آرتوغ ديوان لار يم عزلياتى و قصايد و مثنوى **لاريم ابياتى اكر** عالم صحيفه‌سيدين **يويولسه و دوران** صفيحه‌سيدين **محوبولسه و بو** قصيده **قالسه‌كه** آندا معنى **استيفاسى وافى دور و بو فن اهليغه مينينك فضايليم دليلى عه كافى دور** (بولغايكى يۈزمىڭ بەيتدىن ئارتۇغ دىۋانلارىم غەزەلىياتى ۋە قەسايىد ۋە مەسنەۋىلەرىم ئەبياتى ئەگەر ئالەم سەھىفەسىدىن يۇيۇلسا ۋە دەۋران سەفھەسىدىن مەھۇ بولسا ۋە بۇ قەسىدە قالساكى، ئاندا مەئنا ئىستىفاسى ۋافىدۇر ۋە بۇ فەن ئەھلىغە مېنىڭ فەزايىلىم دەللىغە كافىدۇر: مېنىڭ يۈز مىڭدىن ئارتۇق بەيتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان غەزەلىيات دىۋانلىرىم بىلەن قەسىدە ۋە مەسنەۋى كىتابلىرىم يەر يۈزىدىن يوقلىپ

كەتكەن ھالەتتىمۇ، مۇشۇ قەسىدەم قالسىلا بولدى. ئۇنىڭدا مەنە – ئۇقۇملار شۇ قەدەر تولۇق مۇجەسسەملەنگەنكى، ئۇ پەن ئەھلىگە مېنىڭ ماھارىتىمدىن ۋە پەزىلىتىمدىن تولۇق گۇۋاھلىق بېرەلەيدۇ). نەۋائىي: 24- م ل.

كە اكر اول دريای ابراردور بو ابر بهار دوركە مرتبەدا آندين بلندراق و بهره دا آندين فايده مندراق دور (كى ئەگەر ئول دەريايى ئەبرارداۇر بۇ ئەبرى بەھاردۇركى، مەرتەبەدە ئاندىن بۇلەندراق ۋە بەھرەدە ئاندىن فايدە مەندراقدۇر: ھەقىقەتەن، ئالدىنقىسى ياخشىلار دەرياسى بولسا، كېيىنكىسى باھار بۇلۇتى بولۇپ، خايى مەرتىۋىدە بولسۇن ياكى تەسىرچانلىقتا بولسۇن ئالدىنقىسىدىن ئېشىپ چۈشكەن). نەۋائىي: 24- م ل.

حاصل **الكلام جناب اتاليق عاليمقام نينك التفات و اعتماد لارى انجه بار ايديكيم نياز بيك نينك عدر خيانت لارى اندين يوز چندان زياده ايدى**(ھاسىلۇلكەلام جەنابى ئاتالىق ئالىيمەقامنىڭ ئىلتىفات ۋە ئىئتىمادلارى ئانچە بار ئەدىكىم، نىياز بەگنىڭ غەدر – خىيانەتلەرى ئاندىن يۈز چەندان زىيادە ئەدى: قىسقىسى، ئالىي مەرتىۋىلىك جانابىي ئاتالىق غازىي بەدەۋلەتنىڭ ئىلتىپات ۋە ئىشەنچى ھەر قانچە يۇقىرى بولسىمۇ، نىياز بەگنىڭ خائىنلىق ۋە خىيانەتلىرى ئۇنىڭدىن يۈز ھەسسە ئارتۇق ئىدى). 274- ت ھە.

اندق عسرت تين موندق ارزان ليق و اندق بليت تين موندق امانليق قه كيلدوك (ئاندىق ئۇسرەتتىن مۇنداق ئەرزانلىق ۋە ئاندىق بەلىيەتتىن مۇنداق ئەمانلىققا كەلدۇك: ئۇنداق تەڭقىسلىك ۋە مۇشەققەتلىك مۇھىتتىن خالاس تېپىپ مۇنداق ئەرزانچىلىق شارائىتقا، ئۇنداق بالايىئاپەتلىكتىن قۇتۇلۇپ مۇنداق ئامان – ئېسەنچىلىككە كەلدۇق). ب ن. 348- چ ت.

حو رلار آنچه بولماس جنت ايجينده،

كورگان كشى قالور حسرت ايجينده،
تعظيم قيلدى ديدار فرصت ايجينده،
عقليم آلدى قرا كوزلوك بير پرى.
ھۇرلار ئانچە بولماس جەننەت ئىچىندە،
كۆرگەن كىشى قالۇر ھەسرەت ئىچىندە.
تەئزىم قىلدى دىدار فۇرسەت ئىچىندە،
ئەقلىم ئالدى قارا كۆزلۈك بىر پەرى.

جەننەتتىكى ھۆرلەرمۇ ئۇنچىلىك چىرايلىق بولماس، كۆرگەن ئادەم ھەسرەتتە قالىدۇ؛ شۇ كۆرۈشكىنىمىزدە، ئۇ قارا كۆزلۈك پەرى ماڭا تازىم قىلدى ــ دە، گويا ئەقىل ــ ھۇشۇمنى ئالدى. (قاراڭ: 63 - ئە ئۇ م ت)

كيشيكيم يوقتورور مهر و وفاسى،
اگر خورشيددور اندين نه حاصل.
كىشىكىم يوقتۇرۇر مېھرۇ ۋەفاسى،
ئەگەر خۇرشىددۇر ئاندىن نە ھاسىل؟

ئادەم ھەر قانچە قۇياش بولۇپ كەتسىمۇ، مېھىر ــ ۋاپاسى بولمىسا، ئۇنىڭ نېمە كېرىكى؟ (ئۇنىڭدىن نېمە چىقىدۇ) (قاراڭ: 63 - ئە ئۇ م ت)

Δ « بو (بۇ) » ۋە « بۇ » دىن ئۆزگەرگەن يېقىنىي كۆرسىتىش ئالمىشى **"مو"** (مۇ) بىلەن:

كيلورمن ديب عقل و هوشوم آلورسن،
كيتارمن ديب جانيمغه اوت سالورسن.
حالا بوندين كيتسانك قچان كيلورسن،
عريب سيني بير الله عه تابشوردوم.
كەلۈرمەن دەپ ئەقلۇ ھۇشۇم ئالۇرسەن،
كەتەرمەن دەپ جانىمغا ئوت سالۇرسەن،
ھالا بۇندىن كەتسەڭ قاچان كەلۈرسەن؟

غەرىب، سەنى بىر ئاللاھغا تاپشۇردۇم.

« كېلىمەن » دەيسەن، ئەقىل – ھۇشۇمنى ئالىسەن، « كېتىمەن » دەيسەن، جېنىمغا ئوت سالىسەن؛ ھالا بۇ يەردىن كەتسەڭ، قاچان قايتىپ كېلەرسەن؟ غەرىب، سېنى بىر ئاللاھقا تاپشۇردۇم. (قاراڭ: 56 – ئە ئۇ م ت)

تورت بيش نوبت اوشموندا‌ق شدت تين راحت قه و مشقت تين فراغت قه منتقل بولوب دور (تۆرت – بەش نەۋبەت ئۇشمۇنداق شىددەتتىن راھەتقە ۋە مۇشەققەتتىن فەراغەتقە مۇنتەقىل بولۇپتۇر : تۆرت – بەش قېتىم ئاشۇنداق قاتتىقچىلىقتىن راھەتكە ۋە مۇشەققەتتىن پاراغەتكە ئۆتۈپتۇ). بابۇر: ب ن. 349- چ ت.

اصحاب الكهف نى بر مرتبه زيارت قيلسه يريم جج بدليدا برابر بولادور اكر ايكى مرتبه زيارت قيلسه‌لار جج نينك برابريدا بولوب اندا‌غ ادملاردين جج ساقط بولودور ديب عقيده قيلادور موندا‌غ عقيده قيلغوجى تورت مذهب و مللت دا ملعون و مرتد كافردور (ئەسھابۇلكەھفنى بىر مەرتەبە زىيارەت قىلسا، يارىم ھەج بەدەلىدە بەرابەر بولادۇر؛ ئەگەر ئىكى مەرتەبە زىيارەت قىلسالار، ھەجنىڭ بەرابەرىدە بولۇپ، ئانداغ ئادەملەردىن ھەج ساقىت بولۇدۇر دەپ ئەقىدە قىلادۇر. مۇنداغ ئەقىدە قىلغۇچى تۆرت مەزھەب ۋە مىللەتدە مەلئۇن ۋە مۇرتەد كافىردۇر: « ئەسھابۇل كەھفنى بىر قېتىم زىيارەت قىلسا، يېرىم ھەج قىلغانغا باراۋەر بولىدۇ؛ ئەگەر ئىككى قېتىم زىيارەت قىلسا، ئۇنداق ئادەمدىن ھەج قىلىش ۋەزىپىسى كۆتۈرۈلىدۇ » دەپ ئەقىدە قىلىدۇ. ئەمەلىيەتتە، مۇنداق ئەقىدە قىلغۇچى ئادەم مەيلى قايسى مەزھەپتە ۋە قايسى تەرىقەتتە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئوخشاشلا سېپى ئۆزىدىن كاپىر سانىلىدۇ). 374- ت ھە.

مونچه اولوغ زور قامت ليک ام نيجوکدين بو کيجيک عارعه

سيغادور (مۇنچە ئۇلۇغ زور قامەتلىك ئادەم نەچۇكدىن بۇ كىچىك غارغا سىغادۇر: مۇنداق زور قامەتلىك ئادەم بۇ كىچىكىنە غارغا قانداق سىغىدۇ؟). 365- ت هە.

موندين باشقه هم مزار شريف لار و قدم جاه زيارتكاه عالى لار تولادور مونجەلىك كا اكتفى قيلينىدى (مۇندىن باشقا هەم مەزارى شەرىف ۋە قەدەمجاھ زىيارەتگاھى ئالىيلەر تولادۇر، مۇنچەلىككە ئىكتىفا قىلىندى: بۇنىڭدىن باشقىمۇ شاراپەتلىك مازار ۋە ئالىي دەرىجىلىك زىيارەتگاھلار تولا گەپ. بىز بۇ يەردە، مۇشۇنچىلىك بايان قىلىش بىلەن كۇپايىلەندۇق). 329- ت هە.

جالا موندا كليب دور (هالا مۇندا كەلىپدۇر : شۇ ئاندا، مۇشۇ يەردە بار). 257- **ت هە**.

موندا غ بولغاندين كين اصحاب **الكهف نينك جاى مكانلارى اوشبو قبيله لار جملەسيدين دورلار** (مۇنداغ بولغاندىن كەين ئەسھابۇل كەھفنىڭ جاي ــ مەكانلارى ئۇشبۇ قەبىلەلەر جۇملەسىدىندۇرلار: گەپ شۇنداق بولغاندىن كېيىن، ئەسھابۇل كەھفنىڭ جاي ــ ماكانلىرىمۇ مۇشۇلار قاتارىدا بولىدۇ). 357- ت هە.

موندين كين پادشاه و جاكم ولايت لار دەهم بو صفت لار جارى اولسه كرك (مۇندىن كەين پادىشاھ ۋە ھاكىمى ۋىلايەتلەردە ھەم بۇ سىفەتلەر جارى ئولسا كەرەك: بۇندىن كېيىنكى پادىشاھ ۋە باشقا ھۆكۈمرانلارمۇ مۇشۇ خىسلەت ۋە سۈپەتنى جارى قىلدۇرسا كېرەك). 259- ت هە.

موندا قالدى وطن جايىم،
خەزان بولدى چهار باغيم.
ياريم بىلەن ئۆتكەن چاغيم،
قديم گوزەل جايلار قالدى.
مۇندا قالدى ۋەتەن جايىم،

خەزان بولدى چاھار باغىم،
ياريم بىلەن ئۆتكەن چاغىم،
قەدىيم گۈزەل جايلار قالدى.

ۋەتەن – يۇرتۇم بۇ يەردە قالدى؛ تۆت پەسىللىك بېغىم غازاك بولدى؛ ياريم بىلەن ئۆتكەن چاغلار، قەدەم ئىزىمىز بار قەدىيمى گۈزەل جايلار ئەمدى ئۆتمۈش بولۇپ قالدى.(قاراڭ:223 – ئە ئۇ م ت)

گر بو اوج ايشنى موافق تابسانك اول اوج وقت ايله،
موندين آرتوق اولماعاى بابر جهان نينك عشرتى.

- بابور.

گەر بۇ ئۇچ ئىشنى مۇۋاپىق تاپساڭ ئول ئۈچ ۋاقت ئىلە، مۇندىن ئارتۇق ئولماغاي، بابۇر، جەھاننىڭ ئىشرەتى.

- بابۇر.

ئەگەر بۇ ئۇچ ئىشنى جاي – جايىدا ۋە ۋاقتى – ۋاقتىدا بېجىرەلسەڭ ، ئەي بابۇر، جاھاندا بۇنى بېسىپ چۈشىدىغان پەيزى ياشام بولمايدۇ – جۇمۇ! (قاراڭ: 397 – ئە ئۇ م ت)

Δ كۆرسىتىش ئالمىشى " **شو** " (شۇ) بىلەن:

شونداغ اولوغ ذو شوكت پادشاه عظيم نينك نمونه و نشانه‌لاريدين قصه و حكايه‌دين باشقه بر نمونه و يادكار قالماديلار
(شۇنداغ ئۇلۇغ زۇشەۋكەت پادىشاھى ئەزىمىنىڭ نەمۇنە ۋە نىشانەلەرىدىن قىسسە ۋە ھىكايەدىن باشقا بىر نەمۇنە ۋە يادىكار قالمادىلار: شۇنداق شانۇشەۋكەتلىك ئۇلۇغ پادىشاھنىڭ ئىش – ئىزلىرىدىن بەشارەت بېرىشكە قىسسە ۋە ھېكايىلاردىن باشقا بىرەر نەمۇنە ۋە يادىكار قالمىدى). 269- ت ھە.

شونغه اوخشه اصحاب **الكهف نى مشاهده قيليب كوردوك ديكان آدم لار هم كافردور بس** (شۇنغا ئوخشا ئەسھابۇلكەھفنى مۇشاھەدە قىلىپ كۆردۈك دەگەن ئادەملەر ھەم كافىردۇر بەس: خۇددى

شۇنىڭغا ئوخشاشلا: « ئەسھابۇلكەھفنى ئۆز كۆزىمىز بىلەن كۆردۇق » دېگەن ئادەملەرمۇ كاپىردۇر، بەس). 370- ت هه.

2.4. ئالماش « ن » سىنىڭ ئىسىملارنىڭ III شەخس تەۋەلىك شەكلى بىلەن قوللىنىلىشى

ئالماش « ن » سى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، كۆرسىتىش ئالماشلىرىدىن باشقا، ئىسىملار III شەخس تەۋەلىك شەكلىنى ئالغاندىن كېيىن، يەنە چىقىش كېلىش، ئورۇن كېلىش ۋە ئورۇن – بەلگە كېلىش قاتارلىق كېلىشلەرنىڭ قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلەنگەن چاغدىمۇ قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. ئالايلۇق:

Δ چىقىش كېلىشتە:

خان يريدين قوپا كلدى تقى سوارى قوچاقلاب يوزيندين اوفدى

(خان يەرىدىن قوپا كەلدى، تاقى سەۋارى قۇچاقلاپ يۈزىدىن ئۆڤدى: پادىشاھ ئولتۇرغان يېرىدىن قوپۇپ كەلدى، تېخى ئۇنى قۇچاغلاپ، يۈزىگە سۆيۈپ قويدى). 41 - ش ت.

سوراب كلبەم ساری كيلدى مينى اول شوخ ياد ايلاب،

عمين كونكلومنى هجران غصه سين دين واەكى شاد ايلاب.

سوراپ كۆلبەم ساری كەلدى مەنى ئول شوخ ياد ئەيلەپ،
غەمىن كۆڭلۈمنى ھىجران غۇسسەسىندىن ۋاھكى، شاد ئەيلەپ.
ئۇ شوخ مېنى ياد ئېتىپ، كۆلبەمگە يوقلاپ كەلدى. كۆڭلۈمنى جۇدالىقنىڭ غەم – غۇسسىلىرىدىن تازىلاپ، خۇشال قىلدى.
(قارا:214 – ئە ئۇ م ت)

Δ ئورۇن كېلىشتە:

خارليق جدين اشورمانک جونکی عزت يولدادور،

اتينكيز نغلينده بيزنی خاک راه ايلاب اوتونک

(خارلىق ھەددىن ئاشۇرماڭ چۈنكى ئىززەت يولدادۇر؛ ئاتىگىز نەئىلىندە بىزنى خاكى راھ ئەيلەپ ئۆتۈڭ: خارلاشنى ھەددىدىن ئاشۇرىۋەتمەڭ، چۈنكى قاتتىقلىق دېگەنمۇ يولدىراق بولغىنى ياخشى. ھېچ بولمىسا، مېنى ئېتىگىز دەسسەپ ئۆتىدىغان يولنىڭ توپىسى قىلىپ ئۆتۈڭ). لۇتفىي: 242- ئۇ ك ن.

زهره یاریلور درد فراقینده کونکول دین،
آهیکی جیقار اوق کبی یاریم کیچه‌لارده.

زەھرە يارىلۇر، دەردى فىراقىندا كۆڭۈلدىن،
ئاھىكى چىقار ئوق كەبى يارىم كەچەلەردە.

تۈن نىسپىلىرىدا، جۇدالىقىڭ دەردىدىن يۇرىكىمدىن ئوقتەك ئېتىلىپ چىققان ئاھىم ئۆتنى يېرىۋەتكۈدەك قىلۋاتىدۇ. (قاراڭ:201 – ئە ئۇ م ت)

حو رلار آنچه بولماس جنت ایجینده،
کورگان کشی قالور حسرت ایجینده،
تعظیم قیلدی دیدار فرصت ایجینده،
عقلیم آلدی قرا کوزلوك بیر پری.

ھۇرلار ئانچە بولماس جەننەت ئىچىندە،
كۆرگەن كىشى قالۇر ھەسرەت ئىچىندە.
ئەزىم قىلدى دىدار فۇرسەت ئىچىندە،
ئەقلىم ئالدى قارا كۆزلۈك بىر پەرى.

جەننەتتىكى ھۆرلەرمۇ ئۇنچىلىك چىرايلىق بولماس، كۆرگەن ئادەم ھەسرەتتە قالىدۇ؛ شۇ كۆرۈشكىنىمىزدە، ئۇ قارا كۆزلۈك پەرى ماڭا تازىم قىلدى – دە، گويا ئەقىل – ھۇشۇمنى ئالدى. (قاراڭ:63 – ئە ئۇ م ت)

بو حسنونك شوقی زوقیندا کونکول طوطی لاری تابتی،
نه تابتی تابتی خوش لذّت نه لذّت لذّت شکر.

بۇ ھۇسنۇڭ شەۋقى زەۋقىندە كۆڭۈل تۇتىلارى تاپتى،

نە تاپتى تاپتى خۇش لەززەت، نە لەززەت لەززەتى شەكەر.

ھۆسنۇڭنىڭ زوقى ئىشتىياقىدىن كۆڭۈل تۇتىلىرى ئۆز نېسىۋىلىرىنى تاپتى؛ نېمە تاپتى؟ ئاجايىپ لەززەت تاپتى؛ ئۇ قانداق لەززەت؟ شېكەرنىڭ لەززىتى. (325 ـ ئە ئۇ م ت)

Δ ئورۇن ـ بەلگە كېلىشتە:

ايل لارنى توزوب ياولارنى بوزوب اوز زمانينداقي پادشاهلارنى اوزوب توقسان ييل پادشاەلىق قيليب وفات تبدى (ئەللەرنى تۇزۇپ، ياۋلارنى بۇزۇپ، ئۆز زەمانىنداقى پادىشاھلارنى ئۇزۇپ، توقسان يىل پادىشاھلىق قىلىپ، ۋەفات تاپدى: خەلقنى ياخشى ئىدارە قىلىپ، دۇشمەنلەرنى يېڭىپ، ئۆز زامانىسىدىكى پادىشاھلارنى بېسىپ چۈشكەن ھالدا توقسان يىل پادىشاھلىق قىلىپ، ۋاپات بولدى). 35- ش ت.

Δ ۋە باشقىلاردا:

جان بارينجه قيلماغاى لطفى فغان بيداددين،

دادكم برسون قيلور جون جبر سلطانيم مينينک

(جان بارىنچە قىلماغاي لۇتفىي فىغان بىدادىدىن، دادكىم، بەرسۇن، قىلۇر چۇن جەبر سۇلتانىم مەنىڭ: لۇتفىي تىرىكلا بولىدىكەن ئادالەتسىزلىكتىن پىغان چەكمەيدۇ. ئەمما، زادى سۇلتانىم نېمە ئۈچۈن بۇ قەدەر زۇلۇم قىلىدۇ؟ بىر جاۋاب بەرسۇن، دەيدۇ خالاس). لۇتفىي: 242- ئۇ ك ن.

ارتوجونک عه بارعونجه چكمانيم نى سايه اتيم،

سايەسيدا ئوزوم ياتيب سن ياريمنى ياد اتيم.

(ئارتۇچۇڭغا بارغۇنچە چەكمەنىمنى سايە ئەتتىم، سايەسىدا ئۆزۈم ياتىپ، سەن يارىمنى ياد ئەتتىم). 78- ك ت خ.

ئۇيغۇر كتاب توربىتى www.uyghurkitap.com ئۇيغۇرلارنى كىشانىڭ يېڭى تورىسى

§5. ئىسىملارنىڭ رەۋىشلىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئىسىم سۆزلەر تۆۋەندىكىدەك شەرت ۋە شارائىتلاردا رەۋىشلىشىپ كېلىدۇ:

(1) بەزەن ئىسىملار ئۇتتۇرىسىغا « **به** » قوشۇمچىسىنى ئالغان هالدا تەكرارلىنىپ، رەۋىشكە ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

بش مينک يکيت سر بازلار برله اطلانيب **منزل** بمنزل **يوروب اقسودين تورت منزل يايدى ديکان منزلغه باريب نزول اجلال قيلدى** (بەش مىڭ يىگىت سەربازلار بىرلە ئاتلانىپ، مەنزىل بە مەنزىل يۈرۈپ، ئاقسۇدىن تۆرت مەنزىل « يايدى » دەگەن مەنزىلغە بارىپ، نۇزۇلى ئىجلال قىلدى: بەش مىڭ نەپەر ئاتلىق ۋە پىيادە ئەسكەر بىلەن ئاتلىنىپ چىقىپ، مەنزىلمۇ مەنزىل يۈرۈپ، ئاقسۇدىن تۆرت مەنزىل كېلىدىغان (يايدى) دېگەن يەرگە تەنتەنە بىلەن چۈشتى). 262- ت هە.

كاشغردين جيقيب لونک کو ديکان موضعەدا **روبرو بولاشيب و اطلاريدين توشوب اوبدان کوراشيب برر فياله دين جاى ايجيب سواره بولوب**... (كاشغەردىن چىقىپ، « لۇڭگو » دەگەن مەۋزىئەدە روبەرو بولاشىپ ۋە ئاتلاردىن تۈشۈپ، ئوبدان كۆرەشىپ، بىرەر فىيالەدىن چاي ئىچىپ، سەۋاری بولۇپ...: كاشغەردىن چىقىپ، « لۇڭگو » دېگەن يەرگە كەلگەندە، ئۇلار بىلەن ئۇچراشتى. ئاتلىرىدىن چۈشۈپ، بىر چىرايلىق كۆرۈشتى. ئاندىن، بىرەر پىيالىدىن چاي ئىچىشكەندىن كېيىن، قايتىدىن ئاتلىرىغا مىنىپ...) 26- ت هە.

يولغه جيقانلاريجه روبرو هم بولالماي ۋه شهرعه هم يانيب کيرالماى چارناچار کاشغرعه قراب روانه بولدى (يولغا چىققانلارچە روبەرو هەم بولالماي هەم شەهرغە هەم يانىپ كىرەلمەي، چارناچار كاشغەرغە قاراپ رەۋانە بولدى: يولغا چىققانلارچە، يا روبرۇ

بولالماي، يا شەھەرگە يېنىپ كىرەلمەي، ئامالسىزلىقتىن كاشغەرگە قاراپ يۈرۈپ كەتتى). 268- ت ھە.

بادەدين گل گل كوروب اول يوزنى آنينك هجرى دين،

چاك چاك اولغان كونكولديك ته بته قان بولدى گل.

بادەدىن گۈل گۈل كۆرۈپ ئول يۈزنى، ئانىڭ ھەجرىدىن، چاك ــ چاك ئولغان كۆڭۈلدەك تەھ ــ بەتەھ قان بولدى گۈل.

گۈل ئۇ مەينىڭ تەسىرىدىن گۈلدەك قىزارغان يۈزنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ پىراقىدا، تىلىنغان يۈرەكتەك قاتمۇقات قانغا ئايلاندى. (248 ــ ئە ئۇ م ت)

دمبدم اورتاب وجودوم خرمنين كول قيلغالى،

هاى هاى اول قاتل نينك ايكى آتشين رخسارى بار.

دەم بەدەم ئۆرتەپ ۋۇجۇدۇم خىرمەنىن كۈل قىلغالى، ھەي ــ ھەي، ئول قاتىلنىڭ ئىكى ئاتەشىن رۇخسارى بار.

ۋاي، ۋاي، ئۇ قاتىلنىڭ ئوتلۇق ئىككى مەڭزى ۋۇجۇدۇم خامىنىنى دەممۇدەم ئۆرتەپ كۈل قىلۇپتىدىغاندەك قىلىدۇ. (259 ــ ئە ئۇ م ت)

‹2› ۋاقىت ئىسىملىرى مۇئەييەن ئېنىقلىغۇچى بىلەن بىرىكسە، رەۋىشلىشىپ كېتىدۇ. مەسىلەن:

ياردين آيريلغالى شيدا كونكول بى خواب كوز،

هر زمان ظاهر قيلور سودا كونكول خوناب كوز.

(ياردىن ئايرىلغالى شەيدا كۆڭۈل بىخاب كۆز ، ھەر زەمان زاھىر قىلۇر سەۋدا كۆڭۈل، خۇناب كۆز: ياردىن ئايرىلغاندىن بۇيان، شەيدالىقتا كۆز ئۇيقۇسىز بولدى؛ كۆڭۈلدىن ھەمىشە سەۋدايىلىق ئۆرلەپ تۇرىدۇ، كۆزدىن قانلىق ياش ئاقىدۇ). نەۋائىي: 282- ئۇ ك ن.

هر آن و هر زمان دا خلايق لار چين كونكلى برله دعا و التجا

قيلسه‌لار... (هەرئان ۋە هەر زاماندا خەلايىقلار چىن كۆڭلى بىرله دۇئا ۋە ئىلتىجا قىلسالار...: هەر قانداق چاغ ۋە هەر قانداق ۋاقىتتا، خالايىقلار چىن كۆڭلى بىلەن يالۋۇرۇپ دۇئا قىلسا،...). 324- ت هە.

هر زمان و هر اوان دا ابا و اجدادلاری نسب و اصالتی نی اوبدان ملاحظه لار قیلیب... (هەر زەمان ۋە هەر ئەۋاندا، ئەبا ۋە ئەجدادلارى نەسەب ۋە ئەسالەتىنى ئوبدان مۇلاھەزەلەر قىلىپ...: هەر قانداق چاغ ۋە هەر قانداق ۋاقىتتا، ئاتا ـ بوۋىلارنىڭ نەسەب ـ شەجەرىسىنى ئوبدان مۇلاھىزە قىلىپ،...). 298- ت هە.

جناب عالی نینک مزاج شریف لاری اندیک راک ایکان خیلی زمان جیقادور (جەنابى ئالىينىڭ مىزاجى شەرىفلەرى ئەندەكرەك ئەكەن، خەيلى زامان چىقادۇر: جانابىي ئالىينىڭ شاراپەتلىك مىجەزى تازا جايىدا ئەمەسكەن، خېلى ھايال بولۇپ، ئاندىن چىقىدۇ). 260- ت هە.

‹3› بەزەن ۋاقىت ئىسىملىرى مۇئەييەن ئېنىقلىغۇچى بىلەن كەلگەندىن تاشقىرى، يەنە « ـ ئى » ياكى « ـ سى » قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ، رەۋىشلىشىدۇ. مەسىلەن:

اول کونی آرام الیب ایرته‌سی ایکی دریایی خونخوار و لشکر جرّار لار روبرو بولوب صف لارینی آراسته ایلاب مجادله و محاربه‌کا توردی (ئۇل كۈنى ئارام ئالىپ، ئەرتەسى ئىكى دەريايى خۇنخار ۋە لەشكەرى جەرراللار روبەرو بولۇپ، سەففەرىنى ئارەستە ئەيلەپ، مۇجادەلە ۋە مۇھاربەگە تۇردى: ئۇ كۈنى ئارام ئېلىشتى. ئەرتىسى چېچىدىن تىرىنقىغىچە قوراللانغان ئۇ ئىككى تەرەپ لەشكەرلەر روبىرو بولۇشۇپ، سەپلىرىنى راۋرۇس قىلغان ھالدا جەڭگە كىرىشتى). 262- ت هە.

شول کیجه‌سی تونکانی کروهی تمام اوتوب بولدی (شۇل

كەچەسى تۇنگانىي گۇرۇھى تەمام ئۆتۈپ بولدى: شۇ كېچىسى، تۆگىگانلار قوشۇنى پۈتۈنلەي ئۆتۈپ بولدى). 268- ت هه.

<u>شول كيجەسى</u> شريف مدينه منورەنينك توش لاريغه جناب الحضرت عليه الصلاوت والتحيه كيردى (شۇل كەچەسى شەرىفى مەدىنەئى مۇنەۋۋەرەنىڭ تۈشلەرىغە جەنابۇلھەزرەت ئەلەيھىس سەلاۋاتۇ ۋەتتەھىييە كىردى: شۇ كېچىسى، مەدىنە مۇنەۋۋەرە شەھرىنىڭ شەھەر باشلىقىنىڭ چۈشىگە جانابىي پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام كىردى). ت هه. 185- چ ت.

«4» بەزى ئىسىملار « -لار (-لار// -لەر) » قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن رەۋىشلىشىپ كېتىدۇ. مەسىلەن:

<u>كوزلار</u> بيزكاك كوب بولور انداق روايت قيلديلاركيم چوپچوق بيزكاك بولغاندور (كۆزلەر بەزگەك كۆپ بولۇر، ئانداق رىۋايەت قىلدىلاركىم، چوپچۇق بەزگەك بولغاندۇر: <u>كۆزدە</u>، بەزگەك كېسىلى كۆپ بولىدۇكى، « قۇشقاچمۇ بەزگەك كېسىلىگە دۇچار بولغان» دېگەن رىۋايەت بار). ب ن. 316- چ ت.

<u>يازلار</u> عير ديواندا اكثر مغولى بورك كييار ايدى (يازلار غەيرى دىۋاندا، ئەكسەر موغۇلىي بۆرك كىيەر ئەدى: <u>يازدا</u>، ئىشخانىدا ئىشلىمىگەن چاغلىرىدا، كۆپىنچە موڭغۇلچە قالپاق كىيىپ يۈرەتتى). ب ن. 325- چ ت.

§6. ئىسىملارنىڭ خەۋەر بولۇپ كېلىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىمۇ ئىسىم جۈملىلەردە، ئىسىم سۆزلەر خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ. ئەمما، ئالاھىدىلىك شۇكى، مەزكۇر خەۋەر بولۇپ كەلگەن ئىسىم ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆزنىڭ ئاخىرىغا ئادەتتە، « **ايرور** (**ئەرۇر**)، **دور** (**دۇر**)، **تور** (**تۇر**)، **دورور** (**دۇرۇر**)، **تورور** (**تۇرۇر**) » شەكلىدىكى خەۋەر بەلگىسى

قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

عار انداغ كنكرو وسيغ مكان دور (غار ئانداغ كەڭرۇ ۋەسىئ مەكاندۇر: غار شۇ قەدەر كەڭ ۋە ئازادە ماكاندۇر). 366- ت هـ. **اول ايكولان ملغون دور** (ئول ئىكەۋلەن مەلئۇندۇر: ئۇ ئىككەيلەن مەلئۇندۇر). 379- ت هـ. **اتارعه اوق ايرور ميڭگان لارينك يا سرو بستان دور** (ئاتارغە ئوق ئەرۇر مىڭگانلارنىڭ يا سەرۋى بوستاندۇر: كىرپىكلىرنىڭ يا ئوقيانىڭ ئوقىدۇر، يا بوستانلىقتىكى گۈزەل سەرۋىدۇر). هىرقەتىي — گۈمنام: 514- ئۇ ك ن.

نسيمي نينك سوزى گرچه دم عيسى دور اى منكر،
سنكا كار ايلاماس نيچون كى يوقدور حق قه اقارينك.
- نسيمى .

نەسىمىنىڭ سۆزى گەرچە دەمى ئىيسادۇر، ئەي مۇنكىر، ساڭا كار ئەيلەمەس نەچۈن كى، يوقدۇر ھەققە ئىقرارىڭ.

- نەسىمىي.

ئەي ئىنكار قىلغۇچى، نەسىمىنىڭ سۆزى گەرچە ئىيسا پەيغەمبەرنىڭ دەم — نەپەسىدەك ھاياتبەخش بولسىمۇ، ساڭا كار قىلمايدۇ، چۈنكى سەن ھەقنى تونۇمايسەن — دە. (قاراڭ: 540 — ئە ئۇ م ت)

من فلك نينك گرديشيندين بولماميشمن ناتوان،
يارنينك سويماسليكيدور جانيمه كار ايلاگان.

مەن فەلەكنىڭ گەردىشىندىن بولمامىشمەن ناتەۋان،
يارنىڭ سۆيمەسلىكىدۇر جانىمە كار ئەيلەگەن.

مەن پەلەكنىڭ گەردىشى تۈپەيلىدىن ناتىۋان بولغان ئەمەس، جېنىمغا تەسىر قىلغىنى ۋە مېنى بۇ ھالغا چۈشۈرۈپ قويغىنى يارنىڭ سۆيمەسلىكىدۇر.

جان و دل باردی عدم ساری سنینك آعزینك اوجون،
اول آعیز فکریدور ایل گا دنیانی تار ایلاگان.

جانۇ دىل باردى ئەدەم ساری سەنىڭ ئاغزىڭ ئۈچۈن،
ئول ئاغىز فىكرىدۇر ئەلگە دۇنيانى تار ئەيلەگەن.

سېنىڭ ئاغزىڭنىڭ دەردىدىن جان ۋە كۆڭۈل يوقلىش تەرىپىگە قاراپ يۈزلەندى؛ كىشىلەرگە بۇ دۇنيانى تار قىلغان نەرسىمۇ يەنە ئاشۇ ئېغىزىڭنىڭ خىيالىدۇر.

اوزگادین قیلمام شکایت کیم عزیزیم کوزیده،
اوت عه توشکور بوکونکولدور لطفی نی خار ایلاگان.
- لطفی.

ئۆزگەدىن قىلمام شىكايەتكىم، ئەزىزىم كۆزىدە،
ئوتغا تۇشكۇر بۇ كۆڭۈلدۇر لۇتفىينى خار ئەيلەگەن.

باشقىسىدىن شىكايەت قىلمايمەن، ئۇ ئەزىزىمنىڭ كۆزى ئالدىدا مەن لۇتفىينى خار قىلغان نەرسە ئوتقا چۈشكۇر مۇشۇ كۆڭلۇمدۇر. (قاراڭ: 582 – ئە ئۇ م ت)

بەزەن ئەھۋاللاردا، خۇسۇسەن نەزمىلەردە، « دۇر// تۇر » شەكلىدىكى خەۋەر قوشۇمچىسى خەۋەرنىڭ كەينىگە ئەمەس، بەلكى ئالدىغا قوشۇلۇپ كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

لب لارینک دور شهد و شکر یا دورور کان نبات (لەبلەرىڭدۇر شەھدۇ شەكەر يا دۇرۇر كانى نەبات : لەۋلىرىڭ يا قەن – شېكەر ياكى ناۋات چىقىدىغان كاندۇر). قەلەندەر: 474- ئۇ ك ن.

ئەگەر خەۋەر بولۇپ كەلگەن ئىسىم مەزكۇر جۈملە ئىگىسىگە سىپايىلىك ۋە ھۆرمەت بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن ئۆزىگە « - لار » قوشۇمچىسىنى قوشۇپ كەلسە، مەزكۇر « - لار » قوشۇمچىسى ئادەتتە « - دۇر// - تۇر » دىن كېيىن قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

ملا عبدالقادر اخوند مفتی ملا فقیه متشرغ خوش طبع و خوش ملاقات علم اشعارعه مایل و بزم آرالیق عه قایل کشی دورلار (موللا

ئابدۇلقادىر ئاخۇند مۇفتى موللا، فەقىھ، مۇتەشەررىئ، خۇشتەبئ ۋە خۇشمۇلاقات، ئىلمى ئەشئارغا مايىل ۋە بەزمئارالىقغا قايىل كىشىدۇرلار: موللا ئابدۇلقادىر ئاخۇن مۇپتى، ئالىم، قانۇنچى، شەرئىەتپەرۋەر، خۇشخۇي، چىقىشقاق، شائىرلىقىقا مايىل، بەزمە قۇرۇشقا قايىل كىشىدۇر). 286- ت ھە.

ئەگەر خەۋەر بولۇپ كەلگەن ئىسىم I، II شەخس ئالماشلىرى بىلەن بىرىكىپ كەلگەندەك بولسا، بۇ ھالدا خەۋەر بەلگىسى رولىدىكى « - دۇر// - تۇر » قوشۇمچىسى مەزكۇر ئالماشلارنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

يمان كورمانىك منى دوستلار ايكام نينىك بر قولي دور من،

كيشى قدريمنى بىلمايدور وطن نينىك گوهرى دور من.

(يامان كۆرمەك مەنى دوستلار ئىگەمنىڭ بىر قۇلىدۇرمەن؛ كىشى قەدىرىمنى بىلمەيدۇر ۋەتەننىڭ گەۋھەرىدۇرمەن). موللا بىلال: 594- ئۇ ك ن.

§7. ئورۇن- تەرەپ ئىسىملىرى

مۇئەييەن بىر شەيئىنىڭ كونكرېت ئورنى ياكى جەھەت – تەرىپىنى بىلدۈرىدىغان « **است** (ئاست)، **اوست** (ئۈست)، **الد** (ئالد)، **آرد** (ئارد : ئارقا)، **آرقه** (ئارقا)، **كين** (كەين)، **ايج** (ئىچ)، **تاش**، **مغرب** (مەغرىب)، **مشرق** (مەشرىق)، **شمال** (شىمال)، **جنوب** (جەنۇب)، **يقا// يقه** (ياقا)، **چت** (چەت)، **بورجك** (بۈرجەك)، **ارا** (ئارا)، **اورتا** (ئورتا) » قاتارلىق ئىسىملار چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ھەر قانداق بىر ئىسىم سۆزلەرگە ئوخشاشلا شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەنمۇ، كېلىش كاتېگورىيە قوشۇمچىلىرى بىلەنمۇ بىمالال تۇرلىنىپ

كېلىدۇ. مەسىلەن:

ابولقاسم پانصدنى نياز جاكم بيك ارقەسيدين مانكدورعان ايدى (ئەبۇلقاسىم پانسەدنى نىياز ھاكىم بەگ ئارقاسىدىن ماڭدۇرغان ئەدى). 267- ت ھە.

توش وقتى نينك الدى و كينى دا هم كون توشادور (تۇش ۋەقتىنىڭ ئالدى ۋە كەينىدە ھەم گۈن تۇشەدۇر: چۈش ۋاقتىنىڭ ئالدى ــ كەينىدىمۇ ئوخشاشلا كۈن نۇرى چۈشىدۇ). 366- ت ھە.

بعضەسى حاضربار بعضەسينى اوستوم داكى ديوان بيكى اوتنى طريقەدا آليب لازم قيلدى (بەئزەسى ھازىر بار، بەئزەسىنى ئۈستۈمدەكى دىۋانبېگى ئۆتنى تەرىقەدە ئالىپ لازىم قىلدى). 311- ت ھە.

بر آى ايجيدا عامل **خان تورم دين قادر پانصدعه اوتى** (بىر ئاي ئىچىدە، ئامىلخان تۇرەمدىن قادىر پانسەدغە ئۆتتى). 265- ت ھە.

4- بو اقليم ايچره ايستاب كورماديم سينديك پرى وشنى، يوزونك كا تلموروب جان بركالى بسيار ارمانيم.

بۇ ئىقلىم ئىچرە ئىستەپ كۆرمەدىم سەندەك پەرىۋەشنى،
يۈزۈڭگە تەلمۈرۈپ جان بەرگەلى بىسيار ئەرمانىم.
بۇ دۇنيادا سەندەك پەرىزات سۈپەت يارنى ئۇچراتمىدىم،
يۈزۈڭگە تەلمۈرۈپ تۇرۇپ جان بېرىش ــ بىر ئىنسان ئارمىنمدۇر. (قاراڭ: 158 ــ ئە ئۇ م ت)

بيزلار كوجادا شهر نينك تاشيده مزار باغ ديكان يردا ايدوك (بىزلەر كۇچادا شەھرنىڭ تاشىدا، « مەزار باغ » دەگەن يەردە ئەدۇك: بىز كۇچا شەھرنىڭ سىرتىدىكى « مازارباغ » دېگەن يەردە ئىدۇق). 305- ت ھە.

منينك ير يوزى دا يورماك ليكيم جرام بولدى ديكان عقيداتى برله

يەر آستى عە كيردى (مەنىڭ يەر يۈزىدە يۈرمەكلىكىم ھەرام بولدى دەگەن ئەقىداتى بىرلە يەر ئاستىغا كىردى: « مېنىڭ يەر يۈزىدە يۈرۈشۈم ئەمدى ھارام بولدى » دېگەن ئەقىدە بىلەن، يەر ئاستىغا كىردى). 300- ت ھە.

يوقاردا ذكر بولغان چهار ضرب دوگاه سى گاه پنجگاه‌لار دوركيم مغرب مشرق اراسيدا معروف دور (يۇقاردا زىكر بولغان چەھار زەرب، دۇگاھ، سەگاھ، چەھارگاھ، پەنجگاھلاردۇركىم، مەغرىب — مەشرىق ئاراسىدا مەئرۇفدۇر: يۇقىرىدا بايان قىلىنغان چاھارزەرب، دۇگاھ، سەگاھ، چاھارگاھ ۋە پەنجگاھلار ئالەمنىڭ ھەممە يېرىدە مەشھۇردۇر). مۆجىزىي: 27- ت مۇ.

اوعورلار جان زنخدانينك آرا خال،
كى بابل چاهى نينك عيارى دور بو.
ئوغۇرلار جان زەنەخدانىڭ ئارا خال،
كى بابىل چاھىنىڭ ئەييارىدۇر بۇ.
زىناقلىرىڭ ئارىسىدىكى خالىڭ جانىنى ئوغۇرلايدۇكى، بابىلۇن زىندانىغا چۈشكەن ئەييارمىكىنە بۇ؟! (161 — ئە ئۇ م ت)

سلطان **قرايدوركى بو اوى‌نينك بورجكيده بر طنبوربار ايردى** (سۇلتان قارايدۇركى، بۇ ئۆينىڭ بۇرجەكىدە بىر تەنبۇر بار ئەردى: سۇلتان بۇ ئۆينىڭ بۇرجىكىدە بىر تەنبۇرنىڭ تۇرغانلىقىنى كۆردى). 35- ت مۇ.

سيحون **درياسى قورعانى‌نينك آستيدين آقار قورعانى بلند جر اوستيدا واقع بولوب تور** (سەيھۇن دەريا‌سى قورغانىنىڭ ئاستىدىن ئاقار؛ قورغانى بۇلەند جەر ئۈستىدە ۋاقئ بولۇپتۇر: سەيھۇن دەريا‌سى شەھەر سېپىلىنىڭ ئاستىدىن ئېقىپ ئۆتەتتى؛ شەھەر قەلئەسى ئېقىنىڭ ئۈستىدە ئېگىز قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى). بابۇر: ب ن. 318- چ ت.

فرعانه ولايتى بشينجى اقليم دين دور معمورد نينك كنارسى واقع

بولوبتور شرقي كاشغر عربي سمرقند جنوبي بدخشان نينك سرحدى تاغلارى و شماليدا اكرچه بورون شهرلار بار ايكاندور مثل الماليغ و الماتو و يانكى كيم كتب دا اطراربيتيرلار (فەرغانە ۋىلايەتى بەشىنچى ئىقلىمدىندۇر. مەئمۇرەنىڭ كەنارسى ۋاقىئ بولۇپتۇر. شەرقى كاشغەر، غەربى سەمەرقەند، جەنۇبى بەدەخشاننىڭ سەرھەدى تاغلارى ۋە شىمالىدا ئەگەرچە بۇرۇن شەھرلەر بار ئەكەندۇر مىسلى ئالمالىغ ۋە ئالماتۇ ۋە ياڭىكىم، كۇتۇبدا « ئوترار » بىتىرلەر: پەرغانە ۋىلايىتى بەشىنچى ئىقلىم (قىتئە) گە تەۋە بولۇپ، مەمۇر — مۇنبەتچىلىكىنىڭ بويىغا جايلاشقان. ئۇنىڭ شەرق تەرىپى كاشغەر، غەرب تەرىپى سەمەرقەند، جەنۇب تەرىپى بولسا، بەدەخشان تاغلىرى بىلەن تۇتىشىدۇ. ئۇنىڭ شىمال قىسمىدا، بۇرۇن ئالمالىغ، ئالماتۇ ۋە تارىخ كىتابلىرىدا (ئوترار) دېگەن نام بىلەن قەيت قىلىنىدىغان (ياڭى) دېگەن شەھەرلەر بولغانىكەن). 308- چ ت.

§8. ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلار

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا كۆپ ئىشلىتىلىدىغان ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ مۇھىملىرى دەپ تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

ئا. ئىسىم ۋە سۈپەتتىن ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلار

Δ - **ليغ// - ليق // - ليک:**

جيات ليق (ھەياتلىق)، **ارام ليق** (ئارامليق)، **امان ليق** (ئەمانلىق)، **پادشاه ليق** (پادىشاھلىق)، **پرمان بردار ليق** (پەرمانبەردارلىق)، **اش ليق** (ئاشلىق)، **آياغ ليق**

(ئاياغلىق)، **سقال ليق** (ساقاللىق)، **اعتقاد ليق**(ئىشەنچادلىق)... **باش ليغ** (باشلىغ)، **ارا ليغ** (ئارالىغ)، **اورتاچاعليغ** (ئورتاچاغلىغ)، **اندجان ليغ** (ئەندجانلىغ)، **بزم ساز ليغ** (بەزمسازلىغ)، نظم **ساز ليغ** (نەزمسازلىغ)، **جهان گير ليغ** (جەھانگىرلىغ)، **كمراه‌ليغ** (گۇمراھلىغ)... **عزت‌ليك** (ئىززەتلىك)، **قباجت‌ليك** (قەباھەتلىك)، **كرامت‌ليك** (كەرامەتلىك)، **سغادت‌ليك** (سەئادەتلىك)، **دشمن‌ليك** (دۇشمەنلىك)، **الفت‌ليك** (ئۇلفەتلىك)، **چوب خط ليك** (چوبخەتلىك: چوپقەتلىك، چوپقەتچىلىك)...

ملاحث دا لبينك كا قند و شكر قانده تنك بولسون،

نزاكت ليك قولونك عه سو قويالماس خان قيزى خانيم.

مەلاھەتدە لەبىگگە قەندۇ شەكەر قاندا تەڭ بولسۇن،

نەزاكەتلىك قولۇڭغا سۇ قۇيالماس خان قىزى، خانىم.

خېنىم، شېرىنلىكتە لېۋىگگە قەن ــ ناۋاتمۇ تەڭلىشەلمەيدۇ؛

نازاكەتلىكتە خانىملىك قىزىمۇ قولۇڭغا سۇ قۇيۇپ بېرەلمەيدۇ.

(159 – ئە ئۇ م ت)

اى نوائى قاچماعيل همدم ليغيمدين كوركى بار،

گر سنكا مهرين كم ايتى بيزكا يكسان قالدى مو.

- نوائى.

ئى، نەۋائىي! قاچماغىل ھەمدەملىغىمدىن، كۆركى يار

گەر ساڭا مېھرىن كەم ئەتتى، بىزگە يەكسان قالدىمۇ؟

- نەۋائىي.

ئەي نەۋائىي، دوستلۇقۇمدىن قاچما، كۆرگىنىكى، يار ساڭا ئانچە كۆيۈنمىگەنىكەن، بىزگە بىر خىل بولۇپ قالالىدىمۇ؟ (159 – ئە ئۇ م ت)

فقرليق ذوقينى **سورمانك شوكت و جاه اهليدين،**

اول صعوبت لذتين **بى خانمانلاردين سورانك.**

فەقرلىق زەۋقىنى سورماڭ شەۋكەتۇ جاھ ئەھلىدىن،
ئول سۇئۇبەت لەززەتىن بىخانۇمانلاردىن سوراڭ.
يوقسۇللۇقنىڭ زوقىنى شان ـ شەۋكەتلىك ۋە مەرتىۋىلىك
كىشىلەردىن سورىماڭ، بۇنداق قىيىنچىلىقنىڭ لەززىتىنى ئۆي ـ
ماكانسىزلاردىن سوراڭ. (418 ـ ئە ئۇ م ت)

بابر اول گل جور ايتار اعياردين نه يخشى ليق،
گل نينك آزارى بو بولسه واه نه بولغاى خارنينك.

ـ بابر.

بابۇر، ئول گۈل جەۋر ئەتەر، ئەغياردىن نە ياخشىلىق،
گۈلنىڭ ئازارى بۇ بولسا، ۋاھ، نە بولغاي خارنىڭ.

ـ بابۇر.

ئەي، بابۇر! ئۇ گۈل جاپا سالغان يەردە، ياتلاردىن نېمە
ياخشىلىق كەلسۇن؟ گۈلنىڭ ئازارى بۇ بولسا، تىكەننىڭ قانداق
بولۇپ كېتەر ـ ھە؟ (616ـ ئە ئۇ م ت)

Δ ـ لوغ // ـ لوق // ـ لوک:

سولوغ (سۇلۇغ)، **جادولوغ** (جادۇلۇغ)، **بوى لوغ** (بويلۇغ)، **قاموش لوق // قموش لوق** (قامۇشلۇق)، **بيحضورلوق** (بىھۇزۇرلۇق)، **قاوون لوق** (قاۋۇنلۇق)، **اوزوم لوک** (ئۈزۈملۈك)، **يوز لوک** (يۈزلۈك)، **اوى لوک** (ئۆيلۈك)، **اولوغ كوزلوک** (ئۇلۇغ كۆزلۈك)، **توز لوک** (تۈزلۈك)...

Δ ـ جى// ـ چى:

پاداجى (پاداچى)، **سوچى** (سۇچى)، **قوى چى** (قويچى)، **زكواتجى** (زەكاتچى)، **چراغ جى** (چىراغچى)، **قونداق جى** (قوندا قچى)، **جارچى** (جارچى)، **ايش جى** (ئىشچى)، **چابقون جى** (چاپقۇنچى)، **اشليق جى** (ئاشلىقچى)، **اق نان جى** (ئاقنانچى)...

Δ - **جيليق // - چيليک:**

ديهقان جيليق (دېهقانچىلىق)، **ناشكرچيليک** (ناشۇكۇرچىلىك)، **قجت‌چيليک** (قەھەتچىلىك)، **سخن‌چيليک** (سۇخەنچىلىك)...

Δ - **ماج//- ماچ: تىل ماچ** (تىلماچ، تەرجىمان)

Δ - **ئەش: خان ئەش ـــ خانەش ـــ خانىش**(پادىشاھنىڭ خوتۇنى)

Δ - **لاق:**

يايلاق// ييلاق// يای لاق (يايلاق)، **اوت لاق** (ئوتلاق)، **بوق لاق** (پوقلاق)، **قيش لاق** (قىشلاق)، **پای لاق** (پايلاق)، **تای لاق** (تايلاق)، **قرا لاق** (قارالاق)، **تار لاق** (ئېتىزلىق)...

Δ **جه // - چه:**

ارال جه (ئارالچه)، **قصبه چه** (قەسەبەچە: ناھىيە، كىچىك شەھەر)، **صندوق جه** (سانـدۇقچه)، **باغ جه** (باغچا)، **تاريخ چه** (تارىخچه)، **طاق چه** (تاقچه: تەكچه)، **زورق چه** (زەۋرەقچه: قېيىق)، **روم چه** (رۇمچه: كىچىك رۇم، ئۇرۇمچى)...

Δ - **باز:**

قمارباز (قۇمارباز// قمار باز)، **جان باز** (جانباز)، **سر باز** (سەر باز)، **كبوتر باز** (كەبۇتەر باز)، **ايت باز** (ئىتباز)، **جهان باز** (جەھانباز)...

Δ - **دار:**

جان دار (جاندار)، **وطن دار** (ۋەتەندار)، **منصب‌دار** (مەنسەبدار)، **حكوم‌دار** (ھۆكۈمدار)، **عمل‌دار** (ئەمەلدار)، **علم‌دار** (ئەلەمدار)، **جهان دار** (جەھاندار)...

Δ - **دان:**

خاك‌دان (خاكدان)، **يخ دان** (يەخدان)، **سخن دان**

(سۇخەندان)، **اوق دان** (ئوقدان)، **سو دان** (سۇدان)، **گفت دان** (گوفتدان:گەپدان)...

Δ - **كار: كناه كار** (گۇناھكار)، **ياد كار** (يادكار)، **طلب كار** (تەلەبكار)، **ايجا دكار** (ئىجادكار)، **تجفه كار** (تۆھپەكار)، **هدايت كار** (ھىدايەتكار)...

Δ - **گار** :

روز گار (روزگار)، **ساز گار** (سازگار)...

Δ - **زار:**

مرغ زار (مۇرغزار)، **خار زار** (تىكەنلىك)، **گل زار** (گۈلزار)، **درخت زار** (دەرەختزار)، **چمن زار** (چەمەنزار)، **يشيل زار** (ياشىلزار)...

Δ - **گاه// - كاه:**

زيارت كاه (زىيارەتگاھ)، **عيد كاه** (ئەيدگاھ)، **دست گاه** (دەستگاھ)، **ارام گاه** (ئارامگاھ)، **تخت گاه** (تەختگاھ)، جنگ گاه (جەڭگاھ)، قرارگاه (قارارگاھ)، بارگاه ، چھارگاه (چەھارگاھ)، ، **خواب گاه** (خابگاھ)...

Δ - **پز (پەز):**

آش پز (ئاشپەز)، **كله پز** (كەللەپەز // كاللاپەز)، **زاسوى پز** (زاسۇيپەز)، **نان پز** (نانپەز)، **پل پز** (پۇلپەز)...

Δ - **كش (كەش):**

جاروب كش (جارۇبكەش: سۇپۇرگۈچى، تازىلىق ئىشچىسى)، **پيش كش** (پىشكەش: سوۋغا ــ سالام، ھەدىيە)، **آب كش** (ئابكەش؛ ئەپكەش)، **عرابه كش** (ئارابەكەش). **جفا كش** (جەفاكەش)، **مجنت كش** (مەھنەتكەش)...

Δ - **كوى// گوى** (گۇي):

درس كوى (دەرسگۇي: دەرس بەرگۈچى)، **دعا گوى** (دۇئاگۇي: دۇئا قىلغۇچى، تەلەپ قىلغۇچى)، **پارس گوى** (پارسگۇي: پارسپەرەس، پارس تىلىدا يېزىپ، سۆزلىگۈچى)، **تورکى گوى** (تۈركىيگۇي: تۈركچە يازغۇچى)، **سخاوت كوى** (سەخاۋەتگۇي: سېخىلىق قىلغۇچى)...

Δ - **شوناس// شناس** (شۇناس):

انجوم شناس (ئەنجۇمشۇناس)، **تيل شوناس** (تىلشۇناس)، **دين شناس** (دىنشۇناس)...

Δ - **نامه:**

مجيت نامه (مۇھەببەتنامە)، **گوهر نامه** (گەۋھەرنامە)، **شاه نامه** (شاھنامە)، **ييل نامه** (يىلنامە)، **هدايت نامه** (ھىدايەتنامە)...

Δ - **گير// - كير:**

جهان گير (جەھانگىر)، **عالم گير** (ئالەمگىر)، **فالگير** (فالگىر)، **گلاب گير** (گۈلابگىر)...

Δ - **بردار (بەردار):**

فرمان بردار// پرمان بردار (پەرمانبەردار)

Δ **ستان:**

كوهستان (كوھىستان: تاغلىق)، **موعولستان** (موغۇلىستان)، **كباب ستان** (كەبابىستان: كاۋاپخانا)، **عرايبستان** (غەرايىبىستان)، **اويونجاق ستان** (ئويۇنجاقىستان: بالىلار ئويۇنچۇق مەيدانى)...

Δ - **زاده:**

خان زاده (خانزادە)، **شاه زاده** (شاھزادە)، **بيک زاده** (بەگزادە)، **حصار زاده** (ھىسارزادە)، **باى زاده** (بايزادە)...

Δ - **خانه:**

الجى خانه (ئەلچىخانە)، **اعتكاف خانه** (ئىئتىكافخانە)، **درس خانه** (دەرسخانە)، **قوش خانه** (قۇشخانە)، **طرب خانه** (تەرەبخانە)، **طهارت خانه** (تەھارەتخانە)، **قرائت خانه** (قىرائەتخانە)، **كتب خانه** (كۇتۇبخانە)...

Δ - **افشان** (ئەفشان):

نورافشان (نۇرەفشان)، **گل افشان** (گۈلەفشان)، **درافشان // دورافشان** (دۇرەفشان)، **عنبرافشان** (ئەنبەرەفشان)، **زرافشان** (زەرەفشان: زەر چاچقۇچى، ئالتۇن چاچار)...

Δ - **وش** (ۋەش):

پری وش (پەرىۋەش)، **مەوش** (مەھۋەش) // **ماه وش** (ماھۋەش)، **قمروش** (قەمەرۋەش : ئايجامال، گۈزەل).

Δ - **انگیز// - انکیز** (- ئەنگىز):

عشرت انگیز (ئىشرەتەنگىز // ئىشرەت ئەنگىز)، **فتنه انکیز** (فىتنەنگىز // فىتنە ئەنگىز: پىتنە ــ غەۋغا قوزغىغۇچى)...

Δ - **شوی (شۇي):**

الم شوی (ئەلەمشۇي: دەرد ــ ئەلەمنى يۇغۇچى)، **چرخ شوی** (چەرخشۇي: ئاسماننى يۇغۇچى).

Δ - **انداز** (ئەنداز):

خاره انداز (خارەئەنداز: تاش ئاتقۇچى،تاش قارغۇچى)، **عشق انداز** (ئىشقەنداز: مۇھەببەت غەۋغاسى تېرىغۇچى)، **قرعه انداز** (قۇرئەئەنداز // قۇرئەنداز: پال سالغۇچى)...

Δ **جو //جوی: عیب جو** (ئەيبجو: ئەيىب ئىزدىگۈچى)، رضا **جو** (رىزا جو: رازىلىق ئىزدىگۈچى)

Δ - **نما// نمای:**

جلوه نما (جىلۋەنەما: جىلۋە كۆرسەتكۈچى)، **صورت نمای**

(سۈرەتنەماي: سۈرەت كۆرسەتكۈچى)، **جهان نما** (جەهاننەما: جاهاننى كۆرسەتكۈچى)...

Δ - **سرا// سراى:**

دستان سرا (دەستانسەرا: داستان ئېيتقۇچى)، **نغمه سراى** (نەغمە سەراي: نەغمىچى، كۈيچى).

Δ - **آميز (- ئامىز):**

رنگ آميز (رەڭ ئامىز: رەڭدار، رەڭلىك)، **خون آميز** (خۇن ئامىز// خۇنامىز: قان ئارىلاش، قانلىق).

Δ - **افزا** (- ئەفزا):

جيات افزا (ھەياتەفزا: جان ئاتا قىلغۇچى)، **روح افزا** (روھەفزا: روھلاندۇرغۇچى)

Δ - **افكن** (- ئەفكەن):

شغله افكن (شوئلەئەفكەن: ئوت چاچقۇچى)، **قهر افكن** (قەھرەفكەن: قەھر- غەزەپ چاچقۇچى)، **ظلمت افكن** (زۇلمەتەفكەن: قاراڭغۇلۇق يايغۇچى)، **اشك افكن** (ئەشكەفكەن: ياش تۆككۈچى)، **لغبه افكن** (لۇئبەفكەن// لۇئبەئەفكەن: ئويۇنچى)...

Δ - **انديش** (- ئەندىش):

خيرانديش (خەيرەندىش: ياخشىلىق ئويلىغۇچى)، **فكرت انديش** (فىكرەتەندىش: چوڭقۇر ئەتراپلىق ئويلىغۇچى)

Δ - **پوش:**

رو پوش (يۈز ياپقۇ، چۈمبەت، چۈمبەل)، **سيه پوش** (سىيەھپوش: قارا كىيىملىك)، **اخضر پوش** (ئەخزەر پوش: يېشىل كىيىملىك)

Δ **پيما// پيماى:**

بجر پيما (بەھر پەيما: دېڭىز كەزگۈچى)، **اسمان پيماى** (ئاسمانپەيماي: ئاسماننى كەزگۈچى)، **بادەپيما** (بادە پەيما: ساقى)

Δ - پذير (- **پەزىر**):

دلپذير (دىلپەزىر: دىلغا ياقىدىغان)، **نصيحت** پذير (نەسىھەتپەزىر: نەسىھەت ئاڭلايدىغان)...

Δ - **پيوند** (پەيۋەند):

درد پيوند (دەردپەيۋەند: دەرتمەن)، **نقش پيوند** (نەقشپەيۋەند: نەقشلىك؛ نەققاش)، **فسانه پيوند** (فەسانەپەيۋەند: ھېكايىچى)، **چاره پيوند** (چارەپەيۋەند: ئامال قىلغۇچى)...

Δ - **ور** (- ۋەر):

بهره‌ور (بەھرەۋەر: بەھرىلەنگۈچى)، **تاج ور** (تاجۋەر: تاجدار)

Δ - **وار**:

بلبل وار (بۈلبۈلۋار: بۈلبۈلدەك)، **دشمن وار** (دۈشمەنۋار: دۈشمەنگە ئوخشاش)، **كله وار** (كەللەۋار: كاللىدەك؛ كاللەك يىپقا ئوخشاش)...

Δ - **بان**:

باغبان، ساربان، پاسبان، مهربان (مەھرىبان؛ مۆھۈربان)...

Δ - **بار**:

عنبر بار (ئەنبەر بار: ئىپار ياغدۇرغۇچى)، **گوهربار** (گەۋھەر بار: گۆھەر چاچقۇچى)، **كافور بار** (كافۇر بار: خۇشپۇراق چاچقۇچى)...

Δ - آرا (- ئارا):

دلآرا (دىلارا: دىلنى بېزىگۈچى، كۆڭۈلنى شاد قىلغۇچى)،

مجلس آرا (مەجلىسارا: ئولتۇرۇشنى قىزىتقۇچى)، **عالم آرا** (ئالەمارا: جاھان بېزىكى، ئالەمنىڭ يارىشىقى)...

Δ - **پاش:**

زر پاش (زەرپاش: زەر چاچقۇچى)، **نور پاش** (نۇر چاچقۇچى)، **گوهر پاش** (گەۋھەر پاش: گۆھەر چاچقۇچى، ئېغىزىدىن سۆز گۆھەرلىرىنى تۆككۈچى)...

Δ - **گر** (گەر):

سودا گر (سەۋداگەر)، **سجر گر** (سىھرگەر)، **زر گر** (زەرگەر)، **التون گر** (ئالتۇنگەر)

Δ - **ريز** (- **ريز**):

اشک ريز (ئەشكىرىز: ياش ئاققۇزغۇچى)، **آب ريز** (ئابرىز: سۇ ئېقىتىدىغان يول، ئەۋرەز)، **کوهرريز** (گەۋھەررىز: گۆھەر ئېقىتقۇچى، ئېغىزىدىن گۆھەر مىسال گۈزەل كەلىمىلەرنى تۆككۈچى)...

Δ - **فشان** (- **فشان**):

آتش فشان (ئاتەشفىشان: ئوت چاچقۇچى)، **اشک فشان** (ئەشكفىشان: ياش تۆككۈچى)، **گنج فشان** (گەنجفىشان: ئېغىزىدىن قىممەتلىك خەزىنىلەرنى تۆككۈچى)...

Δ - **سوز:**

عالم سوز (ئالەمسوز: جاھاننى كۆيدۈرگۈچى)، **دل سوز** (دىلسوز: يۈرەكنى كۆيدۈرگۈچى)...

ئە. پېئىللدىن ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلار

Δ - **وق** (- **ئۇق**// - **وغ** (- **ئۇغ**// - **وک** (- **ئۇك**// - **ئۈك**):

ياپ - وق (ياپۇق)، **بويور- وق** (بۇيرۇق) // **بويور- وغ**

(بۇيۇرۇغ←بۇيرۇغ)، **اول - وک** (ئۆلۈك)، **کوه - وک** (کۆموك)...

Δ- ق// - غ// - ک:

يومشا- ق (يۇمشاق) **سورا- غ** (سوراغ)، **ياسا- ق** (ياساق)، **يورو- ق** (يورۇق)، **قورو – ق** (قورۇق)، **چوچو- ک** (چۇچۇك)، **پوتو- ک** (پۇتۇك)، **چورو- ک** (چۇرۇك)، **يايلا- ق** (يايلاق)، **قيشلا- ق** (قىشلاق)...

Δ - اق (ئاق) // اغ (ئاغ):

قوچ - اق (قۇچاق)، **توس - اق** (توساق)، **اوش - اق** (ئۇشاق)

Δ - الغو (ئالغۇ):

قونا- الغو (قونالغۇ)، **تور- الغو** (تۇرالغۇ)، **توس - الغو** (توسالغۇ)...

Δ - يم // - وم (ئسم // - ئۇم// ئۆم// - ئۇم):

يار- يم (يارىم: يېرىم، پۇچۇق)، **اد - يم** (ئاتىم)، **يە- يم** (يەتىم)، **اول - وم** (ئۆلۈم)، **کور- وم** (کۆرۈم)، **يوت- وم** (يۇتۇم)...

Δ - ول (ۋۇل):

قرا – ول (قاراۋۇل)، **باقا – ول** (باقاۋۇل: دېۋان ۋەزىرى)، **ساقا – ول** (ساقاۋۇل: مۇھاپىزەتچىلەر باشلىقى)، **يورتا – ول** (يۇرتەۋۇل: پىيادە ماڭغۇچى، پىيادە ئەسكەر)...

Δ - ش:

يغلا- ش (يىغلاش)، **يارا – ش** (ياراش)، **دورا- ش** (دوراش)، **سۆزله- ش** (سۆزلەش)، **اوقو- ش** (ئوقۇش)، **اوخشا- ش** (ئوخشاش)...

Δ- **ى** (- **ئى**): **ياغ- ى** (ياغى: دۇشمەن؛ ئۇرۇش، يېغىلىق)

Δ - **من** (- **مەن**): **كوچ- من** (كۆچمەن)

Δ - **ماج// - ماچ: توت- ماچ** (تۇتماچ)، **قاور- ماج** (قاۋۇرماچ)...

Δ - **اك** (- ئەك): **بول - اك** (بۆلەك)، **كوچ- اك** (كۆچەك)

§9. ئىسىملارنىڭ ئائىتلىك قوشۇمچىلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، تۆۋەندىكى قوشۇمچىلار ئىسىم ياكى ئىسىم ئورنىدىكى سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، ئائىتلىك ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدۇ.

Δ - **غى// - قى// - كى:**

بورون- عى (بۇرۇنقى)، **اوّل- عى** (ئەۋۋەلقى)، **ايلكارى- كى// ايلكرى- كى** (ئىلگىرىكى)، **ايجكرى- كى** (ئىچكىرىكى)، **تاشقارى- قى** (تاشقىرىقى). جۈملىلىك مىسال:

حكيم **خان تورم** <u>**ايلكركى**</u> **دستوردا** عبدالرحمن **دادخواه‌نى يارليغ همايون برله اقسوعه** علحده حاكم **قيلدى** (ھەكىم خان تۆرەم ئىلگەركى دەستۇردا، ئابدۇررەھمان دادخاھنى يارلىغى ھۇمايۇن بىرلە ئاقسۇغا ئالاھىدە ھاكىم قىلدى: ھەكىم خان تۆرەم ئەنئەنىۋى نىزام بويىچە، شاھلىق پەرمانى چۈشۈرۈپ، ئابدۇررەھمان دادخاھنى ئاقسۇغا ئالاھىدە ھاكىم قىلدى). 261- ت ھە.

<u>**بورونقى**</u> **آدم لاردين** تخميناً **اون ايكى مينك اويلوك دين زياده‌راك ادم يارليغى مغلوم بولادور** (بۇرۇنقى ئادەملەردىن

تەخمىنەن ئون ئىكى مىڭ ئۆيلۈكدىن زىيادەرەك ئادەم بارلىغى مەئلۇم بولادۇر: قەدىمكى ئادەملەردىن تەخمىنەن ئون ئىككى مىڭ ئۆيلۈكتىن كۆپرەك ئىنسان بارلىقى مەلۇم بولىدۇ). 388- ت ھە.

Δ - نەكى:

بندە نەكى (بەندىنىڭكى)، **فراكندە نەكى** (پاراكەندىنىڭكى). جۈملىلىك مىسال:

سورادیم باعثی نی اهل خرد ایدی منکا،
بیلسانکیز اوشبو جهان همه شرمندەنەکی.

(سورادىم بائىسىنى ئەھلى خىرەد ئەيدى ماڭا، بىلسەڭىز ئۇشبۇ جەھان ھەمە شەرمەندەنەكى: ئەقىل ئىگىلىرىدىن سەۋەبىنى سورىدىم، ئۇلار: « بىلسىڭىز بۇ جاھان پۈتكۈل شەرمەندىلەرنىڭكى » دەپ جاۋاب بەردى)؛

ریشەدور اهل خردلارنینک دلی غصه بیلان،
عشرت عیش جهان آعزی تولا خندەنەکی.

(رىشەدۇر ئەھلى خىرەدلەرنىڭ دىلى غۇسسە بىلەن، ئىشرەتى ئەيشى جەھان ئاغزى تولا خەندەنەكى: ئەقىل ئىگىلىرىنىڭ دىلى غەم ــ غۇسسە چىرمالغان، جاھانىنىڭ ئەيشى ــ ئىشرىتى بولسا، خوشامەتچى ــ يالاقچىلارنىڭكى). 270- ت ھە.

§10. ئورۇن- تەرەپ كۆرسىتىش قوشۇمچىلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، « - را // - رە »، « - **قارى// - كرى** (كەرى) » قوشۇمچىلىرى مۇئەييەن ئورۇن ــ تەرەپ ئىسىملىرىغا قوشۇلۇپ كېلىپ، ئۆزى ئىپادىلىگەن ئورۇن ــ تەرەپنى كونكرېتلاشتۇرۇش رولىنى ئويناىدۇ.

ئۇيغۇر كتاب توربىتى www.uyghurkitap.com

Δ - را // - ره:سوڭ- را (كېيىن، كەينى)

سونكرالار يكيت ليک هوسيدين و نفس تقاضاسيدين كيم چاعرعه ميل پيدا بولدى (سوڭرالار يىگىتلىك ھەۋەسىدىن ۋە نەپس تەقەززاسىدىنكىم چاغىرغا مەيل پەيدا بولدى: كېيىن، يىگىتلىك ھەس ــ ھەۋەسلىرى ۋە ياشلىق نەپس تەقەززاسى تۇپەيلىدىن شاراپ ئىچكىم كېلىدىغان بولۇپ قالدى). ب ن. 205- چ ت.

ئوت (水)- را (ئوترا ــ ئورتا ــ ئوتتۇرا):

اقسوعا جيقيب اندين بارامىزمو ياكه كاشغرعه باريب اندين بارامىزمو نيمه مصلحت ايتاسيزلار ديب اوتراعه تاشلادى (ئاقسۇغا چىقىپ ئاندىن بارامزمۇ ياكى كاشغەرغە بارىپ ئاندىن بارامزمۇ، نەمە مەسلەھەت ئەيتاسىزلەر ؟ دەپ ئوتراغا تاشلادى: « ئاقسۇغا چىقىپ ئاندىن بارمىزمۇ ياكى قەشقەرگە بېرىپ، ئاندىن بارمىزمۇ، سىلەرنىڭ پىكرىڭلار قانداق؟ » دەپ ئوتتۇرىغا تاشلىدى). 266- ت ھە.

اون ايكى يل عجه هر جمعه نمازى اداسيدين سونكره بر عريضه جى سى يكرمه يامبولوق التون كانى ريكى اليب كليب دعا قيلور ايدى (ئون ئىكى يىلغەچە ھەر جۈمئە نەمازى ئەدا سىدىن سوڭرا بىر ئەرزەچىسى يىگىرمە يامبۇلۇق ئالتۇنى كانى رىگى ئالىپ كەلىپ، دۇئا قىلۇر ئەدى: ئون ئىككى يىل جەريانىدا، ھەر جۈمە نامىزىدىن كېيىن، بىر خاس خىزمەتچىسى ئارقىلىق، يىگىرمە يامبۇلۇق ساپ ئالتۇن ئەۋەتىپ، دۇئاسىنى ئېلىپ تۇردى). 271- ت ھە.

اقسو ايجره جاى مقام توتوب بر كنجيدا دعا و التجا تمام برله فقرا ليق كوجه سيده همه دين خالى و برئ حيات ليق دايره سيده عمر يميز اوتوب توروب دور وا لحمد لله على ذلک (ئاقسۇ ئىچرە جاي ــ مەقام تۇتۇپ، بىر كۈنجىدا دۇئا ۋە ئىلتىجايى تەمام

بىرلە، فۇقەرالىق كوچاسىدا ھەمەدىن خالىي ۋە بەرىئ، ھەياتلىق دايىرەسىدە ئۆمرىمىز ئۆتۈپ تۇرۇپدۇر ۋەلھەمدۇللاھ ئەلە زەلىكە: ئاقسۇ شەھىرىدە ئۆي ـ ماكانىمىز بار، شەھەرنىڭ بىر بۇلۇڭىدا، پۇتۇنلەي دۇئا ـ تىلاۋەت بىلەن پۇقرادارچىلىق قىلىپ، ھەممىدىن خالىي ۋە ئارامىخۇدا مۇھىتتا ياشاپ تۇرۇپتىمىز ۋە مۇشۇنىڭ ئۈچۈن ئەلھەمدۇ للاھ!). 295- ت ھە.

· تاج دولت تیغ نصرت برله بولغای سن مدام،

کوز قراقی دیک سریر عزت اوزره پای دار.

(تاجى دەۋلەت، تىغى نۇسرەت بىرلە بولغايسەن مۇدام،

كۆز قاراقىدەك سەرىرى ئىززەت ئۈزرە پايدار: ھەمىشە دۆلەتمەنلىك تاجى بېشىڭدا، غەلبە ـ نۇسرەت قىلىچى قولۇڭدا بولغاي؛ ئەزىزلىك تەختى ئۈستىدە كۆزىنىڭ قارىقىدەك مەزمۇت ئولتۇرغايسەن). تەجەللىي: 638- ئۈ ك ن.

Δ - قارى// - كرى (كەرى):

همه راحت وفراغت و عیش عشرت لارنی نیاز حاکم بیک و بلا چقەلاری برله کوردیلارکیم تعریف و توصیف دین تاشقاری دورلار

(ھەمە راھەت ۋە فەراغەت ۋە ئەيش ـ ئىشرەتلەرنى نىياز ھاكىم بېگ ۋە بالا ـ چاقالارى بىرلە كۆردىلەركىم، تەئرىف ۋە تەۋسىفدىن تاشقارىدۇرلار: ھەمە راھەت ـ پاراغەت ۋە ئەيش-ئىشرەتنى نىياز ھاكىم بەگ ئۆزىنىڭ بالا ـ چاقلىرى بىلەن شۇ قەدەر سۈرۈشالدىكى، بۇنى تەسۋىرلەپ تۈگەتكىلمۇ بولمايدۇ). 273- ت ھە.

عاقل لار عقلی و تعقلی و حکمالار فکری و تفکری دین زیاده و تاشقاری ایردی (ئاقىللار ئەقلى ۋە تەئەققۇلى ۋە ھۆكەمالار فىكرى ۋە تەفەككۇرىدىن زىيادە ۋە تاشقارى ئەردى: بۇنىڭغا ئاقىللارنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتى ۋە پەيلاسوپلارنىڭ پىكىر تەپەككۇرىمۇ

يېتىشىپ بولالمايتتى). 274- ت هە.

نياز حاكم بيك و احرارخانتورم لار جسد عالميلارينى ايجكرى اليب كيريب ياتقوزوب قرا شهرعه حكيم **خانتورم برله حق قلى بكيم لارعه** صورت واقعه **هايلەنى بيان ايلاب تيزليک برله خط مانكدوردى** (نىياز ھاكىم بەگ ۋە ئەھرار خان تۆرەملەر جەسەدى ئالىيلارىنى ئىچكەرى ئالىپ كىرىپ ياتقۇزۇپ، قارا شەھرگە ھەكىم خانتۆرەم بىرلە ھەققۇلى بەگىملەرغە سۇرەتى. ۋاقىتئى ھايلەنى بەيان ئەيلەپ، تېزلىك بىرلە خەت ماڭدۇردى: نىياز ھاكىم بەگ ۋە ئەھرار خان تۆرەملەر ياقۇب بەگنىڭ مۇبارەك جەسىدىنى ئىچكىرى ئېلىپ كىرىپ ياتقۇزدى. ئاندىن، قارا شەھەردىكى ھەكىم خان تۆرەم بىلەن ھەققۇلى بېگىملەرگە بۇ دەھشەتلىك ۋەقەنى بايان قىلىپ، دەرھال خەت ماڭدۇردى). 260- ت هە.

§11. سوئال قوشۇمچىسى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، سوئال ئۇقۇمىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئادەتتە، « **مو** (مۇ) » قوشۇمچىسى ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

اصحاب **الكهف و** اصحاب **الرقيم برمو ياكه هر قيسى بولک مو يا بو كون تريک مو و يا اوزكا خلايق عه اوخشه اولوب كتكانمو** (ئەسھابۇلكەھف ۋە ئەسھابۇررەقىم بىرمۇ ياكى ھەر قايسى بۆلەكمۇ؟ يا بۇ گۈندە تىرىكمۇ ۋەيا ئۆزگە خەلايىقغە ئوخشا ئۆلۈپ كەتكەنمۇ؟: « ئەسھابۇل كەھف » بىلەن « ئەسھابۇر رەقىيم » ئىككىسى بىر گەپمۇ ياكى ھەر قايسىسى بۆلەكمۇ؟ ئۇلار بۇ كۈنلەردە تىرىكمۇ ياكى باشقا نورمال خالايىقلارغا ئوخشاش ئۆلۈپ كەتكەنمۇ؟). 372- ت هە.

سوئال قوشۇمچىسى ئىشلىتىلىش جەھەتتە مۇئەييەن ئالاھىدىلىكلەرگىمۇ ئىگە. ئالايلۇق، سوئال ئۇقۇمى كىشىلىك

ئالماشلار بىلەن بىرىكىپ كەلگەن پېئىل ئارقىلىق سورالغاندا، سوئال قوشۇمچىسى ئالماشلارنىڭ كەينىدە تۇرىدۇ. مەسىلەن:

ای کوچوک ایشک یوقالغانغا مونچه فریشان بولاسن مو (ئەي كۈچۈك ئەشەك يوقالغانغا مۇنچە فەرىشان بولاسەنمۇ؟: ھەي، كىچىكىنە بىر ئېشەك يىتىپ كەتكەنگە بۇ قەدەر پەرىشان بولامسەن؟). 341- ت ھە.

اط کسادورعان نینک طریقەسینی کوردونکمو سن هم کساسن مو (ئات كەسەدۇرغانىنىڭ تەرىقەسىنى كۆردۈڭمۇ؟ سەن ھەم كەسەسەنمۇ؟: ئات ئاختا قىلىدىغان ئادەمنىڭ ئۇسلۇبىنى كۆرىۋالدىڭمۇ؟ ئەمدى سەنمۇ ئاختا قىلالامسەن؟). 257- ت ھە.

ئەگەر سوئال ئۇقۇمى كىشىلىك ئالماشلار بىلەن بىرىكىپ كەلگەن ئىسىم ياكى ئىسىم ئورنىدىكى سۆز ئارقىلىق سورالسا، بۇ ھالدا، سوئال قوشۇمچىسى ئالماش سۆزنىڭ ئالدىدا تۇرىدۇ. مەسىلەن:

سیزنی اط کسادور دیب انکلادیم اوبدان اوستەمو سیز (سىزنى ئات كەسەدۇر دەپ ئاڭلادىم، ئوبدان ئۇستامۇسىز؟: سىزنى « ئات ئاختا قىلىدۇ » دەپ ئاڭلىدىم، تېخىنىكىگىز يۇقىرىمۇ؟). 257- ت ھە.

ساقیا مین یوتماعان خوناب هجران قالدی مو،
برماسانك می امدی قان یوتماقغه امکان قالدی مو.

ساقىيا، مەن يۇتماغان خۇنابى ھىجران قالدىمۇ؟
بەرمەسەڭ مەي ئەمدى قان يۇتماقغا ئىمكان قالدىمۇ؟

ئەي ساقىي، مەن يۇتمىغان ھىجرانلىقنىڭ قانلىق ياشلىرى قالدىمۇ، مەي بەرمىسەڭ، ئەمدى پەقەت قانلا يۇتۇش كېرەك بولۇپ قالدىمۇ؟ (قارا: 8 ــ ئە ئۇ م ت)

جان نی جانانغه نثار **ایتیم پری مو حور مو،**

قالمادی ای دوستلارکیم مینده انسان صورتی.
جاننی جانانغا نسار ئەتتىم، پەرىمۇ، ھۇرمۇ،
قالمادی، ئەي دوستلارکىم، مەندە ئىنسان سۈرەتى.
ئۇ جانان مەيلى پەرى بولسۇن ياکى ھۆر بولسۇن، مەن جېنىمنى ئۇنىڭغا بېغىشلىۋەتتىم. ئەي دوستلار، ئەمدى مەندە ئىنسان سىياقى قالمىدى.(قاراڭ: 251 ـ ئە ئۇ م ت)

قیغو حسرت بیلان عمر
اوتکان بارمو بیلکان بارمو.
بو دنیادا محنت تارتیب،
اوتکان بارمو بیلکان بارمو.
قايغۇ ـ ھەسرەت بىلەن ئۆمر
ئۆتكەن بارمۇ، بىلگەن بارمۇ؟
بۇ دۇنيادا مېھنەت تارتىپ،
ئۆتكەن بارمۇ، بىلگەن بارمۇ؟
ئۆمۈر دېگەن مۇشۇنداق قايغۇ ـ ھەسرەت بىلەن ئۆتكەن بارمۇ؟ بۇ دۇنيادا جاپا تارتىپ، مۇشۇنداقلا ئۆتكەن بارمۇ، بۇنىڭ سەۋەبىنى بىلگەن بارمۇ؟ (قاراڭ: 606 ـ ئە ئۇ م ت)
چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، « مو (مۇ) » سوئال قوشۇمچىسىنىڭ ئاخىرىغا بەزىدە، يەنە « ايكين (ئىكىن) » ياکى « كين (كىن) » قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق، سوئال ئۇقۇمى چوڭقۇرلاشتۇرۇلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

اولکونجه قیلسام طلب وصلی میسَرمو ایکین،
اصلینی تاباق بسی مشکل کی آسان صورتی.
ئۆلگۈنچە قىلسام تەلەب ۋەسلى مۇيەسسەرمۇ ئىكىن،
ئەسلىنى تاپماق بەسى مۇشكىلكى ئاسان سۈرەتى.
ئاخىرقى ئۆمرۈمگىچە تىرىشسام ۋەسلىگە يېتەلمىشىم مۇمكىنمىكىن. ئۇنىڭ سىماسىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈش

ئاسان، لېكىن ئۆزىنى تېپىش ناھايىتى مۇشكۇل. (قارا: 253 ـ ئە ئۇ م ت)

او محلە دين بو محلە كا يولى بارموكين،
يار آعريقى بولوب قالديم دارى بارموكين.

ئۇ مەھەللەدىن بۇ مەھەللەگە يولى بارمۇكىن،
يار ئاغرىقى بولۇپ قالدىم، دارى بارمۇكىن.

ئۇ مەھەللىدىن بۇ مەھەللىگە بېرىپ ـ كېلىدىغان يول بارمىكىن؛ يار ئاغرىقى بولۇپ قالدىم، دورا بارمىكىن. (قارا: 534 ـ ئە ئۇ م ت)

§12. ئىسىملاردا كىچىكلەتمە قوشۇمچىسى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردە، ئىسىملارغا « **ـ عنە// ـ عينە** (ـعنە)، **قينە// ـ قنە** (ـ قنە)، **كنە// ـ كينە** (ـ گنە// ـ **كنە**)، **جە// چە** (ـ چە)، **راق // راك** (**راق // رەك**) » قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق، مەزكۇر ئىسىملار بىلدۇرگەن شەيئىلەرنىڭ كىچىك شەكلى كۆرسىتىلىدۇ. مەسىلەن:

ججرەعنە (ھوجراغىنە: كىچىك ھۇجرا)، **كنت كنە** (كەنتكىنە: كىچىك كەنت)، **قوش قنە** (قۇشقىنە: كىچىك قۇش)، **جويلچە** (ھويلاچە: كىچىك ھويلا)، **باعجە** (باغچە: كىچىك باغ)، **ديكچە** (دىكچە: كىچىك قازان، داگقان)، **صندق چە** (سانداقچە: كىچىك ساندۇق)، **زيقجە** (زىقچە: كىچىك زىخ)، **رومچە** (رۇمچە: كىچىك رۇم، ئۇرۇمچى)، **باعراق** (باغچە)، دېگەنلەرگە ئوخشاش. جۇملىلىك مىسال:

تۈركانەلار چونك نمەرسەلارنى جە **لفظى** بىرلە كىچىك قىلادور انداغكى باغجە **حويلچە ديكچە** اما باغ لاريكيم چونك و رسم

لىك بولسەلار باغ ديدور موبادا كيجيك راك بولسەلار باغجه **لفظى** بيرلە اتايدور **حويلچه ديكچه** لارنينك **حكمى** هم اوشبو **طر يقة** بيرلەدور بو **اعتبار**بيرله رومجه ديكانلارى كيجيك روم ديكان بولغايلار (تۇركانەلەر چوڭ نەمەرسەلەرنى « چه » لەفزى بىرله كىچىك قىلادۇر. ئانداغكى، « باغچه، هويلاچه، دىكچه ». ئەمما باغلارىكىم چوڭ، رەسملىك بولسالار « باغ » دەيدۇر؛ مۇبادا كىچىكرەك بولسالار، « باغچه » لەفزى بىرله ئاتايدۇر. « هويلاچه، دىكچه » لەرنىڭ هۆكمى هەم ئۇشبۇ تەرىقه بىرلەدۇر. بۇ ئىئتىبار بىرله « رۇمچه » دەگەنلەرى « كىچىك رۇم » دەگەن بولغايلار: تۇركىيلەر چوڭ بىر نەرسىلەرنى « چه » قوشۇمچىسى بىلەن كىچىكلىتىدۇ. مەسلەن، « باغچه، هويلىچه، قازانچه » دېگەنلەرگە ئوخشاش. ئۇلار باغلىرى چوڭ ۋە كۆلەملىك بولسا، « باغ » دەپ ئاتايدۇ. مۇبادا، كىچىكرەك بولسا، « باغچه » دەپ ئاتايدۇ. « هويلىچه، قازانچه » دېگەندەمۇ ئاشۇ قائىدىنى ئاساس قىلىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، « رۇمچه » دېگەن سۆز « كىچىك رۇم » دېگەن بولىدۇ) قاراڭ: 347 – ت هه.

عمارت **باغراق جويلى** حرم **ميوه يميش لارى هم يوق** (ئىمارەت، باغراق، هويلايى هەرەم، مىۋە – يەمىشلەرى هەم يوق: ئۆي – ئىمارەت، باغچه، هويلا – ئارام، مىۋە – چېۋىلىرىمۇ يوق). 388- ت هه.

كۆنۈكمه11:

1- چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئىسىم سۆزلەرنىڭ كۆپلۈك شەكلى قانداق ئىپادىلىنىدۇ؟ هەر تۈر قوشۇمچه ئۈچۈن ئەڭ ئاز ئۈچتىن ئەملي مىسال كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈڭ.

2- تۆۋەندىكى ئىسىم سۆز تۈركۈمىگه ئائىت سۆزلەرنىڭ

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى شەكىلىنى يېزىپ كۆرسىتىڭ، ئاندىن ئۇلارنىڭ بىرلىك ۋە كۆپلۈك شەكىللىرىنى ئايرىپ چىقىڭ:

لۇغەت ( )، ياران ( )، لۇغات ( )، مۇسافىر ( )، ھەيۋان ( )، مۇسافىران ( )، ھەيۋانات ( )، رىسالە ( )، ئەجايىبات ( )، رەسائىل ( )،مۇشكىلات ( )، زەئىيفان ( ).

3- چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئىسىم سۆزلەرنىڭ ئىككىلىك شەكلى قانداق ئىپادىلىنىدۇ؟. مىسال بىلەن شەرھلەڭ.

4- تۆۋەندىكى ئىسىم سۆزلەرنىڭ ئىچىدىن بىرلىك، ئىككىلىك ۋە كۆپلۈك شەكىللەرنى ئايرىپ چىقىڭ، ئەسلىي يېزىلىشىنى يېزىپ كۆرسىتىڭ ۋە مەنىسىنى ئىزاھلاڭ:

لۇغات، ( )، لۇغەتەين ( )، لۇغەت ( )، قەرن ( )، قۇرۇن ( )، قەرنەين ( )، ھەرەم ( )، ھەرەمەين ( )، زۇلقەرنەين ( )، ھەرەمەين شەرىفەين ( )، خەير ( )، خەيرات ( )، دەلائىلىل خەيرات ( ).

5- چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئىسىم سۆزلەرنىڭ شەخس تەۋەلىك شەكلى قانداق ئىپادىلىنىدۇ؟ ئۇچ دانە ئىسىم سۆز مىسال ئېلىپ، ئۇلارنىڭ بىرلىك ۋە كۆپلۈك تەۋەلىك شەكىللىرىنى تۇرلەپ كۆرسىتىڭ.

6- چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئىسىم سۆزلەرنىڭ ئىگىلىك كېلىش، چۇشۇم كېلىش ۋە چىقىش كېلىش

شەكىللىرى قانداق ئىپادىلىنىدۇ؟ مىسال كەلتۈرۈڭ.
ئاندىن، هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى مۇناسىۋەتلىك شەكلى بىلەن بولغان ئوخشاشلىق ۋە پەرقلىرىنى مېغىزلىق قىلىپ، شەرھلەپ بېرىڭ.

7- چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئىسىم سۆزلەرنىڭ يۆنىلىش كېلىش، ئورۇن كېلىش ۋە ئورۇن بەلگە كېلىش شەكىللىرى قانداق ئىپادىلىنىدۇ؟ مىسال كەلتۈرۈڭ. ئاندىن، هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى مۇناسىۋەتلىك شەكلى بىلەن بولغان ئوخشاشلىق ۋە پەرقلىرىنى مېغىزلىق قىلىپ، شەرھلەپ بېرىڭ.

8- چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئىسىم سۆزلەرنىڭ ئوخشاتما كېلىش، چەك كېلىش ۋە تەڭلەشتۈرمە كېلىش شەكىللىرى قانداق ئىپادىلىنىدۇ؟ هەر تۈر ئۈچۈن ئەڭ ئاز ئىككىدىن مىسال كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈڭ.

9- چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئىسىم سۆزلەرنىڭ قاراتما كېلىش، ۋاستە كېلىش ۋە سەۋەب كېلىش شەكىللىرى قانداق ئىپادىلىنىدۇ؟ هەر تۈر ئۈچۈن ئەڭ ئاز ئىككىدىن مىسال كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈڭ.

10- تۆۋەندىكى بوش ئورۇنلارنى تولدۇرۇڭ، ئاندىن شۇ ئابزاس ئىپادىلىگەن مەزمۇننى ئەمەلىي مىسال ئارقىلىق شەرھلەڭ:

‹ 1 › كۆپىنچە، « » »، « » ۋە « » » دېگەن كۆرسىتىش ئالماشلىرىغا تۈرلۈك كېلىش قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىدىغان چاغدا، غايىبانە قوشۇلۇشالدىغان « ن » تاۋۇشى تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ گراماتىكا ئىلمىدە، « ئالماش ‹ ن › سى » دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن،...

‹ 2 › ئالماش « ن » سى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، كۆرسىتىش

ئالماشلىرىدىن باشقا، ئىسىم سۆزلەر 3- شەخس تەۋەلىك شەكلىنى ئالغاندىن كېيىن، يەنە ( )، ( ) ۋە ( ) قاتارلىق كېلىشلەرنىڭ قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلەنگەن چاغدىمۇ قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن،...

11- تۆۋەندىكى جۈملىلەردىن ئالماش « ن » سىنى تېپىپ چىقىڭ. ئاندىن ئۇ جۈملىلەرنى تەرجىمە قىلىڭ:

« 1 » مۇنچە ئۇلۇغ زور قامەتلىك ئادەملەر نەچۈكدىن بۇ كىچىك غارغا سىغادۇر؟

« 2 » شۇنداغ ئۇلۇغ زۇ شەۋكەت پادىشاهى ئەزىمىنىڭ نەمۇنە ۋە نىشانەلەرىدىن قىسسە ۋە هىكايەدىن باشقا بىر نەمۇنە ۋە يادكار قالمادى.

« 3 » خارلىق هەددىن ئاشۇرماڭ چۈنكى ئىززەت يولدادۇر، ئاتىڭىز نەئىلىندە بىزنى خاكى راھ ئەيلەپ ئۆتۈڭ.

12- چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئىسىم سۆزلەرنىڭ رەۋىشلىشىپ كېتىشى قانداق ئىپادىلىنىدۇ؟ هەر بىر ئالاهىدىلىك ئۈچۈن ئەڭ ئاز ئىككىدىن مىسال كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈڭ.

13- چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئىسىم سۆزلەر جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ كەلگەندە، تۆۋەندە كۆرسىتىلگەن كۆرسەتمىنىڭ قايسىسى بولىدۇ؟

« 1 » خەۋەر بولۇپ كەلگەن ئىسىم سۆزنىڭ ئاخىرىغا چېكىت قويۇلىدۇ. مەسىلەن،...

« 2 » « دۇر، تۇر، دۇرۇر، تۇرۇر » ئوقۇلىدىغان قوشۇمچە سۆزلەرنىڭ بىرسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن،...

« 3 » هېچقانداق بەلگە ياكى قوشۇمچە قويۇلمايدۇ ۋە قوشۇلمايدۇ. مەسىلەن،...

14- چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا سۆز ياساش ئىقتىدارى ۋە ئىشلىتىلىش چاستوتىسى نىسبەتەن يۇقىرى بولغان، ئىسىمدىن ۋە سۈپەتتىن ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىدىن بەشنى كۆرسىتىڭ ۋە مۇناسىپ مىسال كەلتۈرۈڭ.

15- چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا سۆز ياساش ئىقتىدارى ۋە ئىشلىتىلىش چاستوتىسى نىسبەتەن يۇقىرى بولغان، پېئىلدىن ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىدىن ئۈچنى كۆرسىتىڭ ۋە مۇناسىپ مىسال كەلتۈرۈڭ.

16- تۆۋەندىكى ئىككى گۇرۇپپا قوشۇمچىلارنىڭ قايسىلىرىنىڭ ئائىتلىك قوشۇمچىسى ۋە قايسىلىرىنىڭ ئورۇن — تەرەپ كۆرسىتىش قوشۇمچىلىرى ئىكەنلىكىنى ئىزاھلاڭ، ئاندىن ئەمەلىي مىسال كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈڭ:

‹ 1 › -غى، -قى، -كى، -نەكى؛

‹ 2 › -را، -رە؛

17- چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئىسىم سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلەيدىغان شەيئىنىڭ كىچىك شەكلىنى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچىلار قايسىلار؟ ھەر تۈر قوشۇمچە ئۈچۈن ئەڭ ئاز ئىككىدىن مىسال كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈڭ.

ئىككىنچى باب سۈپەت

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىمۇ، ئادەم ۋە شەيئىلەرنىڭ مۇئەييەن بەلگىسىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر سۈپەت سۆز تۈركۈمىگە كىرىدۇ.

§1. سۈپەتنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئادەم ۋە شەيئىلەرنىڭ بەلگىسىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت سۆزلەرنى ئۇلار بىلدۈرگەن كونكرېت ئۇقۇم دەرىجىسىگە قاراپ، « ئەسلى دەرىجە سۈپەت »، « كېمەيتمە دەرىجە سۈپەت »، « ئاشۇرما دەرىجە سۈپەت »، « ئەركىلەتمە دەرىجە سۈپەت » ۋە « ئەڭ دەرىجە سۈپەت » دېگەن بەش تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1.1. ئەسلي دەرىجە

ئەسلى دەرىجىلىك سۈپەت دېگىنىمىز، ئادەم ۋە شەيئىلەرنىڭ نورمال ھالدىكى بەلگىسىنى يا ئاشۇرماي، يا كېمەيتمەي، ئەسلى قىياپىتى بويىچە تەرىپلەپ بېرىدىغان سۈپەت سۆزلەرنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

ايكيز (ئەگىز)، **يوقارى** (يۇقارى)، **پست** (پەست)، **جونك** (چوڭ)، **كيجيك// كوجوك** (كىچىك// كۆچۈك)، **بياضى** (بەياز: ئاق)، **سياه// سيه** (سىياھ// سىيەھ: قارا)، **احمر** (**ئەھمەر: قىزىل**) **حمرا** (ھەمرا: قىزىل)، **قيرميزى** (**قىزىل**)، صفرا (سەفرا: سېرىق)، **يخشى** (ياخشى)، **يمان** (يامان)، **اولوغ** (ئۇلۇغ)، **بلند** (بۇلەند: يۇكسەك)... دېگەنلەرگە ئوخشاش. جۈملىلىك مىسالىلار:

شكل و شمايلى پست بويلوق تيكرمه سقال ليق قوبه يوزلوك تنبل كيشى ايدى (شەكىل ۋە شۇمايلى پەست بويلۇق، تەگىرمە ساقاللىق، قوبا يۈزلۈك، تەنبەل كىشى ئەدى: تەق – تۇرقى پاكار بويلۇق، كەكە ساقاللىق، ئاق پۈسمىلاق يۈزلۈك، تەمبەل كىشى ئىدى). ب ن. 324- چ ت.

شكل و شمايلى اولوغ كوزلوك قوبه يوزلوك اورتا بويلوق تركمان چهره‌ليک ملاحت‌ليک بيكت ايدى (شەكل ۋە شۇمايلى ئۇلۇغ كۆزلۈك، قوبا يۈزلۈك، ئورتا بويلۇق، تۈركمەن چىھرەلىك، مەلاھەتلىك بىگىت ئەدى: تەق تۈرقى ئۇي كۆزلۈك، ئاق يۈزلۈك، ئورتا بويلۇق، تۈركمەن چىراي، كېلىشكەن بىگىت ئىدى). بابۇر: ب ن. 339- چ ت.

مقام لارنيك آتاسينى حسينى‌و عجم ديرلار،
بولاردين يوقاريكيم پرده بيادى نى چالسام.

مەقاملارنىڭ ئاتاسىنى ھۇسەينىيۇ، ئەجەم دەرلەر،
بۇلاردىن يۇقارىكىم پەردەئى بەيادىنى چالسام.

« ھۇسەيني » بىلەن « ئەجەم » نى مۇقاملارنىڭ ئاتىسى دېيىشىدۇ، مەن ئۇلارنىڭمۇ يۇقىرىسى بولغان « بەياد » پەردىسىگە چالسام. (قاراڭ: 2 – ئە ئۇ م ت)

يورت قدرينى شاه لار بيلمه‌س،
يورت دين يورت غه آشماغونچه.
يخشي يارنينك قدرين بيلمه‌س،
بير يمان غه توشماگونچه.

يۇرت قەدرىنى شاھلار بىلمەس،
يۇرتدىن يۇرتقا ئاشماغۇنچە.
ياخشى يارنىڭ قەدرىن بىلمەس،
بىر يامانغا تۇشمەگۈنچە.

يۇرتلارنى كېزىپ باقمىغىچە پادىشاھلار ئەل – يۇرتنىڭ قەدرىگە يەتمەيدۇ؛ ئىنسان بىر يامانىڭ قولىغا چۈشمىگىچە ياخشى يارنىڭ قەدرىگە يەتمەيدۇ. (قاراڭ: 59 – ئە ئۇ م ت)

آتلارينى هايدايدوركان موز دابان بيلان،
بير يخشي نى قينايدوركان بير يمان بيلان.

ئاتلارىنى ھايدايدۇركەن مۇز دابان بىلەن،

بىر ياخشىنى قىينايدۇركەن بىر يامان بىلەن.

ئاتلارنى ھەيدەيدىكەن مۇز داۋان بىلەن، بىر ياخشىنى قىينايدىكەن بىر يامان بىلەن.

قرا قرا قارغالارنينك قاناتى بولسام،

ايگيز ايگيز چينارلارنينك شاخى غه قونسام.

قارا ــ قارا قارغالارنىڭ قاناتى بولسام،

ئەگىز ــ ئەگىز چىنارلارنىڭ شاخىغا قونسام.

قارا ــ قارا قاغىلارنىڭ قانىتى بولسام، ئېگىز ــ ئېگىز چىنارلارنىڭ شېخىغا قونسام. (قاراڭ: 151 ــ ئە ئۇ م ت)

من ديديم ايا دلبر لب لارينك گل احمر ،

صدقهء حمالينك دين غنچه ايلا احسان قيز.

مەن دەدىم: ئايا دىلبەر، لەبلەرىڭ گۈلى ئەھمەر،

سەدەقەئى جەمالىڭدىن غۇنچە ئەيلە ئىھسان قىز.

مەن ئۇ قىزغا: « ئەي دىلبەر، لېۋىڭ قىزىلگۈلگە ئوخشايدىكەن، جامالىڭنىڭ سەدىقىسى ئۈچۈن، بىر تال غۇنچە مەرھەمەت قىلساڭ » دېدىم. (قاراڭ: 562 ــ ئە ئۇ م ت)

هر صبادا آحيلور قيرميزى گل لار،

گل لار اوزره سايراشور خوشحال بلبل لار.

بير ناتوان مسافر غريب اوغلوم بار،

اوغلوم توزدى بو گل نى بيان ايلايين.

ھەر سەبادا ئاچىلۇر قىرمىزى گۈللار،

گۈللار ئۈزرە سايراشۇر خۇشھال بۇلبۇللار،

بىر ناتەۋان مۇسافىر، غەرىب ئوغلۇم بار.

ئوغلۇم تۇزدى بۇ گۈلنى بايان ئەيلەيىن.

ھەر ئەتتىگەندە، قىزىل گۈللەر ئېچىلىدۇ، گۈللەرنىڭ ئۈستىدە بۇلبۇللار سايرىشىدۇ؛ « غەرىب » ئىسىملىك بىر ناتۇۋان ئوغلۇم بار، ساڭا دېسەم، بۇ گۈلدەستىنى ئاشۇ ئوغلۇم تىزدى. (قاراڭ:

ئۇيغۇر كتاب توپىكتى
www.uyghurkitap.com

333 – ئە ئۇ م ت)

2.1. كېمەيتمە دەرىجە

بۇ تۈردىكى سۈپەتلەر ئەسلى دەرىجىدىكى سۈپەت سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا « - **راق//** - **راك** (- راق// - رەك) » قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ ۋە ئەمەلىي ئۇقۇمدا، مەزكۇر سۈپەت ئىسپاتلىنىدىغان بەلگىنىڭ دەرىجىسى ئەسلى دەرىجىگە قارىغاندا، سەل ئاجىزلاشقانلىقىنى، ئىپادە كۈچى جەھەتتە بىر ئاز كېمەيگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

كىچىك راك (كىچىكرەك)، **قويۇق راق** (قۇيىراق: تۆۋەنرەك)، **اوزاق راق** (ئۇزاقراق)، **تاشقارى راق// تاشقرى راك** (تاشقارىراق)...

جۈملىلىك مىساللار:

امّا باغ لاريكيم حونک و رسملیک بولسه‌لار باغ ديدور مبادا كيچيك راک بولسه‌لار باغجه لفظى برله اتايدور (ئەمما باغلارىكىم، چوڭ ۋە رەسمىلىك بولسالار « باغ » دەيدۇر؛ مەبادا كىچىكرەك بولسالار، « باغچە » لەپزى بىرلە ئاتايدۇر: ئەمما باغلىرى چوڭ ۋە كۆلەملىك بولسا، « باغ » دەپ ئاتايدۇ؛ مۇبادا كىچىكرەك بولسا، « باغچە » سۆزى بىلەن ئاتايدۇ). 347- ت ھە.

بو تاغ نينک قله‌سى دا سلطان محمود **خان بر حجره ساليب تور اول حجره دين قويى راق اوشبو تاغ نينک تومشوغيدا تاريخ توقوز يوز ايكى دا مين بر ايوانليق حجره سالديم** (بۇ تاغنىڭ قوللە سىدا، سۇلتان مەھمۇدخان بىر ھۇجرا سالىپتۇر. ئول ھۇجرادىن قۇيىراق ئۇشبۇ تاغنىڭ تۆمشۇغىدا، تارىخ توقۇز يۈز ئىكىدە، مەن بىر ئايۋانلىق ھۇجرا سالدىم: بۇ تاغنىڭ چوققىسىغا سۇلتان مەھمۇدخان بىر ھۇجرا سالغانىكەن. مەزكۇر ھۇجرىدىن

تۆۋەنرەك جايغا، يەنى شۇ تاغنىڭ تۇمشۇقىغا ھىجرىيە توققۇز يۈز ئىككىنچى يىلى، مەن بىر ئايۇانلىق ھۇجرا سالدىم). ب ن. 312- چ ت.

ايلادينك يا رب مينى بيدلنى حاناندين حدا،

يخشي راق ايردى بو كيم قيلغاى ايدينك حاندين حدا.

ئەيلەدىڭ، يا رەب، مەنى بىدىلنى جاناندىن جۇدا،
ياخشىراق ئەردى بۇ كىم قىلغاي ئەدىڭ جاندىن جۇدا.
ئەي تەڭرىم، مەن مىسكىننى جاناندىن جۇدا قىلدىڭ، ئۇنداق قىلغىچە جېنىمدىن جۇدا قىلغىنىڭ مىڭ ياخشى ئىدى.
(قاراڭ: 43 ـ ئە ئۇ م ت)

قوللىنىلىش ئالاھىدىلىكى:

Δ « - راق// - راک » قوشۇمچىسى قوشۇلغان سۆپەتلەر كۆپىنچە سېلىشتۇرۇشتا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

اندحان‌نينک ناشپاتى سيدن يخشيراق ناشپاتى بولماس (ئەندجانىڭ نەشپەتىسىدىن ياخشىراق نەشپەتى بولماس: ئەنجانىڭ نەشپۇتىنى بېسىپ چۈشىدىغان نەشپۇت بولمىسا كېرەك). ب ن. 310- چ ت.

عشرت عسرت **تين سونک فراغت مشقت تين کين** لذت**ليق راق و يخش راق کورونور** (ئىشرەت ئۇسرەتتىن سوڭ، فەراغەت مۇشەققەتتىن كەيىن لەززەتلىكراق ۋە ياخشىراق كۆرۈنۈر: ھالاۋەت جاپادىن كېيىن، پاراغەت بولسا، مۇشەققەتتىن كېيىن بەكرەك لەززەتلىك تېتىيدۇ). بابۇر: ب ن. 348- چ ت.

Δ« - راق// - راک » قوشۇمچىسى بەزىدە كۆچەيتىش رولىنىمۇ ئويناىدۇ. مەسىلەن:

بت پرستليک يخشى راقکيم خود پرست (بۇتپەرەستلىك ياخشىراقكىم خۇدپەرەست: ئۆزىگە چوقۇنغاندىن بۇتقا چوقۇنغان مىڭ ياخشى). نەۋائىي: ف ش. 32- چ ت.

رحم **ايلاب ساعتى اوزونك غه واصل قيل مينى،**
دلبريم كويونك دين آرتوغ راق ديارى تابماديم.
رەھىم ئەيلەپ سائەتى ئۆزۈڭگە ۋاسىل قىل مەنى،
دىلبەرىم، كويۇڭدىن ئارتۇغراق دىيارى تاپمادىم.
دىلبىرىم، سېنىڭ كوچاڭنى بېسىپ چۇشكىدەك (كوچاڭدىنمۇ ئېسىل) بىر دىيارنى تاپالمىدىم، رەھىم قىلىپ، مېنى بىر دەمگە بولسىمۇ ۋەسلىگگە يەتكۈزگىن . (قاراڭ: 371 – ئە ئۇ م ت)

3.1. ئاشۇرما دەرىجە

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، سۈپەت سۆزلەرنىڭ ئاشۇرما دەرىجىسى ئەسلى دەرىجىدىكى سۈپەت سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىنىڭ ئاخىرىغا دەسلەپ « پ » ياكى « م » تاۋۇشىنى قوشۇش، ئارقىدىن مەزكۇر سۈپەت سۆزنى تولۇق تەلەپپۇز بىلەن قوشۇش ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:
قب قرا (قاپقارا)، **قيب قيزيل** (قىپقىزىل)، **ساپ ساريغ** (ساپسارىغ)، **يوپ يومالاق** (يۇپيۇمالاق)، **ياپ ياسى** (ياپياسى)، **آپ آچوغ** (ئاپئاچۇغ)، **چوپ چوقور** (چۇپچۇقۇر: ناھايىتى چوڭقۇر)، **كوم كوك** (كۆمكۆك: كۆپكۆك)، **يام ياشيل** (يامياشىل: ياپيېشىل)، **بوم بوز** (بومبوز)، دېگەنلەرگە ئوخشاش. (بۇ مىساللار قوليازما « مۇھاكەمەتۇل لۇغەتەين » دىن ئېلىندى).

جۈملىلىك مىسال:

غلى‌غباس ايلابان كسوت لارينى قب قرا،
قرا باسقان ديک مخالف تين حيقارميش لار دمار.
(ئەلى ئابباس ئەيلەبان كىسۈەتلەرنى قاپقارا، قارا باسقاندەك

مۇخالىفتىن چىقارمىشلار دەمار: ئەلىي ۋە ئاببباسلار ر ئۆز زامانىسىدا قاپقارا كىينىگەن لەشكەرلىرى بىلەن ئاتلىنىپ چىقىپ، دۇشمەنلىرىنى قارا باسقاندەكلا بېسىپ). تەجەللىي: 634- ئۇ ك ن.

آب آق اوباديك ياريم،
شيشه قوطى ديك ياريم.
آچيغى كليب قالسا،
چاقغاق اوتى ديك ياريم.
ئايئاق ئۇپادەك يارىم،
شىشە قۇتىدەك يارىم.
ئاچىغى كەلىپ قالسا،
چاقغاق ئوتىدەك يارىم.

ئاپئاق ئۇپىدەك يارىم، شىشە قۇتىدەك يارىم؛ ئاچچىقى كېلىپ قالسا، چاققاق ئوتىدەك يارىم. (قاراڭ: 316 – ئە ئۇ م ت)

عيد بهار ايامى دور ساقى لبالب حام توت،
عيش و طرب دورانى دور حام مى گلفام توت.

ئەيدى بەهار ئەييامىدۇر، ساقىي، لەبا – لەب جام تۇت،
ئەيشۇ تەرەب دەۋرانىدۇر جامى مەيى گۇلفام تۇت.

ئەي ساقىي، باهار بايرىمى كۇنلىرى كەلدى، بۇ ئەيش – ئىشرەت، شاتلىق دەۋرىدۇر. قېنى، گۇلرەڭلىك شارابقا لىپمۇلىق تولغان قەدىھىڭنى كەلتۇر. (قاراڭ: 383 – ئە ئۇ م ت)

آب آق قاردور تاغ باشلارى،
ياقوت مرجان دور تاشلارى،
باغ ايتيز دور هم قاشلارى،
آب حيات آقيشلارى.

ئايئاق قاردۇر تاغ باشلارى.
ياقۇت – مەرجاندۇر تاشلارى.

باغ، ئەتىزدۇر ھەم قاشلارى،
ئابىھەيات ئاقىشلارى.

بىزنىڭ يۇرتنىڭ تاغ چوققىلىرى قىش ـ ياز ئاپئاق قارغا پۈركەنگەن؛ تاغلىرى تاش بىلەن ئەمەس، ياقۇت ـ مارجان بىلەن قاپلانغان؛ ئەتراپلىرى باغلار ۋە ئېتىزلىقلار بىلەن ئورالغان؛ ئۆستەڭ ـ ئېقىنلىرىدا، ئابىھايات (تىرىكلىك سۇيى) ئېقىپ تۇرىدۇ. (قارا‌ڭ: 666 ـ ئە ئۇ م ت)

4.1. ئەركىلەتمە دەرىجە

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، سۈپەتنىڭ ئەركىلەتمە دەرىجە شەكلى ئەسلى دەرىجىلىك سۈپەت سۆزگە « **غنە//- غينە (غنە)**، **- قنە// - قينە(قنە)**، **كنە//- كينە** (**- گنە// كنە**) » قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. سۈپەتنىڭ ئەركىلەتمە دەرىجە شەكلى سۆزلىگۈچىنىڭ شۇ سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىنى مۇئەييەن ئامراقلىق ھېسسىياتى ۋە سۆيۈنۈش تۇيغۇسى بىلەن تەرىپلەۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مظفر ميرزا بيزنى بابر ميرزا سالغان طربخانه آتليق عمارتغه آليب باردى طربخانه دا چاغر مجلسى بولدى طربخانه باغچەنينک اورتاسيدا واقع بولوب تور مختصر راق عمارت تور ايکى اشيانەليق ولى شيرينغينه عمارت تور (مۇزەففەر مىرزا بىزنى بابۇر مىرزا سالغان « تەرەبخانە » ئاتلىق ئىمارەتنى ئالىپ باردى. « تەرەبخانە » دە چاغىر مەجلىسى بولدى. « تەرەبخانە » باغچەنىڭ ئورتاسىدا ۋاقىئ بولۇپتۇر. مۇختەسەر‌راق ئىمارەتتۇر ئىكى ئەشيانەلىق. ۋەلى شىرىنغىنە ئىمارەتتۇر: مۇزەپپەر مىرزا بىزنى بابۇر مىرزا سالغان « تەرەبخانا (ئىشرەتخانا، ئويۇن ـ تاماشا ئۆيى) » ئاتلىق ئىمارەتكە ئېلىپ باردى. تەرەبخانىدا شاراپ ئولتۇرۇشى بولدى. تەرەبخانا باغچىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان، ئىچچامغىنا، ئىككى قەۋەتلىك، ئەمما تولىمۇ

چىرايلىق سېلىنغان ئىمارەت ئىدى). بابۇر: ب ن. 201-، 203- چ ت.

بير كيجيك دلبر كوروبمن قامتى نازك كينه،
غنچه لب پيوسته ابرو قيب قيزيل اونكلوك كينه.

بىر كىچىك دىلبەر كۆرۈپمەن قامەتى نازۇككىنە،
غۇنچەلەب، پەيۋەستە ئەبرۇ، قىپقىزىل ئۆڭلۈككىنە.

قامىتى نازۇككىنە كەلگەن بىر كىچىك دىلبەرنى كۆردۈم. ئۇ غۇنچە لەۋ، قوشۇلما قاش، قىزىل نۇرانە ئۆڭلۈك ئىدى.

گرچه ياشيدور كيجيك شيرين لبى اسرو چوچوك،
هر باقيشيدا كوزى نينك ايماسى بير تورلوك كينه.

گەرچە ياشىدۇر كىچىك، شىرىن لەبى ئەسرۇ سۆچۈك،
ھەر باقىشىدا كۆزىنىڭ ئىمىاسى بىر تۈرلۈككىنە.

گەرچە ئۇنىڭ يېشى كىچىك بولسىمۇ، تىلى تولىمۇ چۈچۈك ئىدى؛ ھەر بېقىشىدا، كۆزى ئۆزىگە خاس بىر خىل ئۇقۇمغا ئىما قىلاتتى.

اشك ديك بير يرده تينماس حلوه ايلاب هر طرف،
قيرميزى كونكلەك ايجيده تور توشوك بورك لوك كينه.

ئەشكەك بىر يەردە تىنماس جىلۋە ئەيلەپ ھەر تەرەف،
قىرمىزى كۆڭلەك ئىچىدە تور تۆشۈك بۆركلۈككىنە.

تور تۆشۈكلۈك لىپتىك كىيدۈرۈلگەن كۆكسى قىزىل كۆينەك ئىچىدە، خۇددى لىغلداپ تۇرغان كۆز يېشىدەك تىنمسز جىلۋە قىلاتتى. (قاراڭ: 674 – 673 – ئە ئۇ م ت)

5.1. ئەڭ دەرىجە

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئەرەب تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان، ئۇيغۇرچە يېشىم بەرگەندە، ھامان « ئەڭ » سۆزى قوشۇپ

ئىپتىلىدىغان بىر تۈركۈم سۆپەتلەر باركى، بۇلارنى « سۆپەتنىڭ (ئەڭ) دەرىجىسى » ياكى « (ئەڭ) دەرىجە سۆپەتلەر » دەپ ئاتىساق بولىدۇ. مەسىلەن:

اكبر (ئەكىبەر: ئەڭ بۆيۈك)، **اصغر** (ئەسغەر: ئەڭ كىچىك)، **اكثر**(ئەكسەر: ئەڭ كۆپ)، **افضل**(ئەفزەل؛ ئەۋزەل، ئەڭ ياخشى)، **اعظم** (ئەئزەم: ئەڭ ئۇلۇغ)، **اغلب** (ئەغلەب: مۇتلەق كۆپسانلىق)، **ادنى** (ئەدنا: ئەڭ تۆۋەن)، **اقلّ** (ئەقەلل: ئەڭ ئاز)، **اهمّ** (ئەھەمم: ئەڭ مۇھىم)، **احمل** (ئەجمەل: ئەڭ گۈزەل)، **اكمل** (ئەكمەل: ئەڭ تولۇق)، **افصح** (ئەفساھ: ئەڭ پاساھەتلىك)، **اشرف** (ئەشرەف: ئەڭ شەرەپلىك)، **اسفل** (ئەسفەل: ئەڭ پەس)، اعلا (ئەئلا: ئەڭ ئالىي)، **افزون** (ئەفزۇن: ئەڭ يۇكسەك، ئەڭ يۇقىرى)...

بۇ خىل « ئەڭ » دەرىجىلىك سۆپەت سۆزلەرنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردە، ناھايىتىمۇ كەڭرى قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

سوزوم مرتبەسى اوج دين قويى اينماكاى و بو ترتيبيم كوكبەسى اعلا درحەدين اوزكا يىرنى بيكانماكاى (سۆزۈم مەرتەبەسى ئەۋجدىن قۇيى ئىنمەگەي ۋە بۇ تەرتىبىم كەۋكەبەسى ئەئلا دەرەجەدىن ئۆزگە يەرنى بەگەنمەگەي: سۆزۈمنىڭ مەرتىۋىسى ئەۋجىدىن تۆۋەن چۈشمەيدۇ، ئەسەرلىرىمنىڭ يۇلتۇزى ئەڭ يۇكسەك پەللىدىن ئۆزگە يەرنى خاھلىمايدۇ). نەۋائىي: 23- م ل.

همه آدم لارى ديهقان اشرف زمين لارى كنكرو و تازه غله حاصلى اوز شهريغه كفايه قيلادور (ھەمە ئادەملەرى دىھقانى ئەشرەف؛ زەمىنلەرى كەڭرۇ ۋە تازە؛ غەللە ھاسىلى ئۆز شەھرىغە كىفايە قىلادۇر: ئادەملىرىنىڭ ھەممىسى شەرەپلىك دىھقانلار؛ يەر – زېمىنلىرى كەڭرى ۋە ئۇنۇمدار؛ ئاشلىق مەھسۇلاتى ئۆز

شەھىرىنىڭ تەمىناتىغا يېتىدۇ). 330- ت ھە.

اکثر کیجه‌لارنی شب بیدارلیق قیلیب تلاوت برله اوتکارور ایدی
(ئەكسەر كېچەلەرنى شەبى بىدارلىق قىلىپ، تىلاۋەت بىرلە ئۆتكەرۈر ئەدى: مۇتلەق كۆپچىلىك كېچىلەرنى ئۇخلىماي، قۇرئان تىلاۋەت قىلىش بىلەن ئۆتكۈزەتتى). 290- ت ھە.

بر ساغت غدل قیلغانی انس حن غبادتی دین افضل دور (بىر سائەت ئەدل قىلغانى ئىنس ــ جىن ئىبادەتىدىن ئەفزەلدۇر: ‹ پادشاھنىڭ › بىر سائەت ئەدلى ــ ئادالەت يۈرگۈزگىنى ئۇنىڭ پۈتكۈل ئىنسان ۋە ئەرۋاھلارنىڭ ئىبادىتىنى قىلغىنىدىنمۇ ئەۋزەل ئىشتۇر). م .سايرامىي: 321- ت ھە.

ایلاب زیاده حشمتین افزون قیلیب جمعیتین،
یارب کی عمر و دولتین کوب ییل و کوب ایام توت.
ئەيلەپ زىيادە ھىشمەتىن، ئەفزۇن قىلىپ جەمئىيىيەتىن،
يا رەبكى ئۇمرۇ دەۋلەتىن كۆپ يىلۇ كۆپ ئەييام تۇت.
ئەي پەرۋەردىگار، ئۇنىڭ شان ــ شەۋكىتىنى ئەڭ يۇكسەك قىلىپ، جەمئىيىتىنى تېخىمۇ كۇچەيتكەيسەن؛ ئۆمۇر ۋە دۆلىتىنى كۆپ يىللار، ئۇزاق زامانلارغىچە داۋاملاشتۇرغايسەن.
(قاراڭ: 387 ــ ئە ئۇ م ت)

فلك اورسا انکا شبخون ییقیلسا باشیغه گردون،
بولوب درد و غمی افزون ینا درمانیغه یتسه.
فەلەك ئۇرسا ئاڭا شەبخۇن، يىقىلسا باشىغا گەردۇن،
بولۇپ دەردۇ غەمى ئەفزۇن، يەنە دەرمانىغا يەتسە.
پەلەك ئۇنىڭغا كېچىلىك ھۇجۇم قوزغىسىمۇ، ئاسمان ئۇنىڭ بېشىغا كۆمۈرۈلۈپ چۈششىمۇ، ھەتتا دەرد ــ غېمى ناھايىتى كۆپ بولۇپ كەتسىمۇ، ئاخىرىدا، يار ئۇنىڭ دەردىگە دەرمان بولسا. (قاراڭ: 399 ــ ئە ئۇ م ت)

تیره کونکلومنی منوّر ایلاسا یوقدور عجب ،

نير اعظم بولوب خورشيد رخشان صورتى.
تىيره كۆڭلۈمنى مۇنەۋۋەر ئەيلەسه، يوقدۇر ئەجەب،
نەييرى ئەزەم بولۇپ خۇرشىدى رەخشان سۇرەتى.
ئۇنىڭ تاۋلىنىپ تۇرغان قۇياشتەك گۈزەل نۇرلۇق سىماسى قاراڭغۇ دىلمنى « لاپپىدا » يورۇتىۋەتسه، ئەجەب ئەمەس.
(قاراڭ: 253 – 252 – ئە ئۇ م ت)

ايكى حادو كوزلارى كا اهل عالم بندەدور،
اسم اعظم ساحلارى بوينيدا طومار ايلاكاج.
ئىكى جادۇ كۆزلەرنگە ئەھلى ئالەم بەندەدۇر،
ئىسمى ئەزەم ساچلارى بويىندا تۇمار ئەيلەگەچ.
چاچلىرىنى بويىنغا ئىسمى ئەزەمدەك تۇمار قىلىۋالغان، سېھىر يېغىپ تۇرىدىغان ئىككى كۆزىگە جاھان ئەھلى قۇل بولىدۇ.
(قاراڭ: 204 – ئە ئۇ م ت)

§2. تەكرارلانما سۆپەتلەر

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، سۆپەت سۆزلەر ئەسلى دەرىجە ھالىتى بىلەن تەكرارلىنىپ، تەكرارلانما سۆپەت ھاسىل قىلغان ھالدىمۇ قوللىنىلىدۇ. بۇ خىل شەكىلدە قوللىنىلغان سۆپەت سۆزلەر ئۆزى ئىپادىلىگەن بەلگە ئۇقتۇرىدىغان شەيئىنىڭ موللىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بو غزيز هم بتمام غلمده حضرت فارابى حضرت لطفى ديک ايردىلار مينک‌مينک طالب لارى انواغ انواغ غلم لارنى اورگانور.
ايردى (بۇ ئەزىز ھەم بىتەمام ئىلمىدە ھەزرەتى فارابىي، ھەزرەتى لۇتفىيدەك ئەردىلەر، مىڭ – مىڭ تالىبلارى ئەنۋاڭ – ئەنۋاڭ ئىلملەرنى ئۆرگەنۈر ئەردى: بۇ ئەزىزمۇ پۈتكۈل ئىلمىدە، ھەزرەتى فارابىي، ھەزرەتى لۇتفىيدەك ئىدى. مىڭلىغان ئىلىم تەلەپكارلىرى ئۇنىڭدىن تۇرلۈك – تۇرلۈك بىلملەرنى

ئۆگىنەتتى). مۆجىزىي: 33- ت مۇ.

موسيقى فنيدا خيل خيل مقام لار مينك‌مينك شاگردلار يادكار قىلدى (مۇسىيقا فەنىدە، خىل ـ خىل مۇقاملار، مىڭ ـ مىڭ شاگىردلار يادكار قىلدى: مۇزىكا پېنى بويىچە، مىڭلىغان شاگىرتلارنى يېتىشتۈردى ۋە داڭقلىق مۇقاملارنى ئىجاد قىلدى). 30-، 31- ت مۇ.

بو غزيز شعرمعمافنى دا يگانه دوران نادر زمان ايردى بو فنده عليحده **حلد حلد كتاب لار تصنيف قيلدى** (بۇ ئەزىز شائىرى مۇئەممە فەنىدە يىگانەئى دەۋران، نادىرى زەمان ئەردى. بۇ فەندە، ئالاھىدە جىلد ـ جىلد كىتابلار تەسنىف قىلدى: بۇ ئەزىز شائىرىي تېپىشماق ئىلمى بويىچە، ئۆز دەۋرىنىڭ نادىرى ۋە زامانىسىنىڭ يىگانىسى ئىدى. بۇ پەن بويىچە، توم ـ توم كىتابلارنى يازدى). 28- ت هه.

حيقتى ناگاه مەوشى رنكينى گل نار ايلاكاج،
حلقه حلقه زلفينى بوينيغه زنار ايلاكاج.

چىقتى ناگاھ مەھۇەشى رەنگىنى گۈلنار ئەيلەگەچ،
ھەلقە ـ ھەلقە زۇلفىنى بوينىغا زۇننار ئەيلەگەچ.

توساتتىن بىر ئايچامال ئانار گۈلىدەك كۆركەم ـ گۈزەل كىيىنگەن، بۇدرە چاچلىرىنى بوينىغا زۇننار قىلغان ھالدا چىقىپ كەلدى. (قاراڭ:203 ـ ئە ئۇ م ت)

§3. جۇپلەنمە سۆپەتلەر

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، سۆپەت سۆزلەر ئەسلى دەرىجە ھالىتىدە تەكرارلىنىپ، تەكرارلانما سۆپەت ھاسىل قىلغاندىن باشقا، يەنە سۆپەت سۆزلەر ئۆزئارا جۇپلىنىپ، جۇپلەنمە سۆپەت ھاسىل قىلغان ھالدا ئىشلىتىلگەنلىكىمۇ كۆرۈلىدۇ. سۆپەت

سۆزلەرنىڭ بۇ خىل شەكلىنى ئۆز ئىچىدىن، « مەنىداش ئۇقۇملۇق جۈپلەنمە سۈپەتلەر » ۋە « زىت ئۇقۇملۇق جۈپلەنمە سۈپەتلەر » دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

ئا. مەنىداش ئۇقۇملۇق جۈپلەنمە سۈپەتلەر

بۇ خىل سۈپەتلەر ئۆزئارا مەنىداش بولغان سۈپەت سۆزلەرنىڭ جۈپلىنىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، جۈملىدە ئۆزى ئىپادىلىگەن ئۇقۇمنى كۈچەيتىش رولىنى ئويناپدۇ. مەسىلەن:

راست دورست عقیدت **بیرله ایمان لارینی صحیح دورست قیلیب مخلوقات لارنینک** لطفی عنایتی **و** رحم **شفقت لاریغه فروا و التفات قیلماغایلار** (راست ــ دۇرۇست ئەقىدەت بىرلە ئىمانلارىنى سەھىھ ــ دۇرۇست قىلىپ، مەخلۇقاتلارنىڭ لۇتف ــ ئىنايەتى ۋە رەھىم ــ شەپقەتلىرىگە پەرۋا قىلماسلىقلىرى لازىم). م. سايرامىي. 325- ت هه.

من اولوغ خان ایکیز بلند تاغدورمن اوشاق فقرالریم کیجیک دریاغه اوخشه (مەن ئۇلۇغ خان ئەگىز ــ بۇلەند تاغدۇرمەن. ئۇشاق فۇقەرالارىم كىچىك دەرياغا ئوخشا: مەن ئۇلۇغ خان گويياكى يۇكسەك ــ ئېگىز تاغ بولسام، پۇقرالىرىم بەجايىكى كىچىك ئۆستەڭگە ئوخشايدۇ). 313- ت هه.

امّا مزاج شریف لاری نازوک و غیّور و تیز چابک کشی ایدی (ئەمما مىزاجى شەرىفلەرى نازۇك ۋە غەيىۋر ۋە تىز ــ چابۇك كىشى ئەدى: ئەمما شارابەتلىك مىجەزى ئىتتىك، نازۇك ۋە سۇباتلىق كىشى ئىدى). 286- ت هه.

اقسولوق ملا اخوند نام بر میرزا زیرک هوشیار بو کمینه راقم

حروف بی اعتبارغه بلمشافحه بو طریقه بیرله قصه و اخبار قیلدی
(ئاقسۇلۇق موللا ئاخۇند نام بىر مىرزايى زىرەك ـ ھۇشيار بۇ كەمىنە راقىمى ھۇرۇف بىئىتتىبارغا بىلمۇشافەھە بۇ تەرىقە بىرلە قىسسە ۋە ئىخبار قىلدى: ئاقسۇلۇق موللا ئاخۇن ئىسمىلىك بىر زىرەك ـ ھۇشيار كاتىپ مۇشۇ كىتابنىڭ ئاپتورى بولغان مەن كەمىنە بىلەن كۆرۈشۈپ، روبىرو ئولتۇرۇپ، ئۇ ئىشنى مۇشۇنداق ھېكايە قىلىپ بەردى). 310- ت ھە.

اولسه مندیك عاجز و محزون گدا پرواسی یوق،
بیر قولیدا حام می بیر ایلکیده سەتاری بار.

- محزون.
ئۆلسە مەندەك ئاجىزۇ مەھزۇن گەدا، پەرۋاسى يوق،
بىر قولىدا جامى مەي، بىر ئىلكىدە سەتارى بار.
بىر قولىدا مەي قەدىھى ، يەنە بىر قولىدا ساتارى تۇرۇپتۇ،
مەندەك بىچارە ھەسرەتلىك گاداي ئۆلۈپ قالسىمۇ، پەرۋا قىلمايدۇ. ـ مەھزۇن. (قاراڭ:260 ـ ئە ئۇ م ت)

گر بودور کافر کوز و زنار زلفی ای فقهه،
بولغودیك مین دیر آرا مست و پریشان عاقبت.
گەر بۇدۇر كافىر كۆزۇ زۇننار زۇلفى، ئەي فەقىھ،
بولغۇدەكمەن دەير ئارا مەستۇ پەرىشان ئاقىبەت.
ئەي قازى ئاخۇنۇم، ئۇنىڭ قارا كۆزى بىلەن زۇننار چېچى مۇشۇنداق مەھلىيا قىلارلىق بولىدىغان بولسا، مەن ئاخىر قاۋاقخانىلاردا. مەست ۋە پەرىشان بولۇپ ئۆتىدىغان ئوخشايمەن. (قاراڭ:195 ـ ئە ئۇ م ت)

ای گل گلزار حنت دلبری صاحب حمال،
گل یوزونك نینك اوتی ده بیر خسته بلبل من سنکا.
ئەي گۈلى گۈلزارى جەننەت دىلبەرى ساھىب جەمال.
گۈل يۈزۈڭنىڭ ئوتىدا بىر خەستە بۇلبۇل مەن ساڭا.

ئەي جەننەت گۈلزارىنىڭ گۈلى بولغان گۈزەللىك ساھىبى دىلبەر، مەن گۈل يۈزۈڭنىڭ ئوتىدا كۆيگەن بىر بىمار بۈلبۈلۈڭمەن. (قارا:130- 131 – ئە ئۇ م ت)

ئە. زىت ئۇقۇملۇق خۇپلەنمە سۆپەتلەر

بۇ خىل سۆپەتلەر ئۆزئارا زىت ئۇقۇملۇق بولغان سۆپەت سۆزلەرنىڭ جۈپلەپ ئىشلىتىلىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، جۈملىدە ئۆزى سۆپەتلىگەن ئادەم ياكى شەيئىنىڭ كۆپ ۋە موللىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

شەھر شەھر صحرا و كنت لارغە كوسى خط لارنى چافلادى همە كتە كيجيك اوقوب كوروب خاطر جمع بولدى (شەھر – شەھر، سەھرا ۋە كەنتلەرغە گوسى خەتلەرنى چافلادى. ھەمە كاتتا – كىچىك ئوقۇپ كۆرۈپ خاتىرجەمئ بولدى: شەھەر – شەھەرلەرگە ۋە سەھرا – كەنتلەرگە گوسى خەت (ئىلان، ئۇقتۇرۇش) لەرنى چاپلىدى. چوڭ – كىچىك ئادەملەرنىڭ ھەممىسى ئوقۇپ كۆرۈپ، خاتىرجەم بولدى). 304- ت ھە.

يراق يقين مملكت لارغە انكلانسە هم اوبدان ايش بولمايدور (يەراق – ياقىن مەملەكەتلەرغە ئاڭلانسا ھەم ئوبدان ئىش بولمايدۇر). 311- ت ھە.

كاهى ايازى سارى غە باقغيل ساريغ رخسارى غە،
يخشى يمان نينك باريغە لطف و كرم نى عام توت.
- ايازى.

گاھى ئايازى سارىغا باقغىل سارىغ رۇخسارىغا،
ياخشى – يامانىنىڭ بارىغا لۇتفۇ كەرەمنى ئام تۇت.
- ئايازىي

بەزىدە ئايازىي تەرەپكە، ئۇنىڭ سارغايغان رۇخسارىغا قاراپ قوي:

ياخشى ـ ياماننىڭ ھەممىسىگە ئىلتىپات ۋە مەرھىمەتكىنى ئوخشاشلا ئايىما. (قاراڭ: 387 ـ ئە ئۇ م ت)

قامۇس قىممەتلىدىكى ژىرىك ئەسەر « تارىخى ھەمدى » نىلا ئالساقمۇ، بۇ خىلدىكى جۈپلەنمە سۆزلەرنىڭ ناھايىتى كۆپ قوللىنىلغانلىقىنى كۆرىمىز. مەسىلەن، **يخشى يمان** (ياخشى ـ ياماں)، **راست يلغان** (راست ـ يالغان)، **حونک كيجيک** (چوڭ ـ كىچىك)، **آق قرا** (ئاق ـ قارا)، **پست بلند** (پەست ـ بۇلەند: ئېگىز ـ پەس)، **راست غلطه** (راست ـ غەلەتە: توغرا ـ خاتا)، **آحيغ چوچوک** (ئاچىغ ـ چۈچۈك: ئاچچىق ـ چۈچۈك)...دېگەنلەرگە ئوخشاش.

§4. سۆپەتنىڭ ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، سۆپەت سۆزلەر ھەمىشە دېگۈدەك ئىسىم سۆزلەرنىڭ ئورنىدا، يەنى ئىسىم سۆز قىلىپ قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مۇنداق ھالدىكى سۆپەتلەر خۇددى ئىسىم سۆزلەرگە ئوخشاشلا تەۋەلىك ۋە كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلىنىدۇ؛ خۇددى ئىسىم سۆزلەرگە ئوخشاشلا جۈملىنىڭ ھەرقانداق بۆلىكى بولۇپ كېلەلەيدۇ. بەزى كىتابلاردا، بۇ خىل تىل ھادىسىسىنى « سۆپەتنىڭ ئىسىملىشىشى » دەپمۇ ئاتايدۇ. مىسالىلار:

الان بو تاريخ دابر يوز اون سكيز ياشقا باريب دور توانا قوَت ليک حضرت غوثيه **داش لارينى قاياتيب غريب** مستحق **لارغه اش بريب بيوه بيجارەلارکا پشت پناه بولوب** اوشطرفاندا **وطن‌دار دورلار** (ئەلئان بۇ تارىخدا، بىر يۈز ئون سەككىز ياشقا بارىپدۇر. تەۋانا قۇۋۋەتلىك، ھەزرىتى غەۋسىيە داشلارنى قايناتىپ، غەرىب مۇستەھەقلەرغە ئاش بەرىپ، بىۋە ـ بىچارەلەرگە پۇشتى پەناھ بولۇپ، ئۇشتۇرفاندا ۋەتەندارىدۇرلار: ھازىر مۇشۇ كۈنلەردە، يېشى

بىر يۈز ئون سەككىز ياشقا بېرىپتۇ، ئۆزى تىمەن ـ تەمبەل، ھەزرەتى غەۋسىييەنىڭ داش قازانلىرىنى قايناتتىپ، غېرىپ ـ غۇرۋالارغا ئاش بېرىپ، ئىگە ـ چاقسىز بىچارىلەرگە پۇشت ـ پاناھ بولۇپ، ئۇشتۇرپاندا ياشاۋاتىدۇ). 283- ت ھە.

فارسی دیۋان هم ترتیب قیلیب تور فارسی نظم دا فانی تخلصی قیلیب تور بعضی ابیاتی یمان ایماس اکثری سست و فرود تور (فارسي دىۋان ھەم تەرتىب قىلىپتۇر؛ فارسي نەزمدە « فانىي » تەخەللۇس قىلىپتۇر؛ بەزى ئەبياتى ياماں ئەمەس، ئەكسەرى سۇست ۋە فۇرۇد تۇر: پارسچە شېئىرلار توپلىمىمۇ تۇزگەن؛ پارسچە شېئىرلاردا، « فانىي (گۇمراھ) » دېگەن تەخەللۇسنى قوللانغان؛ پارسچە شېئىرلىرىنىڭ بەزىلىرى ياماں ئەمەس، ئەمما مۇتلەق كۆپ قىسمى ياخشى چىقمىغان). بابۇر: ب ن. 211- چ ت.

ترک نینک اولوغی دین کیجیکی کا دیگینچه و نوکردین بیکی کا دیگینچه سارت تیلی دین بهرمند دورلار (تۇركنىڭ ئۇلۇغىدىن كىچىكىگە دەگىنچە ۋە نەۋكەردىن بەگىگە دەگىنچە سارت تىلىدىن بەھرىمەنددۇرلار: تۇركىيلەرنىڭ چوڭىدىن كىچىكىگىچە، ئەمىر ـ بېگىدىن ئاددى ئەسكىرىگىچە ھەممىسى پارسچە بىلىدۇ). نەۋائىي: 7- م ل.

کاته کیجیک حیرات خلقی نعمت اباددین طعام یر ایردی (كاتتا ـ كىچىك ھىرات خەلقى « نىئمەت ئاباد » دىن تەئام يەر ئەردى). مۆجىزىي: 29- ت مۇ.

بولدوم جهاندا رسوا عالم،
یخشی یمانغه افسانه بولدوم.
بولدۇم جەھاندا رۇسۋايى ئالەم،
ياخشى، يامانغا ئەفسانە بولدۇم.

جاھاندا رەسۋايى ئالەم بولدۇم؛ ياخشى ـ يامانىنىڭ ھەممىسىگە

سۆز – چۆچەك بولۇپ بەردىم. (قارا: 206 - 207 – ئە ئۇ م ت) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

§5. سۈپەتنىڭ رەۋىش ئورنىدا قوللىنىلىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، شەيئىلەرنىڭ تۈرلۈك بەلگىلىرىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت سۆزلەر بەزىدە، رەۋىش ئورنىدا كېلىپ، خۇددى رەۋىش سۆزلەرگە ئوخشاشلا جۈملە ئىچىدىلەۋاتقان ھەرىكەتنىڭ مۇئەييەن ھالىتىنى بىلدۈرۈپ قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

اوزاق يورماک (ئۇزاق يۈرمەك)، **حونک سوزله‌ماک** (چوڭ سۆزلەمەك)، **مفسل بيان ايلاماک** (مۇفەسسەل بەيان ئەيلەمەك: تەپسىلىي بايان قىلماق)، **بسيط تانوتماق** (بەسىت تانۇتماق: فىسقچە تونۇشتۇرماق؛ ئومۇمىيەتلىك بىلدۈرمەك)، **چابک يوروماک** (چاپۇك يۈرۈمەك: تېز يۈرمەك) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

جۈملىلىك مىساللار:

Δ **يخشى** (ياخشى): **يخشى باريب سين سلطان ويس نينک كونكلى نى اليب سين انى قاشينک‌غه كلتوروب انينک رأيى بيله غمل قيلغاى سين كيم ايش بيلور كشى دور** (ياخشى بارىپسەن. سۇلتان ۋەيسىنىڭ كۆڭلىنى ئالىپسەن. ئانى قاشىڭغا كەلتۈرۈپ، ئانىڭ رائىيى بىلە ئەمەل قىلغايسەنكىم، ئىش بىلۈر كىشىدۇر: بېرىپ ياخشى قىلىپسەن، سۇلتان ۋەيسىنىڭ كۆڭلىنى ئۇتۇپسەن. ئۇنى قېشىڭغا ئەكىلىۋېلىپ، ئۇنىڭ مەسلىھەتى بىلەن ئىش قىلغايسەنكى، ئىش بىلدىغان ئادەم ئۇ). بابۇر: ب ن. 209-چ ت.

Δ **يراق راق** (يەراقراق// يىراقراق): محلاتى **قورغان دين بر** شرعى **يراق راق توشوبتور** (مەھەللاتى قورغاندىن بىر شەرئى يەراقراق تۇشۇپتۇر: شەھەرنىڭ ئاھالىلار ئولتۇراقلاشقان

مەھەللىلىرى قورغاندىن بىر شەرئىي يېراق جايلاشقان). ب ن. 318- چ ت.

Δ **اولوغ** (ئۇلۇغ): **خداوند كريم اوز قدرتى برله <u>اولوغ قيلغان</u> ادم لاردور بيزلار هم <u>اولوغ بيلماكيميز</u> لازم دور** (خۇداۋەندىكەرىم ئۆز قۇدرەتى بىرلە ئۇلۇغ قىلغان ئادەملەردۇر، بىزلەر ھەم ئۇلۇغ بىلمەكسىز لازىمدۇر: ئۇلار ئاللاھۇتەئالا ئۆز قۇدرىتى بىلەن ئۇلۇغ قىلغان ئادەملەر. ھالبۇكى، بىزمۇ ئۇلارنى ئۇلۇغ بىلىشىمىز لازىم). م. سايرامىي: 373- ت ھە.

Δ **اوزاق** (ئۇزاق): محاصره **امتدادى <u>اوزاق تارتتى</u> ذخيره و اوق هيچ طرفدين كلمادى كومک و مدد هيچ حانب دين يتيشمادى** (مۇھاسىرە ئىمتىدادى ئۇزاق تارتتى. زەخىرە ۋە ئوق ھېچ تەرەپتىن كەلمەدى. كوماك ۋە مەدەد ھېچ جانىبدىن يەتىشمەدى: مۇھاسىرە ۋاقتى ئۇزۇنغا سوزۇلدى. ھېچ بىر تەرەپتىن يا ئوق – دورا ۋە يا باشقا ياردەم كەلمىدى). بابۇر: ب ن. 344- چ ت.

ايلادينك يا رب مينى بيدلنى حاناندين حدا،
<u>يخشى راق ايردى</u> بو كيم قيلغاى ايدينك حاندين حدا.

ئەيلەدىڭ، يا رەب، مەنى بىدىلنى جانادىن جۇدا،
ياخشىراق ئەردى بۇ كىم قىلغاي ئەدىڭ جاندىن جۇدا.
ئەي تەڭرىم، مەن مىسكىننى جانادىن جۇدا قىلدىڭ، ئۇنداق قىلغىچە جېنىمدىن جۇدا قىلغىنىڭ مىڭ ياخشى ئىدى.
(قاراڭ:43 – ئە ئۇ م ت)

§6. سۆپەت ياسىغۇچى قوشۇمچىلار

Δ - لى:

ايرنينک غقيقى گرحه حهاندا يگانه‌دور،

چهرم <u>مینکیزلی</u> هم ینه بر کهربا قنی.

(ئەرنىڭ ئەقىقى گەرچە جەھاندا يىگانەدۇر، چىھرەم مەڭزلى ھەم يەنە بىر كەھرەبا قەنى: لېۋىڭ ياقۇتى جاھاندا يىگانىدۇر، ئەما چىرايىمدەك سېرىق كەھرۇا بارمۇ، قېنى؟). سەككاكىي: 218- ئۇ ك ن.

<u>دردلی</u> دل هیچ توختاماس سرلیق قلم قاینااب یازار،

<u>مونکلی</u> دادیمنی ایشتسه خضرتسبیح دین ازار.

(دەردلى دىل ھىچ توختاماس سىرلىق قەلەم قاينااب يازار، مۇڭلى دادىمنى ئىشتسە خىزىر تەسبىھتىن ئازار: دەردلىك دىل ھىچ پەسكويغا چۈشمەيدۇ، سىرلىق قەلەم ئۆزىنى باسالمىغان ھالدا قاينااپ يازىدۇ؛ مېنىڭ مۇڭلۇق دات ــ پەرياتمنى ئاڭلىسا، خىزىر ئەلەيھىسسالاممۇ تەسبىھ سىرىشتىن ئېزىپ كېتىدۇ). نىم شەھىد: « ئالدىدا » 1946- يىل.

Δ - لیغ// - لیق// - لیک:

حالا بو تاریخ دا قاضی <u>کلان لیق</u> منصبی دا و حیات لیق دولتی دا بر قراردورلار (ھالا بۇ تارىخدا، قازىكەلانلىق مەنسەبىدە ۋە ھەياتلىق دەۋلەتىدە بەرقارارداۇرلار: ھازىر مۇشۇ كۈنلەردە، قازىكالان (چوڭ سوتچى) لىق مەنسىپىدە بولۇپ، پاراغەتلىك ھاياتىنىڭ مۇنتىزىم پەيزىنى سۈرىۋاتىدۇ)·286- ت ھە.

حهل <u>نادانلیغ</u> تهمتین بوینۇمغه آلدیم (جەھل نادانلىغ تۆھمەتىن بوينۇمغا ئالدىم: « دۆت ــ كالۋا » دەگەن تۆھمەتكىمۇ قالدىم). نەۋائىي: م قۇ. 257-چ ت.

نهایتی کنکرو و سیغ زمین دور تورت بیش <u>ای لیق</u> منزل مضافت **دور** (نىھايەتى كەڭرۇ ۋەسىئ زەمىندۇر، تۆرت بەش ئايلىق مەنزىل مۇزافاتدۇر: ئۇ بېشىدىن بۇ بېشىغا تۆرت ــ بەش ئايدا

يېتىپ بارغىلى بولىدىغان ئىتايىن كەڭ زېمىندۇر). 388- ت هە.

يتە ياشدين يتميش ياشغچەليک شناورليک علمينى يعنى **سودا اوزەدورغان نى بيلادور** (يەتە ياشدىن يەتمىش ياشغەچەلىك شىناۋەرلىك ئىلمىنى، يەئنى سۇدا ئۇزەدۇرغانىنى بىلەدۇر: يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچىلىك بولغان ئادەملەرنىڭ ھەممىسى ئۇزۇش ئىلمىنى، يەنى سۇ ئۇزۇشنى بىلىدۇ). 389- ت هە.

قيليب همراه نيجه يخشى ييكيت لارنى،
قدّى شمشاد و حسنى تازه گل لارنى،
شكار ايلاب مرغزارليق چول لارنى،
سوغات آلينك اى قيزلار اكام كيله‌دور.

قىلىپ ھەمراھ نەچە ياخشى يىگىتلەرنى،
قەددى شەمشادۇ ھۇسنى تازە گۈللەرنى،
شىكار ئەيلەپ مەرغزارلىق چۆللەرنى،
سەۋغات ئالىڭ، ئەي قىزلار، ئاكام كەلەدۇر.

ئاكام بىر مۇنچە ياخشى يىگىتلەرنى ۋە يېڭى ئېچىلغان گۈلدەك گۈزەللەرنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ، يايلاق ۋە چۆللەردە ئوۋ ئوۋلاپ كېلىۋاتىدۇ، ئى، قىزلار! سوۋغات ئېلىڭلار. (قاراڭ:512 ــ ئە ئۇ م ت)

آنينك تك كيم پريشانليق ضياسين آرتورور شمعين ،
بنكا حورونك زياد اولماق سنكا ميلم فزون ايتدى.

ئانىڭتەككىم پەريشانلىق زىياسىن ئارتۇرۇر شەمئىن،
باڭا جەۋرۇڭ زىياد ئولماق، ساڭا مەيلەم فۇزۇن ئەتدى.

شام كۆيۈپ يېيىلغانسېرى نۇرى كۈچەيگەندەك، ماڭا قىلىدىغان جەۋرىڭ كۆپەيگەنسېرى، ساڭا بولغان مەيلىم تېخىمۇ ئاشتى. (قاراڭ:595 ــ ئە ئۇ م ت)

Δ - لوغ// - لوق// - لوک:

نه اندا اختيار اولغای منکا حان ایلاماک قربان،
قویوبان اشک یاغین هر زمان اوتلوغ غزاریمغه.

(نه ئاندا ئىختىيار ئولغاي مەڭا جان ئەيلەمەك قۇربان،
قۇيۇبان ئەشك ياغىن ھەر زەمان ئوتلۇغ ئىزارىمغە: ئوتلۇق مەڭزىمگە كۆز يېشىم يېغى توختىماستىن قۇيۇلۇۋاتسا، جېنىمنى قۇربان قىلىش نەدىمۇ مېنىڭ ئۆز ئىختىيارىمدىكى ئىش بولسۇن؟ ئابدۇرەھىم نىزارىي: « رابىئە ــ سەئدىن » 454- ئۇ ك ن.

توتاشدی بر کوروب اوتلوغ یوزونک نی شغلهٔ هجران،
وحودوم نی کول ایلاب ایلادینک توفراق بیله یکسان.

(تۇتاشدى بىر كۆرۈپ ئوتلۇغ يۈزۈڭنى شوئلەئى ھىجران، ۋۇجۇدۇمنى كۆل ئەيلەپ، ئەيلەدىڭ تۇفراق بىلە يەكسان: ئوتلۇق يۈزۈڭنى بىر كۆرۈپلا، ۋۇجۇدۇمغا ھىجراننىڭ ئوتى تۇتاشتى؛ نەتىجىدە، ۋۇجۇدۇمنى كۆل قىلىپ، تېنىمنى توپا ــ تۇپراق بىلەن تەڭ قىلىۋەتكەن بولدۇڭ). ئا. نىزارىي: «مەسئۇد ــ دىلئارا» 460- ئۇ ك ن.

آه اولتوردی فراق اول گل‌غزاریمدین یراق،
لاله یوزلوک سرو بویلوق توغری یاریمدین یراق.

(ئاھ ئۆلتۈردى فىراق ئول گۈل ئىزارىمدىن يىراق، لالە يۈزلۈك، سەرۋ بويلۇق توغرى يارىمدىن يىراق: ئاھ! پىراق مېنى ئۇ گۈل يۈزلۈك، سەرۋى بويلۇق، توغرا ــ دۇرۇس يارىمدىن يىراقتا قويۇپ ئۆلتۈردى). ئاتايى: 178- ئۇ ك ن.

هم احوال تباهیمدیم هم آه صبحگاهیمدین،
هم اوتلوغ دود آهیمدین **قراریب کلبهٔ** احزان.

ھەم ئەھۋالى تەباھىمدىن ھەم ئاھى سۇبھىگاھىمدىن،
ھەم ئوتلۇغ دۇدى ئاھىمدىن قارارىپ كۇلبەئى ئەھزان.
خاراب ھالىمدىن، سەھەردە چەككەن ئاھۇ زارىمدىن، ئوتلۇق

ئاھمىنىڭ تۇتۇنىدىن غەمكىن ھۇجرام قارىيىپ كەتتى. (قاراڭ:521 ـ ئە ئۇ م ت)

Δ - **چين:**

زمين لارى غاحز و تولاسى قوم لوقدور غله حاصلى **هم كمچين ميوه يميش لارى سيراب و تولادور** (زەمىنلەرى ئاجىز ۋە تولاسى قۇملۇقدۇر؛ غەللە ھاسىلى ھەم كەمچىن؛ مىۋە ـ يەمىشلەرى سىيراب ۋە تولادۇر: زېمىنى مۇنبەت ئەمەس، تولىسى قۇملۇق؛ شۇڭا ئاشلىق مەھسۇلاتىمۇ تۆۋەن. ئەمما مىۋە ـ چېۋىلىرى تولا، ئېشىپ ـ تېشىپ نۇرىدۇ). م. سايرامي: 331- ت هه.

هواسى ايسيغ آب حارى لارى كمچين اكثرى كاريز بيرله زراغت قيلادور (ھەۋاسى ئىسسىغ، ئابى جارىلارى كەمچىن، ئەكسەرى كارىز بىرلە زىرائەت قىلادور: ھاۋاسى ئىسسىق، ئېقىن سۇيى كەمچىل؛ مۇتلەق كۆپچىلىكى كارىز سۇيىگە تايىنىپ تېرىقچىلىق قىلىدۇ). 346- ت هه.

يايلاق اوتلاقى آز چهار پاى لارى كمچين دور (يايلاق، ئوتلاقى ئاز، چاھار پايلارى كەمچىندۇر). 329- ت هه.

Δ - **سيز** (- سىز):

كوج سيز (كۈچسىز)، **حان سيز** (جانسىز)، **نورسيز** (نۇرسىز)، **بهره‌سيز** (بەھرەسىز)، **فايده‌سيز، تيل سيز، راحت سيز، يول سيز...**

Δ - **حيل// - چيل** (چىل):

صميميت چيل (سەممىيەتچىل)، **راست چيل** (راستچىل)...

Δ - **چان:**

ايش چان (ئىشچان)، **كونكله‌ك چان** (كۆڭلەكچان)...

Δ - **پرست:**

خودپرست (خۇدپەرەست)، **بت پرست** (بۇتپەرەست)، **آتش**

پرست (ئاتەشپەرەست)، **پل پرست** (پۇلپەرەست)، **آبروی پرست** (ئابروپىپەرەست)..

Δ - **پرور:**

وطن **پرور** (ۋەتەنپەرۋەر)، **خلق پرور** (خەلقپەرۋەر)، **ملت پرور** (مىللەتپەرۋەر)، **فقیر پرور** (فەقىرپەرۋەر)، **غلم پرور** (ئىلمپەرۋەر)...

Δ **خوش** (خۇش): **خوش حال** (خۇشھال)، **خوش بوی** (خۇشبۇي)، **خوش فغل** (خۇشفىئل)، **خوش خوی** (خۇشخۇي)، **خوش قامت** (خۇشقامەت)، **خوش طبع** (خۇشتەبئ)، **خوش ملاقات** (خۇشمۇلاقات)، **خوش زبان** (خۇشزەبان)...

Δ **بی: بی چارە// بیچارە** (بىچارە)، **بی اختیار** (بىئىختىيار)، **بی وفا** (بىۋەفا)، **بی‌حیا** (بىھەيا)، **بی ادب** (بىئەدەب)، **بی واسطە** (بىۋاسىتە)...

Δ **نا: نا امید** (نا ئۇمىد)، **نا اوستا// نا اوستە** (**نا ئۇستا**)، **ناکار، نا انصاف** (نا ئىنساف)، **نا شکر** (نا شۇكۇر)، **نا تعیین** (نا تەئىين: ناتايىن)، **نا موافق** (نا مۇۋاپىق)، **نالایق** (نالايىق)، **ناچار ، ناکس** (ناكەس)...

Δ **بد** (بەد): **بد دغا** (بەددۇئا)، **بدبخت** (بەدبەخت)، **بدنیت** (بەدنىيىەت)، **بدقیلیق** (بەدقىلىق)، **بدخرج** (بەدخەرج)، **بد طعم** (بەدتەئم)، **بدبوی** (بەدبۇي)، **بدرنك** (بەدرەنگ)، **بدخوی** (بەدخۇي)، **بد معاملە** (بەد مۇئامەلە)، **بد معاش** (بەدمەئاش)..

Δ **خوب: خوبروی** (خوبروي)، **خوبرویان، خوب طلعت** (خوبتەلئەت)..

Δ - **سار: خاك سار** (خاكسار)، **کوە سار** (كوھسار)...

Δ - **ساز: نظم ساز** (نەزمساز)، **بزم ساز** (بەزمساز)، **سجر ساز**

(سەھر ساز)...

Δ - ى// مى (ئىي): **كاشغرى** (كاشغەرلىي)، **ختنى** (خوتەنلىي)، **يار كندى** (ياركەندلىي)، **فارابى** (فارابىي)، **طرفانى** (تۇرفانلىي)، **اويغورى** (ئۇيغۇرلىي)...

ئۇندىن باشقا، بىز « ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلار » دېگەن پاراگرافتا كۆرسىتىپ ئۆتكەن « - گير (گىر)، - بان، - وش (- ۋەش)، - وار (- ۋار)، افشان (ئەفشان)، انگيز (- ئەنگىز)، كو// كوى (- گۇ// گۈي)، - حو// حوى (حۇ// حۈي)، - شوى (شۇي)، انداز (- ئەنداز)، نما// نماى (- نەما// - نەماي)، - سرا// - سراى (- سەرا// - سەراي)، آميز (ئامىز)، افزا (- ئەفزا)، افكن (- ئەفكەن)، انديش (- ئەنديش)، - پوش، - پاش، پيما// پيماى (- پەيما// - پەيماي)، پذير (- پەزىر)، پيوند (- پەيۋەند)، - ور (- ۋەر)، - بار، - سوز، - ريز (- رىز)، آرا (- ئارا) » قاتارلىق قوشۇمچىلار ئۆز نۆۋىتىدە يەنە سۆپەت ياسىغۇچى قوشۇمچىلار بولۇپمۇ سانىلىدۇ.

ئاندىن، بۇ قوشۇمچىلار ئىچىدىكى « افشان، افكن » لار تەركىبىدىكى ھەرپىي ئىللەت ئەلىف (ا) چۈشۈرۈپ قويۇلغان ھالدا، « **فشان، فكن** » قىلىپمۇ قوللىنىلىدۇ.

كۆنۈكمە12:

1- چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆپەت سۆزلەر ئۆزلىرى ئۇقتۇرغان ئۇقۇم دەرىجىسىگە قاراپ قانچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ؟ ئۇلار قايسىلار؟ بىر - ئىككىدىن مىسال كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈڭ.

2- تۆۋەندىكى سۆپەت سۆزلەرنىڭ ئىچىدە، قايسىلىرىنىڭ ئەسلىي دەرىجە سۆپەت ۋە قايسىلىرىنىڭ كىچەيتمە دەرىجە سۆپەت سۆزلەر ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىڭ ۋە مەنىسىنى

ئىزاھلاڭ:

بەياز، ئۇزاقراق، سىياھ، كىچىكرەك، سەفرا، قۇيىراق، ھەمرا، ياخشىراق، بۇلەند، ئۇلۇغ، ئورتا، ئۇلۇغراق؛

3- تۆۋەندىكى سۇپەت سۆزلەرنىڭ ئىچىدە، قايسىلىرىنىڭ ئاشۇرما دەرىجە سۇپەت ۋە قايسىلىرىنىڭ ئەركىلەتمە دەرىجە سۇپەت سۆزلەر ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىڭ ۋە مەنىسىنى ئىزاھلاڭ:

ساپسارىغ، قاپقارا، ئازغىنا، ئاپئاق، ياپياسى، شىرىنغىنە، ئاپئاچۇغ، كۆمكۆك، كىچىككىنە، بومبوز، بۆككۇنە، يامياشىل؛

4 - تۆۋەندىكى سۇپەت سۆزلەرنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا قايسى دەرىجە سۇپەت دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى ئېيتىپ بېرىڭ. ئاندىن ئۇلارنىڭ ئەسلىي يېزىلىشىنى كۆرسىتىپ، مەنىسىنى ئىزاھلاڭ:

ئەكبەر ( )، ئەسغەر ( )، ئەدنا ( )، ئەفزەل ( )، ئەئزەم ( )، ئەغلەب ( )، ئەھەمم ( )، ئەقەلل ( )، ئەجمەل ( )، ئەكمەل ( )، ئەفساھ ( )، ئەشرەف ( )، ئەسفەل ( )، ئەئلا ( ).

5- تەكرارلانما سۇپەت دېگەن نېمە؟ سۇپەت سۆزلەرنى ئەسلىي دەرىجە ھالىتى بىلەن تەكرارلاپ ئىشلىتىش ئەمەلىي ئىستېمالدا قانداق رول ئوينايدۇ؟ مىسال كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈڭ.

6- جۈپلەنمە سۇپەت دېگەن نېمە؟ ئۇ نەچچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ؟ مىسال ئارقىلىق شەرھلەڭ.

7- تۆۋەندىكى جۈملىلەر ئىچىدىن مەنىداش ئۇقۇملۇق

جۈپلەنمە سۈپەتلەر بىلەن زىت ئۇقۇملۇق جۈپلەنمە سۈپەتلەرنى ئايرىپ چىقىڭ. ئاندىن شۇ جۈملىنى تەرجىمە قىلىڭ:

‹ 1 › ئاقسۇلۇق موللا ئاخۇند نام بىر مىرزا زىرەك — ھۇشيار بۇ كەمىنە راقىمنى ھۇرۇف بىئىتتىبارغا بىلمۇشافەھە بۇ تەرىقە بىرلە قىسسە ۋە ئىخبار قىلدى؛

‹ 2 › شەھر — شەھر، سەھرا ۋە كەنتلەرغە گوسى خەتلەرنى چاپلادى، ھەمە كاتتا — كىچىك ئادەملەر ئوقۇپ كۆرۈپ خاتىرجەمئ بولدى؛

‹ 3 › يەراق — يەقىن مەملەكەتلەرغە ئاڭلانسا ھەم ئوبدان ئىش بولمايدۇر؛

‹ 4 › راست — دۇرۇست ئەقىيدەت بىرلە ئىيمانلارنى سەھھ — دۇرۇست قىلىپ، مەخلۇقاتلارنىڭ لۇتفى — ئىنايەتى ۋە رەھم — شەفقەتلەرىغە فەرۋا ۋە ئىلتىفات قىلماغايلار.

8- چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، سۈپەت سۆزلەرنىڭ ئىسىم سۆز ئورنىدا قوللىنىلىشى قانداق ئىپادىلىنىدۇ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ.

9- چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، سۈپەت سۆزلەرنىڭ رەۋىش سۆز ئورنىدا قوللىنىلىشى قانداق ئىپادىلىنىدۇ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ.

10- تۆۋەندىكى جۈملىلەر ئىچىدىن ئىسىم ۋە رەۋىش ئورنىدا قوللىنىلغان سۈپەت سۆزلەرنى تېپىپ چىقىڭ. ئاندىن ئۇ جۈملىنى تەرجىمە قىلىڭ:

‹ 1 › ياخشى باربىسەن، سۇلتان ۋەيسىنىڭ كۆڭلىنى ئالىپسەن. ئانى قاشىڭغا كەلتۈرۈپ، ئانىڭ رائىي بىلەن ئەمەل قىلغايسەنكى، ئىش بىلۈر كىشىدۇر؛

‹ 2 › ئەلئان بۇ تارىخدا بىر يۈز ئون سەكىز ياشقا باربىدۇر،

تەۋانا، قۇۋۇەتلىك؛ ھەزرەتى غەۋسىيە داشلارىنى قاينىتىپ، غەرىب مۇستەھەقلەرغە ئاش بەرىپ، بىۋە — بىچارىلەرگە پۇشتى پەناھ بولۇپ، ئۇشتۇرفاندا ۋەتەندارلارنى؛

‹ 3 › مەھەللاتى قورغاندىن بىر شەرئىي يەراقراق تۇشۇپدۇر؛

‹ 4 › فارسىي دىۋان ھەم تەرتىب قىلىپتۇر؛ فارسىي نەزمدە « فانىي » تەخەللۇس قىلىپتۇر؛ بەئزى ئەبياتى ياماندەس، ئەكسەرى سۇست ۋە فۇرۇدتۇر.

11- تۆۋەندىكى نەزمىلەرنى ئوقۇڭ، تەرجىمە قىلىڭ ۋە ئۇلاردا قايسى سۇپەت ياسىغۇچى قوشۇمچىلار قانداق سۇپەتلەرنى ياسىغانلىقىنى بايان قىلىڭ:

‹ 1 › دەردلى دىل ھىچ توختاماس سىرلىق قەلەم قاينىاپ يازار، مۇڭلى دەردىمنى ئىشىتسە خىزر تەسبىھدىن ئازار؛

‹ 2 › تۇتاشدى بىر كۆرۈپ ئوتلۇغ يۈزۈڭنى شوئلەئى ھىجران، ۋۇجۇدۇمنى كۇل ئەيلەپ ئەيلەدىڭ توفراق بىلە يەكسان؛

‹ 3 › ئاھ ئۆلتۇردى فىراق ئول گۇل ئىزارىمدىن يەراق، لالە يۈزلۇڭ، سەرۇ بويلۇق توغرا يارىمدىن يەراق؛

‹ 4 › ئەرىنىڭ ئەقىقى گەرچە جەھاندا يىگانەدۇر، چىھرەم مەڭىزلى يەنە بىر كەھرەبا قەنى؟

ئۈچىنچى باب ئالماش

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئالماش سۆز تۇركۇمىگە ئائىت بولغان سۆزلەر ئۆز ئالاھىدىلىكلىرى بويىچە، « كىشىلىك ئالماشلار »، « كۆرسىتىش ئالماشلىرى »، « ئۆزلۇك ئالماشلىرى »، « بىرلىكتىلىك ئالماشلىرى »، « ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى »، «

بولۇشسىزلىق ئالماشلىرى » ۋە « سوئال ئالماشلىرى » دېگەن يەتتە تۈرگە بولۇنىدۇ.

§1. كىشىلىك ئالماشلىرى

Δ بىرلىكI شەخس: **من// مين** (مەن)

<u>من</u> تولا هاريب كتيم (مەن تولا هارىپ كەتتىم: مەن بەك هېرىپ كەتتىم). 258- ت هە. **اكام برله مصلحت قيلاشيب اكام كيلور ياكه من كيلورمن** (ئاكام بىرلە مەسلەھەت قىلاشىپ، ئاكام كەلۈر ياكى مەن كەلۈرمەن: ئاكام بىلەم مەسلىھەت قىلىشىپ، ئاكام كېلەر ياكى مەن كېلەرمەن). 261- ت هە. **<u>من</u> طنبورچليشنى بيلماسمن.. قيزيم چاليدور** (مەن تەنبۇر چالىشنى بىلمەسمەن... قىزىم چالادۇر: مەن تەمبۇر چېلىشنى بىلمەيمەن...قىزىم چالىدۇ). 35- ت مۇ.

<u>مين</u> و محمدى كوكلتاش ايكاو كيلدوك (مەن ۋە مۇھەممەدى كۆكەلتاش ئىكەۋ كەلدۇك : مەن بىلەن مۇھەممەدي كۆكەلتاش ئىككىمىز كەلدۇق). ب ن. 331- چ ت.

<u>مين</u> قچان ديديم وفا قيلغيل منكا ظلم ايلادينك،
سين قچان ديدينك فدا بولغيل فدا بولدوم سنكا.

مەن قاچان دەدىم ۋەفا قىلغىل، ماڭا زۇلۇم ئەيلەدىڭ،
سەن قاچان دەدىڭ فىدا بولغىل، فىدا بولدۇم ساڭا.

مەن قاچان: « ۋاپا قىل » دېسەم، زۇلۇم سالدىڭ، لېكىن سەن قاچانكى: « ماڭا پىدا بول » دېسەڭ، پىدا بولدۇم. (قاراڭ:102 ــ ئە ئۇ م ت)

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردە، « **فقير، حقير، كمينه** » (**فەقىر، ھەقىر، كەمىنە**) سۆزلىرىمۇ بىرلىكI شەخس ئالمىشى ئورنىدا قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

فقیر ایکالاسی بزرکوار رفیع مقدارغه نیاز مندلیع و کدالیع یوزیدین تتبع **قیلیب مین و آتین تحفةالافکار دیب مین** (فەقىر ئىكەلەسى بۇزۇركۇارى رەفئىمقدارغە نىيازمەندلىغ ۋە گەدالىغ يۇزىدىن تەتەببۇئ قىلىپمەن ۋە ئاتىن « تۆھفەتۇل ئەفكار » دەپمەن: مەن بۇ ئۇلۇغ زاتلارنىڭ ئىككىلىسىگە ئىلتىجا ۋە تەلەپكارلىق بىلدۇرۇش يۇزىسىدىن بىر نەزىرە يېزىپ، ئۇنى « تۆھفەتۇل ئەفكار » (مەجرۇھ سوۋغىسى) دەپ ئاتىدىم). ئەلىشىر نەۋائىي: 24- م ل.

بولاردین باشقا الگیری کین کوب از بولوب پوتکان اوتوز التە فارچە کتابلاریدین فقیر بهرمند بولوب اوزلاریدیکیخصلت و عشق محبت لارینی معلوم قیلدیم (بۇلاردىن باشقا، ئىلگەرى ــ كەيىن، كۆپ ــ ئاز بولۇپ پۈتكەن ئوتۇز ئالتە فارچە كىتابلاردىن فەقىر بەھرىمەند بولۇپ، ئۆزلەردەكى خىسلەت ۋە ئىشق ــ مۇھەببەتلەرنى مەئلۇم قىلدىم: بۇلاردىن باشقا، ئىلگىرى ــ كېيىن بولۇپ، مەن ئۇ زاتنىڭ جەمئىي ئوتتۇز ئالتە پارچە كىتابىدىن بەھرىمەن بولۇپ، ئۇنىڭدىكى خىسلەت ۋە مېھرى ــ مۇھەببەتلەرنى تونۇپ يەتتىم). مۆجىزىي: 17- ت مۇ.

عاصی قلونکدورمن فقیر، جافی قلونکدورمن حقیر،

غم ایلگیده بولدوم اسیر، سین سین منکا فریاد رس.

(ئاسىي قۇلۇقدۇرمەن فەقىر، جاپاكار قۇلۇقدۇرمەن ھەقىر،
غەم ئىلگىدە بولدۇم ئەسىر، سەن سەن مەگا فەريادرەس:
مەن سېنىڭ ئاسىي قۇلۇقمەن، مەن سېنىڭ گۇناھكار قۇلۇقمەنكى، ‹ شۇ تاپتا › غەم ــ قايغۇغا ئەسىر بولدۇم، سەن ۋە پەقەت سەنلا نىجاتكارىم). 2- ت مۇ.

بەزەن نەقىل جۈملىلەردە، ئەرەبچە بىرلىك I شەخس ئالمىشى « **انا** » (ئەنە: مەن) مۇ قوللىنىلغان. مەسىلەن:

ختن غه باريب مخالفت و مخاصمت كوسيغه بر علانيه صدا بريب انا ولا غيرى سكەسين اوردى (خوتەنغه بارىپ، مۇخالەفەت ۋە مۇخاسەمەت كۆسىغا بەرئەلانىيە سەدا بەرىپ، « ئەنە ۋە لا غەيرى » سىككەسىن ئۇردى: « نىياز ھاكىم بەگ ، خوتەنگە بېرىپ، خۇسۇمەت دۇمبىقىغا ئىسيان تايىقىنى ئۇرۇپ: « جاھاندا، مەندىن باشقىسى بىكار! » دېگەن سادانى ياڭراتتى). م. سايرامى: 266- ت ھە.

Δ بىرلىك II شەخس: **سن// سين** (سەن// سېن)

سين مندين نيمه يمانلىق كوردونك سنى من هديجى قيليب التفات قيلديم و سين كورنمك ليك قيلدينك (سەن مەندىن نەمە يامانلىق كۆردۈڭ؟ سەنى مەن ھۇدەيچى قىلىپ، ئىلتىفات قىلدىم ۋە سەن كورنەمەكلىك (تۇزكورلۇق) قىلدىڭ). 263- ت ھە.

هم خوش بيتكوجى هم دلكش ايتقوجى سن دورسن (ھەم خۇش بىتكۇچى ھەم دىلكەش ئەيتقۇچى سەندۇرسەن: سەن ھەم گۈزەل شېئىر يازالايسەن، ھەم يارقىن ناخشا ئېيتالايسەن). 4- ت مۇ.

تاشلاب كتسانك كتكانينك نى اونوتماغاى من،

امدى كيلسانك سن قاشيمغه يول آتماغاى من.

تاشلاپ كەتسەڭ كەتكەنىڭنى ئۇنۇتماغايمەن،

ئەمدى كەلسەڭ سەن قاشىمغا يولاتماغايمەن.

تاشلاپ كەتسەڭ كېتىۋەر، بۇ قىلغىنىڭنى ئۇنۇتمىغايمەن؛ ئەمدى قېشىمغا كەلسەڭ، يېقىن يولاتمىغايمەن. (قاراڭ:100 ـ ئە ئۇ م ت)

Δ بىرلىك III شەخس: **اول (ئول)**، آ// ا (ئا)، او (ئۇ)

جسن استغناسيدا اول عشق سوداسيدا من،

واه عجب كيم من قرا مست اول قرا كوز باده خوار.

(هۆسن ئىستىغناسىدا ئول، ئىشق سەۋداسىدا مەن، ۋاھ ئەجەبكىم، مەن قارا مەست، ئول قارا كۆز بادەخار: ئۇ گۈزەللىككە چۈمۈلگەن، مەن بولسام، ئىشق ـ مۇھەببەت بالاسىغا كۆمۈلگەن؛ ھالبۇكى، مەنغۇ ئىشق دەردىدە قارا مەست يۈرىمەن، ئەجەبا، ئۇ قارا كۆز نېمىشقا ئىچەرمەن بولۇپ يۈرىدىغاندۇ، ئەمدى؟). تەجەللىي: 628- ئۇ ك ن.

اول كولوب احباب بيرله صبحيديك من شمع وار،
اورتانيب كونكلوم توكارمين درّ غلطان هر گيجه.

ئول كۈلۈپ ئەھباب بىرلە سۇبھىدەك، مەن شەمئۇار،
ئۆرتەنىپ كۆڭلۈم، تۆكەرمەن دۇررى غەلتان ھەر كەچە.

ئۇ ھەر ئاخشىمى دوستلىرى بىلەن تاڭ نۇرىدەك كۈلىدۇ، مەن بولسام كۆڭلۈمنى شامدەك ئۆرتەپ، كۆزۈمدىن ئۈنچە مارجان تۆكۈپ چىقىمەن. (قاراڭ:105 ـ ئە ئۇ م ت)

انينك شاد بولغانى نى كشى بيلماس ايردى بيدماغ بولغانينى هم كشى بيلماس ايردى (ئانىڭ شاد بولغانىنى كىشى بىلمەس ئەردى. بىدەماغ بولغانىنى ھەم كىشى بىلمەس ئەردى: ئۇنىڭ خۇشال بولغىنىنىمۇ، خاپا بولغىنىنىمۇ ھېچكىم بىلمەيتتى). مۆجىزى: 7- ت مۇ.

انى قاشينكغه كيلتوروب انينك رأيى بيله عمل قيلغاى سين كيم ايشبيلور كشى دور (ئانى قاشىڭغا كەلتۈرۈپ، ئانىڭ رائىيى بىلە ئەمەل قىلغايسەنكىم، ئىش بىلۈر كىشىدۇر: ئۇنى يېنىڭغا ئەكىلىۋىلىپ، ئۇنىڭ مەسلىھەتى بىلەن ئىش قىلغايسەنكى، ئۇ ئىش بىلىدىغان مۇتەخەسسىس ئادەم). ب ن. 209- چ ت.

يركند خوتن ديارلارينى ابادىغه انينك اولادى يتكوزگان يركند خوتن اهلى انينك اولادلاريدين دورميز (ياركەند، خوتەن

دىيارلارنى ئاباد بغا ئانىڭ ئەۋلادى يەتكۈزگەن. يارىكەندە، خوتەن ئەھلى ئانىڭ ئەۋلادلارىدىندۇرمىز: يەكەن، خوتەن دىيارلارنى ئۇنىڭ ئەۋلادى ئاۋاتلاشتۇرغان. بىز يەكەن، خوتەنلىكلەر ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بولمىز). مۆجىزىي: 6- ت مۇ.

ديسام كونكلومنى زلفونك ايلادى بند،

دير اى مسكين آنينك تارى دور بو.

دەسەم: كۆڭلۈمنى زۇلفۇڭ ئەيلەدى بەند،

دەر: ئەي مىسكىن، ئانىڭ بىر تارىدۇر بۇ.

« چېچىڭ مېنى باغلىۋالدى » دېسەم، ئۇ: « ئەي بىچارە، بۇ تېخى ئۇنىڭ ‹چېچىمنىڭ› بىرلا تېلى » دەيدۇ. (قاراڭ:161 ــ ئە ئۇ م ت)

ΔΔ يۇقىرىقى مىساللاردىن كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردە ئىزچىل كۆرۈلىدىغان « **آنينك** (ئانىڭ) »، « **آنى// انى** (ئانى) » سۆزلىرىنىڭ ئۇزىكى بولغان « آ// ا (ئا) » نىڭ ئەمەلىيەتتە، بىرلىك III شەخس ئالمىشى ئىكەنلىكى ئېنىق. ئەمدى كۆپلۈك III شەخس ئالمىشىنىڭ« **آ لار** » (ئالار) دىن باشقا، « **اولار** » (ئۇلار) بىلەن ئىپادىلەنگەنلىكى بولسا، ئۇنىڭ بىرلىك شەكلىنىڭ « **اول** » (ئول) دىن باشقا، « **او** » (ئۇ) ئىكەنلىكىنمۇ دەللىلەيدۇ، ئەلۋەتتە.

بۇندىن باشقا، ھەمىشە قىلىنىدىغان ئەرەبچە دۇئالاردا، ئەرەب تىلىدىكى بىرلىك III شەخس ئالمىشى "ـ ه" (ـ **ھۇ**) **ۋە**« ـ **ها** » (ـ **ھە**) لەرمۇ قوللىنىلغان. مەسىلەن:

اويقودين اويغانيب عباس رضى **الله** عنه **نينك مرقدلاريغه بارسالار عصادا سيزغان ير مغاينه كورونىدى** (ئۇيقۇدىن ئويغانىپ، ئابباس رەزىياللاھۇ ئانھۇ نىڭ مەرقەدلەرىغە باسارلار، ئەسادا سىزغان يەر مۇئايىنە كۆرۈندى: ئۇيقۇدىن ئويغىنىپ، ئابباس

رەزىياللاھۇ ئانھۇ ، ئاللاھ ئۈنىگىدىن رازى بولغاي ، نىگە قەبرىگاھىغا بارسا، ھاسىدا سىزغان يەر « مانا مەن » دەپلا كۆرۈنمەپ تۇرۇپتۇ). ت ئە. 185- چ ت.

ام المسلمين حضرت خديجه رضى الله عنها روايت قيلميش لاركى... (ئۇممۇلمۇسلىمىن ھەزرەتى خەدىچە رەزىياللاھۇ ئانھە ،ئاللاھ ئۈنىگىدىن رازى بولغاي، رىۋايەت قىلمىشلاركى... : مۇسۇلمانلارنىڭ ئانىسى خەدىچە رەزىياللاھۇ ئانھە ، ئاللاھ ئۈنىگىدىن رازى بولغاي ، شۇنداق رىۋايەت قىلغانكى،..) 259- ق ئە ت .

Δ كۆپلۈك ا شەخس: بيز// بيزلار (بىز// بىزلەر)

اولوغ خان نينك نورعون جريكلارى اوزون يرلاردين بيز قديمقى اوشاق فقرالارينى يوخلاب تافيب الماق اوجون اقسوعه كليب دور (ئۇلۇغ خانىنىڭ نۇرغۇن چەرىكلەرى ئۇزۇن يەرلەردىن بىز قەدىمقى ئۇشاق فۇقەرالارنى يوخلاپ تاپىپ ئالماق ئۈچۈن ئاقسۇغا كەلىپدۇر: ئۇلۇغ خانىنىڭ نۇرغۇن چېرىكلىرى ئۇزۇن يەرلەرنى بېسىپ، بىز قەدىمكى ئۇششاق پۇقرالرنى قايتا ئۆز تەسەررۇپىغا ئېلىش ئۈچۈن، ئاقسۇغا كەپتۇ). 304- ت ھە.

اوزلارى نينك دعالارى بركاتيدين بيزلار موندا جونك كيجيك اولوغ اوشاق همه لاريميز تنج امان دورميز (ئۆزلەرنىڭ دۇئالارى بەرەكاتىدىن بىزلەر مۇندا چوڭ ـ كىچىك، ئۇلۇغ ـ ئۇشاق ھەمەلەرىمىز تىنچ ـ ئەماندۇرمىز). ك ت خ. 131- چ ت.

ينه بيزلەرعه يوز قراب نرخينى ارزان و كم بها قيليب اوشاق فقرالارعه و بال بولادورعان ايشلارنى اصلا **قيلمانكلار** (يەنە بىزلەرغە يۈز قاراپ، نەرخىنى ئەرزان ۋە كەم باھا قىلىپ، ئۇشاق فۇقەرالارغا ۋەبال بولادۇرغان ئىشلارنى ئەسلا قىلماڭلار). 304- ت ھە.

سرو سامانيميزنى سورماعيل بيز بينوالارنينك،

فلك گرديشلاريدين كونلارى دشوارەلەر ديرلەر.

سەرۇ سامانىمىزنى سورماغىل بىز بىنەۋالارنىڭ ،
فەلەك گەردىشلەرىدىن گۇنلەرى دۇشۋارەلەر دەرلەر.

بىز بىچارىلەرنىڭ ھال ـ كۇنىمىزنى سورىمايلا قوي، بىزنى « پەلەكنىڭ تەتۇرلىكىدىن كۇنى دىشۋارچىلىقتا قالغانلار » دەيدۇ. (قاراڭ:234 - 235 ـ ئە ئۇ م ت)

ΔΔ چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە، « بيز » ئالمىشى يەنە ئۆزىنىڭ « **بيزينك** » (بىزىڭ) شەكلى بىلەن، I شەخس بىرلىك ئالمىشىنىڭ كەمتەرلىك ۋە سىپايە تۇرى سۈپىتىدە قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

فلان كونى كيجەسى دولتخانه عالى عه يتيب كليب فلان وقت دا دعا قيليب يانسونلار بيز منتظر دورميز (فۇلان گۇنى كەچەسى دەۋلەتخانەئى ئالىيغا يەتىپ كەلىپ، فۇلان ۋەقتىدە دۇئا قىلىپ يانسۇنلار، بىز مۇنتەزىر دۇرمىز: پالانى كۇنى كېچىسى، پالانى ۋاقىتتا، ئالىي دۆلەتخانىمىزغا كېلىپ، دۇئا قىلىپ يانغايسىز، يولىڭىزغا قارايمىز). 272- ت هه.

محب بسياردور سيزكا و ليكن،

بيزينك تك عهدى مستحكم **تابيلماس.**

(مۇھىب بىسياردۇر سىزگە ۋەلاكىن، بىزنىڭتەك ئەھدى مۇستەھكەم تاپىلماس: سىز ئۇچۇن دوست دېگەن كۆپقۇ، بىراق مېنىڭدەك ۋەدىسى مۇستەھكەم دوستنى تاپالمايسىز). ئاتايى: 172- ئۇ ك ن.

Δ كۆپلۈكII شەخس: **سيز// سيزلار** (سىز// سىزلەر)

ديبان كبى اشكيم دين نشان سيز،

بولونك اشكيم درى يانكليغ روان سيز.

(دەبان كەبى ئەشكىمدىن نىشانىسلەر، بولۇڭ ئەشكىم دۇررى ياڭلىغ رەۋانسىز: سىلەر ياش ئۇنچىلىرىمدىن نىشانىسلەر، مېنىڭ ياش ئۇنچىلىرىمگە ئوخشاش راۋان ئېقىڭلار). نەۋائىي: ف ش. 35- چ ت.

بيك بچه اوزكالارعه قراب سيزلار نيمه ديدور سيزلار ديكانلاريدا قالغان لار دادخواه اعام نينك مصلحتى يخشى مصلحت دور بيزلارعه هم معقول ديديلار (بەگ بەچچە ئۆزگەلەرغە قاراپ: « سىزلەر نەمە دەيدۇرسىزلەر » دەگەنلەردە، قالغانلار: « دادخاھ ئاغامنىڭ مەسلەھەتى ياخشى مەسلەھەتدۇر، بىزلەرغە ھەم مەئقۇل » دەدىلەر: بەگ بەچچە باشقىلارغا قاراپ: « سىلەرنىڭ پىكرىڭلار نېمە؟ » دېگىنىدە، قالغانلار: « دادخاھ ئاكىمىزنىڭ مەسلىھەتى ياخشى مەسلىھەت بولدى، بىزمۇ قوشۇلىمىز » دېيىشتى). 267- ت ھە.

ΔΔ چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە، II شەخس كۆپلۈك ئالمىشى « سىز » شۇنداقلا ئۇنىڭ « **سيزينك** » (سىزنىڭ) شەكلى ھەمىشە دېگۈدەك II شەخس بىرلىك ئالمىشىنىڭ سىپايە تۈرى سۈپىتىدە قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

انداغ بولسه سيز ايلكرى لاب باريب خزينه لارعه حاضرليق قيليب تورونك ديب فرمايش قيلدى (« ئانداغ بولسا، سىز ئىلگەرىلەپ بارىپ، خەزىنىلەرغە ھازىرلىق قىلىپ تۇرۇڭ » دەپ فەرمايىش قىلدى ‹ پەرمان چۈشۈردى ›). 263- ت ھە.

سيز تولا اوبدان آدم ايكانسيز من انكلاب بيلديم امّا عيبينكيزيى رين ايكانسيز يعنى **بولك ولايت نينك آدمى ايكانسيز** (سىز تولا ئوبدان ئادەم ئەكەنسىز، مەن ئاڭلاپ بىلدىم. ئەمما ئەيبىڭىز يى رېن ئەكەنسىز، يەئنى بۆلەك ۋىلايەتنىڭ ئادەمى ئەكەنسىز: سىز تولىمۇ ئوبدان ئادەم ئىكەنسىز. مەن ئۇقتۇم.

شۇغىنىسى چەتئەللىك، يەنى باشقا مەملىكەتنىڭ ئادىمى ئىكەنسىز — دە.). 280- ت ھە.

سيزينك تك جوروش آدم تابيلماس،

پرى يوزلوكمسيجادم تابيلماس.

(سىزنگىتەك ھۆرۈەش ئادەم تاپىلماس، پەرى يۈزلۈك مەسىھادەم تاپىلماس: سىزدەك (سەندەك) ھۆرجامال قىز تېپىلمايدۇ، پەرى يۈزلۈك مۆجىزىكار گۈزەل تېپىلمايدۇ). ئاتايى: 170- ئۇ ك ن.

Δ كۆپلۈك III شەخس : **آلار** (ئالار)، **اولار** (ئۇلار)

اكر بعضى ابا قيليب دورلار دلايل بيله آلارعه خاطر نشان قيليليب دور (ئەگەر بەزى ئىبا قىلىپدۇرلار، دەلايىل بىلە ئالارغە خاتىر نىشان قىلىلىپدۇر: بەزى پىكىرلىرىمگە كۆنمىسە، ئۇنى پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلاپ بەردىم)؛... **فارسى سوزدا جميع آلار سوزيدين يوقارى راق سوز يوقتور** (... فارسىي سۆزدە جەمئ ئالار سۆزىدىن يۇقارىراق سۆز يوقتۇر: پارسچىدا، ئۇلارنى بېسىپ چۈشەلەيدىغان سۆز يوق). نەۋائىي: 28-، 29- م ل.

هيج آفريده اولار نينك مهماتيغه دخل قيلماسونلار (ھىچ ئافەرىدە ئۇلارنىڭ مۇھىماتىغا دەخل قىلماسۇنلار: ھېچقانداق ئادەم ئۇلارنىڭ ئىش بېجىرىشىگە تەسىر يەتكۈزمىسۇن). 298- ت ھە.

اولار نينك عارلاريدين افتاب مايل بولسه افتاب نينك نورى عارنينك اونك طرفيكا توشماى دور (ئۇلارنىڭ غارلىرىدىن ئافتاب مايىل بولسا، ئافتابنىڭ نۇرى غارنىڭ ئوڭ تەرەپىگە تۈشمەيدۇر: ئۇلار تۇرغان غاردىن ئاپتاپ كەتسە، غارنىڭ ئوڭ تەرىپىگە كۈن چۈشمەيدۇ). 366- ت ھە.

عالم نينك صاحب و ايكاسى اولاردور (ئالەمنىڭ ساھىب ۋە ئىگەسى ئۇلاردۇر). 281- ت ھە.

فرحاد و شيرين بيله وامق و عذرا،
اولارنينك باشى دا مينك تورلى سودا.
بارچه‌نى اولتوركان وفاسيز دنيا،
آخرى بارچه‌نى فنا ايلادى.

فەرھادو شىرىن بىلە ۋامىقۇ ئۇزرا،
ئۇلارنىڭ باشىدا مىڭ تۈرلى سەۋدا.
بارچەنى ئۆلتۈرگەن ۋەفاسىز دۇنيا،
ئاخىرى بارچەنى فەنا ئەيلەدى.

پەرھات ــ شىرىن، ۋامىق ــ ئۇزرالارنىڭ بېشىدا مىڭ تۈرلۈك خاپىلىق بار؛ ھەممىنى ئۆلتۈرگەن ۋاپاسىز دۇنيا، ئاخىرى ئۇ ھەممىنى گۇمران قىلدى. (قاراڭ:283 ــ ئە ئۇ م ت)

ΔΔ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، « **اولار** (ئۇلار)// **آلار** (ئالار) » ئالمىشى بىرلىك III شەخسىنىڭ ھۆرمەت ۋە سىپايە تۈرى قىلىپ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

حضرت علی شير نوايی علم فصاحتده **بۇ** عزيزنی **اوستازيم ديرايردىلار اولار** حضرت **نوايی نی سن منينك اوستازيم ديرايرديلار و منينك عمروم ايجيده پوتوگان اون مينك مصراع** شعريمدين **سنينك ايكی مصراع شعرينك ارتوق ديرايرديلار** (ھەزرەتى ئەلىشىر نەۋايى ئىلمى فەساھەتىدە بۇ ئەزىزنى « ئۇستازىم » دەپ ئەردىلەر. ئۇلار ھەزرەتى نەۋايىنى « سەن مەنىڭ ئۇستازىم » دەپ ئەردىلەر ۋە « مەنىڭ ئۆمرۈم ئىچىدە پۈتۈگەن ئون مىڭ مىسرائ شىئرىمدىن سەنىڭ ئىكى مىسرائ شىئرىڭ ئارتۇق » دەپ ئەردىلەر: ھەزرەتى ئەلىشىر نەۋائىي تىل پاساھىتى ئىلمىدە، بۇ ئەزىزنى « ئۇستازىم » دەپ ئاتايتتى؛ ئۇ بولسا، ھەزرەتى نەۋائىينى « سەن مېنىڭ ئۇستازىمسەن، مېنىڭ پۈتۈن ئۆمرۈم بويىچە يازغان ئون مىڭ مىسرا شېئىرىمدىن سېنىڭ ئىككى مىسرا شېئىرىڭ ئەۋزەل » دەيتتى). 32- 33- ت مۇ.

§2. كۆرسەتىش ئالماشلىرى

ئا. يېقىنىنى كۆرسىتىدىغان ئالماشلار

Δ **بو** (بۇ): **بو** اط **لارنى قيداغ** آدم **آخته قيلادور** (بۇ ئاتلارنى قايداغ ئادەم ئاختا قىلادۇر؟). 257- ت هه.

حضرت على **شير امير** حضرت**لارى بو فن نى هم** حضرت **جاميدين تعليم آلديلار** (هەزرەتى ئەلىشىر ئەمىر هەزرەتلەرى بۇ فەننى هەم هەزرەتى جامىيدىن تەئلىم ئالدىلار: ئەمىر هەزرەتلىرى ئەلىشىر نەۋائىي بۇ ئىلىمنىمۇ هەزرەتى جامىيدىن ئۆگەنگەن). مۆجىزىي: 16- ت مۇ.

بو قصيده كا داعى كوب معانى **كوهرى درج و عمر نقدى خرج بولوب دور** (بۇ قەسىدەگە داغى كۆپ مەئانى گەۋھەرى دەرج ۋە ئۆمۈر نەقدى خەرج بولۇپدۇر: بۇ قەسىدىگىمۇ نۇرغۇن مەنە – ئۇقۇم گۆھەرلىرى تىزىلدى ۋە ئۆمۈر خىراجىتى خەجلەندى). نەۋائىي: 25- م ل.

كيجه كوندوز قيلما گلبانكينكنى بس اى عندليب،
كيم سنكا بش كون بو گلشن ايجره مهمان بولدى گل.

كەچە – گۇندۇز قىلما گۇلبانگىنى، بەس، ئەي ئەندەلىب، كىم ساڭا بەش كۇن بۇ گۇلشەن ئىچرە مېهمان بولدى گۇل.

ئەي بۇلبۇل، كېچە – كۇندۇز سايراۋەرمە، ئەمدى بولدى قىل، چۇنكى بۇ گۇلشەندىكى گۇللەر ساڭا بەش كۇنلۇك مېهماندۇر. (قاراڭ:250 – ئە ئۇ م ت)

خلعت **جانغه منقش اولدى جانان** صورتى،
بولدى جانان صورتى **بو جسم آرا جان** صورتى.

خىلئەتى جانغا مۇنەققەش ئولدى جانان سۇرەتى،

بولدى جانان سۇرەتى بۇ جىسىم ئارا جان سۇرەتى.

جاناننىڭ سۇرىتى ۋۇجۇدۇمغا نەقىشلەندى، بەلكى ئۇ جىسىمغا جان بولدى. (قارا: 251 – ئە ئۇ م ت)

ΔΔ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، "**بو** (بۇ) " ئالمىشى ئىسىم ئورنىغا ئالمىشىپ، كېلىشلەر بىلەن تۇرلىنىپ كەلگەندە، كۆپىنچە "**مو**" (مۇ) غا ئۆزگىرىپ كەتكەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

Δ ئىگىلىك كېلىشتە:

مونونك نتايجى كل لارى روزكار اهليغه بى جدو مقدار آچيلا باشلادى و باشلاريغه بى اختيار ساچيلا كيريشتى (مۇنۇڭ نەتايىجى گۇللەرى روزگار ئەھلىغە بىھەددۇ مىقدار ئاچىلا باشلادى ۋە باشلارىغا بىئىختىيار ساچىلا كىرىشتى: بۇنىڭ نەتىجە گۇللىرى دەۋر ئەھلى ئۈچۈن بىمالال ئېچىلىشقا ۋە ئۇلارنىڭ باشلىرىغا ئىختىيارسىز چېچىلىشقا باشلىدى). نەۋائىي: 21- م ل.

مونينك راستى اولوغ خانغه معلوم بولماى سوراغى هم بولماى يوقاليب كتى (مۇنىڭ راستى ئۇلۇغ خانغا مەئلۇم بولماي، سوراغى ھەم بولماي يوقالىپ كەتتى: يا بۇ ئىشنىڭ راستى ئۇلۇغ خانغا ئۇقتۇرۇلماي، يا دېرىكى قىلىنماي يوقلىپ كەتتى). 310- ت هه.

Δ يۆنىلىش كېلىشتە:

اوزكالارنى مونكا قياس قيلسون (ئۆزگەلەرنى مۇڭا قىياس قىلسۇن: باشقىسىنى مۇشۇنىڭغا قىياس قىلسۇن). 8- م ل.

خواه يول اريق و قير بولسون و خواه مونينك عه اوخشه نرسه لاردين بولسون... (خاھ يول، ئەرىق ۋە قىر بولسۇن ۋە خاھ مۇنىڭغا ئوخشا نەرسەلەردىن بولسۇن...). 381- ت هه.

بو قسم ايشلاردين و منكا اوخشه شرغ شريف دا جايز ايماس ايشلاردين البته پرهيز و احتيات قيلماق واجب دور (بۇ قىسم

ئىشلەردىن ۋە مۇڭا ئوخشا شەرئى شەرىئەدە جايىز ئەمەس ئىشلەردىن ئەلبەتتە پەرھىز ۋە ئىھتىيات قىلماق ۋاجىبدۇر: بۇنداق ئىشلاردىن، شۇنداقلا مۇشۇنىڭغا ئوخشاش شارائىتلىك شەرئىتكە مۇۋاپىق كەلمەيدىغان ئىشلاردىن ئېھتىيات قىلىش ۋە ساقلىنىش زۆرۈر، ئەلۋەتتە). 382- ت هە.

مصلحتى مونكا قرار تافتى (مەسلەھەتى مۇڭا قەرار تاپتى: مەسلىھەتى مۇشۇنىڭغا توختىدى)؛ **مونكا هەم احتمالى بار** (مۇڭا ھەم ئېھتىمالى بار: بۇنىڭمۇ ئېھتىمالى بار)؛ **مونكا دخل تعرضى و تبديل اصلا يول تافمايدور** (مۇڭا دەخل ـ تەئەررۇز ۋە تەبدىل ئەسلا يول تاپمايدۇر: بۇنىڭغا دوقۇنۇشقا ياكى ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈشكە ھەرگىز بولمايدۇ). 269-، 364-، 367- ت هە.

Δ چۈشۈم كېلىشتە:

موني بيليب اورو شماعان بر نيجه يخشى بهادرلار يايدى جنكى دين يانغانلاريجه يورت عه جيقيب كتى (مۇنى بىلىپ ئۇرۇشماغان بىر نەچە ياخشى باھادىرلار يايدى جەڭدىن يانغانلارچە يۇرتقا چىقىپ كەتتى: بۇنى بىلىپ، ئۇرۇش قىلىشنى خاھلىمىغان بىر نەچچە سەرخىل باتۇر يايدى جېڭدىن قايتقىنىچە ئۇدۇل ئۆز يۇرتلىرىغا چىقىپ كېتىشتى). 267- ت هە.

بو كلتوركان دليل لارى اوزلاريكا خجل ليق نى كلتورادور موني بيلمايدور (بۇ كەلتۇرگەن دەلىللەرى ئۆزلەرىگە خىجىللىقنى كەلتۈرەدۇر، مۇنى بىلمەيدۇر: كەلتۇرۇلگەن بۇ دەلىل ـ پاكىتلار ئەمەلىيەتتە، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ھەقسىزلىقىنى ئىسپاتلايدۇكى، ئۇلار بۇنى بىلمەيدۇ). 362- ت هە.

Δ چىقىش كېلىشتە:

موندين ناری بی تكلف و روشن و باك الفاظ بيله بيت (مۇندىن نەرى بىتەكەللۇق ۋە رەۋشەن ۋە پاك ئەلفاز بىلە بىت: بۇندىن كېيىن، تەكەللۇپ قىلمەن دېمەي، روشەن ئۇقۇملۇق ۋە

چۈشىنىشلىك سۆزلەر بىلەن يېزىلغان). ب ن.207- چ ت.

دليلى موندين واضح راق و شاهدى موندين لايح راق بولا آلورمو (دەللىلى مۇندىن ۋازىھراق ۋە شاھىدى مۇندىن لايىھراق بولا ئالارمۇ: دەللىل — پاكىتى بۇنىڭدىنمۇ ئوچۇق ۋە ئىسپاتى بۇنىڭدىنمۇ روشەن بولۇرمۇ ئاخىر؟!). نەۋائىي: 6- م ل.

موندين باشقه علم **لار ديمو نهايتى ياخشى دقيق كتاب لار تصنيف قيلديلار** (مۇندىن باشقا ئىلىملاردىمۇ نىھايەتى ياخشى دەقىق كىتابلارنى تەسنىف قىلدىلار: بۇنىڭدىن باشقا ئىلىملار بويىچىمۇ ناھايىتى ئېسىل كىتابلارنى يازدى). مۆجىزىي: 14- ت مۇ.

موندين كين پادشاه و حاكم **ولايت لارده هم بو** صفت **لار جارى اولسه كرك** (مۇندىن كەيىن، پادىشاھ ۋە ھاكىمى ۋىلايەتلەردە ھەم بۇ سىفەتلەر جارى ئولسا كەرەك: بۇندىن كېيىنكى پادىشاھ ۋە باشقا ھۆكۈمدارلاردىمۇ مۇشۇنداق سۈپەتلەر بولۇش تەلەپ قىلىنسا كېرەك). م. سايرامىي: 259- ت ھە.

Δ ئورۇن كېلىشتە:

هيچ تكلم اهلى نينك موندا دعويسى يوقتور و سوزى صدق و ايشى تسليم اوقدور (ھىچ تەكەللۇم ئەھلىنىڭ مۇندا دەئۋاسى يوقتۇر ۋە سۆزى سەدەقە ۋە ئىشى تەسلىم ئوقدۇر: بۇ مەسىلىدە، ھەر قانداق بىر تىل ئەھلىنىڭ « شۇنداق » دەپ ئېتىراپ قىلماقتىن باشقا ھېچقانداق ئامالى بولمايدۇ، ئەلۋەتتە). نەۋائىي: 4- م ل.

موندا قالدى و طن جايسم،
خه زان بولدى چهار باغيم.
ياريم بىلەن ئۆتكەن چاغيم،
قديم گوزدل جايلار قالدى.
مۇندا قالدى ۋەتەن جايىم،

خەزان بولدى چاھار باغىم،
يارىم بىلەن ئۆتكەن چاغىم،
قەدىيىم گۈزەل جايلار قالدى.

ۋەتەن – يۇرتۇم بۇ يەردە قالدى؛ تۆت پەسىللىك بېغىم غازاك بولدى؛ يارىم بىلەن ئۆتكەن چاغلار، قەدەم ئىزىمىز بار قەدىمىي گۈزەل جايلار ئەمدى ئۆتمۇش بولۇپ قالدى. (قاراك: 224-223 – ئە ئۇ م ت)

مونينكدا حكمت غامضەلار باردور (مۇنىڭدا ھىكمەتنى غامزەلەر باردۇر: بۇنىڭدا چوڭقۇر ھېكمەتلەر بار)؛ **مونينكدا احتمال و كمان يول تافمايدور** (مۇنىڭدا ئېھتىمال ۋە گۇمان يول تاپمايدۇر: بۇنىڭغا قىل سىغمايدۇ). 361-، 374- ت ھە.

Δ ئوخشاتما كېلىشتە:

موندىاق قيلماعان امرنى اوزلوك بيله قيلماق مشكل ايدى (مۇنداق قىلماغان ئەمرنى ئۆزلۈك بىلە قىلماق مۇشكۇل ئەدى: بۇنداق قىلىپ باقمىغان ئىشنى ئۆزلۈكىدىن قىلىش تەس ئىدى). بابۇر: ب ن. 205- چ ت.

اكر اندكى بولسه هم موندىاغ فغل لارنى قيلغوچى عزاب دوزخ عه لايق و سزاوار بولادور (ئەگەر ئەندەكى بولسا ھەم مۇنداغ فىئللەرنى قىلغۇچى ئەزابى دەۋزەخغە لايىق ۋە سەزاۋەر بولادور: بۇنداق بولمىغۇر ئىش – ھەربىكەتلەرنى ئازراق بولسىمۇ قىلىپ تاشلىغانلار دوزاخ ئازاۋىغا دۇچار بولىدۇ). 381- ت ھە.

عالم اوتوب مونينكديك خوش آواز كشى كلمايدور ايردى (ئالەم ئۆتۈپ مۇنىڭدەك خۇش ئاۋاز كىشى كەلمەيدۇر ئەردى: ئالەم ئۆتۈپ بۇنىڭدەك خۇش ئاۋاز كىشى كەلمىگەن دېيىشكە بولاتتى). مۆجىزى: 23- ت مۇ.

بو لفظ الاردا يوقتور مونونكديك لفظ لارى هم يوقتور (بۇ لەفز ئالاردا يوقتۇر، مۇنۇڭدەك لەفزلەرى ھەم يوقتۇر: بۇ سۆز ئۇلاردا

يوق، بۇنىڭغا ئوخشاش سۆزلەرمۇ يوق). 10- م ل.

تنكرى تعالى موندا‌ق سيونچ لارنى منكا و سنكا هميشه روزى قيلغاى آمين يا رب العالمين (تەگرىتەئالا مۇنداق سۆيۈنچلەرنى ماڭا ۋە ساڭا ھەمىشە روزى قىلغاي ئامىن، يا رەببۇلئالەمىين!) بابۇر: ب ن. 207- چ ت.

Δ تەگلەشتۇرمە كېلىشتە:

ترك الفاظى نينك فارسى عه مونچه مزيتى و نفس امردا مونچه دقتى و و سعتى نظم طريقى دا شايع **ايماس ايردى** (تۇرك ئەلفازىنىڭ فارسىيغە مۇنچە مەزىيىتى ۋە نەفس ئەمردە مۇنچە دىققەتى ۋە ۋۇسئەتى نەزم تەرىقىدە شايئ ئەمەس ئەردى: تۇركىي تىلنىڭ پارس تىلىغا قارىغاندا شۇنچە ئارتۇقلۇقى، ئۇنىڭ ئەمەلىيەتتىكى شۇ قەدەر نازۇك ۋە ئەۋرىشىم تەرەپلىرى نەزم قائىدىلىرى ئاساسىدا نامايان بولمىغان ئىدى). نەۋائىي: 20- م ل.

ΔΔ ئەلۋەتتە، يۇقىرىقىدەك ئەھۋاللاردا، شۇنداقلا بىرىكمە ئالماش ھاسىل قىلغان چاغدا، « بۇ » ئالمىشى ئۆزىنىڭ ئەسلىي ھالىتىنى ساقلاپ قالغان ھاللارمۇ ھەمىشە ئۇچراپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

شاعرليق مغنى ليك خطاطليق توعريسيدا بونينك ديك مفيد كتاب آزدور (شائىرلىق، مۇغەننىيلىك، خەتتاتلىق توغرىسىدا، بۇنىڭدەك مۇفىد كىتاب ئازدۇر: شائىرلىق، مۇزىكانتلىق ۋە خەتتاتلىق توغرىسىدا، بۇنىڭدەك پايدىلىق كىتاب ئاز). مۆجىزىي: 37- ت مۇ.

عارضينك **يابغاج كوزومدين توكولور هر لحظه ياش،**

بويله كيم پيدا بولور يولدوز نهان بولغاج قوياش.

(ئارەزىڭ يېپغاچ كۆزۈمدىن تۆكۈلۈر ھەر لەھزە ياش،

بۆيلەكسم پەيدا بولۇر يۇلدۇز نىهان بولغاچ قۇياش: خۇددى قۇياش پېتىپ كەتكەندىن كېيىن ئاسماننى سانسىز يۇلتۇز قاپلاپ كەتكەندەك، يۇزۇكنى ياپقان هامان كۆزۈمدىن بىهىساب ياشلار تۆكۈلدۇ). ـ ئەلىشىر نەۋائىي.

Δ هذا (هەزە):

امير خدايداد قبرلارى اوستينده هذا قبر امير خدايداد تركستانى ديب بر نجه القاب لار برله ذكرقيليب تاشغه نقش قيليب اولتورعوزوبدور (ئەمىر خۇدايداد قەبرلەرى ئۈستىدە « هەزە قەبر ئەمىر خۇدايداد تۈركىستانىي » دەپ بىر نەچە ئەلقابلار بىرلە زىكر قىلىپ تاشقا نەقش قىلىپ ئولتۇرغۇزۇپتۇر: ئەمىر خۇدايدادنىڭ قەبرىسىگە: « بۇ قەبرە ئەمىر خۇدايداد تۈركىستانىنىڭ » دەپ، بىر قانچە لەقەب ـ ئۇنۋانلىرى نەقىشلەپ ئىزهار قىلىنغان بىر قەبرە تېشى ئورنىتىپتۇ). ت ئە. 187- چ ت.

Δ **اوشبو** (ئۇشبۇ):

محله بيله قلعەعه فاصله اوشبو خندق ياقاسى داعى شاه راەتور (مەھەللە بىلە قەلئەغە فاسىلە ئۇشبۇ خەندەق ياقاسىداغى شاهراهتۇر: ئاهالىلار ئولتۇراقلاشقان مەھەللە بىلەن قەلئەنى مۇشۇ خەندەك بويىدىكى يول ئايرىپ تۇرىدۇ). ب ن. 310- چ ت.

مشتغل اوشبو نوغ عه كورار و زمان و رسم اهلى طريق دين چيقماغنى مناسب كورماس و بو نوغ بيله قالور (مۇشتەغىل ئۇشبۇ نەۋئغە كۆرەر ۋە زەمان ۋە رەسم ئەهلى تەرىقدىن چىقماغنى مۇناسىب كۆرمەس ۋە بۇ نەۋئ بىلە قالۇر: ئەدەبىيات مەيدانىغا قەدەم قويغانلار ئۆزلىرىدىن بۇرۇنقىلارنىڭ پارسچە شېئىر يېزىش ئادىتىنى كۆرگەندىن كېيىن، ئۇلاردىن باشقىچە يول تۇتۇشنى مۇناسىپ كۆرمەي، ئۇلارمۇ شۇ بويىچە ئىش

كۆرگەن). نەۋائىي: 19- م ل.

اوشبو فترات كونلاريدا نياز جاكم بيك يكيت مجرم ملازم لارينى ئاليب ختن عه قراب قاجتى (ئۇشبۇ فەتەرات كۈنلەردە، نىياز ھاكىم بەگ يىگىت، مەھرەم، مۇلازىملارىنى ئالىپ، خوتەنغە قاراپ قاچتى: بۇ قالايمىقانچىلىق كۈنلەردە، نىياز ھاكىم بەگ يىگىت، مەھرەم ۋە مۇلازىملىرىنى ئېلىپ، خوتەنغە قاراپ قاچتى)؛ **اوشبو طريقه برله تولا التون كموش و پاكزه تاش يشب لارنى مخفى قيلغان ايكان** (ئۇشبۇ تەرىقە بىرلە، تولا ئالتۇن، كۈمۈش ۋە پاكىزە تاشى يەشىلەرنى مەخفى قىلغان ئەكەن: بۇ ئۇسۇل بىلەن، نۇرغۇن ئالتۇن، كۈمۈش ۋە ئېسىل قاشتېشى قاتارلىقلارنى يوشۇرۇپ قويغانىكەن). 261-، 278- ت ھە.

واى كيم بير گل خزانغه سالدى عيشيم گلبونين،
اوشبو فصل ايچره‌كى تابميش جمله عالم بهار.

ۋايكىم، بىر گۈل خەزانغا سالدى ئەيشىم گۈلبۇنىن،
ئۇشبۇ فەسل ئىچرەكى تاپمىش جۈملە ئالەم بەھار .

ۋاي داد! پۈتۈن ئالەمگە باھار كەلگەن مۇشۇ پەسىلدە، ھايات گۈلۈمنى بىر گۈل يۈزلۈك خازان قىلىۋەتتى. (قاراڭ: 481 ــ ئە ئۇ م ت)

Δ مذكور(مەزكۇر):

كل جاندارات لاردين مذكور **باغينك ايجيكا بر جفت دين سولاديلار** (كۈللى جانداراتلاردىن مەزكۇر باغىنىڭ ئىچىگە بىر جۈفتدىن سولادىلار: پۈتكۈل جانلىقلاردىن مەزكۇر باغىنىڭ ئىچىگە بىر جۈپتىن سولىدى). 273- ت ھە.

ئە. يىراقنى كۆرسىتىدىغان ئالماشلار

Δ **اول** (ئول: ئۇ، شۇ):

اولزمانى كيم ابولقاسم پانصدنى نياز جاكم بيك ارقه‌سيدين

مانكدورعان ايدى (ئولزەمانىكىم، ئەبۇلقاسىم پانسەدنى نىياز هاكىم بەگ ئارقاسىدىن ماڭدۇرغان ئەدى: ئۇ چاغدا، ئەبۇلقاسىم پانسەد (بەشيۈز بېشى) نى نىياز هاكىم بەگنىڭ كەينىدىن قوغلاپ تۇتۇشقا ئەۋەتكەنىدى). 267- ت هە.

اول عصردا جمع **بولغان ايدى هيچ** عصر و **زمانەدا بو** ديارلاردا **بو** طهريقه **جمعيّت فيدا قلماعان بولغايلار** (ئول ئەسرده جەمئ بولغان ئەدى. هىچ ئەسر ۋە زەمانەده بۇ ديارلاردا، بۇ تەريقه جەمئىييەت فەيدا قىلماغان بولغايلار: شۇ چاغدا جەم بولغان ئىدىكى، بۇرۇنقى هىچ بىر زاماندا بۇ ديارلاردا بۇ قەدەر جامائەت ــ جەمئىيەت بارلىققا كەلگەن ئەمەس). 283- ت هە.

اول زماندا اتا اناسى بالالارى اولگانده مصيبت ماتميده طنبورچليب يغلاب اولوكنى كويدوروش رسمى بار ايردى (ئول زەماندا، ئاتا ــ ئاناسى، بالالارى ئۆلگەنده، مۇسىبەت ماتەمىده، تەنبور چالىپ يىغلاپ، ئۆلۈكنى كۆيدۈرۈش رەسمى بار ئەردى: ئۇ زامانلاردا، بىر كىمنىڭ ئاتا ــ ئانىسى ياكى باللىرى ئۆلۈپ كەتسە، مۇسىبەت ماتەمىده، تەمبۇر چېلىپ تۇرۇپ يىغا ــ زارى قىلىپ، مېيىتنى كۆيدۈرىدىغان ئادەت بار ئىدى). مۆجىزى: 6- ت مۇ.

عشق دردیدین چکیب هر کیمکی تابسا وصل یار،
اول زمان بولغای اونوت یوز ییلغی هجران شدتی.

ئىشق دەردىدىن چەكىپ هەركىمكى تاپسا ۋەسلى يار،
ئول زەمان بولغاي ئونۇت يۈز يىلغى هىجران شىددەتى.

كىمكى ئىشق جاپاسىنى چېكىپ، ئاخىرى يارىنىڭ ۋىسالىغا يەتسە، ئۇ چاغدا يۈز يىللىق هىجران ئازابى بولسىمۇ، ئۇنتۇلۇپ كېتىدۇ. (قاراڭ:396 ــ ئە ئۇ م ت)

Δ او(**ئۇ**):

هر کشی موندغ بالالار بیرله بولسه بی شمار،

قالمغاعای لار تنده درمان زرّه ینکلیغ اختیار،
تیتراشور روحی‌سیماب دیك تنده جانی بی قرار،
یار اِو یرده زار یغلار مین بو یردا انتظار،
جانیم ملاّم بیر زمان گل یارنی آزاد قیل.

هەر كىشى مۇنداغ بەلالار بىرلە بولسا بىشۇمار،
قالماغايلار تەندە دەرمان، زەررە ياڭلىغ ئىختىيار،
تىترەشۇر روھى سىمابدەك تەندە جانى بىقەرار،
يارئۇ يەردە زار يىغلار، مەن بۇ يەردە ئىنتىزار،
جانىم موللام، بىر زەمان گۈل يارنى ئازاد قىل.

هەرقانداق ئادەم مۇشۇنداق سان ـ ساناقسىز دەرد ـ بالاغا قالسا، تېنىدە جان، ئۆزىدە ئازراقمۇ ئىختىيارلىق قالمايدۇ، جېنى ئىزتىراپلىقتا تىترەيدۇ؛ يارىم ئۇ يەردە زار ـ زار يىغلايدۇ، مەن بۇ يەردە ئىنتىزار بولۇۋاتىمەن؛ جېنىم موللام، گۈزەل يارنى بىر مەھەل ئازاد قىلغىن. (قاراڭ:546 ـ ئە ئۇ م ت)

ΔΔ بىز ئۇچراشقان چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە، « ئەنە، ئاشۇ » تەلەپپۇز قىلىنىدىغان يېراقنى كۆرسىتىش ئالماشلىرى كۆرۈلمىدى. ئەمما « أ// ا » (ئا) دېگەن ئۇزاقنى كۆرسىتىش ئالمىشىنىڭ ئىسىم سۆزلەر ئورنىغا ئالمىشىپ كېلىپ، كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلەنگەن چاغدىكى شەكلى تۆۋەندىكىچە كۆرۈلدى:

Δ ئىگىلىك كېلىشتە: **آنينك// انينك** (ئانىڭ)

اندا مكان توتقای و انینك ایجیکا سیغای (ئاندا مەكان تۇتقاي ۋە ئانىڭ ئىچىگە سىغغاي: ئۇ يەردە جاي تۇتقاي ۋە ئۇنىڭ ئىچىگە سىغقاي). 365- ت هه.

اول اوبدان فعل **خوی و** اطوارحمیده **لارینی الیب انینك اورنیغه کردار نالایقه و اخلاق** ذمیمه **لارنی اولتورعوزوب**... (ئەۋەل ئوبدان فىئل ـ خۇي ۋە ئەتۋارى ھەمدەلەرنى ئالىپ، ئانىڭ ئورنىغا

كەرداری نالايىقە ۋە ئەخلاقى زەممەلەرنى ئولتورغۇزۇپ...: دەسلەپ ئۇنىڭدىكى ياخشى خۇي ـ خۇلق ۋە ئېسىل ئادەتلىرىنى ئېلىپ تاشلاپ، ئورنىغا ناكەسلىك ۋە بەتخۇيلارنى سىڭدۈرۈپ...). 259- ت هە.

Δ يۆنىلىش كېلىشتە: **انكا** (ئاڭا)

بير متغين نيمەكيم آق اوى دور انكا خركاه آت قويوپتورلار (بىر مۇتەئەييىن نەمەكىم، ئاق ئۆيدۇر، ئاڭا « خەرگاه » ئات قويۇپتۇرلار: ئاق ئۆي دېگەن هەممە ئادەم بىلىدىغان بىر نەرسە. ئۇلار ئۇنىڭغا « خەرگاه » دەپ ئات قويۇپتۇ). نەۋائىي: 14- م ل.

هر نرسه نصى قاطع برله ثابت بولسەلار انكا تبديل و تغيير بركالى بولمايدور (هەرنەرسە ناسسى قاتىئ بىرلە سابىت بولسالار ، ئاڭا تەبدىل ۋە تەغيىر بەرگەلى بولمايدۇر: هەر قانداق نەرسە قۇرئان كەرىمدىكى ئايەت ئارقىلىق ئاساسلانغان بولسا، ئۇنىڭغا ئۆزگەرتىش كىرگۈزگىلى بولمايدۇ). م. سايرامىي: 375- ت هە.

فلك اورسا انكا شبخون ييقيلسا باشيغه گردون،
بولوب درد و عمى افزون ينا درمانيغه يتسه.

فەلەك ئۇرسا ئاڭا شەبخۇن، يىقىلسا باشىغا گەردۇن،
بولۇپ دەردۇ غەمى ئەفزۇن، يەنە دەرمانىغا يەتسە.

پەلەك ئۇنىڭغا كېچىلىك هۇجۇم قوزغىسا، ئاسمان ئۇنىڭ بېشىغا كۆمۈرۈلۈپ چۈشسە، هەتتا دەرد ـ غېمى ناهايىتى كۆپ بولۇپ كەتسىمۇ، ئاخىرىدا، يار ئۇنىڭ دەردىگە دەرمان بولسا. (قاراڭ:399 ـ ئە ئۇ م ت)

Δ چۈشۈم كېلىشتە: **انى // آنى** (ئانى)

تيلاركه آنى بو فن اهلى عه عرضى قيليب جلوه بيركاى (تىلەركى، ئانى بۇ فەن ئەهلىغە ئەرز قىلىپ. جىلۋە بەرگەي: ئۇنى شۇ پەن ئەهلىنىڭ ئالدىدا جىلۋىلەندۈرۈشنى ئارزۇ

قىلىدۇ). 19- م ل.

قرا دېرلار آق كوروب انې بو معنى بيرلەكيم،

صورتى كافور يانكليغ سيرتى دورميش ايپار.

(قارا دەرلەر ئاق كۆرۈپ، ئانى بۇ مەئنا بىرلەكىم، سۈرەتى كافۇر ياڭلىغ، سىرەتى دۇرمىش ئىپار: ئاق نەرسىنى قاراپ تۇرۇپلا « قارا » دېيىشنىڭ سەۋەبى شۇكى، سىرتقى كۆرۈنۈشى كاپۇردەك ئاق نەرسىنىڭ ئىچكى ماھىيىتى ئىپاردەك قارا بولىدىكەن). تەجەللىي: 626- ئۇ ك ن.

Δ چىقىش كېلىشتە: **اندين// آندين** (ئاندىن)

يانا بير مثال تۇركە دام دور يانا تۇركە آندين دقيق راق دوركە قوش اولتورور ييغاچ دور (يانا بىر مىسال « تور » كى، دامدۇر؛ يانا « تۇر » كى، ئاندىن دەقىقراقدۇركى، قۇش ئولتۇرۇر يىغاچدۇر: يەنە بىر مىسال ئالساق، « تور » - « تورغا چۈشمەك » تىكى تور. « تۇر » دېگەندە، تەلەپپۇزى يۇقىرىقىدىن تارراق بولۇپ، قۇش ئولتۇرىدىغان ياغاچنى بىلدۈرىدۇ). نەۋائىي: 13- م ل.

تاغ ارالیغی کنت لاریدین ایکی مینك الامان جمع قیلیب اندین یوروب کیجەلاب کوجاعه کلیب تورت طرف قورشاب توشتی (تاغ ئارالىغى كەنتلەردىن ئىكى مىڭ ئالامان جەمئ قىلىپ، ئاندىن يۈرۈپ، كەچىلەپ كۈچاغە كەلىپ، تۆرت تەرەف قورشاپ تۇشتى: تاغ ئارىسىدىكى كەنتلەردىن ئىككى مىڭ ئالامان « خەلق ئەسكىرى » توپلىدى. ئاندىن ئۇيەردىن يۈرۈپ، كېچىلەپ كۈچاغا كېلىپ، شەھەرنى تۆرت ئەتراپىدىن قورشىدى). م. سايرامى: 265- ت هه.

Δ ئورۇن كېلىشتە: **اندا // آندا** (ئاندا)، **اينكدا** (ئاڭدا)

مونونك تعريفين ميزان الاوزان آتليغ عروضى كه بيتيليب دور آندا قيليليب دور (مۇنۇڭ تەرىفىن « مىزانۇلئەۋزان » ئاتلىغ ئارۇزكى، بىتىلىپدۇر، ئاندا قىلىلىپدۇر: بۇنىڭ تەپسىلاتى مەن يازغان « مىزانۇل ئەۋزان » (ۋەزنلەر ئۆلچىمى) دېگەن ئەسەردە بايان قىلىندى). نەۋائىي: 12- م ل.

عقل قياس انينكدا يول تافمايدور (ئەقل ــ قىياس ئانىڭدا يول تافمايدۇر: ئۇنىڭغا ئىنسانىنىڭ ئەقلى سىغمايدۇ). 362- ت ھە.

Δ ئوخشاتما كېلىشتە: **انداغ// انداق** (ئانداغ// ئانداق)

انداغ بولسه بيزلار ختن دين يانغونجه آيم لارنى ياركندعه آليب كلسون (ئانداغ بولسا، بىزلەر خوتەندىن يانغۇنچە، ئايىملارنى يارکەندغە ئالىپ كەلسۇن: ئۇنداق بولسا، بىز خوتەندىن يانغىچە خوتۇن بالا ــ چاقىلارنى يەكەنگە ئېلىپ كەلسۇن). 267- ت ھە.

انداق لفظ هم تاپيلوركه بيش معنيسى بولغاى ساعين لفظى ديك (ئانداق لەفز ھەم تاپىلۇركى، بەش مەئناسى بولغاي « ساغىن » لەفزىدەك: بەزى سۆزلەر ھەتتا بەش خىل مەنە ــ ئۇقۇمدا قوللىنىلىشى مۇمكىن، مەسىلەن، « ساغىن » (سېغىن) كەلىمىسىدەك). 12- م ل.

Δ چەك كېلىشتە: **انكاعجه // انكاعچه** (ئاڭاغەچە)

انكاعچه امان نسا خنم قوفوب اوزى پوتكان بر قانچه ابيات لارنى كورساتتى خطى نينك حسنى قيزنينك حسنى بيلان بحث **قيلار ايردى** (ئاڭاغەچە ئامانىسا خانىم قوقۇپ ئۆزى پۈتكەن بىر قانچە ئەبياتلارنى كۆرسەتتى. خەتنىڭ ھۆسنى قىزنىڭ ھۆسنى بىلەن بەھس قىلار ئەردى: ئاڭغىچە ئامانىسا خانىم ئورنىدىن تۇرۇپ، ئۆزى يازغان بىر قانچە شېئىرنى ئېلىپ كېلىپ كۆرسەتتى. خېتىنىڭ گۈزەللىكى بۇ قىزنىڭ ھۆسن ــ جامالى بىلەن

به‌سلىشه‌تتى). 36- ت مۇ.

Δ تەكىلەشتۈرمە كېلىشتە: **انجه// آنچه** (ئانچه)

توز بركان اولوعونك عه خيانت قيليب سين آنجه اوبدان آدم ايماس ايكان سين ديب پسند قيلماب دور (« تۇز بەرگەن ئۇلۇغۇڭغا خىيانەت قىلىپسەن، ئانچە ئوبدان ئادەم ئەمەس ئەكەنسەن » دەپ، پەسەند قىلماپتۇر: « ساڭا ئاش ــ تۇز بەرگەن رەھىرىڭگە خىيانەت قىپسەنكى، ئوسال بىر نەرسە ئىكەنسەن » دەپ ياراتماپتۇ). م. سايرامى: 276- ت هه.

امّا لوق نينك زمينى عه غضب **قوم لارى نازل بولغاج** زراعت **انجه** حاصل **برماى تورعان** معلوم **بولادور** (ئەمما لوقنىڭ زەمىنىغا غەزەب قۇملارى نازىل بولغاچ، زىرائەت ئانچە ھاسىل بەرمەي تۇرغان مەئلۇم بولادۇر: ئەمما لوپنىڭ زېمىنى غەزەپ قۇملىرىنىڭ ئاستىدا قالغاچقا، « ئۇنۇمسىزلىشىپ كېتىپ » زىرائەت ئوخشمايۇاتقانلىقى مەلۇم). 392- ت هه.

Δ **شو** (شۇ):

عدل قيلغاندا قيسى طريقه دا ثواب و نتيجه حاصل اولسه‌لار... شو درجه ثواب و نتيجه ميسر اولغوسيدور (ئەدل قىلغاندا قايسى تەرىقەدە سەۋاب ۋە نەتىجە ھاسىل ئولسالار... شۇ دەرەجە سەۋاب ۋە نەتىجە مۇيەسسەر ئولغۇسىدۇر: ئەدلى ــ ئادالەت بىلەن ئىش يۈرگۈزگەندە قانداق ساۋاپلىق نەتىجە ھاسىل بولسا،... شۇ دەرىجىدىكى مۇكاپاتقا سازاۋەر نەتىجە رويابقا چىقىدۇ). 332- ت هه.

ΔΔ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، خۇددى « آ // ا (ئا) » يىراقنى كۆرسىتىش ئالمىشىغا ئوخشاشلا، « **شو** » (شۇ) ئالمىشى ئىسىم ئورنىدا كېلىپ، كېلىشلەر بىلەن تۈرلەنگەن چاغدىمۇ، كېلىش قوشۇمچىسىدىن بۇرۇن ئالماش « ن » سى قوشۇلۇپ كەلگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

يۆنىلىش كېلىشتە: **شونغە** (شۇنغە// شۇنغا)

شونغە اوخشە اصحاب الكهف نى مشاهده قيليب كوردوك ديكان آدم لار هم كافردور بس (شۇنغا ئوخشا « ئەسھابۇلكەھفنى مۇشاھەدە قىلىپ كۆردۇك » دېگەن ئادەملەر ھەم كافىردۇر، بەس: خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاشلا، « ئەسھابۇلكەھفنى (غار ساھابىلىرىنى) ئۆز كۆزىمىز بىلەن كۆردۇق » دېگۈچىلارمۇ كاپىر بولىدۇ، بەس). 370- ت ھە.

شونغە اوخشە دشنام و لعنت لارنينك نوعى لارى تولادور (شۇنغا ئوخشا دەشنام ۋە لەئنەتلەرنىڭ نەۋئىلەرى تولادۇر: مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ئىنسانىنى لەنەتلەيدىغان، تىللايدىغان كەلىمىلەر تولا). 379- ت ھە.

ئوخشاتما كېلىشتە: **شونداغ// شونداق** (شۇنداغ// شۇنداق)

شونداغ منصب و دولت عه قناعت قيلماى... (شۇنداغ مەنسەب ۋە دەۋلەتنغە قەنائەت قىلماي...: ئاشۇنداق ئەمەل ــ مەنسەپ ۋە دەۋلەتمەنلىككە قانائەت قىلماي...)؛ **شونداغ بولور اجتمالى بار** (شۇنداغ بولۇر ئېھتىمالى بار: شۇنداق بولۇشىمۇ مۇمكىن). 279-، 375- ت ھە.

Δ اوشال (ئۇشال):

اكر سن بولماسانك گل ديك چمن دا،
كشى نيتكاى اوشال بيت الجزن دا.

(ئەگەر سەن بولماساڭ گۈلدەك چەمەندە، كىشى نەتكەي ئۇشال بەيتۇلھەزەندە: ئەگەر سەن چىمەنزارلىقتىكى گۈلدەك گۈزەل قىز بولمىساڭ، كىشى ئۇ ھالدا غەم ئۆيىدە (بۇ دۇنيادا) نېمە قىلسۇن). لۇتفىي: 252- ئۇ ك ن.

Δ اوشول (ئۇشۇل):

ايكار ايورولدى باشيم بيله يركا بيقيلديم اكرجه اوشول زمان قوپوب

اتلاندیم ولی عقلیم اخشام عەچە قاریغە کیلمادی (ئىگەر ئۆيۈرۈلدى، باشىم بىلە يەرگە يېقىلدىم. ئەگەرچە ئۇشۇل زەمان قويۇپ ئاتلاندىم، ۋەلى ئەقلىم ئاخشامغاچە قەرارىغا كەلمەدى: ئىگەر ئۆرۈلدى، ئات ئۈستىدىن يەرگە بېشىمچىلا يېقىلىپ چۈشتۈم. گەرچە يەنە شۇ زامان قويۇپ ئاتلاندىم « ئاتقا مىندىم »، ئەمما تاكى ئاخشام بولغىچە ئەقلى – ھۇشۇم جايىغا چۈشمىدى). بابۇر: ب ن. 347- چ ت.

چاە عە توشتوم کلیب اوشول شهر کنعاندین،
داغ هجران ازدی مینی ابن یمینجان.
مین کورماکان جبر و جفا محنت قالمادی،
زار و حیران قیلدی مینی ابن یمینجان.

چاھغا تۈشتۈم كەلىپ ئۇشۇل شەھرى كەنئاندىن،
داغى ھىجران ئەزدى مەنى ئىبنى يەمىنجان.
مەن كۆرمەگەن جەبرۇ جەفا، مىھنەت قالمادى،
زارۇ ھەيران قىلدى مەنى، ئىبنى يەمىنجان.

ئىبنى يەمىنجان، ئاشۇ كەنئان شەھرىدىن كېلىپ، قۇدۇققا تاشلىنىپ قالدىم، مېنى جۇدالىقنىڭ تېغى ئەزدى؛ مەن كۆرمىگەن جەبىر – جاپا، مۇشەققەتلەر قالمىدى، بۇلار مېنى خار – زار ۋە ھەيران – ھەس قىلدى، ئىبنى يەمىنجان. (قاراڭ:497 – ئە ئۇ م ت)

Δ **اوشمونچه** (ئۇشمۇنچە):

اوشمونچه قورعان اوروشی بولوب هیچ قورعانیدین موناق تاشلار آتمادیلار (ئۇشمۇنچە قورغان ئۇرۇشى بولۇپ، ھىچ قورغانىدىن مۇناق تاشلار ئاتمادىلار: شۇنچە كۆپ قورغان ئۇرۇشى بولدى، ھېچقانداق بىر قورغان – قەلئەدىن بۇ قەدەر يوغان تاشلارنى ئاتقان ئەمەس). بابۇر: ب ن. 335- چ ت.

Δ **همول** (ھەمول: ئاشۇ):

اتايى نى كوروب كوييندا ايتور:

همول مسكينى سرگردان مودور بو.

(ئاتايىنى كۆرۈپ كويىندا ئەيتۇر: ھەمول مىسكىنى سەرگەردانمۇدۇر بۇ: مەن ئاتايىنى بۇ ھالدا كۆرگەنلەر: « ھەي، شۇ بىچارىمۇ سەرگەردان بوپتۇمۇ نېمە؟ » دەيدۇ). ئاتايى: 182- ئۇ ك ن.

Δ **شول** (شۇل):

شول كيجەسى شريف مدينه منورەنينك توش لاريغه جناب الحضرت عليه الصلوات و التحيه كيردى (شۇل كەچەسى شەرىفى مەدىنەئى مۇنەۋۋەرەنىڭ تۆشلەرىغە جەنابۇلھەزرەت ئەلەيھىسسەلاۋات ۋەتتەھىييە كىردى: شۇ كېچىسى، نۇرلۇق مەدىنە شەھرىنىڭ باشلىقىنىڭ چۈشىگە پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام كىردى). ت ئە. 185- چ ت.

مذكور طغاسينى شول اوى كا باشلاب قدوق طرفيكا تكليف قيلب دور (مەزكۇر تاغاسىنى شۇل ئۆيگە باشلاپ قۇدۇق تەرەپكە تەكلىپ قىلىپدۇر: مەزكۇر تاغىسىنى شۇ ئۆيگە باشلاپ، ھېلىقى قۇدۇق كولاپ ئۈستىنى يېپىپ قويغان يەرگە ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىپتۇ). 275- ت ھە.

§3. ئۆزلۈك ئالماشلار

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىمۇ، « ئۆز » (**اوز**) سۆزى بىلەن تۈرلىنىپ كەلگەن ئالماشلار « ئۆزلۈك ئالماش » دېيىلىدۇ.

Δ بىرلىك I شەخس: **اوز + وم** (ئۆزۈم)

من اوزوم التميش مينك جريك بيرله اطلاانديم انديشه قيلماى مقصد مدّ عا طرفيكا قدم قويغاى سيزلار (مەن ئۆزۈم ئالتمىش مىڭ چەرىك بىرلە ئاتلاندىم، ئەندىشە قىلماي، مەقسەد ــ مۇددەئا تەرەپكە قەدەم قويغايسىزلار). 302- ت ھە.

ميرزا اولوغ بيك آلديلاريغه من اوزوم الجى بولوب باريب رأيى **انوارلارينى قايتارسام ناحق خون لار توكولماسه ديدى** (مىرزا ئۇلۇغ بەگ ئالدىلارىغا مەن ئۆزۈم ئەلچى بولۇپ بارىپ، رائيى ئەنۋارلارىنى قايتارسام، ناھەق خۇنلار تۆكۈلمەسە دەدى: « مىرزا ئۇلۇغ بەگنىڭ ئالدىغا ئۆزۈم ئەلچى بولۇپ بېرىپ، مۇبارەك نىيىتىدىن ياندۇرسام، ناھەق قان تۆكۈش قىلمىساق » دېدى). ت ئە. 183- چ ت.

Δ بىرلىك II شەخس : **اوز + ونك** (ئۆزۈڭ)

ناله قيلمه عيريدين اوزونك ايشيدين بول ملول،

كيم ضرر نى تاريب ايردينك هم ضرر تافتينك حصول.

(ناله قىلما غەيرىدىن، ئۆزۈڭ ئىشىدىن بول مەلۇل، كىم زەرەرنى تارتىپ ئەردىڭ، ھەم زەرەر تاپتىڭ ھوسۇل: باشقىلاردىن بېھۇدە زارلانما، ئۆزۈڭدىن كۆركى، زىيان تېرىغان ئىدىڭ، ئالغان ھوسۇلۇڭمۇ زىيان بولدىغۇ ئاخىر؟!). 263- ت ھە.

باوجودكيم اوزونك بيتيب سين موندين عافل بولوب سين (باۋۇجۇدكىم ئۆزۈڭ بىتىپسەن، مۇندىن غافىل بولۇپسەن: خەتنى گەرچە ئۆزۈڭ يازغان بولساڭمۇ، بۇ تەرەپلىرىنى ياخشى ئويلىماپسەن). ب ن. 207- چ ت.

Δ بىرلىك III شەخس: **اوز + ى** (ئۆزى)

لو پادشاه اوتوز مينك جريكى بيرله اوزى باش بولوب طرفانغه كليب توشوب دور (لو پادىشاھ ئوتۇز مىڭ چەرىكى بىرلە ئۆزى باش بولۇپ، تۇرفانغا كەلىپ تۇشۇپدۇر: پېشقەدەم پادىشاھ ئوتتۇز مىڭ لەشكەرگە ئۆزى قوماندان بولۇپ ئاتلىنىپ، تۇرپانغا كېلىپ چۈشۈپتۇ). 302- ت ھە.

امّا بو كوشلوك اوزى اتش فرس خاتونى نصارى **ايكان** (ئەمما بۇ كۇشلۇك ئۆزى ئاتەشفەرەس، خاتۇنى نەسارىي ئەكەن: ئەمما بۇ كۇشلۇك دېگەن ئۆزى ئاتەشپەرەس، خوتۇنى بولسا،

خىرىستىيانىي ئىكەن). 333- ت ھە.

Δ كۆپلۈك I شەخس: **اوز + يميز** (ئۆزىمىز)

بيزلار كوجانى اندجانليق دين آجراتيب آليب اوزيميز تصرف قيلساق (بىزلەر كۇچانى ئەندجانلىقتىن ئاجراتىپ ئالىپ، ئۆزىمىز تەسەررۇف قىلساق: بىز كۇچانى ئەنجانلىقلاردىن تارتىۋېلىپ، ئۆزىمىز باشقۇرساق). 265- ت ھە.

Δ كۆپلۈك II شەخس : **اوز + ونك + لار** (ئۆزۈڭلەر)

جق قلى بيك اوچراعان يردا هلاكت عه يتكوروب اشياء كذالارنى اوزونكلار الينكلار ديب انت قسم لار برله مانكدورعان ايدى (« ھەققۇلى بەگ ئۇچراغان يەردە ھەلاكەتغە يەتكۈرۈپ، ئەشيائ كەزالارنى ئۆزۈڭلار ئالىڭلار » دەپ، ئانت ــ قەسەملەر بىرلە ماڭدۇرغان ئەدى: « ھەققۇلى بەگنى ئۇچرىغان يېرىدىلا ئۆلتۈرىۋېتىپ، مال ــ مۇلۈكلىرىنى ئۆزۈڭلار ئېلىڭلار » دەپ، قەسەم ئىچىشىپ، يولغا سالغانىدى). 261- ت ھە.

اى بوتام بو اوت نى اليب جيقيب اوزونكلار اسينينكلار و منى بو قسم راجت كا خوى آلدورمانكلار (ئەي بوتام، بۇ ئوتنى ئالىپ چىقىپ، ئۆزۈڭلار ئىسىنىڭلار ۋە مەنى بۇ قسم راھەتكە خۇي ئالدۇرماڭلار: ئەي، قوزام! بۇ ئوتنى ئېلىپ چىقىپ ئۆزۈڭلار ئىسسىنىڭلار ــ دە، مېنى مۇنداق راھەتكە كۆندۇرۈپ قويماڭلار). 289- ت ھە.

Δ كۆپلۈك III شەخس: **اوز + لارى** (ئۆزلەرى)

كلاً امراء و عسكر همه‌لار بالاتفاق مشورت و مصلحت برله حكيم خانتورم نى اق ككيز اوستيده اولتورعوزوب سلاطين ماضيه لار قاعده **اوسلوب لاريجه كوتاريب اوزلاريكا خان و** حكمران **قيلديلار** (كۆللەن ئومەرائ ۋە ئەسكەر ھەمەلەر بىلئىتتىفاق مەشۋەرەت ۋە مەسلەھەت بىرلە، ھەكىم خان تۆرەمنى ئاق كەگىز ئۇستىدە ئولتۇرغۇزۇۋ، سەلاتىنى مازىيىلەر قائىدە ــ ئۇسلۇبلارىچە،

كۆتەرىپ ئۆزلەرىگە خان ۋە ھۆكۈمران قىلدىلەر: بارلىق ئەمىر — بەگلەر ۋە ئەسكەرلەر دەرقەمتە بولۇپ مەسلىھەتلىشىپ، ھەكىم خان تۆرەمنى ئەنئەنىۋى قائىدە بويىچە ئاق كېگىز ئۈستىدە ئولتۇرغۇزۇپ كۆتۈرۈپ، ئۆزلىرىگە پادىشاھ قىلدى). 260- ت ھە.

Δ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئۆزلۈك ئالماشنىڭ بۇ تۈرى كۆپىنچە بىرلىك I شەخسنىڭ ھۆرمەت ۋە سىپايە تۈرى سۈپىتىدىمۇ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

(**جناب عالی**) **اوزلاری الغان خاتون نی بولك كيشی آلالماس ايدی اكر السەلار جانيدين اميد توتماس ايدی** (« جەنابى ئالىي » ئۆزلەرى ئالغان خاتۇننى بۆلەك كىشى ئالالماس ئەدى، ئەگەر ئالسالار جانىدىن ئۈمىد تۈتماس ئەدى: ياقۇب بەگ ئەمرىگە ئېلىپ قويىۋەتكەن خوتۇننى باشقا ئادەم نىكاھىغا ئالالمايتتى. ئەگەر ئالغىدەك بولسا، جېنىدىن ئۈمىد كۈتمىسمۇ بولاتتى). 257- ت ھە.

اميرالامرا ميرزا جيدر كوراكان جامغ السيف والقلم صاحب تاريخ رشيدی دور قديم زمانه دين ابتدا قيليب تا اوز زمانەلاريغچه اوزلاری يازيب دور (ئەمىرۇلئۇمەرا مىرزا ھەيدەر كۆراگان جامىئۇس — سەيف ۋەلقەلەم ساھىبى « تارىخى رەشىدىي » دۇر، قەدىم زەمانەدىن ئىبتىدا قىلىپ، تا ئۆز زەمانىلەرىغەچە ئۆزلەرى يازىپدۇر: « تارىخى رەشىدىي » نىڭ ئاپتورى، ئەلەمدارلىقتىمۇ، قەلەمدارلىقتىمۇ ئوخشاشلا كامالەتكە يەتكەن قوماندان مىرزا ھەيدەر كۆراگان مەزكۇر ئەسىرىدە، قەدىمكى زامانىدىن باشلاپ، تاكى ئۆزى ياشىغان دەۋرگىچە بولغان ۋەقەلەرنى ئۆز قەلىمى بىلەن بايان قىلغان). 357- ت ھە.

Δ ئۆزلۈك ئالماشلارنىڭ كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىش ئەھۋالىنى مىساللار بىلەن تۆۋەندىكىچە كۆرسىتىمىز:

ئىگىلىك كېلىشتە:

<u>اوزوم نينك</u> ديهقانجيليق اشليق لاريمدن اوز اولاعلاريم برله خان نينك جريك لارى الديغه اليب كليب ساقلاب توروب ايديم (ئۆزۈمنىڭ دېھقانچىلىق ئاشلىقلارىمدىن ئۆز ئۇلاغلارىم بىرلە، ئۇلۇغ خانىنىڭ چەرىكلەرى ئالدىغا ئالىپ كەلىپ، ساقلاپ تۇرۇپ ئەدىم: ئۆزۈمنىڭ دېھقانچىلىق مەھسۇلاتىم بولغان ئاشلىقلىرىمدىن بۇلارنى ئۆز ئۇلاغلىرىم بىلەن، ئۇلۇغ خانىنىڭ چېرىكلىرى ئالدىغا ئېلىپ كېلىپ، بۇ يەردە ساقلاپ تۇرغانىدىم). 304- ت هه.

<u>اوزلارى نينك</u> كلتوركان روايت و اثبات لارى اوزى نينك ضررينى لازم توتادور مونى بيلمايدور (ئۆزلەرىنىڭ كەلتۇرگەن رىۋايەت ۋە ئىسپاتلارى ئۆزىنىڭ زەرەرىنى لازىم تۇتادۇر، مۇنى بىلمەيدۇر: ئۆزلىرىنىڭ ئىسپات ئۈچۈن كەلتۇرگەن رىۋايەتلىرى ئەھمەلىيەتتە، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ھەقسىزلىقىنى دەللىلەيدۇكى، ئۇلار بۇنى بىلمەيدۇ). 372- ت هه.

يۆنىلىش كېلىشتە:

سياست نى <u>اوزلاريغه</u> لازم و روا كورماسه‌لار... (سىياسەتنى ئۆزلەرىگە لازىم ۋە رەۋا كۆرمەسەلەر...: قانتىق قول بولۇشنى ئۆزلىرىگە رەۋا كۆرمىسە،...). 259- ت هه.

تغافل سست لوق و تقصير ليق نى لايدرك كله و لا يترك قله مقتضا سيجه <u>اوزومكا</u> لازم و روا كورماديم (تەغاپۇل، سۇستلۇق ۋە تەقسىرلىقنى « لا يەدرۇك كۇللەھۇ ۋە لا يەترۇك قىللەھۇ » مۇقتەزاسىچە، ئۆزۈمگە لازىم ۋە رەۋا كۆرمەدىم: « ھەممىنى تولۇق ئىدراك قىلىپ كېتەلمىگەن بولساڭمۇ، بىلگىنىڭنى ئازراق بولسىمۇ تاشلىۋەتمەي قىلغىن » دېگەن ھەدىسنىڭ تەلمىتىغا بويسۇنۇپ، بىلگەنلىرىم ئۇستىدە، سۇسلۇق بىلەن بولۇر ـ كېتەر ۋە كەمكۆتە ئىش قىلىشنى ئۆزۈمگە رەۋا

كۆرمىدىم). م.سايرامىي: 394- ت هە.

چۈشۈم كېلىشتە:

تورم برابرليك قيلالماى اوزينى اقسوعه الدى (تۆرەم بەرابەرلىك قىلالماي ، ئۆزىنى ئاقسۇغا ئالدى: تۆرەم تەك كېلەلمەي، ئاقسۇغا چېكىندى). 265- ت هە.

خبرلارنى راست يالغاندين سوزلار توقوب اوزلارينى خوش قيلور ايردى (خەبەرلەرنى راست ـ يالغاندىن سۆزلەر توقۇپ، ئۆزلەرنى خوش قىلۇر ئەردى: خەۋەرلەرنى راست ـ يالغاندىن ئۆزلىرى توقۇپ تارقىتىپ، كۆڭلىنى خۇش قىلىشاتتى). 258- ت هە.

اى ثعبان لار بولاق اوستيدين اوزونكلارنى بر طرفيكا الينكلار (ئەي سۇئىبانلار! بۇلاق ئۈستىدىن ئۆزۈڭلارنى بىر تەرەپكە ئالىڭلار: ئەي، يىلانلار! بۇ بۇلاقتىن ئۆزۈڭلارنى بىر تەرەپكە ئېلىڭلار!). 344- ت هە.

نوائى اوزنى خوش توت كيم كشى كا دهر ايشى باردور،
اگر مشكل توتار مشكل وگر آسان توتار آسان.
- نوائى.

نەۋائى، ئۆزنى خۇش تۇتكىم، كىشىگە دەھر ئىشى باردۇر، ئەگەر مۇشكىل تۇتار، مۇشكىل، ۋەگەر ئاسان تۇتار، ئاسان.

- نەۋائىي.

نەۋائىي، ئۆزۈڭنى خۇش تۇت، دۇنيانىڭ ئىشلىرى دېگەن بىر ئىنسان ئۈچۈن ئېيتقاندا، مۇشكۇل دېسە مۇشكۇل، ئاسان دېسە ئاسان بولىدىغان گەپ. (قاراڭ:571 ـ ئە ئۇ م ت)

چىقىش كېلىشتە:

نياز جاكم بيك اوزيدين انديشه قيليب... (نىياز ھاكىم بەگ ئۆزىدىن ئەندىشە قىلىپ...). 260- ت هە. **اوزلاريدين انديشه قيليب كايب مخفى قيلدى** (ئۆزلەرىدىن ئەندىشە قىلىپ، كايىب

مەخفى قىلدى: ئۆزىگە خەۋپ يېتىپ قېلىشتىن ئەنسىرەپ، كۆزدىن يوقاتتى). 291- ت هە.

ئورۇن كېلىشتە:

اولار نينك اوزلاريدا بو نوغ و يا باشقه نالايق خوى يوق ايردى

(ئۇلارنىڭ ئۆزلەردە بۇ نەۋئ ۋەيا باشقا نالايىق خۇي يوق ئەردى: ئۇلارنىڭ ئۆزلىردە، بۇنداق ياكى ئۇنداق نالايىق خۇي يوق ئىدى). 89 – ك ت خ.

§4. بىرلىكتىلىك ئالماشلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ھەمسورۇنلۇق، بىرلىكتىلىك ۋە بىللىلىك ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدىغان ئالماشلار « بىرلىكتىلىك ئالماشلىرى » دېيىلىدۇ. ئىشلىتىلىش چاستوتىسى نىسبەتەن يۇقىرى بولغان بىرلىكتىلىك ئالماشلىرى ۋە ئۇلارنىڭ جۈملىدە ئىپادىلىنىشى تۆۋەندىكىچە:

Δ **همه** (ھەمى // ھەمە //):

كلسا قاشى عه سودا قيلغالى شاه و گدا،

همه مەوشان لاله عزاران سيم تن.

(كەلسە قاشىغە سەۋدا قىلغالى شاھۇ گەدا، ھەمە مەھۋەشان ، لالە ئىزاران سىمتەن: سودا قىلىش ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئالدىغا پادىشاھمۇ، گادايمۇ كەلسە، بارلىق ساھىبجاماللار، گۈل يۈزلۈكلەر ۋە كۈمۈش بەدەنلەرمۇ ھەم). سەبۇرىي: 570- ئۇ ك ن.

جناب اتاليق عازى نور مرقده همه يورت دارليق كارو بارلارينى اوزلارى قيلور ايردى يقين و اشكارا فاضل دانا آدم لاردين وزيرليق عه نصيب ايتمادى (جەنابى ئاتالىق غازى ‹ نەۋۋەرە مەرقەدەھۇ › ھەمە يۇرتدارلىق كارۇ بارلارىنى ئۆزلەرى قىلۇر ئەدى. يەقىن ۋە

ئاشكارا فازىل، دانا ئادەملەردىن ۋەزىرلىقغە نەسىب ئەتمەدى: جانابىي ئاتالىق غازىي ياقۇب بەگ « ياتقان يېرى نۇرغا پۇركەنگەي » ھاكىمىيەت باشقۇرۇشقا تالىق ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆزى بىر قوللۇق قىلاتتى. ئېنىق بېكىتمە ئارقىلىق، دانىشمەنلەردىن بىرەرسىنىمۇ ۋەزىرلىككە تەيىنلىگەن ئەمەس). 287- ت ھە.

همەكا يكسان و برابر يتكوروب پروريش قيلور ايكان (ھەمەگە يەكسان ۋە بەرابەر يەتكۈزۈپ پەرۋەرىش قىلۇر ئەكەن: ھەممىسگە تەڭ ــ باراۋەر يەتكۈزۈپ، پەرۋىش قىلاتتىكەن)؛

خاقان اقليمى بولسه همەدين چونك و كتەدور (خاقان ئىقلىمى بولسا، ھەمەدىن چوڭ ۋە كاتتادۇر: خاقانىڭ زېمىنى ھەممىدىن چوڭ ۋە كەڭ) ؛ 266- ، 316- ت ھە.

تبسم ايلابان ناكاه نظر قيلسانك گورستانغه،
قوبوب گوردين بارى مرده همه وا حسرتا ديرلار.

تەبەسسۇم ئەيلەبان ناگاھ نەزەر قىلسالڭ گورستانغا،
قوپۇپ گوردىن بارى مۇردە ھەمە « ۋا ھەسرەتا! » دەرلەر.

گۆرستانغا قاراپ شۇنداقمىنا بىر تەبەسسۇم قىلىپ قويىدىغان بولساڭ، بارلىق مۇردىلار گۆرلىرىدىن قوپۇپ، « ۋاي ئىسىت، ئەجەپ گۈزەلكىن ــ ھە! » دەپ قېلىشىدۇ. (قارا‌ڭ:435 ــ ئە ئۇ م ت)

Δ بارجه// بارچه :

اوزحال مقاميكى الحال **بارچه مغنى لارعه** معلومدور**برنجى ايكنجى اوجونجى مرعوله لاريغچه كشق قيلغان ايردىلار** (ئۆزھال مۇقامىكى، ئەلھال بارچە مۇغەننىلەرغە مەئلۇمدۇر، بىرىنچى، ئىككىنچى، ئۈچۈنچى مەرغۇلەلەرنىڭچە كەشق قىلغان ئەردىلەر: پۈتكۈل مۇزىكانتلار ئارىسىدا تا ھازىرغىچە مەشھۇر بولۇپ كېلىۋاتقان

ئۆزهال مۇقامىنىڭ بىرىنچى، ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى مەرغۇلىلىرىغىچە هەممىنى ئىجاد قىلغانىدى). 12- ت مۇ.

ای گداییینك نینك گدایی بارچه اهل تخت و تاج،

کیم گدا ییینکدور انکا یوق تخت ایله تاج احتیاج .

ئەي گەدايىڭنىڭ گەدايى بارچە ئەهلى تەختۇ تاج،

كىم گەدايىڭدۇر ئاڭا يوق تەخت ئىله تاج ئىهتىياج.

ئەي يار، جىمى تەخت ۋە تاج ئىگىلىرى سېنىڭ گادىيىڭنىڭ گادىيى. كىم گادىيىڭ بولسا، ئۇ تەخت بىلەن تاجغا مۇھتاج ئەمەس. (قاراڭ:305 – ئە ئۇ م ت)

ای سعید اول یاردین تابدینك مرادینکنی تمام،

بارچەسی بولدی میسر شکری بیرو بارعه.

- سعیدی.

ئەي سەئىد، ئول ياردىن تاپدىڭ مۇرادىڭنى تەمام،

بارچەسى بولدى مۇيەسسەر، شۇكرى بىرۇ بارغا.

- سەئىدىي.

ئەي سەئىدىي، ياردىن هەممە مۇرادىڭنى تاپتىڭ، جىمىي تىلەكلىرىڭگە مۇيەسسەر بولدۇڭ،ئەمدى، بىر ۋە بار بولغان ئاللاهغا تەشەككۇر ئېيت! (قاراڭ:227 – ئە ئۇ م ت)

Δ باری :

اندا قالغان نرسەلارین باری شول قدر ایردی (ئاندا قالغان نەرسەلەرنىڭ بارى شۇلقەدەر ئېردى). 76 – ك ت خ.

Δ باریجه: (باربچه)

حرکت **و تردّدلار ینی بقدراحوال وطاقت امکانلاری باریجه ادا ایلادی** (هەرەكەت ۋە تەرەددۇدلارىنى بىقەدەرەھۋال ۋە تاقەت، ئىمكانلارى بارىچە ئەدا ئەيلەدى: قىلىشقا تېگىشلىك هازىرلىق ۋە تەييارلىقلارنى ئۆزىدە بار ئىمكانلارىڭ يېتىشىچە ئادا

قىلدى). 269- ت هه.

فقير مذكور رساله‌نى تمام قيليب بولوب قو تيم نينك باريجه وقت نينك ياريجه رساله مغنيون اطليغ كتابنى تركچه تيلغه ترجمه قيلماقنى نيت قيليب دورمن انشا الله (فەقىر مەزكۇر رىسالەنى تەمام قىلىپ بولۇپ، قۇۋۋەتسىزلىك باريچه، ۋەقتسىزلىك ياريچه « رىسالەئى مۇغەننىيۇن » ئاتلىغ كىتابنى تۈركچه تىلغا تەرجۈمە قىلماقنى نىيىەت قىلىپدۇرمەن ئىنشا ئاللاھ: مەن مەزكۇر خاس ئەسەرنى تاماملاپ بولغاندىن كېيىن، ۋاقتسىزلىك يار بېرىشچه ۋە كۆچۈمنىڭ يېتىشچه، « رىسالەئى مۇغەننىيۇن » (مۇزىكانتلار رىسالىسى) ناملىق كىتابنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىشنى نىيەت قىلىپ تۇرۇپتىمەن، ئىنشا ئاللاھ!)13- ت مۇ.

Δ **جمله** (جۈمله):

بولسا هميشه يورت نظامى آنينك بيله،

ديسه آنينك همه سوزيكا جمله ايل سمع.

(بولسا ھەمىشە يۇرت نىزامى ئانىڭ بىلە، دەسە ئانىڭ ھەمە سۆزىگە جۈملە ئەل سەمئ: يۇرتنىڭ قائىدە ـ نىزاملىرى ھەمىشە ئۇنىڭ دېگىنى بويىچە بولسا، پۈتكۈل خەلق ئۇنىڭ گېپىگە « ماقۇل خوجام » دېسە). سەبۇرىي: 566- ئۇ ك ن.

جمله اشياء دور نهال اعتدالينك عه تانوق،

كيمكى عارف دور انكا بو راست دور يلغان آرا.

جۈمله ئەشيادۇر نهالى ئىئتىدالىڭغا تانۇق،

كىمكى ئارىفدۇر ئاڭا بۇ راستدۇر، يالغان ئارا.

پۈتكۈل شەيئىلەر سېنىڭ كېلىشكەن قامىتىڭدىن گۇۋاھلىق بېرىپ تۇرۇپتۇ. كىمكى ھەقنى تونۇسا، بۇ ھەقىقەتنى ھەر قانداق ئەھۋالدا (ھەتتا يالغان نەرسىلەر ئارىسىدا

قالغاندىمۇ) ھېس قىلالايدۇ.

تا سېنىنك سودا زلفونك توشكالى ھر باشغه،

يوز تمن عوغا توشوبدور جمله انس و جان آرا.

تا سەنىڭ سەۋدايى زۇلفۇڭ تۇشكەلى ھەر باشغا،

يۈز تۇمەن غەۋغا تۇشۇپدۇر جۇملە ئىنسۇ جان ئارا.

ھەر بىر كاللىغا سېنىڭ چاچلىرىڭنىڭ سەۋداسى چۈشكەندىن بېرى، پۈتكۈل جانلىقلار ۋە ئىنسانلار ئارىسىدا، يۈز تۇمەن خىل غوۋغا پەيدا بولدى. (قاراڭ:268 ــ ئە ئۇ م ت)

Δ **كلّ // كلىّ** (كۈللى : بارلىق)

مۇندين باشقه كلّ خيرات صدقات حسنات **لارى باطل‌دور** (مۇندىن باشقا كۈللى خەيرات، سەدەقات، ھەسەناتلارى باتىلدۇر: بۇنىڭدىن باشقا قىلغان بارلىق خەير ــ ئىھسانلىرى، سەدىقىلىرى ۋە ياخشىلىقلىرىنىڭ ھەممىسى بىكار). 380- ت ھە.

الحمد **لله شكرا** على كلّ حا لٍ (ئەلھەمدۇلىللاھ شۈكرەن ئەلە كۈللى ھالىن: ھەر قانداق ئەھۋالدا ئاللاھقا ھەمدۇ ــ سانالار بولسۇن).

اكر بو طايفه‌لار **اوجون** زبح **قيلدى امّا اولار بو** گوشت **دين تناول قيلمادى اوشبو** زبح **نينك كلى سى** حرام بولادور (ئەگەر بۇ تايىفەلەر ئۈچۈن زەبھ قىلدى، ئەمما ئۇلار بۇ گۆشتدىن تەناۋۇل قىلمادى، ئۇشبۇ زەبھىنىڭ كۈللىسى ھەرام بولادۇر: ئەگەر بىر قۇربانلىقنى مۇئەييەن ئادەملەر ئۈچۈن ئاتاپ قىلغان بولۇپ، ئۇلار بۇ قۇربانلىق گۆشتىن يېمىگەن بولسا، بۇ ھالدا، مەزكۇر قۇربانلىقنىڭ ھەممىسى ھارام بولىدۇ). 380- ت ھە.

Δ **كلاّ** (كۈللەن // كۈللەن : پۈتكۈل، بارلىق، ھەممە)

جناب بيك بجه اقسوداكى كلاّ امير لشكرلارعه بجه باتور امير لشكرنى جونك قيليب تافشورعان ايدى (جەنابى بەگ بەچچە

ئاقسۇداكى كۇللەن ئەمەس، لەشكەرلەرغە بەچچە باتۇر ئەمەس لەشكەرنى چوڭ قىلىپ تاپشۇرغان ئەدى: جانابىي بەگ بەچچە ئاقسۇدىكى بارلىق ئەمەس ــ بەگ ۋە لەشكەرلەرگە قوماندان بەچچە باتۇرنى باشلىق قىلىپ تاپشۇرغانىدى). 267- ت هە.

كلاً برلاس قبيله‌سى نينك نسبى مونكا منتهى بولادور

(كۇللەن بارلاس قەبىلەسىنىڭ نەسەبى مۇڭا مۇنتەھى بولادۇر: پۈتكۈل بارلاس قەبىلىسىنىڭ نەسەب ــ شەجەرىسى مۇشۇنىڭغا تۇگەللىنىدۇ).363- ت هە.

Δ جميع (جەمئى : بارلىق، ھەممە)

ذوالحجه آى **نينك توقوزى كونى دين اون ايكى سيغچه** حج نينك جميع **اركان شرا يط لارى تمام بولودور** (زۇلھەججە ئاينىڭ توقۇزى كۈنىدىن ئون ئىكىسىغەچە ھەجنىڭ جەمئى ئەركان-شەرايىتلارى تەمام بولۇدۇر: ھەج ئىبىنىڭ توققۇزىنچى كۈنىدىن ئون ئىككىنچى كۈنىغىچە ھەجنىڭ بارلىق شەرت ــ ئەركانلىرى ئادا قىلىنىپ بولىدۇ).375- ت هە.

اصحا ب الكهف نينك جميعى سينى و بعضه‌لار بعضه سينى پيغامبر ايدى ديب ذكر قيليب دور (ئەسھابۇل ــ كەھفنىڭ جەمئىسىنى ۋە بەئزەلەر بەئزەسىنى پەيغامبەر ئەدى، دەپ زىكر قىلىپدۇر: ئەسھابۇلكەھف ‹ غار ساھابىلىرى › نىڭ ھەممىسىنى، بەزىلەر بولسا، ھەممىسىنى ئەمەس بەزىسىنى « پەيغەمبەر ئىدى » دېگەن).370- ت هە.

§5. بەلگىلەش ئالماشلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ ياكى ھەرخىل بەلگە، سان ــ مىقدار، ۋاقىتلارنىڭ مۇستەسناسىزلىقىنى، ئېنىق مەۋجۇدلۇقىنى بىلدۈرىدىغان

ئالماشلار « بەلگىلەش ئالماشلىرى » دېيىلىدۇ. ئالايلۇق:

Δ **هر بر// هر بير** (هەر بىر)

<u>هر بر</u> اويلوك ادم نينك بر آى دا ايجادورعان توزى عه ايكى فل دين باج قويوب اوج آى بولغانيدا هر بر اويلوك ادم دين اوج داچن يعنى التە فل آلادورعان بولوب توختاتيب حسابلاب كوركانيدا اقسو تابعى كلا مضافاتى دين بر ييلدا اون بش مينك نجه يوز تنكه فل بولادورعان ايكان (هەر بىر ئۆيلۈك ئادەمنىڭ بىر ئايدا ئىچەدۇرغان تۇزىغا ئىكى فۇلدىن باج قويۇپ، ئۇچ ئاي بولغانىدا، ھەبىر ئۆيلۈك ئادەمدىن ئۇچ داچەن، يەئنى ئالتە فۇل ئالادۇرغان بولۇپ توختاتىپ، ھىسابلاپ كۆرگەنىدە، ئاقسۇ تابىئى كۇللەن مۇزافاتىدىن بىر يىلدا ئون بەش مىڭ نەچە يۈز تەنگە فۇل بولادۇرغان ئەكەن: ھەر بىر ئۆيلۈك ئادەمنىڭ بىر ئايدا ئىچىدىغان تۇزى ئۇچۇن ئىككى پۇل ‹ يەنى بىر داچەن › دىن باج قويدى. ئۇچ ئاي ئۇچۇن ھەر ئۆيلۈكتىن ئۇچ داچەن ‹ يەنى ئالتە پۇل › دىن پۇل ئالىدىغان بولۇپ، ھېسابلاپ كۆرسە، پۈتكۈل ئاقسۇ تەۋەسىدىن بىر يىلدا ئون بەش مىڭ نەچچە يۈز تەڭگە پۇل يىغىۋالغىلى بولىدىغان گەپكەن). 310- ت ھە.

<u>هر برى</u> اوز يريكا باريب فقراجيليكينى قيلسون (هەر بىرى ئۆز يەرىگە بارىپ، فۇقەراچىلىكىنى قىلسۇن).313- ت ھە.

ليكن اوز ارالاريدا <u>هر برينى</u> جدا و امتياز قيلادورلار (لاكىن ئۆز ئارالاردا، ھەر بىرىنى جۇدا ۋە ئىمتىياز قىلادۇرلار: لېكىن ئۆز ئىچىدە، ھەر بىرسىنى ئېنىق پەرقلەندۇرىدۇ).296- ت ھە.

گل چاعى ياری سفر ايلاب نوائی جانيغه،

<u>هر بيرى</u> بير تازه قانليغ داغ هجران بولدی گل.

- نوائی.

گۈل چاغى يارى سەفەر ئەيلەپ، نەۋائي جانىغا،

ھەر بىرى بىر تازە قانلىغ داغى ھىجران بولدى گۈل.

- نەۋائىي.

گۈل پەسلىدە، ياڑى سەپەرگە كەتتى – دە، جۇدالىق نەۋائىينىڭ جېنىغا يېگىدىن گۈلدەك قانلىق داغلارنى سالدى. (قاراڭ:250 – ئە ئۇ م ت)

Δ **هر احدى // هر احد** (هەر ئەھەدى، هەر ئەھەد :هەر كىم)

هر احدى افراد انسان نينك وجودیدا اولیاء بالقوه‌لیك باردور (هەر ئەھەدى ئەفرادى ئىنسانىنىڭ ۋۇجۇدىدا، ئەۋلىيائ بىلقۇۋۇەلىك باردۇر: هەر قانداق بىر ئىنسانىنىڭ ۋۇجۇدىدا، ئەۋلىيالىق قۇۋۋىتى بولىدۇ).333- ت هە.

هر احد نينك رغبتی بو واقعه عه راعب بولسه‌لار تاریخ روضة‌الصفاغه نظر سالغای لار (هەر ئەھەدنىڭ رىغبەتى بۇ ۋاقىئەغە راغىب بولسالار، « تارىخۇ رەۋزەتىس سەفا » غا نەزەر سالغايلار: كىمكى بۇ ۋەقەنىڭ تەپسىلاتىنى بىلىشكە قىزىقسا، « تارىخۇ رەۋزەتىس سەفا » (ساپالىق باغ تارىخى) دېگەن كىتابنى ئوقۇپ باقسا بولىدۇ).ت هە.177- چ ت.

Δ **هر قچان // هر قاجان** (هەر قاچان)

هر قچان كونكلی خواه‌لاسه‌لار صحبت قیلور ایدی (هەر قاچان كۆڭلى خاھلاسالار، سۆھبەت قىلۇر ئەدى: كۆڭلى خاھلىغان چاغدا، سۆھبەتلىشەتتى).257- ت هە.

هر قچان جان بیرسام اول قدّ و آعیز یادی بیله،
ای محب لار تربتیم اوستی ده آه ایلاب اوتونك.

هەر قاچان جان بەرسەم ئول قەددۇ ئاغىز يادى بىلە،
ئەي مۇھىبلار، تۇربەتىم ئۈستىدە ئاھ ئەيلەپ ئۆتۈڭ.
ئەي دوستلار، ناۋادا ئۇنىڭ قەددى – قامىتى ۋە لېۋىنى ئەسلەش بىلەن ئۆلۈپ كېتسەم قالسام، قەبرەم يېنىدىن ئۆتكەندە، بىر « ئاھ » ئۇرۇپ قويۇڭلار. (قاراڭ:632 – ئە ئۇ م ت)

Δ **هر قانجه // هر قنچه** (هەر قانچە)

منصب دارلارغه عرضی **داد قیلماسه‌لار هر قانچه چونك ایش بولغان برلان ایشلاری یوق** (مەنسەبدارلارغا ئەرز ـ داد قىلماسالار، ھەرقانچە چوڭ ئىش بولغان بىرلەن ئىشلارى يوق: مەنسەبدارلارغا ئەرز ـ شىكايەت قىلمىسلا، ھەر قانچە چوڭ ئىش بولۇپ كەتسىمۇ، كارى بولمايدۇ)·320- ت هه.

Δ**هر قیداغ // هر قایداغ** (هەر قايداغ)

اوز ایجیده خواه جونك و خواه کیجیك هر قایداغ آدملاریغه سچك جیقیب قالسه لار باشیدا بلیغ گوشتی برله بر قچه‌دا سو قویوب تاشلاب یراق عه کوچوب باریب اولتورادور (ئۆز ئىچىدە خاھ چوڭ ۋە خاھ كىچىك ھەر قايداغ ئادەملەرنغە سەچەك چىقىپ قالسالار، باشىدا بالىغ گۆشتى بىرلە بىر قاچادا سۇ قويۇپ، تاشلاپ يىراقغە كۆچۈپ بارىپ ئولتۇرادۇر: ئۆز ئىچىدە، خايى چوڭ، خايى كىچىك بولسۇن، ھەر قانداق بىر ئادىمگە چېچەك چىقىپ قالسا، بېشىدا بېلىق گۆشى بىلەن بىر قاچا سۇ قويۇپ قويۇپ، ‹ ئۇ چېچەك چىقىپ قالغان ئادەمنى تاشلاپ، ئۆزلىرى › يىراقتا كۆچۈپ كېتىدۇ)·391- ت هه.

Δ **هر قیسی // هر قایسی** (هەر قايسى)

اصحاب **الکهف و اصحاب الرقیم برمو یاکه هر قیسی بولك مو** (« ئەسھابۇل كەھف » ۋە « ئەسھابۇر رەقىيم « بىرمۇ ياكى ھەرقايسى بۆلەكمۇ؟: « ئەسھابۇل كەھف » (غار ساھابىلىرى) بىلەن « ئەسھابۇر رەقىيم » (رەقىيم ساھابىلىرى) دېگەن بىر گەپمۇ ياكى باشقا ـ باشقا زاتلارنى كۆرسىتەمدۇ؟). 372- بەت. ت هه.

Δ **هر کیم** (هەر كىم)

هر کیم بو یوسوندین اوزکا قیلسه حق سبحانه و تعالی نینك رحمتی و محمد **رسول الله شفا** عتی **و فرشته‌لار مغفرتی دین** محروم **بولوب**

حضرت اصحاب **الكهف تقصيريغه قالغاى** (هەركىم بۇ يۇسۇندىن ئۆزگە قىلسا، هەق سۇبهانەهۇ ۋەتەئالانىڭ رەهمەتى ۋە مۇهەممەد رەسۇلۇللاه شەفائەتى ۋە فەرىشتىلەر مەغفىرەتىدىن مەهرۇم بولۇپ، هەزرەتى ئەسهابۇل كەهف تەقسىرىغە قالغاي: كىمكى بۇ قائىدە ــ يۇسۇن بويىچە ئىش قىلمىسا، تەڭداشسىز ئاللاهنىڭ رەهمىتى ۋە مۇهەممەد پەيغەمبەرنىڭ شاپائىتىدىن مەهرۇم قالغاندىن باشقا، هەزرەتى غار ساهابىلىرى (ئەسهابۇل كەهف) نىڭ ئەيىبلىشىگە دۇچار بولغاي). 352- ت هه.

حاصل **كلام هركيم كا هر ايش اوجون هر خط كيم بيتيب دور ييغيشتوروب دور** (هاسىلى كەلام، هەركىمگە، هەر ئىش ئۈچۈن، هەر خەتكىم، بىتىپدۇر، يىغىشتۇرۇپدۇر: قىسقىسى، قانداقلىكى بىر ئادەم، قانداقلىكى بىر ئىش ئۈچۈن يېزىلغانلارنىڭ هەممىسىنى يىغىپ توپلاپتۇ). 211- چ ت.

هركيم اگر سويسه اونى،
سويار كوروب آخر اونى،
اسماعيل ديك بير كون مينى،
بير يولى قربان ايلادى.

هەركىم ئەگەر سۆيسە ئۇنى،
سۆيەر كۆرۈپ ئاخىر ئۇنى،
ئىسمائىلدەك بىر گۈن مەنى،
بىر يولى قۇربان ئەيلەدى.

كىمكى ئۇنى سۆيسە، ئۇمۇ ئاقىبەت ئۇنى سۆيىدۇ؛ خۇددى هەزرەتى ئادەم ئىسمائىلنى قۇربانلىق قىلغاندەك، ئۇمۇ مېنى بىر يوللا قۇربانلىق قىلىۋەتتى.

هركيم انكا كونكول باعلار،
كيچه كوندوز كويوب يغلار،
بلبل بستانينى داعلاب،

گل لارنی خزان ایلادی.

- « بهرام و دلئارام » دستانیدین.

هەركىم ئاڭا كۆڭۈل باغلار،
كەچە ــ گۈندۈز كۆيۈپ يىغلار،
بۈلبۈل بوستانىنى داغلاپ،
گۈللارنى خەزان ئەيلەدى.

- « بەهرام ــ دلئارام » داستاندىن.

كىمكى ئۇنىڭغا كۆڭۈل باغلىسا، خۇددى شەيدا بۈلبۈل بوستانىنى داغلاپ گۈللەرنى خازان قىلغاندەك، ئۇنىڭ ئۈتىدا كۆيۈپ، كېچە ــ كۈندۈز يىغلايدۇ. (قاراڭ:65- 66 - ئە ئۇ م ت)

خنده قيلغان بيرله هركيم سين انكا بولما فريب،
گل آجيلغان بيرله آنينك يانيده بير خارى بار.

خەندە قىلغان بىرلە هەركىم سەن ئاڭا بولما فىرىب،
گۈل ئاچىلغان بىرلە ئانىڭ يانىدا بىر خارى بار.

بىراۋ ساڭا قاراپ كۈلۈپلا قويسا، ئۇنىڭغا ئالدىنىپ قالما؛ هەرەڭ قىلكى ئېچىلغان گۈلنىڭ يېنىدا تىكەنى بولىدۇ . (قاراڭ:438 ــ ئە ئۇ م ت)

Δ **هر قسم** (هەر قىسم)

شهر ادم لارى و سوداكرلار اش ازوق و مال متاع هر قسم ايكين اياغ ليق اليب بارادورعان وكيلادورعان بولدى (شەھەر ئادەملەرى ۋە سەۋداگەرلىرى ئاش ــ ئازۇق ۋە مال ــ مەتائ، هەر قىسم ئىگىسى ــ ئاياغلىق ئالىپ باۋادۇرغان ۋە كەلەدۇرغان بولدى: شەھەرلىكلەر ۋە سودىگەرلەر ئاشلىق ــ ئوزۇق ۋە مال ــ ماتا، تۇرلۇك ئىگىسى ــ ئاياغ قاتارلىقلارنى ئېلىپ بېرىپ، ئېلىم ــ سېتىم قىلىشىدىغان بولدى). م. سايرامي: 392- ت هه.

Δ **هر نوغ** (هەر نەۋئ: هەر تۈر، هەر خىل)

هر نوغ يميش لارى و معيشت لارى باشقه شهرعه نظر قيلغاندا تولا و سيراب هول قوروغ يميش لارينى سوداكرلار شهر شهرعه اليب كتادور

(هەر نەۋئ يەمىشلەرى ۋە مەئىشەتلەرى باشقا شەھرغە نەزەر قىلغاندا، تولا ۋە سىيراب. ھۆل – قۇرۇغ يەمىشلەرنى سەۋداگەرلەر شەھر – شەھرغە ئالىپ كەتەدۇر: تۇرلۇك مېۋە – چېۋىلىرى ۋە باشقا مەئىشەت لازىمەتلىكلىرى باشقا شەھەرگە قارىغاندا مول ۋە ئېشىپ – تېشىپ تۇرىدۇ؛ ھۆل – قۇرۇق مېۋە – چېۋىلىرىنى سودىگەرلەر شەھەر – شەھەرلەرگە ئېلىپ كېتىشىدۇ). 345- ت هە.

Δ **هر ير** (هەر يەر)

هر يركا بارسا توركا لاچين ديك اتيلسه اول،

اولتورسا بى ابا همه ايل نى آتيب آتيب.

(هەر يەرگە بارسا، تۆرگە لاچىندەك ئاتىلسا ئول، ئولتۇرسا بىئىبا هەمە ئەلنى ئاتىپ – ئاتىپ: بارغانلا يېرىدە، ئۆينىڭ تۆرىگە لاچىندەك ئېتىلسا، هەممە سورۇن ئەھلىنى ئاتلاپ ئۆتۈپ، تۆرنىڭ كاللىسدا گېدىيىپ ئولتۇرسا). سەبۇرىي: 564- ئۇ ك ن.

Δ **هر نيجه// هر نجه** (هەر نەچە)

كر قرا توقولسا كشى نينك كلمين ازلدا،

آب زمزم برله اقارماس هرنجه يوعان بيله.

(گەر قارا توقۇلسا كىشىنىڭ گىلىمىن ئەزەلدە، ئابىزەمزەم بىرلە ئاقارماس ھەرنەچە يۇغان بىلە: ئىنسانىنىڭ قىسمەت گېلىمى ئەزەلدە قارا توقۇلۇپ كەتكەن بولسا، كېيىن ھەر قانچە زەمزەم سۇيى بىلەن يۇسمۇ ئاقارمايدۇ). م. سايرامى: 278- ت هە.

هر نيجەكيم سيزكا زحمت تور زكواة حسن اوجون،

التفات لطفی ساری گاه گاه ایلاب اوتونك.

هەر نەچەكسم، سىزگە زەھمەتتۇر، زەكاتى ھۇسن ئۈچۈن،
ئىلتىفاتى لۇتفىي ساری گاهی گاه ئەيلەپ ئۆتۈڭ.

سىزگە ھەر قانچە زەخمەت يەتسىمۇ، ھۆسنىڭىزنىڭ زاكىتى ئۈچۈن، لۇتفىيغا ئارا ـ سىرا كۆز تاشلاپ ئۆتۈڭ. (قاراڭ:633 ـ ئە ئۇ م ت)

Δ **ھر طرف** (ھەر تەرەف)

بو كونلاردا كوجاعه ھر طرف دين مسافرلار جمغ بولوب كوندين كونكه اباد و جمغيت فيدا قيليب سوداخانه بولوب رواج تافيب دور

(بۇ گۈنلەردە، كۇچاغا ھەر تەرەفدىن مۇسافىرلار جەمئ بولۇپ، گۈندىن گۈنگە ئاباد ۋە جەمئىييەت فەيدا قىلىپ، سەۋداخانە بولۇپ رەۋاج تاپىدۇر: بۇ كۈنلەردە، كۇچاغا تەرەپ ـ تەرەپتىن كەلگەن مۇساپىر ـ مېھمانلار جەم بولۇپ، ئۇنى كۈنسايىن ئاۋاتلىشۋاتقان سودا شەھىرىگە ئايلاندۇرماقتا). 345- ت ھە.

سير باغ ايلارده دوران چشمی زخمی دفعيغه ،
ھر طرفدين چابوكوم دوريده قالقان بولدی گل.

سەير باغ ئەيلەردە دەۋران چەشمى زەخمى دەفئىغە،
ھەر تەرەفدىن چابۇكۇم دەۋرىدە قالقان بولدى گۈل.

گۈزىلىم باغنى سەيلە قىلغاندا، دەۋرىنىڭ كۆزى تېگىپ قالمىسۇن دەپ، گۈللەر ئۈنىڭ ئەتراپىنى ئوراپ قالقان بولدى. (قاراڭ:249 ـ ئە ئۇ م ت)

گوندوز قيلسانك سخن بول ھر طرف دين با خبر،
كيجه‌لار آهسته بول يانينك ده بير بيدارى بار.

گۈندۈز قىلساڭ سۆزەن، بول ھەر تەرەفدىن باخەبەر،
كەچىلەر ئاھىستە بول، يانىڭدا بىر بىدارىي بار.

كۈندۈزى گەپ قىلساڭ، دەسلەپ ئەتراپقا باق؛ كېچىدە گەپ قىلساڭ، ئېغىزنى قۇلاققا ياقكى، يېنىڭدا بىرەر ئويغاق قۇلاق

بولۇپ قالمىسۇن يەنە. (قاراڭ:438 ـ ئە ئۇ م ت)

∆هر قيان (هەر قايان):

دريغا شوروشر بولدى جهان دا هر قيان پيدا،

چو قيلدى چرخ كجرو فتنەء آخر زمان پيدا.

دەريغا، شورۇ شەر بولدى جەهاندا ھەر قايان پەيدا،

چۇ قىلدى چەرخى كەجرەۋ فىتنەئى ئاخىر زەمان پەيدا.

ۋاي ئىبىست، بۇ تەتۇر پەلەك ئاخىر زامان پىتنىلىرىنى پەيدا قىلغاچقا، جاھانىنىڭ ھەممە يېرى غەلۋە ـ غوۋغاغا تولۇپ كەتتى. (قاراڭ:366 ـ ئە ئۇ م ت) •

∆ هر طريقه (هەر تەرىقە: ھەر يول، ھەر ئۇسلۇب)

هر طريقه برله جمغ قيلغان فلى بولسه اوزيكا قالادور (ھەر تەرىقە بىرلە جەمئ قىلغان فۇلى بولسا، ئۆزىگە قالادۇر: ھەر قانداق يول بىلەن جۇغلىغان پۇلى بولسا، ئۆزىگە قالىدۇ). 319- ت ھە.

∆ هر وقت (ھەر ۋەقت)

هر وقت كونكلى خواه لاعاندا جيقسب سير تماشاه و تفرج لار قيليب يانيب كيلور ايدى (ھەر ۋەقت كۆڭلى خاھلاغاندا چىقىپ، سەير ـ تاماشاھ ۋە تەفەررۇجلار قىلىپ، يانىپ كەلۇر ئىدى: كۆڭلى خاھلىغان چاغدا چىقىپ، سەيلە ـ تاماشا ۋە كۆڭۈل ئېچىش قىلىپ، قايتىپ كېلەتتى). 274- ت ھە.

∆ هر نه // هر نى (ھەر نە// ھەر نى)

هەر نه خواهيش قيلغانى نى اوز مدعالاريديك قيلدى (ھەر نە خاھىش قىلغانىنى ئۆز مۇددەئالارىدەك قىلدى: كۆڭلى نېمىنى خاھلىغان بولسا، شۇنى ئۆز مۇددىئاسىدىكىدەك قىلدى). 274- ت ھە.

∆ هر زمان (ھەر زەمان)، **هر مكان** (ھەر مەكان)

هر مفسر و مؤرخ و جميع قبيله اراسيدا هر زمان و هر مكان و هر زبان لاردا اختلاق باردور اصلا اختلافدين خالى ايماس دور (ھەر

مۇفەسسىر ۋە مۇئەررىخ ۋە جەمئ قەبىلىلەر ئاراسىدا، ھەر زەمان ۋە ھەر مەكان ۋە ھەر زەبانلاردا ئىختىلاف باردۇر، ئەسلا ئىختىلافدىن خالىي ئەمەسدۇر: تۇرلۇك قەبىلە ۋە تائىپىلەرگە تەئەللۇق بولغان تارىخچىلار ۋە تەپسىرچىلەر ئارىسىدا، شۇنداقلا ئاغزاكى رىۋايەتلەردە، ھامان ئىختىلاپ مەۋجۇدتۇر). 372- ت ھە.

سن كونكول دين هر زمان باطل خيالينك نى جيقار،
خيريت انديشه قيلغيل صاحب اسرارى بار.

سەن كۆڭۈلدىن ھەر زەمان باتىل خەيالىكنى چىقار،
خەيرىيەت ئەندىشە قىلغىل، ساھىبى ئەسرارى بار.

كۆڭلۇڭنى بۇزۇق خىياللاردىن ھەمىشە تازىلاپ تۇرغىن، ياخشىلىق قىلىشنى ، پۈتكۈل سىر – ئەسرارلارنىڭ ساھىبى بارلىقىنى ئويلا. (قاراڭ:439 – ئە ئۇ م ت)

هر زمانه باشيمغه توشتى سودالار،
يتيشتوردى جانيمغه يوز مينك بلالار.
كوزلاريم دين آقتى لار قان و دريالار،
ترك جهانه ايتيب كيلدى نه يلايين

ھەر زەمانە باشىمغا تۈشتى سەۋدالار،
يەتىشتۈردى جانىمغا يۈزمىڭ بەلالار،
كۆزلەرىمدىن ئاقتىلار قانۇ دەريالار،
تەركى جەھانە ئەتىپ كەلدى نەيلەيىن.

ھەر زەمان – ھەر ئاندا بېشىمغا سەۋدالار چۈشتى، ئۇ جېنىمغا يۈز مىڭ بالايىئاپەتلەرنى كەلتۈردى، كۆزلىرىمدىن قان دەريا بولۇپ ئاقتى، كاللام تەركىدۇنيا قىلىپ كەلدى، قانداق قىلاي؟ (قاراڭ:335- 336 – ئە ئۇ م ت)

Δ **هر كيمسه** (ھەر كىمسە)

يمان حاليمغه باعرى آعريغاى هر كيمسه كيم كوركاى،

باعير پرگاله‌سيدين قانغه بولغانغان عذار يمنى.
ياماڭ هالىمغا باغرى ئاغرىغاي، هەر كىمسه‌كىم كۆرگه‌ي،
باغىر پەرگاله‌سىدىن قانغا بۇلغانغان ئۇزار ىمنى.
پاره – پاره بولغان باغرىمنىڭ قېنى بىلەن بۇلغانغان يۈزۈمنى
كۆرگەن هەرقانداق كىشى ئەھۋالىمنىڭ ئوساللىقىغا ئىچ
ئاغرىتماي قالمايدۇ. (قاراڭ:303 – ئە ئۇ م ت)

Δهر كشى(هەر كىشى): •

هر كشي نينك دردى بولسه يغلاسون يار آلديدا،
قالماسون ارمان يوراك ده ايتسون اظهار آلديدا.
هەر كىشىنىڭ دەردى بولسا، يىغلاسۇن يار ئالدىدا،
قالماسۇن ئەرمان يۈرەكدە ئەتسۇن ئىزهار ئالدىدا.
هەر كىشىنىڭ دەردى بولسا، يارى ئالدىدا يىغلاپ، يۈرەكتىكى
ئارمانلىرىنى قالدۇرماي ئىزهار قىلسۇن.

هر كشي بير قطره ئى نوش ايلاسه اول باده‌دين،
اول قيامت ده قيلور عرضينى جبّار آلديدا.
هەر كىشى بىر قەترەئى نۇش ئەيلەسە ئول بادەدىن،
ئول قىيامەتدە قىلۇر ئەرزىنى جەببار ئالدىدا.
كىمكى ئاشۇ شارابدىن بىر تامچە ئوتلاپ ئالسا، ئۇ قىيامەت
كۈنى ئاللاھ ئالدىدا ئۆز ئەھۋالىنى بايان قىلىدۇ. (قاراڭ:52 -
53 – ئە ئۇ م ت)

§6. ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى

سۆزلىگۈچى ئۈچۈن، ئۇقۇم چېكى ئېنىق بولمىغان مەلۇم
شەيئى، مەلۇم بەلگە، مەلۇم سان – مىقدار ياكى مەلۇم ۋاقىت
قاتارلىقلارنى بىلدۈرىدىغان ئالماشلار « ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى
» دېيىلىدۇ. بۇنى مىسال بىلەن چۈشەندۈرسەك، مۇنداق گەپ:

Δ باشقا // باشقه

بولاردىن باشقە عملى دين بيكار بولوب قالغان كاركردە اصيل امراء لاردين هم تولا ايدى (بۇلاردىن باشقا ئەمەلدىن بىكار بولۇپ قالغان كارکەردە ئەسىل ئۇمەرائىلاردىن ھەم تولا ئەدى: بۇلاردىن باشقا، ئەمەل – مەنسىپىدىن ئېلىۋېتىلىپ، بىكار بولۇپ قالغان، ئەمما قولىدىن ئىش كېلىدىغان، ئېسىل ئەمىر – بەگلەر يەنە تولا ئىدى). 291- ت ھە.

صفيل **عە و يا باشقە ايشقە قراعالى** اصلا فرصت **و ارام بولمادى** (سەفىلغە ۋەيا باشقا ئىشقا قاراغالى ئەسلا فۇرسەت ۋە ئارام بولمادى: سېپىلغا مۇناسىۋەتلىك ئىشقا ۋەيا باشقا ئىشلارغا قارىغىلى مۇتلەق پۇرسەت ۋە ئارام بولمىدى). 269- ت ھە.

Δ**اوزكا(ئۆزگە):**

اوزكالار حسنين **تماشا ايلاسام جيقسون كوزوم،**
اوزكا بير كوز هم كى حسنونك نى **تماشا ايلاسه.**

ئۆزگەلەر ھۇسنىن تەماشا ئەيلەسەم، چىقسۇن كۆزۈم،
ئۆزگە بىر كۆز ھەمكى ھۇسنۇڭنى تەماشا ئەيلەسە.

باشقىلارنىڭ ھۆسنىنى تاماشا قىلسام، كۆزۈم چىقىپ كەتسۇن؛ باشقا كۆز سېنىڭ ھۆسنۇڭنى تاماشا قىلسا، ئۇمۇ چىقسۇن. (قاراڭ:190 – ئە ئۇ م ت)

Δ **باشقەجە // باشقچە** (باشقاچە)

كيجيك بيكيم باردى وضع اوضاع **لار باشقچە البته احتياطنى قيلغايلار والسلام** (كىچىك بەگىم باردى، ۋەزىر – ئەۋزائىلارى باشقاچە، ئەلبەتتە ئېھتىياتنى قىلغايلار ۋەسسەلام: كىچىك بېگىم كەتتى، ئەلپازى يامانراق تۇرىدۇ، زۆرۈر ئېھتىياتنى قىلغايلا، تامام). 261- ت ھە.

سپاه و خدام لار وضع اوضاع **لارى هم باشقجه بولور ايكان** (سىپاھ ۋە خۇددامىلار ۋەزىر – ئەۋزائىلارى ھەم باشقاچە بولۇر ئەكەن: ئەسكەرلەر ۋە خىزمەتكارلارنىڭ خۇي – پەيلىمۇ باشقىچە

بولۇپ قالىدىغان گەپكەن). 258- ت هە.

ΔΔ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، « باشقەچە (باشقاچە) » ئىنىقسىزلىق ئالمىشى يەنە « باشقە (باشقا) » ئالمىشىنىڭ تەڭلەشتۈرمە كېلىشىلىك شەكلى دەپمۇ قارىلىدۇ.

Δ بعضە // بعضى (**بەئزە // بەئزى**)

بعضە **لار اشطرفان برلە اوزينى اسّى كول طرفيكا الدى** بعضە **لارى كاشغر يارکندعە باردى** (بەئزەلەرى ئۇشتۇرفان بىرلە ئۆزىنى ئىسسى كۆل تەرەپىگە ئالدى، بەئزەلەرى كاشغەر، يارکەندغە باردى: بەزىلەر ئۇشتۇرپان ئارقىلىق، ئىسسىق كۆل تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىپ پاناھلاندى. يەنە بەزىلىرى بولسا، قەشقەر، يەكەن تەرەپلەرگە كەتتى). 260- ت هە.

بعضە مؤرخ مؤخر **تاريخ لاردا** طرسوس حروف **لارىطرفان لفظىعە تغيير بريليب فتولكان ديب** ذكرقيليب **دور بو ديكانلاريكا اثبات كركدور** (بەئزە مۇئەررىخى مۇئەخخەر تارىخلاردا، « تارسۇس » ھۇرۇفلارى « تۇرفان » لەفزىغە تەغىير بەرىلىپ فۇتۇلگەن دەپ زىكر قىلىپدۇر، بۇ دەگەنلەرىگە ئىسبات كەرەكدۇر: كېيىنكى تارىخچىلار يازغان بەزى كىتابلاردا: « تارسۇس » سۆزى كېيىنچە « تۇرفان » دېگەن سۆزگە ئۆزگىرىپ كەتكەن » دەپمۇ چىقىدۇ، ئەمما بۇ خىل قاراش پاكىت بىلەن ئىسپاتلىنىشى كېرەك ــ دە). 362- ت هە.

كوروبان بعضِ **عاشق لاركى حلقە حلقە زلفونكنى،**
ازلدين بيزكا سالغان بو همه زنجير پا ديرلار.

كۆرۈبان بەئزى ئاشىقلاركى ھەلقە ـ ھەلقە زۇلفۇڭنى،
ئەزەلدىن بىزگە سالغان بۇ ھەمە زەنجىرى پا دەرلەر.

بەزى ئاشىقلار ھالقا ــ ھالقا بولۇپ تۇرىدىغان بۇدرە چېچىڭنى كۆرگىنىدە، « بۇنىڭ ھەممىسى ئەزەلدىن پىشانىمىزغا پۈتۈلۈپ،

پۇتىمىزغا سېلىنغان كىشەندۇر » دېيىشىدۇ. (قارا: 435 – ئە ئۇ م ت)

Δ **برر// بيرر** (بىرەر)

بعضه لارينى برر مرتبه تصرف قيلغانلاريجه قراماى... ((بەزىلەرنىڭ بىرەر مەرتىبە تەسىرىۋى قىلغانلارچە قارامايدۇ...: بەزىلىرىنىڭ بىرەر قېتىم سېرىپ قالغىنىچە قارىمايدۇ..). 257- ت ھە.

اط لاريدين توشوب اوبدان كوراشيب برر فيالەدين جاى ايجيب سواره بولوب... (ئاتلارىدىن تۈشۈپ، ئوبدان كۆرەشىپ، بىرەر فىيالەدىن چاي ئىچىپ، سەۋاري بولۇپ...: ئاتلىرىدىن چۈشۈپ، بىر چىرايلىق كۆرۈشۈپ، بىرەر پىيالىدىن چاي ئىچىشىپ بولغاندىن كېيىن، ئاتلىرىغا قايتىدىن مىنىشىپ،...). 261- ت ھە.

قول و يوزلارينى برر قتار ايسيتيب اليب و دعالار قيليب ديديلاركيم... (قول ۋە يۈزلەرنىڭ بىرەر قاتار ئىسىتىپ ئالىپ ۋە دۇئا قىلىپ دەدىلەركىم...: يۈز – قوللىرىنىڭ بىرەر قاتار ئىسسىتۇپلىپ، دۇئالار قىلىپ تۇرۇپ دېدىكى..). 289- ت ھە.

Δ **برى// بيرى** (برى: بىرسى، ھەرقانداق بىرى)

ينه برى بو كيم جناب عالى اتاليق عالم باقى عه انتقال ايتى (يەنە بىرى بۇ كىم، جەنابى ئالىي ئاتالىق ئالەمى باقىيغا ئىنتىقال ئەتتى: يەنە بىر بۇكى، جانابىي ئاتالىق غازىي ئۇ دۇنياغا سەپەر قىلدى). 275- ت ھە.

ينه برلارى دعا قيلدى قالب لاريغه جان كيردى (يەنە بىرلەرى دۇئا قىلدى، قەلبلەرىغە جان كىردى: يەنە بىرسى دۇئا قىلدى، يۈرىكىگە جان كىردى). 258- ت ھە.

Δ بيررته// بررته (بره‌رته)

اوزيجه <u>بررته</u> آدم نى يخشى يمان ديمادى (ئۆزىچه بره‌رته ئاده‌منى ياخشى ـ يامان ده‌مه‌دى: ئۆز خاهىشى بويىچه، بره‌ر ئاده‌منى ياخشى ياكى يامان دېمىدى). 303- ت هه.

<u>بررته</u> آدم جون جرا قيلغالى مقدور و مجالى قالمادى (بره‌رته ئاده‌م چۈن ـ چىرا قىلغالى مه‌قدۇر ۋه مه‌جالى قالمادى: بره‌ر ئاده‌مۇ « بۇ زادى نېمه ئۈچۈن؟ » ده‌پ سورىيالمه‌ك ئه‌هۋالدا ئه‌مه‌س ئىدى). 274- ت هه.

Δ برنجه // بير نيجه (بىر نه‌چه// بىر نېچه// بىر نېچه)

<u>برنجه</u> لارينى شهادت ليك درجه‌سيغه يتكوردى و بعضه لارينى نظربند قيلدى (بىر نه‌چه‌لەرنى شه‌هاده‌تلىك ده‌ره‌جه‌سىغه يه‌تكۈردى ۋه بەئزەلەرنى نەزەربەند قىلدى: بىر نه‌چىلىرنى شېهىت قىلدى، يەنه بەزىلىرنى بولسا، نەزەربەنت قىلدى). 280- ت هه.

خصوصاً عساكر مآثرلارى ايجيده <u>برنجه</u> فاضل متدين لارى بار ايدى (خۇسۇسەن ئەساكىرى مائاسەرلەرى ئىچىدە، بىر نه‌چه فازىل، مۇتەدەييىنلەرى بار ئەدى: خۇسۇسەن غالىب قوشۇنى ئىچىدە، بىر نەچچە پەزىلەتلىك دىنىي ئۆلىمالار بار ئىدى). 282- ت هه.

خوشبولوب دعالار قيليب <u>برنجه</u> كون توختاتيب مهمان و ضيافت لار قيليب يولغه روانه ايلاب دور (خوش بولۇپ، دۇئالار قىلىپ، بىر نه‌چه گۈن توختاتىپ، مېهمان ۋه زىيافەتلەر قىلىپ، يولغا رەۋانه ئەيلەپدۇر: خۇشال بولۇپ، دۇئالار قىپتۇ. ئۆيىدە بىر نەچچە كۈنلەر تۇرغۇزۇپ، زىياپەت بېرىپ مېهمان قىلغاندىن كېيىن، يولغا سېلىپ قويۇپتۇ). 286- ت هه.

Δ بر نچند (بىر نه‌چه‌ند: بىر نەچچە، بىر قانچه)

اما بر نچند آدم لار **ايتادوركيم اصحاب الكهف نى بر مرتبه زيارت قيلسه يريم حج بدليدا برابر بولادور** (ئەمما بىر نەچەند ئادەملەر ئەيتادۇركىم، ئەسھابۇل كەھفنى بىر مەرتەبە زىيارەت قىلسالار، يارىم ھەج بەدەلىدە بەرابەر بولادۇر: ئەمما يەنە بىر نەچچەيلەن: « ئەسھابۇل كەھفنى بىر قېتىم زىيارەت قىلسا، يېرىم ھەج ئادا بولىدۇ » دېگەن). 374- ت ھە.

Δ **بر مونجه // بير مونچه** (بىر مۇنچە)

بجه باتور باشليغ بر مونجه يكيت توختاب توروب بيك بجه‌نى دعا قيليب التفات عه يتى (بەچچە باتۇر باشلىغ بىر مۇنچە يىگىت توختاپ تۇرۇپ، بەگ بەچچەنى دۇئا قىلىپ، ئىلتىفاتغا يەتتى: بەچچە باتۇر باشلىق بىر مۇنچە ئاتلىق ئەسكەر توختاپ تۇرۇپ، بەگ بەچچە كەلگەندىن كېيىن دۇئاسىنى ئېلىپ، ئىلتىپاتىغا ئېرىشتى)؛

يته يوز يامبو بر مونجه آلتون لارنى آليب جريك لار جقى ديب تافشوردى(يەتتى يۈز يامبۇ، بىر مۇنچە ئالتۇنلارنى ئالىپ، چەرىكلەر ھەققى دەپ تاپشۇردى: يەتتە يۈز يامبۇ ۋە يەنە بىر مۇنچە ئالتۇننى ئېلىپ چىقىپ: « چېرىكلارنىڭ ھەققى » دەپ تاپشۇردى). 263-، 278- ت ھە.

Δ **ديكر// ديگر** (دىگەر: باشقا)

و ديكر بوكيم اورومچه نينك اصلى ئسمى رومچه ايكان (ۋە دىگەر بۇ كىم، « ئۇرۇمچە » نىڭ ئەسلى ئىسمى « رۇمچە » ئەكەن: يەنە بىرسى، « ئۇرۇمچە » نىڭ ئەسلىي ئىسمى « رۇمچە » ئىكەن). 353- ت ھە.

ديكر اولكه بلبل جاجم مو روزه آيى نينك اون سكيزى تنج امان كلدى (دىگەر ئولكى، بۇلبۇل ھاجىممۇ روزا ئايىنىڭ ئون سەكىزى تىنچ ــ ئامان كەلدى: يەنە بىر گەپ شۇكى، بۇلبۇل ھاجىممۇ رامىزان ئېيىنىڭ ئون سەككىزى تىنچ ــ ئامان

كەلدى). 96- ك ت خ.

Δ **بولك** (بۆلەك)

بولك ولايت نينك آدمى ايكانسيز (بۆلەك ۋىلايەتنىڭ ئادەمى ئەكەنسىز: بۆلەك دۆلەتنىڭ پۇقراسى ئىكەنسىز). 280- ت هە.

مندين بولك آدم عه كيرماك كا اذن اجازت يوق ايدى (مەندىن بۆلەك ئادەمغە كىرمەككە ئىزن ــ ئىجازەت يوق ئەدى: مەندىن بۆلەك ئادەمگە كىرىشكە رۇخسەت يوق ئىدى). 289- ت هە.

Δ **نمرسه// نيمرسه** (نەمەرسە: بىر نەرسە، بىرەر نەرسە):

سايه قيلادورغان نمرسه هم يوق اوتراسى اوچوق كته صحنه دور (سايە قىلادورغان نەمەرسە ھەم يوق، ئوتراسى ئوچۇق، كاتتا سەھنەدۇر: سايە چۈشۈرۈپ تۇرىدىغان بىرەر نەرسىمۇ يوق، ئوتتۇرىسى ئوچۇقچىلىق كەڭ سەھنە). 366- ت هە.

انسان كروهيغه لازم و دركارليق نيمرسه لارنى مسوده قيليب يورت اولوغ اعيان اشرف سوداكرلاريغه جيقاردى (ئىنسان گۇرۇھىغا لازىم ۋە دەركارلىق نەمەرسەلەرنى مۇسەۋىدە قىلىپ، يۇرت ئۇلۇغ، ئەئيانى ئەشرەف سەۋداگەرلەرنىغە چىقاردى: ئىنسان ياشامى ئۈچۈن كېرەكلىك بولىدىغان نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى تىزىملاپ، يۇرت چوڭلىرى ۋە كاتتا سودىگەرلىرىگە يەتكۈزۈپ بەردى). 304- ت هە.

Δ **نجه (نەجه// نەچه)// نيجه** (نەچه، نەجه):

نجه آى و نجه مدت چول جزيرلاردا محنت لار تارتيب يولسيز باريب خط خبرلارنى اليب كليب دور (نەچە ئاي ۋە نەچە مۇددەت چۆل ــ جەزىرلەردە مىھنەتلەر تارتىپ، يولسىز بارىپ، خەت ــ خەبەرلەرنى ئالىپ كەلىپدۇر: نەچچە ئاي، نەچچە مەزگىل يولسىز چۆل ــ جەزىرلەر بىلەن مېڭىپ بېرىپ، مىڭ جاپادا خەۋەر ئېلىپ كەپتۇ). 274- ت هە.

ايجيكا بر مينك بش يوزدين يامبو و نجه جارك زيقچه ريك التون

كانى پاكزەنى جايلادى (ئىچىگە بىر مىڭ بەشيۈزدىن يامبۇ ۋە نەچە چارەك زىقچە رىگ ئالتۇنى كانى پاكىزەنى جايلادى: ‹ قەبرىنىڭ › ئىچىگە بىر مىڭ بەشيۈزدىن يامبۇ بىلەن نەچچە چارەك ساپ ئالتۇننى جايلاشتۇردى). 277- ت هە.

Δ **نجه و نجه** (نەچە ۋە نەچە: قانچىلىغان، نۇرغۇنلىغان):

ينه باغ نينك كولى تيكى دين نجه و نجه پاكزه مرعوب قاش تاشلارى... اليب الديدا قويدى (يەنە باغنىڭ كۆلى تەگىدىن نەچە ۋە نەچە پاكىزە، مەرغۇب قاش تاشلارى... ئالىپ ئالدىدا قويدى: يەنە باغنىڭ كۆلى ئاستىغا جايلاشتۇرۇپ يوشۇرۇپ قويغان نۇرغۇن مىقداردىكى ئىپسىل قاش تاشلىرىنى ئېلىپ چىقىپ، ئالدىدا قويدى). 278- ت هە.

Δ **كيمسه// كيمرسه** (بىركىم، بىراۋ، بىرەيلەن)

اول پريوش هجرينده كيم ييغلاديم ديوانه‌وار،
كيمسه بارموكين انكا كوركاندا كولگو كلمادى.

(ئۇل پەرىۋەش ھىجرىندەكىم، يىغلادىم دىۋانەۋار، كىمسە بارمۇكىن ئاڭا كۆرگەندە كۈلگۈ كەلمەدى: ئۇ پەرى سۈپەت گۈزەلنىڭ پىراقىدا مەجنۇنلارچە يىغلىدىم. بۇ ھالىمنى كۆرگەنلەردىن كۈلگۈسى كەلمىگەن بىر كىم بارمىدۇ، ئەجەبا؟). 300- ئۇ ك ن.

هيچ زى جان افراد انسان دين كيمرسه عالم مطلع ايماس دور (ھىچ زىجان ئەفرادى ئىنساندىن كىمەرسە ئالىمى مۇتتەلئ ئەمەسدۇر: ئىنسان ئەۋلادىدىن بولغان ھىچقانداق بىر كىم مۇتلەق بىلگۈچى ئەمەس). 387- ت هە.

جهان ايجره كشى نينك چون يوقى و بارى يكساندور،
نه فرخ كيمسه دور كوركان جهان بار و يوقين يكسان.
جەھان ئىچرە كىشىنىڭ چۈن يوقىيۇ بارى يەكسانىدۇر،

نە فەررۇخ كىمسەدۇر كۆرگەن جەھان بارۇ يوقىن يەكسان.
دۇنيادا بىر ئىنسان بار بولسىمۇ، يوق بولسىمۇ ئوخشاش.
ھالبۇكى جاھانىنىڭ بارى بىلەن يوقىنى ئوخشاش كۆرگەن
ئىنسان نېمە دېگەن بەختسىيار ئىنسان ــ ھە! (قاراڭ:569 ــ
ئە ئۇ م ت)

Δ قيسى بير (قايسىبىر):

عير ذكرين آشكارا ايتسا لال اولسون تيليم،

<u>قيسى بير</u> تيل هم كى ذكرينك آشكارا ايلاسه.

غەير زىكرىن ئاشكارا ئەتسە، لال ئولسۇن تىلىم،
قايسى بىر تىل ھەمكى زىكرىك ئاشكارا ئەيلەسە.
تىلىم سەندىن باشقا بىرسىنىڭ گېپىنى قىلسا، تۇتۇلۇپ
قالسۇن؛ باشقا ھەر قانداق بىر تىل سېنىڭ گېپىڭنى قىلسا،
ئۇمۇ تۇتۇلسۇن. (قاراڭ:190 ــ ئە ئۇ م ت)

<u>قيسى بير</u> آزارين ايتاى جانيمه اعيارنينك،

<u>قيسى بير</u> آعريتقانينك كونكلومنى دى دلدارنينك.

قايسى بىر ئازارىن ئايتاي جانىما ئەغيارنىڭ،
قايسى بىر ئاغرىتقانىڭ كۆڭلۇمنى دەي دىلدارنىڭ.
ياتلارنىڭ جېنىمغا سالغان ئازابلىرىدىن قايسى بىرىنى
ئېيتاي؟ دىلدارىمدىن كۆرگەن كۆڭۈل رەنجىشلىرىمدىن قايسى
بىرىنى دەي؟

<u>قيسى بير</u> بى رهليغينى طالع گمراه نينك،

<u>قيسى بير</u> كجروليغينى چرخ كج رفتارنينك.

قايسى بىر بىرەھلىغىنى تالىئى گۇمراھنىڭ،
قايسى بىر كەجرەۋلىغىنى چەرخى كەجرەفتارنىڭ.
ئازغۇن قىسمەتنىڭ قايسى بىر يولسىزلىقلىرىنى ئېيتاي، كاج
پەلەكنىڭ قايسى بىر تەتۇرلۇكلىرىنى دەپ تۇگىتەي؟
(قاراڭ:614 ــ 615 ــ ئە ئۇ م ت).

§7. بولۇشسىزلىق ئالماشلىرى

بولۇشسىزلىق ئالماشلىرى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ھەمىشە بولۇشسىز جۈملىلەردە قوللىنىلىدۇ. ئۇ ئادەتتە « **هيچ** » (ھىچ) سۆزىدىن ۋە سوئال ئالماشلىرى بىلەن « **هيچ** » سۆزىنىڭ بىرىكىشى ياكى « **هيچ** » سۆزىنىڭ بىر قىسىم سۆزلەر بىلەن بىۋاستە بىرىكىشى ئارقىلىق ھاسىل بولغان قوشما سۆزلەردىن تەركىب تاپىدۇ. بىز ئۇچراشقان قوليازما ئەسەرلەردە كۆپرەك كۆرۈلگەن بولۇشسىزلىق ئالماشلىرى دەپ تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىمىز:

Δ**هيچ**(ھىچ):

لبينك ديك هيچ يوقتور لعل سيراب،
كوزونك ديك شوخ آشوب جهان يوق.

لەبنىڭدەك ھىچ يوقتۇر لەئلى سىيراب،
كۆزۈڭدەك شوخى ئاشۇبى جەھان يوق.
لېۋىڭدەك سۈزۈك ياقۇت، سېنىڭكىدەك جاھانغا ئوت ياقىدىغان شوخ كۆز ھىچ يەردە يوق. (قاراڭ:676 ـ ئە ئۇ م ت)

Δ **هيچ بر // هيچ بير** (ھىچبىر):

متقد مين لاردين هيچ بر ادم نينك قبرى تعين ايماس نبينا صلى الله عليه و سلم نينك حضرت ابابكرى صديق و عمرفاروق رضى الله عنهمالاردين بولك (مۇتەقەددىمىنلەردىن ھىچبىر ئادەمنىڭ قەبرى تەئىين ئەمەس نەبىيۇنا سەللاللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەمەنىڭ، ھەزرەتى ئەبابەكر سىددىق ۋە ئۆمەر فارۇق رەزىيەللاھۇ ئانھۇمەلەردىن بۆلەك: قەدىمدە ئۆتكەن ئۇلۇغلاردىن پەيغەمبرىمىز مۇھەممەد سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋە سەللەمە، ئەبۇبەكر سىددىق بىلەن ئۆمەر فارۇق (ئاللاھ ئۇ ئىككەيلەندىن رازى

بولسۇن) لاردىن باشقا ھېچكىمنىڭ قەبرىسى مەلۇم ئەمەس) 374- ت ھە.

Δ **ھيچ كيم** (ھىچكىم):

جهاندا يخشى ليق قيلغان كشى نينك اتى اوچمايدور،

يمانليق قيلغان ادم نى قيان كتى ديماس <u>هيچ كيم</u>.

(جەھاندا ياخشىلىق قىلغان كىشىنىڭ ئاتى ئۆچمەيدۇر؛ يامانلىق قىلغان ئادەمنى قايان كەتتى دەمەس ھىچكىم). 280- ت ھە.

نظر ايلانك كوز ياشيمغه،
<u>هيجكيم</u> كيلمايدور قاشيمغه.
قمچى ياعيب بو باشيمغه،
تورعانيمنى كوردونكلارمو.

نەزەر ئەيلەڭ كۆز ياشىمغا،
ھىچكىم كەلمەيدۇر قاشىمغا،
قامچى ياغىپ بۇ باشىمغا،
تۇرغانىمنى كۆردۇڭلارمۇ؟

كۆز يېشىمغا نەزەر سېلىڭ، ھېچكىم قېشىمغا كەلمەيدۇ؛ بېشىمغا قامچا يېغىپ تۇرغانلىقىنى كۆردۇڭلارمۇ؟ (قاراڭ:453 – 615 – ئە ئۇ م ت)

Δ **ھيچ زمان** (ھىچزەمان):

خصوصاً **زيلجه باب اوستالاريكيم ايفك زيلجه‌لارنى راسلاديلار <u>هيچ زماندا</u> بو خيل زيلجه** طيار**بولماعان بولغاى لار** (خۇسۇسەن زىلچە باب ئۇستالارىكىم ئىپەك زىلچالارنى راسلايدىلار، ھىچ زەماندا بۇ خىل زىلچا تەييار بولماغان بولغايلار: خۇسۇسەن گىلەم توقۇغۇچى ئۇستىلىرى يېپەكتىن شۇ قەدەر ئېسىل زىلچا – گىلەملەرنى توقۇپ چىقتىكى، ئالەم ئۆتۈپ ھېچبىر زاماندا

مۇنداق ئېسىل گىلەملەر توقۇلغانلىقى مەلۇم ئەمەس). 272- ت ھە.

Δ هيچ نادان// هيچ ندان:

جالا بو پر ناتوان سراپا تقصيرو <u>هيچ ندان</u> عاجز لا كلام اقسو ايجره جاى مقام توتوب... اوتوب توروب دور (ھالا بۇ پۈر ناتەۋان، سەراپا تەقسىر ۋە ھېچنادان، ئاجىز لاكەلام ئاقسۇ ئىچرە جاي ـ مەقام تۇتۇپ... ئۆتۈپ تۇرۇپدۇر: ھېلىھەم بۇ ناتۋان، يوقسۇل ۋە ئاجىز بىچارە بەندە ئاقسۇ شەھىرىدە ئۆي ـ ماكانلىق بولۇپ ياشاپ تۇرۇپتۇ) 295- ت ھە.

Δ هيچ اجدى (ھېچ ئەھەدى: ھېچكىم، ھېچبىر ئىنسان):

بو خەزينەلارنينك بوى و ايسى اصلا جيقماعان و <u>هيچ اجدى</u> خبر و بوى آلماعان ايديلار (بۇ خەزىنەلەرنىڭ بۇي ۋە ئىسى ئەسلا چىقماغان ۋە ھېچ ئەھەدى خەبەر ۋە بۇي ئالماغان ئەدىلەر: بۇ خەزىنىلەر مۇتلەق مەخپىي ساقلانغان بولۇپ، ھېچبىر ئىنساننىڭ خەۋىرى يوق ئىدى). 277- ت ھە.

Δ هيچ عصرو زمانه:

<u>هيچ عصرو زمانه</u> دا بو ديارلاردا بو طريقه جمعيت فيدا قيلماعان بولغايلار (ھېچ ئەسر ۋە زەمانەدە، بۇ دىيارلاردا، بۇ تەرىقە جەمئىيىيەت فەيدا قىلماغان بولغايلار: ئۆتكەن ھېچبىر زامان ۋە دەۋردە، بۇ دىيارلاردا، بۇ قەدەر ئاۋاتچىلىق بولغانلىقى مەلۇم ئەمەس). 283- ت ھە.

Δ هيچ كيمارسه// هيچ كيمەرسه (ھېچكىمەرسە: ھېچكىم):

عالى جناب عه رجوغ قيليب عزت و اكرامينى لازم بيليب <u>هيچ كيمارسه</u>نى بو منصب دا اولارعه شريك بيلماسونلار (ئالىي جەنابغە رۇجۇئ قىلىپ، ئىززەت ۋە ئىكرامىنى لازىم بىلىپ، ھېچكىمەرسەنى بۇ مەنسەبدە، ئۇلارغا شەرىك بىلمەسۇنلار:

مەزكۇر ئالىي جانابقا بەيئەت قىلىپ، ئىززەت ـ ئىكرامىنى بەجا كەلتۈرسۇن. بۇ مەنسەپتە، ھېچكىم بۇ زاتقا شېرىك قىلنمىسۇن). 298- ت هه.

Δ هيج يرـ:

هيج يردا آرام و قرار آلالماى قاجقانلاريجه شهرعه هم كرالماى كوزى كوركان و قوليغه جيقان نرسه‌لارنى بولاب تالاب اليب داخو اشطورفان **نى ارالاب قاقشال ايجى برله كاشغرعه كيردى** (ھېچيەردە ئارام ۋە قەرار ئالالماي، قاچقانلارنىچە شەھرغە ھەم كىرەلمەي، كۆزى كۆرگەن ۋە قولىغا چىققان نەرسەلەرنى بۇلاپ ـ تالاپ ئالىپ، داخۇ ئۇشتۇرفانىنى ئارالاپ، قاقشال ئىچى بىرله كاشغەرغە كىردى: شۇ قاچقانلىرنىچە، ھېچ يەردە توختاپ ئارام ئالالماي، يا شەھەرگە كىرەلمەي، كۆزى كۆرگەن ۋە قولىغا چىققان نەرسىلەرنى بۇلاپ ـ تالاپ يۈرۈپ، داخۇ ئۇشتۇرپاندىن ئۆتۈپ، چۆل ئارىلاپ، قەشقەرگە كىردى). 302-، 303- ت هه.

Δ هيج نرسه:

فل برماى بيكارعه هيج نرسه آلمايميز (فۇل بەرمەي، بىكارغە ھېچنەرسە ئالمايمىز). 304- ت هه.

Δ هيج ذيجان (ھېچزىيجان: ھېچبىر جانلىق؛ ھېچكىشى):

خواه مجاور و خواه مسافر رعيه و سپاه قتارليق هيج ذيجان عه دخل تعرضى **قيلمادى** (خاھ مۇجاۋىر ۋە خاھ مۇسافىر رەئىييە ۋە سىپاھ قاتارلىق ھېچزىيجانغا دەخل ـ تەئەررۇز قىلمادى: خايى يەرلىك خەلق بولسۇن، خايى مۇساپىر ـ مېھمان بولسۇن، مەيلى پۇقرا ياكى ئەسكەر بولسۇن، ھېچكىشىگە چېقىلمىدى). 304- ت هه.

Δ هيج مخلوق (ھېچمەخلۇق:ھېچبىر ئىنسان، ھېچكىم):

خدايى دين باشقه هيج مخلوق ذيجان دين يخشى وفا اميد

توتماسون (خۇدايىدىن باشقا ھىچ مەخلۇق زىيجاندىن ياخشى، ۋەفا ئۇمىد تۇتماسۇن: ئۆزلىرىنىڭ ئاللاھىدىن بۆلەك ھىچبىر مەخلۇقتىن ياخشىلىق ۋە ۋاپا كۈتمىسۇن). 308- ت ھە.

Δ **ھىچ شك و ھىچ شبھە**: (ھىچ شەك ۋە ھىچ شۇبھە)

عالم خلقینی یولدین ازدوروب کیتماك لیکیدا ھیچ شك و شبھه یوقتور (ئالەم خەلقىنى يولدىن ئازدۇرۇپ كەتمەكلىكىدە، ھىچ شەك ۋە شۇبھە يوقتۇر). 360- ت ھە.

Δ **ھىچ كىشى // ھىچ كشى** (ھىچكىم، ھىچ كىشى):

بو مذکور اصحاب **الکھف بو عار ایچیده بار ایکانلارینی ھیچ کیشی بیلماس ایکان** (بۇ مەزكۇر ئەسھابۇل ــ كەھف بۇ غار ئىچىدە بار ئەكەنلەرنى ھىچكىشى بىلمەس ئەكەن: ئەسھابۇل كەھفنىڭ بۇ غاردا ئىكەنلىكىنى ھىچكىم بىلمەيدىكەن). 350- ت ھە.

Δ **ھىچ جملە** (ھىچ جۇملە: ھىچ جامائەت؛ ھىچكىم):

مشار الیھم لارعه ھیچ جمله دین و ھیچ رھگذر دین مزاجم و متعرضی بولغوجی بولماسونلار (مۇشارۇن ئىلەيھىملەرغە ھىچ جۇملەدىن ۋە ھىچ رەھگۇزەردىن مەزاھىم ۋە مۇتەئەررىز بولغۇچى بولماسۇنلار: يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغانلارغا ھىچكىم، ھىچقانداق يەر ياكى ئۆتەڭدە، راھەتسىزلىك ۋە زىيان ــ زەخمەت يەتكۈزمىسۇن). 352- ت ھە.

Δ **ھىچ تواريخ**: (ھىچ تەۋارىخ: ھىچ زامان؛ ھىچبىر كىتاب)

بو شھرلاردا سکونت قیلیب وطن **توتی دیکان لاری ھیچ تواریخ لاردا یوقتور** (بۇ شەھرلەردە سۇكۇنەت قىلىپ، ۋەتەن تۇتتى دەگەنلەرى ھىچ تەۋارىخلاردا يوقتۇر: ھىچبىر كىتابتا، « ئۇلار » بۇ شەھەرلەردە ئولتۇراقلىشىپ ياشىغان، دېگەن گەپ چىقمايدۇ). 364- ت ھە.

ΔΔ بۇندىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، « نە // نى » سۆزىمۇ بولۇششسزلىق ئالمشى رولىدا، بەزىدە بولسا، « يوق »

سۆزى ئورنىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

بو عزيز بيلمايدورعان نه علوم شريغت نه علوم طريقت نه تفسير نه حديث نه طب نه فلسفه نه عقايد نه اشغار ابيات... يوق ايدى (بۇ ئەزىز بىلمەيدۇرغان نە ئۇلۇمى شەرئەت، نە ئۇلۇمى تەرىقەت، نە ھەدىس، نە تىببى، نە فەلسەفە، نە ئەقايىد، نە ئەشئار ـ ئەبيات... يوق ئەدى: بۇ ئەزىز بىلمەيدىغان نە شەرئەت ئىلمى، نە تەرىقەت ئىلمى، نە ھەدىس ئىلمى، نە تىبابەت ئىلمى، نە ئەقىدىشۇناسلىق ۋە نە ئەدەبىياتشۇناسلىق ئىلمى يوق ئىدى). 11- ت مۇ.

نه بو امر عظيم اشتغاليغه قوت نه عذره استعفا عه قدرەت (نە بۇ ئەمرى ئەزىم ئىشتىغالىغا قۇۋۋەت ،نە ئۆزرە ئىستىئفاغا قۇدرەت: بۇ ئۇلۇغ ئىشنى زىممىگە ئېلىشقا قۇۋۋەت يوق ئىدى؛ ئۆزرىخاھلىق ئېيتىپ « قىلمايمەن » دېيىشكە قۇدرەتمۇ يوق ئىدى). 4- ت مۇ.

چراغ امنيت نى تيره قيلدى صرصر فتنه،
بو كون دار القضا ايجره نه امن و نه امان پيدا

چىراغى ئەمنىيەتنى تىيرە قىلدى سەرسەرى فىتنە،
بۇ گۈن دارۇلقەزا ئىچرە نە ئەمنۇ نە ئەمان پەيدا.

پىتنە بورانلىرى تىنچ ـ ئامانلىق چىرىغىنى ئۆچۈرىۋەتتى، شۇڭا بۈگۈنكى كۈندە، دۇنيانىڭ ھېچقانداق يېرىدە ئامانلىق قالمىدى. (قاراڭ:367 ـ ئە ئۇ م ت)

بو مشت اوستيخوانيم نى انينك كويى عه تاشلانك لار،
شهيد عشق عه تابوت نه گور و نه كفن حاجت.

بۇ مۇشتى ئۇستىخانىمنى ئانىڭ كويىغا تاشلاڭلار،
شەھىدى ئىشقىغا تابۇت نە گورۇ نە كەفەن ھاجەت.

مېنىڭ بۇ بىر چاڭگال ئۇستىخىنىمنى ئۇنىڭ كوچىسىغا تاشلىۋېتىڭلار. چۈنكى ئىشق يولىدا شېھىت بولغان ئادەمگە

تاۋۇتنىڭمۇ، گۆرنىڭمۇ ۋە كېپەننىڭمۇ كېرىكى بولمايدۇ.

رفيقا بى سروپالارنى سن آعريتماعيل زنهار،

حبيب ايشيكى كا بارعاندا نه سن حاجت نه من حاجت.

رەفىقا، بىسەرۇپالارنى سەن ئاغرىتماغىل زىنهار،

ھەبىب ئىشىكىگە بارغاندا، نە سەن ھاجەت، نە مەن ھاجەت.

ئەي دوست، يوقسۇللارنىڭ كۆڭلىنى ھەرگىز ئاغرىتمىغىن.

چۈنكى ئاللاھنىڭ دەرگاھىغا بارغاندا، سەنمۇ، مەنمۇ ئوخشاش قىممەتتىكى ئىنسانغا ئايلىنىمىز.

نوائى يارنينك آستانەسى نينك تفراعى بولدونك،

سنكا اندى نه صحرا و نه شهر و نه وطن حاجت.

- نوائى.

نەۋائىي، يارنىڭ ئاستانەسىنىڭ تۇفراغى بولدۇڭ،

ساڭا ئەندى نە سەھرايۇ نە شەھرۇ نە ۋەتەن ھاجەت.

- نەۋائىي.

ئەي نەۋائىي، يار بوسۇغىسىنىڭ تۇپرىقى بولدۇڭ، ئەمدى ساڭا سەھرامۇ، شەھەرمۇ، ۋەتەنمۇ كېرەك بولمايدۇ. (قاراڭ:138 – 139 – ئە ئۇ م ت)

§8. سوئال ئالماشلىرى

ئادەم ۋە شەيئىلەرنىڭ نامى، بەلگىسى، سانى ياكى مۇئەييەن ھەرىكەتنىڭ بەلگىسى، ۋاقتى قاتارلىقلارغا سوئال بولۇپ كېلىدىغان ئالماشلاردىن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، كۆپ ئۇچرايدىغانلىرى مۇنۇلار:

Δ كيم// كم (كىم):

بۇ فن نينك صاحب **وقوف بلكى** صاحب **كشوف لارى كملاري دور مجتهد** صاحب **ارشادلارى كملاردور اوستادلارى كملاردور** (بۇ فەننىڭ ساھىبى ۋۇقۇف بەلكى ساھىبى كەشۇفلارى كىملەردۇر،

مۇجتەھىد ساھىبى ئىرشادلارى كىملەردۇر، ئۇستادلارى كىملەردۇر؟: بۇ پەننىڭ ئالىملىرى، ئىجاد – كەشپىياتچىلىرى، ئىجتىھادچان يولباشچىلىرى ۋە پىر – ئۇستازلىرى كىملەر؟). 4- ت مۇ.

كىيمدور سىزلاردين جق سوزنى يافماى و قورقماى راست ليق برله دين ملت مباحثه مناظره قيلادورعان (كىمدۇر سىزلەردىن ھەق سۆزنى يافماي ۋە قورقماي، راستلىق برله، دىن، مىللەت مۇباھەسە ۋە مۇنازىرە قىلادۇرغان؟: سىلەردە، ھەق سۆزنى قورقماي دېيەلەيدىغان، كۆڭلىدىكىنى يوشۇرماي راست گەپ قىلىپ، دىن ۋە مىللەت ھەققىدە بەس – مۇنازىرە قىلالايدىغان كىم بار؟). 334- ت ھە.

Δ **نيمه// نمه** (نەمە):

اسم لارى نيمەدور اتالارى كيم دور (ئىسىملەرى نەمەدۇر، ئاتالارى كىمدۇر؟). 372- ت ھە.

سين مندين نيمه يمانلىق كوردونك (سەن مەندىن نەمە يامانلىق كۆردۈڭ؟). 263- ت ھە.

نيمه مصلحت ايتاسيزلار (نەمە مەسلىھەت ئەيتاسىزلەر؟: نېمە مەسلىھەت بېرىسىلەر؟)؛ **سيزلار نيمه ديدورسيزلار** (سىزلەر نەمە دەيدۇرسىزلەر؟)؛ **سين ايلكرى نيمه ايش توتقان كشى** (سەن ئىلگەرى نەمە ئىش تۇتقان كىشى؟). 266-، 267-، 276- ت ھە.

Δ **نه** (قانداق، نېمە):

نيمه مناسبت لارينك باركيم اعتراضى **قيليب زبان دارازليق قيلغاى سين و نه لايقت جيليكلارينك باركيم بو** طريقه جرعت **قيلغاى سين** (نەمە مۇناسىبەتلەرنىڭ باركىم، ئىئتىراز قىلىپ، زەبانىدەرازلىق قىلغايسەن ۋە نە لايىقەتچىلىكلەرنىڭ باركىم، بۇ تەرىقە جۇرئەت قىلغايسەن؟: گەپدانلىق قىلىپ، نارازىلىق

بىلدۇرۇشكە نېمە ھەققىڭ بار ۋە بۇنداق جۈرئەت قىلىشقا نېمە لاياقىتىڭ بار؟). 308-، 309- ت ھە.

ينا نە چهرەعه اوت سالدى مى كى حيرانمن،

ينا نە چهرەنى يل آچتى كيم پريشانمن.

يەنە نە چىھرەغە ئوت سالدى مەيكى، ھەيرانمەن،

يەنە نە چىھرەنى يەل ئاچتىكىم، پەرىشانمەن.

ھەيرانمەن، مەي يەنە قايسى چىھرىنى قىزارتتىكىنە؟

پەرىشانمەن، شامال يەنە قايسى چىرايىنى ئىچىۋەتتىكىن؟

(قاراڭ:28 ـ ئە ئۇ م ت)

چو بيلماي ايل كا وفا ايلاديم جفا كوردوم،

نە سود امدى اگر نيجەكيم پشايمانمن.

چۇ بىلمەي ئەلگە ۋەفا ئەيلەدىم، جەفا كۆردۇم،

نە سۇد ئەمدى ئەگەر نەچەكىم پۇشايمانمەن.

بىلمەستىن كىشىلەرگە ۋاپا قىلىپتىممەن، ئەمما ئۇلاردىن جاپا كۆردۇم. ئەمدى قانچە پۇشايمان قىلسامۇ نېمە پايدىسى؟

(قاراڭ:29 ـ ئە ئۇ م ت)

نيگارا سنسيزين مندين نە حاصل،

اگر جان بولماسا تن دين نە حاصل.

نىگارا، سەنسىزىن مەندىن نە ھاسىل،

ئەگەر جان بولماسا، تەندىن نە ھاسىل.

ئەي نىگار، جانسىز تەننىڭ كېرىكى بولمىغىنىدەك، سەنسىز مېنىڭ نېمە كېرىكىم بار؟

چو گل دين رنگ ايماس بلبل عه بويى،

بهار و باغ و گلشن دين نە حاصل.

چۇ گۈلدىن رەنگ ئەمەس بۇلبۇلغا بۇيى،

بەھارۇ باغۇ گۈلشەندىن نە ھاسىل.

بۇلبۇلغا گۈلنىڭ رەڭگى ئەمەس، ھىدى كېرەك. ئۇنداق

بولمىغاندا، باھار، باغ ۋە گۈلشەنلىك نېمە ئەھمىيىتى؟ (قاراڭ:146 - 147 – ئە ئۇ م ت)

Δ **نجە** (نەچە: قانچە، نەقەدەر، قانچىلىك):

نجە اط آختە **قيلغاندورسيز** (نەچە ئات ئاختا قىلغاندۇرسىز؟: قانچە ئات ئاختا قىلغانسىز؟). 257- ت هە. **الوقت دا نجە ياشدا ايدينكيز** (ئولۇەقتدە، نەچە ياشدا ئەدىگىز؟: ئۇ چاغدا، نەچچە ياشتا ئىدىگىز؟). 305- ت هە.

Δ **نيجوك// نجوك** (نەچۈك: قانداق، قانداقمۇ، نېمە سەۋەب)

دركاه الهى عه قيسى يوزوم و قيسى كوزوم برله باريب جمال الله‌نى نجوك كورالامن (دەرگاهى ئىلاهىيغا قايسى يۈزۈم ۋە قايسى كۆزۈم بىرله بارىپ، جەمالۇللاهنى نەچۈك كۆرەلەمەن؟: قايسى يۈزۈم بىلەن ئاللاهنىڭ دەرگاهىغا بېرىپ، قايسى كۆزۈم بىلەن ئاللاه جامالىنى كۆرەلەمەن؟). 290- ت هە.

خداوند كريم نينك مخلوق لاريدين قيسى مخلوق و قيسى طايفه نجوك انسان ذيجان نينك طلب دعالارى دركاه الهى عه مشرق اولوب... (خۇداۋەندى كەرىمنىڭ مەخلۇقلارىدىن قايسى مەخلۇق، قايسى تايىفە ۋە نەچۈك ئىنسان – زىيجانىنىڭ تەلەب ۋە دۇئالارى دەرگاهى ئىلاهىيغا مۇشەررەف ئولۇپ...: ئۇلۇغ ئاللاه يارانقان مەخلۇقلاردىن قايسى مەخلۇق، قايسى تائىپە ۋە قانداق ئىنسان ياكى جانلىقنىڭ دۇئا – تەلىپى ئاللاهنىڭ دەرگاهىدا، قوبۇل شەرىپىگە ئېرىشىپ،..). 325- ت هە.

مونچه اولوغ زور قامت ليك ادم نيجوكدين بو كيجيك عارعه سيغادور (مۇنچە ئۇلۇغ، زور قامەتلىك ئادەم نەچۈكدىن بۇ كىچىك غارغا سىغادۇر؟: بۇ قەدەر يوغان، زور قامەتلىك ئادەم بۇ كىچىكىنە غارغا قانداقمۇ سىغىدۇ؟). 365- ت هە.

طرفان **اهلى** اصحاب **الكهف تيوق دا ديب نيجوكدين جزم قيليب ايتادور** (تۇرفان ئەھلى « ئەسھابۇل كەھف تۇيۇقدا » دەپ

نەچۈكدىن جەزم قىلىپ ئەيتادۇر؟: تۇرپانلىقلار قانداقسىگە « ئەسھابۇل كەھف تۇيۇقتا » دەپ، جەزم قىلىپ ئېيتالايدۇ؟). 374- ت هه.

نيچوك بير بى وفا بير شوخ ظالم شوخ ايدى يا رب،
تمن درد ايله بس عرشى نى ايلاب بى نوا كيتى.

- عرشى.

نەچۈك بىر بىۋەفا، بىر شوخ زالىم، شوخ ئەدى، يارەب، تۇمەن دەرد ئىلە بەس ئەرشىينى ئەيلەپ بىنەۋا كەتتى.

ئەي پەرۋەردىگار، ئۇ قانداق بىر بىۋاپا، بىر شوخ، زالىم ئىدىكىن، ئەرشىينى تۇمەنمىڭ دەرد بىلەن بىچارە قىلىپ قويۇپ كەتتى. (قاراڭ: 84 – ئە ئۇ م ت).

اى عشقنى انكار ايلايان چون و چرا و چندنى قوي،
نيچوك توشارسن عاشقينك چون و چرا و چندينه.

ئەي ئىشقنى ئىنكار ئەيلەيەن، چۇنۇ چىرايۇ چەندنى قوي،
نەچۈك تۇشەرسەن ئاشىقىڭ چۇنۇ چىرايۇ چەندىنە.

ئەي ئىشقنى ئىنكار قىلغۇچى، ئۇنداق – مۇنداقلىرىڭنى (نېمە ئۈچۈن، نېمە سەۋەبتىن، قانچىلىك، دېگەندەك سوئاللىرىڭنى) قوي؛ نېمىشقا دېسەڭ، سەنمۇ ئاشىقىڭ ئۇنداق – مۇنداقلىرىغا چۈشۈپ قالىسەن بىكار. (قاراڭ: 142 – ئە ئۇ م ت).

Δ **قاى** (قاي: قايسى):

مقصود تابيلسه يخشى يوقسه نيته‌ين،

باشيمنى اليب قاى ساری ايمدى كيتاين.

(مەقسۇد تاپىلسا ياخشى، يوقسا نەتەيىن، باشىمنى ئالىپ قاي ساری ئەمدى كەتەيىن: مەقسىدىمگە يەتسەمغۇ مەيلى، بولمىسا، قانداق قىلاي؟ بۇ ھالدا، بېشىمنى ئېلىپلا قايسى

تەرەپكە كەتسەم بولۇر ئەمدى؟). نەۋائىي: 310- ئۇ ك ن.

قاي پرى پيكرعه ديرسەن تلبه بولدونك بو صفت،
اى پرى پيكر نه قيلسانك قيل منكا بولدوم سنكا.

قاي پەرى پەيكەرغە دەرسەن تەلبە بولدۇك بۇ سىفەت،
ئەي پەرى پەيكەر، نە قىلساك قىل ماڭا، بولدۇم ساڭا.

قايسى پەرى ئۈچۈن مۇنچىۋالا تەلۈە بولۇپ كەتتىڭ دەۋاتىسەنغۇ؟ ئەي پەرى، ماڭا نېمە قىلساڭ قىل، ساڭىلا شۇنداق بولدۇم. (قارا: 102 ـ ئە ئۇ م ت)

Δ قيان (قايان: قايسى تەرەپ، قايسى يان):

يمان ليق قيلغان ادم نى قيان كتى ديماس هيچ كيم (يامانلىق قىلغان ئادەمنى « قايان كەتتى؟ » دەمەس ھېچكىم: ئەسكى ئادەم ئۆلۈپ كەتسە، ھېچكىم « ئۇ نەگە كەتتى؟ » دەپ، سوراپمۇ قويمايدۇ). م. سايرامي:280- ت هه.

آرادين هيچ سوزكيچمايين،
جان اكا قيان بارورسن.
منينك گلوم آجيلمايين،
جان اكا قيان بارورسن.

ئارادىن ھېچ سۆز كەچمەيىن،
جان ئاكا، قايان بارۇرسەن؟
مەنىڭ گۈلۈم ئاچىلمايىن،
جان ئاكا، قايان بارۇرسەن؟

ئوتتۇرىدا ھېچبىر گەپ ـ سۆز ئۆتۈلمەي تۇرۇپ، جان ئاكا نەگە بارىسەن؟ مېنىڭ گۈلۈم ئېچىلماي تۇرۇپ، جان ئاكا، نەگە بارىسەن؟ (قارا: 122 ـ ئە ئۇ م ت)

Δقانده، قنده (قاندا: قەيەردە، نەدە)

ملاحت دا لبينك كا قند و شكر قانده تنك بولسون،
نزاكت ليك قولونك عه سو قويالماس خان قيزى خانيم.

مەلاھەتدە لەبىگگە قەندۇ شەكەر قاندا تەڭ بولسۇن،
نەزاكەتلىك قولۇڭغا سۇ قۇيالماس خان قىزى، خانىم.
خېنىم، شېرىنلىكتە لېۋىگگە قەن ــ ناۋاتمۇ تەڭلىشەلمەيدۇ؛
نازاكەتلىكتە خانىمنىڭ قىزىمۇ قولۇڭغا سۇ قۇيۇپ بېرەلمەيدۇ.
(قاراڭ: 159 ــ ئە ئۇ م ت)

Δ قيدا// قايدا:

هرچه خالق خواه لاعانى اول بولور،

انجه مخلوق خواه‌لاعانى قيدا بولور.

(ھەرچە خالىق خاھلاغانى ئول بولۇر، ئانچە مەخلۇق خاھلاغانى قايدا بولۇر؟: ئاللاھ « قىلمەن » دېگىنىنى قىلالايدۇكى، خاھلىغىنىنى قىلالمغان مەخلۇق نەدە؟). 270-ت ھە.

روخسارينك نى كوروب آعدى خيالىم،
اى دلربا قايدا بولور مكانينك.
پرى مو سن بشرمو سن نگاريم،
آيتغيل جانا قايدا بولور مكانينك؟
رۇخسارىڭنى كۆرۈپ ئاغدى خەيالىم،
ئەي دىلرەبا، قايدا بولۇر مەكانىڭ؟
پەرىمۇ سەن، بەشەرمۇ سەن نىگارىم،
ئايتغىل، جانا، قايدا بولۇر مەكانىڭ؟

رۇخسارىڭنى كۆرۈپلا، ئەس ــ يادىم ئاستىن ــ ئۈستۈن بولدى، ئەي دىلرەبا، قەيەردە تۇرسەن؟ پەرىمۇسەن، ياكى ئىنسانمۇ، ئېيتقىنا ئەي جان نىگارىم، قەيەرلىكسەن؟ (قاراڭ: 169 ــ 170- ئە ئۇ م ت)

Δ قيداغ// قيداق(قايداغ، قايداق):
بولك آدم لار قيداغ كليب كورسون (بۆلەك ئادەملەر قايداغ

كەلسەپ كۆرسۇن؟). 369- ت ھە. **بو كهنه استخوانلار قيداغ مخلوق لارنينك استخوانى بولغاى** (بۇ كوھنا ئۇستىخانلار قايداغ مەخلۇقلارنىڭ ئۇستىخانى بولغاي؟: بۇ كونا ئۇستىخانلار قانداق مەخلۇقلارنىكىدۇ؟). 258- ت ھە. **مونجه ساوق دين قورقوب ارقەعه يانغانيم قيداق** (مۇنچە ساۋۇقدىن قورقۇپ، ئارقاغا يانغانىم قايداق؟: بۇنچىلىك سوغۇقتىن قورقۇپ، كەينىمگە يانغىنىم نېمىسى؟). 317- ت ھە.

Δ قانداغ:

پيش قدم طالب لاردين برى سورادىكيم بز قانداغ ايش قيلميز ديب (پىشقەدەم تالىبلاردىن بىرى سورادىكىم، بىز قانداغ ئىش قىلامىز؟ دەپ: پىشقەدەم تالىبلىرىدىن بىرسى: « بىز نېمە ئىش قىلساق بولىدۇ؟ » دەپ سورىدى). 10- ت مۇ.

Δ قاندين، قندين (قانىدىن: نەدىن، قانداق بولۇپ):

چون وفاسيزلارگا برميش لار ازلده كوركنى،
بو كمال حسن ايله قاندين وفا بولسون سنكا.

چۈن ۋەفاسىزلەرگە بەرمىشلەر ئەزەلدە كۆركىنى،
بۇ كەمالى ھۇسن ئىلە قانداق ۋەفا بولسۇن ساڭا.

تەڭرى ئەزەلدە كۆركەملىكنى ۋاپاسىزلارغا بەرگەنىكەن، ھالبۇكى بۇنىچىۋالا تولغان گۈزەللىك بىلەن سەندە قانداقمۇ ۋاپا بولسۇن؟ (قارا: 68 ـ ئە ئۇ م ت)

Δ قيدين// قايدين(قايىدىن: قەيەردىن، قانداق قىلىپ):

اصحاب **الكهف بو ديارردا ايكانى نى بو آدم لار قيدين بيلسون و واقغەسينى نيجوك جكايه قيليب ايتاليسون** (ئەسھابۇل كەھف بۇ دىياردا ئەكەنىنى بۇ ئادەملەر قايدىن بىلسۇن ۋە ۋاقىئەسىنى نەچۈك ھىكايە قىلىپ ئەيتالاسۇن؟: غار ساھابىلىرىنىڭ بۇ دىياردا ئىكەنلىكىنى بۇ ئادەملەر قانداق قىلىپ بىلەلسۇن ۋە

ئۇلارنىڭ قىسىسىنى قانداقمۇ سۆزلەپ بېرەلىسۇن؟). 359- ت هه.

Δ قنى، قانى (قانى: قېنى، نەدە):

بير كيجه سورعيل منى آندين بورونكيم سورعا سن،

قنى اول بيدل كه ايلار ايردى افغان هر كيجه.

بىر كەچە سورغىل مەنى، ئاندىن بۇرۇنكىم سورغاسەن،

« قانى ئول بىدىلكى، ئەيلەر ئەردى ئەفغان ھەر كەچە ».

بىر ئاخشام بولسىمۇ ھالىمنى سوراپ قويغىن. بۇرۇنمۇ: « ھەر كېچىسى داد ــ پەريات قىلىدىغان ھېلىقى ئاشىق قېنى » دەپ سورايتتىڭغۇ. (قارا: 106 ــ ئە ئۇ م ت)

Δ قيسى// قايسى:

طرسوس **ديكان لفظى قيسى زماندا طرفان لفظى عه تغيير تافيب فتولكان بو هم معلوم ايماس** (« تارسۇس » دەگەن لەفزى قايسى زامانا « تۇرفان » لەفزىغە تەغىير تاپقۇلگەن؟ بۇ ھەم مەئلۇم ئەمەس: « تارسۇس » دېگەن سۆز زادى قايسى زامان، قايسى چاغدا « تۇرفان » تەلەپپۇز قىلىنىدىغان بولغان؟ بۇ مەسىلىمۇ ئايدىڭ ئەمەس). 362- ت هه.

بو يورت قيسى لاريغه تعيين تافيب قرار آلادورعانى نى بيلمايدورمن (بۇ يۇرت قايسىلارغا تەئىين تاپقۇ قەرار ئالالدۇرغانىنى بىلمەيدۇرمەن: بۇ يۇرت، بۇ دىيارلارنىڭ ئاخىرىدا زادى قايسىلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا مۇقىملىشىدىغانلىقىنى بىلەلمەيمەن). 271- ت هه.

قيسى بير بى رهليغينى طالع گمراه نينك،

قيسى بير كجروليغينى چرخ كج رفتارنينك.

قايسى بىر بىرەھلىغىنى تالىئى گۇمراھنىڭ،

قايسى بىر كەجرەۋلىغىنى چەرخى كەجرەفتارنىڭ.

ئازغۇن قىسمەتنىڭ قايسى بىر يولسىزلىقلىرىنى ئېيتاي، كاج پەلەكنىڭ قايسى بىر تەتۇرلۇكلىرىنى دەپ تۇگىتەي؟

قيسى حسرت بيرله ارمانين وفاسيز وصل نينك،
قيسى محنت بيرله رنجين فرقت خونخوارنينك.

قايسى ھەسرەت بىرلە ئەرمانسىز ۋەفاسىز ۋەسلىنىڭ،
قايسى مىھنەت بىرلە رەنجىن فۇرقەتى خۇنخارىنىڭ.

ۋاپا قىلمىغان ۋىسالىنىڭ قايسى بىر ھەسرەت ۋە ئازابلىرىنى دەي، قانخور پىراقىنىڭ قايسى بىر جاپا ـ مۇشەققەتلىرىنى سۆزلەپ تۇگىتەي؟ (قاراڭ: 615 ـ ئە ئۇ م ت)

∆قايو(قايۇ):

زهر فراقينك دين قايو عاشق كى بولدى تلخ كام،
نوش وصالينك يتماسا عيسى انكا تابماس دوا.

زەھرى فىراقىگدىن قايۇ ئاشىقكى بولدى تەلخكام،
نۇشى ۋىسالىڭ يەتمەسە ئىيسا ئاڭا تاپماس دەۋا.

پىراقىڭنىڭ زەھرى تۇپەيلىدىن قايسىبىر ئاشىق بولمىسۇن ئازابلانسا، ۋىسالىڭ شەربىتى بولمىغىچە، ئۇنى ئىيسا پەيغەمبەرمۇ داۋالىيالمايدۇ. (قاراڭ: 571 ـ ئە ئۇ م ت)

زخم قاتل ايكانين ديركا ايرور هر بيرى بير تيل،
تيغ هجرى قايو پرگاله‌كى تيلدى جگريمدين.

زەخمى قاتىل ئەكەنسىن دەرگە ئەرۇر ھەر بىرى بىر تىل،
تىغى ھەجرى قايۇ پەرگالەكى تىلدى جىگەرىمدىن.

ھىجران خەنجىرى تىلغان جىگرىمنىڭ ھەربىر پارچىسى ئۇ قاتىلىنىڭ زەخمەتلىرىنى شىكايەت قىلغۇچى بىر تىلدۇر. (قاراڭ: 509 ـ ئە ئۇ م ت)

∆ قجان// قچان (قاچان):

قچان كون جيقسا آى اختر اوزينى آشكار ايتماس (قاچان كۈن چىقسا، ئاي، ئەختەر ئۆزىنى ئاشكار ئەتمەس: قاچانكى كۈن

چىقسا، ئاي ـ يۇلتۇزلار ئۆزىنى ئاشكارا كۆرسىتەلمەي قالىدۇ). گۇمنام ـ ھىرقەتىي: 516- ئۇ ك ن.

باشقه طلب و غرضى بو كمينه دل بى كينه دا قچان يول تافسون

(باشقا تەلەب ۋە غەرەز بۇ كەمىنە دىلى بىكىنەدە قاچان يول تاپقۇن؟: مەن كەمىنە پاك دىل ئىنسانىنىڭ قاچان باشقىچە تەلەپ ۋە ئارزۇلىرى بولغان؟). 298- ت ھە.

ايشك نه يركا بارعاندور و قچان تافيلور ديب كونكول لارى فريشان و مشوش بولوب تورعان حالدا توجه قتارى كليب دور

(ئەشەك نە يەرگە بارغاندۇر ۋە قاچان تاپىلۇر؟ ـ دەپ، كۆڭۈللەرى پەرىشان ۋە مۇشەۋۋەش بولۇپ تۇرغان ھالدا، تەۋەججۇھ قاتارى كەلىپدۇر:« ھەي، ئېشىكىم قەيەرگىمۇ كەتكەندۇ ۋە قاچانمۇ تاپالارمەن؟ » دەپ ئويلاپ، پەرىشان ۋە تىت ـ تىت بولۇپ تۇرغان ھالدا، تەۋەججۇھ (خاس دوئا ـ تىلاۋەت) قىلىش نۆۋىتى كەپتۇ). 341- ت ھە.

مين قچان ديديم وفا قيلغيل منكا ظلم ايلادينك،
سين قچان ديدينك فدا بولغيل فدا بولدوم سنكا.

مەن قاچان دەدىم ۋەفا قىلغىل، ماڭا زۇلۇم ئەيلەدىڭ،
سەن قاچان دەدىڭ فىدا بولغىل، فىدا بولدۇم ساڭا.

مەن قاچان: « ۋاپا قىل » دېسەم، زۇلۇم سالدىڭ، لېكىن سەن قاچانىكى: « ماڭا پىدا بول » دېسەڭ، پىدا بولدۇم.
(قاراڭ:102 ـ ئە ئۇ م ت)

Δنه اوجون(نه ئۇچۇن، نېمە ئۈچۈن):
اى نوائى باده بيرله خرّم ايت كونكلونك اويين،
نه اوجونكيم باده كيلگان اوى كا قيغو كيلمەدى.
ـ نوائى.

ئەي نەۋائىي، بادە بىرلە خۇررەم ئەت كۆڭلۈڭ ئۆيىن،
نە ئۈچۈنكىم، بادە كەلگەن ئۆيگە قايغۇ كەلمەدى.

- نەۋائىي.

ئەي نەۋائىي، مەي بىلەن كۆڭلۈڭ ئۆيىنى شاد قىل؛ نېمە ئۈچۈنكى، مەي كەلگەن ئۆيگە قايغۇ كەلمەيدىكەن. (قاراڭ:39 – ئە ئۇ م ت)

كۆنۈكمە13:

1- چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئالماش سۆز تۈركۈمى ئۆزىنىڭ ئاڭلاتقان ئۇقۇم دائىرىسى بويىچە قانچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ؟ ئۇلار قايسىلار؟ ھەر تۈر ئۈچۈن بىردىن مىسال كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈڭ.

2- چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا قوللىنىلىدىغان كىشىلىك ئالماشلار قايسىلار؟ بىرلىك ۋە كۆپلۈك شەكىللىرىنى مىساللار بىلەن تەپسىلىي بايان قىلىڭ.

3- ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئىشلىتىلمەيدىغان، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگىلا خاس بولغان كىشىلىك ئالماشلار قايسىلار؟ بىردىن مىسال كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈڭ.

4- چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، كۆرسىتىش ئالماشلىرى ئۆز ئىچىدىن قانچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ؟ ئۇلار قايسىلار؟ ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا ئىشلىتىلمەيدىغانلىرىنى ئىككىدىن مىسال بىلەن نۇقتىلىق چۈشەندۈرۈڭ.

5- چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئۆزلۈك ئالمىشىنىڭ ئىشلىتىلىشى قانداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە؟ مىسال ئارقىلىق شەرھلەڭ.

6- چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا كۆپ قوللىنىلىدىغان بەلگىلەش ئالماشلىرىدىن ئۈچتىن بەشكىچە كۆرسىتىڭ ۋە ئۇلارنى ئەمەلىي مىسال ئىچىگە قويۇپ چۈشەندۈرۈڭ.

7- تۆۋەندىكى جۈملىلەرنى ئوقۇڭ، تەرجىمە قىلىڭ ۋە ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرىنى ئىزاھلاڭ:

‹ 1 › ئۆزىچە بىرەرتە ئادەمنى ياخشى ـ يامان دەمەدى؛
‹ 2 › خوش بولۇپ دۇئالار قىلىپ، بىر نەچچە گۈن توختاتىپ مېھمان ۋە زىيافەتلەر قىلىپ، يولغا رەۋانە ئەيلەپدۇر؛
‹ 3 › ئەمما بىر نەچەنە ئادەم ئەيتادۇركىم، ئەسھابۇل كەھفنى بىر مەرتەبە زىيارەت قىلسا، يارىم ھەج بەدەلىدە بەرابەر بولادۇر؛
‹ 4 › يەتە يۈز يامبۇ، بىر مۇنچە ئالتۇنلارنى ئالىپ، « چەرىكلەر ھەققى » دەپ تاپشۇردى؛
‹ 5 › ۋە دىگەر بۇكىم، ئۇرۇمچەنىڭ ئەسلىي ئىسمى « رۇمچە » ئەكەن؛
‹ 6 › مەندىن بۆلەك ئادەمغە كىرمەككە ئىزىن ـ ئىجازەت يوق ئەدى.

8- بولۇشسىزلىق ئالماشلىرى ئادەتتە قانداق جۇملىلەردە قوللىنىلىدۇ؟ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا كۆپ قوللىنىلىدىغان بولۇشسىزلىق ئالمىشىدىن ئۇچتىن بەشكىچە كۆرسىتىپ، مىسال ئارقىلىق چۈشەندۈرۈڭ.

9- تۆۋەندىكى نەسرىي ۋە نەزمىي جۇملىلەرنى ئوقۇڭ، تەرجىمە قىلىڭ، ئاندىن ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى سوئال ئالماشلىرىنى ئايرىپ كۆرسىتىڭ:
‹ 1 › تۇرفان ئەھلى « ئەسھابۇل كەھف تۇيۇقدا » دەپ نەچۈكىدىن جەزم قىلىپ ئەيتادۇر؟
‹ 2 › مەقسۇد تاپىلسا ياخشى يوقسا نەتەيىن، باشىمنى ئالىپ قاي ساری ئەمدى كەتەيىن؟
‹ 3 › ھەرچە خالىق خاھلاغانى ئول بولۇر، ئانچە مەخلۇق خاھلاغانى قايدا بولۇر؟
‹ 4 › ئەسھابۇل كەھف بۇ دىياردا ئەكەننى بۇ ئادەملەر قايدىن بىلسۇن ۋە ۋاقىئەسىنى نەچۈك ھىكايە قىلىپ ئەيتالاسۇن؟

تۆرتىنچى باب رەۋىش

جۈملىدە، ئىسىم سۆز تۈركۈمىگە بېقىنمايدىغان، شەيئىلەر ھەرىكىتىنىڭ ۋاقتى، ئورنى، ئۇسۇلى، ھالىتى، دەرىجە ـ سۈپىتى ۋە شەيئىلەر بەلگىسىنىڭ تۈرلۈك ئالاھىدىلىكى قاتارلىقلارنى ئىپادىلەيدىغان رەۋىش سۆز تۈركۈمىمۇ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا كەڭرى قوللىنىلىدۇ.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى رەۋىشلەر ئۆزلىرى ئىپادىلىگەن كونكرېت ئۇقۇمغا ئاساسەن، « ۋاقىت ـ زامان رەۋىشلىرى »، « دەرىجە ـ مىقدار رەۋىشلىرى »، « ھال ـ تۈرۈق رەۋىشلىرى » ۋە « ئورۇن ـ تەرەپ رەۋىشلىرى » دەپ تۆرت تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

§1. ۋاقىت- زامان رەۋىشلىرى

جۈملىدە، ئىش ـ ھەرىكەت ئورۇنلانغان ۋاقىتنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەر « ۋاقىت ـ زامان رەۋىشلىرى » بولىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، كۆپ ئۇچرايدىغان ۋاقىت ـ زامان رەۋىشلىرى دەپ تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن:

Δ **حالا** (ھالا):

حالا بو تاريخدا قاضى كلان ليق منصبى دا حيات ليق دولتى دا برقراردور (ھالا بۇ تارىخدا، قازىئى كەلانلىق مەنسەبىدە ۋە ھەياتلىق دەۋلەتىدە بەرقەرارىدۇر: ھازىر مۇشۇ كۈنلەدە، قازى كالان (باش قازى، باش سوتچى) مەنسىپىدە بولۇپ، تۇرمۇشنىڭ پەيزىنى مەزمۇت سۈرىۋاتىدۇ).م. سايرامىي: 286- ت ھە.

بو كتاب لارنينك برى رسالهء مغنيون دور حالا عرب **چەدور** (بۇ كىتابلارنىڭ بىرى « رىسالەئى مۇغەننىيۇن » دۇر، ھالا

ئەرەبچەدۇر: بۇ كىتابلانىڭ بىرسى « رىسالەئى مۇغەننىيۇن » (مۇزىكانتلار رىسالىسى) بولۇپ، تىلى ئەرەبچە). ئىسمەتۇللاھ مۆجىزىي: 12- ت مۇ.

Δ الحال (ئەلھال: ھازىرمۇ، ھازىر، تېخىچە)

اوزحال مقاميكى الحال **بارچه مغنى لارعه** معلوم **دور** (ئۆزھال مۇقامىكى، ئەلھال بارچە مۇغەننىلەرغە مەئلۇمدۇر: ئۆزھال مۇقامى ھېلىمۇ پۈتكۈل مۇزىكانتلار ئارىسىدا مەشھۇر). 12- ت مۇ.

Δ **هنوز** (ھەنۈز: تېخىچە):

اما كوب مغنى لارعه هنوز نا معلوم **دور** (ئەمما كۆپ مۇغەننىلەرغە ھەنۈز نامەئلۇمدۇر: ئەمما نۇرغۇن مۇزىكانتلار ئۇنى تېخىچە بىلمەيدۇ). 3- ت مۇ.

Δ **بسا** (بەسا: شۇ چاغ؛ ئاندىن كېيىن، ئارقىدىن)

بسا ايكى ساری دين حريك لار صف تارتيب توردیلار (بەسا ئىككى ساربدىن چەرىكلەر سەف تارتىپ تۇردىلار: ئاندىن، ئىككى تەرەپتىكى لەشكەرلەر سەپ تارتىپ تۇرۇشتى). « زەفەرنامە » دىن.

Δ بالآخر (بىلئاخىر: ئاخىردا)

بالآخر بيلديكيم دين محمد دين يانماس ايكان (بىلئاخىر بىلدىكىم، دىنى مۇھەممەددىن يانماس ئەكەن: ئاخىردا، ئۇنىڭ ئىسلام دىنىدىن يانمايدىغانلىقىنى تونۇپ يەتتى). 344- ت ھە.

بالآخر خان ولا مقام نى تاشتمور ميرزا اقسوعا اليب كليب امير بولاحى عه ملاقات قىلدى (بىلئاخىر خانۇلامەقامنى تاشتۆمۇر مىرزا ئاقسۇغا ئالىپ كەلىپ، ئەمىر بولاچىغا مۇلاقات قىلدى: ئاخىردا، تاشتۆمۇر مىرزا بۇيۇك مەرتىۋىلىك كىچىك پادىشاھنى ئاقسۇغا ئېلىپ كېلىپ، ئەمىر بولاچى بىلەن كۆرۈشتۇردى). ت ئە. 175- چ ت.

Δ **بالغاقبت** (بىلئاقىبەت: ئاقىۋەتتە، ئاخىردا)

بالغاقبت اول امام حق كوى نى اوزلارى بنا قيلغان مدرسەلاريكا چهار ميخ قيليب ميخلاب قويوب نجه كيجه كوندوز عذاب **لارنى قىلدى**

(بىلئاقىبەت ئول ئىمامى ھەقگۇينى ئۆزلەرى بىنا قىلغان مەدرەسەلەرنىگە چەھار مىخ قىلىپ مىخلاپ قويۇپ، نەچە كەچە ـ گۈندۈز ئەزابلارنى قىلدى: ئاقىۋەتتە، ھېلىقى ھەقىقەتپەرۋەر ئىمامنى ئۆزى بىنا قىلغان مەدرىسەنىڭ دەرۋازىسىغا چارمىخ قىلىپ چەمبەرچەس مىخلاپ، نەچچە كېچە ـ كۈندۈزگىچە قىينىدى). م. سايرامي: 335- ت ھە.

Δ **الآن** (ئەلئەن// ئەلئان: شۇ تۇرۇقتا، ھازىر، ئەمدى)

الآن سكسن بر ياش عه كيرديم ديب معلوم **قيلغان** (ئەلئان سەكسەن بىر ياشقا كىردىم، دەپ مەئلۇم قىلغان: « شۇ تاپتا، سەكسەن بىر ياشقا كىردىم » دېگەن). 305- ت ھە.

Δ **ازل** (ئەزەل: تارىخ باشلانغان چاغ؛ قىسمەت، تەقدىر)

ازل لوحى عه يازميش بو صفت آوارەليغ شرحين،

داعى عشق اوتى قويمايدور منينك هم اختياريمغه.

(ئەزەل لەۋھىغە يازمىش بۇ سىفەت ئاۋارەلىغ شەرھىن، داغى ئىشق ئوتى قويمايدۇر مەنىڭ ھەم ئىختىيارىمغا: ئەسلىدە، بۇ خىل سەرگەردانلىقنىڭ بايانى قىسمەت تاختامغا يېزىلىپ كەتكەنىكەن؛ ئۇنىڭسىزمۇ، مۇھەببەت ئوتى مېنى ئۆز ئىختىيارىمغا قويمايۋاتىدۇ). نىزارىي: 456- ئۇ ك ن.

Δ **هركيز// هرگيز** (ھەرگىز):

اكر كمراه و ضلالت عه سالسالار راه راست ليك عه كيرماك ليك كا هركيز رشد و هدايت تفالمايدور ((ئەگەر گۇمراھ ۋە زەلالەتنە سالسالار، راھى راستلىكنە كىرمەكلىككە ھەرگىز رۇشد ۋە ھىدايەت تاپالمايدۇر: ئەگەر گۇمراھلىق ۋە ئازغۇنلۇق بولسا

كىرگۈزۈپ قويسا، ھىدايەت تېپىپ، داغدام يولغا چىقالمىشى مۇمكىن ئەمەس). 368- ت ھە.

Δ **ھميشە** (ھەمىشە)

جميع مفسّر و مؤرّخ لارنينك ذهن فكرى و قلم دو زبان لارى بو دريايى چوقور بى پايان نينك حقيقتى عه يتالماى ھميشه حيران سركردان دور (جەمئ مۇئەررىخلەرنىڭ زىھنى فىكرى ۋە قەلەمى دۇزەبانلارى بۇ دەريايى چۇقۇر بىپاياننىڭ ھەقىقەتىغە يەتەلمەي، ھەمىشە ھەيران ۋە سەرگەردانۇر: پۈتكۈل مۇپەسسىر (تەپسىرچى) ۋە تارىخچىلارنىڭ پىكىر — تەپەككۇرى ۋە ئۇلارنىڭ قولىدىكى ئويناق قەلەملىرى بۇ ھېكمەت دەيراسىنىڭ بىپايان چوڭقۇرلۇقىنىڭ تېگىگە يېتىپ بولالماي، ھەيران — ھەسلىكتە سەرگەردان بولۇپ كېتىدۇ). 372- ت ھە.

Δ**ھمان** (ھەمان: ھامان، زامان)

اياعلارينى قويماق ھمان قدوق قعرى كا توشماك ھمان زنبل لاردا توفه تفراق و قوم لارنى اليب كيريب قدوق نى توشقاريب اتيب دور (ئاياغلارىنى قويماق ھەمان، قۇدۇق قەئرىگە تۇشمەك ھەمان، زەنبىللەردە توفا — توفراق ۋە قۇملارنى ئالىپ كىرىپ، قۇدۇقنى توشقارىپ ئەتىپدۇر: ئاياغ بېسىش بىلەن تەڭلا قۇدۇقنىڭ قەھرىگە چۈشۈپ كېتىپتۇ — دە، شۇ ھامان توپا — تۇپراقلارنى ئېلىپ كىرىپ، قۇدۇقنى تىندۇرۇۋېتىپتۇ). 275- ت ھە.

Δ **ھمانه** (ھەمانە: ھامان)

امّا كاشغردين ايم لارنى اليب حيقماق همانا كاشغرداكى امير لشكر خو دالويه امر اطاعت **ريشته‌سينى اوزوب مخالفت و مخاصمت كا** طيار **و اماده بولوب توردى** (ئەما كاشغەردىن ئايىملارنى ئالىپ چىقماق ھەمانە، كاشغەردەكى ئەمىرى لەشكەر خۇ دالويە ئەمر — ئىتائەت رىشتەسىنى ئۈزۈپ، مۇخالەفەت ۋە

مۇخاسەمەتكە تەييار ۋە ئەمادە بولۇپ تۇردى: قەشقەردىن خوتۇن بالا ـ چاقىلارنى ئېلىپ چىقىپ كەتكەن ھامان، قەشقەردىكى قوماندان خۇ دالويە ئىتائەت رىشتىسىنى ئۈزۈپ تاشلاپ، ئىسيان كۆتۈرۈشكە تەخمۇتەخ بولۇپ تۇردى). 267- ت ھە.

Δ **ھمانچە** (ھەمانچە: ھامان)

اول بيرينينك بو بير بيله ھمانچە تكلم و كفتارى بار (ئول بىرىنىڭ بۇ بىر بىلە ھەمانچە تەكەللۇم ۋە گۇفتارى بار: ئۇلار ھامان ئۆزئارا گەپلىشىدۇ، مۇڭدىشىدۇ). نەۋائىي: 7- م ل.

Δ **ايمدى ،امدى** (ئەمدى)

ايمدى مصلحت **نينك اوبدانى بو كيم خاقان چين برله اوراشاميز ديماساك و مسلمانلار خونلاريغه ھم ضامن بولماساق** (ئەمدى مەسلەھەتنىڭ ئوبدانى بۇكىم، خاقانى چىن بىرلە ئۇراشامىز دەمەسەك ۋە مۇسۇلمانلار خۇنلارىغا ھەم زامىن بولماساق: مەسلىھەتنىڭ ياخشىسى شۇكى، ئەمدى چىن خاقانى بىلەن جەڭ قىلمىز دېمىسەك، مۇسۇلمانلارنىڭ خۇنىغمۇ زامىن بولمىساق). 267- ت ھە.

يوراكيم دين كيتماس ھرگز فراقى،
مرادقه يتمايين اوچتى چراقى.
ايمدى ھمراەلاردين كتماس سوراقى،
گل حميله سينكليم عه سلام ديكايسن.

يۈرەكمىدىن كەتمەس ھەرگىز فىراقى،
مۇرادقا يەتمەيىن ئۇچتى چىراقى،
ئەمدى ھەمراھلاردىن كەتمەس سوراقى،
گۈلجەمىلە سىگلىمغا سەلام دەگەيسەن.

يۈرىكىمدىن جۇدالىق سېغىنىشى ھەرگىز كەتمەس؛ مۇرادىغا يەتمەي چىرىغى ئۇچتى. ئەمدى ھەمراھلارغا سوراق تۇگىمەيدۇ؛ سىگلىم گۈلجەمىلىگە « سالام » دېگەيسىلەر. (قاراڭ:221 ـ

ئە ئۇ م ت)

نەسود امدی اگرچە بولسا چون خر مهرەلار پیدا،

نیتەی امدی ایکی عالم نی درّ بی بها کیتی.

نەسۇد ئەمدى ئەگەرچە بولسا چۇن خور مۇھرەلەر پەيدا،

نەتەي ئەمدى ئىكى ئالەمنى، دۇررى بىبەھا كەتتى.

ھەر قانچە قۇياشتەك پارلاق مارجانلار بولسمۇ، ئۇنىڭ نېمە پايدىسى، ئەمدى ئىككى ئالەمنى نېمە قىلاي، باھاسىز گۆھەر كەتتى. (قاراڭ:83 ـ ئە ئۇ م ت)

Δ **بوكون ارتە** (بۇگۈن ـ ئەرتە)

بوكون ارتە كوحاعە كيلور احتمالی بار (بۇگۈن ـ ئەرتە كۇچاغە كەلۇر ئېھتىمالى بار). م. سايرامي: 265- ت ھە.

Δ حاضر (ھازىر)

مذكورعە مهرلوق التون نشان بركان ايكانلار حالا حاضر موحوددور (مەزكۇرغا مۆھۈرلۈق ئالتۇن نىشان بەرگەن ئەكەنلەر، ھالا ھازىر مەۋجۇددۇر: مەزكۇرغا مۆھۈر بېسىلغان شاھ پەرمانى بەرگەنىكەن، ھازىرمۇ بار ئۇ). 297- ت ھە.

Δ حاضرچە (ھازىرچە)

حاضرچە يوق بولغانی عە درکی برلە الغان ادم لار اتی نی توتوب حواب بردیم (ھازىرچە يوق بولغانىغا دەركى بىرلە، ئالغان ئادەملەر ئاتىنى تۇتۇپ، جەۋاب بەردىم: ھازىرچە يوق بولغانلىرىغا خاتىرىلەپ قويغىنىم بويىچە، قەرز ئالغان ئادەملەرنىڭ ئېتىنى ئاتاپ تۇرۇپ، جاۋاب بەردىم). 312- ت ھە.

Δ **كان** (كا:نە)

همه احوال دا شريعت مصطفويه **رعايەلارينی كما كانه** احتياط **و مرعی توتار ايدی** (ھەمە ئەھۋالدا، شەرىئەتى مۇستافاۋىيە رىئايەلەرىنى كەمە كەنە ئېھتىيات ۋە مەرئى تۇتار ئەدى: ھەر

قانداق ئەھۋالدا، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام شەرئىتتى بويىچە، شەرئەتتە بەلگىلىگەن ئەسلىي كۆرسەتمە قانداق بولسا، شۇنداق ئىجرا قىلاتتى). 279- ت هه.

Δ **اولكون (ئول گۈن: شۇ چاغ، شۇ كۈن)**

آخر احل يقاسيدين الور برماين امان،

اولكون بوتار كمى توكار ارمانى اولزمان.

(ئاخىر ئەجەل ياقاسىدىن ئالۇر بەرمەيىن ئەمان، ئول گۈن پۈتەركەمى، تۈگەر ئەرمانى ئول زەمان: ھامان بىر كۈنى ئەجەل ئامان بەرمەي، ياقىسىدىن سىقىدۇ، مانا شۇ چاغدا كىمى پۈتىدۇ، ئارزۇ ــ ئارمىنىمۇ تۈگەيدۇ). سەبۈرسي: 560- ئۇ ك ن.

Δ**اولزمان (ئولزەمان: شۇ زامان، شۇ ئان)**

ناكاهان كوردوم توشومده آى يوزى نينك شوقينى،

اولزمان يانيمده يوق اويقومنى بيدار ايلاكاج.

ناگاھان كۆردۈم تۇشۇمدە ئاي يۈزىنىڭ شەۋقىنى،

ئول زەمان يانمدا يوق، ئۇيقۇمنى بىيدار ئەيلەگەچ.

چۈشۈمدە ئاي يۈزىنىڭ خۇشاللىق يېغىپ تۇرغان ھالىتىنى كۆرگەنىدىم، دەرھال ئويغىنىپ قارىسام، ئۇ يېنىمدا يوق. (قاراڭ:205 ــ ئە ئۇ م ت)

Δ **سونك//** صونك (سوڭ)

كوروشوب ارام الغان دين سونك منصب دارلارعه عريضه معلوم قيلدى (كۆرۈشۈپ ئارام ئالغاندىن سوڭ، مەنسەبدارلارغا ئەرزە مەئلۇم قىلدى: كۆرۈشۈپ ئاراپ ئالغاندىن كېيىن، مەنسەپدارلارغا دوكلات قىلدى). 276- ت هه.

Δ **توش** (تۇش: چۈش مەزگىلى، چۈش ۋاقتى)

انكاعچه توش حدى يقين لاشتى (ئاڭاغەچە تۇش ھەددى يەقىنلاشتى: ئاڭغىچە چۈش ۋاقتى يېقىنلاشتى). 268- ت

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى www.uyghurkitap.com ئۇيغۇرلارنىڭ كىتابلىق يېڭى تورىسى

هه.

Δ عنقريب (ئانقەرىب: ئۇزۇن ئۆتمەي؛ يېقىن زامان)

عنقريب **چنكيز قاان امرا نويان لاريدين حته نويان نى نجه تمن** آدم **برله كوشلوك نينك اوستيكا ايياردى** (ئانقەرىب چىنگىز قاائان ئۇمەرا ـ نويانلاريدىن جەتە نويانىنى نەچە تۇمەن ئادەم بىرلە، كۇشلۇكىنىڭ ئۇستىگە ئەۋەردى: ئۇزۇن ئۆتمەي، چىنگىز خان ئەمىر ـ نويانلىرىدىن جەتە نويانىنى نەچچە تۇمەن لەشكەرگە قوماندان قىلىپ، كۇشلۇكىنىڭ ئۇستىگە جازا يۇرۇشىگە ئەۋەتتى). 335- ت هه.

Δ **قديم الايام** (قەدىمۇل ئەييام: بۇرۇنقى زامان)

سيرام نينك حاكمى **قديم الايام اقسو كوحانينك** حاكمى **برله حركا و مرتبه دا برابر ايدى** (سايرامنىڭ ھاكىمى قەدىمۇل ئەييام ئاقسۇ، كۇچانىڭ ھاكىمى بىرلە، جەرەكە ۋە مەرتەبەدە بەرابەر ئەدى: بۇرۇنقى زاماندا، سايرامنىڭ ھاكىمى مەنسەپ دەرىجىسى جەھەتتە، ئاقسۇ ـ كۇچانىڭ ھاكىملىرى بىلەن تەڭ ئىدى). م. سايرامى: 296- ت هه.

Δ **كاها// گاها** (بەزەن چاغ)

گاها برر فياله مى راج برله روج فرج افزاليق و نشاط بزم ارااليق كوركوزور ايدى (گاھا بىرەر فىيالە مەيى راھ بىرلە روھ فەرەھ ئەفزالىق ۋە نەشات بەزم ئارالىق كۆرگۈزۈر ئەدى: گاھىدا بىرەر پىيالە مەي ـ شاراپ بىلەن كەيپىنى چاغ قىلىپ، بەزمە ـ ئولتۇرۇشلارنى قىزىتىۋېتەتتى). 285- ت هه.

ئۇندىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قوليازمىلاردا، « **ابدالابد** (ئەبەدۇلئەبەد)، **على‌الدوام** (ئەلەددەۋام)، **فى الاخر** (فىلئاخىر)، **فى البدايه // فى البدايت** (فىلبىدايە// فىلبىدايەت) » قاتارلىق ئۆزلەشمە ۋاقىت ـ زامان رەۋىشلىرىمۇ ئۇچرايدۇ.

§2. دەرىجە- مىقدار رەۋىشلىرى

دەرىجە – مىقدار رەۋىشلىرى دېگىنىمىز، شەيئىلەرنىڭ سۈپەت – تەرىپتىكى دەرىجىسىنى ۋە يۈكسەكلىك ياكى نازۇكلۇق مىقدارىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەرنى كۆرسىتىدۇ. ئالايلۇق:

Δ **اسرو** (ئەسرۈ: ناھايىتى، بەك)

ایکی عنچنك ایرماس ای گل چهره تنك،

آغزینك اسرو تار و کونکلونك اسرو کنك.

(ئىكى غۇنچەڭ ئەرمەس ئەي گۈلچىهرە تەڭ، ئاغزىڭ ئەسرۇ تارۇ كۆڭلۈڭ ئەسرۇ كەڭ: ئى، گۈل يۈزلۈك يار! سېنىڭ ئىككى غۇنچەڭ تەڭ ئەمەسكى، ئاغزىڭ تار (كىچىك)، كۆڭلۈڭ كەڭدۇر). نەۋائىي: 292- ئۇ ك ن.

حنون دشتیده مجنوندیك کییك لار همدمیم بولمیش،

ندینکیم شهر ایلیدین اسرو کوب افسانه بولمیشمن.

جۇنۇن دەشتىدە مەجنۇندەك كىيىكلەر ھەمدەمىم بولمىش، نەدىنكىم شەھر ئەلىدىن ئەسرۇ كۆپ ئەفسانە بولمىشمەن.

سەۋدايىلىق بایاۋانىدا، مەجنۇنغا ئوخشاشلا كىيىكلەرگە ھەمدەم بولدۇم. نېمە ئۈچۈنكى شەھەر خەلقىنىڭ ناھايىتى كۆپ سۆز – چۆچەكلىرىگە قالدىم. (قاراڭ:155 – ئە ئۇ م ت)

Δ **بسیار** (بىسيار: بەكمۇ، تولىمۇ، ئىنتايىن)

ینا میزان الاوزان آتلیغ عروضی بیتیب دور بسیار مدخول دور (يەنە « مىزانۇل ئەۋزان » ئاتلىغ ئەرۇز بىتىپدۇر. بىسيار مەدخۇلدۇر: يەنە « مىزانۇل ئەۋزان » (ۋەزنلەر ئۆلچىكى) ناملىق ئارۇز ھەققىدىكى تولىمۇ پايدىلىق بىر كىتابنى يازغان). 211- چ ت.

بو اقليم ايچره ايستاب كورماديم سيندیك پری وشنی،
يوزونك كا تلموروب حان بركالی بسيار ارمانيم.

بۇ ئىقلىم ئىچرە ئىستەپ كۆرمەدىم سەندەك پەرىۋەشنى،
يۈزۈڭگە تەلمۈرۈپ جان بەرگەلى بسيار ئەرمانىم.

بۇ دۇنيادا سەندەك پەرىزات سۈپەت يارنى ئۇچراتمەدىم،
يۈزۈڭگە تەلمۈرۈپ تۇرۇپ جان بېرىش — ئەڭ يۈكسەك ئارمىنمدۇر. (قارالڭ:158 — ئە ئۇ م ت)

Δ**بسی** (بەسى: بەك، تولمۇ، ئىنتايىن)

دردیم بسی كوب حدين زياده،
دايم كورارمن ايل دين ملامت.

دەردىم بەسى كۆپ ھەددىن زىيادە،
دايىم كۆرەرمەن ئەلدىن مەلامەت.

دەردىم ھەددىدىن زىيادە كۆپ، خەلقتىن ھەمىشە ئەيىپلەش ئاڭلايمەن (قارالڭ:133 — ئە ئۇ م ت)

Δ **اندكی** (ئەندەكى: كىچىككىنە، تولمۇ ئاز)

عطارد **تربيَت منشی و ميرزالاری و بهرام** صولت **عساكر خون اشام لاری** ذكری **حيزی و اندكی بيانی** (ئۇتارىد تەرىبىيەت مۇنشى ۋە مىرزالارى ۋە بەھرام سەۋلەت ئەساكىرى خۇن ئاشاملارى زىكرى چىزى ۋە ئەندەكى بەيانى: يۈكسەك تەربىيىلىك مىرزا — كاتىپلىرى ۋە بەھرام سۈپەتلىك غالىب لەشكەرلىرى ھەققىدە قىسقىچە بايان). 281- ت ھە.

Δ **حيزی** (چىيزى: قىسقىچە، جىندەك، تولمۇ ئاز)

بولارنينك قصه **و** حكايه **و دستانلاری اوز موريدلاريدا حيزی** ذكر**قيلينيب اوتی** (بۇلارنىڭ قىسسە ۋە ھىكايە ۋە دەستانلارى ئۆز مەۋرىدلەرىدە، چىيزى زىكر قىلىنىپ ئۆتتى: بۇلار ھەققىدىكى قىسسە ۋە داستانلارنى ئۆز نۆۋىتىدە قىسقىچە بايان قىلىپ ئۆتكەن بولدۇق). 324- ت ھە.

Δ**سهل** (سەھل: ئوڭاي، قولاي، ئاسان، بەك ئاسان):

بو ايشنى سهل چاغلاب مذكور **كنت دين توز اليب كليب لازم قيليبدور... ليكن بو ايشنى سهل كوروب سياست قيلماى تغافل قيلسام... كين** ظلم **حبرعه عايد بولغوسيدور** (بۇ ئىشنى سەھل چاغلاپ، مەزكۇر كەنتدىن تۇز ئالىپ كەلىپ، لازىم قىلىپدۇر... لاكىن بۇ ئىشنى سەھل كۆرۈپ، سىياسەت قىلماي ، تەغافۇل قىلسام... كەيىن زۇلم ــ جەبرغە ئايىد بولغۇسىدۇر: بۇ ئىشنى سەل چاغلاپ، مەزكۇر كەنتتىن تۇز ئەكىلىپ ئىشلىتىپتۇ. ئەمدى، مەن بۇ ئىشنى كىچىك ئىش ھېسابلاپ، چارە كۆرمەي ئۆتكۈزىۋەتسەم، كېيىنچە جەۋر ــ زۇلۇمغا ئايلىنىپ كېتىشى تۇرغانلا گەپ). 315- ت هه.

Δ**انا فانا** (ئا:نەن فەئا:نەن: قەدەممۇ قەدەم، پەيدىنپەي):

... **انا فانا زياده و اضافه بولوب فقرالار اوستيكا بو رسم و قاعده بولوب كتكاندين كين** ... (ئا:نەن فەئا:نەن زىيادە ۋە ئىزافە بولۇپ، فۇقەرالار ئۈستىگە بۇ رەسم ۋە قائىدە بولۇپ كەتكەندىن كەيىن...: تەدرىجى ھالدا تەرەققىي قىلىپ، پۇقرالار ئارىسىدا رەسم ــ قائىدىگە ئايلىنىپ كەتكەندىن كېيىن...). 315- ت هه.

Δ**تماما** (تەمامەن: پۈتۈنلەي)

توغ شده علم و بيراقلارنى تماما يولوب تاشلاب قبر نى احيب ايجيدين مذكور **التون كموش لارنى اليب حريك لارنينك حقى ديب تافشوردى** (تۇغ شەددە ئەلەم ۋە بايراقلارنى تەمامەن يولۇپ تاشلاپ، قەبرنى ئاچىپ، ئىچىدىن مەزكۇر ئالتۇن ــ كۈمۈشلەرنى ئالىپ، « چەرىكلەرنىڭ ھەققى » دەپ تاقشۇردى: چۆرىدەپ تىكلەپ قويۇلغان شادا، بايراق ــ ئەلەملەرنى قويماي يۇلۇپ تاشلىدى. ئاندىن، قەبرىنى ئېچىپ، ئىچىگە جايلاشتۇرۇپ قويۇلغان ھېلىقى ئالتۇن ــ كۈمۈشلەرنى ئېلىپ: «

بۇ چېرىكلەرنىڭ ھەققى » دەپ تاپشۇردى). 277- ت ھە.

Δ **حلى** (ھەلى: سەل تۇرۇپ)

مجرمى بيلان تاشقرى حيقيب بيز حلى كلساك ديب لشكرگاه عه باريب و زير اميرلارعه كورگان واقغەنى بيان قيلدى (مەھرەمى بىلەن تاشقارى چىقىپ، « بىز ھەلى كەلسەك » دەپ، لەشكەرگاھقا بارىپ، ۋەزىر — ئەمرلەرغە كۆرگەن ۋاقىئەنى بەيان قىلدى: قوغدىنۇچىسى بىلەن تاشقىرى چىقىپ: « بىز سەل تۇرۇپ، ئاندىن كەلسەك » دەپ قويۇپ، لەشكەرگاھقا بېرىپ، ۋەزىر — ئەمىرلارغا بايا كۆرگەن ۋەقەنى سۆزلەپ بەردى). 37- ت مۇ.

Δ **نهايتى** (نىھايەتى: ناھايىتى، چەكسىز)

نهايتى زور اولوغ مزار شريف ايكانلار (نىھايەتى زور، ئۇلۇغ مەزارى شەرىف ئەكەنلەر: ناھايىتى ئۇلۇغ شاراپەتلىك مازارلار ئىكەن).277- ت ھە.

منصب **دارلاردين نهايتى حونك حلدو حساق يغنى** ميراث منصب **كوز توتقان ايكان** (مەنسەبدارلاردىن نىھايەتى چوڭ جەلدۇ جەساق، يەئنى مىراس مەنسەب كۆز تۇتقان ئەكەن: ئەمەلدارلاردىن ناھايىتىمۇ چوڭ مىراس مەنسەپ تەمە قىلىپ تۇرغانىكەن). 278- ت ھە.

Δ اصلا (ئەسلا)

باشقه ايشيك كا اصلا بارماغايمن (باشقا ئىشىككە ئەسلا بارماغايمەن). 271- ت ھە.

Δزنهار(زنهار: ھەرگىز)

رفيقا بى سروپالارنى سن آعريتماعيل زنهار،

حبيب ايشيكى كا بارعاندا نه سن حاجت نه من حاجت.

رەپقا، بىسەرۇپالارنى سەن ئاغرىتماغىل زىنھار،

ھەبىب ئىشىكىگە بارغاندا، نە سەن ھاجەت، نە مەن ھاجەت.

ئەي دوست، يوقسۇللارنىڭ كۆڭلىنى ھەرگىز ئاغرىتمىغىن.

چۈنكى ئاللاھنىڭ دەرگاھىغا بارغاندا†، سەنمۇ، مەنمۇ ئوخشاش قىممەتتىكى ئىنسانغا ئايلىنىمىز. (قاراڭ:139 ـ ئە ئۇ م ت)

Δ **كم دين كم** (كەمدىن كەم: ناھايىتى ئاز)

كم دين كم حيقادور بلكه حيقمايدور (كەمدىنكەم چىقادۇر، بەلكى چىقمايدۇر).390- ت ھە.

آخته اط عه كم دين كم سواره بولور ايكان (ئاختا ئاتقا كەمدىنكەم سەۋارى بولۇر ئەكەن: ئاختا ئاتقا كەمدىنكەم مىنەتتىكەن). 257- ت ھە.

Δ**افزون(ئەفزۇن: زور، مول، ئېغىر)**

تلبەليك دين واەكى هردەم دردىم افزون دور مگر،

اول پرى عشقيدا هردم دردىم افزون بولماسا.

تەلبەلىكدىن، ۋاھكى، ھەردەم دەردىم ئەفزۇنىدۇر مەگەر،

ئول پەرى ئىشقىدا ھەردەم دەردىم ئەفزۇن بولماسا.

تەلۋىلىك كىسىلىم بارغانسېرى كۈچىيىپ كېتىۋاتىدۇ، ئەگەر ئاشۇ پەرى ئىشقىدا دەردىم كۈندىن ـ كۈنگە ئېغىرلاشمىسا، مۇنداق بولماس ئىدى. (قاراڭ:183 ـ ئە ئۇ م ت)

Δ **سليم الاعضا** (سەلىمۇل ـ ئەئزا: پۈتۈنلەي، ساپساق)

سليم الاعضا بولديلار بير قيز عيال‌ايكان راست سوز بيلان آدم تيريلكان بودور (سەلىمۇل ئەئزا بولدىلار، بىر قىز ئەيال ئەكەن، راست سۆز بىلەن ئادەم تىرىلگەن بۇدۇر: ئەزالىرى تولۇق بولدى، بىر قىز ئىكەن. راست گەپ بىلەن ئادەم تىرىلگەن دېگەن مانا شۇ). ق ئە. 273- چ ت.

بۇلاردىن باشقا، « **كلا** (كۇللەن: پۈتۈنلەي) »، « **جميعاً** (جەمئىيەن: تامامەن) » قاتارلىق سۆزلەرنىڭمۇ دەرىجە ـ مىقدار ۋەزىنى رولىدا كەلگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. بۇ يەردە، مىساللارنى قىسقارتىۋەتتۇق.

§3. هال – تۇرۇق رەۋىشلىرى

ئادەم ۋە شەيئىلەر ئىش – ھەرىكىتىنىڭ تۇرلۇكچە هالەت ۋە تۇرۇقلىرىنى ئىپادىلەيدىغان رەۋىشلەر « هال – تۇرۇق رەۋىشلىرى » بولىدۇ. مىسال بىلەن چۈشەندۈرسەك مۇنداق:

Δ **عريبانه** (غەربىانە)

قونوچى مسافر صور تيده بولوب صحرا ياقالاريداكى اوى لارده عريبانه قونار و بو رويش بيلان عملدارلارنينك رعيه‌لارعه ظلم ستم قيلغان ايش لارينى تجقيق لار عادتى ايردى (قونۇچى مۇسافىر سۇرەتىدە بولۇپ، سەھرا ياقالارىداكى ئۆيلەردە غەربىانە قونار ۋە بۇ رەۋىش بىلەن ئەمەلدارلارنىڭ رەئىييە لەرغە زۇلۇم – سىتەم قىلغان ئىشلەرنى تەھقىقلەر ئادەتى ئەردى). 34- ت مۇ.

Δ **ظريفانه** (زەرىفانە: غەلىتە، ئاجايىپ، قاملاشتۇرۇپ)

... ديب ظريفانه طريقه‌دا حواب بر يب دور (... دەپ، زەرىفانە تەرىقەدە جەۋاب بەرىپدۇر). 271- ت هە.

Δ**مستانه (مەستانە)**

فتوحى قلغه اى شاه شكرين لفظينك **گزك قيلغيل،**
لبينك يادى ده گلگون مى ايچيب مستانه بولميشمن.
- فتوحى.

فۇتۇھىي قۇلغا،ئى شاھ، شەكەرىن لەفزىڭ گەزەك قىلغىل،
لەبىڭ يادىدا گۈلگۈن مەي ئىچىپ مەستانە بولمىشمەن.

ئەي شاھ ، قۇل فۇتۇھىيغا شېرىن سۆزۈڭنى زاكۇسكا قىلىپ بەرگىن. لېۋىڭنى ئەسلەپ، گۈلرەڭ شاراب ئىچىپ، مەستلەرگە ئوخشاش يۇرىدىغان بولۇپ قالدىم. (قاراڭ:157 – ئە ئۇ م ت)

Δ**شاهانه:**

كلاه زرنى باشينك اوزره كوركاج اوتلوغ آهيمدين،

چكيب زرين علم باشيم اوزه شاهانه بولميشمن.
كۇلاهى زەرنى باشىڭ ئۈزره كۆركەچ، ئوتلۇق ئاھمەدىن،
چەكسەڭ زەررىن ئەلەم باشىم ئۈزە شاھانە بولمىشمەن.
بېشىڭدىكى ئالتۇن كۇلاھنى كۆركەچ، ئوتلۇق ئاھمەدىن
بېشىمغا ئالتۇن تۇغ تاقاپ، شاھلارغا ئوخشاش بولدۇم.
(قاراڭ:155 ـ ئە ئۇ م ت)

Δناگاه(توساتتىن):
قوتى بير بادام و ديريم گوشهء محراب ايدى،
عارت دين ايتى ناگاه بير بلاليق كوز و قاش.
قۇتى بىر باداموْ دەيرىم گۇشەئى مىھراب ئەدى،
غارەتى دىن ئەتتى ناگاھ بىر بەلالىق كۆزۈ قاش.
بالاخور كۆز بىلەن قاش توساتتىن دىنمنى بۇلاپ كەتكەچكە، بىر تال بادام ئوزۇقۇم، مەيخانىڭ بىر بۇلۇڭى مىھراب بولۇپ قالدى. (قاراڭ:80 ـ ئە ئۇ م ت)

Δ ناگاها" (ناگاھان: توساتتىن)
كينى دين سرعت بيله باردىم كورای ديب يوزينى،
ناگاها" آحتى يوزينى اول سغادت اخترى.
(كەينىدىن سۈرئەت بىلە باردىم كۆرەي دەپ يۈزىنى، ناگاھان ئاچتى يۈزىنى ئول سەئادەت ئەختەرى: « چىرايىنى بىر كۆرەي » دەپ، ئارقىسىدىن ئۇچقاندەك باردىم؛ ئۇ سائادەت يۇلتۇزى توساتتىن يۈزىنى ئاچتى). بىلال نازىم: 600- ئۇ ك ن.
Δ بى ناگاه // بيناكاه (بىناگاھ : تۇيۇقسىز؛ قاچان بولمىسۇن، خاھلىغانْ چاغدا)
ياد ايتار بولسام بى ناگاه اول پرى يوزلوك نى كيم،
كلبەم ايجره اولدمى اولتورسا گل زاريم كليب.

(ياد ئەتەر بولسام، بىناگاھ ئول پەرى يۈزلۈكىنىكىم،كولبەم ئىچرە ئولدەمى ئولتۇرسا گۈلزارىم كەلىپ: ئۇ پەرى يۈزلۈك گۈزەلنى قاچان يادىمغا ئالسام، ئۇ شۇ زامات ئاددى كەپەمگە كېلىپ ئولتۇرسا). ب. نازىم: 586- ئۇ ك ن.

Δ **تبركا"وتمنيا"** (تەبەررۇكەن ۋە تەمەننىيەن)

بو يارليغ نشان عالينى تبركا"وتمنيا" بو تاريخ حەعه كم و زياده قيلماى بغينه اوستيدن كوتاريب ثبت ايتيم (بۇ يارلىغ نىشانى ئالىينى تەبەررۇكەن ۋە تەمەننىيەن بۇ تارىخچەغە كەم ۋە زىيادە قىلماي، بىئەينىھى ئۈستىدىن كۆتەرىپ، سەبت ئەتتىم: ئەزىزلەش يۈزىسىدىن، مەزكۇر ئالىي پەرماننى بۇ تارىخ كىتابىغا ئەينەن كۆچۈرۈپ يېزىپ قويدۇم). 297- ت ھە.

بولاق سويينى شربت قيليب و تبركات ديب بيليب هر طر فيكا تبركا" اليب كتادور (بۇلاق سۈيىنى شۇربەت قىلىپ ۋە تەبەررۇكات بىلىپ، ھەر تەرەفىگە تەبەررۇكەن ئالىپ كەتەدور: تەۋەرۈك قىلىش يۈزىسىدىن، بۇلاق سۈيىنى شەربەت بىلىپ، تەرەپ ــ تەرەپلەرگە ئېلىپ كېتىشىدۇ).344- ت ھە.

ئۇندىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، يەنە « **عموما"** (ئومۇمەن)، **خصوصا"** (خۇسۇسەن)، **اساسا"** (ئاساسەن)، خواه ناخواه (خاھ ناخاھ)، خواهى (خاھى)، **خواها"** (خاھان)، **ظاهرا"** (زاھىرەن)، **عينا"** (ئەينەن)، باطنا" (باتىنەن)، **قصدا"** (قەسدەن)، **شكلا"** (شەكلەن)، **تسادفا"** (تەسادۇفەن)، **خفيانه** (خۇفيانه)، **شاهانه** ...» قاتارلىق بىرمۇنچە سۆزلەر ئۆز نۆۋىتىدە، تۈرلۈكچە ھەرىكەت ھالەتلىرىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىش قىلىپمۇ قوللىنىلىدۇ.

§4. ئورۇن ــ تەرەپ رەۋىشلىرى

ئورۇن ــ تەرەپكە مۇناسىۋەتلىك ھەرىكەت بەلگىسىنى

بىلدۇرىدىغان رەۋىشلەر « ئورۇن – تەرەپ رەۋىشلىرى » بولىدۇ. بىز ئۇچراشقان چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە كۆرۈلگەن ئورۇن – تەرەپ رەۋىشلىرىنىڭ مۇھىملىرى تۆۋەندىكىچە:

Δ **ايلكرى** (ئىلگەرى)؛ **اوستون** (ئۈستۈن)

همه وقت اوزلاريدين اوستون اولتورعوزوب قدمى نى ايلكرى قويمادى (ھەمە ۋەقت ئۆزلەرىدىن ئۈستۈن ئولتۇرغۇزۇپ، قەدەمنى ئىلگەرى قويمادى: سورۇنلاردا، ھەمىشە ئۆزىدىن يۇقىرى ئولتۇرغۇزدى؛ يۇرگەنده بولسا، قەدىمنى ئۇنىڭدىن ئىلگىرى قويمىدى). ت ئە. 183- چ ت..

Δ **ناری // نری** (نەرى)؛ **برى** (بەرى)

اول يراق ناری كتى (ئول يەراق نەرى كەتتى)؛ **برى كلينك ديب ايردى شاه** (بەرى كەلسۇن، دەپ ئەردى شاھ: پادىشاھ: « بېرى كېلسۇن » دېگەنىدى)، ك ت خ.

Δ **تاشقرى // تاشقارى**

مجرمى بيلان تاشقرى حيقيب ... باش لاريغه تاج اوستيلاريغه دواج يافتى (مەھرەمى بىلەن تاشقارى چىقىپ، ∴ باشلارىغا تاج، ئۈستىلارىغا دەۋاج يافتى: قوغدىغۇچىسى بىلەن تاشقىرى چىقتى،...بېشىغا شاھلىق تاجىنى تاقىدى، ئۈستىگە بولسا، پادىشاھلىق تونىنى كىيدى). 37- ت مۇ.

Δ **اندا** (ئاندا)

اوزون ساحينك دين اوزماسمن كونكول نى،

اياعينك قنده بولسه باشيم اندا.

(ئۇزۇن ساچىڭدىن ئۈزمەسمەن كۆڭۈلنى، ئاياغىڭ قانده بولسا، باشىم ئاندا: ئۇزۇن چېچىڭدىن كۆڭلۈمنى ئۈزمەيمەن؛ قەيەرگە قەدەم قويساڭ، مەن شۇ يەرگە باش قويىمەن). ئاتايى:

158- ئۇ ك ن.

Δ **موندا** (مۇندا)

حالا موندا كليب دور (هالا مۇندا كەلىپدۇر: هازىر مۇشۇ يەردە). 257- ت هە.

Δ **ايجكرى** (ئىچكەرى)

... **حسد عاليلارينى ايجكرى اليب كيريب ياتقوزوب قراشهرعه ... خط مانكدوردى** (... جەسەدى ئالىيلارىنى ئىچكەرى ئالىپ كىرىپ ياتقۇزۇپ، قارا شەھرغە ... خەت ماڭدۇردى: مۇبارەك مېيىتىنى ئىچكىرىگە ئەكىرىپ ياتقۇزدى،..قارا شەھەرگە خەت ئەۋەتتى). 260- ت هە.

§5. رەۋىشلەشكەن سۆز – ئىبارىلەر

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئەسلىدە ئىسىم، سۈپەت ۋە ئالماش سۆز تۈركۈمىگە تەۋە بولسىمۇ، ئەمەلىي ئىستېمالدا رەۋىش ئورنىدا ئىشلىتىلىدىغان ياكى مۇئەييەن قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى نەتىجىسىدە رەۋىشلىشىپ كەتكەن سۆز ۋە ئىبارىلەرخىلى كۆپ ئۇچرايدۇ. مۇھىملىرى دەپ تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ:

Δ **كيجەسى** (كېچەسى)

شول كيجەسى تونكانى كروهى تمام اوتوب بولدى (شۇل كەچەسى تۇنگانىي گۇرۇھى تەمام ئۆتۈپ بولدى: شۇ كېچىسى تۇڭگانلار قوشۇنى پۈتۈنلەي ئۆتۈپ بولدى). 268- ت هە.

كيجەسى سلطان **ديهقان حه ساده اسكى كييم لارنى كييب ...تجقيق لار عادتى ايردى** (كەچەسى سۇلتان دېھقانچە سادە، ئەسكى كىيىملەرنى كىيىپ ...تەھقىقلەر ئادەتى ئەردى: سۇلتاننىڭ كېچىسى دېھقانچە ئاددى – سادە كىيىملەرنى كىيىپ،... تەكشۈرۈپ ئېنىقلايدىغان ئادىتى بار ئىدى). 34- ت مۇ.

Δ **كوندوزى** (گۇندۇزى)

بازار ايجى برله كوندوزى خار و بى اعتبارليق برله يالاب كاشغرعه اليب مانكدى (بازار ئىچى بىرله، گۇندۇزى خار ۋە بىئىتىبارلىق بىرله يالاپ، كاشغەرغە ئالىپ ماڭدى: كۇپكۇندۇزدە، ئادەملەر جىق بازار ئىچى بىلەن يالاپ ئېلىپ مېڭىپ، خارلىغان هالدا، قەشقەرگە ئېلىپ ماڭدى). 278- ت هە.

Δ**دمى**(**دەمى، بىر دەم، شۇ هامان**)

ياد ايتار اولسام بناگاه اول پرى يوزلوكنى كيم،
كلبەم ايجره اول دمى اولتورسا گلزاريم كيليب.

ياد ئەتەر ئولسام بەناگاھ ئول پەرى يۈزلۈكنىكىم،
كۇلبەم ئىچرە ئول دەمى ئولتۇرسا گۇلزارىم كەلىپ.

ئۇ پەرى يۈزلۈكنى ئېسىمگە ئېلىشىم هامانلا، دەرهال هۇجرامغا كېلىپ، گۇلدەك ئېچىلىپ ئولتۇرسا ئىدى. (قارا: - 107 108 - ئە ئۇ م ت)

عشق آرا من من دمى بى محنت و عم بولماعان،
حانيدين محروم اولوب حانانغه محرم بولماعان.

ئىشق ئارا مەنمەن دەمى بىمىھنەتۇ غەم بولماغان،
جانىدىن مەھرۇم ئولۇپ، جانانغا مەھرەم بولماغان.

مۇھەببەت يولىدا بىر دەممۇ جاپاسىز، غەمسىز ئۆتمىگەن ئادەم پەقەت مەن؛ چىنىدىن مەھرۇم بولۇپ، جانانغا يېقىنلىشالمىغانمۇ مەن. (قارا:110 - ئە ئۇ م ت)

Δ **ييلى** (يىلى)؛ **فصلى** (فەسلى)

اط ييلى ماه شوال اون يتەسى چهارشنبه كونى عقرب فصلى ايدى ... اقسو زمينى دا بر قرار اولدى (ئات يىلى ماهى شەۋۋال ئون يەتەسى، چاهارشەنبە كۈنى، ئەقرەب فەسلى ئەدى ... ئاقسۇ زەمىنىدە بەرقەرار ئولدى: ئۇ چاغ ئات يىلى، شەۋۋال ئىيى

(ھىجرىيە 10 – ئاي) نىڭ ئون يەتتىچى كۈنى چارشەنبە ئىدى،... ئاقسۇ زىمىنىگە كېلىپ چۈشتى). 268-، 269- ت ھە.

Δ **كونى** (گۈنى)

ماه شريف رمضان **يكيرمه يته‌سى پنجشنبه كونى عالم دين كتى**

(ماھى شەرىف رەمەزان يىگىرمە يەتەسى پەنجىشەنبە گۈنى ئالەمدىن كەتتى: شاراپەتلىك رامزان ئىيىنىڭ يىگىرمە يەتتىسى، پەيشەنبە كۈنى ئالەمدىن كەتتى). 284- ت ھە.

Δ **دمادم(ده‌ماده‌م: ده‌ممۇده‌م)**

بو دمادم آهيم افشا ايلار اول آى عشقينى،

صبحى نينك پات پات دمى آنداقكى ايلار مهر فاش.

بۇ دەما – دەم ئاھىم ئىفشا ئەيلەر ئول ئاي ئىشقىنى،

سۇبھىنىڭ پات – پات دەمى ئانداقكى ئەيلەر مىھر فاش.

خۇددى تاڭ سەھەرنىڭ سەلكىن شامىلى قۇياشنىڭ چىقىشىدىن بەشارەت بەرگەندەك، تىنىمسىز چىقىۋاتقان بۇ ئاھىم ئۇ ئاينىڭ ئىشقىنى ئاشكارىلاپ تۇرىدۇ. (قاراڭ:80 – ئە ئۇ م ت)

Δ **دمبدم** (دەمبەدەم)؛ **ساعت بساعت** (سائەتبەسائەت):

دمبدم ساعت بساعت مى نى كلتور نوش ايتاى،

صبحى شام بلكى دوام اوتكوزماين ايامه توت.

(دەمبەدەم، سائەتبەسائەت مەينى كەلتۇر نۆش ئەتەي، سۇبھى، شام بەلكى دەۋام ئۆتكۈزمەيىن ئەييامە تۇت: شاراپنى نەچچە كۈنگىچە سائەتمۇ سائەت، دەممۇدەم ئەتىگەندىن كەچكىچە، ئۇزۇلدۇرمەي تۇتقىنكى، مەن ئىچىۋېرەي). نازىم: 590- ئۇ ك ن.

فرقتينك دا اى پرى تن كويدى و حان ييغلادى،

دمبدم خود قايغودين ايكى كوزوم قان ييغلادى.

(فۇرقەتىڭدە ئەي پەرى، تەن كۆيدى ــ يۇ جان يىغلادى، دەمبەدەم خۇد قايغۇدىن ئىكى كۆزۈم قان يىغلادى: ئى، پەريدەك گۈزەل! پىراقىڭدا تېنىم كۆيدى، جېنىم يىغلىدى؛ ئايىغى ئۈزۈلمەس قايغۇدىن ئىككى كۆزۈم قانلىق ياش تۆكتى). سەككاكىي: 208- ئۇ ك ن.

Δ **منزل بمنزل** (مەنزىل بەمەنزىل)

منزل بمنزل يوروب اقسودين تورت منزل يايدى ديكان منزلغه باريب نزول احلال قيلدى (مەنزىلبەمەنزىل يۈرۈپ، ئاقسۇدىن تۆرت مەنزىل « يايدى » دەگەن مەنزىلغە بارىپ، نۇزۈلى ئىجلال قىلدى: مەنزىلمۇمەنزىل يۈرۈپ، ئاقسۇدىن ئارىلىقى تۆرت مەنزىل كېلىدىغان « يايدى » دېگەن يەرگە تەنتەنە بىلەن چۈشتى). 262- ت هه.

Δ**در بدر (دەر بەدەر: ئىشكمۇ ئىشك)**

نگارا اشتياقينك ده ضعيف و ناتوان بولدوم،
همیشه دربدر عالم آرا بيخانمان بولدوم.

نىگارا، ئىشتىياقىڭدا زەئىفۇ ناتەۋان بولدۇم،
ھەمىشە دەر ــ بەدەر ئالەم ئارا بىخانۇمان بولدۇم.

ئەي نىگار، ئىشتىياقىڭدا زەئىپ ۋە كۈچسىز بولۇپ قالدىم؛ جاھاندا ھەمىشە ئىشكمۇ ئىشىك يۈرىدىغان، ئۆي ــ ماكانسىز بىر ئاققۇن بولۇپ قالدىم. (قاراڭ:625 - 626 ــ ئە ئۇ م ت)

ئۇندىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قوليازمىلاردا، يەنە « **كوحه به كوحه** » (كوچا به كوچا)، « **شهر به شهر** » (شەھر به شەھر)، « **كنت به كنت** » (كەنتبه كەنت)، « **اوى به اوى** » (ئۆيبه ئۆي)، « **سنه به سنه** » (سەنه بەسەنە)، « **شام و صحر**» (شامۇ سەھەر: ئەتىگەن ــ ئاخشام)، « **كيجه و كوندوز** »

(كەچەيۇ گۈندۈز)، « تون و گون » (تۈنۈگۈن) ... قاتارلىق رەۋىشلەشكەن سۆز ــ ئىبارىلەرمۇ ئۇچرايلا تۇرىدۇ.

§6. رەۋىش ياسىغۇچى قوشۇمچىلار

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، تۆۋەندىكىدەك قوشۇمچىلار رەۋىش ياسايدۇ:

Δ - **لاپ// -لاب** (-لاپ//-لەپ)

فيضى كثرتيدين مولانا طنبورنى تاشلاب يغلاب بيهوش بولدى (فەيز كەسرەتىدىن مەۋلانا تەنبۇرنى تاشلاپ، يىغلاپ بىھۇش بولدى: قانتىق ھاياجانىنىڭ پەيزىدىن، مەۋلانا قولىدىكى چېلىۋاتقان تەمبۇرنى تاشلاپ، يىغلاپ ھۇشىدىن كەتتى). 22- ت مۇ.

ھر آدم نينك خواه تولا و خواه آز زمينى بولسون حيزالاب فونك لاب كملاب مساحت قيليب... دفترعه آلدى (ھەر ئادەمنىڭ خاھ تولا ۋە خاھ ئاز زەمىنى بولسۇن، چىزالاپ، فۇكلاپ، كەملەپ مەساھەت قىلىپ... دەفتەرغە ئالدى: ھەربىر ئادەمنىڭ مەيلى ئاز ۋە مەيلى جىق بولسۇن، ئىلكىدە بار زېمىننى مېترلاپ، پۇكلاپ ياكى كەملەپ، دەپتەرگە خاتىرىلىدى). 308- ت ھە.

انار گلى ديك ياريم،
خنه گلى ديك ياريم.
بيرينك گل بيرينك عنچه،
تال لاب اوزگوديك ياريم.
ئانار گۈلىدەك يارىم،
خىنە گۈلىدەك يارىم.
بىرىڭ گۈل، بىرىڭ غۇنچە،
تاللاپ ئۈزگۈدەك يارىم.

ئانار گۈلىدەك يارىم، خىنە گۈلىدەك يارىم؛ بىرسى گۈل، بىرسى

گویاکی غۇنچه بولۇپ، تاللاپ تۇرۇپ ئۇزگىدەك يارىم.(قارا: 315 – ئە ئۇ م ت)

Δ - داب// - داپ

تولا آدم لار حوماقداب اولتوروب قويوبدور (تولا ئادەملەر چوماقداپ، ئۆلتۇرۇپ قويۇپدۇر: نۇرغۇن ئادەملەر چوماقداپ ئۇرۇپ، ئۆلتۇرۇپ قويۇپتۇ). 305- ت هه.

Δ - حه// - چه

آزعه آزچه تولاعه تولاچه آق قرا آشليق و سمان قويوب دفترعه آلدی (ئازغه ئازچه، تولاغا تولاچه، ئاق – قارا ئاشلىق ۋە سامان قويۇپ، دەفتەرغه ئالدی: ئازغا ئازچه، جىققا جىققچه قىلىپ، ئاق – قارا ئاشلىق ۋە سامان ئالۇاڭ قويۇپ، دەپتەرگه يېزىۋالدی). 308- ت هه.

كونكلومدين و تيليمدين كيلكانچه و قلميم و ايلكيم دين قوت فهم قيلغانچه اول حضرتقه... شاكرد كا داعی اوزومنی مشرف قيلديم (كۆڭلۇمدىن ۋە تىلمىدىن كەلگەنچە ۋە قەلەمىم ۋە ئىلكىمدىن قۇۋۋەت فەھم قىلغانچە ئول ھەزرەتقە... ئۆزۈمنى مۇشەررەف قىلدىم : كۆڭلۇمدىن ۋە تىلمىدىن كەلگىنىچە، قەلىمىم ۋە قولۇم قۇۋۋىتىنىڭ يار بېرىشىچە ئۇ ھەزرەتكە ئۆزۈمنى شاگىرت قىلدىم ۋە بۇنىڭ بىلەن ئۆزۈمنى بەختلىك ۋە شادمان بىلدىم). نەۋائىي: 35- م ل.

بر مرتبه تصرف قيلغانلاريجه قراماى... (بىر مەرتەبە تەسەررۇف قىلغانلارچە قاراماي...: بىر قېتىملا بىللە بولغىنىچە، كېيىن پەقەت قارىماي،...). 257- ت هه.

Δ - اب// - وب//- يب (- ئاپ //- ئەپ، - ئۇپ//- ئۈپ //- ئىپ)

يورت تينجاقاب بولغونجه ديهقانجيليق قيليب كون اليب

تورسانكلار (يۇرت تىنجاقاپ بولغۇنچە دېھقانچىلىق قىلىپ، گۇن ئالىپ تۇرساڭلار: يۇرت تىنچىپ بولغىچە، دېھقانچىلىق بىلەن كۇن كۆچۈرۈپ تۇرساڭلار). 296- ت هه.

ايلكرى يورت سوراب و حكومت قيليب اوتكان وزير امراء و اميرلارعه نسبى عايددور (ئىلگەرى يۇرت سوراپ ۋە ھۆكۈمەت قىلىپ ئۆتكەن ۋەزىر، ئۇمەرائ ۋە ئەمىرلەرغە نەسەبى ئايددۇر: نەسەب ــ شەجەرەسى بۇرۇن يۇرت سوراپ، ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈپ ئۆتكەن ۋەزىر، بەگ ۋە ئەمىرلارغا تۇگەللىنىدۇ). 296- ت هه.

بيزنى اختيارلاريميزعه قويماى اوزلاريكا اولوغ قيلغانى راست بيزلار قورقوب اولوغ بولدوق (بىزلەرنى ئىختىيارلارىمىزغا قويماي، ئۆزلەرىگە ئۇلۇغ قىلغانى راست. بىزلەر قورقۇپ ئۇلۇغ بولدۇق: بىزنى ئۇنىمىغىنىمىزغا ئۇنىماي، ئۆزلىرىگە باشلىق قىلىۋالغىنى راست. بىز جېنىمىزدىن قورقۇپ، باشلىق بولدۇق). 305- ت هه.

عونجه//-قونجه//-كونجه

تافشۇروق الغونجه فرصت **بولماي تفرقەليق** واقع **اولوب دور** (تاپشۇرۇپ ئالغۇنچە فۇرسەت بولماي، تەفرىقەلىق ۋاقىئ ئولۇپدۇر: تاپشۇرۇپ ئېلىپ بولغىچە ئارىلىقتا، قاچ ــ قاچ بولۇپ كېتىپتۇ) 286- ت هه.

آرتوحونك عه بارعونجه چكمانيم نى سايه اتيم،

سايەسى دا اوزوم ياتيب سن ياريم نى ياد اتيم.

(ئارتۇچۇڭغا بارغۇنچە چەكمەنىمنى سايە ئەتتىم، سايەسىدا ئۆزۈم ياتىپ، سەن يارىمنى ياد ئەتتىم: ئارتۇشۇڭغا بارغۇنچە چەكمەنىمنى سايەتتىم، سايىسىدا ئۆزۈم ياتىپ سەن يارىمنى ياد ەتتىم). 88- ك ت خ.

كشى و صال تونى يارى برله ياتقونجه،

حمالى شمعى عه قيلسون نظر تانك اتقونجه .

نوائى اهل فنا ديرى خرقه‌سين خوش توت،

اوزونك نى زهد و ريا مجمعى عه قاتقونجه.

(كىشى ۋسال تۇنى يارى بىرله ياتقۇنچه، جەمالى شەمئىغه قىلسۇن نەزەر تاڭ ئاتقۇنچه؛ نەۋائىي، ئەھلى فەنا دەيرى خىرقەسىن خۇش تۇت، ئۆزۈڭنى زۇھدۇ رىيا مەجمەئىغه قاتقۇنچه: ئى، نەۋائىي! ئۆزۈڭنى رىياكار سوپىلار سېپىگه قېتىۋەتكىچه، ئۆزلۈكنى يوقاتقۇچىلار تونىغا ئورنۇالغىنىڭ ياخشى) نەۋائىي:300- ئۇ ك ن .

∆- ى (-ئى)//- سى

كوندوزى كيلديلار و شول كيجه‌سي روانه بولديلار(گۇندۇزى كەلدىلەر ۋە شۇل كەچەسى رەۋانە بولدىلار: كۇندۇزى كەلدى ۋە شۇ كېچىسى كېتىشتى) 69- ك ت خ.

هر كونلوكى بله چقه‌لارى برله حيقيب سير تماشاه‌لار...قيليب يانيب كيلور ايدى(هەر كۇنلۇكى بالا ـ چاقالارى بىرله چىقىپ، سەير ـ تاماشاهلار...قىلىپ يانىپ كەلۇر ئەدى: هەر كۇنلۇكى بالا ـ چاقىلىرى بىلەن چىقىپ، سەيلە ـ تاماشالار قىلىپ، يېنىپ كېلەتتى). 273- ت هه.

هر دوشنبه پنجشنبه كونلارى كلا و نجه قوى لارنى اولتوروب كنكرو نذرنذورات لارنى قيليب غريب مستحق **لارعه بريب دعاسينى الور ايدى** (هەر دۇشەنبە، پەنجشەنبە گۇنلەرى، كالا ۋە نەچە قويلارنى ئۆلتۇرۇپ، كەڭرۇ نەزىر ـ نۇزۇراتلارنى قىلىپ، غەرىب مۇستەھەقلەرغە بەرىپ، دۇئاسىنى ئالۇر ئەدى: هەر دۇشەنبە ۋە پەيشەنبە كۇنلىرى نەچىلىگەن قوي ـ كاللارنى ئۆلتۇرۇپ،

كەڭرى نەزىر ـ چىراغ قىلىپ، غېرىپ ـ غۇرۇالارغا يېگۈزۈپ، ئۇلارنىڭ دۇئاسىنى ئالاتتى). 277- ت هه.

Δ ـلار (-لار//-لەر)

بو مدت ته كيجه‌لار اوردو كردنى احتياط قيليلور ايدى خندق قازيلور ايدى خندق بولماغان يردا شاخ توتولور ايدى(بۇ مۇددەتتە، كەچەلەر ئوردۇ گەردنى ئىھتىيات قىلىلۇر ئەدى؛ خەندەق قازىلۇر ئەدى؛ خەندەق بولماغان يەردە، شاخ تۇتۇلۇر ئەدى: بۇنداق چاغدا، ئوردا ئەتراپى تولىمۇ ئېھتىيات بىلەن قوغدىلاتتى؛ ئوردىنى چۆرىدەپ خەندەك قېزىلاتتى؛ خەندەك بولمىغان يەرلەرگە شاخ تۇتۇپ، توساق قىلىناتتى) بابۇر: ب ن 337- چ ت .

هوا سى بسيار متعفن **دور كوزلار بيزكاك كوب بولور انداق روايت قيلديلار كيم چوپچوق بيزكاك بولغاندور**(ھەۋاسى بىسيار مۇتەئەففەندۇر. كۆزلەر بەزگەك كۆپ بولۇر. ئانداق رىۋايەت قىلدىلەركىم، چوپچوق بەزگەك بولغاندۇر: ھاۋاسى تولىمۇ بۇلغانغان. كۆزدە، بەزگەك كېسىلى كۆپ بولىدۇ. « قۇشقاچ بەزگەك بولغان » دېگەن رىۋايەت بار) ب ن 316- چ ت.

Δ- أ (-ئان//- ئەن)

اباو احدادلار يميزدين قالغان شجره مباركه طيبه لار الآن موجوددور تبركاً و **تمنياً باردور**(ئەبە ـ ئەجدادلارىمزدىن قالغان شەجەرەئى مۇبارەكەئى تەييىبەلەر ئەلئان مەۋجۇددۇر، تەبەررۇكەن ۋە تەمەننىيەن باردۇر: ئاتا ـ بوۋىلىرىمزدىن قالغان مۇبارەك نەسەب شەجەرىمىز ھېلىھەم بار، تەۋەرۈك قىلىپ ساقلاۋاتىمىز) م.سايرامي: 296- ت هه.

ΔΔ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئەرەب تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان مەزكۇر« - **ئان//- ئەن** » قۇشۇمچىسىلىق « ذاتاً »

(زا:تەن)، « انا »(ئا:نەن)، « نورا »(نۇرا//نۇرەن) كەبى ياسالما رەۋىشلەر ناھايىتى كۆپ قوللىنىلىدۇ. بۇلارنىڭ بەزىلىرىنى رەۋىشلەرنىڭ مۇناسىۋەتلىك تۈرلىرى ئىچىدە كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىز ئۈچۈن، بۇ يەردە قايتا توختالمىدۇق.

كۆنۈكمە14:

1- رەۋىش دېگەن نېمە؟ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى رەۋىش سۆز تۈركۈمى ئۆزلىرى ئىپادىلىگەن كونكرېت ئۇقۇمغا ئاساسەن قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟ ئۇلار قايسىلار؟ ھەر بىر تۈر ئۈچۈن بىردىن جۈملىلىك مىسال كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈڭ.

2- تۆۋەندىكى نەسرىي ۋە نەزمىي جۈملىلەرنى تەرجىمە قىلىڭ، ئاندىن ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى ۋاقىت رەۋىشلىرىنى ئايرىپ چىقىپ ئىزاھلاڭ:

‹ 1 › ئۆزھال مۇقامىكى، ئەلھال مۇغەننىلەرغە مەئلۇمدۇر؛

‹ 2 › ئەمما بۇ فەننىڭ پىر ئۇستادلارى كىملەردۇر كۆپ مۇغەننىلەرغە ھەنۇز نامەئلۇمدۇر؛

‹ 3 › بىلئاخىر خانۇ لامەقامنى تاشتەمۇر مىرزا ئاقسۇغا ئالىپ كەلسە، ئەمىر بولاجىغە مۇلاقات قىلدى؛

‹ 4 › بىلئاقىبەت ئول ئىمامى ھەقگۈيىنى ئۆزلەرى بىنا قىلغان مەدرەسىلەرنىگە چەھار مىخ قىلىپ مىخلاپ قويۇپ، نەچە كەچە ـ گۈندۈز ئەزابلارنى قىلدى؛

‹ 5 › « ئەلئان سەكسەن بىر ياشغا كىردىم » دەپ مەئلۇم قىلغان؛

‹ 6 › ئەزەل لەۋھىغە يازمىش بۇ سىفەت ئاۋارەلىغ شەرھىن، داغى ئىشق ئوتى قويمايدۇر مەنىڭ ھەم ئىختىيارىمغا؛

‹ 7 › ئول بىرىنىڭ بۇ بىر بىلە ھەمانچە تەكەللۇم ۋە گۈفتارى بار؛

‹ 8 › ئاخىر ئەجەل يەقاسىدىن ئالۇر بەرمەيىن ئەمان، ئولگۈن پۈتەر كەمى تۈگەر ئەرمانى ئولزەمان؛

‹ 9 › كۆرۈشۈپ ئارام ئالغاندىن سوڭ مەنسەبدارلارغا ئەرزە مەئلۇم قىلدى؛

‹ 10 › ئانقەرىب چىنگىز قائان ئۇمەرا نويانلارىدىن جەتە نويانىنى نەچە تۈمەن ئادەم بىرلە كۈشلۈكىنىڭ ئۈستىگە ئەبەردى؛

‹ 11 › سايرامنىڭ ھاكىمى قەدىمۇل ئەييام ئاقسۇ، كۈچانىڭ ھاكىمى بىرلە جەرەكە ۋە مەرتەبەدە بەرابەر ئەدى؛

‹ 12 › گاھا بىرەر فىيالە مەيى راھ بىرلە روھى فەرەھئەفزالىق ۋە نەشاتى بەزمئارالىق كۆرگۈزۈر ئەدى.

3- دەرىجە ــ مىقدار رەۋىشلىرى دېگەن نېمە؟ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا كۆپ ئىشلىتىلىدىغان دەرىجە ــ مىقدار رەۋىشلىرىدىن « ئەسرۈ، بىسيار، بەسى، ئەندەكى، سەھل، ئانەن فەئانەن، تەمامەن » لەرنى ئىشلىتىپ، بىرىدىن ئىككىنچە جۈملە تۈزۈڭ.

4- تۆۋەندىكى نەسرىي ۋە نەزمىي جۈملىلەرنى تەرجىمە قىلىڭ، ئاندىن ئاستى سىزىلغان سۆزلەرنىڭ قايسى تۈر رەۋىشلەر ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىڭ:

‹ 1 › قونۇچى مۇسافىر سۈرەتىدە بولۇپ، سەھرا ياقالاردىكى ئۆيلەردە غەرىبانە قونار ۋە بۇ رەۋىش بىلەن ئەمەلدارلارنىڭ رەئىيەلەرغە زۇلم ــ سىتەم قىلغان ئىشلەرنى تەھقىقلەر ئادەتى ئەردى؛

‹ 2 › كەيىندىن سۈرئەت بىلە باردىم كۆرەي دەپ يۈزىنى، ناگاھان ئاچتى يۈزىنى ئول سەئادەت ئەختەرى؛

‹ 3 › ياد ئەتەر بولسام بىناگاھ ئول پەرى يۈزلۈكىنىكىم، كۈلبەم ئىچرە ئولدەمى ئولتۈرسا گۈلزارىم كەلىپ؛

‹ 4 › بۇ يارلىغى نىشانى ئالىينى تەبەررۇكەن ۋە تەمەننىيەن بۇ

تارىخچەغە كەم ۋە زىيادە قىلماي بىئەينىھى ئۇستىدىن كۆتەرىپ سەبت ئەتتىم؛

5- چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا كۆپ ئىشلىتىلىدىغان ئورۇن — تەرەپ رەۋىشلىرىدىن « ئىلگەرى، ئىچكەرى، تاشقارى، ئاندا، مۇندا » لارغا بىردىن ئىككىنچە جۈملە تۈزۈپ چۈشەندۈرۈڭ.

6- تۆۋەندىكى نەسرىي ۋە نەزمىي جۈملىلەرنى تەرجىمە قىلىڭ، جۈملە تەھلىلى يۈرگۈزۈڭ، ئاندىن ئاستى سىزىلغان سۆزلەرنىڭ قانداق قىلىپ رەۋىشلىشىپ كەتكەنلىكىنى شەرھلەڭ:

‹ 1 › شۇل كەچەسى تۇنگانىي گۈرۈھى تەمام ئۆتۈپ بولدى؛

‹ 2 › بازار ئىچى بىرلە گۈندۈزى خار ۋە بىئىتىبارلىق بىرلە يالاپ، كاشغەرغە ئالىپ ماڭدى؛

‹ 3 › ماھى شەرىف رەمەزان يىگىرمە يەتەسى پەنجشەنبە گۈنى ئالەمدىن كەتتى؛

‹ 4 › دەمبەدەم، سائەتبەسائەت مەينى كەلتۈر نۆش ئەتەي، سۇبھى شام بەلكى دەۋام ئۆتكۈزمەيىن ئەييامە تۇت؛

‹ 5 › فۇرقەتىگدە ئەي پەرى تەن كۆيدىيۇ جان يىغلادى، دەمبەدەم خۇد قايغۇدىن ئىكى كۆزۈم قان يىغلادى.

7- چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا كۆپ قوللىنىلغان رەۋىش ياسىغۇچى قوشۇمچىدىن ئۇچنى كۆرسىتىڭ ۋە ئۇلار بىلەن بىردىن ئىككىنچە مىسال تۈزۈپ، چۈشەندۈرۈڭ.

بەشىنچى باب سان

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىمۇ، ئادەم ۋە شەيئىلەرنىڭ ھېسابىنى، رەت تەرتىپىنى ۋە نومۇرلۇق بەلگىسىنى بىلدۈرىدىغان سۆز

تۇركۈمى « سان » دېيىلىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ئەسەرلەردە، قەدىمكى ۋە ھازىرقى ئۇيغۇر تىللىرىدا ئىشلىتىلىۋاتقان ئەنئەنىۋى سانلاردىن باشقا، خېلى بىر بۆلەك ئەرەبچە ۋە قىسمەن پارسچە سانلارنىڭمۇ ئۆزلەشتۈرۈپ ئىشلىتىلگەنلىكى كۆرۈلىدۇ.

§1. ئاددىي سان ۋە مۇرەككەپ سان

△بىرلا سۆزدىن تۇزۇلگەن سان « ئاددىي سان » بولىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، **بير//بر** (بىر 1)، **ايكى** (ئىكى 2)، **اوچ**(ئۈچ 3)، **تورت**(تۆرت 4)، **بيش//بش** (بەش 5)، **التە//التى** (ئالتە//ئالتى 6)، **يتە //يتى** (يەتە//يەتى 7)، **سيكيز//سكيز** (سەكىز 8)، **توقوز** (توقۇز9)، **اون** (ئون 10)، **يكيرمە //ييگيرمە**(يىگىرمە 20)، **اوتوز** (ئوتۇز 30)، **قرق** (قىرىق 40)، **ايليك//اليك** (ئەللىك 50)، **التميش**(ئالتمىش 60)، **يتميش** (يەتمىش 70)، **سكسان//سكسن** (سەكسەن 80)، **توقسان** (90)، **يوز** (يۈز 100)، **مينك** (مىڭ 1000)، **ميليون//مليون** (مىليون 1000000) قاتارلىق ئەنئەنىۋى ئۇيغۇرچە سانلاردىن باشقا، واحد (ۋاھىد١)، اثنان (**ئىسنەن٢**)، ثلاثە (**سەلاسە٣**)، اربعە (**ئەربەئە٤**)، خمسە (**خەمسە٥**)، ستە (**ستتە٦**)، سبعە (**سەبئە٧**)، ثمانى// ثمانيە (**سە:مەنى// سەمە:نىيە٨**)، تسعە (**تسئە٩**)، عشر//عشرە (**ئەشر //ئەشەرە١٠**) ،عشرون //عشرين (**ئىشرۇن// ئىشرىن٢٠**)، ثلاثون// ثلاثين (**سەلەسۇن// سەلەسن٣٠**)، اربعون// اربعين (**ئەربەئۇن//ئەربەئن ٤٠**)، خمسون// خمسين (**خەمسۇن //خەمسن ٥٠**)، ستون // ستين (**ستتۇن //ستتمن٦٠**)، سبعون// سبعين (**سەبئۇن//سەبئن٧٠**)، ثمانون //ثمانين (**سەمە:نۇن// سەمە:نمن٨٠**)، تسعون// تسعين

(**تسۇن// تسىئن۰۹۰**)، **مائە // مائەَ (مىئە //مىئەتۇن۰۱۰۰)**، **الق(ئەلق۰۰۰۱**) دېگەنگە ئوخشاش ئەرەبچە ئاددىي سانلار ۋە **يك(يەك 1)**، **دو (دۇ 2)**، **سە(3)**، **چھار(چەھار//چاھار 4)**، **پنج(پەنج 5)**، **شش(شش 6)**، **ھفت(ھەفت 7)**، **ھشت(ھەشت 8)**، **نە (نوھ 9)**، **دە(دەھ 10)**، **بيست(بىيست 20)**، **سى (سى 30)**، **چھل(چىھل 40)**، **پنجاە(پەنجاھ 50)**، شصت (**شەست 60)**، **ھفتاد(ھەفتاد 70)**، **ھشتاد (ھەشتاد 80)**، **نود (نەۋەد 90)**، **صد(سەد 100)**، **ھزار(ھەزار 1000)** قاتارلىق پارسچە ئاددىي سانلارمۇ قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ.

Δمۇرەككەپ سان دېگىنىمىز بولسا، ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق ئاددىي سانلارنىڭ مۇئەييەن قائىدە بويىچە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان سانلارغا ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن، **اون اوج** (ئون ئۈچ)، **يكيرمە ايكى** (يىگىرمە ئىكى)، **مينك بر** (مىڭ بىر)، **سكسان توقوز** (سەكسەن توقۇز)، **اوج يوز و توقوز** (ئۈچيۈز ۋە توقۇز)، **قرق و يتى** (قىرىق ۋە يەتتى)، **التميش و التە** (ئالتمىش ۋە ئالتە) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

Δچاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە، ئۇيغۇر زىيالىيلىرى تىل بىلىملىرى جەھەتتە، ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگىنىپ يەك تىللىق بولۇشنىلا ئەمەس، بەلكى ئەرەبچە ۋە پارسچە بويىچىمۇ يۇقىرى سەۋىيىلىك بولۇپ، كۆپ تىللىق بولۇشنى ئەملگە ئاشۇرغانلىقى ئۈچۈن، ئەسەر يازغۇچىلار سۆز – كەلىمىلەرنى ئىشلىتىشتە، ھەتتا سان – ساناقلارنى ئىشلىتىشتىمۇ ئۆز خاھىشى بويىچە ئىش كۆرگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

رمضان **ايى تاريخ سكيز يوز توقسان توقوزدا فرغانە ولايتى دە اون ايكى ياشتە پادشاە بولدوم** (رەمەزان ئايى، تارىخ سەكسەن يۇز توقسان توقۇزدا، فەرغانە ۋىلايەتىدە، ئون ئىكى ياشتا پادىشاھ بولدۇم: ھىجرىيە تارىخى بويىچە، 899 – يىلى رامىزان ئېيىدا،

پەرغانە ۋىلايىتىدە، ئون ئىككى ياشتا پادىشاھ بولدۇم). بابۇر: ب ن . 308- چ ت.

سنه سبع و تسعمائة **محاصره امتدادی اوزاق تارتتی** (سەنە سەبئۇن ۋە تىسئە مىئەتۇن مۇھاسىرە ئىمتىدادى ئۇزاق تارتتى: ھىجرىيە 907 – يىلى ئىدى، مۇھاسىرە قىلىش ۋاقتى ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ كەتتى). ب ن. 344- چ ت .

يتميش كا يتيب دورمن اغزيمدا تيشيم يوق،

هفتاد دو ملت ايلى كا ايمدى ايشم يوق.

(يەتمىشكە يەتىپ دۇرمەن ئاغزىمدا تىشىم يوق، ھەفتاد دۇ مىللەت ئەلگە ئەمدى ئىشىم يوق: يېشىم يەتمىشكە يېتىپتۇ، ئاغزىمدا چىشلىرىممۇ قالمىدى. ئەمدى، خەلقئالەمگە ھېچ پايدام يوق) زەللىلى: 308- ئۇ ك ن .

يالغوز ايماس لطفی كيم اول گل اوجون،

ناله و فر ياد قيلور صد هزار.

(يالغۇز ئەمەس لۇتفىيكىم، ئول گۈل ئۈچۈن، نالەيۇ فەرياد قىلۇر سەد ھەزار: ئۇ گۈل ئۈچۈن يالغۇز مەن لۇتفىيلا ئەمەس، بەلكى يەنە يۇزمىڭلىغان ئاشىقلار نالە – پەريات قىلماقتا). لۇتفى 238- ئۇ ك ن.

§2. سانىنىڭ مورفولوگىيىلىك تۈرلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىمۇ، سانلار ئۆزلىرىنىڭ مورفولوگىيىلىك ئۆزگىچىلىكى ۋە جۈملىدە سۆز – كەلىمىلەر بىلەن بىرىكىپ كېلىش جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرى بويىچە، ئادەتتە « ساناق سان »، « تەرتىپ سان »، « مۆلچەر سان »،

« كەسىر سان »، « تەقسىم سان » ۋە « كىشىلىك سان » دېگەندەك گراماتىك تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

1.2. ساناق سان

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ئاددىي ۋە مۇرەككەپ سان (بۇ ئۇقۇم خېلى بىر بۆلەك ئەسەرلەردە، « تۈپ سان ۋە قوشما سان » دەپمۇ ئاتالماقتا) لارنىڭ ئەسلىي شەكلى ساناق سان ھېسابلىنىدۇ. ساناق سانلار ئادەتتە، سۆز ـ جۈملىلەردە ئاساسەن ئېنىقلىغۇچى، بەزىدە بولسا، خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بىش مىنك ئادم طيارلاب **قرا يغاج او چقرا ديكان موضعه كا جيقيب اوروشتى** (بەش مىڭ ئادەم تەييارلاپ، « قارا ياغاچ ئۈچقارا » دەگەن مەۋزۇسىغا چىقىپ ئۇرۇشتى: بەش مىڭ ئادەم تەييارلاپ، « قارا ياغاچ ئۈچقارا » دېگەن يەردە روبىرو بولۇپ، جەڭ قىلدى). 265- ت ھە.

دركاه حق نينك اولوغى اوج يوز دور(دەرگاھى ھەقنىڭ ئۇلۇغى ئۈچ يۈزدۇر: ئاللاھنىڭ دەرگاھىغا تالىق ئۈچ يۈز ئۇلۇغ زات بار) 281- ت ھە.

Δ ساناق سانلار ئىسىم رولىدا كەلگەندە بولسا، خۇددى ئىسىملارغا ئوخشاشلا تۈرلىنىپ، جۈملىنىڭ باشقا بۆلەكلىرىمۇ بولالايدۇ. مەسىلەن:

غمر لارى سكسن بش غه يتى(ئۆمرلارى سەكسەن بەشغە يەتتى: يېشى سەكسەن بەشكە يەتتى).283- ت ھە.

2.2. تەرتىپ سان

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، تەرتىپ سانلار ئومۇمەن « - **نجى**//

-ينجى//ونجى » قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن شەكىللىنىدۇ ۋە جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ايكينجي اوغلى حق قلى بيك هم امير لشكر ايدى (ئىككىنچى ئوغلى ھەققۇلى بەگ ھەم ئەمىرى لەشكەر ئەدى: ياقۇب بەگنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ھەققۇلى بەگمۇ قوماندان ئىدى) 291- ت ھە .

بو طريقه دا ينه بر پير مرشيدنى ايكينجي مرتبه كورماديم و تافماديم (بۇ تەرىقەدە يەنە بىر پىر – مۇرشىدنى ئىككىنچى مەرتەبە كۆرمەدىم ۋە تافمادىم). 342- ت ھە.

تاريخ هجرى نينك اوتوز اوجونجي ييلى (تارىخى ھىجرىيىنىڭ ئوتۇز ئۈچۈنچى يىلى: ھىجرىيە تارىخى بويىچە، 33 – يىلى) 374- ت ھە.

شو فونك خان نينك اونونجي يىلى (شوفۇڭ خانىنىڭ ئونۇنچى يىلى: شىيەنفېڭ خانىنىڭ ئونىنچى يىلى) 313- ت ھە.

Δچاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە، ئۆزلەشتۈرۈپ قوللىنىلغان ئەرەبچە ۋە پارسچە تەرتىپ سانلارمۇ ئۇچرايلا تۇرىدۇ. مەسىلەن:

اولزمانه‌داكى مريد مخلصى لارى بو امام جعفر ثانى ايكان ديكان بولغايلار (ئول زەمانەدەكى مۇرىد – مۇخلىسلارى : « بۇ ئىمام جەئفەر سانىي ئەكەن » دەگەن بولغايلار: ئەينى زامانداكى مۇرىت – مۇخلىسلار: « بۇ زات بەجايىكى ئىككىنچى ئىمام جەئفەر ئىكەن » دېگەن بولۇشى مۇمكىن) 332- ت ھە.

خصو صاً علمالارغه‌ر واجى و سوداكرلار سودا تجاره‌تى بابيدا ثانى بخارى ديب ايتسه‌لار اصلا مبالغه بولمايدور (خۇسۇسەن ئۆلەمالارغا رەۋاجى ۋە سەۋدا گەرلەر سەۋدا تىجارەتى بابىدا، « سانىي بۇخارا » دەپ ئەيتسالار، ئەسلا مۇبالەغە بولمايدۇر:

ئالىملىرىنىڭ كۆپلۈكى، سودا ـ تىجارەت جەھەتتىكى رونىق ۋە ئاۋاتلىقنى نەزەرگە ئېلىپ، « ئىككىنچى بۇخارا » دەپ ئاتىسىمۇ، ھەرگىز مۇبالىغە بولمايدۇ) 328-ت ھە.

اقليم اوَل غه زحل نى و اقليم دوم غه مشترينى واقليم سوم غه مريخ نى بو قياس برله يته يولدوزنى يته اقليم غه نسبت بر يب دور(ئىقلىمى ئەۋۋەلغە زۇھەلنى ۋە ئىقلىمى دۇۋۋۇمغا مۇشتەرىنى ۋە ئىقلىمى سۇۋۋۇمغا مىرىخنى بۇ قىياس بىرلە يەتە يۇلدۇزنى يەتە ئىقلىمغا نىسبەت بەرىدۇر: بىرىنچى ئىقلىمغا زۇھەلنى، ئىككىنچى ئىقلىمغا مۇشتەرىنى، ئۈچىنچى ئىقلىمغا بولسا، مىرىخنى ۋە مۇشۇ قىياس بويىچە، يەتتە يۇلتۇزنى يەتتە ئىقلىمغا باغلاپ بايان قىلغان). م. سايرامي: 328- ت ھە.

3.2. مۆلچەر سان

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، قىياس ۋە پەرەزنى بىلدۈرىدىغان مۆلچەر سانلار ئومۇمەن تۆۋەندىكىدەك ئالتە تۈرلۈك يول بىلەن ياسىلىدۇ:

بىرىنچى، ساناق سانلارغا « ـ جە // ـچە » قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق مۆلچەر سان ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

اوج يوزجه ادم ضايع بولدى (ئۈچيۈزچە ئادەم زايىئ بولدى: ئۈچ يۈزچە ئادەم چىقىم بولدى)؛ **عبدالله بيك باشليغ يوز سكسن چه ادم نابود بولدى**(ئابدۇللاھ بەگ باشلىغ يۈز سەكسەنچە ئادەم نابۇد بولدى) 265- ت ھە.

ئىككىنچى، ئىككى ساناق سانىنى جۈپلەشتۈرۈش يولى بىلەنمۇ بىرخىل مۆلچەر سان ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

او توز قرق ييل بر طرف غه باريب كليب مذكور**قبرى نى** تعيين **و جزم قيليب بيلالمايدور**(ئوتۇز ـ قىرق يىل بىر تەرەپكە بارىپ

كەلىپ، مەزكۇر قەبرىنى تەئىين ۋە جەزم قىلىپ بىلەلمەيدۇر: بىر تەرەپكە كېتىپ، ئوتتۇز – قىرىق يىلدىن كېيىن كەلسە، مەزكۇر قەبرىنى جەزم قىلىپ ئېنىق بىلەلمەيدۇ)؛

بر ای دا تورت بش نوبت سوز سورادی و بعضه كونلاردا اوج تورت نوبت سوز سورادی(بىر ئايدا تۆرت – بەش نەۋبەت سۆز سورادى ۋە بەزىدە كۈنلەردە، ئۈچ – تۆرت نەۋبەت سۆز سورادى: بىر ئايدا، تۆرت – بەش نۆۋەت سوراق قىلدى. بەزى كۈنلەردە، ئۈچ – تۆرت قېتىم گەپ سورىغان چاغلىرىمۇ بولدى). 312-، 357- ت هه.

ئۈچىنچى، ساناق سانلارغا "**نجه // نیجه**" (نەچە) سۆزىنى بىرىكتۈرۈش يولى بىلەنمۇ بىر خىل مۆلچەر سان ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

تاریخ بیر مینك یتمیش نجه بولغانیدا...(تارىخ بىرمىڭ يەتمىش نەچە بولغانىدا...: ھىجرىيە يىلى ھېسابىدا، بىر مىڭ يەتمىش نەچچىنچى يىلى بولغاندا،...). 350- ت هه. **نجه منیك سر كموش اوز خزینه‌سیدین برکان نینك تاشیده نجه مینك سركموش فرچه خراجت جیقیم لاریغه تعین لاب**، ...(نەچە مىڭ سەر كۈمۈش ئۆز خەزىنەسىدىن بەرگەنىنىڭ تاشىدا، نەچە مىڭ سەر كۈمۈش فارچە خىراجەت چىقىملىرىغە تەئىينلەپ،...: نەچچە مىڭ سەر كۈمۈش ئۆز خەزىنىسىدىن چىقىم قىلىپ بەرگەنىنىڭ سىرتىدا، پارچە خىراجەت ئۈچۈن يەنە نەچچە مىڭ سەر كۈمۈش ئايرىم بۇيرۇپ بېرىپ،...)314- ت هه.

تۆرتىنچى، ساناق سانلارنىڭ ئالدىغا « **كم** (كەم) » ، « **بیر نیمه كم** » (بىرنەمە كەم) ياكى « **ازكم** »(ئاز كەم) سۆزلىرىنى قوشۇش يولى بىلەنمۇ بىر خىل مۆلچەر سان ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

بر نیمه كم التمیش ایكی یریم سر كموش اورسیه حصابیدا بر یوز

التميش صوم نجه تين اقچه بولادور (بىرنەمە كەم ئالتمىش ئىكى يارىم سەر كۈموش ئۇرۇسىيە ھىسابىدا، بىر يۈز ئالتمىش سوم نەچە تىيىن ئاقچا بولادۇر: بىرنېمە كەم ئاتمىش ئىككى سەر كۈموش رۇسىيە ھېسابىدا، بىر يۈز ئاتمىش سوم نەچچە تىيىن ئاقچا بولىدۇ) م. سايرامىي 324- ت ھە.

بەشىنچى، ساناق سانلارغا يۆنىلىش كېلىشتە « **يقين** » (ياقىن// يەقىن) « **ياوق//ياووق** » (ياۋۇق) سۆزىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەنمۇ بىرخىل مۆلچەر سان ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

داخو قرق منيك غه يقين تونكانى لارى برله اروسيَه حمايتلارى غه اولاندى(داخۇ قىرق مىڭغا يەقىن تۇنگانىيلارى بىرلە ئۇرۇسىيە ھىمايەتلەرىغە ئۇلاندى: داخۇ قىرىق مىڭغا يېقىن تۇنگان ئەسكىرى بىلەن رۇسىيە تەۋەسىگە ئۆتۈپ كېتىپ پاناھلاندى). 303- ت ھە.

طرفان قرا خواجه قمول نينك اسلامى تاريخ سكيز يوزغه يقين ايكان يعنى خضرخواجه خان بن توغلوق تمورنينك قول لاريدا اسلام شريف غه مشرف بولغان ايكان (تۇرفان، قارا خاجە، قامۇلنىڭ ئىسلامى تارىخ سەكىز يۈزغە ياقىن ئەكەن، يەئنى خىزىر خاجە خان بىنى تۇغلۇق تەمۇرنىڭ قوللاريدا، ئىسلامى شەرىپغە مۇشەررەف بولغان ئەكەن: تۇرپان، قارا خوجا ۋە قۇمۇلنىڭ ئىسلامغا كىرىشى ھىجرىيە 800 – يىلغا يېقىن ئىكەن، يەنى بۇ زېمىنلار خىزىر خوجا خان ئىبنى تۇغلۇق تۆمۇر خانىنىڭ قولىدا ئىسلام دىنىغا كىرىش شەرىپىگە ئېرىشكەنكەن) م . سايرامىي: 359- ت ھە.

ئالتىنچى، ساناق سانلارغا چېقىش كېلىشتە « **زيادە** » (زىيادە) سۆزىنىڭ قوشۇلۇپ كېلىشى بىلەنمۇ بىرخىل مۆلچەر سان ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

التون كمر كيسه ليك پانصد امرالار ايكى يوزدين زيادە ايدى

(ئالتۇن كەمەر ـ كىيىسەلىك پانسەد ـ ئۇمەرائىلار ئىكى يۈزدىن زىيادە ئەدى: ئالتۇن كەمەر ـ كىيىملىك بەشيۈز بېشى (پانسەد) ۋە ئەمىر ـ بەگلەر ئىككى يۈزدىن ئاشاتتى)؛

ميرزا اجمد قوشبيكى بر منيك دين زيادە يكيتى برلە قوم دروازەسيدا توروب يكيت لارنى و مسافر سودا كر بايلارنى امانليق برلە جيقاريب تولا يخشى ليق لارنى كورساتى (مىرزا ئەھمەد قۇشبەگى بىر مىڭدىن زىيادە يىگىتى بىرلە، قۇمدەرۋازەسىدا تۇرۇپ، يىگىتلەرنى ۋە مۇسافىر سەۋداگەر، بايلارنى ئەمانلىق بىرلە چىقارىپ، تولا ياخشىلىقلارنى كۆرسەتتى: مىرزا ئەھمەد قۇشبېگى مىڭدىن ئارتۇق ئاتلىق ئەسكىرى بىلەن قەشقەر قۇمدەرۋازىسىدا توختاپ تۇرۇپ، باشقا ئاتلىق ئەسكەرلەر، مۇساپىر سودىگەرلەر ۋە بايلارنىڭ تىنچ ـ ئامانلىق بىلەن چىكىنىپ چىقىشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىپ، تولىمۇ ياخشى ئىش قىلدى) 269-، 292- ت هە.

4.2. كەسىر سان

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، مەخرەجنى ئىپادىلەيدىغان ساناق سان بىلەن سۆزەتنى ئىپادىلەيدىغان ساناق سانىنىڭ ئوتتۇرىسىغا « - **دين// تين** » (- دىن //تىن) قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان كەسىر سانلار كۆپرەك قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

اولارنينك عبادت **و رياضت لارينى زمانه مشايخ و حضرات لارى اوندين برينى برپا و ادا قيلالماس ايدى** (ئۇلارنىڭ ئىبادەت ۋە رىيازەتلەرنى زەمانە مەشايىخ ۋە ھەزرەتلارى ئوندىن بىرنى بەرپا ۋە ئەدا قىلالماس ئەدى: ئۇلارنىڭ قىلغان ئىبادەت ۋە ئىبادەت يۈزىسىدىن چەككەن رىيازەتلىرى شۇ قەدەر ئىدىكى، شۇ دەۋر

ماشايىخلىرى ۋە ھەزرەتلىرى ئۇلار قىلغانىنىڭ ئوندىن بىرىنمۇ ئادا قىلالمايتتى) 282- ت ھە.

Δ ئۇندىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا « **ياريم// يېرىم** » (ياريم)، « **نصف** »(نىسف) ۋە « **ربع** » (رۇبئ) سۆزلىرىمۇ « ئىككىدىن بىر »، « يېرىم » ۋە « تۆتتىن بىر » دېگەن كەسىر سانلار ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

Δ **يريم** (ياريم: يېرىم)

اوشبو اصحاب الكهف نى بر مرتبه زيارت قيلسه لار يريم حج ادا تافادور ديب عقيده قيلادور (ئۇشبۇ ئەسھابۇل كەھفنى بىر مەرتەبە زىيارەت قىلسالار، ياريم ھەج ئەدا تافادۇر، دەپ ئەقىدە قىلادۇر: مۇشۇ ئەسھابۇل كەھفنى بىر قېتىم زىيارەت قىلسا، يېرىم ھەج قىلغان بولىدۇ، دەپ قارايدۇ) 349- ت ھە .

Δ **نصف** (نسف : يېرىم، پۈچۈق، ئىككىدىن بىر)

اولار تون نصفى دين خيلى اوتكان دا كلديلار (ئۇلار تۈن نىسفىدىن خەيلى ئۆتكەندە كەلدىلەر: ئۇلار يېرىم كېچىدىن خېلى ئۆتكەندە كېلىشتى). 69 – ك ت خ.

Δ ربع (رۇبئ : تۆتتىن بىر، چارەك)

كواكب هفت ستاره سيّارەسى برله ربع مسكون نى مشرق حدى نينك ابتداسيدين مغرب حدى نينك انتهاسيغچه زمين يوزينى يته تقسيم قيليب بر تقسيمنى بر اقليم ديب اتابدور (كەۋاكىبى ھەفت ستارە سەييارەسى بىرلە رۇبئى مەسكۇننى مەشرىق ھەددىنىڭ ئىبتىداسىدىن مەغرىب ھەددىنىڭ ئىنتىھاسىغەچە، زەمىن يۈزىنى يەتە تەقسىم قىلىپ، بىر تەقسىمنى « بىر ئىقلىم » دەپ ئاتايدۇر: تۆتتىن بىر ئالەمنى (يەنى يەر شارىنىڭ ئىنسان ياشىيالايدىغان قسمىنى) شەرقىي يېرىم شارنىڭ باشلىنىش نۇقتىسىدىن، غەربىي يېرىم شارنىڭ ئاياغ پاسلىغىچە ئاسماندىكى يەتتە دانە سەييارە يۇلتۇز بىلەن نىسبەتلەشتۇرۇپ

بۆلۈپ، ھەر بىر بۆلەكنى بىر « ئىقلىم » دەپ ئاتاپتۇ). م. سايرامى : 328- ت ھە.

اولچه تفصيلي اولدوركيم ربع مسكون نينك بيتى اقليمى دين هر اقليم دا نيجه كشور بار (ئەۋۋەلچە تەفسىلى ئولدۇركىم، رۇبئى مەسكۇننىڭ يەتتى ئىقلىمدىن ھەر ئىقلىمدا نەچە كىشۋەر بار: ئالدى بىلەن شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇكى، دۇنيانىڭ (يەنى يەر شارىنىڭ ئىنسان ياشىيالايدىغان قىسمىنىڭ) يەتتە ئىقلىمنىڭ ھەر ئىقلىمدا قانچىلىغان مەملىكەتلەر بار). نەۋائى: 4 – م ل .

5.2. تەقسىم سان

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، تەقسىم سانلار سانىاق سانلارغا « - **دين// - تين** » (- دىن// - تىن) قوشۇمچىسىنى قوشۇش يولى بىلەنمۇ، ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان سانلارغا « - **ار - ەر** » (- ئەر)، سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەرگە بولسا، « - **شر** » (- شەر) قوشۇمچىسىنى قوشۇش يولى بىلەنمۇ ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

جمعى سى اون قوطاس ايدى ھەركىشگه ئىكىدىن توغرى كيلدى (جەمئىسى ئون قوتاس ئەدى، ھەر كىشىگە ئىككىدىن توغرا كەلدى: جەمئىي ئون قوتاز ئىدى، ھەر كىشىگە ئىككىدىن توغرا كەلدى) 86 – ك ت خ.

اطلاريدين توشوب اوبدان كوراشيب برر فياله‌دين چاي ايجيب،...(ئاتلاردىن تۇشۇپ، ئوبدان كۆرەشىپ، بىرەر فىيالەدىن چاي ئىچىپ،...: ئاتلىردىن چۈشۈپ، بىر چىرايلىق كۆرۈشۈپ، بىرەر پىيالىدىن چاي ئىچىشىپ....) 261- ت ھە.

قول و يوزلارينى برر قتار ايسيتيب اليب دعالار قيليب

دېدىلارکىم..(قول ۋە يۈزلەرنىڭ بىرەر قاتار ئىستىپ ئالىپ، دۈئالار قىلىپ دەدىلەر كىم، ...: يۈز – قوللىرىنى بىرەر قاتار ئىسسىتىۋېلىپ، دۈئالار قىلىپ دېدىكى،...) 289- ت هە.

ΔΔ بەزەن قوليازمىلاردا، ساناق سانلارغا « - **ين** (- ئىن) // - ن » قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەنمۇ تەقسىم سانلارنىڭ شەكىللەنگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

اللەنينك عنايتى برله مشكلات لارى بيرين بيرين حل بولميش (ئاللاھنىڭ ئىنايەتى بىرلە، مۇشكۈلاتلارى بىرىن – بىرىن ھەل بولمىش: ئاللاھنىڭ غەمخورلۇقى بىلەن، قىينىچىلىقلىرى بىردىن – بىردىن ھەل بوپتۇ). 69 – ك ت خ.

6.2. كىشىلىك سان

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، كىشىلىك سانلار ساناق سان سانلارغا « -او//-ەو »(-ئاۋ // - ئەۋ) ياكى« - **اولا // - ەولا** » (ئاۋلا //-ئەۋلە)، « - **اولان// -ەولان** » (-ئاۋلان // - ئەۋلان » قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن، **ايكاو** (ئىكەۋ: ئىككىسى)، **ايكو** (ئىكەۋ: ئىككىسى)، **اوچەو** (ئۈچەۋ: ئۈچەيلەن)، **تورتاو** (تۆرتەۋ: تۆرتەيلەن)، **بشاولا** (بەشەۋلە: بەشەيلەن) // **بشاولان** (بەشەۋلەن: بەشى، بەشەيلەن) دېگەنلەرگە ئوخشاش. جۈملىلىك مىساللار:

Δ **اكا اوكا ايكولان نينك قوليغه خزينه كيركاندين كين بيزلارغه قراماى اندجانغه جيقيب كتسەلار،...**(ئاكا – ئۇكا ئىكەۋلەننىڭ قولىغا خەزىنە كىرگەندىن كەيىن، بىزلەرغە قارامايى، ئەندىجانغا چىقىپ كەتسەلەر،...: ئاكا – ئۇكا ئىككەيلەننىڭ قولىغا خەزىنە كىرگەندىن كېيىن، بىزگە قارىمايى. ئەنجانغا چىقىپ كەتسە،...). 260- ت هە.

ايمدى سن خا تونينك بيلقيس و وزيرينك آصف برخيا اوجوولان بر يرده اولتوروب كيشيغه ايتمايدورغان سر ينك لارنى بر بر ينك لارغه ايتينكلار اول نرسه سليم الاعضا بولور ديدى القصه اوجوولان بر خلوتده اولتوروب سر ايتماق غه مقيد بولديلار (ئەمدى سەن خاتۇنىڭ بىلقىس ۋە ۋەزىرىنىڭ ئاسف بۇرخىيا ئۈچەۋلەن بىر يەردە ئولتۇرۇپ، كىشىغە ئەيتمايدۇرغان سىرىڭلارنى بىر – بىرىڭلارغا ئەيتىڭلار، ئول نەرسە سەلىمۇل ئەئزا بولۇر دەدى. ئەلقىسسە، ئۈچەۋلەن بىر خلوۋەتدە ئولتۇرۇپ، سرر ئەيتماقغا مۇقەييەد بولدىلەر: « ئەمدى سەن خوتۇنۇڭ بىلقىس ۋە ۋەزىرىڭ ئاسف بۇرخىيا ئۈچەيلەن بىر يەردە ئولتۇرۇپ، كىشىگە ئېيتمايدىغان سىرىڭلارنى بىر – بىرىڭلارغا ئېيتىڭلار، شۇ چاغدا، ئۇ نەرسىنىڭ ئەزايىبەدەنلىرى سەللىمازا بولىدۇ » دېدى. ئەلقىسسە، ئۈچەيلەن بىر خلوۋەتدە ئولتۇرۇپ، سىردىشىشقا باشلىدى) ق ئە 271- چ ت .

§3. سانلارنىڭ جۈملىدە قوللىنىلىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، سانلار ئىسىم رولىدا كېلىپ، خۇددى ئىسىملارغا ئوخشاش تۇرلىنىپ، جۈملىنىڭ ھەرقانداق بۆلىكى بولۇپ كېلەلەيدىغانلىقى؛ شۇنداقلا بەزى سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ رەۋىش، ئالماش ۋە سۈپەت قاتارلىق سۆزلەرنى ياساش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە ئىكەنلىكى قاتارلىق جەھەتلەردە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئوخشاش بولسىمۇ، سانلارنىڭ ئايرىم تۇرلىرىنىڭ قوللىنىلىشى ئۆزىگە خاس بولغان ئۆزگىچىلىككە ئىگە ئىكەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

تاريخ برمينك ايكى يوز توقسان تورت ماه جمادى الآخر اون تورتى ايدى (تارىخ بىر مىڭ ئىكki يۈز توقسان تۆرت ماھى جەمادىيەلئاخىر ئون تۆرتى ئەدى: ھىجرىيە يىلى ھېسابىدا،

1294 – يىل 5 – ئاينىڭ 14 – كۈنى ئىدى). م. سايرامىي : 264- ت هە.

ΔΔ روشەنكى، بۇ يەردە يىل تەرتىپىنى بىلدۈرىدىغان تەرتىپ سانىغا « -ئىنچى، -ئۇنچى » شەكلىدىكى قوشۇمچە قوشۇلماي، ساناق سان شەكلى بىلەنلا قوللىنىۋېرىلگەن. ئەھمىيەتلىك يېرى شۇكى، بۇ خىل ئەھۋالنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ پۈتكۈل دەۋرىدە، باشتىن ئاخىر ئوخشاش بولغانلىقى مەلۇم. مەسىلەن:

اوشبو تاغ نينك تومشوغيدا تاريخ توقوزيوز ايكى دا مين بر ايوانليق حجره سالديم (ئۇشبۇ تاغنىڭ تۆمشۇغىدا، تارىخ توقۇز يۈز ئىكىدە، مەن بىر ئايۋانلىق ھۇجرا سالدىم: مۇشۇ تاغنىڭ تۆمشۇقىغا ھىجرىيە يىلى ھېسابىدا 902 – يىلى، مەن بىر ئايۋانلىق ھۇجرا سالدىم)؛

تاريخ توقوز يوز سيكزكاچه تاشكند و شاهروخيه ولايتى چغتاي خانلارنينك تصرفيدا ايدى (تارىخ توقۇز يۈز سەكسەنگەچە، تاشكەند ۋە شاھرۇخىيە ۋىلايەتى چاغاتاي خانلارنىڭ تەسەررۇفىدا ئىدى: ھىجرىيە تارىخى ھېسابىدا، 908 – يىلغىچە تاشكەنت بىلەن شاھرۇخىيە شەھەرلىرى چاغاتاي خانلارنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان ئىدى). بابۇر: 312- چ ت .

كۆنۈكمە15:

1- تۆۋەندىكى نەسرىي ۋە نەزمىي جۈملىلەرنى تەرجىمە قىلىڭ، ئاندىن ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى سان سۆز تۈركۈمىگە تەئەللۇق تەركىبنى شەرھلەڭ:

‹ 1 › رەمەزان ئايى تارىخ سەكىز يۈز توقسان توقۇزدا فەرغانە ۋىلايەتىدە ئون ئىكى ياشتا پادىشاھ بولدۇم؛

‹ 2 › يەتمىشكە يەتىپ دۇرمەن ئاغزىمدا تىشىم يوق، ھەفتاد دۇ مىللەت ئەلگە ئەمدى ئىشىم يوق؛

‹ 3 › يالغۇز ئەمەس لۇتفىيكىم ئول گۈل ئۈچۈن، نالەيۇ فەرياد

قىلۇر سەد ھەزار.

2- چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، سانلار ئۆزلىرىنىڭ مورفولوگىيىلىك ئۆزگىچىلىكى ۋە جۈملىدە سۆز — كەلىمىلەر بىلەن بىرىكىپ كېلىش جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرى بويىچە قانچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ؟ ئۇلار قايسىلار؟ ھەر تۈر ئۈچۈن بىر — ئىككىدىن مىسال كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈڭ.

3- ساناق سان دېگەن نېمە؟ ئادەتتە ئۇ جۈملىنىڭ قايسى بۆلىكى بولۇپ كېلىدۇ؟ مىسال بىلەن شەرھلەڭ.

4- ساناق سانلار جۈملىدە ئىسىم رولىدا كېلەلەمدۇ؟ ئەگەر ئۇ ئىسىملارنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلسە، جۈملىنىڭ قانداق بۆلىكى بولۇپ كېلىشى مۇمكىن؟ مىسال كەلتۈرۈڭ.

5- تەرتىپ سان دېگەن نېمە؟ ئۇ جۈملىدە قانداق رول ئويناىدۇ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ.

6- چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا كۆپ ئىشلىتىلىدىغان « ئەۋۋەل، سانىي » تەرتىپ سانلىرىنى ئىشلىتىپ بىردىن ئىككىگىچە جۈملىلىك مىسال كەلتۈرۈڭ.

7- مۆلچەر سان دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق ياسىلىدۇ؟ تۆۋەندىكى جۈملىلەرنى تەرجىمە قىلىڭ، ئاندىن ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى مۆلچەر سانلانى ئايرىپ، شەرھلەڭ:

‹ 1 › ئابدۇللاھ بەگ باشلىغ سەكسەنچە ئادەم نابۇد بولدى؛

‹ 2 › ئوتۇز — قىرىق يىل بىر تەرەپتە بارىپ كەلسەم مەزكۇر قەبرىنى تەئىين ۋە جەزم قىلىپ بىلەلمەيدۇر؛

‹ 3 › بىر نەمە كەم ئالتمىش ئىكى يارىم سەر كۈمۈش ئۇرۇسىيە ھىسابىدا، بىر يۈز ئالتمىش سوم نەچە تىيىن ئاقچا بولادۇر؛

‹ 4 › تۇرفان، قارا خاجە، قامۇلنىڭ ئىسلامى تارىخ سەكىز يۈزغە ياقىن ئەكەن، يەئنى خىزر خاجە خان ئىبنى تۇغلۇق تەمۇرنىڭ قوللارىدا ئىسلامى شەرىپغە مۇشەررەف بولغان ئەكەن؛

‹ 5 › مىرزا ئەھمەد قۇشبەگى بىر مىڭدىن زىيادە يىگىتنى بىرلە قۇمدەرۋازەسىدا تۇرۇپ، يىگىتلارنى ۋە مۇسافىر سەۋداگەر بايلارنى ئەمانلىق بىرلە چىقارىپ تولا ياخشىلىقلارنى كۆرسەتتى؛

8- چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا كۆپ ئىشلىتىلىدىغان « يارىم، نىسىف، رۇبۇ » كەسىر سانلىرىنى ئىشلىتىپ بىردىن ئىككىگىچە جۇملە تۇزۇڭ.

9- چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، تەقسىم سانلار قانداق ياسىلىدۇ؟ بىردىن ئىككىگىچە جۇملىلىك مىسال كەلتۇرۇپ شەرھلەڭ.

10- چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، كىشىلىك سانلار قانداق ياسىلىدۇ؟ بۇ جەھەتتە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى بىلەن قانداق پەرقلەر بارلىقىنى ئەمەلىي مىساللار بىلەن بايان قىلىڭ.

11- تۆۋەندىكى جۇملىلەرنى تەرجىمە قىلىڭ ۋە بۇ يەردىكى سانلارنىڭ ئىشلىتىلىشى ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدىكىدىن قانداق پەرقلىنىدىغانلىقىنى شەرھلەڭ:

‹ 1 › تارىخ بىر مىڭ ئىكki يۈز توقسان تۆرت ماھى جەمادىيەل ئاخىر ئون تۆرتى ئەدى؛

‹ 2 › تارىخ توقۇز يۈز سەكسىزگەچە تاشكەند ۋە شاھرۇخىيە ۋىلايەتى چاغاتاي خانلارنىڭ تەسەررۇفىدا ئەدى.

‹ 3 › ئۇشبۇ تاغنىڭ تۇمشۇغىدا، تارىخ توقۇز يۈز ئىكىدە، مەن بىر ئايۋانلىق ھۇجرا سالدىم.

‹ 4 › ئالار تارىخ بىر مىڭ ئىكki يۈز تۆرت ماھى رەمەزانى شەرىپىدە ئۇرۇغ قەياشلارى بىرلە مۇلاقات ئولدىلار.

‹ 5 › زەمانەلەرى تارىخ توقۇز يۈز بەش ئەردى، ئارالارىندا ئىكki مەرتەبە قاتىغ مەساق ۋە ئۇرۇشلار ۋاقىئ ئولدى، تولا ناھەق خۇنلار تۆكۈلدىلەر.

ئالتىنچى باب پېئىل

ئادەم ۋە شەيئىلەرنىڭ ھەرىكىتىنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى بولغان پېئىل چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا، « **فعل** » يېزىلىپ، « **فعل** » تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. شۇنداقلا ئۇ « **فعلى** عبادت و **قولى** عبادت » (فىئلىي ئىبادەت ۋە قەۋلىي ئىبادەت : ھەرىكەتلىك ئىبادەت ۋە سۆزلۈك ئىبادەت) دېگەندەك سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىدە كېلىپ، ئۆزىنىڭ « ھەرىكەت » دېگەن ئۇقۇمغا ئىگە بىر كەلىمە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ كۆپلۈك شەكلى بولغان « **افغال** » كەلىمىسى بولسا، « **افعال و احوال** » (ئەفئال ۋە ئەھۋال ياكى ئەفئالۇ ئەھۋال) تەلەپپۇزىدىكى بىرىكمە ھالىتىدە كېلىپ، « پائالىيەتلەر، ھەرىكەتلەر، ئەھۋاللار » ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدۇ.

§1 . پېئىلنىڭ تۈرلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، پېئىل سۆز تۈركۈمى ئۆزىنىڭ سۆز قۇرۇلمىسىغا قاراپ، « تۈپ پېئىل »، « ياسالما پېئىل » ۋە « قوشما پېئىل » دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

١. تۈپ پېئىللار

بىرلا تۈپ سۆزدىن تەركىب تاپقان پېئىللار، مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، سۆز ئۆزىكىنى يەنە پارچىلاپ، مەنىلىك بۆلەكلەرگە ئاجراتقىلى بولمايدىغان پېئىللار « تۈپ پېئىللار » دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ياز-، كل-// - كيل- (كەل-)، تور- (تۇر-)، مانك- (ماڭ-)، جيق- //چيق- (چق-)، ساتـ، كس- // كيس - (كەس-)، كور- (كۆر-)، تيز- (تىز-)، پيش- (پىش-)، كير (كىر-)، ئيج- (ئىچ-)...دېگەنلەرگە ئوخشاش.

اول‌سحر توردى اوى دين جيقتى مكتب كا مانكدى خط يازدى شهركا كلدى مال متاع كۆردى قاون ساتى محله كا باردى درخت كستى خشت تيزدى اوى كا كيردى آش پيشتى سو ايجتى (ئول سەھەر تۇردى، ئۆيدىن چىقتى، مەكتەبكە ماڭدى، خەت يازدى، شەھرگە كەلدى، مال ــ مەتاۋ كۆردى، قاۋۇن ساتتى، مەھەللەگە باردى، دېرەخت كەستى، خىشت تىزدى، ئۆيگە كىردى، ئاش پىشتى، سۇ ئىچتى).

ئە. ياسالما پىئللار

پىئىل ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ يارىدىمى بىلەن ياسالغان پىئىللار« ياسالما پىئىللار » دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

Δ **-لا** (- لا // - له)

نسشان- لا-(نىشانلا)، **كوز- لا-** (كۆزلە-)، **توز- لا-** (تۇزلە-)، **تقدير - لا-** (تەقدىرلە-)، **تربيه- لا-** (تەربىيەلە-)، **باش-لا -** (باشلا) **تاش - لا-** (تاشلا-)، **ياش- لا-**(ياشلا)، **كز- لا-** (گەزلە-)...

Δ- **لاش** (- لاش // - لەش)

آ **ياغ- لاش** (ئاياغلاش-)، **دواء- لاش-** (دەۋاملاش-)، **سلام - لاش-** (سەلەملاش-)، **اغير- لاش -** (ئاغىرلاش-) **اخر- لاش -** (ئاخىرلاش-)، **سوز- لاش**(سۆزلەش-)، **كوز- لاش** (كۆزلەش-) ...

Δ- **لان** (- لان// - لەن)

باش- لان (باشلان-)، **تاش- لان** (تاشلان)، **قاچ - لان** (قاچلان)، **روح- لان** (روھلان)، **ساق- لان** (ساقلان)، **كوچ- لان** (كۆچلەن)، **قوچ**

ـ لاذ (قۇۋۇەتلەذ)، **اميد ـ لاذ** (ئۇمىدلەذ)...

Δ**ـا // ـە // ـ ە** (ئا // ئە)

ئاتـ ـا (ئاتا ـ)، **ساذ ـا** (ساناـ)، **ياش ـا** (ياشاـ)، **قاذ ـا** (قاناـ)، **تيل ـە** (تىلە ـ)، **توز ـ ە** (تۇزەـ) ..

Δ**ـ اى** (ـ ئاي // ـ ئەي)

چونك ـ اى (چوڭايـ)، **از ـ اى** (ئازايـ)، **اولوغ ـ اى** (ئۇلۇغايـ ئۇلغايـ)، **قول ـ اى** (قولايـ ـ)، **اونك ـ اى**(ئوڭايـ)، **كم ـ اى**(كەمەيـ)، **مونك ـ اى**(مۇڭايـ)، **تار ـ اى** (تارايـ)، **كنك ـ اى**(كەڭەيـ)...

Δ**ـ سين** (ـ سىن)

غريب ـ سين(غەرىبسىنـ)، **كم ـ سين** (كەمسىنـ)، **افتاب ـ سين** (ئافتابسىنـ)، **اوت ـ سين** (ئوتسىنـ)ـ ...دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ب. قوشما پېئىللار

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئىككى سۆزنىڭ قوشۇلمىسى ئارقىلىق بىر ھەرىكەتنى بىلدۈرىدىغان پېئىللار « قوشما پېئىللار » دېيىلىدۇ. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، قوشما پېئىللار ئۆز ئىچىدىن يەنە، « بىر ئىسىم بىلەن بىر پېئىلدىن تۇزۇلگەن قوشما پېئىل » ۋە « ئىككى پېئىل ئۇنسۇرىدىن تۇزۇلگەن قوشما پېئىل » دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. مەسىلەن:

سهل حاغلاـ (سەھەل چاغلا ـ)، **خيال ات ـ** (خەيال ئەتـ)، انتظار **بولـ** (ئىنتىزار بولـ)، **تسليم اتـ** (تەسلىم ئەتـ)، **رحلت قيلـ** (رىھلەت قىلـ)، **روان بولـ** (رەۋان بولـ)، **رواج تاف ـ // رواج تاب ـ** (رەۋاج تاپـ)، **تفكر قيلـ** (تەفەككۇرقىلـ)، **اولوغ بيلـ** (ئۇلۇغ بىلـ)، **پست كور ـ** (پەست كۆرـ)، **اشتياق باغلا**

(ئىشتىياق باغلا-)، **افضل حسابلا-** (ئەڤزەل ھىسابلا-)، **اعلى بيلە-** (ئەئلا بىلە-)، ذوق **الـ** (زەۋق ئال-)، **اليب كلە-** (ئالىپ كەل-)، **يازيب باق-** (يازىپ باق-)، **بريب قوي-** (بەرىپ قوي-)، **حيقيب كت-** (چىقىپ كەت-)، **ساقلاب قوي-** (ساقلاپ قوي-)، **اويلاب كور-** (ئويلاب كۆر-) ...دېگەنلەرگە ئوخشاش.

Δئۇندىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارمۇ تولدۇرغۇچى تەلەپ قىلىش ـ قىلماسلىقىغا قاراپ، « ئۆتۈملۈك پېئىللار » ۋە « ئۆتۈمسىز پېئىللار » دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

Δئۆتۈملۈك پېئىللارغا مىسال :

(مالنى) ساتـ، (شهرنى) الـ، (خطنى) ياز- ، (كتابنى) اوقو- ، (طنبورنى) چالـ، (قدوقنى) قاز- ،(واقعه نى) بيان قيلـ ...

Δ ئۆتۈمسىز پېئىللارغا مىسال :

(اوى كا) مانك- ، (اورنونكدا) تور- ، (تاغ دا) ايشله- ، (يورتونك غه) بار- ، (بيزكا) كيل- ، (حاييىنك دا) اولتور- ، (صحرادا) قال- ، (وطن كا) قايت- دېگەنلەرگە ئوخشاش.

§2. پېئىللارنىڭ تۈرغۇن سۆز شەكىللىرى

بۇ ـ پېئىللارنىڭ خۇددى تۈرغۇن سۆزلەرگە ئوخشاشلا قوللىنىلىدىغان شەكىللىرى بولۇپ، ئادەتتە، « ئىسىمداشلار »، « سۈپەتداشلار » ۋە « رەۋىشداشلار » نى كۆرسىتىدۇ.

ئا. ئىسىمداشلار

پېئىللارنىڭ ئىسىم رولىدا قوللىنىلىدىغان شەكىللىرى « ئىسىمداشلار » دېيىلىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى

ئىسىمداشلار ئۆز ئىچىدىن « ـ ماك // ـماق // ـماغ » لىق ئىسىمداش، « ـ غو // ـ قو //ـكو » لۇق ئىسىمداش ۋە « ش » لىق ئىسىمداش، دېگەن تۇرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

1- « ـ ماق // ـ ماغ //ـ ماك (ـ ماق، ماغ // ـ مەك)» **ئىسىمداش**

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئەڭ كۆپ قوللىنىش ساھەسىگە ئىگە بولغىنى « ماق » لىق ئىسىمداش بولۇپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا « ش » لىق ئىسىمداش قېلىپ قوللىنىلۇاتقانلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا « ماق » لىق ئىسىمداش قېلىپ ئىشلىتىلگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن :

دلبرا سندين زمان آيريلماقيم دشوار دور،

تا قيامت يغلاسام يتكاى مو افغانيم سنكا.

(دىلبەرا، سەندىن زەمان ئايرىلماقىم دۇشۋاردۇر، تا قىيامەت يىغلاسام، يەتكەيمۇ ئەفغانىم ساڭا: ئەي، دىلبەر! سەندىن بىردەم ئايرىلىشىمىمۇ بەك تەس؛ تا قىيامەتكىچە يىغلىسام، ئاندىن ئاھلىرىم ساڭا يېتەرمۇ؟). نەۋبەتتى : 402. ئۇ ك ن .

بيلور ايدينك يوراكيم دين همىشه قان يماكيم

(بىلۇر ئەدىكى يۇرەكسەندىن ھەمىشە قان يەمەكسەم: ھەمىشە چىن يۇرىكسەندىن قانتىق ئازاپلىنىشىمنى بىلەتتىك).گۈمنام — ھىرقەتتى : 538- ئۇ ك ن .

حق تعالى رحمتين عالم كا ياغدورماق اوجون،

اق بولوت دين قرا بولوت دور زياده فيضى بار.

(ھەقتەئالا رەھمەتىن ئالەمگە ياغدۇرماق ئۈچۈن، ئاق بۇلۇتتىن قارا بۇلۇتدۇر زىيادە فەيزى بار: ئۇلۇغ ئاللاھ ئالەمگە ئۆزىنىڭ

رەھمەتلىرىنى ياغدۇرۇش ئۈچۈن، ئاق بۇلۇتقا قارىغاندا، قارا بۇلۇتنى پەيزى كۆپ، تېخىمۇ خىسلەتلىك قىلىپ ياراتقاندۇر) تەجەللىي : 638- ئۇ ك ن.

خط ايبارماس ليك محبت پيشه‌لارنى ياد ايتب،

قرا قيلماقدور وفا يولى نى اى غفلت شعار.

(خەت ئىبەرمەسلىك مۇھەببەت پىشەلەرنى ياد ئەتىپ، قارا قىلماقدۇر ۋەفا يولىنى ئى غەفلەت شىئار: ئەي، غەپلەتنى شۇئار قىلغۇچى! مۇھەببەتپەرۋەرلەرنى ياد ئېتىپ خەت ئىبەرتمەسلىك ئەمەلىيەتتە، ۋاپا يولىنى قارا قىلىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ). تەجەللىي: 630- ئۇ ك ن.

بو كونكولنى بارجه غم لاردين خلاصى قيلغاى ايدى،

بر نظر قيلماق بيلان اول شوخ خونخواريم كليب.

(بۇ كۆڭۈلنى بارچە غەملەردىن خەلاس قىلغاي ئەدى، بىر نەزەر قىلماق بىلەن ئول شوخى خۇنخارىم كەلىپ: ئۇ جان ئالىدىغان شوخ يارىم كېلىپ، « لەپپىدە » بىر قاراپ قويغان بولسا، كۆڭلۈمدىكى پۈتكۈل غەملىرىم تۈگەيتتى). بىلال نازىم: 586- ئۇ ك ن.

رشك دين اولمك كا يتيم اى مه حورى جبين،

مينى اولتورماك اوجون اغياريمه توتتونك آياغ.

(رەشكدىن ئۆلمەككە يەتتىم ئەي مەھى ھۆرى جەبىن، مەنى ئۆلتۈرمەك ئۈچۈن ئەغيارىمە تۇتتۇڭ ئاياغ: سەن بەجايىكى مېنى ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن، رەقىبىمگە قەدەھ تۇتتۇڭ؛ ئى ھۆر جامال يارىم! شۇ تاپتا، رەشك ــ ھەسەتتىن ئۆلەي دەپ قالدىم). قەلەندەر : 496- ئۇ ك ن.

خسرو شاەنينك مونجه اولغايماغي غه و مونجه حدى يتماس

ايشلارنى قيلماغي غه سطان حسين **ميرزا نينك ايكى قتلا كليب انى آلالماى يانماغي سبب بولدى**(خۇسرەۋ شاھنىڭ مۇنچە ئۇلغايماغىغا ۋە مۇنچە ھەددى يەتمەس ئىشلەرنى قىلماغىغا سۇلتان ھۇسەين مىرزانىڭ ئىكى قاتلا كەلىپ، ئانى ئالالماي يانماغى سەبەب بولدى: خۇسرەۋ شاھنىڭ مۇنچە يوغىناپ كېتىشىگە ۋە ئۇنىڭ مۇنداق ھەددى يەتمەيدىغان ئىشلارنى قىلىشىغا سۇلتان ھۇسەين مىرزانىڭ ئىككى قېتىم ھۇجۇم قىلىپ كېلىپ، ئۇنى يېڭەلمەي قايتىپ كېتىشى سەۋەب بولدى). بابۇر: 45- چ ت .

هنوز ايشى چاغر ايجماك ايدى (ھەنۇز ئىشى چاغىر ئىچەك ئەدى: تېخىچە ھاراق ئىچىش بىلەن مەشغۇل ئىدى)، **يغلاماغينك بابر بو ايل كا دورور كولكو** (يىغلاماغىنىڭ بابۇر بۇ ئەلگە دۇرۇر كۈلگۈ: ئى، بابۇر! سېنىڭ يىغلىشىڭ بۇ ئەل ئۈچۈن بىر كۈلكىلىك ئىشتۇر). ب ن 45- ، 46- چ ت .

كيشى لار هر ساری جابماق كرك تور،

قيان بولسه انى تابماق كرك تور.

(كىشىلەر ھەر ساری چاپماق كەرەكتۇر، قايان بولسا ئانى تاپماق كەرەكتۇر: كىشىلەر تەرەپ تەرەپكە چېپىشى كېرەك، قەيەردىن بولسا، ئۇنى تېپىشى كېرەك) نەۋائىي : ف ش .

اكر كونكلونك تيلار جانيم نى الماق، قراقجى كوزلارينك دين بر قيا باق (ئەگەر كۆڭلۈڭ تىلەر جانىمنى ئالماق، قاراقچى كۆزلەرىڭدىن بىر قىيا باق: ئەگەر كۆڭلۈڭنىڭ تىلەيدىغىنى جېنىمنى ئېلىش بولسا، قاراقچى كۆزلىرىڭ بىلەن قىيا بىر قاراپ قويساڭلا بولىدۇ). ئاتايى 176- ئۇ ك ن.

ملا عثمان اخونوم لار اسلام اجماق و شريعت **غراء نبويه قلنجى نى الجنه** تحت ظلال **السيوف مضمونى شريفيجه چفماق نيَت خيريَه‌سى برله اقسو طرفيكا عازم بولوپ سيرام غه داخل اولدى**

(موللا ئوسمان ئاخۇنۇملار ئىسلام ئاچماق ۋە شەرئىتى غەززائى نەبەۋىيە قىلىنجىنى « ئەلجەننەتۇ تەھتە زىلالىس سۇيۇف » مەزمۇنى شەرىپچە چافماق نىيىتى خەيرىيەسى بىرلە، ئاقسۇ تەرەپكە ئازىم بولۇپ، سايرامغا داخىل ئولدى: موللا ئوسمان ئاخۇنۇملار ئىسلام ئىچىش ۋە پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۇلۇغ شەرئىتى قىلىچىنى « جەننەت قىلىچىنىڭ سايىسىدادۇر » دېگەن شاراپەتلىك ھەدىسنىڭ روھى بويىچە چېپىش ياخشى نىيىتى بىلەن، ئاقسۇغا قاراپ ئاتلىنىپ، سايرامغا يېتىپ كەلدى) . م.سايرامي 294- ت ھە

ΔΔ چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە، « ماق » لىق ئىسىمداشنىڭ بولۇشسىز شەكلى خۇددى ھازىرقى زامان ئاناتولىيە تۈركلىرىنىڭ تىلىدىكىگە ئوخشاشلا، پېئىل ئۈزۈكسىگە « - ماماق // - ماماغ » قوشۇمچىسىنى قوشۇش يولى بىلەنمۇ ياسالغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

دم اورماماق كرك (دەم ئۇرماماق كەرەك : ئۇن چىقارماسلىق كېرەك). **نەۋائي ف ش.** منعى **قيلاماغ** (مەنئى قىلماماغ: توسماسلىق) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ΔΔچاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، « - ماق - ماغ - ماك » لىق ئىسىمداشنىڭ « - لىق //- ليغ // - ليك » قوشۇمچىسى قوشۇلغان شەكلىمۇ كۆپ قوللىنىلغان بولۇپ، بۇ شەكىل ئۇقۇم جەھەتتە، « ماق » لىق ئىسىمداشتىن ھېچبىر پەرقلەنمەيدىغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. مەسىلەن:

باغ ارا شاپتولا اوزماك ليك كا كيرديم الما در،

باغبان ناتوان پند بردى اخر ناری دين.

(باغ ئارا شاپتۇلا ئۈزمەكلىككە كىردىم، ئالما دەر، باغبانى ناتەۋان پەند بەردى ئاخىر نارىدىن: باغ ئارا شاپتۇل ئۈزۈشكە

كىرسەم: « ئالما! » دەيدۇ؛ بىچارە باغۋەن ئاخىرى نەسىھەت بىلەن، ئاناردىن ئۈزۈپ بەردى). زەللىي: 372- ئۇ ك ن .

تورماين تاغ يوليدا مانكماق غه باردور آرضوم ،

كوز يوموب اجقونجه يتماك ليك كا باردور آرضوم.

كلما سانك تاغ دين باريب تورماق غه باردور آرضوم،

هر زمانى منيك يولى كورماك كا باردور آرضوم.

(تۇرمايىن تاغ يولىدا، ماڭماقغا باردۇر ئارزۇم، كۆز يۇمۇپ ئاچقۇنچە يەتمەكلىككە باردۇر ئارزۇم؛ كەلمەسەڭ تاغدىن، بارىپ تۇرماقغا باردۇر ئارزۇم، ھەر زەمانى مىڭ يولى كۆرمەككە باردۇر ئارزۇم: تاغ يولىدا، بىر دەممۇ تۇرىۋالماي داۋاملىق مېڭىشنى، كۆزنى يۇمۇپ ئېچىپ بولغىچىلا يېنىڭغا يېتىپ بېرىشنى ئارزۇ قىلمەن؛ تاغدىن سەن كەلمىسەڭ، مەن بېرىپ يېنىڭدا تۇرۇشنى، بىر سائەتتە مىڭ قېتىم كۆرۈشنى ئارزۇ قىلمەن). قەلەندەر : 494- ئۇ ك ن .

ولى ايلاب مهينبانو هميشه، انينك قاشى غه بارماغليق نى پيشه.

(ۋەلى ئەيلەپ مەھىنبانۇ ھەمىشە، ئانىڭ قاشىغا بارماغلىقنى پىشە: بىراق، مەھىنبانۇ ھەمىشە ئۇنىڭ قېشىغا بېرىشنى ئادەت قىلىۋالدى). نەۋائىي: ف ش. 47- چ ت.

اسماندين يمغور ياغماغليقى و زمين دين كياه نباتات لار كوكار ماكى ..(ئاسماندىن يامغۇر ياغماغلىقى ۋە زەمىندىن گىياھ، نەباتاتلار كۆكەرمەكى...: ئاسماندىن يامغۇرنىڭ يېغىشى ۋە زېمىندىن گۈل ـ گىيا، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ كۆكلىشى...)؛ **يخشى ليق قيلغانلار...** نعيم اطليق **فردوس خلد برين دا جاي مكان تافماغليقى بر حق دور** (ياخشىلىق قىلغانلار... « نەئىم » ئاتالىق فىردەۋسى خۇلد بەرىندە جاي ـ مەكان تافماغلىقى بەرھەقدۇر:

دۇنيادا ياخشى ئىش ـ ئەمەل قىلغانلارنىڭ... « نەئىم » ئىسىملىك مەڭگۈلۈك جەننەتتىن جاي ـ ماكان تۇتۇشى بەرھەق راستتۇر). 281- ت ھە.

ΔΔچاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، « ماق // ـ ماغ // ـ ماك » لىق ئىسىمداشلار « بول- » پېئىلى بىلەن باغلىنىپ كەلگەندە، مەقسەت پېئىلىنىڭ رولىنى ئويناپغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

كلماك بولدى (كەلمەك بولدى: كەلمەكچى بولدى)، **قاجماق اولدى** (قاچماق ئولدى : قاچماقچى بولدى)، **اويوقلاماق اولدى** (ئۇيۇقلاماق ئولدى: ئۇخلىماقچى بولدى)، توسماق بولدى (توسماقچى بولدى) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

2- « ـ غۇ » (ـ غو // ـ قو // ـ كو) **ئىسىمداش:** قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان « ـ غۇ » لۇق ئىسىمداشلار چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىدىنمۇ كەڭ كۆلەمدە قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

كيجه كلكومدور ديبان اول سرو گلرو كلمادى،

كوزلاريم كا كيجه تانك اتقونجه اويقو كلمادى.

(كەچە كەلگۈمدۇر دەپان ئول سەرۋى گۈلرو كەلمەدى؛ كۆزلەرىمگە كەچە تاڭ ئاتقۇنچە ئۇيقۇ كەلمەدى: ئۇ سەرۋى بويلۇق گۈل يۈزلۈك يار ئاخشام « كېلىمەن » دەپ كەلمىدى، شۇڭا تا تاڭ ئاتقىچە مېنىڭ كۆزۈمگە ئۇيقۇ كەلمىدى)؛

ئول پرى وش هجريندا كيم يغلاديم ديوا نه وار،

كيمسه بارموكين انكا كوركاندا كولكو كلمادى.

(ئول پەرىۋەش ھىجرىندە كىم، يىغلادىم دىۋانەۋار، كىمسە بارمۇكىن ئاڭا كۆرگەندە كۈلگۈ كەلمەدى: ئۇ پەرى سۈپەت يارىڭ پىراقىدا مەجنۇنلارچە يىغلىدىم؛ بۇ ھالىمنى

كۆرگەنلەردىن كۈلگۈسى كەلمىگەنلەر يوققۇ دەيمەن). نەۋائىي : 300- ئۇ ك ن.

تيله‌ر و صلينك نى لطفى قيل اجابت،

كى ايتور تله كان نى تله‌كو.

(تىلەر ۋەسلىگىنى لۇتفىي قىل ئىجابەت، كى ئەيتۇر: « تىلەگەننى تىلەگۈ »: لۇتفىي ۋەسلىگىنى تىلەيدۇ، ئىجابەت قىل، چۈنكى « كىمنىڭ تىلىكى بولسا تىلىگۈلۈك » دېيىلىدىغۇ).لۇتفىي: 252- ئۇ ك ن.

تانكلا نيتكومدور سنينك الدينكدا قل لوق قلماديم،

مينك خجالت كا ساليب مندين گريزان ايلادينك.

(تاڭلا نەتكومدۇر سەنىڭ ئالدىڭدا قۇللۇق قىلمادىم، مىڭ خىجالەتكە سالىپ مەندىن گۇرىزان ئەيلەدىڭ: ئالدىڭدا قۇللۇق قىلالمىدىم؛ ئادەمنى خىجىل قىلىپ، مەندىن قېچىۋالدىڭ، تاڭلا ــ مەھشەردە بۇنىڭ ھېسابىنى قانداق بېرەرمەن، ئەمدى؟)؛

بوكون بارغومدورور چون كى بولورمن و صل ياريمغه،

فلك باقمانك بقاسيز منزليده يوق و باريميغه.

(بۈگۈن بارغۇمدۇرۇر چۈن كى بولۇرمەن ۋەسل يارىمغا، فەلەك باقماڭ بەقاسىز مەنزىلدە يوقۇ بارىمغا: بۈگۈن يارىمنىڭ ۋىسالىغا يېتىش ئۈچۈن ماڭدىم؛ ئى، پەلەك! بۇ يوقلىدىغان دۇنيادا، ئەمدى مېنىڭ بار ــ يوقلۇقۇم بىلەن ھېسابلىشىپ ئولتۇرما!) نىزارىي : 452-، 454- ئۇ ك ن.

نيجه كون قيلغوميز دور عزم دريا

(نەچە كۈن قىلغۇمىزدۇر ئەزمى دەريا: بىز نەچچە كۈنگىچە دېگىزدا يۈرىمىز)؛

يانيب موندين چين شهرى غه يتكونك،

همول كوزگونى كورماك ميل اتكونك.

(يانىپ مۇندىن چىن شەھرىغە يەتكۈك، ھەمول كۆزگۈنى كۆرمەك مەيل ئەتكۈك: بۇ يەردىن يېنىپ چىن شەھرىگە بارىسەن، ھېلىقى ئەينەكنى كۆرۈشنى ئارزۇ قىلىسەن)؛

ينه هر نيجه باقسانك كورماكونك هيچ،

ايشينك سررشتاسى غه توشكوسى پيچ.

(يەنە ھەر نەچە باقساڭ، كۆرمەكۈك ھىچ، ئىشىڭ سەررىشتەسىغە تۇشكۇسى پىچ: يېڭىباشتىن ئۇنىڭغا ھەرقانچە قارىساڭمۇ ھېچنەرسە كۆرەلمەيسەن؛دېمەككى، ئىشىڭنىڭ باش يېپىغا چىگىش ــ توقۇناق چۈشىدۇ). نەۋائىي: ف ش.

تولون آى ديك جمالى غه كونكول قيد بولدى حاليغه،

قچان يتكوم و صاليغه كونكول نى آلدى اول مكار.

(تولون ئايدەك جەمالىغا، كۆڭۈل قەيد بولدى ھالىغا، قاچان يەتكۈم ۋىسالىغا، كۆڭۈلنى ئالدى ئول مەككار: تولۇن ئايدەك جامالىنى كۆرۈپ، دىلىم ئۇنىڭغا باغلىنىپ قالدى. ئۇ مەككار مېنىڭ كۆڭلۈمنى ئوۋلىۋالدى، ئۇنىڭ ۋىسالىغا قاچان يېتەرمەن؟). نەۋبەتىي: 414- ئۇ ك ن.

كل جنس يميل الى جنسه مضمونى **بولار** شأ نيكا **موافق و مطابق كيلكو سيدور** (« كۈلله جنسىن يەملۇ ئىله جنسىهى » مەزمۇنى بۇلار شەئنىگە مۇۋافىق ۋە مۇتابىق كەلگۈسىدۇر: « ھەركىم ئۆز خىلى تەرەپكە ياتىدۇ » دېگەن گەپ بۇلارنىڭ ئەھۋالىغا تازا باپ كېلىدۇ) .273- ت ھە.

3- « ش » لىق ئىسىمداش: (- **ئاش // - ئەش // - ئۇش // - ئىش // - ش)**

پېئىل ئۇزىكىگە « - اش // - وش // - يش // - ش » قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان « ش » لىق ئىسىملاشلار چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، نادىرەن بولسىمۇ، ئىشلىتىلگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

بو امری عالی نی بجا کلتوروش اوچون مناسب تاریخ تذکیره‌لارنی جمع قیلیب تاریخ رشیدی تواریخ طبری تواریخ روضة الصفا تواریخ حکما تواریخ عجم تواریخ عرب لاردین انتخاب قلدیم (بۇ ئەمرى ئالىينى بەجا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، مۇناسىب تارىخ ـ تەزكىرە لەرنى جەمئ قىلىپ، « تارىخى رەشىدي »، « تەۋارىخى تەبەرىي »، « تەۋارىخۇ رەۋزەتىس سەفا »، « تەۋارىخى ھۆكەما »، « تەۋارىخى ئەجەم »، « تەۋارىخى ئەرەب » لەردىن ئىنتىخاب قىلدىم: بۇ ئالىي پەرمان ـ ئۇلۇغ ئىشنى بەجا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، مۇناسىۋەتلىك تارىخ ۋە تەزكىرە كىتابلىرىنى توپلاپ، ئۇلار ئىچىدىن « ئابدۇررەشىدخان تارىخى »، « تەبەرىي تارىخى »، « ساپالىق باغ تارىخى »، « ھۆكۈمالار تارىخى »، « پارس تارىخى » ۋە « ئەرەب تارىخى » لاردىن بەھرىلىك مەزمۇنلارنى تاللىدىم) مۆجىزىي: 5- ت مۇ.

علم **اورگانیشدین نوموس قیلما** علم **سیز لیکدین نموس قیل** (ئىلىم ئۆرگەنىشدىن نومۇس قىلما، ئىلىمسىزلىكتىن نامۇس قىل: ئىلىم ئۆگىنىشتىن نومۇس قىلما، ئىلىمسىزلىكتىن نومۇس قىل) 8 ـ ت مۇ.

ΔΔئىسىملاشلار پېئىللارنىڭ ئىسىم ئورنىدا كېلىدىغان شەكلى بولۇش سۈپىتى بىلەن، جۈملىدە ئىسىم سۆزلەرگە ئوخشاشلا، تەۋەلىك ۋە كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بو قدیم اوتوب کتکان آدم لار ناملارینی بو ورق ایجره مندرج ایتماکیمده سبب و باعث بو (بۇ قەدىم ئۆتۈپ كەتكەن ئادەملەر

ناملارنى بۇ ۋەزىپە ئىچرە مۇندەرىج ئەتمەكىمدە سەبەب ۋە بائىس بۇ: بۇ قەدىمكى زامانداا ئۆتكەن ئادەملەرنىڭ ئىسىم – ناملىرنى بۇ تارىخ كىتابىغا كىرگۈزۈشۈمدىكى سەۋەب مۇشۇ). 298- ت هە.

بو جانيمغه قصد قيلدى قراقچى آفت،
منينك موندين قوتولماغيم يوقتور سلامت.
گويا بو كون بولدى منكا روز قيامت،
يار جمالين كورماى اولور اوخشايمن.

بۇ جانىمغا قەسد قىلدى قاراقچى ئافەت،
مەنىڭ مۇندىن قۇتۇلماغىم يوقتۇر سەلامەت.
گويا بۇ گۈن بولدى ماڭا روزى قىيامەت،
يار جەمالىن كۆرمەي ئۆلۈر ئوخشايمەن.

بۇ جېنىمغا قاراقچى ئاپەت قەست قىلدى، بۇنىڭدىن سالامەت قۇتۇلالمىغىدەكمەن؛ بۇگۈن گويا مەن ئۆچۈن قىيامەت كۈنى بولدىكى، يارنىڭ جامالىنى كۆرمەي ئۆلۈپ كېتىدىغان ئوخشايمەن. (قاراڭ: 542 – ئە ئۇ م ت)

يالغان سۆزنى ايتيب راست سوزنينك جاى مقامى غەاليب كيلماك ليكيم نهايتى مشكل كورونده (يالغان سۆزنى ئەيتىپ، راست سۆزنىڭ جاي – مەقامىغا ئالىپ كەلمەكلىكىم نىھايەتتى مۇشكۈل كۆرۈندى: يالغان گەپ قىلىپ، ئۇنىڭ بىلەن ھەقىقىي ئەھۋالنى يوشۇرۇپ كېتەلىشىم ناھايىتى تەس كۆرۈندى)311- ت هە.

عالم **خلقينى يولدين آزدروب كيتماك ليكيدا هيچ شك و شبهه يوقتور** (ئالەم خەلقىنى يولدىن ئازدۇرۇپ كەتمەكلىكىدە ھېچ شەك ۋە شۇبھە يوقتۇر: ئالەم خەلقىنى يولدىن ئازدۇرۇپ كېتىشىدە، ھېچ شەك – شۇبھە يوقتۇر)360- ت هە.

بيزلار هم اولوغ بيلماكيميز لازم دور(بىزلەر ھەم ئۇلۇغ بىلمەكمىز لازىمدۇر: بىزمۇ ئۇلۇغ بىلىشىمىز لازىم) 373- ت

ھە.

...بيان ايلاب يادكار و نمونه قويماق نى اراده قيليب بر نيجه كلمه‌لارنى ورق صفحه سيكا كلتوروب تقريريغه جرءت قىلدوق (...بەيان ئەيلەپ، يادكار ۋە نەمۇنە قويماقنى ئىرادە قىلىپ، بىر نەچە كەلىمەلەرنى ۋەرەق سەھىپىگە كەلتۈرۈپ، تەقرىرىغە جۈرئەت قىلدۇق: بايان قىلىپ، يادىكار ۋە ئۆرنەك قىلىش ئارزۇسىدا، بىر نەچچە كەلىمە گەپنى بۇ يەرگە يېزىشقا جۈرئەت قىلدۇق). 373- ت ھە.

قراسه‌لار ايش بر عكس بولوب دور حيران بولوب اوروشماقغه طيار بولدى (قاراسالار ئىش بەرئەكس بولۇپدۇر. ھەيران بولۇپ، ئۇرۇشماقغا تەييار بولدى: قارىسا، ئىش ئۇنىڭ ئويلىغىنىنىڭ دەل ئەكسى بوپتۇ. ھەيران – ھەسلىكتە، ئىلاجسىز جەڭ قىلىشقا تەييارلاندى) 265- ت ھە.

يگرمه بش ياشليق بر يگيت غريب سوزلاب عجيب چالميقيدين خلايق حضور لنيب ارقاسى غه كريب الدى (يىگىرمە بەش ياشلىق بىر يىگىت غەرىب سۆزلەپ، ئەجىپ چالماقىدىن خەلايىق ھۇزۇرلانىپ، ئارقاسىغا كىرىپ ئالدى: خالايىقلار يىگىرمە بەش ياشلىق بىر يىگىتنىڭ پەيزى ناخشا ئېيتىپ، ئاجايىپ ئېسىل ساز چېلىشىدىن ھەيران – ھەسلىكتە ھۇزۇرلىنىپ، ئارقىسىغا كىرىۋالدى). 8-،9-، ت مۇ .

ئە. سۆپەتداشلار

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، سۆپەتداشلارنى ئۇقۇم دائىرىسى بويىچە، « كەڭ زامان سۆپەتداشلىرى »، « ئۆتكەن زامان سۆپەتداشلىرى » ۋە « كېلەر زامان سۆپەتداشلىرى » دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1- كەلگەن زامان سۈپەتداشلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، پېئىللارنىڭ سۆز ئۆزىكىگە « - ار » (-ئار // - ئەر) ۋە « - اور » (- ئۇر // - ئۆر)، ير، - ر (- ئىر، - ر) قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن كەلگەن زامان سۈپەتداشلىرى ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

بوكون ايرته كوجاغه كيلور احتمالى بار (بۈگۈن – ئەرتە كۈچاغا كەلۈر ئېھتىمالى بار) 265- ت ھە.

كيلور و بارور ايشجى و كوشجى سوجى تواجى جميع عملدارلار مشار اليهم لارغه هيچ جمله‌دين و هيچ رهگذردين مزاحم و متعرضى بولغوجى بولماسونلار (كەلور ۋە بارۇر ئىشچى ۋە كۈشچى، سۈجى، تەۋاجى جەمئى ئەمەلدارلار مۇشارۇن ئىلەيھىملارغا ھىچ جۈملەدىن ۋە ھىچ رەھگۈزەردىن مۇزاھىم ۋە مۇتەئەررىز بولغۇچى بولماسۇنلار: كېلىر – كېتەر ئىشچى – كۈشچى، سۈچى – جېسەكچىدىن تارتىپ، پۈتكۈل ئەمەلدارلار يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتۈلگەن زاتلارغا ھەر قانداق جاي ۋە ھەر قانداق شارائىتتا زىيان – زەخمەت يەتكۈزۈپ قويماسلىقلىرى كېرەكتۇر) 351-، 352- ت ھە.

البان يساق اوزكا قونالغه حشر مردكار اوقوش يتر جفار اولاغ قان جقار شو سون تكليف قيلما سونلار سالماسونلار و الماسونلار (ئالبان – ياساق، ئۆزگە قونالغە ھەشەر – مەردىكار، ئوقۇش – يېتىر، چافار ئۇلاغ، قان چىقار شوسۇن تەكلىف قىلماسۇنلەر ، سالماسۇنلار ۋە ئالماسۇنلار: ئالۇاڭ – ياساق سالمىسۇن؛ ھەشەر – مەردىكارچىلىققا بۇيرىمىسۇن؛ تۇرلۇك سەدىقە – بەخشىشلەر تەلەپ قىلمىسۇن) 352- ت ھە .

محبت شربتين ايجتيم قزانديك قاينابان تاشتيم،

بو فانى دنيەدين كيچتيم مينى يوقلار كشيم بارمو.

مۇھەببەت شەربەتىن ئىچتىم، قازاندەك قاينابان تاشتىم،
بۇ فانىي دۇنيادىن كەچتىم، مەنى يوقلار كىشىم بارمۇ؟
مۇھەببەت شارابىدىن ئىچتىم، قازاندەك قاينىدىم، تاشتىم؛
بۇ پانىي دۇنيادىن كەچتىم، مېنى يوقلايدىغان كىشىم بارمۇ؟

تورارغە طاقتيم يوقتور يورارکا حالتيم يوقتور،
يوراك تە عشق اوتى چوقدور مينى يوقلار كشيم بارمو.

تۇرارغا تاقەتىم يوقتۇر، يۇرەرگە ھالەتىم يوقتۇر،
يۇرەكتە ئىشق ئوتى چوقدۇر، مەنى يوقلار كىشىم بارمۇ؟
توختاپ تۇرۇشقا تاقىتىم يوق، ماڭغۇدەك ئەھۋالىم يوق،
يۇرىكىمدە ئىشق ئوتى ئۇلغىيىپ كەتتى، مېنى يوقلايدىغان
كىشىم بارمۇ؟ (قاراڭ: 530 – 531 – ئە ئۇ م ت)

2- ئۆتكەن زامان سۈپەتداشلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئۆتكەن زامان سۈپەتدىشى پېئىلىنىڭ ئۈزىكىگە ئۇمۇمەن « - غان // - قان // - گان // - كان » قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

Δ - غان // - قان :

اقسو طرفيكا مانكغان خبرلارى بولوب كشايش ليق لار بولدى
(ئاقسۇ تەرەپتىكە ماڭغان خەبەرلەرى بولۇپ، كۆشايىشلىقلار بولدى: ئاقسۇ تەرەپكە قاراپ ئاتلانغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلاپ، كۆڭۈل ئارامىغا چۈشتى). 294- ت ھە.

نيازبيك اولتورغان اوى كا اوقنى قداب قويدى (نىياز بەگ ئولتۇرغان ئۆيگە ئوقنى قاداپ قويدى) 278- ت ھە.

قيز اوزى ايتقان بو شعرنى مقام غه قوشوب اوقوب ايرديكيم

سلطان **بو قيزنينك محبتى ده عاشق بيقرار و بيهوش بولوب كتى** (قىز ئۆزى ئەيتقان بو شىئرنى مۇقامغا قوشۇپ ئوقۇپ ئەردىكىم، سۇلتان بۇ قىزنىڭ مۇھەببەتىدە ئاشىقى بىقەرار ۋە بىھۇش بولۇپ كەتتى: قىز ئۆزى يازغان بۇ شېئىرنى مۇقام ئاھاڭىغا سېلىپ بىر ئوقۇۋاتقىدى، سۇلتان ئاڭلاپ، بۇ قىزنىڭ مۇھەببىتىدە، تاقەتسىز ئاشىق بولۇپ، بىھۇش بولۇپ كەتتى) 35- ت مۇ.

جمع ايتيب تاريخ چەنى يتميش دين اشقان چاغدامن،

عقل ادراك تين ضعيف سرفه سعال بولغاندا من.

(جەمئى ئەتىپ تارىخچەنى يەتمىشتىن ئاشقان چاغدا مەن، ئەقل ـ ئىدراكتىن زەئىف سۇرفە ـ سۇئال بولغاندا مەن: مەن بۇ تارىخ كىتابىنى يېشىم يەتمىشتىن ئاشقان، ياشانغانلىقتىن يۆتەل ـ ئاغرىقتا گىرىپتار بولغان، ئەقىل ـ ئىدراكتىمۇ زەئىپلەشكەن بىر چاغدا يازدىم) 394- ت مە.

Δ- گان // - كان (- گەن // - كەن):

حيوان **تيلسيزليقدين جفا مشقت غه اوچرار انسان تيليدين بلا مصيبت گه اوچرار ديگان** مضمون **ايردى** (« ھەيۋان تىلسىزلىقتىن جەفا ـ مۇشەققەتنى ئۇچرار، ئىنسان تىلىدىن بەلا ـ مۇسىبەتكە ئۇچرار » دەگەن مەزمۇن ئەردى: « ھايۋان تىلسىزلىقىدىن جاپا ـ مۇشەققەتكە ئۇچرار، ئىنسان بولسا، تىلىدىن بالا ـ مۇسىبەتكە دۇچار » دېگەن مەزمۇن بار ئىدى). 8- ت مۇ.

باريب كلكونچه بيلكان و كوركان واقعه لارنى نام بنام تفصيلا **بيان ايلاب** معلوم **قيلدى** (بارىپ كەلگۈنچە بىلگەن ۋە كۆرگەن ۋاقىئەلەرنى نام بەنام، تەفسىلەن بەيان ئەيلەپ، مەئلۇم قىلدى: بېرىپ ـ كەلگىچە بولغان ئارىلىقتا، كۆرگەن ـ بىلگەن

ۋەقەلەرنى بىرنىمۇ قالدۇرماي، تەپسىلىي بايان قىلىپ ئۇقتۇردى) 358- ت هه.

ايلكرى يورت سوراب و حكومت قيليب اوتكان وزير امراء و اميرلارغه نسبى عايددور (ئىلگەرى يۇرت سوراپ ۋە ھۆكۈمەت قىلىپ ئۆتكەن ۋەزىر، ئۇمەرائ ۋە ئەمىرلەرغە نەسەبى ئايىددۇر: نەسەپ ــ شەجەرىسى بۇرۇنقى زاماندا يۇرت سوراپ، ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئۆتكەن ۋەزىر، ئەمىر ۋە بەگلەرگە تۇغەللىنىدۇ). 296- ت هه.

ليكن بو قديم اوتوب كتكان ادەم لار نام لارينى...(لاكىن بۇ قەدىم ئۆتۈپ كەتكەن ئادەملەر ناملارىنى...: بىراق بۇ قەدىمكى زاماندا ياشاپ ئۆتۈپ كەتكەن ئادەملەرنىڭ ئىسىم ــ ناملىرىنى) 298- ت هه.

خانلارنينك نظرى توشكان و قوليغه تيكيب مهر باسقان يارليغ و نشانه خط لارينى اولوغلاب التون نشان و التون دستك ديب ايتادور (خانلارنىڭ نەزەرى تۇشكەن ۋە قولىغا تەگسىپ مۆھۈر باسقان يارلىغ ۋە نىشانە خەتلەرىنى ئۇلۇغلاپ، « ئالتۇن نىشان » ۋە « ئالتۇن دەستەك » دەپ ئەيتادۇر: پادىشاھلارنىڭ نەزەرى چۈشكەن، ئۆز قولى بىلەن مۆھۈر باسقان يارلىق ــ پەرمان ۋە مەكتۇپلارنى ئۇلۇغلاپ، « ئالتۇن نىشانە » ۋە « ئالتۇن دەستەك » دەپ ئاتايدۇ). 330- ت هه.

ΔΔچاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، خۇددى بۇگۈنكى ئاناتولىيە تۇركچىسىدەك "- **ان**" (- ئان // - ئەن) قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان ئۆتكەن زامان سۈپەتداشلىرىمۇ قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن: **يوسف نى سيوەنلار** (يۈسۈفنى سەۋەنلەر: يۈسۈفنى سۆيگەنلەر) 52- چ ت.

روم خليفەسيندن كلەن مكتوب و هديەلار هم بار ايردى (رۇم خەلىفەسىندەن كەلەن مەكتۇب ۋە ھەدىيەلەر ھەم بار ئەردى:

رۇم خەلىپىسىدىن كەلگەن خەت ۋە سوغاتلارمۇ بار ئىدى).99-
ك ت خ. دېگەنلەرگە ئوخشاش.

3- كېلەر زامان سۆپەتداشلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، كېلەر زامان سۆپەتداشلىرى پېئىل ئۇزىكىگە « - **ادورغان** » (- ئادۇرغان//- ئەدۇرغان)، « - **دورغان** » (- دۇرغان)، « **يدورغان** » (- يدۇرغان)، « - **غوجى // - قوجى // - كوجى** » (- غۇچى // -قۇچى//-گۇچى// - كۇچى)، « - **غوديك // - قوديك //- كوديك** » (- غۇدەك // - قۇدەك // - گۇدەك //- كۇدەك) ۋە« - **غونچە // - كونچە** » (- غۇنچە // - كۇنچە) قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ايكى طغار اوروغ **بارادورغان** **زمين نى نيزه بويى مقدارى كورلاتيب و فسلاتيب توفه تفراق لارينى اليب تاشلاب اطراف لاريغه خشت پخته برله بلند احاطه تام لارنى قيلدوردى** (ئىكى تاغار ئۇرۇغ بارادۇرغان زەمىننى نەيزە بويى مىقدارى كورلاتىپ ۋە فەسلەتىپ، توفا – تۇفراقلارىنى ئالىپ تاشلاپ، ئەترافلارىغا خىشتى پۇختا بىرلە بۇلەند ئىھاتە تاملارنى قىلدۇردى: ئىككى تاغار ئۇرۇق كەتكۇدەك زېمىننى نەيزە بويى كولاپ پەسلىتىپ، توپا – تۇپراقلىرىنى ئېلىپ تاشلاپ، ئەترايىغا پىششىق خىش (كېسەك) بىلەن ئېگىز تام چۆرىتتى) 273- ت هه.

ختن اهلى نينك اولوغ خان غه برادورغان اون ايكى ييل ليق محصولينى اليب مخفى ساقلاب قويغان ايديم (خوتەن ئەھلىنىڭ ئۇلۇغ خانىغا بەرەدۇرغان ئون ئىكى يىللىق مەھسۇلىنى ئالىپ، ساقلاپ قويغان ئەدىم: خوتەن خەلقىدىن ئۇلۇغ خانىغا بېرىدىغان ئون ئىككى يىللىق مەھسۇلاتنى ئېلىپ، مەخپىي ساقلاپ قويغانىدىم). 276- ت هه.

بو دىيارلاردا اوزينى مسلمان صورتيكا اوخشاتيب خلايق لارنى كمراه و ضلالت جهالت كا باشلايدورغان جاهل نادان صوفى افلاس خناس لار تولادور (بۇ دىيارلاردا ، ئۆزىنى مۇسۇلمان سۈرەتكە ئوخشاتىپ، خەلايىقلارنى گۇمراھ ۋە زەلالەت، جەھالەتكە باشلايدۇرغان جاھىل نادان سوفى، ئىفلاس خەنناسلار تولادۇر: بۇ دىيارلاردا، مۇسۇلمان سۈرىتىگە كىرىۋېلىپ، خالايىقلارنى گۇمراھلىق، ئازغۇنلۇق ۋە جاھالەتكە باشلايدىغان جاھىل، نادان سوپىلار ۋە ئىپلاس خەنناسلار تولا) 375- ت ھە.

اكر يورت سورايدورغان مدعالارى بولسەلار ايدى فقرار عيه لارغه بو قسم ظلم نى روا و جايز كورماس ايدى (ئەگەر يۇرت سورايدۇرغان مۇددەئالارى بولسالار ئەدى، فۇقەرا رەئىييەلەرغە بۇ قىسىم زۇلمنى رەۋا ۋە جايىز كۆرمەس ئەدى: ئەگەر يۇرت سورايدىغان مۇددىئالىرى بولسا ئىدى، خەلقە بۇ قەدەر زۇلۇم قىلىشنى توغرا تاپمىغان بولاتتى) 308- ت ھە.

ΔΔبۇ تۈر سۈپەتداشنىڭ بۆلۈشسىز شەكلى پېئىل ئۆزىكىگە « **- مايدورغان** » (مايدۇرغان // - مەيدۇرغان) قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

بو غزيز بيلمايدورغان غلم يوق ايردى (بۇ ئەزىز بىلمەيدۇرغان ئىلىم يوق ئەردى: بۇ ئەزىز بىلمەيدىغان ئىلىم يوق ئىدى). 32- ت مۇ.

شرعاً اولوم واجب بولمايدورغان يرلاردا هم عام **نينك نفعينى** خاصى **نينك** ضررينى **لازم توتوب** عبرت عام **اوچون سياست قتل نى لايق و سزاوار كوروب دور** (شەرئان ئۆلۈم ۋاجىب بولمايدۇرغان يەرلەردە ھەم ئاممىنىڭ نەپئىنى، خاسسىنىڭ زەرەرىنى لازىم تۇتۇپ، ئىبرەتى ئامم ئۈچۈن، سىياسەتى قەتلنى لايىق ۋە سەزاۋار كۆرۈپدۇر: شەرئەت بويىچە، ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلمىسىمۇ بولىدىغان يەرلەردە، ئومۇمنىڭ مەنپەئەتىنى كۆزلەپ، ئاممىۋى

ئىبرەت قىلىش يۈزىسىدىن ئۆلۈم جازاسىنى مۇۋاپىق كۆرگەن). 322- ت هه.

Δ- **غوجى // – غوچى** (غۇچى)

كهنه و ينكى افسانه و داستان لاردين خبردار اولغوجى دانا و رسالاردين اميد و مأمول بودور (كوهنا ۋه ياڭى ئەفسانه ۋه داستانلاردىن خەبەردار ئولغۇچى دانا ۋه رەسالاردىن ئۈمىد ۋه مەئمۇل بۇدۇر: كونا – يېڭى داستان ۋه رىۋايەتلەردىن خەۋەردار دانا ۋه زىيالىلاردىن كۈتۈلىدىغان ئۈمىد مۇشۇ) 394- ت هه.

سماع **نغمات نينك تيلسيز مونك لارى انسان نينك روحى غه معنوى اوت توتاشتورغوچى عامل دور** (سەمائى نەغەماتنىڭ تىلسىز مۇڭلارى ئىنسانىنىڭ روھىغا مەئنەۋى ئوت تۇتاشتۇرغۇچى ئاملدۇر: مۇزىكىنىڭ تىلسىز مۇڭلىرى ئىنسانىنىڭ روھىغا مەنىۋى ئوت تۇتاشتۇرغۇچى ئاملدۇر). 12- ت مۇ.

Δ**غوديك** (- غۇدەك)

اول يردا بت صنم لاردين بولك روزنامەغه الغوديك بر نرسه بولمغاج بت صنم لارنى خط لاب كليب دور (ئول يەردە، بۇت – سەنەملەردىن بۆلەك روزنامەغه ئالغۇدەك بىر نەرسه بولماغاچ، بۇت – سەنەملەرنى خەتلەپ كەلىپدۇر: ئۇ يەردە، بۇت – هەيكەللەردىن باشقا، كۈندىلىك خاتىرىگه خەتلەپ كەلگۈدەك بىر نەرسه بولمىغاچقا، ئاشۇ بۇت – هەيكەللەرنى تىزىملاپ كەپتۇ شۇ) 359- ت هه.

Δ- **غوچه // - كوچه** (غۇچه // گۇچه)

نظم **خيلى كلدسته بندلارى بو كلشن دين بزم توزكوچه كل ايليك لاى الماى يول توتوپتورلار** (نەزم خەيلى گۈلدەستە بەندلەرى بۇ گۈلشەندىن بەزم تۇزگۈچه گۈل ئىلىكلەي ئالماي يول تۇتۇپتۇرلار: نەزم قوشۇنىنىڭ گۈلدەستىچىلىرى بۇ گۈلزارلىقتىن « مۇشۇ تىكەنلەردىن ئېهتىيات قىلىپ »، بەزمىگه لايىق گۈل

ئۇزەلمەي كېتىپتۇ). نەۋائىي: 20- م ل .

ورق يوزيكا نقش قيلغوچه نيمه قالمادى (ۋەرەق يۈزىگە نەقش قىلغۇچە نەمە قالمادى: ۋاراق يۈزىگە ئالاھىدە يازغۇدەك بىر نەرسە قالمىدى). 32- م ل .

Δ- **غونچه** (غۇنچە)

بر طغار اشليق بارغونچه زمين دا كاه ييقيليب كاه اوره بولوب كوكلاب توروب دور (بىر تاغار ئاشلىق بارغۇنچە زەمىندە، گاھ يىقىلىپ، گاھ ئۆرە بولۇپ، كۆكلەپ تۇرۇپدۇر: بىر تاغار ئۇرۇق كەتكۈدەك زېمىندا، گاھ يىقىلىپ، گاھ ئۆرە بولۇپ، كۆكلەپ تۇرۇپتۇ). 343- ت ھە.

4 - سۈپەتداشلارنىڭ ئالاھىدە قوللىنىلىشى

‹ 1 › خۇددى سۈپەت سۆز تۈركۈمىگە ئائىت بولغان سۆزلەر ھەمىشە ئىسىم سۆزلەر ئورنىدا قوللىنىلغانغا ئوخشاشلا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، سۈپەتداشلار ھەمىشە ئىسىمداشلارنىڭ ئورنىدا قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. بۇ ھالدا، سۈپەتداشلار خۇددى ئىسىمداش سۆزلەرگە ئوخشاشلا، تەۋەلىك، كۆپلۈك ۋە كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىپ كېلىۋېرىدۇ. مەسىلەن:

بيزلارنينك اقتدا و تكيه قيلادورغانلاريميز اوشبولار دور (بىزلەرنىڭ ئىقتىدا ۋە تەكىيە قىلادۇرغانلارىمىز ئۇشبۇلاردۇر: بىزنىڭ ئەقىدە قىلىدىغان ۋە تايىنىدىغانلىرىمىز مۇشۇلار). 384- ت ھە.

توزغه باج الغان نينك راستينى فقرالاردين ماهيتى نى بيلدى (تۇزغا باج ئالغانىنىڭ راستىنى فۇقەرالاردىن ماھىيەتىنى بىلدى: ئىچىدىغان تۇزغىمۇ باج ئالغانلىقىنىڭ راستىنى پۇقرالاردىن سۈرۈشتۈرۈپ بىلدى). 311- ت ھە.

حضرت آفاق طرفان غه كلكانلاريدا كشف و مراقبه برله

ظاهربولغان ديب ايتادور (« هەزرەتى ئافاق تۇرغانغا كەلگەنلەردە، كەشىف ۋە مۇراقەبە بىرلە زاهىر بولغان » دەپ ئەيتادۇر: « هەزرەتىي ئافاق خوجا تۇرپانغا كېلىپ، كەشفۇ مۇراقەبە (يىغىن كۆرۈش، خاس تۇيغۇ بىلەن كۆزىتىش) قىلغان چېغىدا، زاهىر بولغان (كۆزىگە كۆرۈنگەن) ئىكەن » دېيىشىدۇ). 359- ت هە.

الوردا كتان نى بوز ديب، ساتاردا بوز وصفيده كتان دين ارتوق سوز ديب (ئالۇردا، كەتەننى بۆز دەپ، ساتاردا، بۆز ۋەسىدە كەتەندىن ئارتۇق سۆز دەپ: ئالىدىغان چاغدا، يىپەكنى « بۇ بۆز ــ ماتاكەنغۇ » دەيدۇ، ئۆزى ساتىدىغان چاغدا بولسا، بۆز ــ ماتاسىنىمۇ يىپەكتىن ئاشۇرۇپ داڭقلايدۇ)؛

بارورغه مقرر بولغای (بارۇرغا مۇقەررەر بولغاي: بىرىشقا جەزم قىلىنغاي)؛ **صرف قيلارينى بلمادى** (سەرف قىلارىنى بىلمەدى: سەرپ قىلىشىنى بىلمىدى)؛

بو كون آخشامغچه نى بولورى معلوم **ايماس** (بۇ كۈن ئاخشامغەچە نى بولۇرى مەئلۇم ئەمەس: بۈگۈن ئاخشامغىچە نېمە بولۇشى مەلۇم ئەمەس). نەۋائىي: چ د. 49- چ ت.

ديوانه بولورغه نى قاليب تور (دىۋانە بولۇرغە نى قالىپتۇر: دىۋانە بولۇشقا نېمە كەپتۇ)؛ **بستر** راحت **تيله رنى قوي** (بەستەرى راھەت تىلەرنى قوي: راھەتلىنىپ يېتىشنى ئارزۇ قىلما). ب ن. 48-، 49- چ ت.

شيراول نينك جايى منزلى اوزون دور اوزوق وفا قيلمايدور بارادورغانغه احتمال **يوق ديكانيدا**... (شىراۋۇلنىڭ جايى ــ مەنزىلى ئۇزۇندۇر، ئوزۇق ۋەفا قىلمايدۇر، بارادۇرغانغا ئېھتىمال يوق دەگەنىدە...: « شىراۋۇل تۇرىدىغان يەر بەك ئۇزاقتا، ئوزۇق يەتكۈزگىلى بولمايدۇ، يېتىپ بېرىش مۇمكىن ئەمەس » دېگەندە،...). ت ئە. 173- چ ت.

مدد ايلانك لطف ايلابان اول يان باراريمغه (مەدەد ئەيلەڭ لۇتف ئەيلەبان ئول يان بارارىمغە: مەرھەمەت قىلىپ، ئۇنىڭ يېنىغا يېتىپ بېرىشىم ئۈچۈن مەدەت قىلىڭ)؛

كوز اوجى دين قيپا قيپا باقيشلارينك، جان تومورين قيپار اوجون تيغ مو يا نظرمو دور (كۆز ئۇچىدىن قىيا ــ قىيا باقىشلارىڭ، جان تومۇرىن قىيار ئۈچۈن تىغمۇ يا نەزەرمۇدۇر؟: كۆزۈڭنىڭ ئۇچىدىن قىيا ــ قىيا قاراپ قويۇشلىرىڭ، جانىڭ تومۇرىنى قىيىش ئۈچۈن ئىشلىتىدىغان تىغىڭمۇ ياكى نەزەر سېلىشمۇ؟).

50- چ ت.

‹ 2 › "- ار// - ور" (- ئار//- ئەر// - ئۇر// - ئۇر) قوشۇمچىسى بىلەن ياسالغان كەڭ زامان سۈپەتداشلىرى « **بولماق// اولماق** » (بولماق// ئولماق) پېئىلى بىلەن باغلىنىپ كېلىپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى مەقسەت پېئىلىنىڭ ياكى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىل تومۇرىغا « - **ادورغان** » (- ئادۇرغان//- ئەدۇرغان) قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالىدىغان كېلەر زامان سۈپەتداشنىڭ ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ايشلا تور بولسانك پولونك من، كر ساتار بولسانك قولونك (ئىشلەتۈر بولساڭ پۇلۇڭمەن، گەر ساتار بولساڭ قۇلۇڭ: ئىشلىتىدىغان (ياكى ئىشلەتمەكچى) بولساڭ پۇلۇڭمەن، ئەگەر سېتىۋېتىدىغان (ياكى ساتماقچى) بولساڭ، قۇلۇڭمەن). 50- چ ت.

‹ 3 › بەزەن قوليازمىلاردا، « - ار// - ور » (- ئار// - ئەر// - ئۇر// - ئۇر) لۈك سۈپەتداشلارنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىسى قوشۇلغان ھالدا، ئۆزىنىڭ ئېنىقلانغۇچىسى بولغان ئىسىمغا ۋەكىللىك قىلىپ كەلگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

سن سن سيوريم خواه اينان خواه اينانمه (سەن سەن سەۋەرىم خاھ ئىنان، خاھ ئىنانما: مەيلەڭ ئىشەن، مەيلەڭ ئىشەنمە،

سۆيگىنىم پەقەتلا سەن)؛

بير لحظه ده مينك دين نى بوزاريم كيلادور (بىر لەھزەدە مىڭ دىنىنى بۇزارىم كەلەدۇر: بىر مىنۇتتا مىڭ دىنىنى بۇزۇۋېتىدىغان يارىم كېلىدۇ)؛

بير لحظه ده مينك جانيم الاريم كيلادور (بىر لەھزەدە مىڭ جانىم ئالارىم كەلەدۇر: بىر دەقىقىدە جېنىمنى مىڭ قېتىم ئالىدىغان يارىم كېلىدۇ)؛

ايمدى بارى جان غه اوتنى ياقاريم كيلادور (ئەمدى بارى جانغا ئوتنى ياقارىم كەلەدۇر: پۈتكۈل جانغا ئوت يېقىۋېتىدىغان يارىم كېلىدۇ)؛

ميڭگان اوقينى هركيم كا اتاريم كيلادور (مىڭگان ئوقنى ھەركىمگە ئاتارىم كەلەدۇر: كىرپىك ئوقىنى ئۇچرىغانلا ئادەمگە ئاتىدىغان يارىم كېلىدۇ). 518-، 519- ئۇ ك ن.

‹4› « - ار //- ور » لۇق سۆپەتداشلار بەزەن ھاللاردا، « يوق » ياكى « بارمۇ » سۆزى بىلەن ئىپادىلەنگەن خەۋەرگە باغلىنىپ، سۆپەتداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ بولمايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

قانارىم يوق ايدى وصلينك مىي دين (قانارىم يوق ئەدى ۋەسلىڭ مەيدىن: ۋىسالىڭ شارابىنى ئىچىپ – ئىچىپ قانمايتتىم ‹ قېنىش دېگەن نەرسە يوق ئىدى ›)؛

منينك يوقتور بو قوليمدين ياناريم (مەنىڭ يوقتۇر بۇ قەۋلىمدىن يانارىم: مەن بۇ گېپىمدىن يانمايمەن ‹ مېنىڭ بۇ گېپىمدىن يېنىۋېلىشىم يوق ›)؛

قاشينك غه يتماين بارمو توراريم (قاشىڭغا يەتمەيىن بارمۇ تۇرارىم: قېشىڭغا يېتىپ بارماي، بۇ يەردە تۇراتتىممۇ؟). ھىرقەتتي – گۈمنام: 342- ئۇ ك ن.

ب. رەۋىشداشلار

جۈملىدە ھەرىكەتنى تەرىپلەپ، مەزكۇر ھەرىكەتنىڭ قانداق رەۋىشتە ئورۇنلانغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەر چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئومۇمەن « ئا » لىق رەۋىشداش، « چە » لىك رەۋىشداش، « غالى » لىق رەۋىشداش، « غاچ » لىق رەۋىشداش، « ساری » لىق رەۋىشداش ۋە « پ » لىق رەۋىشداش دېگەن ئالتە تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1- « ئا » لىق رەۋىشداش

« ئا » لىق رەۋىشداش دېگىنىمىز، پېئىل ئۈزىكىگە «- ا » (-ئا//- ئە)، « - ە//ە » (- ئە) ۋە « - ى(ي) » قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدىغان رەۋىشداشلارنى كۆرسىتىدۇ. بۇ خىل رەۋىشداشلار چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

‹1› ئايرىم ھالەت بولۇپ، ھەرىكەتنىڭ مەقسىتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

كوماك تيلەى تاشكەندكا خان قاشيغە باردىم (كوماك تىلەي تاشكەندكە خان قاشىغا باردىم: ياردەم تىلەپ، تاشكەنتكە خان قېشىغا باردىم)؛ **مينى كوره كيلدى** (مەنى كۆرە كەلدى: مېنى كۆرگىلى كەلدى). ب ن. 53- چ ت.

يارماق تيلەى بارور ايردى (يارماق تىلەي بارۇر ئەردى: پۇل تىلەپ كېتىۋاتاتتى). چ د. 53- چ ت.

نقاب الكى يوزونكدين صفا تيلاى كيلديم،

كونكول ايگى كا لبينك دين شفا تيلاى كيلديم.

(نىقاب ئالكى، يۈزۈڭدىن سەفا تىلەي كەلدىم، كۆڭۈل

ئىگىگە لەبىگدىن شىفا تىلەي كەلدىم: چۈمبىلىگىنى ئېچىۋەتكىنكى، يۈزۈگدىن روشەنلىك ئالغىلى كەلدىم؛ يۈرەكنىڭ جاراھىتىگە لېۋىگدىن شىپالىق تىلەپ كەلدىم)؛

غبار توتتى فراقينك دا كوزنى كوب يغادين،

برر ايزينك توزى دين توتيا تيلاي كيلديم.

(غۇبار تۇتتى فىراقىگدا كۆزنى كۆپ يىغادىن، بىرەر ئىزىڭ توزىدىن تۇتىيا تىلەي كەلدىم: پىراقىگدا كۆپ يىغلاپ، كۆزۈم غۇۋالىشىپ (غۇبارلىشىپ) كەتتى. شۇڭا ئىزىگىنىڭ توپىسىنى تۇتىيا قىلاي دەپ كەلدىم). لۇتفىي: 246- ئۇ ك ن.

‹2› ئايرىم هالەت بولۇپ، مۇئەييەن چەكنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بير تويا كوركاى مو من ديب طلعتينك دين تولون آى،

تونلوكونك دا اولتورور تا صبحى منديك تلمورويب.

(بىر تويا كۆرگەيمۇ مەن دەپ تەلئەتىگدىن تولۇن ئاي، تۇنلۇكۇگدە ئولتۇرۇر تا سۇبهى مەندەك تەلمۇرۇپ: تولۇن ئاي چىرايىگنى تويغىچە بىر كۆرىۋالاي دەپ، خۇددى ماڭا ئوخشاشلا تاكى تاڭ ئاتقىچە تۇگلۇكۇگنىڭ بېشىدا ئولتۇرىدۇ). ئاتايى: 162- ئۇ ك ن.

تون بيرلا كوله كجتينك و آغزينكدا لطافت،

قان قيلدى باغير غنچه خندان چمينديا.

(تۇن بىرله كۈله كەچتىگىنۇ ئاغزىگدا لەتافەت، قان قىلدى باغىر غۇنچەئى خەندان چەمەنىندە: كېچىچە ئاغزىگنى چىرايلىق قىلىپ، كۈلۈپلا چىقتىڭ؛ بۇنى كۆرگەن گۈلزارلىقتىكى غۇنچە هەسەتتىن باغرىنى قان قىلدى). سەككاكىي: 192- ئۇ ك ن.

دوران سنكا ظلم ايتسه قدج لار تولا مى ايج،

قان يوتسانك آياغلار تولا دوران غه نه پروا.

(دەۋران سەۋگا زۇلم ئەتسە قەدەھلەر تولا مەي ئىچ، قان يۇتساك ئاياغلار تولا دەۋرانغا نە پەرۋا: زامان ساۋگا زۇلۇم قىلسا، قەدەھنى تولدۇرۇپ شاراپ ئىچكىنكى، قاچاۋنى لىپمۇلىق تولدۇرۇپ قان ئىچسەۋمۇ، دەۋرىنىڭ پەرۋايى پەلەك). نەۋائىي: 270- ئۇ ك ن.

«3» بەزىدە، مەزكۇر « ئا » لىق رەۋىشداشنىڭ قوشۇمچىسى « - ئۇ//- يۇ » بولۇشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

تون اقشام تولغانو سنبل بكين زولفونك دين آه اوردوم،

هوانى غالىيه توتتى جهان مشك ختن بولدى.

(تۈن ئاقشام تولغانۇ سۇنبۇل بەكىن زۇلفۇڭدىن ئاھ ئۇردۇم، ھەۋانى غالىيە تۇتتى جەھان مۇشكى خوتەن بولدى: كېچىچە سۇنبۇلدەك چېچىڭنى ئەسلەپ، تولغىنىپ « ئاھ! » ئۇردۇم. بۇ ھالىمدىن ھاۋا تۇتۇلۇپ، ئاسمان خوتەن ئىپارىدەك قاپقارا بولۇپ كەتتى). سەككاكىي: 194- ئۇ ك ن.

كوزنى غبار توتتى فراقينك دا يغلايو،

ايزينك توزيندين اوزكا انكا توتيا قنى.

(كۆزنى غۇبار تۇتتى فىراقىڭدا يىغلايۇ ئىزىڭ توزىندىن ئۆزگە ئاڭا تۇتىيا قەنى: پىراقىڭدا يىغلاۋېرىپ، كۆزۈم غۇبارلىشىپ (غۇۋالىشىپ) كەتتى. بۇنى داۋالاشقا ئىزىڭنىڭ توپىسىدىن باشقا تۇتىيا يوق). سەككاكىي: 220- ئۇ ك ن.

اى صبا آواره كونكلوم ايستايو هر يان بارو،

(ئى، سەبا ئاۋارە كۆڭلۈم، ئىستەيۇ ھەر يان بارۇ: ئەي، شامال! سەرگەردان كۆڭلۈمنى ئىزدەپ تەرەپ ـ تەرەپكە بارغىن). نەۋائىي: چ د. 55- چ ت.

‹4› « ئا » لىق رەۋىشداش ياردەمچى پېئىللار بىلەن بىرىكىپ كەلگەندە، كۆپىنچە ئايرىم تۇرىدۇ. مەسىلەن:

بو كلشن دين بزم توزكوچه كل ايليك لاى الماى يول توتوبتورلار (بۇ گۈلشەندىن بەزم تۈزگۈچە گۈل ئىلىكلەي ئالماي يول تۈتۈپتۈرلار: بۇ گۈلزارلىقتىن بەزمىگە يارىغىدەك گۈل ئۈزەلمەي كېتىپتۇ)؛

فصيح **تورك لار قاشيدا اوقوى و اوتكارا آلماغايلار** (فەسىھ تۈركلەر قاشىدا ئوقۇي ۋە ئۆتكەرە ئالماغايلار: پاساھەتلىك سۆزلەيدىغان تۈركلەرنىڭ ئالدىدا ئوقۇيالمايدۇ ۋە ئۆتكۈزەلمەيدۇ ›). نەۋائىي: 19-، 20- م ل.

‹5› « ئا » لىق رەۋىشداشلار « باشلا- »، « كىرىش - » ۋە « تۇر- » ياردەمچى پېئىللىرى بىلەن، شۇنداقلا « تاس قالماق، قىل قالماق، ئاز قالماق » مەنىسىدىكى « ياز- » ياردەمچى پېئىلى بىلەن بىرىكىپ، ئەمەلىي ئۇقۇم جەھەتتە، يۆنىلىش كېلىشتىكى « ش » لىق ئىسىمداش ياكى « غالى » لىق رەۋىشداش رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

مونونك نيتايجى كل لارى روزكار اهليغه بى جد و مقدار آچيلا باشلادى و باشلاريغه بى اختيار ساچيلا كيريشتى لار (مۇنۇڭ نەتايىجى گۈللەرى روزگار ئەھلىغە بىھەددۇ مىقدار ئاچىلا باشلادى ۋە باشلارىغە بىئىختىيار ساچىلا كىرىشتىلەر: بۇنىڭ نەتىجە گۈللىرى دەۋر ئەھلى ئۈچۈن بىمالال ئېچىلىشقا ۋە ئۇلارنىڭ باشلىرىغا ئىختىيارسىز چېچىلىشقا باشلىدى). نەۋائىي: 21- ل م.

عشرت **پيمانلارين تولدوروب ساقى لار يوروب مجلس اهليغه توتا كيريشتيلار مروق چاغيرلارنى مجلس اهلى هم جيوان سويى ديك يوتا كيريشتيلار** (ئىشرەت پەيمانلارىن تولدۇرۇپ. ساقىيلار يۈرۈپ مەجلىس ئەھلىغە تۇتا كىرىشتىلەر؛ مۇرەۋۋەق چاغىرلارنى

مەجلىس ئەھلى ھەم ھەيۋان سۈيدەك يۇتا كىرىشتىلەر: ئىشرەت قەدەھلىرىنى تولدۇرۇپ، ساقىيلار قاتراپ يۈرۈپ ئولتۇرۇش ئەھلىگە تۇتۇشقا باشلىدى؛ ئولتۇرۇش ئەھلىمۇ سۈپسۈزۈك شاراپلارنى بەجايىكى تىرىكلىك سۈيى ئىچكەندەك ئىچىشكە باشلىدى). بابۇر: ب ن. 203- چ ت.

اول يقيلا يازدى (ئول يىقىلا يازدى: ئۇ يىقىلغىلى تاس قالدى). 55- چ ت.

‹6› « ئا » لىق رەۋىشداشلار بەزىدە « پ » لىق رەۋىشداش رولىدىمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

اوركاتا كور- (ئۆرگەتە كۆر- : ئۆگىتىپ باق-)، **سولا قالديلار** (سولىشىپ قالدىلار)...دېگەنلەرگە ئوخشاش. 55 - چ ت.

‹7› « ئا » لىق رەۋىشداشلار يارەمچى پېئىل « بىل - » بىلەن بىرىكىپ كەلگەندە، ئىمكانىيەتنى بىلدۈرىدۇ. (بۇ شەكىل ھازىر ئاناتولىيە تۈركچىسىدە ئەينەن قوللىنىلماقتا). مەسىلەن:

يازا بيلور (يازا بىلۈر: يازالايدۇ)، **قازانا بيلور** (قازانا بىلۈر: قازىنالايدۇ، ئېرىشەلەيدۇ)، **قيلا بيلماس** (قىلا بىلمەس: قىلالماس)، دېگەنلەرگە ئوخشاش. 55- چ ت.

‹8› « ئا » لىق رەۋىشداشىنىڭ « ى » (ي) بىلەن ئاخىرلاشقان شەكىلگە بەزىدە « - ئىن » قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ، بۇگۈنكى تۈركمەنچىدەك « - يىن » لىق ئارزۇ – تىلەك مەيلى ئۇقۇمىدا بولۇپ كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

كورمايين ديب كوردى كوز كوركاج كونكول قيلدى هوا،

بولدى زار ايتكان مينى رسوا كونكول قلاب كوز.

(كۆرمەيىن دەپ كۆردى كۆز، كۆرگەچ كۆڭۈل قىلدى ھەۋا، بولدى زار ئەتكەن مەنى رۇسۋا كۆڭۈل، قەللاب كۆز: كۆز «

كۆرمەي » دەپ تۇرۇپ كۆردى، كۆز كۆرگەندىن كېيىن، كۆڭۈل ھەۋەسلەندى. مېنى خار ـ زار قىلغان رەسۋا كۆڭلۈم بىلەن ئالدامچى كۆزۈم بولدى). نەۋائىي: 284- ئۇ ك ن.

مسجد قه اهل ریادیك ییتایین،

یا رند کبی غزمت دیر ایتایین.

مقصود تابیلسا میلی یوقسه نیتایین،

باشیمنی الیب قای ساری ایمدی کیتایین.

(مەسجىدغە ئەھلى رىيادەك يەتەيىن، يا رىند كەبى ئەزمەتى دەير ئەتەيىن؛ مەقسۇد تاپىلسا مەيلى، يوقسا نەتەيىن، باشىمنى ئالىپ قاي ساری ئەمدى كەتەيىن: ساختىپەزلەر ئەھلىدەك مەسجىدقا باراي، ياكى پاسىقلارغا ئوخشاش قاۋاقخانىغا چاپاي؛ مەقسىتىمگە يەتسەمغۇ مەيلى، بولمىسا قانداق قىلاي، بۇ بېشىمنى ئېلىپ ئەمدى قايسى تەرەپكە كېتەي؟). نەۋائىي: 310- ئۇ ك ن.

من یاریمدین جدا بولدوم نیله‌یین،
عشق اوتی ده ادا بولدوم نیله‌یین،
آچیلماغان گل دیك سولدوم نیله‌یین،
یار جمالین کورمای اولور اوخشایمن.

مەن يارىمدىن جۇدا بولدۇم نەيلەيىن،
ئىشق يولىندا ئەدا بولدۇم نەيلەيىن.
ئاچىلماغان گۈلدەك سولدۇم نەيلەيىن،
يار جەمالىن كۆرمەي ئۆلۈر ئوخشايمەن.

قانداق قىلارمەن، مەن يارىمدىن جۇدا بولدۇم، ئىشق ـ مۇھەببەت يولىدا تۇڭەشتىم، ئېچىلماي تۇرۇپلا سولغان گۈلدەك بولدۇم، يارنىڭ جامالىنى كۆرمەي ئۆلۈپ كېتىدىغان

ئوخشايمەن. (قاراڭ: 543 ـ ئە ئۇ م ت)

2- « چە » لىك رەۋىشداش

« چە » لىك رەۋىشداش چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، پېئىل ئۇزىكىگە « غانچە// كانچە، غونچە// قونچە// كونچە » قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

مولانا حضرت لارى بيهوش بولغانچه مجلس ده غالم دين كتى (مەۋلانە ھەزرەتلىرى بىھۇش بولغانچە مەجلىسدە ئالەمدىن كەتتى: مەۋلانە ھەزرەتلىرى ئولتۇرۇشتا، شۇ بېھۇش بولغىنىچە ئالەمدىن كەتتى). 19-، 20- ت مۇ.

و قلم خوشخرام هم دريايى محبره غه غوطه بركانچه باشى نى اوستون تارتيب آلالماس ايدى (ۋە قەلەمى خۇشخرام ھەم دەريايى مىھبەرەغە غۇتا بەرگەنچە باشىنى ئۇستۇن تارتىپ ئالالماس ئەدى: بۇ راۋان يازىدىغان شوخ قەلەمنۇ دۇۋەتتىكى سىيا دەرياسىغا بىر شۇڭغىغىنىچە بېشىنى كۆتۈرەلمەي قالاتتى). 274- ت ھە.

بو غديم الا ستطاعت قوت و مقدورى يتكانچه... اوزومكا لازم و روا كورماديم (بۇ ئەدىمۇلئىستىتائەت قۇۋۋەت ۋە مەقدۇرى يەتكەنچە... ئۆزۈمگە لازىم ۋە رەۋا كۆرمەدىم: بۇ كۈچ ـ قۇۋۋەتسىز ئادەم ئۆز ماغدۇرۇمغا يارىشا ئىش كۆرۈپ،... ئۇنداق قىلىشنى مۇۋاپىق كۆرمىدىم). 394- ت ھە.

بيزلار ختن دين يانغونچه آيم لارنى يارکندغه آليب كيلسون (بىزلەر خوتەندىن يانغۇنچە، ئايىملارنى يارکەندغە ئالىپ كەلسۇن: بىز خوتەندىن يانغىچە خوتۇن بالا ـ چاقىلارنى يەكەنگە ئېلىپ كەلسۇن). 267- ت ھە.

بيجين غا باريب كلكونچه هر واقغه و هر حادثه لاريكيم رو برسه لار... واقف بولوب روزنامه دفتر قيليب كلكاى سيز (بەجىنغا

بارىپ كەلگۈنچە، ھەر ۋاقىتە ۋە ھەر ھادىسىلەرنىكىم، رو بەرسىلەر... ۋاقىق بولۇپ، روزنامە دەفتەر قىلىپ كەلگەيسىز: بېيجىڭغا بېرىپ كەلگىچە يوللاردا ھەر قانداق بىر ۋەقە يۈز بەرسە،.. ۋاقىپ بولۇپ، كۈندىلىك خاتىرىگە يېزىپ كەلگەيسىز). 358- ت ھە.

زمين نى سوغه يتكونچه كورلاتيب توشوك قيليب... (زەمىننى سۇغا يەتكۈنچە كورلاتىپ، تۆشۈك قىلىپ...: زېمىننى سۇ چىققىچە كولىتىپ، تۆشۈك ئېچىپ...). 381- ت ھە.

يورت قدرينى شاه لار بيلمەس،
يورت دين يورت غه آشماغونچه.
يخشى يارنينك قدرين بيلمەس،
بير يمان غه توشماگونچه.

يۇرت قەدرىنى شاھلار بىلمەس،
يۇرتدىن يۇرتقا ئاشماغۇنچە.
ياخشى يارنىڭ قەدرىن بىلمەس،
بىر يامانغا تۇشمەگۈنچە.

يۇرتلارنى كېزىپ باقمىغىچە پادىشاھلار ئەل ـ يۇرتنىڭ قەدرىگە يەتمەيدۇ؛ ئىنسان بىر يامانىڭ قولىغا چۈشمىگىچە ياخشى يارنىڭ قەدرىگە يەتمەيدۇ. (قاراڭ:59 ـ ئە ئۇ م ت)

3- « غالى » لىق رەۋىشداش

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، « غالى » لىق رەۋىشداش پېئىل ئۇزىكىگە « ـ **غالى//ـ غلى، ـ قالى// قلى، ـ گالى//ـ كالى// كلى** » قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

سرتراش ساچينى الغالي توردى غزرائيل غليه السلام كليب جانى نى الغالي توردى (سەرتەراش ساچىنى ئالغالى تۇردى، ئەزرائىل

ئەلەبھىسسەلام كەلىپ جانىنى ئالغالى تۇردى: ساتىراش چېچىنى ئالغىلى تۇردى، ئەزرائىل ئەلەيھىسسالام كېلىپ جېنىنى ئالغىلى تۇردى). 317- ت ھە.

جويلى جرم باغراق و ملك املاك لارى ويران و جغذ بوم غه آشيان و ديوه فريلارغه جاى مكان بولغالي توردى (ھويلايى ھەرەم، باغراق ۋە مۇلك – ئەملاكلارى ۋىران ۋە جۇغز – بومغا ئاشيان بولغالى تۇردى: ھويلا – ئارام، باغ – قورو ۋە مال – مۇلۇكلىرى ۋەيران بولۇپ، يۇرت – ماكان ھۇقۇش ۋە جىنلارغا ئۇۋا بولغىلى تۇردى). 308- ت ھە.

اسلامبول كشمير بلخ شيراز قاتارليق ياراق شهرلاردين موسيقى اوركانگالي كلگان شاگردلارى بار ايردى (ئىسلامبۇل، كەشمىر، بەلىخ، شىراز قاتارلىق ياراق شەھرلەردىن مۇسىيقا ئۆرگەنگەلى كەلگەن شاگىردلارى بار ئەردى: ئىستامبۇل، كەشمىر، بەلىخ ۋە شىراز قاتارلىق يىراق شەھەرلەردىن مۇزىكا ئۆگەنگىلى كەلگەن شاگىرتلىرى بار ئىدى). مۆجىزىي: 23- ت مۇ.

بيوه بيجاره ظلم رسيده‌لارنينك كوز ياشلارى توكولكالي باشلادى (بىۋە – بىچارە زۇلۇم رەسىدەلەرنىڭ كۆز ياشلارى تۆكۈلگەلى باشلادى: ئىگە – چاقسىز، مەزلۇم بىچارىلارنىڭ كۆز ياشلىرى تۆكۈلۈشكە باشلىدى). 325- ت ھە.

اشخانه‌نينك توزى آز سهل نرسه‌دور تولا صرف ايتكالي بولمايدور (ئاشخانەنىڭ تۇزى ئاز، سەھل نەرسەدۇر، تولا سەرپ ئەتكەلى بولمايدۇر: ئاشخانىنىڭ تۇزى دېگەنغۇ ئادەتتە كۆپ ئىشلىتىپمۇ كەتكىلى بولمايدىغان بىر نەرسە). 315- ت ھە.

بو اقليم ايچره ايستاب كورماديم سينديك پرى وشنى،
يوزونك كا تلموروب جان بركالي بسيار ارمانيم.

بۇ ئىقلىم ئىچرە ئىستەپ كۆرمەدىم سەندەك پەرىۋەشنى،
يۈزۈڭگە تەلمۈرۈپ جان بەرگەلى بىسيار ئەرمانىم.

بۇ دۇنيادا سەندەك پەرزات سۈپەت يارنى ئۇچراتمىدىم،
يۈزۈڭگە تەلمۈرۈپ تۇرۇپ جان بېرىشكە تەييارمەن.
(قاراڭ:158 - 159 – ئە ئۇ م ت)

كوزونك كافرليغى يتمايدورور كيم سرمەدار اتينك،
مينى اولتوركالي مايل بولوبسن شاه احسانيم.

كۆزۈڭ كافىرلىغى يەتمەيدۇرۇركىم سۈرمەدار ئەتتىڭ،
مەنى ئۆلتۈرگەلى مايىل بولۇپ سەن شاهى ئىهسانىم.
كۆزۈڭنىڭ قارىلىقى يەتمىگەندەك ئۇستىگە يەنە سۈرمە تارتىپسەن؛ شاهلارچە ئىلتىپات قىلىپ، مېنى ئۆلتۈرەي دەپسەن. (قاراڭ: 159 – ئە ئۇ م ت)

آى بولدى ييل مو بولدى،
سنينك اوتونك ده كويگالي.
انتظار بولدوم عجب،
آى يوزونك نى كورگالي.

ئاي بولدى، يىلمۇ بولدى،
سەنىڭ ئوتۇڭدا كۆيگەلى.
ئىنتىزار بولدۇم ئەجەب،
ئاي يۈزۈڭنى كۆرگەلى.

سېنىڭ ئوتۇڭدا كۆيۈۋاتقىنىمغا ئاي توشۇپ، يىلمۇ بولۇپ قالدى. ئايدەك يۈزۈڭنى كۆرۈشكە ئەجەبمۇ ئىنتىزار بولدۇم.
(قاراڭ: 94 – ئە ئۇ م ت)

4- « غاچ » لىق رەۋىشداش

« غاچ » لىق رەۋىشداش پېئىل ئۇزىكىگە « - غاج// غاچ، قاج// قاچ، گاج// گاچ، كاج// كاچ » قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەزكۇر « غاچ » لىق رەۋىشداش

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، جۈملە ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بارلىققا كېلىشتىكى سەۋەبنى، ۋاقىتنى، بەزىدە بولسا، مەزكۇر ھەرىكەت ئورۇنلانغان تۇرۇق — ھالەتنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

اولوغ خان هم كيجيك خان يقين يتكاج قوپوب كوروشتى لار
(ئۇلۇغ خان ھەم كىچىك خان ياقىن يەتكەچ، قوپۇپ كۆرۈشتىلەر: چوڭ خانمۇ كىچىك خان يېقىن كەلگەندە، ئورنىدىن قوپۇپ كۆرۈشتى)؛

بو خبرلار كلكاج اندجان اوستيكا اتلاندوق (بۇ خەبەرلەر كەلگەچ، ئەندجان ئۈستىگە ئاتلاندۇق: بۇ خەۋەرلەر كەلگەندىن كېيىن، ئەنجانغا قاراپ ئاتلاندۇق). ب ن. 56- چ ت.

وادەغ غشقينک مكان قيلدى كونكول كوركاج يوزونك.

سودام اوتى چيكاج غلم پست ايتى مجنون شهرتين.

(ۋادەئى ئىشقىڭ مەكان قىلدى كۆڭۈل كۆرگەچ يۈزۈڭ، سەۋدام ئوتى چەككەچ ئەلەم پەست ئەتتى مەجنۇن شۆھرەتىن: كۆڭلۈم چىرايىڭنى كۆرۈپ قالغاندىن كېيىن، ئىشقىڭنىڭ ۋادىسىنى ماكان قىلىۋالدى؛ سەۋدايىلىقىم بايرىقىنى كۆتۈرۈپ چىققاندىن كېيىن، مەجنۇننىڭ شۆھرىتى تۆۋەنلەپ كەتتى). نەۋائىي: 276-، 292- ئۇ ك ن.

جيقتى ناگاه مەوشى رنكى نى گل زار ايلاكاج،
جلقه جلقه زلفينى بوينى غه زنار ايلاكاج
ايكى جادو كوزلارى كا اهل غالم بندەدور،
اسم اعظم ساچلارى بوينى دا طومار ايلاكاج
من يتيم كا بر نظر قيلمادى اول مه پيكرى
خلق نينك بدنامى دين مندين يمان غار ايلاكاج

(چىقتى ناگاھ مەھۋەشى رەنگىنى گۈلزار ئەيلەگەچ، ھەلقە

ھەلقە زۇلفىنى بويىنىغا زۇننار ئەيلەگەچ؛ ئىكى جادۇ كۆزلەرىگە ئەھلى ئالەم بەندەدۇر، ئىسمى ئەئزەم ساچلارى بويىندا تۇمار ئەيلەگەچ؛ مەن يەتمىگە بىر نەزەر قىلمادى ئول مەھ پەيكەرى، خەلقىنىڭ بەدنامىدىن مەندىن ياماں ئار ئەيلەگەچ: توساتتىن بىر ئاي جامال قىز خۇددى گۇل كەبى گۇزەل تۇرۇق بىلەن چىقىپ كەلدى؛ ئۇنىڭ سېھرلىك ئىككى كۆزىگە، بۇدۇر — بۇدۇر چاچلىرىغا ئالەم خەلقى قۇل بولدۇ، دېسمۇ بولاتتى؛ ئەزىز — بىباھا چاچلىرى بويۇنغا ئېسىلىدىغان تۇمارەك ئۇنىڭغا قىممەت بېغىشلاپ تۇراتتى؛ خەقنىڭ بەدنامىغا قېلىشنى مەندىنمۇ ياماں ئار ھېسابلىغاچمىكىن، ئۇ ئاي جامال مەن يېتىمغا « لەپپىدە » قىلىپ بىرنىمۇ قاراپ قويمىدى). نەۋبەتىي: 412- ئۇ ك ن.

تورت كونلوك يولنى بر كوندا باسيب بارغاج تولا يكيت لار اط لارى قوم لوقدا هاريب توختاب قالغان ايدى (تۆرت كۈنلۈك يولنى بىر كۈندە بېسىپ بارغاچقا، نۇرغۇن يىگىتلارنىڭ ئاتلىرى بۇ قۇملۇق يولدا، ھېرىپ ماڭالماي قالغانىدى). 267- ت ھە.

رياضت و تابغ سنت نى كمالى غه يتكوركاج امام جغفر ثانى غه امام جغفر صادق رضى الله غنه نينك فضل فضايل لارينى خداى قاضى الحاجات عطا قيلسه‌لار هيچ مضايقه يوقتور (رىيازەت ۋە تابىئى سۈننەتنى كەمالىغە يەتكۈرگەچ، ئىمام جەئفەر سانىغا ئىمام جەئفەر سادىق رەزىياللاھۇ ئانھۇنىڭ فەزل — فەزايىللارىنى خۇدايى قازىيۇلھاجات ئەتا قىلسالار، ھېچ مۇزايىقە يوقتۇر: ئىبادەتنى ۋە پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ سۈننەتلىرىنى كامالەتكە يەتكۈزۈپ ئادا قىلغانلىقى تۈپەيلىدىن، ئۇلۇغ ئاللاھۇتەئالا مەزكۇر ئىمام جەئفەر سانىيغا ئىمام جەئفەر سادىق رەزىياللاھۇ ئانھۇنىڭ پەزىلەت ۋە خىسلەتلىرىنى ئاتا قىلىۋەتكەن

بولسىمۇ، ھېچ ئەجەبلىنەرلىكى يوقتۇر). 332- ت ھە.

پرى پيكر نگارى ليلى ينكليغ جلوه‌گر كوركاج،

يقامنى چاك اتيب مجنون كبى ديوانه بولميشمن.

پەرى پەيكەر نىگارى لەيلى يەكلىغ جلۋەگەر كۆرگەچ،

ياقامنى چاك ئەتىپ مەجنۇن كەبى دىۋانە بولمىشمەن.

پەرى سۈپەت نىگارنى لەيلىدەك جلۋىلىك گۈزەل كۆرگىنىمدە،

ياقامنى يىرتىپ، مەنمۇ مەجنۇندەك سىراك بولدۇم. (قارا: 154 – ئە ئۇ م ت)

كلاه زرنى باشينك اوزره كوركاج اوتلوغ آهيمدين،

چكيب زرين علم باشيم اوزه شاهانه بولميشمن.

كۈلاھى زەرنى باشىك ئۈزرە كۆرگەچ، ئوتلۇق ئاھمەدىن،

چەكىپ زەررىن ئەلەم باشىم ئۈزە شاھانە بولمىشمەن.

بېشىكدىكى ئالتۇن كۈلاھنى كۆرگەچ، ئوتلۇق ئاھمەدىن

بېشىمغا ئالتۇن تۇغ تاقاپ، شاھلارغا ئوخشاش بولدۇم. (قارا: 155 – ئە ئۇ م ت)

5- « ساری » لىق رەۋىشداش

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، « ساری » لىق رەۋىشداشلار ئۆتكەن زامان سۈپەتدىشىغا « ساری// سری » سۆزىنىك قوشۇمچە بولۇپ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

بولغان ساری زياده زيادت طلب قيلور،

تويماس مرادى هر نيجه بولسه ميسّرى.

(بولغانسارى زىيادە، زىيادەت تەلەب قىلۇر، تويماس مۇرادى ھەر نەچە بولسا، مۇيەسسەرى: جىق بولغانسېرى جىق تەلەپ قىلىدۇ، ئېرىشكىنى ھەر قانچە كۆپ بولسىمۇ، مۇراد – مەقسەت كۆزى تويمايدۇ). سەبۇرىي: 560- ئۇ ك ن.

يول مانكغان ساری كنكرو آجيلور،

غنچه آجیلغان ساری بوی ساجیلور.

(یول ماڭغانساری كەڭرۇ ئاچىلۇر، غۇنچه ئاچىلغانساری بۇي ساچىلۇر: یول ماڭغانسېری ئېچىلىدۇ، غۇنچه ئېچىلغانسېری بۇي – پۇرىقى شۇنچه چېچىلىدۇ). 66 – ك ت خ.

6- « پ » لىق رەۋىشداش

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، « پ » لىق رەۋىشداشلار پېئىل ئۇزىكىگه ئادەتته، « - **وب// - یب// - ب** » (- ئۇپ// - ئۆپ// - ئۈپ// - ئىپ// - پ) قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن، بەزەن هاللاردا بولسا، « - **وبان// - یبان// - بان** » (- ئۇبان// - ئۈبان// - ئىبان// - بان) قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

غراق شراب لاردا یوب كوروب و ساسیتیب بد بوی مردار پلیدلار قیلدورتوب آندین دفن قیلماقغه جواب بردی (ئەراق – شەرابلاردا يۇبگۇرۇب ۋە ساستىپ بەدبۇي مۇرداری پەلىدلەر قىلدۇرتۇپ، ئاندىن دەفن قىلماقغه جەۋاب بەردى: هاراق – شاراپ بىلەن يۇدۇرۇپ، سېسىتىپ، بەتبۇي لەنىتي مۇردا قىلدۇرۇپ، ئاندىن دەپنه قىلىشقا رۇخسەت قىلدى). 279- ت هه.

شهیاردین قوزغالیب اقسو مضافاتی آباد دیكان موضعه كا یتیب كلكانیدا زونكتونك دارین بر كیجه دا لشكرلاری برله باریب ادم لارینی توتوب الدی (شاهیاردىن قوزغالىپ، ئاقسۇ مۇزافاتى « ئاباد » دەگەن مەۋزىئەگه يەتىپ كەلگەنىدە، زوڭتۇڭ دارىن بىركەچەدە لەشكەرلەرى بىرلە بارىپ، ئادەملەرنى تۇتۇپ ئالدى: شايارىدىن قوزغىلىپ چىقىپ، ئاقسۇ تەۋەسىدىكى « ئاۋات » دېگەن يەرگە كەلگەندە، زوڭتۇڭ دارىن بىر كېچىدىلا لەشكەرلىرى بىلەن بېرىپ، ئادەملىرنى تۇتۇۋالدى)293- ت هه.

غبرت غام اوجون قتل قيليب باشينى كسيب اقسو كوجاغه ايباريب شهرت بردى (ئىبرەتى ئام ئۈچۈن، قەتل قىلىپ، باشىنى كەسىپ، ئاقسۇ، كۇچاغا ئەۋەتىپ شۆھرەت بەردى: ئاممىۋى ئىبرەت ئۈچۈن، ئۇنى ئۆلتۈرۈپ ، كېسىۋالغان كاللىسىنى ئاقسۇ – كۇچالارغا ئاپىرىپ سازايى قىلدى). 293- ت هه.

ختن غه باريب ذاتى جبلى داكى پنهان طغيانى نى ظهورغه كلتوروب مخالفت و مخاصمت كوسنى بر علانيه سوقتى (خوتەنغە بارىپ، زاتىئى جىبىللىيدەكى پىنھان تۇغيانىنى زۇھۇرغا كەلتۈرۈپ، مۇخالەفەت ۋە مۇخاسەمەت كوسىنى بەرئەلانىيە سوقتى: خوتەنگە بېرىپ، ئۆزىنىڭ تۇغما تەبىئىتىدىكى ئاسىيلىق – خائىنلىق بەتبەشىرىسىنى ئاشكارىلاپ، ئىسيان دۇمبىقىنى ياڭرىتىپ چالدى). 275- ت هه.

تكليق قيليب يول باشلاب اليب كيلماك اوجون لوف ايجى جزيرەلار برله ايبارکان ايکان (تەكلىف قىلىپ، يول باشلاپ ئالىپ كەلمەك ئۈچۈن، لوف ئىچى جەزىرەلەر بىرله ئەبەرگەن ئەكەن: تەكلىپ قىلىپ، يول باشلاپ ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن، لوپ تەۋەسىدىكى چۆل – جەرىلەرنىڭ ئىچى بىلەن ئەۋەتكەنىكەن). 274- ت هه.

كورساتيب اوتلوغ يوزينى اورتابان جان و كونكول،

خانه سوزان ايلابان بى خانمان قيلغان فلك.

(كۆرسەتىپ ئوتلۇغ يۈزىنى ئۆرتەبان جانۇ كۆڭۈل، خانە سوزان ئەيلەبان بىخانۇمان قىلغان فەلەك: ئوتلۇق يۈزىنى كۆرسىتىپ قويۇپ، جان بىلەن يۈرەكنى ئۆرتەپ، ئاقىۋەتتە، ئۆي – مۇلۇكتىنمۇ ئايرىپ، خانىۋەيران قىلىۋەتكەن پەلەك). ئا. نىزامى: 436- ئۇ ك ن.

باقيبان ايل ساری جانا يوزونك دين بر نقاب السانك،

روخونك نی جون مه انور تجلی خدا دیرله‌ر.

(باقىبان ئەل ساری جانا يۇزۇڭدىن بىر نىقاب ئالساڭ، رۇخۇڭنى چۈن مەھى ئەنۋەر تەجەللىئى خۇدا دەرلەر: خەلق تەرەپكە يۇزلىنىپ تۇرۇپ، يۇزۇڭدىن چۈمبىلىگنى ئېلىۋەتسەڭ، نۇرلۇق ئايدەك چىرايىگنى كۆرگەن ئادەم: « بەجايىكى ئاللاھ نۇرىنىڭ جلۋىسى ئىكەن » دەيدۇ)؛

تبسّم ايلابان تاکی نظر قیلسانك گورستان غه،

قوپوب گوردین باری مرده همه واه جسرتا دیرله‌ر.

(تەبەسسۇم ئەيلابان تاكى نەزەر قىلساڭ گۆرىستانغا، قوپۇپ گۆردىن بارى مۇردە، ھەمە « ۋاھ ھەسرەتا! » دەرلەر: ئەگەر گۆرىستان تەرەپكە قاراپ بىر تەبەسسۇم قىلىپ قويساڭ، گۆرلەردىكى مۇردالار « دۇررىدە » ئورنىدىن تۇرۇشۇپ: « ھەي، ئېسىت! ئەجەب چىرايلىقكىنا! » دەپ كېتىشىدۇ). 360- ئۇ ك ن.

آينه سنينك يوزونك كوروبان،

لاف اورسا يوزونده يوق صفاسی.

(ئايىنە سەنىڭ يۇزۇڭ كۆرۈبان، لاف ئۇرسا يۇزۇندە يوق سەفاسى: ئەينەك سېنىڭ يۇزۇڭنى كۆرۈپ تۇرۇپ، ئەمدى لاپ ئاتسا، يۈزى چۈشۈپلا كېتىدۇ). سەككاكى: 208- ئۇ ك ن.

عبس محبوبلاردین امدی امید وفا قیلماق،

اسیر درد هجران ایلابان اول بی وفا کیتی.

ئەبەس مەھبۇبلاردىن ئەمدى ئۇمىدى ۋەفا قىلماق،
ئەسىرى دەردى ھىجران ئەيلەبان ئول بىۋەفا كەتتى.

ئەمدى مەھبۇبلاردىن ۋاپا كۈتۈش پايدىسىز ئىش بولۇپ قاپتۇ. ئۇ ۋاپاسىز مېنى ھىجرانلىق دەردىگە ئەسىر قىلىپ قويۇپ كەتتى.

نيچوك بير بى وفا بير شوخ ظالم شوخ ايدى يا رب،
تمن درد ايله بس عرشى نى ايلاب بى نوا كيتى.

- عرشى.

نەچۈك بىر بىۋەفا، بىر شوخ زالىم، شوخ ئەدى، يارەب، تۈمەن دەرد ئىلە بەس ئەرشىينى ئەيلەپ بىنەۋا كەتتى.

ئەي پەرۋەردىگار، ئۇ قانداق بىر بىۋاپا، بىر شوخ، زالىم ئىدىكەن، ئەرشىينى تۈمەنمىڭ دەرد بىلەن بىچارە قىلىپ قويۇپ كەتتى. (قارا‌ڭ: 84 – 85 – ئە ئۇ م ت)

« پ » لىق رەۋىشداشنىڭ ئالاھىدە قوللىنىلىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، « پ » لىق رەۋىشداش مەيلى نەزمىي ئەسەرلەردە ۋە مەيلى نەسرىي ئەسەرلەردە بولسۇن، جۈملىدە مۇستەقىل خەۋەر قىلىپمۇ قوللىنىلىدۇ. روشەنكى، بۇ ھال ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا كۆرۈلمەيدىغان پەقەت چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىغىلا خاس بولغان بىر ئالاھىدىلىك سانىلىدۇ، ئەلۋەتتە. مەسىلەن:

بولوب غاشق غمى شرجيده غمناك، يقا چاكين اوقوب ايلاب يقاچاك؛
كيم ايتسه دردين آز آز روايت، قيليب اول درد انكا كوب كوب
سرايت؛ كشى كونكلين بيليب افكار يغلاب، نى كوزده اشك كورسا زار
يغلاب؛ جكيم اول ايشده قاليب لال هردم، قيليب اندين يوز استبدال
هردم؛ اتاغه كاه بولوب غالب تجيّر، اناغه كاه يتيب غاجز تفكر.

(بولۇپ ئاشىق غەمى شەرھىدە غەمناك، ياقا چاكىن ئوقۇپ ئەيلەپ ياقا چاك؛ كىم ئەيتسا دەردىن ئاز – ئاز رىۋايەت، قىلىپ ئول دەرد ئاڭا كۆپ – كۆپ سرايەت؛ كىشى كۆڭلىن بىلىپ ئەفگار يىغلاپ، نى كۆزدە ئەشك كۆرسە زار يىغلاپ؛ ھەكىم ئول

ئىشده قالمىپ لال هەر دەم، قىلمىپ ئاندىن يۇز ئىستىبدال هەر دەم؛ ئاتاغا گاھ بولۇپ غالىب تەهەييۇر، ئاناغا گاھ يەتمىپ ئاجىز تەفەككۇر. يېشىمى: ‹ فەرهاد › ئاشىقلارنىڭ قايغۇسى توغرىسىدا گەپ بولسا، غەمكىن بولاتتى؛ ئاشىقلارنىڭ ياقىسىنى يىرتقىنىنى ئوقۇغاندا، ياقىسىنى يىرتاتتى؛ بىراۋ ئۆز دەردىنى ئازراقلا سۆزلەپ قويسا، بۇ دەرد ئۇنىڭغا كۆپمىپ يۇقاتتى؛ كىشىنىڭ كۆڭلىنى بىلمەپ، ئېزىلمەپ يىغلايتتى، قايسى كۆزدە ياش كۆرسە، زار يىغلايتتى؛ تېۋىپ بۇ ئىشتا نېمە قىلىشنى بىلمەي قالاتتى؛ ئۇ هالغا يۇزلەرچە تەبىر بېرىپ باقاتتى؛ بۇ هالدىن دادىسى هەيران قالاتتى، ئانىسىنىڭ بولسا، بېشى قېتىپلا قالاتتى). نەۋائىي: ف ش. 60- چ ت.

پادشاه بو ايش دين مسرور بولوب تمليخاغه يول باشلاتيب اصحاب كهف صحبتى غه مشرق بولوب الار طعام يب تنكرى تغالى غه سجدات شكر قيليب ينه اويقوغه بارميش لار (پادىشاھ بۇ ئىشىدىن مەسرۇر بولۇپ، تەملىخاغا يول باشلاتىپ، ئەسھابى كەھف سۆھبەتىغە مۇشەررەف بولۇپ، ئالار تەئام يەپ، تەكرىتەئالاغا سەجداتى شۇكر قىلىپ، يەنە ئۇيقۇغا بارمىشلار: يادىشاھ بۇ ئىشتىن خۇشال بولۇپ، تەملىخاغا يول باشلىتىپ بېرىپ، غار ساھابىلرى بىلەن كۆرۈشۈيتۇ. ئۇلار ‹غار ساھابىلرى› تاماق يەپ، ئاللاھۇتەئالاغا رەخمەت يۇزىسىدىن ئىبادەت قىلىپ بولۇپ، يەنە ئۇخلاشقا باشلايتۇ.). « تارىخى ئەنبىيا » دىن. 225- چ ت.

اول پادشاه ئول غار ايشيكى دا اولوغ كمبد ياساب الارنى مدفون قيليب اول ير خلايق غا عظيم مغبد بولميش (ئول پادىشاھ ئول غار ئىشىكىدە، ئۇلۇغ گۇمبەد ياساپ، ئالارنى مەدفۇن قىلىپ، ئول يەر خەلايىقغا ئەزىم مەئبەد بولمىش: ئۇ پادىشاھ ئۇ غارنىڭ ئېغزىغا زور گۇمبەز ياساپ، ئۇلارنى دەپنە قىلىتۇ. ئۇ يەر خالايىقلارغا ئۇلۇغ ئىبادەتگاھ بولۇپ قالىتۇ.). « تارىخى

ئەنبىيا» دىن. 225-، 227- چ ت.

پ. مەقسەت پېئىلى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، مەقسەت پېئىلى مۇنداق ئىككى تۈرلۈك يول بىلەن ياسىلىدۇ:

بىرسى، پېئىلنىڭ « ماق » لىق ئىسىمداش شەكلىگە « بول - » پېئىلنىڭ بىرىكتۈرۈلۈشى ئارقىلىق، مەقسەت پېئىلى ئۇقۇمى بىلدۈرۈلىدۇ. مەسىلەن:

يازماق بول - (يازماقچى بول -)، **كورماك بول -** (كۆرمەكچى بول -)، **جايلاماق بول -** (ئورۇنلاشتۇرماقچى بول -)، **كورگوزماك بول -** (كۆرسەتمەكچى بول -)، دېگەنلەرگە ئوخشاش.

يەنە بىرسى، خۇسۇسەن كېيىنكى زامانلارغا ئائىت ئەسەرلەردە، پېئىل ئۇزىكىگە « - ماقچى// - ماقچى » قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىقمۇ مەقسەت پېئىلى ياسالغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

بو يركا نيمه <u>تريماقجي</u> (بۇ يەرگە نەمە تارىماقچى؟: بۇ يەرگە نېمە تېرىماقچى؟). 258- ت هه.

اندين سونك همه يورت دارليق مؤنت لارينى زمين اوستيكا قويماقجى بولوب هر آدم نينك خواه تولا و خواه آز زمينى بولسؤن... دەفترغه آلدى(ئاندىن سوڭ ھەمە يۇرتدارلىق مەنسۇنەتلەرنىڭ زېمىن ئۈستىگە قويماقچى بولۇپ، ھەر ئادەمنىڭ خاھ تولا خاھ ئاز زېمىنى بولسۇن ... دەفتەرغە ئالدى: ئاندىن كېيىن، پۈتكۈل ھاكىمىيەت باشقۇرۇشقا كېتىدىغان چىقىمنى يەر – زېمىن ئۈستىگە قويماقچى ، زېمىندىن چىققان ھوسۇلدىن ئايرىۋالماقچى ، بولۇپ، ھەر بىر ئادەمنىڭ قولىدا بار زېمىنىنى مەيلى ئاز بولسۇن ۋە مەيلى كۆپ بولسۇن...

تىزىملىۋالدى).308- ت ھە.

...**تجفه و پیشەکش قیلیب <u>آلیب بارماقجي</u> بولدی** (تۆھفە ۋە پىشەكەش قىلىپ، ئالىپ بارماقچى بولدى: سوغاتلىق قىلىپ، ئېلىپ بارماقچى بولدى). 294- ت ھە.

§3. پېئىلنىڭ خەۋەر شەكىللىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىمۇ پېئىللار گراماتىك تۈرلىنىش ئارقىلىق، جۈملىنىڭ خەۋىرى ياكى خەۋەر يادروسى بولۇپ كېلىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ خەۋەر شەكىللىرىنى ئاددىيراق تەسۋىر بىلەن كۆرسەتكەندە، ئۇلارنى « زامانلىق خەۋەر شەكىللىرى » ۋە « مەيل ـ رايلىق خەۋەر شەكىللىرى » دېگەن ئىككى بۆلۈشكە بولىدۇ.

ئا. پېئىلنىڭ زامانلىق خەۋەر شەكىللىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، پېئىللارنىڭ زامانلىق خەۋەر شەكىللىرىنى ئۇمۇمىيەتلىك ھالدا ئاددىيلاشتۇرۇپ، « ئۆتكەن زامان »، « كەڭ زامان » ۋە « ھازىرقى زامان ـ كېلەر زامان » دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈپ كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

1 - ئۆتكەن زامان

پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى ئۆز ئىچىدىن يەنە « ئاددىي ئۆتكەن زامان » ۋە « ئالدىنقى ئۆتكەن زامان » دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. (بۇ ئۇقۇم تۈرك دۇنياسىدا قوللىنىلىۋاتقان خېلى بىر بۆلەك گراماتىكا كىتابلىرىدا « ئېنىقسىز ئۆتكەن زامان » ۋە « ئېنىق ئۆتكەن زامان » دېگەن

ئاتالغۇ بىلەن ئىپادىلەنمەكتە. بىز بۇيەردە، ئۆزىمىزنىڭ كىتابلىرىدا قوللىنىلىۋاتقان ئاتلىشىنى ئىشلەتتۇق ـ ئاپتور)

ئاددىي ئۆتكەن زامان

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، پېئىللارنىڭ ئاددىي ئۆتكەن زامان شەكلى « ـ دى » لىق، « ـ پ » لىق ۋە « ـ مىش » لىق بولۇپ، ئۇچ يۇرۇش قوشۇمچىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

▲ « ـ دى » لىق قوشۇمچىلار بىلەن ئىپادىلىنىشى:

بىرلىكI شەخس: **دىم //ـ تىم، ـ دوم//ـ توم**

تارى//تىرى ـ **دىم** (تارىدىم)؛ **يانـ دىم** (ياندىم)؛ **سورا** ـ **دىم** (سورادىم)؛ **بىلـ دىم** (بىلدىم)؛ **اوتكار ـ دىم** (ئۆتكەردىم)؛ **بر ـ دىم** (بەردىم)؛ **دە ـ دىم** (دەدىم)، **دىـ دىم** (دەدىم)، **اتـ دىم** (ئەتتىم)، **ايتـ دىم** (ئەتتىم)؛ **كلـ دىم** (كەلدىم)، **كىلـ دىم** (كەلدىم)؛ **جيقـ تىم** (چىقتىم)؛ **كتـ تىم** (كەتتىم)؛ **كيت ـ تىم** (كەتتىم)؛ **تاب ـ تىم** (تاپتىم)؛ **تافـ تىم** (تافتىم)؛ **تور ـ دوم** (تۇردۇم)؛ **كور ـ دوم** (كۆردۇم)؛ **چوكـ توم** (چۆكتۇم)؛ **سوكـ توم** (سۆكتۇم)؛ **اوش ـ توم** (ئۇشتۇم). ۋ.ب.

من هم بيله <u>ياندىم</u> و سيرام غه <u>كيلديم</u> (مەن ھەم بىللە ياندىم ۋە سايرامغا كەلدىم: مەنمۇ بىللە ياندىم ۋە سايرامغا كەلدىم). 294ـ ت ھە.

ملاقات اولوب سركذشته ماهوالواقغ نى بيان <u>قيلديم</u> يكيرمه كون مقدارى آلديدا <u>توردوم</u> (مۇلاقات ئولۇپ، سەرگۈزەشتەئى ماھۇۋالۇاقئ نى بەيان قىلدىم، يىگىرمە گۈن مىقدارى ئالدىدا تۇردۇم: كۆرۈشۈپ، بېشىمدىن كەچۈرگەنلىرىمنى قالدۇرماي سۆزلەپ بەردىم ۋە يېنىدا، يىگىرمە كۈنچە تۇردۇم) 294ـ ت

ھە.

اقسوغه بيله كيلديم و اندين اوشطرفانغه **باردیم** (ئاقسۇغا بىللە كەلدىم ۋە ئاندىن ئۇشتۇرفانغا باردىم). 294- ت ھە.

بو يورت لار اتاليق غازى بدولت كا انتقال ايتكونجه اوشطرفان **دا غمر كجوردوم** (بۇ يۇرتلار ئاتالىق غازىي بەدەۋلەتكە ئىنتىقال ئەتكۈنچە ئۇشتۇرفاندا ئۆمر كەچۈردۇم: بۇ يۇرتلار ئاتالىق غازىي بەدەۋلەتنىڭ تەسەررۇپىغا ئۆتكىچە بولغان ئارىلىقتا، ئۇشتۇرپاندا ئۆمۈر كەچۈردۇم). 294- ت ھە.

Δ بولۇشسىز شەكلى: - **ماديم** (- مادىم// - مەدىم)

ملا اخوندين هم فل المايديم (موللا ئاخۇندىن ھەم فۇل ئالمادىم: موللا ئاخۇندىنمۇ پۇل ئالمىدىم). 311- ت ھە.

بو طريقه دا ينه بر پير مرشيدنى ايكنجى مرتبه كورماديم و تافماديم (بو تەرىقەدە يەنە بىر پىر – مۇرشىدنى ئىككىنچى مەرتەبە كۆرمەدىم ۋە تافمادىم: مۇنداق پىر – ئۇستازنى ئىككىنچى قېتىم بىر يەردە كۆرمىدىم ۋە ئۇچراتمىدىم).

وصل **يار بولدى ميسّر قدرينى آه بيلماديم، وصل بولماى جاودان فرقت كيلورنى بيلماديم** (ۋەسلى يار بولدى مۇيەسسەر قەدرىنى ئاھ بىلمەدىم، ۋەسل بولماي، جاۋدان فۇرقەت كەلۈرنى بىلمەدىم: ئاھ! يارنىڭ ۋىسالىغا يەتكەندە ئۇنىڭ قەدرىگە يەتمەپتىمەن؛ يەنە بىر مەرتىۋە كۆرۈشۈش پۇرسىتى بولمايدىغانلىقىنى، شۇ قېتىملىق كۆرۈشۈشنىڭ ئەبەدىيلىك پىراق (ئايرىلىق) بولۇپ قالىدىغانلىقىنى ئۇقماي قاپتىمەن). 342- ت ھە.

Δ بىرلىكII شەخس : - **دينك // - تينك //- دونك//- تونك**

ليكن بو فلدين تورت فل كم جيقتى نيمه قيلدينك (لاكىن بۇ فۇلدىن تۆرت فۇل كەم چىقتى، نەمە قىلدىڭ؟: لېكىن بۇ پۇلدىن تۆرت پۇل (ئىككى داچەن) كەم چىقتى، نېمىگە ئىشلەتتىڭ؟). 312- ت ھە.

راستى نى ايتينك ديب پسند قيليب آدم قوشوب كاشغرغه آليب بارسونديب يولخرجى انغام قيلدى (« راستىنى ئەيتتىڭ » دەپ پەسەند قىلىپ، « ئادەم قوشۇپ، كاشغەرغە ئالىپ بارسۇن » دېپ، يولخەرجى ئىنئام قىلدى: « راست گەپ قىلدىڭ » دەپ ماختىدى ۋە: « ئادەم قوشۇپ قەشقەرگە ئېلىپ بارسۇن » دەپ يول خراجىتى ئىنئام قىلدى). 288- ت هه.

سين مندين نيمه يمانليق كوردونك... سين كورنمك ليك قيلدينك ديب... (« سەن مەندىن نەمە يامانلىق كۆردۇڭ... سەن كورنەمەكلىك قىلدىڭ »؟ دەپ...: « سەن مەندىن نېمە يامانلىق كۆردۇڭ؟ سەن تۇزكورلۇق قىلدىڭ » دەپ...). 263- ت هه.

Δ بىرلىك III شەخس: - **دى// تى**

آل - دى (ئالدى)؛ **جيقار- دى** (چىقاردى)؛ **اورلا- دى** (ئۆرلەدى)؛ **بر- دى** (بەردى)؛ **آش - تى** (ئاشتى)؛ **تارت - تى** (تارتتى)؛ **ياوقلاش - تى** (ياۋۇقلاشتى)؛ **سوزلاش - تى** (سۆزلەشتى)؛ **ايجتى** (ئىچتى)؛ **توت - تى** (تۇتتى)؛ **سوق - تى** (سوقتى). ۋ. ب.

اوّل باره كوزلارينى اويدوردى آندين همه نى يوق قيلدى (ئەۋۋەل بارە كۆزلەرنى ئويدۇردى، ئاندىن ھەمەنى يوق قىلدى: دەسلەپتە، ئۇلارنىڭ كۆزلىرىنى ئويدۇردى، ئاندىن ھەممىسىنى ئۆلتۈرىۋەتتى). 275- ت هه.

واقغا قابل كشى ايدى يايدى جنكى دا اوق دا اوچتى (ۋاقىئەن قابىل كىشى ئەدى، يايدى جەڭدە ئوقدا ئۇچتى: ھەقىقەتەنمۇ قابىلىيەتلىك كىشى ئىدى، يايدى جېڭدە ئوق تېگىپ، شېھىت بولدى). 292- ت هه.

محمد مصطفى صلى الله عليه وسلم اسمان و زمين فريشته لارى برله قورقماى سوزلاشتى (مۇھەممەد مۇستافا سەللاللاھۇ ئەلەيھى ۋە

سەللەمە ئاسمان ۋە زەمىن فەرىشتىلەرى بىرلە قورقماي سۆزلەشتى: مۇھەممەد پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئاسمان ۋە زېمىن پەرىشتىلىرى بىلەن قورقماي سۆزلەشتى). 369-.ت هە.

Δ بولۇشسىز شەكلى: - **مادى** (- مادى// - مەدى)

بو طريقه برله يكيرمه سكيز كون اوتى فتح ميسّر بولمادى (بۇ تەرىقە بىرلە يىگىرمە سەكىز گۈن ئۆتتى، فەتھ مۇيەسسەر بولمادى: مۇشۇ تەرىقىدە يىگىرمە سەككىز كۈن ئۆتتى، ئەمما شەھەر ئىلىنمىدى)؛

صفيل **غه و يا باشقه ايشقه قراغالى** اصلا فرصت **و ارام بولمادى** (سەپىلغە ۋە يا باشقا ئىشقا قاراغالى ئەسلا فۇرسەت ۋە ئارام بولمادى). 269- ت هە.

بو وقتغجه بو امانت نى ايزداب كشى كيلمادى (بۇ ۋەقتىغەچە بۇ ئەمانەتنى ئىزدەپ كىشى كەلمەدى: شۇ چاغقىچە بۇ ئامانەتنى تاپشۇرۇپ ئالىدىغان ئادەم ئىزدەپ كەلمىدى). 286- ت هە.

هيچ ا حدى غه ظلم تعدّى نى روا و جايز كورمادى (ھىچ ئەھەدىغە زۇلۇم ــ تەئەددىنى رەۋا ۋە جايىز كۆرمەدى: ھېچقانداق بىر ئادەمگە زۇلۇم ــ سىتەم قىلىشنى ئۆزىگە راۋا كۆرمىدى). 279- ت هە.

Δ كۆپلۈك I شەخس: - **دوق//- توق// - دوك// - توك**

بس بو طريقه برله تقرير قيلدوق (بەس، بۇ تەرىقە بىرلە تەقرىر قىلدۇق: مۇشۇنچىلىك يازدۇق، يېتەر). 375- ت هە.؛ **كوجانينك يولدوز باغ ديكان كنتى غه جيقتوق** (كۇچانىڭ « يۇلدۇز باغ » دەگەن كەنتىغە چىقتۇق). 294- ت هە.؛

قرا يولغون غه كيلدوك اقسو جاكمى سغيد بيك باش بولوب... جيقيب اوروشتى برابرليك قيلالماى قاجتوق (قارا يۇلغۇنغا كەلدۇك. ئاقسۇ ھاكىمى سەئىد بەگ باش بولۇپ... چىقىپ ئۇرۇشتى، بەرابەرلىك قىلالماي قاچتۇق: قارا يۇلغۇنغا يېتىپ كەلدۇق.

ئاقسۇ ھۆكۈمرانى سەئىد بەگ قوماندان بولۇپ، چىقىپ جەڭ قىلدى. مەغلۇب بولۇپ تىكشۈەتتۇق). 294- ت ھە.

اكر بو طايفه لار كوردوك ديب بركان سندلارى راست بولسه (ئەگەر بۇ تايىفەلەر « كۆردۇك » دەپ بەرگەن سەنەدلەرى راست بولسا...: ئەگەر بۇ تائىپىلەرنىڭ « بىز كۆزىمىز بىلەن كۆردۇق » دەپ كۆرسەتكەن ئاساسلىرى راست بولسا،...).370- ت ھە.

ايمدى كيلدوك سوز بيانى غه و كلام دستانى غه (ئەمدى كەلدۇك سۆز بەيانىغا ۋە كەلام دەستانىغا: ئەمدى سۆز ــ كەلىمىلەرنى بايان قىلىش بابىغا كەلدۇق). نەۋائىي: 4- م ل.

خط برمابلا انسرادوك بيز نيجه نوبت خط بردوك اوزلارى خط برمابلا (خەت بەرمەپلا ئەنسىرەدۇك. بىز نەچە نەۋبەت خەت بەردۇك، ئۆزلەرى خەت بەرمەپلا: خەت ئەۋەتمەپلا، ئەنسىرىدۇق. بىز نەچچە قېتىم خەت ئەۋەتتۇق، ئۆزلىرى ئەۋەتمەپلا). ك ت خ، 131- چ ت.

Δ بولۇشسىز شەكلى: - **مادوق// مادوك**

بيزلار تكراردين اجتناب ايتيب غلجده ذكرقيلمادوق (بىزلەر تەكرارلىنىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئالاھىدە زىكر قىلمادۇق: تەكرارلىنىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئالاھىدە بايان قىلىپ ئولتۇرمىدۇق). 373- ت ھە.

Δ كۆپلۈك II شەخس: - **دينكلار//- تينكلار**

بو شهرلارنى نيمه اوجون بوزوب امبان دالويه جريكلارنى ضايع قيلدينكلار (بۇ شەھرلەرنى نەمە ئۈچۈن بۇزۇپ، ئامبان، دالويە، چەرىكلەرنى زايىئ قىلدىڭلار؟: نېمە ئۈچۈن بۇ شەھەرلەرنى ئىشغال قىلىپ، ئامبال، دا لويە ۋە چېرىكلارنى ئۆلتۈرىۋەتتىڭلار؟) 305- ت ھە.

اوچولان بر يردا اولتوروب كيشيغه ايتمايدورغان سرينكلارنى بربرينكلارغه ايتينك لار (ئۈچەۋلەن بىر يەردە ئولتۇرۇپ، كىشىغا

ئەيتمايدۇرغان سىررىگىلارنى بىر ـ بىرىگىلارغا ئەيتىگىلار: ئۇچىگىلار بىر يەرگە دەرقەمتە بولۇپ، كىشىگە ئېيتمايدىغان سىرلىرىگىلارنى بىر ـ بىرىگىلارغا ئېيتىگىلار). ق ئە. 271- چ ت.

Δ كۆپلۈك III شەخس: - **ديلار** (- دىلار//- دىلەر)// - **تيلار**(تىلار//تىلەر)

همه راجت و فراغت و غيش غشرت لارنى نياز جاكم بيک و بلا چقه لارى برله كوردىلار (ھەمە راھەت ۋە فەراغەت ۋە ئەيش ـ ئىشرەتلەرنى نىياز ھاكىم بەگ ۋە بالا چاقالارى بىرلە كۆردىلەر)؛

جرّنده و پرّنده و جشى واهلى كل جاندارات لاردين مزكور باغ نينک ايجيكا بر جفت دين سولاديلار (چەررەندە ۋە پەررەندە، ۋەھشىي ۋە ئەھلىي كۇللى جانداراتلاردىن مەزكۇر باغنىڭ ئىچىگە بىر جۇپتىدىن سولادىلار: ئۇچار قانات، ياۋايى ھايۋان ۋە ئۆي ھايۋانلىرى بولۇپ، پۈتكۈل جانلىقلاردىن بىر جۇپتىن تېپىپ، مەزكۇر باغنىڭ ئىچىگە سولىدى) 173- ت ھە.

Δبولۇشسىز شەكلى: - **ماديلار** (- مادىلار//- مەدىلەر)

شۇنداغ اولوغ ذو **شوكت پادىشاه غظيم نينک نمونه و نشانه‌لاريدين قصه و جكايه دين باشقه بر نمونه و يادكار قالماديلار** (شۇنداغ ئۇلۇغ زۇ شەۋكەت پادىشاھى ئەزىمنىڭ نەمۇنە ۋە نىشانەلەرىدىن قىسسە ۋە ھىكايەدىن باشقا بىر نەمۇنە ۋە يادگار قالمادىلەر: شۇ قەدەر شانۇشەۋكەتلىك ئۇلۇغ پادىشاھنىڭ ئىش ـ ئىزلىرىدىن، قىسسە ۋە ھېكايىلاردىن باشقا، ھېچبىر نەمۇنە ۋە يادىكار قالمىدى) 269- ت ھە.

ΔΔ بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىمكى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ خەۋەر شەكىللىرىدە، « - دىگىز// - تىگىز ». قوشۇمچىسى II شەخس ھۆرمەت تۈرىدىن باشقا، II شەخس كۆپلۈك شەكلى ئۇچۇنمۇ قوللىنىلغان؛ III

شەخس كۆپلۈك ئۇچۇن قوللىنىلىدىغان « - لار » (- لار// -لەر) قوشۇمچىسى بولسا، كېيىنكى چاغلاردا كۆپلۈك ئۇقۇمىدىن تولا III شەخس بىرلىك ھۆرمەت تۇرى سۈپىتىدىمۇ قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ.

Δ« پ » لىق قوشۇمچىلار بىلەن ئىپادىلىنىشى:

بىرلىك I شەخس: **- پمن// - بمن// - يبمين// - وپمن// - وبمين، -پدورمن// - بدورمين// - پيدورمن// - يبدورمين**

ديدى بلبل دياريمدين كچيبمن، سنى ديب گل نگاريمدين كچيبمن. (دەدى بۇلبۇل دىيارىمدىن كەچىمەن، سەنى دەپ گۈل نىگارىمدىن كەچىمەن: بۇلبۇل: « مەن سېنى دەپ يۇرت – دىيارىمدىن كەچتىم، گۈل – نىگارىدىنمۇ كەچتىم » دېدى). خىرقەتىي – گۇمنام: 338- ئۇ ك ن.

زليلى هيچ خزينه نظركا كلمايدور،
جواهرى يوقاتيبمن انى سوراغيم بار.

(زەللىي ھېچ خەزىنە نەزەرگە كەلمەيدۇر، جەۋاھىرى يوقاتىپمەن ئانى سوراغىم بار: مەن زەللىي ھەرقانداق خەزىنىنى نەزەر – گۈزىرىمگە ئىلمايمەن. بىر جەۋھەرنى يوقاتتىم، شۇنى ئىزلەيمەن). زەللىي: 358- ئۇ ك ن.

كوروبمن مينك غقوبت آه كيم هجرينك ارا پنهان

(كۆرۈپمەن مىنڭ ئوقۇبەت ئاھكىم ھىجرىنڭ ئارا پىنھان: ئاھ، جۇدالىقىدا مىڭبىر مۇشەققەتنى ئىچمىدە تارتتىم). نىزارىي: 462- ئۇ ك ن.

ياخشى ليق اميد توتوب تاريخ فتوبمن يادكار (ياخشلىق ئۈمىد تۇتۇپ تارىخ فۇتۇپمەن يادكار: ياخشلىق ئۈمىد قىلىپ تارىخ يازدىم، يادىكار بولسۇن). م. سايرامىي: 393- ت ھە.

Δ بىرلىك II شەخس: **- پ سن// - ب سين// - يب سن// - يب**

سين، -وبسن// - و بسين

يخشى باريب سين سلطان **ويس نينك كونكلى نى آليب سين انى قاشينك غه كلتوروب آنينك رأيى برله غمل قيلغاى سين** (ياخشى باربسەن، سۇلتان ۋەيسىنىڭ كۆڭلىنى ئالىپسەن. ئانى قاشىڭغا كەلتۈرۈپ، ئانىڭ رائيى برله ئەمەل قىلغايسەن). ب ن. 219- چ ت.

Δ برلىك III شەخس: - **بدور// - يبدور، - بتور// - يبتور، - وبدور//- وبتور**

الآن بو تاريخدا بر يوز اون سكز ياشقه باريب دور (ئەلئان بۇ تارىخدا، بىر يۈز ئون سەككىز ياشقا بارىپدۇر: ئۇ ھازىر بىر يۈز ئون سەككىز ياشقا كىردى). 283- ت هه.

جالا موندا كليب دور (ھالا مۇندا كەلىپدۇر: ئۇ ھازىر مۇشۇ يەردە). 257- ت هه.

مونونك ديك مى منكا ارمان بولوب تور،
كى دردىم اسرو بى درمان بولوب تور.

(مۇنىڭدەك مەي ماڭا ئەرمان بولۇپتۇر، كى دەردىم ئەسرۇ بىدەرمان بولۇپتۇر: مۇشۇنداق مەي ماڭا ئارمان بولدى، چۈنكى دەردىم ناھايىتىمۇ بىدەرمان بولدى ، داۋالىغىلى بولمايدىغان دەرىجىگە يەتتى ،)؛

ينه سن سيزين مونسيم غم بولوب تور،
كوزوم كا يورك قانى همدم بولوب تور.

(يەنە سەنسىزىن مۇنسىم غەم بولۇپتۇر، كۆزۈمگە يۈرەك قانى ھەمدەم بولۇپتۇر: سەن بولمىغاچ مېنىڭ ئۇلپىتىم يەنە غەم بولدى، كۆز ياشلىرىمغا يۈرەك قېنىم ھەمدەم بولدى). نەۋائىي: 280- ئۇ ك ن؛ 61- چ ت.

Δ كۆپلۈك I شەخس: - **وب ميز//- يب ميز، ب بيز//- ب دور بيز//- ب تور بيز**

ينه جرى ديك آرسته شهرى غه كليب تور بيز كيم جميع عيش و عشرت اسباب و آلاتى مكمل و مهيا و بارى تكلف و تنعم اشيا و ادواتى اماده و پيدا (يەنە ھەرىدەك ئارەستە شەھرىغە كەلىپتۇر بىز كىم، جەمئ ئەيشۇ ئىشرەت ئەسباب ۋە ئالاتى مۇكەممەل ۋە مۇھەييا ۋە بارى تەكەللۇف ۋە تەئەننۇم ئەشيا ۋە ئەدەۋاتى ئەمادە ۋە پەيدا: يەنە ھەراتتەك گۈزەل بىر شەھەرگە كەلدۇق. بۇ يەردە، مۇكەممەل بولغان ئەيش ــ ئىشرەت ئەسۋاپلىرى ۋە پۈتكۈل مەئىشەت لازىمەتلىكلىرىنىڭ ھەممىسى تەخ ۋە تەييار). ب ن. 205- چ ت.

Δ كۆپلۈك II شەخس: **- وب سيلار// - يب سيلار، - ب دور سيلار// - يب دور سيلار، - ب سيز// - ب سيزلار**

بار- يب سيلار (بارىپسىلەر)؛ **كل- يبسيلار** (كەلىپسىلەر)؛ **قال- يب- سيلار** (قالىپسىلەر)؛ **تانو- ب سيلار** (تانۇپسىلەر)؛ **باشلا- ب سيلار** (باشلاپسىلەر)؛ **كور- وب سيلار** (كۆرۈپسىلەر)؛ **ياز- يب دورسيلار** (يازىپدۇرسىلەر)؛ **كس- يب تورسيلار** (كەسىپتۇرسىلەر)؛ **سۆزلاش- يب تورسيلار** (سۆزلەشىپتۇرسىلەر)؛ **ايتيب- سيزلار** (ئەيتىپسىزلەر)؛ **بر- يب سيزلار** (بەرىپسىزلەر)، ۋ ب.

Δ كۆپلۈك III شەخس: **- ب دورلار// ب تورلار// - وب دورلار// - وب تورلار**

نفحات **الانس دا ذكر قيليب دورلار** (« نەفەھاتۇل ئۇنس » دا زىكر قىلىپدۇرلار: بۇلار « نەفەھاتۇل ئۇنس (دوستلۇق سەلكىنلىرى) » دېگەن كىتابتا بايان قىلىندى). 281- ت ھە.

غلمالار اتفاقى برله جمغ بولوب ايتيب دورلار (ئۆلەمالار ئىتتىفاقى بىرلە جەمئ بولۇپ، ئەيتىپدۇرلار: ئالىملار بىردەك قارىش بىلەن بايان قىلدى). 382- ت ھە.

Δ « ميش » (مش) لىق قوشۇمچىلار بىلەن ئىپادىلىنىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئاددىي ئۆتكەن زاماننىڭ بىر خىل شەكلى پېئىل ئۇزىكىگە « ميش » قوشۇلۇپ، ئاندىن ئۇنىڭغا يەنە « - دور// - تور » ئاساسىدىكى خەۋەر قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياكى I، II شەخسته بۇۋاستە شەخس ئالماشلىرى قوشۇلۇپ ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

جنون دشتيده مجنونديك كيبك لار همدميم بولميش،
ندينكيم شهر ايليدين اسرو كوب افسانه بولميشمن.

جۇنۇن دەشتىدە مەجنۇندەك كېيىكلەر ھەمدەمىم بولمىش،
نەدىنكىم شەھر ئەلىدىن ئەسرۇ كۆپ ئەفسانە بولمىشمەن.

سەۋدايىلىق باياۋانىدا، مەجنۇنغا ئوخشاشلا كېيىكلەرگە ھەمدەم بولدۇم. نېمە ئۈچۈنكى شەھەر خەلقىنىڭ ناھايىتى كۆپ سۆز – چۆچەكلىرىگە قالدىم.

قدَيم دال و كوزوم پرنم سرشكيمنى ساچيب هريان،
وفا صيدين توتارغه دام سود دانه بولميشمن.

قەددىم دالۇ كۆزۈم پۇرنەم سىرىشكىمنى ساچىپ ھەريان،
ۋەفا سەيدىن تۇتارغا دامى سەۋەدى دانە بولمىشمەن.

قەددىم ئېگىلگەن، كۆزۈم نەملىك، ياشلىرىمنى تارام – تارام تۆككەن ھالدا، ۋاپا قۇشىنى تۇتۇش ئۈچۈن، دان بىلەن توزاق بولدۇم.

فگار ايلاب تنيمنى تير عشقينك اى قرا كاكول،
ساچينك سوداسيدين واهكيم عجايب شانه بولميشمن.

فىگار ئەيلەپ تەنىمنى تىرى ئىشقىڭ، ئەي قارا كاكۇل،
ساچىڭ سەۋداسىدىن، ۋاھكىم، ئەجايىب شانە بولمىشمەن.

ئەي قارا كوكۇللۇق يار، ئىشقىڭ ئوقى تېنىمنى جاراھەتلەندۈردى. تووا، چېچىگىنىڭ سەۋداسىدىن ئاجايىب بىر

تاغاققا ئوخشاپ قالدىم. (قارا: 155 – 156 – ئە ئۇ م ت)

دنگ قيلميش تور نوائى نى خمار،

انكا توتسون بر قدج ساقى غه دنك.

(دەنگ قىلمىشتۇر نەۋائىينى خۇمار، ئاڭا تۇتسۇن بىر قەدەھ ساقىيغا دەڭ: نەۋائىينى شاراپ خۇمارى تۇتتى، ساقىغا دەڭ، ئۇنىڭغا بىر قەدەھ تۇتسۇن). نەۋائىي: 292- ئۇ ك ن.

گر تيرى برله سونكاك من طعمه قيلماس هم ايتينك،

كيم تيرى اسرو قاتيغ بولميش سونكاك اسرو چوروك.

(گەر تىرى بىرلە سۆڭەكمەن، تۆئمە قىلماس ھەم ئىتمەڭ، كىم تىرى ئەسرۇ قاتىغ بولمىش سۆڭەك ئەسرۇ چۈرۈك: بىر تېرە، بىر سۆڭەك بولۇپ قالدىم، ‹تاشلاپ بەرسەڭ› ھەتتاكى ئىتمۇ يېمەيدۇ. چۈنكى تېرەم بەك قېتىپ كەتتى، سۆڭىكىم بەكمۇ چىرىپ كەتتى). نەۋائىي: 290- ئۇ ك ن.

توكاندى اشك گلگون امدى قالميش زغفرانى يوز،

فلك ظلمى بدل قيلدى خزان برله بهاريمنى.

(تۆگەندى ئەشكى گۈلگۈن ئەمدى قالمىش زەئفىرانى يۈز، فەلەك زۇلمى بەدەل قىلدى خەزان بىرلە بەھارىمنى: قىپ – قىزىل ياشلىرىم تۆگەپ، زەپىران يۈزۈم قالدى. پەلەكنىڭ زۇلمى باھارىمنى خازانغا ‹ غازاڭغا ، غازاڭ پەسلىگە، كۈزگە › ئايلاندۇرىۋەتتى). نەۋائىي: 302- ئۇ ك ن.

جهان جنات عدن **اولميش آنينك** صحنينده حورى **لار،**

بيزانميش حلەدين بستان كوزى آچيلميش اشجارينك.

جەھان جەننەتى ئەدن ئولمىش، ئانىڭ سەھنىدە ھۇرلەر بەزەنمىش ھۇللەدىن بوستان، كۆزى ئاچىلمىش ئەشجارىڭ. جاھان گويا جەننەتلەر كەبى بولدى، ئەنە ئۇنىڭ سەھنىسىدە ھۆرلەر يۈرىدۇ، بوستانلار نەپىس كىيىملەر بىلەن بېزەندى، دەرەخلەر چېچەكلەپ، يوپۇرماق چىقاردى. (قارا: 539 – ئە

ئۇ م ت)

ئالدىنقى ئۆتكەن زامان

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، پېئىللارنىڭ ئالدىنقى ئۆتكەن زامان شەكلى جۈملىنىڭ خەۋىرى بولغان پېئىل ياكى پېئىل ئۇنسۇرىنىڭ ئاخىرىغا « **ايردى** (**ئەردى**) // **ايدى** (**ئەدى**)، **ايركان** (**ئەركەن**) // **ايكان** (**ئەكەن**)، **ايرميش** (**ئەرمىش**) // **ايميش** (**ئەمىش**) » شەكلىدىكى ئۆتكەن زامان ھۆكۈم يارەمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. تەپسىلىي قىلىپ ئېيتقاندا مۇنداق:

‹1› چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، پېئىللارنىڭ بىر خىل ئالدىنقى ئۆتكەن زامان شەكلى جۈملە خەۋىرى بولۇپ كەلگەن پېئىلنىڭ « پ » لىق رەۋىشداش شەكلىگە ئۆتكەن زامان ھۆكۈم يارەمچىسى رولىدىكى « **ايردى** (**ئەردى**) // **ايدى** (**ئەدى**)، **ايركان**(**ئەركەن**) // **ايكان**(**ئەكەن**)، **ايرميش**(**ئەرمىش**) // **ايميش**(**ئەمىش**) » قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

تاغ اوزره <u>جيقيب ايردى</u> تاماشا بيله شيرين،
كورگوزدى نوا ناله‌سيدين تيشهٔ فرجاد.

(تاغ ئۈزرە چىقىپ ئەردى تاماشا بىلە شېرىن، كۆرگۈزدى نەۋا ناله‌سىدىن تىشەئى فەرھاد: شېرىن سەير ــ تاماشا بىلەن تاغ ئۈستىگە چىققانىدى، فەرھادنىڭ ‹ تاغ كېسىۋاتقان › پالتىسى ناله قىلىپ، ناۋا ياڭراتتى). زەللىي: 356- ئۇ ك ن.

<u>كوكارتيب ايرديكيم</u> جسنونك گلينى،
سينينك كوزونك دين اقان كى بولاقينك.

(كۆكەرتىپ ئەردىكسم ھۆسنۈڭ گۈلىنى، سېنىڭ كۆزۈڭدىن ئاققانكى بۇلاقىڭ: كۆزۈڭدىن بۇلاقتەك ئاققان ياشلىرىڭ

ھۆسنۇك گۈلىنى ياشناتقاندى). خىرقەتىي – گۈنام: 344- ئۇ ك ن.

اول فترت ته خانزاده بيكم محمد شيبانى خان غه توشوب ايدى بر اوغلى بوب ايدى خرّم شاه اتليق مقبول اوغلان ايدى بلخ ولايتى نى انكا بريب ايدى (ئول فەترەتتە، خانزادە بەگىم مۇھەممەد شەيبانى خانغا تۇشۇپ ئەدى، بىر ئوغلى بوپ ئەدى ، خۇررەم شاھ ئاتلىق. مەقبۇل ئوغلان ئەدى، بەلىخ ۋىلايەتىنى ئاكا بەرىپ ئەدى: ئۇ چاغدا، خانزادە خېنىم شەيبانى خانغا ياتلىق قىلىغاندى. ئۇنىڭدىن خۇررەمشاھ ئىسىملىك بىر ئوغلى بولغانىدى. ياخشى يېگىت ئىدى، بەلىخ ۋىلايىتىنى ئۇنىڭغا بەرگەنىدى). ب ن. 330- چ ت.

آخر چاغلاردا تاشكند و شاهروخيه ايليك دين جيقيب ايدى (: ئاخىر چاغلاردا، تاشكەند ۋە شاھرۇخىيە ئىلىكتىن چىقىپ ئەدى: كېيىنكى چاغلاردا، تاشكەنت بىلەن شاھرۇخىيە قولدىن كەتكەنىدى). ب ن. 69- چ ت.

بيراو عشقين ترك ايلاب ايديم يوزمينك جفا تارتيب،
گرفتار ستم واه كيم بيراو كا يانه بولميشمن.

بىراۋ ئىشقىن تەرك ئەيلەپ ئەدىم، يۈزمىڭ جەفا تارتىپ،
گىرىپتارى ستەم، ۋاھكىم بىراۋگە يانە بولمىشمەن.

بىرسىنىڭ ئىشقىدىن يۈزمىڭ جاپا – مۇشەققەت چېكىپ ئاران ئۆزۈمنى تارتقانىدىم؛ ۋاھ، زۇلۇم – ستەم بىلەن يەنە بىرسىگە گىرىپتار بولدۇم. (قاراڭ: 155 – ئە ئۇ م ت)

بناكاه قمبر مجرم ديكان اوق جيقاريب ايكان پرّان اوتوب دور (بىناگاھ قەمبەر مەھرەم دەگەن ئوق چىقارىپ ئەكەن، پەرران ئۆتۈپدۇر: تۈيۇقسىزدىن، « قەمبەر مەھرەم » دەگەن ئوق چىقارغانىكەن، تەگمەي ئۇچۇپ كېتىپتۇ). 261- ت ھە.

‹2› چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، پېئىللارنىڭ يەنە بىر خىل

ئالدىنقى ئۆتكەن زامان شەكلى پېئىل ئۇزىكىگە « - ميش » قوشۇمچىسى قوشۇلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا يەنە « **ايردى** (**ئەردى**) // **ايدى** (**ئەدى**)، **ايركان** (**ئەركەن**) // **ايكان** (**ئەكەن**) » ئۆتكەن زامان ھۆكۈم يارەمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ھمول ايرديكى مفتون بولميش ايردى،

كوروب كوزگوده مجنون بولميش ايردى.

(ھەمول ئەردىكى، مەفتۇن بولمىش ئەردى، كۆرۈپ كۆزگۈدە مەجنۇن بولمىش ئەردى: ئىش شۇ ئىدىكى، ئۇ مەپتۇن بولغانىدى، ئەينەكتە كۆرۈپ مەجنۇن ‹ساراڭ› بولغانىدى).

انينك هجرينده خاقان اولميش ايردى كيجيك قارداشى خاقان بولميش ايردى (ئانىڭ ھىجرىنىدە خاقان ئۆلمىش ئەردى، كىچىك قارداشى خاقان بولمىش ئەردى: ئۇنىڭ جۇدالىقىدا، خاقان ئۆلگەنىدى، ‹ئورنىغا› ئىنىسى خاقان بولغانىدى).

نەۋائىي: ف ش. 70- چ ت.

‹3› چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، پېئىللارنىڭ يەنە بىر خىل ئالدىنقى ئۆتكەن زامان شەكلى پېئىلىنىڭ « غان » لىق سۇپەتداش شەكلىگە « **ايردى** (**ئەردى**) // **ايدى**(**ئەدى**)، **ايركان**(**ئەركەن**) // **ايكان**(**ئەكەن**)، **ايرميش** (**ئەرمىش**) // **ايميش** (**ئەمىش**) » ئۆتكەن زامان ھۆكۈم يارەمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

بر مهيم اوجون كيرسام ينكى طهارت **آلغان ايكان** طهارت **سولارى بوروت سقال و قاش مقال لاريدا موزلاب قاليب دور** (بىر مۇھىم ئۇچۇن كىرسەم، ياڭى تەھارەت ئالغان ئەكەن. تەھارەت سۇلارى بۇرۇت ـ ساقال ۋە قاش ـ مەقاللاردا مۇزلاپ قالىدۇر: بىر مۇھىم ئىش ئۇچۇن كىرسەم، يېڭى تەرەت ئالغانىكەن، تەرەت

سۈلىرى بۇرۇت ـ ساقال، قاش ـ كىرپىكلىرىدە مۇزلاپ قاپتۇ)؛ **نياز جاكم بيك نينك اط لارينى آخته قيلغان ايرميش** (نىياز ھاكىم بەگنىڭ ئاتلارىنى ئاختا قىلغان ئەرمىش: نىياز ھاكىم بەگنىڭ ئاتلىرىنى ئاختا قىلغانىكەن ‹ قىلغانمىش ›)257.-، 289- ت ھە.

«4» ئالدىنقى ئۆتكەن زامان ئۇقۇمى يەنە بەزىدە، پېئىلنىڭ « ـ ئا » لىق رەۋىشداش شەكلىگە « ـ **دور** (ـ **دۇر**) // ـ **تور** (ـ **تۇر**) » شەكلىدىكى خەۋەر قوشۇمچىسىنى قوشۇش، ئارقىدىن ئۇنىڭغا يەنە "**ايردى** (**ئەردى**) // **ايدى** (**ئەدى**)، **ايركان** (**ئەركەن**) // **ايكان** (**ئەكەن**)، **ايرميش** (**ئەرمش**) // **ايميش** (**ئەمش**) » ئۆتكەن زامان ھۆكۈم يارەمچىلىرىنى قوشۇش يولى بىلەنمۇ ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

بسى جيران ايدى فرجاد ايشيده،

كى كورمايدور ايردى طورين كيشيده.

(بەسى ھەيران ئەدى فەرھاد ئىشىدە،كى كۆرمەيدۇر ئەردى تەۋرىن كىشىدە: ئۇ فەرھادنىڭ ئىشلىرىغا بەكمۇ ھەيرانىدى، چۈنكى مۇنداق ھالەتنى باشقا ھېچقانداق بىر ئادەمدە كۆرۈپ باقمىغانىدى). نەۋائىي: ف ش. 70- چ ت.

2- كەلگۈ زامان

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، كەلگۈ زامان ئۇقۇمى پېئىل ئۇزىكىگە « ـ ار » (ـ ئار//ـ ئەر)، « ـ **ور** » (ـ ئۇر//ـ ئۇر) ۋە «ـ **ير** »(ئىر) قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى، شۇنداقلا]، [[شەخسته ئۇنىڭغا يەنە شەخس ئالماشلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

Δ بىرلىك]شەخس: ـ **ارمن** // ـ **ارمين** (ـ ئارمەن //ـ ئەرمەن)، ـ **ورمن** //ـ **ورمين** (ـ ئۇرمەن، ـ ئۇرمەن) ـ **يرمن**//ـ

يرمين (- ئىرمەن)

سغى ايتار زاهد منى جنت نينك اسكى باغينه،

من بارورمن مو يوزونك تك نو بهاريمدين يراق.

(سەئيى ئەتەر زاهىد مەنى جەننەتنىڭ ئەسكى باغىنە، مەن بارۇرمەنمۇ يۈزۈڭتەك نەۋ بەهارىمدىن يىراق: زاهىت — سوپى مېنى جەننەتنىڭ ئەسكى بېغىغا دەۋەت قىلىدۇ، مەن سېنىڭ باش باھاردەك يۈزۈڭنى يىراقتا قويۇپ، ئۇ « زاهىت » دېگەن يەرگە بارارمەنمۇ؟). ئاتايى: 178- ئۇ ك ن.

من كيلورمن (مەن كەلۈرمەن: مەن كېلەرمەن « ياكى كېلىمەن »). 261- ت هه.

آه اورارمن آه اورارمن آه لاريم توتقای سنی،

كوز ياشيم دريا بولوب باليق لاريم يوتقای سنی.

(ئاھ ئۇرارمەن، ئاھ ئۇرارمەن، ئاھلارىم تۇتقاي سەنى، كۆز ياشىم دەريا بولۇپ، بالىقلارىم يۇتقاي سەنى). - ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدىن.

ΔΔ بۇ يەردە، شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈشنىڭ زۆرۈرىيىتى بارکى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزەن قوليازمىلاردا، كەڭ زامانىڭ I شەخس بىرلىك ئۇقۇمى خۇددى ئاناتولىيە تۈرك تىلىدىكىگە ئوخشاشلا، پېئىلنىڭ كەڭ زامان سۈپەتداش (« ئار » لىق سۈپەتداش) شەكلىگە « - ئىم » قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

شب هجران ايرور ياد ايلارم رخسارهٔ ماهيم،

چو اژدهای آتش دود سالور هربيشه‌كا آهيم.

(شەبى ھىجران ئەرۇر ياد ئەيلەرىم رۇخسارەئى ماھىم، چۇ ئەژدەھايى ئاتەش دۇد سالۇر ھەر بىشەگە ئاھىم: ھىجران

كېچىسى ئاي يۈزلۈك يارىمنى ياد قىلىمەن. بۇ چاغدا، چەككەن ئاھىم ئوت ئەجدىھاسى بولۇپ، جاڭگالغا دۈت سالىدۇ). زەللىي: 382- ئۇ ك ن.

باشينك كيتار ديماگيل قورقوتوب منى زاهد،

محبت اهلى نى ايستارم تا آياغيم بار.

(باشىڭ كەتەر دەمەگىل قورقۇتۇپ مەنى زاھىد، مۇھەببەت ئەھلىنى ئىستەرىم تا ئاياغىم بار: ئەي سوپى، « كاللاڭ كېتىدۇ » دەپ مېنى قورقۇتما، پۈتۈملا بولىدىكەن مۇھەببەت ئەھلىنى ئىزلەيمەن). زەللىي: 358- ئۇ ك ن.

Δ بىرلىك II شەخس: - **ارسن** (- ئارسەن//- ئەرسەن)// - **ارسين** (- ئارسەن//- ئەرسەن)، **ورسن//- ورسين، - يرسن//- يرسين** (- ئۇرسەن//- ئۇرسەن، //- ئىرسەن)

كيلورسين (كەلۇرسەن)، **كلورسن** (كەلۇرسەن)، **ايتارسن** (ئەيتارسەن ياكى ئەتەرسەن)؛ **يازارسن** (يازارسەن)، **يازارسين** (يازارسەن)؛ **الورسين** (ئالۇرسەن)، **تانورسين** (تانۇرسەن)؛ **الورسن** (ئالۇرسەن)، **كورورسن** (كۆرۈرسەن)، **كورارسين** (كۆرەرسەن)، **بارورسن** (بارۇرسەن)، **بيليرسين** (بىلىرسەن)، **بيلورسن** (بىلۇرسەن)؛ **كيرارسن** (كىرەرسەن)، **كيرورسين** (كىرۇرسەن)، **جيقارسن** (چىقارسەن)، **جيقارسين** (چىقارسەن)...

بير يار اوجون كوب تين قانلار يوتارسن،
يات يرلار گا مينى تاشلاب كيتارسن.
غواصى **بولوب** عشق بحرى **غه چومارسن،**
بارغيل بالام بير الله‌غه تابشوردوم.
بىر يار ئۈچۈن كۆپتىن قانلار يۇتارسەن،
يات يەرلەرگە مەنى تاشلاپ كەتەرسەن،

غەۋۋاس بولۇپ ئىشق بەھرىغە چۈمەرسەن،
بارغىل بالام، بىر ئاللاھقا تاپشۇردۇم.
بىر يار ئۈچۈن كۆپتىن بۇيان قان يۇتىۋاتىسەن، مېنى تاشلاپ يات يەرلەرگە كېتىدىغان بولدۇڭ؛ غەۋۋاس بولۇپ ئىشق دېگىزىغا چۆمىدىغان بولدۇڭ، بارغىن بالام، بىر ئاللاھقا تاپشۇردۇم. (قاراڭ: 604 ـ ئە ئۇ م ت)

Δ بىرلىك III شەخس: - ار //- ور //- ير // - ر (- ئار//- ئەر، - ئۇر//-ئۈر، ئىر // - ر)

بەدو آط لار شوخ اويناقلار،
هر چاپقاندا كوك تين آشار،
دوبال قاقيب اوردك اوچار،
بلند پرواز دور قوشلارى.

بەدۇ ئاتلار شوخ ئويناقلار،
ھەر چاپقاندا كۆكتىن ئاشار،
دۇ بال قاقىپ ئۆردەك ئۇچار،
بۇلەند پەرۋازدۇر قۇشلارى.

بىرىنچى ئەل ـ يۇرتتا، ئاتلار جۈپ ـ جۈپتى بىلەن ئويناقلاپ چېپىپ يۈرىشىدۇ؛ چاپقاندا، دۇلدۇلدەك كۆكتىن ئاشىدۇ؛ ياۋا ئۆدەكلەر قانات قېقىپ (ئىككى قانىتىنى دەستەك ئۇرۇپ) ئۇچىدۇ؛ باشقا ئۇچار قۇشلارمۇ كۆكتە پەرۋاز قىلىپ يۈرىدۇ.(قاراڭ: 665 ـ 666 ـ ئە ئۇ م ت)

سغى ايتار زاهد منى جنّت نينك اسكى باغينه،

(سەئىيى ئەتەر زاھىد مەنى جەننەتنىڭ ئەسكى باغىنە: سوپىي مېنى جەننەتنىڭ ئەسكى بېغىغا دەۋەت قىلىدۇ). ئاتايى: 178- ئۇ ك ن.

مصلحت **قيلاشيب اكام كيلور ياكى من كيلورمن** (مەسلەھەت

قىلاشسىپ، ئاكام كەلۈر ياكى مەن كەلۈرمەن: مەسلىھەتلىشسىپ، ئاكام كېلەر ياكى مەن كېلەرمەن). 261- ت ھە.

آرقەدين اونار آرقەكى بغداى دين اونار بغداى (ئارقادىن ئۇنەر ئارقاكى، بۇغدايدىن ئۇنەر بۇغداي). 279- ت ھە.

بو كون گر عالم الغيب نينك وجودين كورماك ايستارسن،

ريا حيىن اوش بيان ايلار ظهورين چرخ سيارينك.

بۇ گۈن گەر ئالىمۇل غەيبنىڭ ۋۇجۇدىن كۆرمەك ئىستەرسەن، رەياھىن ئۇش بەيان ئەيلەر زۇھۇرىن چەرخى سەييارىڭ.

ئەگەر بۇگۈن غايىباتلار ئالىمىڭ ۋۇجۇدىنى كۆرمەكچى بولساڭ، ئاشۇ گۈللەرمۇ كۆكتىكى سەييارەلەرنىڭ قانداق پەيدا بولغانلىقىنى بايان قىلىپ بېرەلەيدۇ. (قارا: 538 – ئە ئۇ م ت)

Δ كۆپلۈك I شەخس: - **ارميز //- ورميز //- يرميز** (- ئارمىز//- ئەرمىز، -ئۇرمىز//- ئۇرمىز،ئىرمىز)

دشمن لار برله غزات قيلورميز (دۈشمەنلەر بىرلە غەزات قىلۇرمىز). 261- ت ھە.

كاشغرغه بارورميز و آيم لارنى الورميز و نيمه ايش بولغانى نى كورارميز (كاشغەرغە بارۇرمىز ۋە ئايىملارنى ئالۇرمىز ۋە نەمە ئىش بولغانىنى كۆرەرمىز).

Δ كۆپلۈك II شەخس: - **ارسيلار//- ورسيلار//- يرسيلار** (ئارسىلەر//- ئەرسىلەر، - ئۇرسىلەر، - ئۇرسىلەر، - ئىرسىلەر)

كيتارسيلار (كەتەرسىلەر)، **كلورسيلار** (كەلۈرسىلەر)؛ **كورارسيلار** (كۆرەرسىلەر)؛ **بارورسيلار** (بارۇرسىلەر)؛ **آلورسيلار** (ئالۇرسىلەر)؛ **ساتارسيلار** (ساتارسىلەر)؛ **بيلورسيلار** (بىلۇرسىلەر)؛ **كورگوزورسيلار** (كۆرگۈزۈرسىلەر)، ۋ ب.

Δ كۆپلۈك IIIشەخس: - **ارلار //- ورلار//- يرلار** (- ئارلار//- ئەرلەر، - ئۇرلار، - ئۇرلەر، - ئىرلەر)

تكيه قيلمه اى غزيز لار دولت يلدام غه،

باش يانينكدين پات الورلار دولت اقبال نى.

يتقوزوب جسم لطيفينكنى بو تيره خاك اوزه،

يوق اتيب صولت حشم نى بس قيلورلار نای نى.

(تەكىيە قىلما ئى ئەزىزلەر دەۋلەتى يەلدامغا، باش يانىڭدىن پات ئالۇرلار دەۋلەت ـ ئىقبالنى؛ ياتقۇزۇپ جسمى لەتىفىڭنى بۇ تىرە خاك ئۈزە، يوق ئەتىپ سەۋلەت ـ ھەشەمنى بەس قىلۇرلار ناينى: ئەي، ئەزىزلەر! قۇرۇق دۆلەت ـ پاراغەتكە ئىشىنىپ كەتمەڭلەر، تەقدىر ئۇنداق دۆلەت، ئىقبال دېگەن نەرسىلەرنى باش ـ يېنىڭلاردىن پاتلا يوقىتىدۇ. ئەۋرىشىم تېنىڭلارنى قارا تۇپراق ئۈستىگە ياتقۇزۇپ، ئۇ سۆلەت ۋە ھەشەمەتلەرنى گۈم قىلىپ تاشلايدۇ، خالاس!). م. سايرامي: 259- ت هه.

كەلگ زامانىنىڭ ھېكايە شەكلى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، كەڭ زامانىنىڭ ھېكايە شەكلى كەڭ زامان سۈپەتدىشىنىڭ ئاخىرىغا « **ايردى** (**ئەردى**) // **ايدى** (**ئەدى**) » ھۆكۈم يارەمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، مۇنداق:

Δ بىرلىك I شەخس: - ار + **ايرديم**// - **ايديم** (- ئار// - ئەر + ئەردىم// ئەدىم)، **ور+ ايرديم** (- ئۇر//- ئۈر+ ئەردىم)، **ير+ ايرديم** (- ئىر+ ئەردىم)، **ر+ ايرديم** (- ر+ ئەردىم)

من كمينه دليم برله ايتور ايديم كيم مبادا دشمن كيلسه جان محافظتى دا قيسى دابان و قراولدين آشيب كيتار ايكانسيز دير ايردىم

(مەن كەمىنە دىلىم بىرلە ئەيتۇر ئەدىمكىم، مەبادا دۈشمەن كەلسە، جان مۇھافەزەتىدە، قايسى دابان ۋە قايسى قاراۋۇلدىن

ئاشىپ كەتەر ئەكەنسىز دەر ئەردىم: مەن كەمىنە مۇسا سايرامىي سەممىي كۆڭلۈم بىلەن: « مۇبادا، دۇشمەنلەر بىسىپ كەلسە، جان مۇھاپىزىتىدە قايسى داۋاندىن ئېشىپ، قايسى قاراۋۇلدىن كېچىپ يۈرەرسىزكىن » دەيتتىم). 290- ت هه.

Δ بىرلىك II شەخس: - ار + ايردينك (- ئار ئەردىك) // ايدينك (ئار + ئەدىك)، - ور + ايردينك (- ئۇر، ئۈر + ئەردىك)// ايىر + ايردينك (- ئىر + ئەردىك)، - ر+ ايردينك// ايدينك (- ر + ئەردىك، ئەدىك)

مبادا الار كلمسەلار يا سن بارور ايردينك ياكه من بارور ايردىم

(مەبادا ئالار كەلمەسەلەر، يا سەن بارۇر ئەردىڭ ياكى مەن بارۇر ئەردىم: مۇبادا ئۇلار كەلمىگەن بولسا، يا سەن باراتتىڭ، يا مەن باراتتىم).

Δ بىرلىك III شەخس: - ار+ ايردى (- ئار + ئەردى، - ئەر + ئەردى) // ايدى (ئەدى)، ور+ ايردى// ايدى (- ئۇر، ئۈر + ئەردى، ئەدى)، ر+ ايردى// ايدى (- ر + ئەردى، ئەدى)

اوزلاريكا ملاقات قيليب سورار ايديكيم بو مزار شريف نينك فيضى فتوح لارى قيداغراق ايكان (ئۆزلەرىگە مۇلاقات قىلىپ، سورار ئەدىكىم، بۇ مەزارى شەرىفىنىڭ فەيز ــ فۇتۇھلارى قايداغراق ئەكەن؟: ھۇزۇرىدا قوبۇل قىلىپ: « بۇ شاراپەتلىك مازارنىڭ پەيزى قانداقراقكەن؟ » دەپ سورايتتى). 277- ت هه.

حجره غه آيم لارنى سولاب كشيلارغه كورساتماى اليب يورور ايدى

(ھۇجراغا ئايىملارنى سولاپ، كىشىلەرغە كۆرسەتمەي ئالىپ يۈرۈر ئەدى: ھارۋا ئۈستىگە ياسىغان ھۇجرانىڭ ئىچىگە خوتۇنلىرىنى سولاپ، كىشىلەرگە كۆرسەتمەي، ئېلىپ يۈرەتتى). 257- ت هه.

هر كوندا نيجه طغاراشليق پرَنده جاندارغه ساجيب برور ايدى

(ھەر كۈندە نەچە تاغار ئاشلىق پەررەندە جاندارغا ساچىپ بەرۈر

ئەدى: ھەر كۈنلۈكى نەچچە تاغار ئاشلىقنى ئۈچار قۇش جانىۋارلارغا چېچىپ بېرەتتى). 273- ت ھە.

يتە قسم زبان نى <u>بيلور ايدى</u> و آلته طايفه لار خط لارينى <u>فتور ايدى</u> و <u>اوقور ايدى</u> (يەتە قسم زەبانىنى بىلۈر ئەدى ۋە ئالتە تايىفەلەر خەتلەرىنى فۈتۈر ئەدى ۋە ئوقۇر ئەدى: يەتتە مىللەتنىڭ تىلىنى بىلەتتى. ئالتە مىللەتنىڭ يېزىقىدىكى خەت ــ چەكلەرنى ئوقۇيتتى ۋە يازاتتى). 288- ت ھە.

بر غزات قيليب اولسام ديب يغلاب كوزلاريدين آب نيساندیك قطران قطران <u>ياشلارينى توكار ايدى</u> (» بىر غەزات قىلىپ ئۆلسەم » دەپ يىغلاپ، كۆزلەرىدىن ئابى نىيساندەك قەتران ــ قەتران ياشلارىنى تۆكەر ئەدى: « بىر غازات قىلىپ ئۆلسەم » دەپ، كۆزلىرىدىن باھار يامغۇرىدەك ياش تۆكەر ئىدى ‹ ياكى تۆكەتتى ›). 290- ت ھە.

Δ كۆپلۈك II شەخس: **- ار + ايردينكلار (- ئار ئەردىڭلار، - ئەر ئەردىڭلار)// ايدينكلار (ئەدىڭلار)، - ور + ايردينكلار (- ئۇر، ئەردىڭلار، - ئۇر ئەدىڭلەر)// ايدينكلار (ئەدىڭلار)، - ر + ايردينكلار (- ر + ئەردىڭلار، ئەدىڭلەر)**

روبرو بولور <u>ايردينكلار</u> مبادا برابرليك قيلالماسانكلار قاجيب كيلور <u>ايردينكلار</u> (... روبەرو بولۇر ئەردىڭلار، مەبادا بەرابەرلىك قىلالماساڭلار، قاچىپ كەلۈر ئەردىڭلار: روبىرو بولاتتىڭلار، مۇبادا، تەڭ كېلەلمەي قالساڭلار، قېچىپ كېلەتتىڭلار).

Δ كۆپلۈك IIIشەخس: **- ار+ ايرديلار (- ئار + ئەردىلەر) // ايديلار (ئەدىلەر)، - ور+ ايرديلار (- ئۇر، ئۇر + ئەردىلەر)// ايديلار (ئەدىلەر)، -ر+ ايرديلار (- ر + ئەردىلەر) // ايديلار (ئەدىلەر)**

اوقوغوجى لارغه و نا ظرلار كوزلاريكا روشن و ضيا و دل كونكول لارغه فرج افزاليق بخشيش و عطا **<u>قيلور ايرديلار</u>** (ئوقۇغۇچىلارغا

ۋە نازىرلار كۆزلەرنگە رەۋشەن ۋە زىيا ۋە دىل ـ كۆڭۈللەرغە فەرەھ ئەفزالىق بەخشىش ۋە ئەتا قىلۇر ئەردىلار: ئوقۇغۇچىلارنىڭمۇ، نەزەر سالغۇچىلارنىڭمۇ ئوخشاشلا كۆزلىرىگە روشەنلىك ۋە جىلۋىدارلىق، دىل ـ كۆڭۈللىرىگە بولسا، شاد ـ خۇراملىق بەخش ئېتەتتى ۋە ئاتا قىلاتتى). 290ـ ت هە.

كەلگۈ زاماننىڭ رىۋايەت شەكلى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، كەلگۈ زاماننىڭ رىۋايەت شەكلى « ـ ار (ـ ئار، ـ ئەر) // ـ ور (ـ ئۇر، ـ ئۈر) » لۇق سۈپەتداشقا « **ايركان** (**ئەركەن**) // **ايكان** (**ئەكەن**)، **ايرميش** (**ئەرمش**) // **ايميش** (**ئەمش**) » ھۆكۈم يارەمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

سياست نى اوزلاريغه لازم و روا كورماسەلار فقرالار رفاهيتى و آسايشى حاصل **اولماى يورت لار تفرقه و هلاكت كا يوز قويار ايكان**

(سىياسەتنى ئۆزلەرىغە لازىم ۋە رەۋا كۆرمەسەلەر، فۇقەرالار رەفاھىيەتى ۋە ئاسايىشى ھاسىل ئولماي، يۇرتلار تەفرىقە ۋە ھەلاكەتكە يۈز قويار ئەكەن: قاتتىق قوللۇق قىلىشنى ـ دېكتاتورا ئىشلىتىشنى ئۆزلىرىگە راۋا كۆرمىسە، پۇقرالار ئىشلىرىنىڭ گۈللىنىشى، خەلقنىڭ تىنچلىق ـ ئاسايىشى دېگەنلەر كاپالەكە ئىگە بولالماي، يۇرتلارنى بۆلگۈنچىلىك پالاكىتى بېسىپ كېتىدىغان گەپكەن). 259ـ ت هە.

فرغاغه ولايتى نينك آدم لارى فعل اطوارى **آيغير** آطنى **يخشى كورار ايكان** آخته **اط غه كم دين كم سواره بولور ايكان** (فەرغانە ۋىلايەتىنىڭ ئادەملەرى فىئل ـ ئەتۋارى ئايغىر ئاتنى ياخشى كۆرەر ئەكەن، ئاختا ئاتغا كەمدىن كەم سەۋارى بولۇر ئەكەن: پەرغانە ۋىلايىتىنىڭ ئادەملىرى ئادەتتە، ئايغىر ئاتنى ياخشى

كۆرىدىكەن، ئاختا ئاتقا بولسا، كەمدىن كەم مىنىدىكەن). 257- ت ھە.

حاصل **الكلام دولت اقبال زوال غه يوز كلتور كانيدا اوّل باره پادشاه اولوغ لارنينك فعل خوى لارى يوتكاليب قالور ايكان فقرا رغيه بلكه سپاه و خدام لار وضع اوضاع لارى هم باشقجه بولور ايكان** (ھاسىلۇل كەلام، دەۋلەت ئىقبال زەۋالغا يۈز كەلتۈرگەنىدە، ئەۋۋەل بارە پادىشاھ ـ ئۇلۇغلارنىڭ فىئل ـ خۇيلارى يۆتكەلىپ قالۇر ئەكەن؛ فۇقەرا ـ رەئىييە بەلكى سىپاھ ۋە خۇددامىلار ۋەزىر ـ ئەۋزائىلارى ھەم باشقاچە بولۇر ئەكەن: گەپنىڭ گۈندىسى، بىر ئەلدە، دۆلەتمەنلىك، ئىقبال دېگەنلەر زاۋاللىققا يۈز تۇتقان چاغدا، ئالدى بىلەن، پادىشاھ ۋە ئۇلۇغلارنىڭ خۇي ـ پەيلى ئۆزگىرىپ، غەلىتىلىشىپ قالىدىكەن؛ ئاندىن، ئاۋام ـ پۇقرالاردىن تارتىپ، ئەسكەر، خىزمەتچىلەرگىچە، ھەممە ئادەمنىڭ مىجەزى قورداڭشىپ، باشقىچە بولۇپ قالىدىكەن). 258- ت ھە.

ديوان بيكى آگاه بولوب ايتيب دوركيم اوزلارى همه لار برله برابر و يكسان كوروشور ايكانلار بر اولوغ نينك خذمتى دا بولماس ايكانلار بو ايشلارى اوبدان ايماس ديب اعتراضى نما ديكان (دىۋان بەگى ئاگاھ بولۇپ، ئەيتىپدۇركىم « ئۆزلەرى ھەمەلەر بىرلە بەرابەر ۋە يەكسان كۆرۈشۈر ئەكەنلەر، بىر ئۇلۇغنىڭ خىزمەتىدە بولماس ئەكەنلەر، بۇ ئىشلارى ئوبدان ئەمەس » دەپ، ئىئتىرازنەما دەگەن: ئىشخانا مۇدىرى بۇ ھالنى سېزىپ قېلىپ: « ئۆزلىرى ئەمەلدارلا بولسا، ھەممىسىنىڭ خىزمىتىنى ئوخشاش قىلىپ يۈرىدىكەنلە. بىرەر ئۇلۇغنى پېشۋا تۇتۇپ، مۇقىم بىر ئادەمنىڭ خىزمىتىنى قىلمايدىكەنلە. بۇ ئىشلىرى بولمايدىكەن » دەپ، ئېتىرازلىق بىلدۈرگەنىكەن). 271- ت ھە.

خاقان اهلى بو يته شهر نى نن لو باچنك ديدورلار جانوب

طرفيداكى سكيز شهر ديكان بولور ايميش (خاقان ئەهلى بۇ يەتە شەهرنى « نەنلۇ باچەك » دەيدۇرلار، « جانۇب تەرەفىدەكى سەكىز شەهر » دەگەن بولۇر ئەمىش: خاقان ئەهلى بۇ يەتتە شەهەرنى « نەنلۇ باچەك 城八路南» دەيدۇ. بۇ « جەنۇپتىكى سەككىز شەهەر » دېگەن گەپ بولارمىش). 327-ت هە.

3 - هازىرقى زامان- كېلەر زامان

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، هازىرقى زامان ـ كېلەر (كېلەچەك) زامان ئۇقۇمى پېئىلنىڭ خەۋەر شەكىللىرىدە، ئومۇمەن تۆۋەندىكىدەك ئىپادىلىنىدۇ:

‹1› هازىرقى زامان ـ كېلەر زامانىنىڭ بىر خىل شەكلى پېئىلنىڭ « ئا » لىق رەۋىشداش شەكلىگە، I، II شەخس ئالماشلىرىنى بىۋاستە قوشۇش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. بۇ هالدا، بەزىدە شەخس ئالمىشىدىن بۇرۇن « - **دور** (**دۇر**) // - **تور** (**تۇر**) » خەۋەر قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ كېلىشىمۇ مۇمكىن. III شەخسته بولسا، « ئا » لىق رەۋىشداشقا بىۋاستە « - **دور** (**دۇر**) // - **تور** (**تۇر**) » خەۋەر قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. ئالايلۇق:

Δ بىرلىك I شەخس: - **امن** (- ئامەن// - ئەمەن)، - **امين** (-ئامەن //- ئەمەن)

خاقان لشكرى برله اوراشامن مرالباشيغه اوت بوغوز اوند كرنج لار مانكدورونك (خاقان لەشكەرى بىرله ئۇراشامەن، مارالباشىغا ئوت ـ بوغۇز، ئۇند ـ گۈرۈنجلەر ماڭدۇرۇڭ: خاقان لەشكىرى بىلەن جەڭ قىلىمەن. مارالبېشىغا ئوت ـ بوغۇز ۋە ئۇن ـ گۈرۈچ

ماگدۇرۇك). 304- ت هه.

اوز يورتيمغه كيتامن (ئۆز يۇرتىمغا كەتەمەن: ئۆز يۇرتۇمغا كېتىمەن). 306- ت هه.

بو ايش نينك راستينى تجقيق لب كوركالى كشى تيلايمن (بۇ ئىشنىڭ راستىنى تەھقىقلەپ كۆرگەلى كىشى تىلەيمەن: بۇ ئىشنىڭ راست ـ يالغانلىقىنى تەكشۈرۈشكە ئادەم ئەۋەتىشنى ئىلتىماس قىلىمەن). 311- ت هه.

مسافران ختن دين دغا تيله‌ى دورمن،

غدم يوليدا نه توشه نه بر اولاغيم بار.

(مۇسافىرانى خوتەندىن دۇئا تىلەيدۇرمەن، ئەدەم يولىدا نە تۆشە، نە بىر ئۇلاغىم بار: يوقلۇق يولىدا ئۇزۇقۇممۇ يوق، ئۇلىغممۇ يوق، يىگانە كېتىۋاتىمەن. شۇڭا خوتەن مۇساپىرلىرىدىن دۇئا تىلەيمەن). زەللىي: 358- ئۇ ك ن.

گر فلك اولتورسه يوز قتله منى هيچ باك ايماس،

بو اولوم دوركيم اوله‌دورمن نگاريم دين يراق.

(گەر فەلەك ئۆلتۈرسە يۈز قاتلا مەنى ھىچ باك ئەمەس، بۇ ئۆلۈمدۇركىم، ئۆلەدۇرمەن نىگارىمدىن يىراق: ئەگەر پەلەك مېنى بىر ئەمەس، يۈز قېتىم ئۆلتۈرىۋەتسىمۇ پەرۋايىم يوق، چۈنكى بۇ تۇرۇقتا يېنىمدا تارتىشىدىغان نىگارىم يوق ـ تە!). ئاتايى: 180- ئۇ ك ن.

Δ بىرلىك II شەخس: **- ماسن// - ماسين (- ئاسەن)**

كوجوك ايشك يوقالغانغا مونجه فريشان بولاسن (كۈچۈك ئەشەك يوقالغانغا مۇنچە فەرىشان بولاسەن؛ كىچىكىنە بىر ئېشەك يوقاپ كەتكەنگە مۇشۇنچە پەرىشان بولىسەن). 341- ت هه.

اكر بولارغه قراسنك قورقوب قاجيب كيتاسين (ئەگەر بۇلارغا

قاراساڭ، قورقۇپ قاچىپ كەتەسەن: ئەگەر بۇلارنى كۆرسەڭ، قورقۇپ قېچىپ كېتىسەن). 369- ت هە.

جمال و جسنونكه سوز يوق وفا كرك بولسه،

منى خود اولتوره‌دورسن روا كرك بولسه.

(جەمالۇ ھۆسنۈڭە سۆز يوق، ۋەفا كەرەك بولسا، مەنى خۇد ئۆلتۈرەدۇرسەن، رەۋا كەرەك بولسا: ۋاپا قىلىدىغانلىكى بولساڭ، ھۆسن ــ جامالىڭدا گەپ يوق. راۋا كۆرسەڭ، مېنى پەقەتلا سەن ئۆلتۈرەلەيسەن). لۇتفىي: 230- ئۇ ك ن.

Δ بىرلىك III شەخس: **- مادور (- ئادۇر) // - ى دور (-ي دۇر)**

بولارنينك غلم لارى بركاتيدين نور كسب ايتادور (بۇلارنىڭ ئىلملەرى بەرەكاتىدىن نۇر كەسب ئەتەدۇر: بۇلارنىڭ ئىلملىرىدىن نۇر جىلۋىلىنىپ تۇرىدۇ). 384- ت هە.

دريادين باليغ صيد قيليب طعمه لقمه قيلادور و قوروتوب قاق قيليب بلكه تالقان قيليب ييدور و قموش دين كفه اوى قيليب اولتورادور (دەريادىن بالىغ سەيد قىلىپ، تۆئمە ۋە لوقما قىلادور ۋە قۇرۇتۇپ قاق قىلىپ، بەلكى تالقان قىلىپ يەيدۇر ۋە قامۇشدىن كەففە ئۆي قىلىپ ئولتۇرادۇر: دەريادىن بېلىق تۇتۇپ، ئۇنى قۇرۇتۇپ قاق، ھەتتا تالقان قىلىپ يەيدۇ. قومۇشتىن كەپە ئۆي ياساپ ئولتۇرىدۇ). 388- ت هە.

خاتون بالارى برله اسيغ قوم اراسيغه كريب ياتادور (خاتۇن ــ بالارى بىرله ئىسىغ قۇم ئارىسىغا كىرىپ ياتادۇر: خوتۇن ــ بالىلىرى بىلەن، ئىسسىق قۇمنىڭ ئارىسىغا كىرىپ ياتىدۇ). 389- ت هە.

جيقسام كوچه‌غه اول شاه سواريم كيلادور،

گل غنجه سيديك لاله‌غزاريم كيلادور.

(چىقسام كوچاغا ئول شاھ سەۋارىم كەلەدۇر، گۈل غۇنچەسىدەك لالە ئىزارىم كەلەدۇر: كوچىغا چىقسام، ئات مىنگەن ئۇ يارىم كېلىدۇ، گۈلنىڭ غۇنچىسىدەك نۇرانە يۈزلۈك يارىم كېلىدۇ). گۇمنام ــ ھىرقەتىي: 518- ئۇ ك ن.

Δ كۆپلۈك I شەخس: **- ىمىز (- ئامىز، - ئەمىز) // ى دورىيز (-ي دۇرىمز)**

ای ثعبان لار بولاق اوستیدین اوزونکلارنی بر طرفیکا الینکلار پیغمبر آخر زمان نینك بارکاه لارینی تیکامیز (ئەي، سۇئبانلار! بۇلاق ئۈستىدىن ئۆزۈكلارنى بىر تەرەفىگە ئالىڭلار، پەيغەمبەرى ئاخىر زەماننىڭ بارگاھلارىنى تىكەمىز: ئەي، يىلانلار! بۇلاقتىن چىقىپ، بىر تەرەپكە كېتىڭلارکى، بۇ بۇلاقنىڭ يېنىغا ئاخىر زامان پەيغەمبىرىنىڭ بارگاھىنى تىكىمىز). 344- ت ھە.

اونکدین سولغه و سولدین اونکغه اوزیمیز اویروب قویامیز (ئوڭدىن سولغا ۋە سولدىن ئوڭغا ئۆزىمىز ئۆيرۇپ قويامىز: ئوڭدىن سولغا ۋە سولدىن ئوڭغا ئۆزىمىز ئۆرۇپ قويىمىز). 368- ت ھە. **يخشی اقبال تیله‌ی دور بیز** (ياخشى ئىقبال تىلەيدۇر بىز: ياخشى ئىستىقبال تىلەيمىز).

Δ كۆپلۈك II شەخس: **- اسیلار// - اسیله‌ر (- ئاسله‌ر)، - اسیزلار (- ئاسزله‌ر)**

اقسودین اوّل باره کورلاغه باراسیلار اندین طرفان **غه باراسیلار** (ئاقسۇدىن ئەۋۋەل بارە كورلاغا باراسىلەر، ئاندىن تۇرفانغا باراسىلەر: ئاقسۇدىن دەسلەپ كورلىغا بارىسىلەر، ئاندىن تۇرپانغا بارىسىلەر)؛

بر نیجه آی سونکرا یول غه روان بولاسیزلار (بىر نەچە ئاي سوڭرا يولغا رەۋان بولاسىزلەر: بىر نەچچە ئۆتكەندىن كېيىن، يولغا چىقىسىلەر). 55 ــ ك ت خ.

Δ كۆپلۈك III شەخس: **- ادورلار (- ئادۇرلار)**

تورت بيش ايليق مضافات لاردين نذر و هديه‌لار بيلان كليب زيارت لار قيليب ينادورلار زيارت غه باركان آدم لاركا شيخ لار دليل بولوب نيجه قسم هنر و جيله لار برله ايتادورلاركيم بو يردا اط دين توشادور و بو يردا نماز اوقويدور و بو يردا طواف قيلادور (تۆرت ـ بەش ئايلىق مۇزافاتلاردىن نەزىر ۋە ھەدىيەلەر بىلەن كەلسەپ، زىيارەت قىلىپ يانادۇرلار؛ زىيارەتكە بارگان ئادەملەرگە شەيخلەر دەللال بولۇپ، نەچچە قىسىم ھۇنەر ۋە ھىيلەلەر بىرلە ئەيتادۇرلاركىم: « بۇ يەردە ئاتدىن تۇشەدۇر ۋە بۇ يەردە نەماز ئوقۇيدۇر ۋە بۇ يەردە تەۋاف قىلادۇر »: كىشىلەر تۆرت ـ بەش ئايلىق ئۇزاق يەرلەردىن نەزىرە ۋە سوغات ـ ھەدىيىلەر ئېلىپ كېلىپ، زىيارەت قىلىپ قايتىدۇ. زىيارەتكە كەلگەن ئادەملەرگە شەيخلار يول باشلىغۇچى بولۇپ، تۆرلۈك ھىيلە ـ مىكرلەرنى ئىشلىتىپ: « مانا بۇ يەردە ئاتتىن چۈشىدۇ؛ بۇ يەردە نامازئوقۇيدۇ ۋە بۇ يەرنى بولسا، تاۋاپ قىلىدۇ » دەيدۇ). 348-، 349- ت ھە.

قوت شجاغت لاريميز برله شهر آلدوق ديب اوزلاريكا سند و اغتماد قيلادورلار (« قۇۋۋەت ۋە شۇجائەتلەرىمىز بىرلە شەھر ئالدۇق » دەپ، ئۆزلەرىگە سەنەد ۋە ئىشتىماد قىلادۇرلار: « كۈچ ـ قۇۋۋىتىمىز ۋە باتۇرلۇقىمىز بىلەن، شەھەر ئالدۇق » دەپ، ئۆزلىرىگە تەمەننا قويىدۇ). 309- ت ھە.

ΔΔ بۇ تۈرنىڭ بولۇشسىز شەكلى پېئىل ئۇزىكىگە دەسلەپ « - ملى (- ماي) » قوشۇمچىسىنى قوشۇش، ئارقىدىن يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن قوشۇمچە ۋە يارەمچىلەرنى قوشۇش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

چهار پای لاری تولا بر يردا استقامت قيلمايدور كونكلی خواهيش قيلغان يرغه چهار پای لارينی جيداب كيتادور (چەھار پايلارى تولا، بىر يەردە ئىستىقامەت قىلمايدۇر، كۆڭلى خاھىش قىلغان يەرغە چەھار پايلارىنى ھايداپ كەتەدۇر: چارۋا ماللىرى تولا، مۇقىم بىر

يەردە تۇرۇپ ياشىمايدۇ؛ كۆڭلى خاھلىغان يەرلەرگە ماللىرىنى ھەيدەپ كېتىدۇ). 388- ت ھە.

ملك خارجيدا گر كورمايدورور بيز،
سنينك ديك خود بشر كورمايدورور بيز .

(مەلەك خارجىدا گەر كۆرمەيدۇرۇربىز، سەنىڭدەك خۇدبەشەر كۆرمەيدۇرۇربىز: پەرىشتە ــ مالائىكىلەر باشقا پىلانىتتا بولغاچ، كۆرۈپ باقمىغانمىز. ئەمما سېنىڭدەك گۈزەل ئىنسانىنىمۇ كۆرمەپتىكەنمىز). نەۋائىي: چ د.

‹2› ھازىرقى زامان ــ كىلەر زاماننىڭ يەنە بىر خىل شەكلى پېئىل ئۇزىكىگە دەسلەپتە « ـ غلى// ـ قلى// ـ كلى (ـ غاي، ـ قاي، ـ كاي) » قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى، ئارقىدىن يەنە I، II شەخسته شەخس ئالماشلىرىنىڭ بىۋاستە قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. III شەخسته بولسا، ھېچبىر قوشۇمچە قوشۇلمايدۇ. مەسىلەن:

اكر اوجماق برسه تنكرى سنسيز،
ديكاى من بيزكا يتى سكيز اوجماق.

(ئەگەر ئۇچماق بەرسە تەڭرى سەنسىز، دەگەيمەن بىزگە يەتتى سەكىز ئۇچماق: ئەگەر تەڭرى سەنسىز ماڭا جەننەت بەرسە، مېنىڭ ئەمدى سەككىز جەننىتىم بولدى دەيمەن). 178- ئۇ ك ن.

پادشاه ذوى الاقتدار و صاحب العنان و اعتبارلارنينك كارو بارلاريغه سنينك نيمه مناسبت لارينك باركيم اعتراضى قيليب زبان درازليق قيلغاى سين و نه لايقت جيليك لارينك باركيم بو طريقه جرغت قيلغاى سين (پادىشاھى زۇلئىقتىدار ۋە ساھىبئۇلئىنان ۋە ئىئتىبارلارنىڭ كارۇبارلارىغا سەنىڭ نەمە مۇناسىبەتلەرىڭ بارىكىم، ئىئتىراز قىلىپ، زەبانىدرازلىق قىلغايسەن ۋە نە لايىقەتچىلىكلەرىڭ بارىكىم، بۇ تەرىقە جۇرئەت قىلغايسەن:

هاكىمىيەتنىڭ ئىگىسى، باشقۇرۇش ۋە ئىگىدارچىلىق قىلىشنىڭ خوجىسى بولغان پادىشاهلارنىڭ ئىشلىرى هەققىده ئېيتىرازلىق بىلدۈرۈشكه سېنىڭ نېمه هەققىڭ، ئۇنداق ياكى مۇنداق دېيىشكه نه ماغدۇر ــ ماجالىڭ بار؟).308-، 309- ت هه

بولسه ايكيميزنينك يوزى غكسى سودا پيدا،
اول سو نه طرف بارسا آجيلغاى گل رغنا.

(بولسا ئىكىمىزنىڭ يۈزى ئەكسى سۇدا پەيدا، ئول سۇ نه تەرەف بارسا ئاچىلغاي گۈلى رەئنا: ئىككىمىزنىڭ يۈزىمىزنىڭ شولىسى سۇغا چۈشسه، ئۇ سۇ قايسى تەرەپكه بارسا، شۇ يەرده قىزىل گۈل ئېچىلىدۇ). نەۋائىي: 268- ئۇ ك ن.

بو طريقه دا كته و زور قامت ليك آدم لارغه كنكرو اولوغ موضعه لازم دوركه اندا مكان توتقاى و انينك ايجيكا سيغاى (بۇ تەرىقەده كاتتا ۋە زور قامەتلىك ئادەملەرغه كەڭرۇ ــ ئۇلۇغ مەۋزىئه لازىمدۇركى، ئاندا مەكان تۇتقاي ۋە ئانىڭ ئىچىگه سىغغاي: بۇ قەدەر زور ۋە يوغان ئادەملەرگه كەڭرى ۋە چوڭ جاي بولغاندىلا، ئاندىن ئۇلار سىغىدۇ ۋە ماكانلىشىپ ئولتۇرالايدۇ). 365- ت هه.

ΔΔ بۇ تۇرنىڭ بولۇشسىز شەكلى پېئىل ئۇزىكىگه دەسلەپ بولۇشسىزلىق قوشۇمچىسى بولغان « - ما » (- ما // - مه) نى قوشۇش، ئاندىن، ئۇنىڭغا « - غلى// - قلى// - كلى » (- غاي، - قاي، - كاي) قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

كيرماكاى من جنت المأوى **غه دلبر بولماسه،**
شيشه پوشى توشماكاى درياغه كوهر بولماسه.

(كىرمەگەيمەن جەننەتۇل مەئۋاغا دىلبەر بولماسا، شىشەپۇشى تۇشمەگەي دەرياغا گەۋهەر بولماسا: ئەگەر دىلبەر بولمىسا،

جەننەت دېگەن يەرگىمۇ كىرمەيمەن. چۈنكى، ئەگەر دەريادا گۆھەر بولمىسا، غەۋۋاسمۇ ئۇنىڭغا چۈشمەيدىغۇ). زەللىي: 350- ئۇ ك ن.

برلاری نینك ایشك لاریدین باشقه ایشك کا اصلا بارماغایمن

(بىرلەرنىڭ ئىشىكلەرىدىن باشقا ئىشىككە ئەسلا بارماغايمەن: بىرلىرنىڭ ئىشىكىدىن باشقا ئىشىككە ھەرگىز بارمايمەن). 271- ت ھە.

(3) چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ھازىرقى زامان ـ كىلەر زامانىنىڭ يەنە بىر خىل شەكلى « غۇ » لۇق سۈپەتداشقا I، II شەخسته شەخس ئالماشلىرى بىۋاسىته قوشۇلۇپ، III شەخسته بولسا، « - سى » قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

تولون آی دیك جمالیغه کونکول قید بولدی جالیغه،

قچان یتکوم و صالیغه کونکولنی آلدی اول مکار.

(تولۇن ئايدەك جەمالىغا، كۆڭۈل قەيد بولدى ھالىغا، قاچان يەتكۈم ۋىسالىغا، كۆڭۈلنى ئالدى ئول مەككار: تولۇن ئايدەك گۈزەل رۇخسارىغا كۆڭلۈم باغلىنىپ قالدى؛ كۆڭلۈمنى ئوۋلىۋالغان ئۇ مەككارنىڭ ۋىسالىغا ئەمدى قاچان يېتەرمەن؟). نەۋبەتىي:414- ئۇ ك ن.

تانکلا نیتکوم دور سنینك آلدینکدا قل لوق قیلمادیم،

مینك خجالت کا سالیب مندین گوریزان ایلادینك.

(تاڭلا نەتكۈم دۇر سەنىڭ ئالدىڭدا قۇللۇق قىلمادىم، مىڭ خىجالەتكە سالىپ، مەندىن گۇرىزان ئەيلەدىڭ: سېنىڭ ئالدىڭدا، قۇللۇقۇمنى بەجا كەلتۈرۈلمىدىم، ئەمدى تاڭلا ـ مەھشەر كۈنى بۇنىڭ جاۋابىنى قانداق بېرەرمەن؟ مېنى مىڭبىر خىجالەتكە قويۇپ، مەندىن قېچىۋالغىنىڭچۇ تېخى). ئا. نىزارىي: 452- ئۇ ك ن

بو کون بارغوم دورور جون که بولورمن و صل یاریم غه،

فلك باقمانك بو بقاسيز منزليده يوق و باريم غه.

(بۇ گۈن بارغۇمدۇرۇر چۈن كى بولۇرمەن ۋەسل يارىمغا، فەلەك باقماڭ بۇ بەقاسىز مەنزىلدە يوقۇ بارىمغا: بۈگۈن يارىمنىڭ ۋىسالىغا يەتكىلى بارىمەن. ئى، پەلەك! ئەمدى مېنىڭ بۇ ھامىنى يوقلىدىغان دۇنيادا بار – يوقلۇقۇم بىلەن ھېسابلىشىپ ئولتۇرما). نىزارىي: 454- ئۇ ك ن.

نه مين قالغوم نه سين باقى زمانى كيلگيل اى ساقى،
قدح دورينى خوش توت كيم وفاسيز دور بسى دوران.

نە مەن قالغۇم، نە سەن باقىي، زەمانى كەلگىل، ئەي ساقىي، قەدەھ دەۋرىنى خۇش تۇتكىم، ۋەفاسىزدۇر بەسى دەۋران.

ئەي ساقىي، مەنمۇ ئالەمدىن كېتىمەن، سەنمۇ مەڭگۈ قالمايسەن، دۇنيا بەك ۋاپاسىز، بىردەم بولسىمۇ كەل، قەدەھنى ئايلاندۇرۇپ تۇرغىنىمىز غەنىمەت. (قاراڭ: 568 – ئە ئۇ م ت)

يانيب موندين چين شهريغه بيتكونك،
همول كوزگونى كورماك ميل ايتكونك.

(يانىپ مۇندىن چىن شەھرىغە يەتكۈڭ، ھەمول كۆزگۈنى كۆرمەك مەيل ئەتكۈڭ: بۇ يەردىن يېنىپ، چىن شەھرىغە يېتىپ بارسەن، ھېلىقى ئەينەكنى كۆرۈشنى خاھلايسەن)؛ نەۋائىي: ف ش. 65- چ ت.

ينا هر نيجه باقسانك كورماكونك هيچ،
ايشينك سر رشته‌سيغه توشكوسى بيچ.

(يەنە ھەر نەچە باقساڭ، كۆرمەگۈڭ ھىچ، ئىشىڭ سەررىشتەسىغە تۈشكۈسى يېچ: ھەرقانچە قارىساڭمۇ ئۇنى مۇتلەق كۆرەلمەيسەن؛ ‹بۇنىڭ بىلەن› ئىشىڭنىڭ باغ يېپىغا چىگىشلىك چاپلىشىدۇ). نەۋائىي: ف ش. 65- چ ت.

نيجه كون قيلغوميز دور غزم دريا (نەچە گۈن قىلغۇمىزدۇر ئەزمى دەريا: بىز نەچچە كۈن دېگىزدا يۈرىمىز). نەۋائىي: ف

ش.

ΔΔ ئۇندىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، بىرلىك I شەخستىكى ھازىرقى زامان ـ كېلەر زامان پېئىلىنىڭ بولۇشسىز شەكلى يەنە مۇنداق ئىككى تۈرلۈك ئالاھىدە شەكىلدە ئۇچرايدۇ:

بىرسى، پېئىل ئۇزىكىگە «ـ مان» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن بولۇشسىز بىرلىك I شەخس ھازىرقى زامان ـ كېلەر زامان ئۇقۇمى ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

كونكلوم يوزىن جبر ايله چون سندين اويورمان،
آخر بو نيجه جبر و ستم دور منكا اى دوست.

(كۆڭلۈم يۈزىن جەبر ئىلە چۈن سەندىن ئۆيۈرمان، ئاخىر بۇ نەچە جەبرۇ سىتەمدۇر ماڭا ئى دوست: «جاپا چەكتىم» دەپ، سەندىن ھەرگىز يۈز ئۆرۈمەيمەن. بۇ جەۋر ـ زۇلمۇڭ ماڭا ھېچ گەپ ئەمەس، ئى دوست). ئاتايى: 164- ئۇ ك ن.

آدم غه سنى اوخشاتا بيلمان كى پرى سن،
نارتك يانكا قينك باغ ارم دور منكا اى دوست.

(ئادەمغە ئوخشاتا بىلمانكى، پەرىسەن، نارتەك ياڭاقىڭ باغى ئىرەمدۇر ماڭا، ئى دوست: مەن سېنى ئىنسانغا ئوخشىتالمايمەنكى، سەن بىر پەرىسەن. ئانارەك مەڭزىڭ مەن ئۇچۈن ئىرەم باغى ‹جەننەت› دۇر، ئى دوست). يۇقىرىقى ئەسەر.

قويمان ايلكيم دين آياق (قويمان ئىلكىمدىن ئاياق: قولۇمدىن قاچىنى قويمايمەن)؛ بىيركا باش چالمان (يەرگە باش چالمان: بېشىمنى يەرگە ئەگمەيمەن؛ يەرگە باش ئۇرمايمەن). ب ن. 67- چ ت.

هركيز اونوتمان انى (ھەرگىز ئۇنۇتمان ئانى: ئۇنى ھەرگىز ئۇنۇتمايمەن). نەۋائىي: چ د. 67- چ ت.

يەنە بىرسى، بەزەن قوليازمىلاردا، بولۇششىز بىرلىك] شەخستىكى ھازىرقى زامان ـ كېلەر زامان ئۇقۇمى خۇددى ھازىرقى زامان تۇركچىسىگە ئوخشاشلا، پېئىل ئۇزىكىگە « ـ مام » (ـ مام//ـ مەم) قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق ئىپادىلەنگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

كوزونك بلاسى بيلان جانغه تكدى سكاكى،

داغى نه قيلغۇسى بيلمام بو مكاره.

(كۆزۈك بەلاسى بىلەن جانغا تەگدى سەككاكى، داغى نە قىلغۇسى بىلمەم بۇ مەككارە: كۆزۈكنىڭ بالاسى سەككاكىنىڭ جېنىغا تەگدى. بۇ مەككارە يار مۇشۇنداقْ قىلىۋېرىپ، ئاخىرىدا نېمە قىلماقچىكىن بىلمەيمەن). 200- ئۇ ك ن.

نيجوك تاش دور سنينك باغرينك بيلالمام،

انكا تأثير ايماستور سوز گدازيم.

(نەچۈك تاشدۇر سەنىڭ باغرىڭ بىلەلمەم، ئاڭا تەئسىر ئەمەستۇر سۆزى گۇدازىم: سېنىڭ يۈرىكىڭ نېمە ئۈچۈن تاش، بۇنى بىلمەيمەن. ئۇنىڭغا كۆيدۈرگۈچى ئوتلۇق سۆزلىرىم ھېچ تەسىر قىلىدىغاندەك ئەمەس). ھىرقەتىي ـ گۇمنام: 340- ئۇ ك ن.

ئە. پېئىلنىڭ مەيل- رايلىق خەۋەر شەكىللىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، پېئىللارنىڭ مەيل ـ رايلىق خەۋەر شەكىللىرى ئۆز ئىچىدىن، « شەرت مەيلى »، « ئارزۇ ـ تىلەك مەيلى »، « بۇيرۇق ـ تەلەپ مەيلى »، « پەرەز ـ ئېھتىماللىق مەيلى » ۋە « زۆرۈرىيەت ـ كېرەكلىك مەيلى » دېگەن بەش تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1. شەرت مەيلى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، خەۋەر رولىدىكى پېئىلنىڭ شەرت مەيلى شەكلى پېئىل ئۇزىكىگە « - سا // - سە » قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. I، II شەخسته بولسا، شەخس قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ. پېئىللارنىڭ بۇ خىل شەرت مەيلىدە، جۈملىدىكى ئاساسلىق ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىشى ئۈچۈن كېرەك بولىدىغان شەرت ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. بۇ خىل شەرت مەيلىدىكى جۈملىلەر ئادەتته، « ئەگەر » ۋە « گەر » بىلەن باشلانغان ياكى « ئەگەر » يارەمچى سۆزىنى تەلەپ قىلىدىغان جۈملىلەر بولىدۇ. مەسىلەن:

بو ايشنى سهل كوروب تغافل قيلسام انا فانا زياده واضافه بولوب... ظلم جبرغه غايد بولغوسيدور (بۇ ئىشنى سەھل كۆرۈپ، تەغاپۇل قىلسام، ئانەن فەئانەن زىيادە ۋە ئىزافە بولۇپ... زۇلۇم — جەبرغە ئايىد بولغۇسىدۇر: ئەگەر بۇ ئىشنى سەل چاغلاپ، غەپلەتته قالسام، (ئۇ) كۈندىن — كۈنگە ھەدەپ كېتىپ... جەۋر — زۇلۇمغا ئايلىنىپ كېتىدۇ). 315- ت ھە. (بىرلىك I شەخس)

اوَلده آتامدين قالماغان بولسام،
غريبليق كويى ده يورماكان بولسام،
سينى بو حسرت ته كورماكان بولسام،
خطر ليك كاروانيم حالينك نه بولدى.

ئەۋۋەلدە ئاتامدىن قالماغان بولسام،
غەرىبلىق كويىدا يۈرمەگەن بولسام،
سەنى بۇ ھەسرەتته كۆرمەگەن بولسام،
خەتەرلىك كارۋانىم ھالىڭ نە بولدى؟

باشتا ئاتامدىن يېتىم قالمىغان بولسام، مۇساپىرلىق كوچىسىدا يۈرمىگەن بولسام، سېنى بۇ ھەسرەتلىنىك ھالدا كۆرمىگەن بولسام كاشكى. ئى، خەتەردە قالغان كارۋىنىم ساڭا

نېمە بولدى؟ (قاراڭ: 657 – 658 – ئە ئۇ م ت)

مبادا جق غە بويون سونسام سين بو يردين جج كا بارسانك فضلى بولمايدور (مەبادا ھەقغە بويۇن سۇنسام، سەن بۇ يەردىن ھەجگە بارساڭ، فەزلى بولمايدۇر: ئەگەر مەن ئۆلۈپ كەتسەم، سەن بۇ يەردىن ھەجگە بارساڭ، دۇرۇس بولمايدۇ)؛ (بىرلىك I، II شەخس)

اوز فلونك برلە جج قيلسانك بولادور (ئۆز فۇلۇڭ بىرلە ھەج قىلساڭ، بولادۇر: ئۆز پۇلۇڭنى خىراجەت قىلىپ ھەج قىلساڭ، ئاندىن دۇرۇس بولىدۇ). 286- ت ھە. (بىرلىك II شەخس)

بولسا ايكى ميزنينك يوزى غكسى سودا پيدا،
اول سو نە طرف بارسا آچيلغاى گل رغنا.

(بولسا ئىكىمزنىڭ يۈزى ئەكسى سۇدا پەيدا، ئول سۇ نە تەرەپ بارسا ئاچىلغاي گۈلى رەئنا: ئەگەر ئىككىمزنىڭ يۈزىمزنىڭ شولىسى سۇغا چۈشسە، ئۇ سۇ قايسى تەرەپكە بارسا، ‹ شۇ تەرەپتە › چىرايلىق گۈل ئېچىلىدۇ). 268- ئۇ ك ن (بىرلىك III شەخس)

انسان اكر آچسه تلبيس غه آغيز،
بيجاره بولور ابليس لغين بى تميز.

(ئىنسان ئەگەر ئاچسا، تەلبىسغە ئاغىز، بىچارە بولۇر ئىبلىس لەئىن بىتەمىز: ئىنسان ئەگەر ئۆزىنى بۇزۇپ، ئالدامچىلىق، كاززاپلىق ئېغىزىنى ئېچىۋەتسە، لەنىتى شەيتان ئىبلىسمۇ ئۇنىڭ ئالدىدا بىچارە ھالغا چۈشۈپ قالىدۇ). 277- ت ھە. (بىرلىك III شەخس)

خوش بخت سعادت تور كشى جانانيغه يتسه،
چكيب جورو جفالارنى كوزى مستانەغه يتسه.

خۇش بەخت – سەئادەتتۇر، كىشى جانانىغا يەتسە،
چەكسىپ جەۋرۇ – جەفالارنى كۆزى مەستانەغە يەتسە.

- خەلق قوشاقلىرىدىن.

ئىنسان جەبىر ـ جاپالارنى چەكسىمۇ، كۆزى ئۆزى سۆيگەن يارىنى كۆرسە، ئاخىردا ئۇ جانانىنىڭ ۋىسالىغا يەتسە، بۇ ـ خۇش بەخت ـ سەئادەتتۇر. (بىرلىك III شەخس) (قاراڭ: 634 – 635 – ئە ئۇ م ت)

خداوندە كريم بيلدورسا بيلادور (خۇداۋەندى كەرىم بىلدۇرسە، بىلەدۇر: ئەگەر ئۇلۇغ ئاللاھ بىلدۇرسە، بىلىدۇ). (بىرلىك III شەخس) 374- ت ھە.

اكر ايكى قناتى نى يايسه زمين يوزيكا اصلا كون توشماس ايدى (ئەگەر ئىكى قاناتىنى يايسا، زەمىن يۈزىگە ئەسلا گۈن تۈشمەس ئەدى: ئەگەر ئىككى قانىتىنى يايىدىغان بولسا، پۈتكۈل زېمىن يۈزىگە كۈننىڭ نۇرى چۈشەلمەيتتى). 369- ت ھە. (بىرلىك III شەخس)

اوشبو نرق دا فل كموش برساك فقرالار غا وبال بولمام دور (ئۇشبۇ نەرقدە فۇل ـ كۈمۈش بەرسەك، فۇقەرالارغا ۋەبال بولمامدۇر؟) (كۆپلۈك I شەخس) . 305- ت ھە.

بو فراكنده سوزوم دا كورسانكيز نقصان نى،

رجم ايتب اصلاج برينك جونكه من بو جالدا من.

(بۇ فەراكەندە سۆزۈمدە كۆرسەڭىز نۇقسانىنى، رەھىم ئەتىپ ئىسلاھ بەرىڭ، چۈنكى مەن بۇ ھالدا مەن: ئەگەر بۇ پاراكەندە سۆزلىرىمدە، نۇقسان بارلىقىنى بايقىسىڭىز، رەھىم ـ شەپقەت قىلىپ تۈزىتىش بېرىڭ، چۈنكى مەن مۇشۇنچىلىك ئەھۋالدا). م. سايرامي: 394- ت ھە. (كۆپلۈك II شەخس)

بعضه **لارنينك** اعتقادى **بو كيم جج كه بارماقدين غاجز كيلسه‌لار اوشبو** اصحاب **الكهف نى بر مرتبه زيارت قيلسه‌لار يرم جج ادا تافادور ديب غقيده قيلادور** (بەئزەلەرنىڭ ئىئتىقادى بۇ كىم، ھەجگە

باراماقدىن ئاجىز كەلسەلەر، ئۇشبۇ ئەسھابۇل كەھفنى بىر مەرتەبە زىيارەت قىلسالار، « ياربم ھەج ئادا تافادۇر » دەپ ئەقىدە قىلادۇر: بەزىلەر: « ھەجگە بېرىشقا قۇربىتى يەتمىگەن ئادەملەر ئەگەر مەزكۇر « غار ساھابىلىرى » غارىنى بىر قېتىم زىيارەت قىلسا، يېرىم ھەج قىلغانغا باراۋەر بولىدۇ » دەپ ئەقىدە قىلىشىدۇ). 349- ت ھە. (كۆپلۈك III شەخس).

ΔΔ بۇ تۇرنىڭ بولۇشسىز شەكلى يېتىل ئۇزىكىگە دەسلەپتە بولۇشسىزلىق قوشۇمچىسى « - ما » نى قوشقاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا يەنە « - سا » (- سا // - سە) شەرت مەيلى قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

غلامت و نشانەلارى بولماسا اوتوز قرق ييل بر طرف غه باريب كليب مذكور قبرى نى تغين و جزم قيليب بيلالمايدور (ئەلامەت ۋە نىشانەلەرى بولماسا، ئوتۇز — قىرق يىل بىر تەرەپكە بېرىپ كېلىپ، مەزكۇر قەبرىنى جەزم قىلىپ تاپالمايدۇ). 357- ت ھە.

فدا بولسون سنكا بو شيرين جانيم،
بير زمان كورماسام اورلەر فغانيم،
باشيمدا تاجيمسن روح روانيم،
يار مهربانيم حالينك نه بولدى.

فىدا بولسۇن ساڭا بۇ شىرىن جانىم،
بىر زەمان كۆرمەسەم ئۆرلەر فىغانىم،
باشىمدا تاجىمسەن، روھى رەۋانىم،
يارى مەھرىبانىم ھالىڭ نە بولدى؟

بۇ شېرىن جېنىم ساڭا پىدا بولسۇن، بىردەم كۆرمىسەم پىغانىم ئۆرلەپ قالىدۇ. سەن مېنىڭ بېشىمدىكى تاجىمسەن،

ۋۇجۇدۇمدىكى جانلىق روھىمسەنكى، ئى مېھرىبان يارىم، ساڭا نېمە بولدى؟ (قاراڭ: 657 – 658 – ئە ئۇ م ت)

2. ئارزۇ - تىلەك مەيلى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، خەۋەر بولۇپ كەلگەن پېئىللارنىڭ ئارزۇ – تىلەك مەيلى ئومۇمەن تۆۋەندىكىدەك ئىككى شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ.

‹ا› پېئىل ئۇزىكىگە « - سا // - سە » قوشۇمچىسىنى قوشۇش، I، II شەخسته بولسا، شەخس قوشۇمچىلىرى « - م، نىڭ (ڭ)، ق// ك » لارنى قوشۇش ئارقىلىق، ئارزۇ – تىلەك مەيلىلىك خەۋەر شەكلى ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

Δ بىرلىك I شەخس: - **سام// - سەم**

ايمدى جيقيب كتسام ديب عريضه معلوم **قيلدى** (ئەمدى چىقىپ كەتسەم، دەپ ئەرزە مەئلۇم قىلدى: ئەمدى چىقىپ كەتسەم، دەپ ئىلتىماس قىلدى). 289- ت ھە.

خاطريمغه يتكوروب جواب نى برسام ديكانيمدا جوابى نى برگيل ديب جواب بردى (« خاتىرىمغا يەتكۈرۈپ جەۋابنى بەرسەم » دەگەنمىدە، « جەۋابنى بەرگىل » دەپ، جەۋاب بەردى: « ئىسسىمگە كەلتۈرۈپ ئاندىن جاۋاب بېرەي » دېسەم، « بوپتۇ، شۇنداق قىلغىن » دەپ، رۇخسەت بەردى). 312- ت ھە.

تورسانكيز و ظيفه تغين لب برسام مبادا كتامن ديسانكيز آدم قوشوب يولخرجى بريب جيقارسام (تۇرساڭىز ۋەزىفە تەئىينلەپ بەرسەم، مەبادا كەتەمەن دەسەڭىز، ئادەم قوشۇپ، يولخەرجى بەرىپ چىقارسام: ئەگەر تۇرسىڭىز، مائاش بەلگىلەپ بەرسەم، ئەگەر « كېتسەمەن » دېسىڭىز، ئادەم قوشۇپ، يول خىراجىتى بېرىپ، يولغا سېلىپ قويسام).280- ت ھە.

Δ بىرلىك II شەخس: - **سانك** (- ساڭ// - سەڭ)

جمال جهان بيچون و بيچگونه صفت كمالينك دولتى و شرافتى غه مشرق ايلاسانك و بو مؤلف نى هم مذكور لار زمره و جركالاريكا داخل ايلاب... لايق دركاه و سزاور باركاه معلا قيلسانك دركاه عظمتينك دا هيچ غريب و غجيب ايماس دورلار (جەمالى جەهانى بىچۇن ۋە بىچىگۇنە سىفەت كەمالىك دەۋلەتى ۋە شەرافەتىغە مۇشەررەف ئەيلەسەك ۋە بۇ مۇئەللىفنى ھەم مەزكۇرلار زۇمرە ۋە جەرگەكەلەرىگە داخىل ئەيلەپ... لايىقى دەرگاھ ۋە سەزاۋەرى بارگاھى مۇئەللا قىلساك، دەرگاھى ئەزەمەتىگدە، ھىچ غەرىب ۋە ئەجىب ئەمەسدۇرلار: مىسلىسىز جامالىك ۋە تەگداشسىز كامالەتلىك سۇپەت ــ تەرىپىگنىك دۆلىتى ۋە شاراپىتىدىن، كەمىنە ئاپتور مەن مۇسا سايرامىينىمۇ مەزكۇرلارنىك قوشۇنى ۋە قاتارىغا قوشۇۋەتسەك،... شۇنىك بىلەن، ئۇلۇغ دەرگاھىگدا مۇناسىپ غەمخورلۇققا سازاۋەر قىلىۋەتسەك، بۇ سېنىك ئۇچۇن ھېچ گەپ ئەمەستۇر). 299- ت ھە.

بىرلىك III شەخس: - سا // - سە

واه نه خوشدور خسته ليك ده كورسه‌له‌ر ياريم كيليب،
ياكى يلغوزلوق ده ياندا تورسا دلداريم كيليب.

ۋاھ، نە خۇشدۇر خەستەلىكدە كۆرسەلەر يارىم كەلىپ،
ياكى يالغۇزلۇقدا ياندا تۇرسا دىلدارىم كەلىپ.

ئاھ، ئاغرىپ قالغان چېغىمدا، يارىم يوقلاپ كەلسە ياكى يالغۇزچىلىقتا دىلدارىم كېلىپ يېنىمدا تۇرسا، نېمىدىگەن ياخشى بولاتتى.

ياد ايتار اولسام بناگاه اول پرى يوزلوكنى كيم،
كلبه‌م ايجره اول دمى اولتورسا گلزاريم كيليب.

ياد ئەتەر ئولسام بەناگاھ ئول پەرى يۈزلۈكنىكىم،
كۇلبەم ئىچرە ئول دەمى ئولتۇرسا گۈلزارىم كەلىپ.

ئۇ پەرى يۈزلۈكنى ئېسىمگە ئېلىشىم ھامانلا، دەرھال

ھۇجرامغا كىلىپ، گۈلدەك ئېچىلىپ ئولتۇرسا.

كيلسه غمنينك لشكرى باشيمنى آيلاندورماغه،

گفته ليغ قيلسه يانيمغه اول شكر خاريم كيليب.

كەلسە غەمنىڭ لەشكەرى باشىمنى ئايلاندۇرماغا،

گۈفتەلىغ قىلسا، يانىمغا ئول شەكەرخارىم كەلىپ.

غەم لەشكىرى بېشىمنى ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن كەلگىنىدە، ئۇ شېرىن سۆزلۈكۈم يېنىمغا كېلىپ، ھەمسۆھبەت بولسا. (قاراڭ: 107 - 108 – ئە ئۇ م ت)

بىرلىك III شەخس ھۆرمەت سىپايە تۈر:- **سالار// - سەلار**

خداى جىّ لانيام بو درجه مقام لارغه هر كيمنى خواه لسەلار يتكورادور و بو دولت عظمى نى هر كيم نينك يوزيكا آچسەلار آچادور

(خۇدايى ھەيىي لا نىيام بۇ دەرەجە مەقاملارغا ھەركىمنى خاھلاسالار يەتكۈرەدۇر ۋە بۇ دەۋلەتى ئۇزمانى ھەركىمنىڭ يۈزىگە ئاچسالار ئاچادۇر: ھېچقاچان ئۇخلاپ قالمايدىغان مەڭگۇ ھايات ئاللاھ بۇ دەرىجە ۋە مەرتىۋىلەرنى كىمنى ئىختىيار قىلسا، شۇنىڭغا بېرىدۇ ۋە بۇ خىل بۈيۈك دۆلەتمەنلىكنى كىمگە نېسىپ قىلغۇسى كەلسە، شۇنىڭغا قىلىۋېرىدۇ). 282- ت ھە.

Δ كۆپلۈك I شەخس: - **ساق//- ساك//- سك (سەك)**

ساوق يمان بولوب كتى تاشكندغه ويا چيمكنت سيرامغه كريب قيشلاب بهارغه جيقساق ديب عريضه معلوم قيلدى (ساۋۇق يامان بولۇپ كەتتى. تاشكەندغە ۋەيا چىمكەنت سايرامغە كىرىپ قىشلاپ، بەھارغا چىقساق، دەپ ئەرزە مەئلۇم قىلدى: « سوغۇق بەك بولۇپ كەتتى، شۇڭا تاشكەنتكە ياكى چىمكەنت سايرامغا چۈشۈپ توختاپ، باھاردا قايتا يولغا چىقساق » دەپ ئىلتىماس بايان قىلدى). 317- ت ھە.

خاقان چين برله اوراشاميز ديماسك و مسلمانلار خونلاريغه هم ضامن بولماساق كاشغردين آيم لارنى اليب كيلسه يازكند بيلان

جيقيب خليفه روم خذمت لاريغه بارساق ياكه جرمين شه‌ريفين زيارتيكا كتساك ديب معلوم قيلدى (خاقانى چىن بىرله ئۇراشامىز دەمەسەك ۋە مۇسۇلمانلار خۇنلارىغا ھەم زامىن بولماساق، كاشغەردىن ئايىملارنى ئالىپ كەلسە، يارکەند بىلەن چىقىپ، خەلىفەئى رۇم خىزمەتلەرىغە بارساق ياكى ھەرەمەين شەرىفەين زىيارەتىگە كەتسەك، دەپ مەئلۇم قىلدى: « چىن خاقانى بىلەن ئۇرۇشمىز دېمىسەك ۋە مۇسۇلمانلارنىڭ قېنىغا ھەم چېنىغا زامىن بولمىساق؛ قەشقەردىن خوتۇن – بالىلىرىمزنى ئېلىپ كەلسە، يەكەن ئارقىلىق چىقىپ كېتىپ، رۇم خەلىپىلىكى ‹ ئوسمانلىي ئىمپېراتورلۇقى› نىڭ خىزمىتىگە بارساق ياكى شاراپەتلىك ئىككى ھەرەم زىيارىتىگە كەتسەك » دەپ ئىلتىماس بايان قىلدى). 267- ت ھە.

Δ كۆپلۈك II شەخس: - **سانك لار** (- **سانگلار**)

ايمدى ينه جدل و ماجرا قيلماسانكلار و شكر و قناغت قيلسانك لار ديب مصلحت كورساتى (ئەمدى يەنە جەدەل ۋە ماجەرا قىلماساڭلار ۋە شۇكر ۋە قەنائەت قىلساڭلار، دەپ مەسلەھەت كۆرسەتتى:« ئەمدى، يەنە جىدەل – ماجىرا قىلمىساڭلار، شۇكۇر – قانائەت قىلساڭلار » دەپ مەسلىھەت كۆرسەتتى). 79 – ك ت خ.

Δ كۆپلۈك III شەخس:- **سالار//- سەلار**

دانا و رسالاردين اميد و مأمول بو دوركيم بو قصه داستان نينك كم و نقصان لارينى يافيب اصلاج كوركوزسەلار غجيب ايماس لار (دانا ۋە رەسالاردىن ئۈمىد ۋە مەئمۇل بۇدۇركىم، بۇ قىسسە – داستانىنىڭ كەم ۋە نۇقسانلارىنى يافىپ، ئىسلاھ كۆرگۈزسەلەر، ئەجىب ئەمەسلەر: دانىشمەن ۋە زىيالىلاردىن ئۈمىد – تىلەك شۇكى، بۇ قىسسە – داستانىنىڭ كەمچىلىك ۋە نۇقسانلىرى بولسا، تۈزىتىپ كېتىلسە ئىكەن). م. سايرامىي: 394- ت ھە.

‹2› پېئىل ئۇزىكىگە « ـ غلى//ـ قلى//ـ كلى (ـ غاي، ـ قاي، ـ كاي// ـ كەي » قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى، I، II شەخسته بولسا، شەخس ئالماشلىرىنىڭ بىۋاسته قوشۇلۇشى بىلەنمۇ پېئىللارنىڭ ئارزۇ ـ تىلەك مەيىللىك خەۋەر شەكىللىرى ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

كېرماكايمن جنة المأوى **غه دلبر بولماسه،**
ششه پوشى توشماكاى دريا غه گوهر بولماسه،

كىرمەگەيمەن جەننەتۇل مەئۋاغه دىلبەر بولماسا،
شىشەپۇشى تۇشمەگەي دەريا غا گەۋهەر بولماسا.

دىلبەر بولمىسا، جەننەتتەك جايغىمۇ كىرمەسمەن دەيمەن، گۆهەر بولمىغان دەريا غه ۋاسمۇ چۇشمەيدۇغۇ.(قارا ڭ: 617 ـ ئه ئۇ م ت)

خواه مسلمان دیندار و خواه بی دین کفار اولسون اوز کمالی قدرتینك برله انصاف و توفیق هدایت و صاف نیت و خاطرجمغ و انسیت عطا ایلاب روز بروز غدالتی نی تازه و فقرا پرورلیکینی بی اندازه ایتکای سین آمین (خاه مۇسۇلمان دىندار ۋه خاه بىدىن كۇففار ئولسۇن، ئۆز كەمالى قۇدرەتىڭ بىرله ئىنسانى ۋه تەۋفىق هىدايەت ۋه سانى نىيىەت ۋه خاتىرجەمئ ۋه ئۇنسىيىەت ئەتا ئەيلەپ، روز بەروز ئەدالەتىنى تازه ۋه فۇقەراپەرۋەرلىكىنى بىئەندازه ئەتكەيسەن، ئامىن!: خايى دىندار مۇسۇلمان، خايى دىنسىز كاپىر بولسۇن، ئۆزۇڭنىڭ كامالەتلىك قۇدرىتىڭ بىلەن، ئۇلارغا ئىنساپ ۋه تەۋپىق هىدايەت قىلغايسەن؛ ساپ نىيەت، خاتىرجەملىك ۋه دوستانلىق ئاتا قىلغايسەن؛ ئۇلارنىڭ ئادالىتىنى كۇنسايىن سەرخىل، پۇقراپەرۋەرلىكىنى مىسلىسىز قىلىپ بەرگەيسەن، ئامىن!). 332- ت هه.

اوز کرمینك برله التفات بیغایه و مرجمت بلا نهایه‌لارینك دین نومید و مجروم قویماغای سین آمین والحمد لله رب العالمین (ئۆز

ئۇيغۇر كتاب توربىكتى
www.uyghurkitap.com

كەرەمسىڭ بىرلە ئىلتىفاتى بىغايە ۋە مەرھەمەتى بىلا نىھايەلەرىگدىن نەۋمىد ۋە مەھرۇم قويماغايسەن، ئامىن ۋەلھەمدۇ لىللاھى رەببىلئالەمىين: ئۆز كارامىتىڭ بىلەن، تۇگمەس ئىلتىپاتلىرىگدىن ۋە چەكسىز مەرھەمەتلىرىگدىن نائۇمىد ۋە مەھرۇم قويمىغايسەن، ئامىن، ئىككىلا ئالەمنىڭ خوجىسى بولغان ئاللاھغا ھەمدۇ ــ سانالار بولسۇن!). 395- ت ھە.

من اوزوم التميش مينك جريك برله اطلاندىم **انديشه قيلماى** مقصد مدّعا **طرفيكا قدم قويغاى سيزلار** (مەن ئۆزۈم ئالتمىش مىڭ چەرىك بىرلە ئاتلاندىم. ئەندىشە قىلماي، مەقسەد ــ مۇددەئا تەرەفىگە قەدەم قويغايسىزلار: مەن ئۆزۈم ئاتمىش مىڭ چېرىك بىلەن ئاتلاندىم. ئەندىشە قىلماي، مەقسەت ــ مۇددىئا تامان قەدەم قويۇڭلار). 302- ت ھە.

فلان مجرم سيزدين شكايت قيليب عريضه بركان ايكان من اصلا ايشنماديم مذكورمجرم نينك جزاسينى بركاى سيز (فۇلان مەھرەم سىزدىن شىكايەت قىلىپ، ئەرزە بەرگەن ئەكەن، مەن ئەسلا ئىشەنمەدىم. مەزكۇر مەھرەمنىڭ جەزاسىنى بەرگەيسىز: پالانى قوغدىغۇچى ئۇستىگىزدىن شىكايەت قىلىپ، دوكلات يوللىغانىكەن، مەن مۇتلەق ئىشەنمىدىم. مەزكۇر قوغدىغۇچىنىڭ ئەدىپىنى بېرىپ قويۇڭ). 275- ت ھە.

شول قسمه ظلم و جبرلارنى كوتاريب خدا و رسول خدا امر اطاعت و فرمانى دين جيقمابدور و دين محمد دين يانمابدور و قايتمابدور ديب بيلكايلار (شۇل قىسمە زۇلم ۋە جەبرلەرنى كۆتەرىپ، خۇدا ۋە رەسۇلى خۇدا ئەمر ــ ئىتائەت ۋە فەرمانىدىن چىقماپدۇر ۋە دىنى مۇھەممەددىن يانماپتۇر ۋە قايتماپدۇر، دەپ بىلگەيلەر: « شۇ قەدەر ئىغىر جەۋر ــ زۇلۇملارنى كۆتۇرۇپ، ئاللاھنىڭ ۋە ئاللاھنىڭ ئەلچىسى مۇھەممەد پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەمر ــ پەرمانىغا مۇخالىپلىق قىلماپتۇ، ئىسلام دىنىدىن

چىقىپ كەتمەپتۇ » دەپ بىلىپ قالسۇن). 336- ت هە.

3. بۇيرۇق- تەلەپ مەيلى

Δ بىرلىك I شەخس: a. - ماى (- ئاي//- ئەي)

جيات ليقيمدا بو امانت نى تافشوروب بركاج جرمين زيارتيكا مشرف بولوب كيلاى (هەياتلىقىمدا بۇ ئەمانەتنى تاپشۇرۇپ بەرگەچ، هەرەمەين زىيارەتىگە مۇشەررەف بولۇپ كەلەي: بۇ ئامانەتنى هايات ۋاقتىمدا ‹ ئۆز قولۇم بىلەن › تاپشۇرۇپ بەرگەچ، ئىككى هەرەم زىيارىتى ‹ هەج › قىلىپ كېلەي). 286- ت هە.

كاشغر داكى اولوغيم غه معلوم قيليب اندين كين توز باجينى اليب براى (كاشغەردەكى ئۇلۇغىمغا مەئلۇم قىلىپ، ئاندىن كەيىن تۆز باجىنى ئالىپ بەرەي: قەشقەردىكى باشلىقىمغا دوكلات قىلىپ بولۇپ، تۆز بېجىنى ئاندىن ئېلىپ بېرەي). 310- ت هە.

b. - ماين (- ئايىن//- ئەيىن)

مسجد غه اهل رياديك يتاين،
يا رند كبى غزمت دير ايتاين.
مقصود تابيلسه يخشى يوقسه نيتاين،
باشيمنى اليب قاى سارى ايمدى كيتاين.

(مەسجىدغە ئەهلى رىيادەك يەتەيىن، يا رىند كەبى ئەزمەتى دەير ئەتەيىن، مەقسۇد تاپىلسا ياخشى يوقسا نەتەيىن، باشىمنى ئالىپ قاي سارى ئەمدى كەتەيىن: ساختىپەزلەرچە مەسجىدكە باراي، يا بولمسا قاۋاقخانىغا باراي؛ ‹ بۇ هال بىلەن › مۇرادىم هەل بولسىغۇ بولدى، بولمسا قانداق قىلاي؟ بۇ بېشىمنى ئېلىپ، ئەمدى نەگە كېتەي؟). نەۋائىي: 310- ئۇ ك ن.

يوليدا توپراق اولاين اط اوجون،
تا منكا قيلغاى گذر **اول شاه سوار.**

(يولىدا تۇپراق ئولايىن ئات ئۇچۇن، تا ماڭا قىلغاي گۇزەر

ئول شاهسەۋار: ئۇ چەۋەندار يار كوچامدىن ئۆتسە، ئېتىنىڭ تۇۋىقى ئاستىدىكى توپا بولاي). لۇتفي: 238- ئۇ ك ن.

Δ بىرلىك II شەخس: a. – **غين //- قين//- كين**

اى بى مغنى بوا لفضول بيهوده بولماغين و خناس صفت بيهوده سوزلارينكنى ادا ايلاب اتمام و اختتام لاريغه قدم قويغين (ئەي بىمەئنا بۇلفۇزۇل بىھۇدە بولماغىن ۋە خەنناس سىفەت بىھۇدە سۆزلەرنىڭنى ئەدا ئەيلەپ، ئىتمام ۋە ئىختىتاملارىغا قەدەم قويغىن: ئەي، ۋالاقتەككۇر! ناكەسلەرچە بولمىغۇر گەپلىرنىڭنى ئاياغلاشتۇرۇپ، بولدى قىل ئەمدى). 309- ت ھە.

اوتوز سر كموش شانكلاب بريب فقرا جيليك قيلغين دين جواب بردى (ئوتۇز سەر كۈمۈش شاڭلاپ بەرىپ، « فۇقەراچىلىك قىلغىن » دەپ، جەۋاب بەردى: ئوتتۇز سەر كۈمۈش مۇكاپات بېرىپ: « ئەمدى پۇقرادارچىلىقىڭنى قىلغىن » دەپ، رۇخسەت بەردى). 313- ت ھە.

لى قاغده اوركانكين ياكى بيزلارنينك رسم قاغده‌لاريميزغه كركين ديب زورلوق و تغدى قيلمايدور (« لى – قائىدە ئۆرگەنگىن » ياكى « بىزلەرنىڭ رەسم – قائىدىلەرىمىزغە كىرگىن » دەپ، زورلۇق ۋە تەئەددى قىلمايدۇر: « قائىدە – زاكۇن ئۆگەنگىن » ياكى « بىزنىڭ دىنىمىزغا كىرگەن » دەپ، زورلۇق – زومبۇلۇق قىلمايدۇ). 320- ت ھە.

b. - **غيل//- قيل //- كيل**

آخر دم غمر ايتسه شتاب اى ساقى،
تونقيل منكا مى ناب اى ساقى.
كيم جشرده مست اولاى اى ساقى،
تا انكلامای ايتسه‌لار عذاب اى ساقى.

(ئاخىر دەمى ئۆمر ئەتسە شىتاب، ئى ساقى، تۇتقىل ماڭا مەيى ناب، ئى ساقى؛ كىم ھەشەردە مەست ئولاي، ئى ساقى،

تا ئاڭلاماي ئەتسەلەر ئەزاب، ئى ساقى: ئەي، شاراپ قۇيغۇچى! ئەگەر ئۆمۈرنىڭ ئاخىرقى سائىتى ئۆز قەدىمىنى تېزلەتكىدەك بولسا، ماڭا سۇ ئارىلاشتۇرۇلمىغان ساپ شاراپتىن قۇيۇپ بەرگىنكى، تاڭلا ـ مەھشەردىمۇ مەست بولاي. شۇنىڭ بىلەن، ئازاپ قىلسىمۇ، بىلمەيلا قالاي). نەۋائىي: 310- ئۇ ك ن.

كونكولنى اوزكاكا بركيل ديمانك كى مشكل دور،
جهان دا سيز كبى بير دلربا كرك بولسه.

(كۆڭۈلنى ئۆزگەگە بەرگىل دەمەڭگى مۇشكۈلدۇر، جەھاندا سىز كەبى بىر دىلرەبا كەرەك بولسا: جاھاندا سىزدەك بىر دىلرابا تۇرغان يەردە، « كۆڭۈلنى باشقا بىرسىگە بەرگىن » دېمەڭگى، بۇ بەك تەس ئىش جۇمۇ). لۇتفىي: 230- ئۇ ك ن.

ايتينك اتايى غا تونلار آجيغلانيب ايتور،
سوچوك اويوقلاغالى قويغيل اى گدا بيزنى.

(ئىتنىڭ ئاتايىغا تۇنلەر ئاچىغلانىپ ئەيتۇر: سۇچۇك ئۇيۇقلاغالى قويغىل، ئەي گەدا بىزنى: ئىتنىڭ كېچىلىرى ئاتايىغا ئاچچىقلىنىپ: « ھەي، گاداي! بىزنى شېرىن ئۇخلىغىلى قويغىن! » دەيدۇ). ئاتايى: 184- ئۇ ك ن.

جوابى نى بركيل ديب جواب بردى (« جەۋابىنى بەرگىل » دەپ جەۋاب بەردى: « جاۋابىنى بەرگىن » دەپ، رۇخسەت بەردى"). 312- ت ھە.

ساقيا جاميم نى صاف ايلا مى انواردين،
ايلاگيل كونكلومنى خالى جمله اغياردين.

ساقىيا، جامىمنى ساپ ئەيلە مەيى ئەنۋاردىن،
ئەيلەگىل كۆڭلۈمنى خالىي جۇملەئى ئەغياردىن.

ئەي ساقىي، قەدىھىمنى نۇر شارابى بىلەن پاك قىلغىن، كۆڭلۈمنى پۈتكۈل رەقىبلەردىن خالىي قىلغىن.

مست ايلاب هوشوم آل قيلغيل خمارى دين خلاص،

هم خمار اوزلوك دين ايت هم پرده پنداردين.
مەست ئەيلەپ ھۇشۇم ئال، قىلغىل خۇمارىدى خەلاس،
ھەم خۇمارى ئۆزلۈكدىن ئىت ھەم پەردەئى پىنداردىن.
مەست قىلىپ ھۇشۇمنى يوقات، خۇماردىن خالاس قىل. ھەم ئۆزلۈك خۇمارىدىن ھەم كىبىر پەردىسىدىن قۇتۇلدۇرغىن.
(قاراڭ: 629 – 630 – ئە ئۇ م ت)

كيتار بولدونك امدى يراق يرلارغه،
مروّت ايلاگيل عاجز قول لارغه،
سلام ايتغيل بيزنى سوراغان لارغه،
بارغيل بالام بير اللەغه تابشوردوم.

- « غريب و صنم » دستانيدين.

كەتەر بولدۇڭ ئەمدى يىراق يەرلەرغە،
مۇرۇۋۋەت ئەيلەگىل ئاجىز قۇللارغا،
سەلام ئايتغىل بىزنى سوراغانلارغا،
بارغىل بالام، بىر ئاللاھغا تاپشۇردۇم.

- « غەرىب – سەنەم » داستانىدىن.

ئەمدى يىراق يەرلەرگە كېتىدىغان بولدۇڭ، ئاجىز قۇللارغا مەردانىلىق قىلغىن، بىزنى سورىغانلارغا سالام ئېيتقىن. خەير، بارغىن بالام، بىر ئاللاھغا تاپشۇردۇم. (قاراڭ: 605 – 606 – ئە ئۇ م ت)

Δ بىرلىك II شەخس ھۆرمەت – سىپايە تۈرى: **- سالار// - سەلار// - سەلە// سەلا**

اجمد وانك بيكم نى بيزلارغا جونك بولوب برسەلا ديسه من اولوغ خان نينك التفاتى غه يتكان اولوغ بولمايمن ديسه تولا ادم لار جوماقداب اولتوروب قويوب دور (ئەھمەد ۋاڭ بەگمنى « بىزلەرغە چوڭ بولۇپ بەرسەلە » دەسە، « مەن ئۇلۇغ خانىمنىڭ ئىلتىفاتىغا يەتكەن، ئۇلۇغ بولمايمەن » دەسە، تولا ئادەملەر چوماقداپ

ئۆلتۈرۈپ قويۇپدۇر: « قوزغىلاڭچىلار » ئەھمەد ۋاڭ بېگىمگە: « سىلە بىزگە باشلىق بولۇپ بەرسىلە » دېسە، « مەن ئۇلۇغ خانىمڭ ئىلتىپاتىغا ئېرىشكەن. « شۇڭا مەن سىلەر ئىسيانچىلارغا » باشلىق بولمايمەن » دەپتۇ. « نەتىجىدە » نۇرغۇن ئادەم ئۇنى چوماقداپ ئۇرۇپ، ئۆلتۈرۈپ قويۇپتۇ). 305- ت ھە.

c. - **ينك// - ونك** (- ئىڭ// - ئۇڭ// - ئۇڭ)

انداغ بولسە سىز ايلكرى لاب باريب خزينەلارغە حاضرلىق قىلىب تورونك (ئانداغ بولسا، سىز ئىلگىرىلەپ بارىپ، خەزىنىلەرغە ھازىرلىق قىلىپ تۇرۇڭ). 263- ت ھە.

كونكلونكيزغە آلماى راضى **بولوب غفو قيلينك** (كۆڭلۈڭىزغا ئالماي، رازى بولۇپ، ئەفۇ « ئەيلە » قىلىڭ). 289- ت ھە.

بو فراكندە سوزوم دا كورسانكيز نقصان **نى رجم اتيب اصلاج برينك** (بۇ فىراكەندە سۆزۈمدە كۆرسەڭىز نۇقسانىنى رەھىم ئەتىپ ئىسلاھ بېرىڭ: بۇ پاراكەندە سۆزلىرىمدە، نۇقسان بارلىقىنى سەزسىڭىز، رەھىمدىللىك بىلەن تۈزىتىش بېرىڭ). 394- ت ھە.

Δ بولۇشسىز شەكلى: **- ما// - مە، ماغين//- ماغيل//- ماكيل (- مەگىل)**

تكيە قيلمە اى غزيزلار دولت يلدام غە (تەكىيە قىلما ئى ئەزىزلەر دەۋلەتنى يەلدامغا: ئى ئەزىزلەر يالغان دۆلەتكە ئىشىنىپ كەتمەڭلەر). 259- ت ھە.

بيهودە بولماغين (بىھۇدە بولماغىن). 309- ت ھە.

بيهودە سوزلارنى قيلماغيل ديب فروا قيلماى ينە اويقوغە باردى (« بىھۇدە سۆزلەرنى قىلماغىل » دەپ، فەرۋا قىلماي، يەنە ئۇيقۇغا باردى: « بولمىغۇر گەپ قىلمىغىن » دەپ، پەرۋايى پەلەك ئۇيقۇسىنى داۋاملاشتۇردى). 265- ت ھە.

Δ بىرلىك III شەخس: a. – **سون (- سۇن)**

مدّعا **لارى اسلام شريق نينك رسم تغامل لارينى تغليم السون ديكان مدّعا ايكان** (مۇددەئالارى « ئىسلامى شەرىقنىڭ رەسم – تەئامۇللارىنى تەئلىم ئالسۇن » دەگەن مۇددەئا ئەكەن: مۇددىئاسى « شارائپەتلىك ئىسلامنىڭ قائىدىلىرى بويىچە تەربىيە ئالسۇن » دېمەكچىكەن). 271- ت هە.

انداغ بولسه من توشكان يرغه تنج ليق برله آليب بارسون (ئانداغ بولسا، مەن تۇشكەن يەرغە تىنچلىق بىرلە ئالىپ بارسۇن: ئۇنداق بولسا، مەن چۇشكەن جايغا تىنچ – ئامانلىق بىلەن ئېلىپ بارسۇن). 288- ت هە.

اوشبو قسمى نرسه‌لارغه نرخ بازار نرخ توختاتيب برسون (ئۇشبۇ قىسمى نەرسەلەرغە نەرخى بازار نەرخ توختاتىپ بەرسۇن: بۇ نەرسىلەرگە بازار نەرخىدە نەرخ توختىتىپ بەرسۇن). 304- ت هە،

b. - غاى// - قاى// - كاى (- غاي، - قاي، - كەي)

سنكا خدانينك لغنتى بولغاى ديسه اول كيشى جوابيغه سنكا خدانينك لغنتى بولغاى ديسه ياكه ايتسه (« ساڭا خۇدانىڭ لەئنەتى بولغاي » دەسە، ئول كىشى جەۋابىغا « ساڭا خۇدانىڭ لەئنەتى بولغاي » دەسە ياكى ئەيتسا). 379- ت هە.

Δ **كۆپلۈك I شەخس**: a. - الى (- ئالى// - ئەلى)، - لى:

بيزنى رقيب لار اولتورادور يوق سنكا خبر،
اى واى نيجه تارتالى ايتله‌ر مجالى نى.

(بىزنى رەقىبلەر ئۆلتۈرەدۇر يوق ساڭا خەبەر، ئەي – ۋاي، نەچە تارتالى ئىتلەر مەجالىنى: بىزنى رەقىبلەر خەۋىرىڭ بولمىغان ھالدىلا ئۆلتۈرىۋېتىدۇ. ۋاي – ۋاي، بىز قاچانغىچە مۇشۇنداق ئىتنىڭ كۈنىنى كۆرەيلى، ئەمدى؟). سەككاكىي: 212- ئۇ ك ن.

بيرى ديب سودرالى خسروغه تيگرو،
بيرى ديب ايلەتالى باشينى آيرو.

(بىرى دەپ سۆدرەلى خۇسرەۋغە تەگرۇ، بىرى دەپ ئىلەتەلى باشىنى ئايرۇ: بىرسى: « توپ ـ توغرا خۇسرەۋ شاھنىڭ ئالدىغا سۆرەپ بارايلى » دېسە، يەنە بىرسى: « بېشىنى كېسىپ، ئېلىپ كېتەيلى » دەيتتى). نەۋائىي: ف ش. 73- چ ت.

نذر نذورات قوى كلا هديه و نذرلار كيلسون بو بهانه برله كون اوتكارالى ديب جيله مكر توغراسيدين دام تزويرلارنى قوروب پيدا قيلغان جاى مكان بولغاى (« نەزىر ـ نۇزۇرات، قوي ـ كالا ھەدىيە ۋە نەزىرلەر كەلسۇن، بۇ بەھانە بىرلە گۇن ئۆتكەرەلى » دەپ، ھىيلە ـ مىكر توغراسىدىن دام ـ تەزۋىرلەرنى قۇرۇپ، پەيدا قىلغان جاي ـ مەكان بولغاي: « نەزىرە ـ چىراقلىق قوي ـ كالا ۋە باشقا ھەدىيە ـ سوغاتلار كەلسۇن ـ دە، مۇشۇلارغا تايىنىپ كۇن ئۆتكۈزەيلى » دەپ، ھىيلە ـ مىكىرلەر بىلەن دام ـ توزاقلارنى قۇرۇپ، يالغاندىن ياساپ قويغان جاي بولسا كېرەك). 376- ت هه.

قتلى اولسا اول عدو لار سير گلشن ايلالى،
تال مجنون قامتينك نى باغده شمشاد ايلاگيل.

قەتلى ئولسا ئول ئەدۇۋلار سەيرى گۇلشەن ئەيلەلى.
تالى مەجنۇن قامەتىڭنى باغدا شەمشاد ئەيلەگىل.

دۇشمەنلەر ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، گۇلشەنلەرنى سەيلى قىلايلى، (شۇ چاغدا) مەجنۇن تالدەك قامىتىڭنى باغدا شەمشاد دەرىخىدەك جىلۋىلەندۇرگىن. (قاراڭ: 593 ـ ئە ئۇ م ت)

b. **ـ الينك** (ـ ئالىڭ// ـ ئەلىڭ)

چون مونچه تغريق بولدى خانلارنينك اجوالينى داغى اجمال بيله ذكر قيلالينك (چۇن مۇنچە تەئرىق بولدى، خانلارنىڭ ئەھۋالىنى

داغى ئىجمال بىلە زىكر قىلالىمىق: شۇنچە تەرىپلەپ كەتتۇق، ئەمدى، خانلارنىڭ ئەھۋاللىرىنىمۇ قىسقىچە بايان قىلىپ ئۆتەيلى). 333- ت ھە.

Δ كۆپلۈك II شەخس: - **ىنكلار// ونكلار** (- ئىڭلار// - ئۇڭلار...)

ای بوتام بو اوت نی الیب جیقیب اوزونکلار ایسینینکلار و منی بو قسم راجتکا خوی الدورمانکلار (ئەي بوتام، بۇ ئوتنى ئالىپ چىقىپ، ئۆزۈڭلار ئىسىنىڭلار ۋە مەنى بۇ قسم راھەتكە خۇي ئالدۇرماڭلار: ئەي، قوزام! بۇ ئوتنى ئېلىپ چىقىپ، ئۆزۈڭلار ئىسسىنىڭلار ۋە مېنى بۇ خىل راھەتكە كۆندۈرۈپ قويماڭلار). 303- ت ھە.

Δ بولۇشسىز شەكلى: - **ما – نكلار** (- ماڭلار // - مەڭلەر)

تنج بولوب فقرا جیلیك قیلینکلار اوبدان بولوب کونکلونکلارنی یمان قیلمانکلار (تىنچ بولۇپ، فۇقەراچىلىك قىلمىڭلار. ئوبدان بولۇپ، كۆڭلۈڭلەرنى ياماق قىلماڭلار: تىنچ بولۇپ، پۇقرادارچىلىقىڭلارنى قىلمىڭلار. ياۋاش بولۇپ، نىيىتىڭلارنى بۇزماڭلار). 304- ت ھە.

Δ كۆپلۈك III شەخس: - **سون – لار** (- سۇنلار//- سۇنلەر)

اوزکا قاضی لار غالیجاناب مشار الیه‌نی مقدّم بلسونلار خطوط شرغیه‌نی اولارنینك توقیغ و مهر کرام لاریغه یتکورسونلار یارلیغ دین خلاق ایتماسونلار (ئۆزگە قازىلار ئالىيجاناب مۇشارۇن ئىلەيھىسى مۇقەددەم بىلسۇنلار. خۇتۇتى شەرئىيەنى ئۇلارنىڭ تەۋقىئ ۋە مۆھرى كىراملارىغا يەتكۈرسۇنلەر. يارلىغدىن خىلاف ئەتمەسۇنلەر: باشقا قازىلار ، سوتچىلار ، يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن كىشىنى ئۆزلىرىنىڭ ئاقساقىلى بىلسۇن؛ شەرىئەت تەرىپىدىن چىقىرىلىدىغان ھۆججەتلەرگە، مەزكۇرنىڭ ئىمزا ۋە مۆھۇرىنى باستۇرسۇن؛ پەرمانسىغا خىلاپلىق قىلمىسۇن). 298-

ت ھە.

Δ بولۇششسز شەكلى: - **ما- سونلار** (- ماسۇنلار // - مەسۇنلەر)

اول جناب نينك شك شكايتى نى تا بغايت مؤثر **بيلسونلار اوسال و تقصير بولماسونلار** (ئول جەنابىنىڭ شەك ــ شىكايەتىنى تا بىغايەت مۇئەسسىر بىلسۇنلار، ئوسال ۋە تەقسىر بولماسۇنلار : ئۇ جانابىنىڭ ھەر قانداق پىكرىنى ئەڭ ئىناۋەتلىك بىلسۇن؛ ھېچكىم « غىدىڭ ــ پىدىڭ » قىلمىسۇن)؛ 298- ت ھە.

تخالف و تمرّد قيلماسونلار (تەخالۇف ۋە تەمەررۇد قىلماسۇنلار: خىلاپلىق ۋە قارشىلىق قىلمىسۇن)؛ **ينكى نشان آلماسونلار** (ياڭى نىشان ئالماسۇنلار: يېڭى پەرمان ئالمىسۇن)؛ **و فروا نەچە تيلاماسونلار** (ۋە فەرۋانەچە تىلەمەسۇنلەر: باشقا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ بېرىشنى ئىلتىماس قىلمىسۇن)·298- ت ھە.

ΔΔ ئۇندىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى قوليازمىلاردا، بىرلىكII شەخس بۇيرۇق ــ تەلەپ مەيلى ئۇقۇمى پېئىل ئۇزىكىگە « - ئۇ » قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەنمۇ ئىپادىلەنگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ای صبا آواره كونكلوم ايستايو هر يان بارو،
واده‌و تاغ و بي ابان لارنى بر بر آختارو.

(ئى سەبا، ئاۋاره كۆڭلۈم ئىستەيۇ ھەريان بارۇ، ۋادەيۇ تاغۇ ، بىئابان ، بىيابانلارنى بىر ــ بىر ئاختارۇ: ئى، تاڭ شامىلى! سەرگەردان كۆڭلۈمنى ئىزدەپ ھەر تەرەپكە بارغىن؛ ۋادا، تاغ ۋە سۇسىز چۆللەرنى قويماي، بىرمۇ بىر ئاختۇرغىن!). نەۋائىي: چ د. 74- چ ت.

4. زۆرۈرىيەت- كېرەكلىك مەيلى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ھەۋەر بولۇپ كەلگەن پېئىللارنىڭ زۆرۈرىيەت ۋە كېرەكلىك مەيلى ئادەتتە، « ماق » لىق

ئىسىمداشنىڭ ئاخىرىغا « **كرك** » (كەرەك) ۋە « **لازم** » (لازىم) سۆزلىرىنى قوشۇش، شۇنداقلا پېئىل ئۇزىكىگە « **- غولوق //- قولوق //- كولوك** (**- غۇلۇق، - قۇلۇق، - گۇلۇك// - كۇلۇك**) » قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. بۇ ئىككى خىل ئەھۋالنىڭ ھەر ئىككىسىدە، خەۋەر ئاخىرىغا ئادەتتە، خەۋەر بەلگىسى « **- دور// - تور** (**- دۇر، - تۇر**) » قوشۇلۇپ كېلىدۇ.

a. **– ماق//- ماك+ كرك دور// - لازم دور**

هر زاماندا اوز وقت لاريداكى پادشاه و جاكم ولايت غملدار جق لاريدا انصاف توفيق و غدالت لاريكا دغا قيلماق كرك دور (ھەر زەماندا، ئۆز ۋەقتلاردىكى پادىشاھ ۋە ھاكىمى ۋىلايەت ئەمەلدار ھەقلەردە، ئىنساف – تەۋپىق ۋە ئەدالەتلەرگە دۇئا قىلماق كەرەكدۇر: ھەر قانداق چاغدا، شۇ زامانىكى پادىشاھ ۋە باشقا ھۆكۈمدارلارنىڭ ئىنساپ – تەۋپىق ۋە ئەدلى – ئادالىتى ئۈچۈن دۇئا قىلىش كېرەك)؛

پادشاه بى دين فجار اولسەلار هم حق لاريكا دعا قيلماق و توفيق هدايت انپاق عدالت لارينى تيلاماك لازم دور (پادىشاھى بىدىن فۇججار ئولسالار ھەم ھەقلەرگە دۇئا قىلماق ۋە تەۋپىق، ھىدايەت، ئىنساف، ئەدالەتلەرنى تىلەمەك لازىمدۇر: ‹ ھەر قانچە › دىنسىز كاپىر پادىشاھ بولغان تەقدىردىمۇ، ھەققىگە دۇئا قىلىش ۋە ئۇنىڭ ھىدايەت تېپىشىنى، ئىنساپ – تەۋپىق بىلەن ئادالەت يۈرگۈزۈشىنى تىلەش لازىم) . 309- ت ھە.

البته پناه تيلاماك كرك دور (ئەلبەتتە پەناھ تىلەمەك كەرەكدۇر: ئەلۋەتتە پاناھ تىلەش كېرەك). 370- ت ھە.

اهلى تاريخ نينك قاغدەسى بو كيم بو قسم اولوغلارنينك ذكر والقاب

لارينى البته تاريخلاريغه درج ايتماك لازم دور (ئەھلى تارىخنىڭ قائىدەسى بۇكسم، بۇ قسسم ئۇلۇغلارنىڭ زىكر ۋە ئەلقابلارىنى تارىخلارىغا دەرج ئەتمەك لازىمدۇر: بۇنداق ئۇلۇغلارنىڭ تەرجىمھالىنى چۈشۈرۈپ قويماي، ئۆز كىتابلىرىدا بايان قىلىش تارىخچىلارنىڭ ئەقەللىي قائىدىسىدۇر). 358- ت ھە.

b. – **غولوق// - قولوق//- كولوك+ دور//- تور (- غۇلۇق، - قۇلۇق، - گۇلۇك// - كۇلۇك + دۇر //- تۇر)**

ديدى اول جانبت سوركولوكدور،

بو ايش گر واقع اولسا كورگولوك دور.

(دەدى ئول جانىبەت سۈرگۈلۈكتۇر، بۇ ئىش گەر ۋاقئ ئولسا كۆرگۈلۈكتۇر: ئۇ ئېيتتى: ئۇ تەرەپكە ببرىش كبرەك. بۇ ئىش راست بولسا، كۆرۈش كبرەك). نەۋائىي: ف ش. 74- چ ت.

5. پەرەز - ئېھتىماللىق مەيلى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، مۇئەييەن تىل شارائىتىدا پېئىللارنىڭ ئۆزىكىگە « **- غاى//- قاى//- كاى** » (- غاي، - قاي، - گەي، - كەي) قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ، خەۋەر شەكلىدىكى پېئىلنىڭ پەرەز – ئېھتىماللىق مەيلى ئىپادىلەنگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

البته انداغ ايماس دور ياكه انبيالاردين بولك لارى نينك قبرى بولغاى و يا پادشاه لار قبرى بولغاى... ياكه بت صنم لار موضعى بولغاى ياكه اول قبرى خالى بولوب هيچ كيشى بولمغاى ياكه خزينه دفينه قتارليق بر نرسه بولغاى نا معلوم و نا مفهوم دورلار (ئەلبەتتە ئانداغ ئەمەس. ياكى ئەنبىيالاردىن بۆلەكلەرنىڭ قەبرى بولغاي ۋە يا پادىشاھلار قەبرى بولغاي... ياكى بۇت – سەنەملەر مەۋزىئى بولغاي ياكى ئول قەبرى خالىي بولۇپ، ھىچ كىشى بولماغاي

ياكى خەزىنەئى دەفنە قاتارلىق بىر نەرسە بولغاي، نا مەئلۇم ۋە نا مەفھۇمدۇرلار: ئەلبەتتە ئۇنداق ئەمەس. ياكى ئەنبىيالار (پەيغەمبەرلەر) دىن باشقىلارنىڭ قەبرىسى بولسا كىچىك ۋەيا پادىشاھلارنىڭ قەبرىسى بولسا كىچىك... ياكى بۇتلارنى قويىدىغان جاي بولسا كىچىك؛ ياكى ئۇ قەبرە مېيىتتىن خالي بولۇپ، ھېچقانداق بىر ئادەم كۆمۈلمىگەن قۇرۇق قەبرە بولۇشى ئېھتىمال؛ ياكى بىر مال ــ دۇنيا كۆمۈپ قويۇلغان جاي بولۇشمۇ مۇمكىن، بىر نېمە دەپ بولمايدۇ). 356- ت ھە.

بو اعتباربرله رومچه دیکانلاری کیجیك روم دیکان بولغاي لار تفسیر لاردىكى اصحاب **الكهف روم طرسوس دیکان شهردا دیکانلاری راست كلكاى لار** (بۇ ئىئتىبار بىرلە « رۇمچە » دەگەنلەرى « كىچىك رۇم » دەگەن بولغايلار. تەفسىرلەردىكى « ئەسھابۇل كەھف رۇم تارسۇس دەگەن شەھردە » دېگەنلەرى راست كەلگەيلەر: بۇنىڭدىن قارىغاندا، « رۇمچە » دېگىنى « كىچىك رۇم » دېگەن مەنىدە بولسا كىبرەك. تەپسىرلەردىكى « غار ساھابىلىرى (ئەسھابۇل كەھف) نىڭ غارى رۇم دۆلىتىنىڭ تارسۇس دېگەن شەھىرىدە » دېگەن مەلۇمات توغرا بولسا كېرەك). 347- ت ھە.

ΔΔ ئۇندىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، پېئىللارنىڭ كەڭ زاماندىكى خەۋەر شەكلىنىڭ ئاخىرىغا « **مكى// میكى** » (مىكى) ۋە « **ایكین** » (ئىكىن) سۆزلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەنمۇ پەرەز ۋە ئېھتىماللىق ئىچىدىكى ئېنىقسىزلىق بىلدۇرىلىدۇ. مەسىلەن:

اتاباى هدیجی بیك بچه طرفیكا **اوتوب دغا قیلیب و سرپالار كییب** عرضی **بولدیكیم یایدی دا نورغون خزینه‌لار بار ایدی** ضایع **بولارمكی** (ئاتاباي ھۇدەيچى بەگ بەچچە تەرەپكە ئۆتۈپ، دۇئا قىلىپ ۋە سەرپالار كىيىپ ئەرز بولدىكىم: « يايدىدا نۇرغۇن

خەرىنەلەر بار ئەدى، زايىئ بولارمىكى: ئاتاباي ھۇدەيچى بەگ بەچچە تەرىپىگە ئۆتۈپ، بەيئەت قىلىپ، مۇكاپات تونلىرىنى كىيىپ بولغاندىن كېيىن: « يايدى دېگەن يەردە نۇرغۇن خەزىنە بار ئىدى، (دەرھال بېرىپ ئېلىۋالمىساق) زايا بولۇپ كېتەرمىكى » دېدى). 263- ت ھە.

اوتكانلارنينك شرافتى و يارليغ خان ما تقدم لار نشان و اشارتى برله بو صفحه جريده بر نيمه شرافت كسب اتيب قتارغه كريب قالورمكى و ينه برى بو كيم اوقوغان و ايشتكانلار غزيز ما تقدم و غالى تبارخانلار جقى دا دغا و فاتجه قيلماقغه سبب و باعث بولورمكى

(ئۆتكەنلەرنىڭ شەرەپلىرى ۋە يارلىغى خانى ما تەقەددۇملار نىشان ۋە ئىشارەتى بىرلە بو سەھىپە جەريدە بىر نەمە شەرەپ كەسب ئەتىپ، قالارغا كىرىپ قالۇرمىكى ۋە يەنە بىرى بۇ كىم، ئوقۇغان ۋە ئېشتكەنلەر ئەزىزى ما تەقەددۇم ۋە ئالىي تەبەرخانلار ھەققىدە، دۇئا ۋە فاتىھە قىلماقغا سەبەب ۋە بائىس بولۇرمىكى: ياشاپ ئۆتكەنلەرنىڭ شاراپىتى ۋە قەدىمدە ئۆتكەن خان ـ پادىشاھلارنىڭ پەرمان، نىشان ۋە ئىشارەتلىرى خاسىيەتىدىن بۇ ئەسەر مۇئەييەن شەرەپكە مۇيەسسەر بولۇپ، قالارغا قوشۇلۇپ (ھېسابقا ئۆتۈپ) قالارمىكى؛ يەنە بىرى بۇكى، ئوقۇغان ۋە ئاڭلىغانلارنىڭ مەزكۇر ياشاپ ئۆتكەن ئەزىزلەرنىڭ ۋە ئالىيجاناب خانلارنىڭ ھەققىدە دۇئا قىلىپ قويۇشلىرىغا سەۋەبكار بولۇپ قالارمىكى).298- ت ھە.

مونجه تولا خاتونلارنينك غقده نكاج لارينى قيسى طريقه دا موافق شرغ قيلور ايدى ايكين لار (مۇنچە كۆپ خاتۇنلارنىڭ ئەقدە ـ نىكاھلارىنى قايسى تەرىقەدە مۇۋافىقى شەرئ قىلۇر ئەدى ئىكىنلەر: مۇنچە كۆپ خوتۇنلارنىڭ نىكاھ رەسمىيەتلىرىنى قانداق يول بىلەن شەرئىتكە مۇناسىپ قىلىپ، ئۇيغۇنلاشتۇراتتىكىن ـ تاڭ). 257- ت ھە.

من <u>بارايموكين</u> آندا يار <u>كيلەمدوركين</u> بوندا،
يارغە يار كرەك بولسە قول ساليب كيلەر موندا.
مەن بارايمۇكىن ئاندا، يارىكەلەمدۇركىن بۇندا،
يارغا يار كەرەك بولسا، قول سالىپ كەلەر مۇندا.
مەن ئۇ يەرگە بارايمىكىن، ياكى يار بۇ يەرگە كېلەمدىكىن؟
يارغا يار كېرەك بولسا، قول سېلىپ مېڭىپ، بۇ يەرگە كېلەر.
آق ليلى قيزيل ليلى يارنينك <u>بارموكين</u> ميلى،
بولسە بولماسە ميلى مين يارنينك قلندرى.
ئاق لەيلى، قىزىل لەيلى، يارنىڭ بارمۇكىن مەيلى،
بولسا ــ بولماسا مەيلى، مەن يارنىڭ قەلەندەرى.
ئاق لەيلى، قىزىل لەيلى، يارنىڭ بارمىكىن مەيلى. يارنىڭ مەيلى بولسا ــ بولمىسا چاتاق يوق، مەن ھامان يارنىڭ قەلەندىرى. (قاراڭ: 532 ــ ئە ئۇ م ت)

كۆنۈكمە16:

1- چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا• پېئىل سۆز تۈركۈمى ئۆزلىرىنىڭ • سۆز قۇرۇلمىسىغا قاراپ قانچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ؟ ئۇلار قايسىلار؟
2- تۆۋەندىكى پېئىللار ئىچىدىن تۈپ پېئىل، ياسالما پېئىل ۋە قوشما پېئىللارنى ئايرىپ چىقىڭ ۋە ئۇچتىن بەشكىچە جۈملە تۈزۈپ شەرھلەڭ:
سەھل چاغلا- ، خەيال ئە-، ئىنتىزار بول-، ئاياغلاش-، باشلا-، نىشانلا-، كۆزلە-، تۈزلە-، چوڭاي-، ئوڭايلاش-، تەربىيەلە-، ئۇلۇغ بىل-، دىققەت قىل-، سۆزلەش-، دەۋاملاش-، سەلاملاش-، تاراي-، كەڭەي-، كەمەي-، ئاشۇر-، يار-، كەل-، بار-، تۇر-، تۈز-، بۇز-، ئۇخلا-، يات-، ئولتۇر-، مۇڭلان-، ئوڭلان-، يە-، ئىچ-، دە-، بەر-، ئىبادەت قىل-، ئىقامەت قىل-، ئىجابەت قىل-، بايان ئەيلە-، ئەپلە-؛

3- ئۆتۈملۈك پېئىل دېگەن نېمە؟ ئۆتۈمسىز پېئىل دېگەنچۇ؟ ھەر تۈر ئۈچۈن ئۈچتىن بەشكىچە جۈملىلىك مىسال كەلتۈرۈپ شەرھلەڭ.

4- پېئىللارنىڭ تۈرغۇن سۆز شەكىللىرى دېگىنىمىز نېمىنى كۆرسىتىدۇ؟ ھەر تۈر ئۈچۈن ئىككىدىن جۈملىلىك مىسال كەلتۈرۈپ چۈشەنچە بېرىڭ.

5- تۆۋەندىكى نەزمىي ۋە نەسرىي جۈملىلەرنى تەرجىمە قىلىڭ، ئاندىن ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى ئىسىمداشلارنى ئايرىپ كۆرسىتىڭ:

‹ 1 › ھەقتەئالا رەھمەتىن ئالەمگە ياغدۇرماق ئۈچۈن، ئاق بۇلۇتتىن قارا بۇلۇتدۇر زىيادە فەيزى بار؛

‹ 2 › خۇسرەۋ شاھنىڭ مۇنچە ئۇلغايماغىغا ۋە مۇنچە ھەددى يەتمەس ئىشلارنى قىلماغىغا سۇلتان ھۈسەين مىرزانىڭ ئىكى قاتلا كەلىپ، ئانى ئالالماي يانماغى سەبەب بولدى؛

‹ 3 › خەت ئەبەرمەسلىك مۇھەببەت پىشەلەرنى ياد ئەتىپ، قارا قىلماقدۇر ۋەفا يولىنى ئى، غەفلەت شىئار؛

‹ 4 › بۇ كۆڭۈلنى بارچە غەملەردىن خەلاس قىلغاي ئەدى، بىر نەزەر قىلماق بىلەن ئول شوخى خۇنخارىم كەلىپ؛

‹ 5 › باغ ئارا شاپتۇلا ئۈزمەكلىككە كىردىم ئالما دەر، باغبانى ناتەۋان پەند بەردى ئاخىر نارىدىن.

‹ 6 › كەچە كەلگۈمدۇر دەيان ئول سەرۋى گۈلرو كەلمەدى، كۆزلەرىمگە كەچە تاڭ ئاتقۇنچە ئۇيقۇ كەلمەدى؛

‹ 7 › ئول پەرىۋەش ھىجرىندىاكىم يىغلادىم دىۋانەۋار، كىمسە بارمۇكىن ئاڭا كۆرگەندە كۈلگۈ كەلمەدى.

‹ 8 › بۇ ئەمرى ئالىينى بەجا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، مۇناسىب تارىخ، تەزكىرەلەرنى جەمئ قىلىپ، « تارىخى رەشىدىي »، « تەۋارىخى تەبەرىي » ، « تەۋارىخۇ رەۋزەتىس سەفا »، « تەۋارىخى ھۆكەما

»، « تەۋارىخى ئەجەم »، « تەۋارىخى ئەرەب » لەردىن ئىنتىخاب قىلدىم؛

‹9› ئىلىم ئۆرگەنىشىدىن ناموس قىلما، ئىلمسىزلىكىدىن ناموس قىل.

6- چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆپەتداشلار ئۆزلىرىنىڭ ئۇقۇم دائىرىسى بويىچە قانچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ؟ ئۇلار قايسىلار؟ ھەر تۈر ئۈچۈن ئەڭ ئاز ئىككىدىن جۈملىلىك مىسال كەلتۈرۈڭ.

7- تۆۋەندىكى جۈملىلەرنى تەرجىمە قىلىڭ، ئاندىن ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى ئۆتكەن زامان سۆپەتداشلىرى، كېلەر زامان سۆپەتداشلىرى ۋە كەڭ زامان سۆپەتداشلىرىنى ئايرىپ چىقىپ شەرھلەڭ:

‹ 1 › بارىپ كەلگۈنچە بىلگەن ۋە كۆرگەن ۋاقىئەلەرنى نامىمەنام، تەفسىلەن بەيان ئەيلەپ مەئلۇم قىلدى؛

‹ 2 › ئىلگەرى يۇرت سوراپ ۋە ھۆكۈمەت قىلىپ ئۆتكەن ۋەزىر، ئۇمەرا ۋە ئەمىرلەرغە نەسەبى ئايىددۇر؛

‹ 3 ›جەمئ ئەتىپ تارىخچەنى يەتمىشدىن ئاشقان چاغدامەن، ئەقل ــ ئىدراكتىن زەئىف سۇرفە ــ سۇئال بولغاندامەن؛

‹ 4 › ئىكى تاغار ئۇرۇغ بارادۇرغان زەمىننى نەيزە بويى مىقدارى كورلاتىپ ۋە فەسلەتىپ، توفا ــ توفراقلارنى ئالىپ تاشلاپ، ئەترافلارغا خىشتى پۇختا بىرلە بۇلەند ئىھاتە تاملارنى قىلدۇردى؛

‹ 5 › بۇ دىيارلاردا، ئۆزىنى مۇسۇلمان سۇرەتىگە ئوخشاتىپ، خەلايىقلارنى گۇمراھ ۋە زەلالەت ــ جەھالەتكە باشلايدۇرغان جاھىل، نادان سوفىي، ئىفلاس خەنناسلار تولادۇر؛

‹ 6 › ئەگەر يۇرت سورايدۇرغان مۇددەئالارى بولسالار ئەدى، فۇقرا ــ رەئىييەلەرغە بۇ قىسىم زۇلمنى رەۋا ۋە جايىز كۆرمەس ئەدى؛

‹ 7 › بۇگۈن ــ ئەرتە كۈچاغا كەلۈر ئىھتىمالى بار.

‹ 8 › كەلگۈر ۋە بارغۇر ئىشچى ۋە كۈشچى، سۇچى ـ تەۋاچى جەمئى ئەمەلدارلار مۇشارۇن ئىلەيھىملەرغە ھىچ جۈملەدىن ۋە ھىچ رەھگۈزەردىن مۇزاھىم ۋە مۇتەئەررىز بولغۇچى بولماسۇنلار.

8- تۆۋەندىكى جۈملىلەرنى تەرجىمە قىلىڭ، ئاندىن ئۇلار ئىپادىلىگەن سۈپەتداشلارنىڭ ئىشلىتىلىش جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرىنى شەرھلەپ بېرىڭ:

‹ 1 › ئالۇردا كەتەننى بۆز دەپ، ساتاردا بۆز ۋەسىدە كەتەندىن ئارتۇق سۆز دەپ؛

‹ 2 › تۇزغا باج ئالغانىڭ راستىنى فۇقرالاردىن ماھىيەتىنى بىلدى؛

‹ 3 › « ھەزرەتى ئافاق تۇرفانغا كەلگەنلەردە كەشف ۋە مۇراقەبە بىرلە زاھىر بولغان » دەپ ئەيتادۇر؛

‹ 4 › بىر لەھزەدە مىڭ جانىم ئالارىم كەلەدۇر؛ مىڭگان ئوقىنى ھەر كىمگە ئاتارىم كەلەدۇر؛ ئەمدى بارى جانغا ئوتنى ياقارىم كەلەدۇر؛

‹ 5 › قانارىم يوق ئەدى ۋەسلىڭ مەيدىن؛ مەنىڭ يوقتۇر بۇ قەۋلىمدىن يانارىم؛ قاشىڭغا يەتمەيىن بارمۇ تۇرارىم؟

9- چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، رەۋىشداشلار قانچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ؟ ئۇلار قايسىلار؟ ھەر تۈر ئۈچۈن بىردىن مىسال كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈڭ.

10- چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، « ئا » لىق رەۋىشداشلار ئىشلىتىلىش جەھەتتە قانداق ئالاھىدىلىكلەرنى ئىپادىلەيدۇ؟ ئەڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكتىن ئۈچنى مىسال بىلەن شەرھلەڭ.

11- چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، « چە » لىك رەۋىشداش قايسى قوشۇمچىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ؟ ئەمەلىي مىسال كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈڭ.

12- تۆۋەندىكى جۈملىلەرنى تەرجىمە قىلىڭ ۋە ئۇنىڭدىكى « چە » لىك رەۋىشداشنى ئايرىپ ئىزاھلاڭ:

‹ 1 › بىزلەر خوتەندىن يانغۇنچە ئايمىلارنى يارکەندغە ئالىپ كەلسۇن!

‹ 2 › بەجىنغە بارىپ كەلگۈنچە ھەر ۋاقىتە ۋە ھەر ھادىسە رو بەرسەلەر ۋاقىف بولۇپ، روزنامە دەفتەر قىلىپ كەلگەيسىز.

‹ 3 › مەۋلانە ھەزرەتلەرى بىھۇش بولغانچە مەجلىستە ئالەمدىن كەتتى؛

‹ 4 › ۋە قەلەمى خۇشخىرام ھەم دەريايى مەھبەرەغە غۇتا بەرگەنچە باشىنى ئۇستۇن تارتىپ ئالالماس ئەدى؛

13- چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، « غاچ » لىق رەۋىشداش قايسى قوشۇمچىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ ۋە ئۇ جۈملىلەردە قانداق ئۇقۇملارنى ئىپادىلەيدۇ؟ ئۇچ ئالاھىدىلىك ئۇچۇن، ئەڭ ئاز بىردىن جۈملىلىك مىسال كەلتۈرۈڭ.

14- تۆۋەندىكى نەسرىي ۋە نەزمىي مىساللارنى تەرجىمە قىلىڭ. ئاندىن ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى « غالى » لىق، « ساری » لىق ۋە « پ » لىق رەۋىشداشلارنى ئايرىپ كۆرسىتىڭ ۋە ئۇلار ئىپادىلىگەن ئۇقۇملارنى شەرھلەڭ:

‹ 1 › سەرتەراش ساچىنى ئالغالى تۇردى، ئەزرائىل ئەلەيھىسسەلام كەلىپ، جانىنى ئالغالى تۇردى؛

‹ 2 › بىۋە — بىچارە زۇلم رەسىدىلەرنىڭ كۆز ياشلارى تۆكۈلگەلى باشلادى؛

‹ 3 › بولغانسارى زىيادەت تەلەب قىلۇر، تويماس مۇرادى ھەر نەچە بولسا مۇيەسسەرى؛

‹ 4 › يول ماڭغانسارى ئاچىلۇر، غۇنچە ئاچىلغانسارى بۇي ساچىلۇر؛

‹ 5 › ئەڭ — شەرابلاردا يۇبگۇرۇپ ۋە ساستىپ بەدبۇي مۇرداری پەلىدلەر قىلدۇرتۇپ، ئاندىن دەفن قىلماقغا جەۋاب بەردى؛

‹ 6 › باقىبان ئەل ساری جانا يۇزۇڭدىن بىر نىقاب ئالساڭ، رۇخۇڭنى چۈن مەھى ئەنۋەر تەجەللىئى خۇدا دەرلەر؛

‹ 7 › تەبەسسۇم ئەيلەبان تاكى نەزەر قىلساڭ گۆرىستانغا، قويۇپ گۆردىن بارى مۇردە ھەمە ۋاھ ھەسرەتا دەرلەر.

15- چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، مەقسەت پېئىلى قايسى ئىككى تۈرلۈك يول بىلەن ياسىلىدۇ؟ ھەر تۈر ئۇچۈن ئەڭ بولمىغاندا، بىردىن جۈملىلىك مىسال كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈڭ.

16- چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، پېئىللانىڭ خەۋەر شەكىللىرى قانچە تۈرگە بۆلۈپ چۈشەندۈرۈلىدۇ؟ ئۇلار قايسىلار؟ ھەر تۈر ئۇچۈن ئايرىم مىسال كەلتۈرۈپ بايان قىلىڭ.

17- چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، پېئىللارنىڭ زامانلىق خەۋەر شەكلى نەچچە تۈرگە بۆلۈپ شەرھلىنىدۇ؟ ئۇلار قايسىلار؟ ھەر بىر زامان شەكلى ئۇچۈن ئەڭ ئاز بىردىن جۈملىلىك مىسال كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈڭ.

18- تۆۋەندىكى جۈملىلەرنى تەرجىمە قىلىڭ، ئاندىن ئاددىي ئۆتكەن زامانلىق خەۋەر شەكىللىرىنىڭ « دى » لىق، « پ » لىق ۋە « مىش » لىق قوشۇمچىلار ئارقىلىق ئىپادىلىنىشى كۆرسىتىلگەن بۇ ئۆرنەكلەرنى يېڭى مىسىللار بىلەن بېيىتىپ ئىزاھلاڭ:

‹ 1 › مۇلاقات ئولۇپ، سەرگۈزەشتەئى ما ھۇۋالۇاقىئىنى بەيان قىلدىم، يىگىرمە گۈن مىقدارى ئالدىدا تۇردۇم.

‹ 2 › زەللىلي ھىچ خەزىنە نەزەرگە كەلمەيدۇر، جەۋاھىرى يوقاتىپمەن ئانى سوراغىم بار.

‹ 3 › گەر تىرى بىرلە سۆگەكمەن تۆئمە قىلماس ھەم ئىتىلگۈ، كىم تىرى ئەسرۇ قاتىغ بولمىش سۆگەك ئەسرۇ چۈرۈك.

‹ 4 › تۈگەندى ئەشكى گۈلگۈن ئەمدى قالمىش زەئفرانى يۈز، فەلەك زۇلمى بەدەل قىلدى خەزان بىرلە بەھارىمنى.

19- چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، خەۋەر بولۇپ كەلگەن پېئىللانىڭ ئالدىنقى ئۆتكەن زامان شەكلى قانداق ياسىلىدۇ؟ ھەر شەكىل ئۈچۈن بىردىن جۈملىلىك مىسال كەلتۈرۈپ چۈشەندۈررۈڭ.

20- تۆۋەندىكى نەزمىي ۋە نەسرىي جۈملىلەرنى تەرجىمە قىلىڭ ۋە بۇ يەردە ، پېئىللارنىڭ ئالدىنقى ئۆتكەن زامان ئۇقۇمىنىڭ قانداق ئىپادىلەنگەنلىكىنى شەرھلەڭ:

‹ 1 › تاغ ئۈزرە چىقىپ ئەردى تەماشا بىلە شەرىن، كۆرگۈزدى نەۋا نالەسىدىن تىشەئى فەرھاد؛

‹ 2 › ئاخىر چاغلاردا، تاشكەنت ۋە شاھرۇخىيە ئەلچىدىن چىقىپ ئەدى؛

‹ 3 › ئول فەتراتتە، خانزادە بەگىم مۇھەممەد شەيبانىي خانغا تۇشۇپ ئەدى، بىر ئوغلى بوپ ئەدى خۇررەم شاھ ئاتلىق، بەلىخ ۋىلايەتىنى ئاڭا بەرىپ ئەدى؛

‹ 4 › ھەمول ئېردىكى مەفتۇن بولمىش ئەردى، كۆرۈپ كۆزگۈدە مەجنۇن بولمىش ئەردى؛

‹ 5 › بىر مۇھىم ئۈچۈن كىرسەم، ياڭى تەھارەت ئالغان ئەكەن، تەھارەت سۇلارى بۇرۇت ــ ساقال ۋە قاش ــ مەقاللاردا مۇزلاپ قالىپدۇر؛

‹ 6 › بەسى ھەيران ئەدى فەرھاد ئىشىدە، كى كۆرمەيدۇر ئەردى تەۋرىن كىشىدە.

21- كەڭ زامان دېگەن نېمە؟ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، خەۋەر بولۇپ كەلگەن پېئىللارنىڭ كەڭ زامان شەكىللىرى قانداق

ئىپادىلىنىدۇ؟ ھەر تۈر ئۆچۈن ئايرىم جۈملىلىك مىسال كەلتۈرۈپ شەرھلەڭ.

22- تۆۋەندىكى نەزمىي ۋە نەسرىي جۈملىلەرنى تەرجىمە قىلىڭ ۋە بۇ يەردىكى خەۋەر بولۇپ كەلگەن پېئىللاردا، كەڭ زامان ئۇقۇمىنىڭ قانداق ئىپادىلەنگەنلىكىنى شەرھلەڭ:

‹ 1 › ئاھ ئۇرارمەن، ئاھ ئۇرارمەن، ئاھلارىم تۈتقاي سەنى، كۆز ياشىم دەريا بولۇپ، بالىلارىم يۇتقاي سەنى؛

‹ 2 › سەئىيى ئەتەر زاھىد مەنى جەننەتتىڭ ئەسكى باغىنە، مەن بارمەنمۇ يۇزۈڭتەك نەۋ بەھارىمدىن يەراق؛

‹ 3 › مەسلەھەت قىلاشىپ، ئاكام كەلۈر ياكى مەن كەلۈرمەن، دۇشمەنلەر بىرلە غەزات قىلۇرمىز؛

‹ 4 › ‹ ئەرابە ئۈستىدىكى › ھۇجراغا ئايىملارنى سولاپ ، كىشىلەرگە كۆرسەتمەي ئالىپ يۈرۈر ئەدى؛

‹ 5 › ئۆزلەرىگە مۇلاقات قىلىپ سورار ئەدىكىم: « بۇ مەزارى شەرىفنىڭ فەيزى فۇتۇھلارى قايداغراق ئەكەن؟ »؛

‹ 6 › ئوقۇغۇچىلارغا ۋە نازىرلار كۆزلەرىگە رەۋشەن ۋە زىيا ۋە دىل ـ كۆڭۈللەرغە فەرەھ ئەفزالىق بەخشىش ۋە ئەتا قىلۇر ئەردىلەر.

23- چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، پېئىللانىڭ مەيل ـ رايلىق خەۋەر شەكىللىرى قايسى بەش تۈرگە بۆلۈنىدۇ؟ ھەر بىر تۈر ئۈچۈن بىردىن جۈملىلىك مىسال كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈڭ.

24- تۆۋەندىكى نەزمىي ۋە نەسرىي جۈملىلەرنى تەرجىمە قىلىڭ ۋە بۇ يەردىكى خەۋەر بولۇپ كەلگەن پېئىللاردا، شەرت مەيلى ئۇقۇمىنىڭ قانداق ئىپادىلەنگەنلىكىنى گراممانىك تەھلىل بىلەن شەرھلەڭ:

‹ 1 › بولسا ئىكىمىزنىڭ يۈزى ئەكسى سۇدا پەيدا، ئول سۇ نە تەرەف بارسا ئاچىلغاي گۈلى رەئنا؛

‹ 2 › ئىنسان ئەگەر ئاچسا تەلىبسىغە ئاغىز، بىچارە بولۇر ئىبلىس لەئىن بىتەمىز؛
‹ 3 › بەئزەلەرنىڭ ئىئتىقادى بۇكسم، ھەجگە بارماقدىن ئاجىز كەلسەلەر، ئۇشبۇ ئەسھابۇل كەھفنى بىر مەرتەبە زىيارەت قىلسالار، ياربم ھەج ئەدا بولادۇر؛
‹ 4 › ئەلامەت ۋە نىشانەلەرى بولماسا، ئوتۇز — قىرىق يىل بىر تەرەفغە بارىپ كەلىپ، مەزكۇر قەبرىنى تەئىين ۋە جەزم قىلىپ بىلەلمەيدۇر.

25- چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، پېئىللانىڭ ئارزۇ — تىلەك مەيىلىنىڭ خەۋەر شەكىللىرى قايسى ئىككى خىل ئۇسلۇب بىلەن ياسىلىدۇ؟ ھەر بىر ئۇسلۇب ئۇچۇن بىرىدىن ئىككىگىچە جۇملىلىنىڭ مىسال كەلتۇرۇپ چۇشەندۇرۇڭ.

26- تۆۋەندىكى نەزمىي ۋە نەسرىي جۇملىلەرنى تەرجىمە قىلىڭ ۋە بۇ يەردىكى خەۋەر بولۇپ كەلگەن پېئىللاردا، بۇيرۇق — تەلەپ مەيلى ئۇقۇمىنىڭ قانداق ئىپادىلەنگەنلىكىنى گراماتىك تەھلىل بىلەن شەرھلەڭ:
‹ 1 › يولىدا توپراق ئولايىن ئات ئۇچۇن، تا ماڭا قىلغاي گۇزەر ئول شاھسەۋار؛
‹ 2 › ئوتۇز سەر كۇموش شاڭلاپ بەرىپ: « فۇقراچىلىك قىلغىن » دەپ جەۋاب بەردى؛
‹ 3 › ئاخىرى دەمى ئۆمر ئەتسە شىتاب ئى ساقىي، تۇتقىل ماڭا مەيى ناب ئى ساقىي؛ كىم ھەشەردە مەست ئولاي ئى ساقىي، تا ئاڭلاماي ئەتسەلەر ئەزاب ئى ساقىي!
‹ 4 › ئەھمەد ۋاڭ بەگمنى: « بىزلەرگە چوڭ بولۇپ بەرسەلە » دەسە، « مەن ئۇلۇغ خانىڭ ئىلتىفاتىغا يەتكەن، ئۇلۇغ بولمايمەن » دەسە، تولا ئادەملەر چوماقداپ ئۆلتۇرۇپ قويۇپدۇر.
‹ 5 › ئاندا ئغ بولسا، مەن تۇشكەن يەرغە تىنچلىق بىرلە ئالىپ

بارسۇن!

‹ 6 › چۈن مۇنچە تەئرىپ بولدى، خانلارنىڭ ئەھۋالىنى داغى ئىجمال بىلە زىكر قىلالىڭ.

‹ 7 › ئى، سەبا! ئاۋارە كۆڭلۈم ئىستەيۇ ھەر يان بارۇ، ۋادەيۇ تاغۇ بىيابانلارنى بىر ـ بىر ئاختارۇ!

27- تۆۋەندىكى بوش ئورۇنلارنى تولدۇرۇڭ، ئاندىن مەزكۇر ئابزاس ئاڭلاتقان نەزىرىيەنى ئەملىي مىسال كەلتۈرۈپ ئىسپاتلاڭ:

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، خەۋەر بولۇپ كەلگەن پېئىللارنىڭ زۆرۇرىيەت ـ كېرەكلىك مەيلى ئادەتتە، « » لىق ئىسىمداشنىڭ ئاخىرىغا « » ۋە « » سۆزلىرىنى قوشۇش، شۇنداقلا پېئىل ئۇزىكىگە « ـ ، ـ ، ـ ، ـ » قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. بۇ ئىككى خىل ئەھۋالنىڭ ھەر ئىككىسىدە، خەۋەر ئاخىرىغا ئادەتتە، ( ) « ، » قوشۇلۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

28- چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، خەۋەر بولۇپ كەلگەن پېئىللارنىڭ پەرەز ـ ئېھتىماللىق مەيلى قايسى ئىككى خىل شەكىل بىلەن ئىپادىلىنىدۇ؟ ھەر بىر شەكىل ئۈچۈن ئەڭ ئاز بىردىن جۈملىلىك مىسال كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈڭ.

29- تۆۋەندىكى جۈملىلەرنى تەرجىمە قىلىڭ ۋە بۇ يەردىكى خەۋەر بولۇپ كەلگەن پېئىللاردا، پەرەز ـ ئېھتىماللىق مەيلى ئۇقۇمىنىڭ قانداق ئىپادىلەنگەنلىكىنى گرامماتىك تەھلىل ۋە نەزەرىيە ئاساسى بىلەن شەرھلەڭ:

‹ 1 › بۇ ئىئتىبار بىرلە « رۇمچە » دەگەنلەرى « كىچىك رۇم » دەگەن بولغايلار؛ تەفسىرلەردەكى « ئەسھابۇل كەھف رۇم تارسۇس دەگەن شەھردە » دەگەنلەرى راست كەلگەي.

‹ 2 › ئاتاباي ھۇدەيچى بەگ بەچچە تەرەپنىگە ئۆتۈپ، دۇئا قىلىپ ۋە سەرپالار كىيىپ ئەرز بولدىكىم: « يايدىدا نۇرغۇن خەزىنىلەر بار ئەدى، زايىئ بولارمىكى ».

‹ 3 › ئۆتكەنلەرنىڭ شەرەپتى ۋە يارلىغى خانى ما تەقەددۇملار نىشان ۋە ئىشارەتى بىرلە بۇ سەپھەئى جەرىدە بىر نەمە شەرەپەت كەسب ئەتتىپ، قاتارغا كىرىپ قالۇرمىكى؛ ۋە يەنە بىرى بۇكىم، ئوقۇغان ۋە ئىشتىكەنلەر ئەزىزى ما تەقەددۇم ۋە ئالىي تەبەرخانلار ھەققىدە، دۇئا ۋە فاتىھە قىلماقغا سەبەب ۋە بائىس بولۇرمىكى.

‹ 4 › مۇنچە تولا خاتۇنلارنىڭ ئەقدە — نىكاھلارىنى قايسى تەرىقەدە مۇۋافىقى شەرئ قىلۇر ئەدى ئىكىن؟

يەتتىنچى باب ياردەمچى سۆزلەر

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئۆز ئالدىغا جۇملە بۆلىكى بولالمايدىغان، پەقەت مۇستەقىل سۆزلەرگە ياكى پۈتكۈل جۇملىگە باغلىنىپ قوشۇمچە مەنە بىلدۈرىدىغان ياردەمچى سۆزلەر ئۆزلىرىنىڭ ئۇقۇم جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى ۋە گراماتىكىلىق رولى ئاساسىدا، « باغلىغۇچىلار »، « تەركەلمىلەر » ۋە « يۈكلىمىلەر » دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلىنىدۇ.

§1. باغلىغۇچىلار

سۆزلەم، سۆز بىرىكمىلىرى ۋە جۇملىلەرنى بىر — بىرىگە باغلاش رولىنى ئويناىدىغان ياردەمچى سۆزلەر « باغلىغۇچى » بولىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا كۆپ قوللىنىلىدىغان باغلىغۇچىلارنى كونكرېت ئۇقۇم ۋە رولىغا قاراپ، « تىزىلما مۇناسىۋەت

باغلىغۇچىلىرى »، « سېلىشتۇرۇش ـ تاللاش باغلىغۇچىلىرى »، « سەۋەب باغلىغۇچىلىرى »، « نەتىجە ـ يەكۈن باغلىغۇچىلىرى »، « چوڭقۇرلاشتۇرۇش باغلىغۇچىلىرى »، « بۇرۇلۇش باغلىغۇچىلىرى »، « تەكىتلەش باغلىغۇچىلىرى »، « يىغىنچاقلاش باغلىغۇچىلىرى » ۋە « ئىزاھلاش باغلىغۇچىسى » دېگەن تۈرلەرگە ئايرىپ كۆرسىتىشكە بولىدۇ:

1°- تىزىلما مۇناسىۋەت باغلىغۇچىلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، سۆز ـ جۈملىلەرنى تىزىلما مۇناسىۋەت بويىچە باغلايدىغان باغلىغۇچىلاردىن « و (ۋە)، **هم** (هەم)، **بيلان** (بىلەن)، **بيرله// برله** (بىرلە)، **ايله** (ئىلە)، **ينه // يانا // ينا** (يەنە)، **و ينه // وينا** (ۋەيەنە) » قاتارلىقلار كۆپ قوللىنىلىدۇ.

Δ و (ۋە):

هر ججرەغه نيجه خاتونلارنى سولاب و خذمتى كا نيجه كيجيك ياش مجرم اوغول بالالارنى قويوب خبر آلادورغانغه مقرر قيلور ايدى (ھەر ھۇجراغا نەچە خاتۇنلارنى سولاپ ۋە خىزمەتىگە نەچە كىچىك ياش مەھرەم ئوغۇل بالالارنى قويۇپ، خەبەر ئالادۇرغانغا مۇقەررەر قىلۇر ئەدى: ھەر ھۇجرىدا نەچچە خوتۇننى ئولتۇرغۇزۇپ ۋە خىزمىتىگە نەچچە قوغدىغۇچى ئوغۇل بالىلارنى قويۇپ، ئۇلاردىن خەۋەر ئېلىپ تۇرىدىغان قىلاتتى)؛ تولا خاتون و ياش اوغول بالالار (تولا خاتۇن ۋە ياش ئوغۇل بالالار: نۇرغۇن خوتۇن ۋە ياش ئوغۇل بالىلار). 257- ت ھە.

ΔΔ تىزىلما مۇناسىۋەت باغلىغۇچىسى « و » شېئىر ـ نەزمىلەردە، « ـ ئۇ » ياكى « يۇ » ئوقۇلىدۇ ۋە شۇنداق

ترانسكرىپسىيە قىلىندۇ. مەسىلەن:

يوزونكنى قيلور تازه كوزوم ياشي و آهيم،

گل تازه بولور تابسا بلى آب و هوانى.

(يۈزۈڭنى قىلۇر تازە كۆزۈم ياشىيۇ ئاھىم، گۈل تازە بولۇر تاپسا بەلى ئابۇ ھەۋانى: سۇ بىلەن ھاۋانى تاپقاندا، گۈل ياشرىپ كەتكەندەك، كۆز يېشىم بىلەن ئاھىم يۈزۈڭنى ياشارتىۋېتىدۇ). سەككاكىي: 216- ئۇ ك ن.

جفا و شيوه و فن غلمى ايجره،

كوزونك شاگردى دور دوران افلاك.

(جەفايۇ شۇەيۇ فەن ئىلمى ئىچرە، كۆزۈڭ شاگىرد بىدۇر دەۋرانى ئەفلاك: جاپا سىلىش، ناز قىلىش ۋە ھۈنەر — سەنئەت كۆرسىتىشتە، چۆگىلەپ تۇرىدىغان پەلەكمۇ كۆزۈڭگە شاگىرت). لۇتفىي: 238- ئۇ ك ن.

منينك جانيمغه قويدونك داغ فرقت،

كيشى كورماكان درد و بلانى.

تيله‌رمن كيجه و كوندوز زار بيرله،

تيليمغه جارى ايلاب ربّانى.

(مەنىڭ جانىمغا قويدۇڭ داغى فۇرقەت، كىشى كۆرمەگەن دەردۇ بەلانى؛ تىلەرمەن كەچەيۇ كۈندۈز زار بىرلە، تىلىمغا جارى ئەيلەپ « رەببەنا! » نى: مېنىڭ جېنىمنى پىراق دېغى قاتارلىق كىشى كۆرۈپ باقمىغان دەرد ۋە بالالارغا دۇچار قىلدىڭ؛ شۇڭا كېچەيۇكۈندۈز زارلىنىپ، « رەببەنا! » (ئى، ئاللاھىمز!) نى تىلىمدىن چۈشۈرمەي ئىلتىجا قىلمەن). خىرقەتىي — گۈمنام: 336- ئۇ ك ن.

اليب سن طاقت و صبر و قراريم،

يوراك كا تاكى قويدونك داغ هجران.

ئالىپسەن تاقەتۇ سەبرۇ قەرارىم،
يۈرەككە تاكى قويدۇڭ داغى ھىجران.
يۈرىكىمنى قاچان ھىجران دېغىدا قويدۇڭ، شۇندىن باشلاپلا،
مەندىن سەۋر ، تاقەت ۋە تىنچلىق دېگەنلەرنى ئېلىپ كەتتىڭ.
(قاراڭ: 646 - 647 – ئە ئۇ م ت) ؛

لب لارى قند و گلاب و سوزلارى شهد و شراب،
غمزەسى مستانه اول كوزى خماريمغه سلام.

لەبلەرى قەندۇ گۈلابۇ سۆزلەرى شەھدۇ شەراب،
غەمزەسى مەستانە، ئول كۆزى خۇمارىمغا سەلام.
لەۋلىرى قەنت بىلەن گۈلاب، سۆزلىرى ھەسەل بىلەن شاراب،
غەمزىسى مەست قىلغۇچى ئۇ خۇمار كۆزلۈكۈمگە سالام.(قاراڭ: 653 – 654 – ئە ئۇ م ت)

اى ذليلى كيجه و كوندوز ايشيم ديوانه‌ليك،
تا جنون اقليمى دين ملك مسخّر بولماسا.

ئەي زەللىي، كەچەيۇ گۈندۈز ئىشىم دىۋانەلىك،
تا جۇنۇن ئىقلىمىدىن مۇلكى مۇسەخخەر بولماسا.

-زەللىي.

ئەي زەللىي، تاكى جۇنۇن ئىقلىمىدىن بىرەر مەملىكەتنى ئىشغال قىلمىغىچە، مەجنۇنلۇق دائىمىي ئىشىم بولىدۇ.
(قاراڭ: 620 – ئە ئۇ م ت)

Δ **هم** (ھەم): **يمان قيلماق يمان فيدا قيلور هم يخشى ايش يخشى** (يامان قىلماق يامان فەيدا قىلۇر ھەم ياخشى ئىش ياخشى: ئوساللىق قىلىش ئوسال ئاقىۋەت ئېلىپ كېلىدۇ، خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاش ياخشىلىق قىلىش ياخشى نەتىجە كەلتۈرىدۇ). 279- ت ھە.

ايجى كا قارى خانه اعتكاف **خانه مهمانخانه آشخانه مسجد زيارتكاه لار بنا قلدورتوب ايكى قبرى هم بنا قيلدى** (ئىچىگە قارىيخانە،

ئىئتىكافخانە، مېھمانخانە، ئاشخانە، مەسجىد، زىيارەتگاھلار قىلدۇرتۇپ، ئىكى قەبرى ھەم بىنا قىلدى: ئىچىگە قۇرئان تىلاۋەت قىلىش ئۆيى، ئېتىكاپ ئىبادەتى قىلىش ئۆيى، مېھمانخانا، ئاشخانا، مەسجىد ۋە زىيارەتگاھ بىنا قىلدۇرغاندىن باشقا، يەنە ئىككى قەبرە ياساتتى). 276- ت ھە.

اوتمو هم بار گلمو هم بار يارنينك رخساريده،
يا مو هم بار اوق مو هم بار اول كۆز خونخوارى ده.

ئۇتمۇ ھەم بار، گۈلمۇ ھەم بار يارنىڭ رۇخسارىدا،
يامۇ ھەم بار، ئۇقمۇ ھەم بار ئول كۆزى خۇنخارىدا.

يارنىڭ رۇخسارىدا، ئۇتمۇ بار ھەم گۈلمۇ بار، قانخور كۆزىدە يامۇ بار ھەم ئۇقمۇ بار.

زعفران هم مشك هم عنبرمو هم سنبل مو هم،
جانمو هم ايمانمو هم اول لعل شكر باريده.

زەئفەران ھەم، مۇشىك ھەم، ئەنبەرمۇ ھەم، سۇنبۇلمۇ ھەم، جانمۇ ھەم، ئىمانمۇ ھەم ئول لەئلى شەكەر باربدا.

ئاشۇ شېكەر تۆكۈلۈپ تۇرغان لېۋىدە، زەپەرمۇ، ئىپارمۇ، ئەنبەرمۇ، سۇنبۇلمۇ ، جانمۇ، ئىمانمۇ ھەممىسى بار.
(قاراڭ: 621 – ئە ئۇ م ت)

Δ **ينه// يانا// ينا** (يەنە، يانا):

يانا روح القدوس قصيده سين بلند آوازه قيليب مين كه قدسى لار روجين آندين تازه قيليب مين... يانا عين الحيات قصيده سى زلالين ييتكوروب مين كه غفلت اهلى نينك اولوك بدن لاريغه جان كيوروپمين... يانا منهاج النجات قصيده سيدا هدايت طريقين توزوب مين و ضلالت اهليغه نجات شهراهين كوركوزوب مين... يانا قوت القلوب قصيده سين كه كلكيم ثبت ايتيب دور حقيقت يوليدا ضعف ليغ كونكول لاركا اول قوت دين قوت ييتيب دور (يانا « رۇھۇل قۇدۇس » قەسىدەسىن بۇلەند ئاۋازە قىلىپمەنكى، قۇدسىيلار

روھىن ئاندىن تازە قىلىپمەن... يانا « ئەينۇل ھەيات » قەسىدەسى زۇلالىن يەتكۈرۈپمەنكى، غەفلەت ئەھلىنىڭ ئۆلۈك بەدەنلەرنغە جان كىيۈرۈپمەن... يانا « مىنھاجۇن نەجات » قەسىدەسىدە، ھىدايەت تەرىقىن تۇزۇپمەن ۋە زەلالەت ئەھلىغە نەجات شاھراھىن كۆرگۈزۈپمەن... يانا « قۇۋۋەتۇل قۇلۇب » قەسىدەسىنكى، كىلكىم سەبت ئەتىپدۇر، ھەقىقەت يولىدا زەئىفلىغ كۆڭۈللەرغە ئول « قۇۋۋەت » دىن قۇۋۋەت يەتىپدۇر: يەنە « مۇقەددەس روھ » قەسىدەسىنى ياڭرىتىپ، مۇقەددەسلەر روھىغا ئۇنىڭ بىلەن روھ قوشتۇم.. يەنە « ھايات بۇلىقى » قەسىدىسىنىڭ زىلال سۇيىنى ئۇزىتىپ، غەپلەت ئەھلىنىڭ ئۆلۈك تەنلىرىگە جان كىرگۈزدۇم... يەنە « نىجات يولى » قەسىدەسىدە ھىدايەت يولىنى ياساپ، ئازغۇنلارغا نىجاتلىق يولىنى كۆرسەتتىم... يەنە قەلىمىم « قەلبلەر قۇۋۋىتى » قەسىدىسىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈپ، ھەقىقەت يولىدىكى زەئىپ كۆڭۈللەرگە مەزكۇر « قۇۋۋەت » تىن قۇۋۋەت بېغىشلىدى). ئەلشىر ئىبنى غىياسىددىن نەۋائىي:25-، 26- م ل.

ای نوائی ینا اول بد عهددین بولسام خلاص،
عهد قیلدیمکیم ینا بولمای یناغه مبتلا.

- نوائی.

ئەي نەۋائىي، يانا ئول بەد ئەھددىن بولسام خەلاس،
ئەھد قىلدىمكىم، يانا بولماي يانىغا مۇبتەلا.

- نەۋائىي.

ئەي، نەۋائىي! « ئۇ ۋەدىسىدە تۇرمايدىغاندىن قوتۇلسام، يەنە شۇنىڭغا ئوخشاش بىرسىگە مۇپتىلا بولۇپ قالماي – جۇمۇ » دەپ ئۆز – ئۆزۈمگە ۋەدە قىلدىم. (قاراڭ: 525 – ئە ئۇ م ت)

Δ و ینه// و ینا (ۋەيەنە// ۋەيانا):

اوز اورنيدا بر قلماق نى جونك قيليب و ينه بر نيجه قلماق لارنى انكا يار و همراه ايلاب... (ئۆز ئورنىدا، بىر قالماقنى چوڭ قىلىپ ۋە يەنە بىر نەچە قالماقلارنى ئاڭا يار ۋە ھەمراھ ئەيلەپ...: ئۆزىنىڭ ئورنىغا يەنە بىر قالماقنى باشلىق قىلىپ بېكىتىپ ۋە يەنە بىر نەچچە قالماقنى ئۇنىڭغا ياردەمچى ۋە ھەمراھ قىلىپ بەردى). 295- ت ھە.

و ينه ملا ثابت اخوند ديب بر علما كشى بار ايدى... و ينه اصحاب الكهف شيخ لاريدين ملا فولاد شيخ دور كيم عزيز و معتبر متمول كشى ايدى (ۋە يەنە موللا سابىت ئاخۇند دەپ بىر ئۆلەما كىشى بار ئەدى... ۋە يەنە ئەسھابۇل كەھف شەيخلەرىدىن موللا فولاد شەيخدۇركىم، ئەزىز ۋە مۆئتەبەر، مۇتەھەۋۋىل كىشى ئەدى: ۋە يەنە « موللا سابىت ئاخۇن » ئىسىملىك بىر ئۆلىما كىشى بار ئىدى... ۋە يەنە غار ساھابىلىرى شەيخلىرىدىن موللا فولاد شەيخ بولسا، ئەزىز، مۆتەۋەر ۋە يېتىك ئالىم كىشى ئىدى). 286- ت ھە.

Δ بيرله// برله (بىرلە):

جانلارينى قابضى الارواج غه و ملك املاك لارينى خطاى برله قلماقغه تافشوردى (جانلارىنى قابزۇلئەرۋاھغا ۋە مۇلك ئەملاكلارىنى خىتاي بىرلە قالماقغا تافشۇردى: جېنىنى ئەزرائىلغا، مۇلۇك ـ بايلىقلىرىنى بولسا، مانجۇ بىلەن قالماقغا تاپشۇردى). 260 ـ ت ھە.

عشق دشتيدا آقارغان اوستخوانيم كوركان ايل،
صرصر هجران آرا ديرلار قويون بيرله سامان.

ئىشق دەشتىدە ئاقارغان ئۇستىخانىم كۆرگەن ئەل،
سەرسەرى ھىجران ئارا دەرلەر قۇيۇن بىرلە سامان.

ئىشق باياۋاندا ئاقرىپ كەتكەن ئۇستىخىنىمنى كۆرگەن كىشىلەر ئۇنى « ھىجران شۇرغانلىرىدىكى قۇيۇن بىلەن

سامان » دەپ قالىدۇ. (قاراڭ:312 - ئە ئۇ م ت)

ای نو بهاری عارضینك صبحیغه جانپرور هوا،

آندین گل و بلبل تابیب یوز برگ بیرله مینك نوا.

ئەي نەۋباھارى ئارەزىڭ سۇبھىغا جانپەرۋەر ھەۋا،

ئاندىن گۈلۈ بۈلبۈل تاپىپ يۈز بەرگ بىرلە مىڭ نەۋا.

ئەي، جامالىڭنىڭ باش باھارى تاڭ سەھەرنى جانلاندۇردى؛ ئۇنىڭدىن گۈل يۈزلەپ ياپراق، بۈلبۈل مىڭلاپ ناۋا تاپتى. (قاراڭ: 570 – 571 ئە ئۇ م ت)

Δ **بیلان** (بىلەن):

هندوستاندین ینیب مصرغه بریب کاهن لاردن علم **کهانت بیلان اوج قسم خط اورگاندی** (ھىندۇستاندىن يانىپ، مىسرغا بارىپ، كاھىنلاردىن ئىلمى كىھانەت بىلەن ئۈچ قىسم خەت ئۆرگەندى: ھىندىستاندىن يېنىپ، مىسرغا بېرىپ، پالچىلاردىن پالچىلىق ئىلمى بىلەن ئۈچ خىل تىل ئۆگەندى). مۆجىزىي: 10- ت مۇ.

Δ **ایله** (ئىله):

یوز اویده بولسا گوهر یاقوت لغل هم،

بولسه تمن خزاین دا پر سیم ایله زری.

جمله شاه گدا و همه پیر ایله جوان،

غفلت ته فرق قیلالماس اولورمن دیب گمان.

(يۈز ئۆيدە بولسا گەۋھەر، ياقۇت، لەئل ھەم، بولسا تۇمەن خەزايىندا پۇر سىم ئىلە زەرى؛ جۇملە شاھ ــ گەدا ۋە ھەمە پىر ئىلە جەۋان، غەفلەتتە فەرق قىلالماس ئۆلۈرمەن دەپ گۇمان: يۈز ئۆيدە گۆھەر ۋە تۇرلۇك ياقۇتلار، شۇنداقلا تۇمەن ئۆيدە لىق ئالتۇن ــ كۇموش بولسا، دەپ ئويلايدۇ؛ بارلىق پادىشاھلارمۇ،

گادايلارمۇ، ياشلارمۇ، قېرىلارمۇ ئوخشاشلا، « بىر كۈنى ئۆلۈپ كېتىمەن » دېگەننى ئويلاپمۇ قويمايدۇ). سەبۈرىي: 558- ئۇ ك ن.

كيلورم آه ايله رسواليغ اوتى هر ساری ساچيب،

عافيت اهلى سلامت قوپونكوز رهگذر يمدين.

كەلۈرەم ئاھ ئىلە رۇسۋالىغ ئوتى ھەر ساری ساچىپ،

ئافىيەت ئەھلى سەلامەت قوپۇڭۇز رەھگۈزەر بىمدىن.

ئاھ ئۈرۈپ، رەسۋالىق ئوتىنى ھەريان چېچىپ كېلىۋاتىمەن، ئەي ساق – ساغلام كىشىلەر، ئۆتەر يولۇمدىن سالامەت كېتىۋېلىڭلار . (قاراڭ: 509 – ئە ئۇ م ت)

ـ اول صفت عشق و جنون تاغ ايله دشتی آرا ييتيم،

كی نه فرحاد نشان تابتی نه مجنون خبريمدين.

ئول سىفەت ئىشقۇ جۇنۇن تاغ ئىلە دەشتى ئارا يىتتىم،

كى نە فەرھاد نىشان تاپتى، نە مەجنۇن خەبەر بىمدىن.

ئىشق ۋە جۇنۇنلۇق تاغۇ دەشتىدە شۇنداق يوقالدىمكى، يا پەرھاد ئىز – دېرىكىمنى، يا مەجنۇن ئۇچۇر – خەۋىرىمنى ئالالمىدى. (قاراڭ: 510 – ئە ئۇ م ت)

تا گدايينكدور نوائی تخت ايله تاج ايستاماس،

ای گدايينك نينك گدايی بارچه اهل تخت و تاج.

تا گەدايىكدۇر نەۋائىي، تەخت ئىلە تاج ئىستەمەس،

ئەي، گەدايىكنىڭ گەدايى بارچە ئەھلى تەختۇ تاج.

ـ نەۋائىي.

نەۋائىي سىنىڭ گادىيىڭ بولالىسلا تەخت ۋە تاج ئارزۇ قىلمايدۇ. چۈنكى جىمى تەخت ۋە تاج ئىگىلىرى سىنىڭ گادىيىكنىڭ گادىيى – دە. (قاراڭ: 307 – ئە ئۇ م ت)

2 - سېلىشتۇرۇش- تاللاش باغلىغۇچلىرى

ئىككى تەرەپ سۆزلەم، سۆز بىرىكمىلىرى ۋە جۈملىلەرنى ئۆز ئارا سېلىشتۇرۇپ كۆرۈش، ئېھتىماللىق ئىچىدە تەڭلەشتۇرۇپ كۆرۈش ۋە تاللاش ئۇقۇمى ئاساسىدا باغلاپ كېلىدىغان باغلىغۇچلاردىن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، « **يا، ياكە** (ياكى)، **ويا** (ۋەيا)، **ۋياكە** (ۋە ياكى)، **يا... و يا** (ۋەيا)؛ **ياكە... ياكە** (ياكى... ياكى)؛ **يا... ياكە** (ياكى)، **هم... و هم** (ۋەھەم)؛ **نە... ونە** (ۋەنە)؛ **كاها... كاها** (گاها)؛ **خواه... و خواه** (خاھ... ۋەخاھ) » قاتارلىقلارنىڭ كۆپرەك قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ.

Δ يا:

لب لارينك دور شهدو شكر يا دورور كان نبات (لەبلەرنىڭ شەھدۇشەكەر يا دۇرۇر كانى نەبات: لەۋلىرىڭ ھەسەل ـ شېكەردۇر، يا ناۋات كېنىدۇر). قەلەندەر: 474- ئۇ ك ن.

مدفن بولغان جاى مقام لارينى كوروستان بقيغ دا يا شام شريف كوفه و مصر قتارليق شهرلاردا دفن بولدى ديب ذكرقيليب دور (مەدفەن بولغان جاي ـ مەقاملارىنى گۆرۈستانى بەقىدە يا شامى شەرىف، كۇفە ۋە مىسىر قاتارلىق شەھرلەردە دەفن بولدى، دەپ زىكر قىلىپدۇر: « دەپنە قىلىنغان يېرى بەقىد گۆرىستانلىقى، ياكى شاراپەتلىك شام، كۇفە ۋە مىسىر قاتارلىق مەملىكەت ۋە شەھەرلەردە » دەپ بايان قىلىنغان). 338- ت ھە.

آيت حديث يا خبر متواتر برله ثابت **بولسەلار اهل تحقيق لار روشن دليل ديب ايتادور** (ئايەت، ھەدىس يا خەبەرى مۇتەۋاتىر بىرلە سابىت بولسالار، ئەھلى تەھقىقلەر « رەۋشەن دەلىل » دەپ ئەيتادۇر: ئايەت، ھەدىس بىلەن، يا ئۆكسۈكسىز خەۋەر بىلەن

ئىسپاتلانغان بولسا، ئەھلى تەھقىق « ھەقىقەتلىگۈچى » لەر ئۇنى « روشەن دەلىل، ئېنىق ئىسپاتلىق » دەپ ھېسابلايدۇ). 355- ت ھە.

ای نوائی چین بهار ایرکین بو یا خود کورگوزور،
باغ خلقیدین اولوس قه داور اعظم بهار.

ئەي نەۋائىي، چىن بەھار ئەركىن بۇ، يا خۇد كۆرگۈزۈر،
باغ خەلقىدىن ئۇلۇسقا داۋەرى ئەئزەم بەھار.

ـ نەۋائىي.

ئەي، نەۋائىي! بۇ ھەقىقي باھارمىدۇ ياكى ئۇلۇغ شاھىمىزنىڭ باغ ئەھلى ئارقىلىق، خەلقە كۆرسىتىۋاتقان باھارمىدۇ؟ (قاراڭ: 482 – 483 – ئە ئۇ م ت)

Δ **ياكه، ياكى** (ياكى):

اكام برله مصلحت قیلاشیب اکام کیلور یاکه من کیلورمن

(ئاكام بىرلە مەسلەھەت قىلاشىپ، ئاكام كەلۈر ياكى مەن كەلۈرمەن: ئاكام بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئاكام كېلەر ياكى مەن كېلەرمەن)۰261- ت ھە.

اقسوغا جیقیب اندین بارامیزمو یاکه کاشغرغه باریب اندین بارامیزمو نیمه مصلحت ایتاسیزلار دیب اوتراغه تاشلادی

(ئاقسۇغا چىقىپ ئاندىن بارامىزمۇ ياكى كاشغەرغە بارىپ ئاندىن بارامىزمۇ، نەمە مەسلەھەت ئەيتاسىزلەر ؟ دەپ ئوتراغا تاشلادى: « ئاقسۇغا چىقىپ ئاندىن بارمىزمۇ ياكى قەشقەرگە بېرىپ، ئاندىن بارمىزمۇ، سىلەرنىڭ پىكرىڭلار قانداق؟ » دەپ ئوتتۇرىغا تاشلىدى)۰ 266- ت ھە.

کیشی کیم دین نینك قاغده‌لاریدین بر قاغده‌غه تغیر برسه یاکه خداوند کریم دین نازل بولغان آیت غه تعرضی قیلسه یاکه قرآن شریف دا خبر برکان جکم لاردین بر جکم نی یالغان غه نسبت برسه یا کلام الله دا نازل بولغان بر جروف نی کم و زیاده قیلسه یاکه قرآن

شريف نينك بعضەسى يالغان ديسه قرآن عظيم نينك جميعى سى نى يالغان ديكان بولادور (كىشىكىم دىنىنىڭ قائىدەلەرىدىن بىر قائىدەغە تەغيىر بەرسە، ياكى خۇداۋەندى كەرىمدىن نازىل بولغان ئايەتنغە تەئەررۇز قىلسا، ياكى قۇرئانى شەرىفدە خەبەر بەرگەن ھۆكملەردىن بىر ھۆكمنى يالغانغا نىسبەت بەرسە، يا كەلامۇللاھدا نازىل بولغان بىر ھۇرۇفنى كەم ۋە زىيادە قىلسا، ياكى « قۇرئانى شەرىفنىڭ بەئزەسى يالغان » دەسە، قۇرئانى ئەزىمنىڭ جەمىئىسىنى يالغان دەگەن بولادۇر: كىمكى ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىلىرىدىن بىرسىنى ئۆزگەرتىۋەتسە، ياكى ئۇلۇغ ئاللاھتىن نازىل بولغان ئايەتكە قارشى گەپ قىلسا، ياكى شاراپەتلىك قۇرئاندا بايان قىلىنغان بىر ھۆكۈمنى يالغانغا چىقارسا، ياكى ئاللاھنىڭ سۆزىدىن بىر ھەرپنى كەم ياكى ئوشۇق قىلسا، ياكى « شاراپەتلىك قۇرئاننىڭ بەزى ئايەتلىرى يالغان » دېسە، ئۇلۇغ قۇرئاننىڭ ھەممە ئايىتىنى يالغانغا چىقارغان بولىدۇ). 383- ت ھە.

واه نه خوشدور خسته ليك ده كورسەلەر ياريم كيليب، ياكى يلغوزلوق ده ياندا تورسا دلداريم كيليب.

ۋاھ، نە خۇشدۇر خەستەلىكدە كۆرسەلەر يارىم كەلىپ، ياكى يالغۇزلۇقدا ياندا تۇرسا دىلدارىم كەلىپ.

ئاھ، ئاغرىپ قالغان چېغىمدا، يارىم يوقلاپ كەلسە ياكى يالغۇزچىلىقتا قالغىنىمدا دىلدارىم كېلىپ يېنىمدا تۇرسا، نېمىدېگەن ياخشى بولاتتى – ھە! (قاراڭ: 107 – ئە ئۇ م ت)

Δ **ويا** (ۋەيا):

زمين يوزيداكى بو غار بر شهرغه ويا بر كنت غه خاصى ايماس دور (زەمىن يۈزىدەكى بۇ غار بىر شەھرگە ۋەيا بىر كەنتگە خاس ئەمەسدۇر: مەزكۇر غار بۇ زېمىن يۈزىدىكى مۇئەييەن

بىر شەھەر ياكى كەنتكە خاس ئەمەس). 374- ت ھە.
موندين بلك جاى مكان و زمان ويا باشقه ديياردا و بلك مزارلاردا ... (مۇندىن بۆلەك جاي – مەكان ۋە زەمان ۋەيا باشقا دىياردا ۋە بۆلەك مەزارلاردا...). 375- ت ھە.
بر نيجه آدم لار خزينه دفنه‌لار ايزلاب مزار مشايخ لارنينك قبرينى آچسه‌لار قلماق مغول لار اولوكى ويا بت ديك نرسه‌لار جيقيب دور ديب نقل و جكايه قىلادورلار (بىر نەچە ئادەملەر خەزىنەئى دەفنە ئىزلەپ، مەزار – مەشايىخلارنىڭ قەبرىنى ئاچسالار، قالماق موغۇللار ئۆلۈكى ۋەيا بۇتدەك نەرسىلەر چىقىپدۇر، دەپ نەقل ۋە ھىكايە قىلادۇرلار). 377- ت ھە.

Δ **وياكه**(ۋەياكى):
پيغمبر غليه السلام لاردين وياكه غلماغ اخيارلاردين نقل و حجت قيلماسه‌لار دليل و سند بولماى دور (پەيغەمبەر ئەلەيھىسسەلاملاردىن ۋەياكى ئۆلەمائى ئەخيارلاردىن نەقل ۋە ھۆججەت قىلماسالار، دەلىل ۋە سەنەد بولمايدۇر: پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالاملاردىن ۋەياكى ھالال گەپ قىلىدىغان ئۆلىمالار سۆزلىرىدىن نەقىل كەلتۈرمىسە ۋە ھۆججەت كۆرسەتمىسە، ھەقىقي دەلىل – ئىسپات ھېسابلانمايدۇ). 378- ت ھە.

Δ **يا ... يا ...** :

يا پرى يا جورى يا باغ ارم ياد ايلاماس
شهرينى اونتار بولۇر هەركيم دوچار كاشغر

(يا پەرى، يا ھۆرى، يا باغى ئىرەم ياد ئەيلەمەس، شەھرىنى ئۇنتار بولۇر ھەر كىم دۇچارى كاشغەر: كىمدە كىم ئەگەر قەشقەرغە بېرىپ قالسا، ئۆزىنىڭ كەلگەن شەھرىنى ئۇنتۇپلا كېتىدۇ؛ جەننەت ۋە ئۇ يەردىكى ھۆر – پەرى دېگەنلەرنى ئېسىگە ئېلىپمۇ

قويمايدۇ). گۈمنام ـ هىرقەتىي: 522- ئۇ ك ن.

كونكلوم آلدينك ايرسه هر گز باقمادينك اى مەلقا،

درموسن يا لعلى مو يا خود لب مرجانمو سن.

كۆڭلۈم ئالدىنڭ ئەرسە ھەرگىز باقمادىنڭ، ئەي مەھلىقا،

دۇرمۇ سەن يا لەئلىمۇ يا خۇد لەبى مەرجانمۇسەن.

ئەي ئاي يۈزلۈكۈم، كۆڭلۈمنى ئوۋلىۋېلىپلا پەقەت قارىماس بولىۋالدىڭ، سەن مەرۋايىتمۇسەن، ياقۇتمۇسەن ياكى مارجانمۇسەن؟ (قاراڭ: 86 ـ ئە ئۇ م ت)

گل يوزونك غه عندليب ينكليغ قيليب زار ايلادينك،

گل مو سن يا خارموسن يا حور موسن غلمانموسن.

گۈل يۈزۈڭگە ئەندەلىب يەڭلىغ قىلىپ زار ئەيلەدىڭ،

گۈلمۇ سەن يا خارمۇسەن يا ھۇرمۇ سەن، غىلمانمۇسەن.

مېنى بۇلبۇلغا ئوخشاش گۈل يۈزۈڭگە زار قىلىپ قويدۇڭ: سەن گۈلمۇ، تىكەنمۇ، ھۆرمۇ ياكى غىلمانمۇسەن؟ (قاراڭ: 87 ـ ئە ئۇ م ت)

Δ **يا ... ويا** (يا ... ۋە يا):

اصحاب **الكهف و ا صحاب الر قيم برمو ياكه بولك مو يا بو كون دا تريك مو ويا اوزكا خلايق غه اوخشه اولوب كتكانمو** (« ئەسھابۇل كەھف » ۋە « ئەسھابۇر رەقىم » بىرمۇ ياكى بولەكمۇ؟ يا بۇ گۈندە تىرىكمۇ ۋە يا ئۆزگە خەلايىقغە ئوخشا ئۆلۈپ كەتكەنمۇ؟: « غار ساھابلىرى » بىلەن « رەقىيم ساھابلىرى » دېگەن ئىككىسى بىر گەپمۇ ياكى باشقا باشقىمۇ؟ ئۇ ساھابىلار بۇگۈنكى كۈندە ھاياتمۇ ياكى باشقا خالايىقلارغا ئوخشاش ئۆلۈپ كەتكەنمۇ؟). 372- ت ھە.

Δ **يا ... ياكه** (يا ... ياكى):

... **يا كلام اللەدا نازل بولغان بر جروف‌نى كم و زياده قيلسه ياكه قرآن شريف نينك بعغەسى يالغان ديسه** ... (يا كەلامۇللاھدا

نازىل بولغان بىر ھۇرۇفنى كەم ۋە زىيادە قىلسا، ياكى قۇرئانى شەرىفنىڭ بەئزەسى يالغان دەسە ...: يا كالامۇللاھ ، قۇرئان كەرىم ، بولۇپ نازىل بولغان ئايەتلەرنىڭ بىرەر ھەرپىنى كەم ياكى ئارتۇق قىلىپ قويسا، ياكى شارايەتلىك قۇرئاندىكى ئايەتلەرنىڭ بەزىسى يالغان دېسە،...). 383- ت ھە.

Δ **ياكە** ..... **ياكە** (ياكى ..... ياكى):

بىر آدم خون بغير جق قيلدى ياكە زنا قيلدى ياكە بولانچى ليق و اوغورلوق و قماربازليق قيلدى ياكە جزانە غە فل بردى ياكە عراق شراب ايجتى ياكە خلايق لارغە ظلم جبر قيلدى(بىر ئادەم خۇنى بىغەيرى ھەق قىلدى ياكى زىنا قىلدى ياكى بۇلانچىلىق ۋە ئوغۇرلۇق ۋە قماربازلىق قىلدى ياكى جەزانەغە فۇل بەردى ياكى ئەراق ـ شەراب ئىچتى ياكى خەلايىقلارغە زۇلۇم ـ جەبر قىلدى: بىر ئادەمنىڭ خۇنىنى ناھەقتىن تۆكتى، ياكى زىنا قىلدى، ياكى بۇلاڭچىلىق، ئوغۇرلۇق ۋە قمارۋازلىق قىلدى ياكى جازانىخورلۇق قىلدى، ياكى ھاراق ـ شاراپ ئىچتى، ياكى خەلقلەرگە زۇلۇم ـ سىتەم قىلدى).381-ت ھە.

خفچە نهالى دە ايكى ميوەنى كوردوم،

ياكى سانكولاج آلما ياكى ايكى رمان قيز .

خىفچەئى نىھالىدا ئىكى مىۋەنى كۆردۇم،

ياكى سانگۇلاچ ئالما ياكى ئىكى رۇمان قىز.

ئۇ قىزنىڭ يۇمران نوتىدەك گەۋدىسىدە، ئىككى مىۋىنى كۆردۇم، ئۇلار ياكى ساڭگىلاپ تۇرغان ئالما، ياكى ئىككى دانە ئانار. (قارا: 563 ـ ئە ئۇ م ت)

Δ **ھم** ..... **و ھم** (ھەم .... ۋە ھەم).

ميرزاليق مقامى دا اون بر ييل مدّتى ھم انيس و ھم جليس ھم كاسە وھم فياله بولوب تنج كونكول و فراغ خا طرليق برله ... عمريميز اوبدان اوتى (مىرزالىق مەقامىدا، ئون بىر يىل مۇددەتى

ھەم ئەنىس ۋە ھەم جەلىس ، ھەم كاسە ۋە ھەم فىيالە بولۇپ، تىنچ كۆڭۈل ۋە فەراغ خاتىرلىق بىرلە ... ئۆمرىمىز ئوبدان ئۆتتى: كاتىپلىق ۋەزىپىسىدە بولغان ئون بىر يىللىق ئۆمرىمىز دوستانە كەيپىيات ئىچىدە، ئۆز رولىمىزنى جارى قىلدۇرۇپ، خاتىرجەملىك ۋە پاراغەت ئىچىدە ئوبدان ئۆتتى). 295- ت ھە.

يولغە جيقانلاريجە روبرو ھم بولالماى و شهرغه هم يانيب كيرالماى چار ناچار كاشغرغه قراب روانه بولدى (يولغا چىققانلارىچە، روبەرو ھەم بولالماي ۋە شەھرغە ھەم يانىپ كىرەلمەي، چار- ناچار كاشغەرغە قاراپ رەۋانە بولدى: شۇ يولغا چىققانلىرىچە، يا روبىرو بولالماي، يا شەھەرگە قايتىپ كىرەلمەي، ئىلاجسىز ھالدا، قەشقەرگە قاراپ راۋان بولدى). 268- ت ھە.

مل مو هم ساغر مو هم بار هم نبات و لعليده؛
تازه گل ديك ماه بدرى مهر پر انواريده.

مۇلمۇ ھەم، ساغەرمۇ ھەم بار، ھەم نەباتۇ لەئلىدە،
تازە گۈلدەك ماھى بەدرى مىھرى پۇر ئەنۋاردا.

ئۇتىك لېۋىدە مەيمۇ، قەدەھمۇ ھەم ناۋاتمۇ بار؛ گۈلدەك پاك يۈزىدە، تولۇن ئاي بىلەن قۇياشتىك نۇرى بار. (قاراڭ: 623 – 624 - ئە ئۇ م ت)

Δ **نه ... ونه** (نە ... ۋە نە):

نه عبارت ونه اشارت برله اصحاب الكهف نى ذكر قيلمابدور (نە ئىبارەت ۋە نە ئىشارەت بىرلە، ئەسھابۇل كەھفنى زىكر قىلماپدۇر: نە بىر سۆز – ئىبارە بىلەن، يا بىر ئىما – ئىشارە بىلەن، ئەسھابۇل كەھف ھەققىدە بايان بەرگەن ئەمەس). 357- ت ھە.

رفيقا بى سروپالارنى سن آغريتماغيل زنهار،
حبيب ايشيكى كا بارغاندا نه سن حاجت نه من حاجت.

رەفىقا، بىسەرۇپالارنى سەن ئاغرىتماغىل زىنھار،

ھەبىب ئىشىكىگە بارغاندا، نە سەن ھاجەت، نە مەن ھاجەت.

ئەي دوست، يوقسۇللارنىڭ كۆڭلىنى ھەرگىز ئاغرىتمىغىن.
چۈنكى ئاللاھنىڭ دەرگاھىغا بارغاندا، سەنمۇ، مەنمۇ ئوخشاش قىممەتتىكى ئىنسانغا ئايلىنىمىز.

نوائى يارنينك آستانەسى نينڭ تفراغى بولدونك،
سنكا اندى نە صحرا و نە شهر و نە وطن حاجت.
- نوائى

نەۋائىي، يارنىڭ ئاستانەسىنىڭ تۈفراغى بولدۇڭ،
ساڭا ئەندى نە سەھرايۇ نە شەھرۇ نە ۋەتەن ھاجەت.
- نەۋائىي.

ئەي نەۋائىي، يار بوسۇغىسىنىڭ تۈپرىقى بولدۇڭ، ئەمدى ساڭا سەھرامۇ، شەھەرمۇ، ۋەتەنمۇ كېرەك بولمايدۇ. (قاراڭ: 139 – 140 – ئە ئۇ م ت)

اول صفت عشق و جنون تاغ ايله دشتى آرا بيتيم،
كى نە فرحاد نشان تابتى نە مجنون خبريمدين.

ئول سىفەت ئىشقۇ جۇنۇن تاغ ئىلە دەشتى ئارا بىتتىم،
كى نە فەرھاد نىشان تاپتى، نە مەجنۇن خەبەرىمدىن.
ئىشق ۋە جۇنۇنلۇق تاغۇ دەشتىدە شۇنداق يوقالدىمكى، يا پەرھاد ئىز – دېرىكىمنى، يا مەجنۇن ئۇچۇر – خەۋىرىمنى ئالالمىدى. (قاراڭ: 510 – ئە ئۇ م ت)

منكا نه يار و نه همدم منكا نه دوست و نه محرم،
منكا نه چاره نه مرهم منكا نه صبر نه امان.

ماڭا نە يارۇ نە ھەمدەم، ماڭا نە دوستۇ نە مەھرەم،
ماڭا نە چارە نە مەرھەم، ماڭا نە سەبرۇ نە ئەمان.
مېنىڭ يا يار – ھەمدەمىم، يا سىرداش دوستۇم يوق؛ يا چارەم يا دورام يوق، يا سەۋر – تاقىتىم يوق ياكى تىنچ – ئارامىلىقىم يوق. (قاراڭ: 520 - 521 – ئە ئۇ م ت)

Δ **كاها ... كاها** (گاها ... گاها) // **كهى ...كهى** (گاهى ... گاهى):

كاها غالب كليب كاها مغلوب بولوب قاجيب ... (گاها غالىب كەلىپ، گاها مەغلۇب بولۇپ قاچىپ ...: گاهى غالىپ كېلىپ، گاهى مەغلۇب بولۇپ قېچىپ،...) 302- ت هه .

... **زمين دا كاها بيقيليب كاها اوره بولوب كوكلاب توروبدور** (... زەمىندە، گاها يىقىلىپ، گاها ئۆرە بولۇپ، كۆكلەپ تۇرۇپدۇر: ...زېمىندە، گاهى يىقىلىپ، گاهى ئۆرە بولۇپ، كۆكلەپ تۇرۇپتۇ). 343- ت هه.

گهى تابتيم فلک دين ناتوانليغ،

گهى كوردوم زماندين كامرانليغ؛

بسى ايسيغ ساوغ كوردوم زماندا،

بسى آچيغ چوچوک تارتديم جهاندا.

(گاهى تاپتىم فەلەكتىن ناتەۋانلىغ، گاهى كۆردۈم زەماندىن كامرانلىغ؛ بەسى ئىسىغ – ساۋۇغ كۆردۈم زەماندا، بەسى ئاچىغ – چۈچۈك تارتدىم جەهاندا: گاهى پەلەك ئالدىدا كۈچسىز – ناتەۋان كەلدىم، گاهىدا مۇرادىمغىمۇ يەتتىم؛ زامانىنىڭ ئاجايىپ ئىسسىق – سوغۇقلىرىنى كۆردۈم، ئاجايىپ ئاچچىق – چۈچۈك كۈنلىرىنى باشتىن كۆچۈردۈم). نەۋائىي: م قۇ. 255- چ ت.

گهى خرمان ايجره برگ كاهى بولدوم،

گهى قلزم ايجره مثلى هايى بولدوم؛

كونكلوم دا چراغ عشق ياندورماق اوجون،

كويياكى فانوس آهى بولدوم.

(گاهى خەرمان ئىچرە بەرگى كاهى بولدۇم، گاهى قۇلزۇم ئىچرە مىسلى هايى بولدۇم؛ كۆڭلۈمدە چىراغى ئىشق ياندۇرماق

ئۇچۇن، گويا كى فانۇسى ئىلاھىي بولدۇم: گاھى خامانلىقتىكى بىر تال سامان بولدۇم، گاھى دېگىز ئىچىدە ئۇنىڭ « ھاي » قىلغان دولقۇن ساداسى بولدۇم؛ كۆڭلۈمدە مۇھەببەت چىراغىنى ياندۇرۇش ئۇچۇن، گويا كى بىر ئىلاھىي پانۇس بولدۇم). زەللىي: 378- ئۇ ك ن.

كوزوم ياشى گهي گلگون و گهي قيرميزى ايلار،
تماشا ايلاسون اول سيمتن البته البته.

كۆزۈم ياشى گاھى گۈلگۈنۇ گاھى قىرمىزى ئەيلەر،
تەماشا ئەيلەسۇن ئول سىيمتەن، ئەلبەتتە ــ ئەلبەتتە.

كۆز ياشلىرىم بەزىدە گۈلرەڭ، بەزىدە قىپقىزىل بولۇپ ئاقىدۇ، ئۇ كۈمۈش تەنلىك گۈزىلىم ئەلۋەتتە كېلىپ بىر تاماشا قىلىپ باقسۇن. (قاراڭ: 551 ــ ئە ئۇ م ت)

Δ **خواه ... و خواه** (خاھ ...ۋەخاھ):

خواه پادشاه عالى مقدارلار بولسون و خواه كدا ذليل بى اعتبار اولسون ... (خاھ پادىشاھى ئالىيمىقدارلار بولسۇن ۋە خاھ گەدايى زەلىل بىئىتىبار ئولسۇن: مەيلى ئالىي مەرتىۋىلىك پادىشاھلار بولسۇن ۋە مەيلى ئېتىبارسىز خار ــ زار گاداي بولسۇن). 259ت ھە.

خواه غسكر و خواه فقرا بولسۇن... (خاھ ئەسكەر ۋە خاھ فۇقەرا بولسۇن...: خاھى ئەسكەر ۋە خاھى پۇقرا بولسۇن). 275- ت ھە. خواه مغرب و خواه مشرق ايجيداكى... (خاھ مەغرىب ۋە خاھ مەشرىق ئىچىدەكى...). 368- ت ھە.

خواه تاش يغاج و خواه يول اريق قير بولسون... (خاھ تاش ــ ياغاچ ۋە خاھ يول ــ ئەرىق، قىر بولسۇن...). 381- ت ھە.

خواه جونك و خواه كيجيك هر قيداغ آدەم لاريغه.. (خاھ چوڭ ۋە خاھ كىچىك ھەرقايداغ ئادەملەرىغە...). 391- ت ھە.

خواه اولتور خواه تيرگوز اختيار ايلكينك دا دور،

اول سنينك ناز و عتابينك غه منينك جانيم فدا.

ـ گدائى

خاه ئۆلتۈر، خاه تىرگۈز، ئىختىيار ئىلكىڭدەدۇر،
ئول سەنىڭ نازۇ ئىتابىڭغا مەنىڭ جانىم فىدا.

ـ گەدائىي .

سېنىڭ ناز ـ كەرەشمەڭ ۋە قەھر ـ غەزىپىڭگە جېنىم پىدا بولسۇنكى، مەيلى ئۆلتۈر ياكى تىرىلدۈر ئىختىيار ئۆزەڭدە. (قاراڭ: 299 ـ ئە ئۇ م ت)

بولمايين بيگانه يار و آشنادين چاره يوق،
خواه بول بيگانەغه خواه آشناغه مبتلا.

بولمايىن بىگانە يارۇ ئاشنادىن چارە يوق،
خاه بول بىگانەغە خاه ئاشناغا مۇبتەلا.

خاهى يات، خاهى يېقىنلارنىڭ بولسۇن، مۇھەببەت بالاسىغا مۇپتىلا بولغاندىن كېيىن، يار ـ دوستلاردىن يىراقلاشماي، باشقا ئامال يوق. (قاراڭ: 523 - 524 ـ ئە ئۇ م ت)

3 - سەۋەب باغلىغۇچلىرى

جۈملىدىكى ھەربىر كەتتىكى ئورۇنلىنىشى ۋە ئۇنىڭ نەتىجىسى مۇئەييەن سەۋەبكە باغلىق ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان باغلىغۇچىلار چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، « سەۋەب باغلىغۇچىلىرى» دېيىلىدۇ. بۇ خىلدىكى باغلىغۇچىلاردىن چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە، « **چۇ، چۈن، چۈنكى، زىراكى، چىراكى، نەچۈك، نەچۈككى، نەچۈككىم، نى ئۈچۈنكىم** » قاتارلىقلار كۆپرەك ئۇچرايدۇ.

Δ **جو// چو** (چۇ: شۇ سەۋەبتىن، چۈنكى):

غم خيلى آياغيده جسميم چو غبار اولدى،

توفان بلاء قيلدى تفراغ بيله همواره.
غەم خەيلى ئاياغدا جسمىم چۇ غۇبار ئولدى،
تۇفانى بەلا قىلدى تۇفراغ بىله هەمۋاره.
غەم قوشۇنلىرىنىڭ ئايىغى ئاستىدا قالغاچقا، ۋۇجۇدۇم توزانغا ئايلاندى، ئۇنى بالا ــ قازا توپانى تۇپراققا قوشۇۋەتتى. (قاراڭ: 20 - 21 ــ ئە ئۇ م ت)

بيرى فسون و بيرى سيمياغه حمل ايتار ايل،
چو ضعفيدين كيليب اون كوزلارى كا پنهانمن.
بىرى فۇسۇنۇ بىرى سىيمىياغا هەمل ئەتەر ئەل،
چۇ زەئفىدىن كەلىپ ئۇن كۆزلەرىگە پىنھانمەن.
كىشىلەرنىڭ ئەپسۇن بىلەن سىيمىياغا (مەدەنلەرنى ئالتۇن مەدىنىگە ئايلاندۇرۇش غايىسى بىلەن ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقات) تەبىر بەرگىنىدەك، زەئىپلىكىمدىن ئۇنۇملا ئاڭلىنىدۇ، ئەما ئەلنىڭ كۆزىگە كۆرۈنمەيمەن. (قاراڭ: 28 - 29 ــ ئە ئۇ م ت)

چو بيلماي ايل كا وفا ايلاديم جفا كوردوم،
نه سود امدى اگر نيجه‌كيم پشايمانمن.
چۇ بىلمەي ئەلگە ۋەفا ئەيلەدىم، جەفا كۆردۇم،
نە سۇد ئەمدى ئەگەر نەچەكىم پۇشايمانمەن.
بىلمىسزلىكىمدىن كىشىلەرگە ۋاپا قىلىپتىمەن، ئەما ئۇلاردىن جاپا كۆردۇم. ئەمدى قانچە پۇشايمان قىلسامۇ نېمە پايدىسى؟ (قاراڭ: 29 - 30ــ ئە ئۇ م ت)

Δ جون// چون (ئۇچۇن، شۇنىڭ ئۇچۇن، شۇڭا):

چون نيجه قاتلا بو نوغ واقغ بولدى طبعى خوى قيلدى (چۇن نەچە قاتلا بۇ نەۋئ ۋاقىئ بولدى، تەبئى خۇي قىلدى: ئىش مۇشۇ يۇسۇندا بىر قانچە قېتىم يۈز بەرگەچ، تەبىئىتى خۇي

قىلىۋالدى). نەۋائىي: م ل. 90- چ ت.

مظفر میرزانینك اویی دا چون مهمان ایدوك منی مظفر میرزا اوزیدین یوقاری آلدی (مۇزەففەر مىرزانىڭ ئۆيىدە چۈن مېهمان ئەدۇك، مەنى مۇزەففەر مىرزا ئۆزىدىن يۇقارى ئالدى: مۇزەپپەر مىرزىنىڭ ئۆيىدە مەن مېهمان بولغىنىم ئۈچۈن، مۇزەپپەر مىرزا مېنى ئۆزىدىن يۇقىرى ئولتۇرغۇزدى). بابۇر: ب ن. 203- چ ت.

جنةالفردوس آرا سن بولماسانك ای مەجبین،

تانك ایماس دور کیچسام آندین چون وصالینکنی کوروب.

جەننەتۇل فىردەۋس ئارا سەن بولماساڭ، ئەي مەھجەبىن،

تاڭ ئەمەسدۇر كەچسەم ئاندىن چۈن ۋىسالىڭنى كۆرۈپ.

ئەي ئاي يۈزلۈكۈم، ئەگەر جەننەت بېغىدا سەن بولمىساڭ،

ۋىسالىڭغا يېتىش ئۈچۈن، جەننەتتىن ۋاز كەچسەم ئەجەب ئەمەس. (قاراڭ: 245 – 246 – ئە ئۇ م ت)

کونکول ملکی نی شاهنشاه عشقینك **چون مقام ایتی،**

آجیب یوز پنج گاه نقاره‌سین اورغیلکی فرزانه.

كۆڭۈل مۇلكىنى شاھەنشاھى ئىشقىڭ چۈن مەقام ئەتتى،

ئاچىپ يۈز پەنجگاھ نەققارەسىن ئۇرغىلكى فەرزانە.

كۆڭۈل مەملىكىتىگە ئىشقىڭ خاقانى ئورۇنلاشتى. شۇڭا ئەمدى پەيزىڭ بىلەن، « پەنجگاھ » ناغرىسىنى دانالارچە چالغىن. (قاراڭ:290– ئە ئۇ م ت)

قیلای ناله باقیب گل دیك یوزونك کا،

چو بلبل لارغه افغان وقتی بولدی.

(قىلاي ناله باقىپ گۈلدەك يۈزۈڭگە، چۇ بۇلبۇللارغا ئەپغان ۋاقتى بولدى: گۈلدەك يۈزۈڭگە تىكىلىپ تۇرۇپ ناله قىلاي. چۈنكى بۇلبۇللارغا پىغان چېكىش ۋاقتى كەلدى). ئاتايى: 186- ئۇ ك ن.

Δچون (چۇن: چۇنكى):

چك نوائى ناله كوز مى برسون و باغريم كباب،
چون بولور اول آى خيالى بيزكا مهمان هر كيجه.

- نوائى.

چەك، نەۋائىي، ناله، كۆز مەي بەرسۇنۇ باغرىم كەباب،
چۇن بولۇر ئول ئاي خەيالى بىزگە مېهمان ھەر كەچە.

نەۋائىي، ناله كۆيىنى چال،كۆزۈم شاراب، جىگىرىم كاۋاپ تەييارلىسۇن، چۇنكى ھەر ئاخشىمى ئۇ ئاينىڭ خىيالى ماڭا مېهمان بولۇپ كېلىدۇ ئەمەسمۇ؟!

- نەۋائىي. (قارا: 106 - ئە ئۇ م ت)

Δ جونكه// چونكى (چۇنكى):

بو فراكنده سوزوم دا كورسانكيز نقصان نى، رجم اتيب اصلاج برينك
جونكه من بو جالدا من (بۇ فەراكەندە سۆزۈمدە كۆرسەڭىز نۇقسانىنى، رەھم ئەتىپ ئىسلاھ بەرىڭ، چۇنكى مەن بۇھالدا مەن: بۇ قاملاشمىغان ئەسىرىمدە، كەمچىلىك ئۇچراتسىڭىز، رەھىم قىلىپ تۈزىتىش بېرىڭ. چۇنكى مېنىڭ ئەھۋالىم مۇشۇنچىلىك). 394- ت هه.

واه نيجوك مقبول بولغاى بو نمازيم كيم مينينك،
چون كى خوناب جگر بيرله وضويى قيلماديم.

ۋاھ، نەچۈك مەقبۇل بولغاي بۇ نەمازىمكىم مەنىڭ،
چۇنكى خۇنابى جىگەر بىرلە ۋۇزۇيى قىلمادىم.

ئاھ، بۇ نامىزىم قانداقمۇ قوبۇل بولسۇن؟ چۇنكى سۇ ئورنىدا جىگەر قېنىم بىلەن تاھارەت ئالالمىدىم. (قارا: 296 - ئە ئۇ م ت)

Δ زيراكه// زيراكى (زىراكى):

زيراكه اصحاب الكهف نينك ذكرلارينى خداوند كريم اوز كلام

قديم لاريدا اوبدان ليق برله ياد اتيب تغريق و توصيف قيلدى (زىراكى ئەسھابۇل كەھفنىڭ زىكرلارىنى خۇداۋەندى كەرىم ئۆز كەلامى قەدىملەردە، ئوبدانلىق بىرله ياد ئەتىپ، تەئرىف ۋە تەۋسىف قىلدى: چۈنكى غار ساھابىلىرىنىڭ بايانى توغرىسىدا، ئۇلۇغ ئاللاھ قۇرئان كەرىمدە، ناھايىتى ئوبدان گەپلەرنى قىلدى). 359- ت ھە.

Δ **جراكه// جراكى** (چىراكى):

خان ايتى منكليک مندين جامله ايدى يمان بولوبدور ديدى زياده تغرضي قيلمادى جراكه خان نينک فرزندى يوق ايدى (خان ئەيتتى: مەڭلىك مەندىن ھامىلە ئەدى، ياماڭ بولۇپدۇر، دەدى، زىيادە تەئەررۇز قىلمادى. چىراكى خانىنىڭ فەرزەندى يوق ئەدى: خان: « مەڭلىك مەندىن ئېغىر ئاياغ ئىدى، ياماڭ بوپتۇ » دېدى – يۇ، ئارتۇق تەرگىمىدى. چۈنكى، خانىنىڭ پەرزەنتى يوق ئىدى). ت ئە. 171- چ ت.

Δ **نجوك // نيجوك // - نيچوك** (نەچۈك):

قيسى يوزوم و قيسى كوزوم برله باريب جمال اللەنى نجوك كورالامن (قايسى يۈزۈم ۋە قايسى كۆزۈم بىرله بارىپ، جەمالۇللاھنى نەچۈك كۆرەلەمەن؟: قايسى يۈزۈم بىلەن بېرىپ، ئاللاھنىڭ جامالىنى قايسى كۆزۈم بىلەن كۆرەرمەن). 290- ت ھە.

قوياش ينكليغ يوزونك كا واه نچوك من تيك باقاى جانا،
يانكى آى ديك قاشينك دين قامتيم غه بولدى خم پيدا.

قۇياش يەڭلىغ يۈزۈڭگە، ۋاھ، نەچۈك مەن تىك باقاي جانا، ياكى ئايدەك قاشىڭدىن قامەتىمغا بولدى خەم پەيدا.

ئەي، جان! يېڭى چىققان ئايدەك ئەگىم قېشىڭنىڭ مۇھەببىتىدىن قامىتىم ئېگىلدى (ھەمىشە ئېگىلىپ سالامدىلا تۇرىدىغان بولۇپ قالدىم). ھالبۇكى، قۇياشتەك يۈزۈڭگە

قانداقمۇ تىك تۇرۇپ قارىيالايمەن؟ (قاراڭ: 358 – 359 – ئە ئۇ م ت)

نيچوك آرام ايستارسيز مينى آوارەدين اول شوخ،
قچان قويدى مينينك بيرلەكى آرام و قراريمنى.

نەچۈك ئارام ئىستەرسىز مەنى ئاۋارەدىن، ئول شوخ قاچان قويدى مەنىڭ بىرلەكى ئارامۇ قەرارىمنى.

ئۇ شوخ تىنچ – ئارامليقمنى قويمىغان تۇرسا، مەن سەرگەردانلىقىمنى يەنە قانداقمۇ ئارامليق ئىستەيسىلەر؟ (قاراڭ: 470 - 471 – ئە ئۇ م ت)

Δ **نيجوكدين// نيچوك دين** (نەچۈكدىن: نېمىشقا، نېمە سەۋەبتىن؛ قانداق، قانداق بولۇپ):

نيجوكدن جج سا قط بولغاى (نەچۈكدىن ھەج ساقىت بولغاي: نېمە سەۋەبتىن ھەج ساقىت بولىدىكەن؟ « قىلمىسمۇ بولىدىغان، ھەج قىلىش مەجبۇرىيىتى ئېلىپ تاشلىنىدىكەن؟ »). 375- ت ھە.

اصحاب **الكهف بو ديواردا بار ايكانى نى بو آدم لار قيدين بيلسون و واقغەسى نى نيجوكدين جكايه قيليب ايتاليسون** (ئەسھابۇل كەھف بۇ دىۋاردا بار ئىكەنلىكىنى بۇ ئادەملەر قايدىن بىلىشۇن ۋە ۋاقىئەسىنى نەچۈكدىن ھېكايە قىلىپ ئېيتالىشۇن؟: غار ساھابىلىرىنىڭ بۇ دىۋاردا ئىكەنلىكىنى بۇ ئادەملەر نەدىن بىلىشۇن ۋە قانداق قىلىپ، ئۇلارنىڭ قىسسە – ھېكايىسىنى ئېيتىپ بېرەلىشۇن؟). 359- ت ھە.

Δ **نيجوككى// نيجوككه // نيجوككيم** (نەچۈككى// نەچۈككىم: نېمىشقا دېگەنده):

بو خاره تيشه برله بولماس افكار،

نيجوككيم تيشه متين ايلاماس كار.

(بۇ تاشلار كەكە بىلەن چېپىلمايدۇ. نېمىشقا دېگەندە، ئۇنىڭغا كەكە، مىتىن كار قىلمايدۇ). نەۋائىي: ف ش. 94- چ ت.

Δ **انينك اوجونكيم** (ئانىڭ ئۈچۈنكىم: چۈنكى؛ شۇنىڭ ئۈچۈن؛ بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى):

انينك اوجونكيم اولوقت دا دريای آمونينك بو طرفی اسلام شريف دولتی غه مشرف بولماغان ايديلار (ئانىڭ ئۈچۈنكىم، ئول ۋەقتدا، دەريايى ئامۇنىڭ بۇ تەرەفى ئىسلامى شەرىف دەۋلەتىغە مۇشەررەف بولماغان ئىدىلەر: چۈنكى ئۇ چاغدا، ئامۇ دەرياسىنىڭ بۇ تەرىپى ئىسلاملىشىش شاراپىتىگە تېخى مۇشەررەپ بولمىغانىدى). 339- ت هە.

Δ**نی اوجونكيم** (نى ئۈچۈنكىم، نە ئۈچۈنكىم: شۇڭا، شۇڭلاشقا؛ نېمىشقا دېگەندە؛ سەۋەبى):

(اندجان) ايلی نينك لفظی قلم بيله راست تور نی اوجون كيم مير غلی شير نوائی نينك مصنفاتی باوجودكيم حری دا نشوونما تاپيب تور بو تيل بيله‌دور (‹ئەندجان› ئەلىنىڭ لەفزى قەلەم بىلە راستتۇر. نى ئۈچۈنكىم، مىر ئەلىشىر نەۋائىينىڭ مۇسەننەفاتى باۋۇجۇدكىم ھىرىدا نەشۇئۇنەما تاپىپتۇر، بۇ تىل بىلەدۇر: ئەنجانلىقنىڭ تىلى ئەدەبىي تىلغا جىپسا كېلىدۇ. شۇڭلاشقا، مىر ئەلىشىر نەۋائىينىڭ ئەسەرلىرى ھىراتتا مەيدانغا كەلگەن بولسىمۇ، مۇشۇ تىل بىلەن يېزىلغاندۇر). بابۇر: ب ن. 311- چ ت.

ای نوائی باده بيرله خرّم ايت كونكلونك اويين،
نه اوجونكيم باده كيلگان اوی كا قيغو كيلمه‌دی.
- نوائی.

ئەي نەۋائىي، بادە بىرلە خۇررەم ئەت كۆڭلۈڭ ئۆيىن،
نە ئۈچۈنكىم، بادە كەلگەن ئۆيگە قايغۇ كەلمەدى.

- نەۋائىي.

ئەي، نەۋائىي! مەي بىلەن كۆڭلۈڭ ئۆيىنى شاد قىل؛ نېمىشقا دېگەندە، مەي كەلگەن ئۆيگە قايغۇ كەلمەيدىكەن. (قاراڭ: 39 - 40 – ئە ئۇ م ت)

دردسيزلار آهيده تأثير اگر يوق تانك ايماس،
نه اوجونكيم اوتماكای اوق بولسا پيكاندين جدا.

دەردسىزلەر ئاھىدا تەئسىر ئەگەر يوق، تاڭ ئەمەس،
نە ئۈچۈنكىم ئۆتمەگەي ئوق بولسا پەيكاندىن جۇدا.

دەردسىزلەرنىڭ چەككەن ئاھلىرى تەسىرسىز بولسا،
ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس. نېمىشقا دېگەندە، ئوق كامانىدىن ئايرىلسا كارغا كەلمەيدۇ – دە. (قاراڭ: 44 - 45 – ئە ئۇ م ت)

صبر تخمين كونكلوم ايجره آنجه ايكتيم اونمادی،
نه اوجونكيم هر زمان غم قوش لاری غه بولدی دان.

سەبر تۇخمىن كۆڭلۈم ئىچرە ئانچە ئەكتىم، ئۇنمەدى،
نە ئۈچۈنكىم ھەر زەمان غەم قۇشلارىغا بولدى دان.

كۆڭلۈم ئېكىنىغا سەۋر – تاقەت ئۇرۇقىنى ھەر قانچە ئەكسەمۇ ئۇنمىدى. سەۋەبى بۇ ئۇرۇقلار ھەمىشە غەم قۇشلىرىغا دان بولۇپ كەتكەنىدى. (قاراڭ: 311 – ئە ئۇ م ت)

4 - نەتىجە- يەكۈن باغلىغۇچىلىرى

Δ **مونينك اوجون** (مۇنىڭ ئۈچۈن):

ماهيتی معلوم ايماس و سند صحيح هم يوق دور مونينك اوجون ذكرلاريغه قلم جرغت قيلالمادی (ماھىيىتى مەئلۇم ئەمەس ۋە سەنەدى سەھىھ ھەم يوقدۇر. مۇنىڭ ئۈچۈن زىكرلارىغا قەلەم جۈرئەت قىلالمادى: ماھىيىتى مەلۇم ئەمەس، توغرا – دۇرۇس

پاكىتمۇ يوق. شۇڭا، ئۇنى بايان قىلىشقا قەلەم جۈرئەت قىلالمىدى). 344- ت هه.

Δ **نيجوككيم// نيجوككه** (نەچۈككىم// نەچۈككى):

خوا جه كمال خجندتين دورلار ميوەسى بسيار يخشى بولور انارى يخشى ليق قه مشهوردور نيجوك كيم سيب سمر قند انار خجند ديرلار (خاجه كەمال خوجەند تىندۇرلار، مىۋەسى بسيار ياخشى بولۇر، ئانارى ياخشىلىققا مەشھۇردۇر، نەچۈككىم، « سىبى سەمەرقەند، ئانارى خوجەند » دەرلەر: خوجا كامال خوجەندلىك. « خوجەندنىڭ » مىۋەسى تولىمۇ ئوخشايدۇ. ئانىرى ياخشىلىقتا داڭق چىقارغان. شۇڭا، « سەمەرقەنتنىڭ ئالمىسى، خوجەندنىڭ ئانىرى » دەپ تەرىپلىنىدۇ). ب ن. 315- چ ت.

سيجون سويى نينك شمالى طرفى داغى قصبه لار بر اخسى دور كتاب لاردا اخسكت بتيرلار اثرالدين شاغرنى اثرالدين اخسكتى ديرلار (سەيھۇن سۇيىنىڭ شىمالىي تەرەپىدىكى قەسەبىلەر بىر ئاخسىدۇر، كىتابلاردا، « ئاخسىكەت » بىتىرلەر. نەچۈككىم، ئەسەرۇددىن شائىرنى « ئەسەرۇددىن ئاخسىكەتىي » دەرلەر: جەيھۇن دەريا سىنىڭ شىمالى تەرىپىدىكى شەھەرلەرنىڭ بىرسى ئاخسى شەھىرىدۇر، كىتابلاردا، « ئاخسىكەت » دەپ چىقىدۇ. شۇڭا، شائىر ئەسەرۇددىننى « ئەسەرۇددىن ئاخسىكەتىي » دېيىشىدۇ). بابۇر: ب ن. 317- چ ت.

Δ **انينك اوجون** (ئانىڭ ئۈچۈن):

ديگر واضح اولغايكيم موسيقى فنى نينك اوستادلارى هر عصريده هر شهرده يوز بلكى مينك اوتوبدور اولارنينك هر برى نينك اجوالاتينى بيان قيلساق بو قسقا رساله گه سيغمايدور انينك اوچون مينكدين برينى ايلغاب هر بر پيريكى... اجواليدن شمّ اظهار قيلىندى (« دىگەر ۋازىھ ئولغايكىم، مۇسىيقا فەنىنىڭ ئۇستادلارى ھەر ئەسرىدە، ھەر شەھردە يۈز بەلكى مىڭ ئۆتۈپدۇر. ئۇلارنىڭ ھەر

بىرىنىڭ ئەھۋالاتىنى بەيان قىلساق، بۇ قىسقا رىسالەگە سىغمايدۇ. ئانىڭ ئۈچۈن، مىڭدىن بىرىنى ئىلغاپ، ھەربىر پىرىكى... ئەھۋالىدىن شەممە ئىزھار قىلىندى: يەنە شۇنى ئوچۇقلاپ ئۆتۈش كېرەككى، مۇزىكا ئىلمىنىڭ ئۇستازلىرى ھەر ئەسىر، ھەر شەھەردە يۈزلەپ بەلكى مىڭلاپ ئۆتكەن. ئۇلارنىڭ ھەر بىرىنىڭ ئەھۋالاتىنى بايان قىلساق، بۇ قىسقا رىسالىگە سىغمايدۇ. شۇڭا، مىڭدىن بىرى تاللاپ ئېلىندى. ھەر بىر پىرىكى، ... ئەھۋالىدىن قىسقىغىنا بايان بېرىلدى). مۆجىزىي: 38- ت مۇ.

Δ **بويلەكيم** (بۆيلەكىم: خۇددى، مۇنداقكى):

بويلەكيم اول كوزى آفت يانار اوت جانيمه اوردى،
برق آفت چاقيلور عالم آرا هر شرريمدين.

بۆيلەكىم ئول كۆزى ئافەت يانار ئوت جانىما ئوردى،
بەرقى ئافەت چاقىلۇر ئالەم ئارا ھەر شەرىمدىن.

ئۇ كۆزى ئاپەت جېنىمغا يانار ئوت بىلەن شۇنداق ئوردىكى، ئۇنىڭدىن چاچرىغان ھەربىر ئۇچقۇن ئالەمگە خۇددى ئاپەت چاقمىقى بولۇپ چېقىلىدۇ. (قارا: 509 - 510 – ئە ئۇ م ت)

Δ**اويلەكيم** (ئۆيلەكىم: خۇددى...دەك):

عارضين يابغاچ كوزومدين ساچيلور هر لحظه ياش،
اويلەكيم پيدا بولور يولدوز نهان بولغاچ قوياش.

ئارەزىن ياپقاچ كۆزۈمدىن ساچىلۇر ھەر لەھزە ياش،
ئۆيلەكىم پەيدا بولۇر يۇلدۇز، نىھان بولغاچ قۇياش.

ئۇنىڭ يۈزىنى ياپقاندا، كۆزۈمدىن خۇددى قۇياش پېتىپ كەتكەندە، ئاسمانىنى يۇلتۇزلار قاپلاپ كەتكەندەك شۇنداق جىق ياش تامچىلىرى تۆكۈلۈپ كەتتى. (قارا: 79 - 80 – ئە ئۇ م ت).

5 - چوڭقۇرلاشتۇرۇش باغلىغۇچىلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، « **جتى** (ھەتتا)، **بەلكە** (**بەلكى**) // **بلكى** (بەلكى)، **تا، تاكە** (**تاكى**) // **تاكى** » قاتارلىقلار ئۆز نۆۋىتىدە جۈملە بايان قىلغان ئۇقۇمنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان باغلىغۇچىلار ھېسابلىنىدۇ.

Δ **جتى** (ھەتتا) // **جتىكە// جتىكى** (ھەتتاكى):

ميوەليك و ميوە سيز باغى و جنكلى هر نوغ كياه و درخت و گل رغنا و نسرين جتىكە جيغ تكين غجه مذكور باغغه كوجت قيليب اولتورغوزدى (مىۋەلىك ۋە مىۋەسىز، باغسىي ۋە جانگالىي ھەر نەۋئ گىياھ ۋە دەرەخت ۋە گۈلى رەئنا ۋە نەسرىن ھەتتاكى چىغ ۋە تىكەنغەچە مەزكۇر باغغا كۆچەت قىلىپ ئولتۇرغۇزدى: مىۋىلىك، مىۋىسىز، باغنىڭ ۋە جاڭگالنىڭ بولۇپ، ھەر تۈرلۈك گىياھ، دەرەخ ۋە گۈللەردىن، ھەتتاكى چىغ، تىكەنلەردىنمۇ قالدۇرماي ئەۋرىشكە ئەكىلىپ، باغقا كۆچەت قىلىپ قويدى). 273- ت ھە.

Δ **بلكه // بلكى** (بەلكى):

حاصل **الكلام دولت اقبال زوال غه يوز كلتوركانيدا اوّل باره پادشاه اولوغ لارنينك فغل خوى لارى يوتكاليب قالور ايكان فقرا و رغيه بلكه سپاه و خدام لار** وضع اوضاع **لارى هم باشقجه بولور ايكان** (ھاسىلۇل كەلام، دەۋلەت ــ ئىقبال زەۋالغا يۈز كەلتۈرگەنسىدە، ئەۋۋەل بارە پادىشاھ ــ ئۇلۇغلارنىڭ فىئل ــ خۇيلارى يۆتكەلىپ قالۇر ئەكەن؛ فۇقەرا ۋە رەئىييە بەلكى سىپاھ ۋە خۇددامىلارنىڭ ۋەزئ ــ ئەۋزائىلارى ھەم باشقاچە بولۇر ئەكەن: قىسقىسى، دۆلەتمەنلىك، ئىقبال دېگەنلەر زاۋاللىققا يۈز تۇتقان چاغدا، ئالدى بىلەن پادىشاھ ــ ئۇلۇغلارنىڭ خۇي ــ پەيلى ئۆزگىرىپ قالىدىغان گەپكەن؛ پۇقرا ــ ئاۋاملار ھەتتا ئەسكەر،

خىزمەتكارلارنىڭمۇ مىجەز – خۇلقلىرى غەلىتە بولۇپ قالىدىكەن). 258- ت هه.

بو مينينك كونكلوم مسلسل زلفى نينك تاريغه بند ،

بلكي جيرماشتى تنيم كا عشق اوتى هر ساری ده.

بۇ مەنىڭ كۆڭلۈم مۇسەلسەل زۇلفىنىڭ تارىغا بەند،
بەلكى چىرماشتى تەنىمگە ئىشق ئوتى هەر ساريدا.

كۆڭلۈم ئۇنىڭ چاچلىرىنىڭ زەنجىرەك تالالرىغا باغلىنىپ قالدى، بەلكى ئۇنىڭ ئىشق ئوتى تەرەپ – تەرەپتىن تېنىمگە چىرماشتى. (قاراڭ: 624 – ئە ئۇ م ت)

Δ **تا // تاكه** (تاكى):

بو اولوغ خان تاكه خانليقنى بريب يرنينك آستى غه كيرماكونجه خان نينك يورتيدين نجس ليك و شوم لوق اصلا كوتاريلماس ايكان

(بۇ ئۇلۇغ خان تاكى خانلىقنى بەرىپ، يەرنىڭ ئاستىغا كىرمەگۈنچە، خانىنىڭ يۇرتىدىن نەھىسلىك ۋە شۇملۇق ئەسلا كۆتەرىلمەس ئەكەن). 300- ت هه.

باده‌نى هر قانجه توتسانك هم بلال لب تشنه‌دور،

شام دين تا صبحى كا هم صبحى دين تا شامه توت.

(بادەنى هەر قانچە تۇتساڭ، هەم بىلال لەب تەشنەدۇر، شامدىن تا سۇبهىگه هەم سۇبهىدىن تا شامه تۇت: شاراپنى هەر قانچە كۆپ تۇتساڭمۇ، بىلالنىڭ لېۋى داۋاملىق قۇرۇپلا تۇرىدۇ. شۇڭا تۇندىن تاڭغىچە ۋە تاڭدىن تۇنگىچە ئۇزۇلدۇرمەي تۇتۇۋەرگىن). نازىم: 165- چ ت.

آجيلور تفراغيمدين تا قيامت لاله حسرت،

خزان اولسا عمر بهار كورماى گلعذاريمنى.

ئاچىلۇر تۇفراغىمدىن تا قىيامەت لالەئى هەسرەت،
خەزان ئولسا بەهارى ئۇمر كۆرمەي گۈلئۇزارىمنى.

ئۆمۈر باھارىم گۈل يۇزلۈكۈمنى كۆرمەي خازان بولسا، قەبرەمدىن ئۇنگەن ھەسرەت لالىسى تاكى قىيامەتكىچە ئىچىلىپ.تۇرىدۇ. (قاراڭ: 470 – ئە ئۇ م ت)

تا كمند زلف ايله كونكلوم قوشى نى قيلدى صيد،

يوراكيمنى اورتادى باغريمنى بر يان ايلادى.

تا كەمەندى زۇلف ئىلە كۆڭلۈم قۇشىنى قىلدى سەيد ،
يۈرەكىمنى ئۆرتەدى، باغرىمنى بىريان ئەيلەدى.

ئۇ كۆڭلۈم قۇشىنى چېچىنىڭ توزىقىغا ئىلىندۇرۇپ مېنى ئوۋلىۋالغاندىن بېرى، يۈرىكىمنى ئۆرتەپ، باغرىمنى كاۋاپ قىلىۋەتتى. (قاراڭ: 462 - 461 – ئە ئۇ م ت)

6 - بۇرۇلۇش باغلىغۇچىلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، جۈملىلەر بايان قىلىۋاتقان ئۇقۇملارنىڭ بۇرۇلۇش نۇقتىسىدا كېلىپ، باغلىغۇچىلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدىغان يارەمچى سۆزلەردىن « **وجالەنكە** (ۋەھالەنكى)، **ليكن** (لاكىن)، **وليكن** (ۋەلاكىن)، **امّا** (ئەمما) » قاتارلىقلارنىڭ كۆپرەك قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ.

Δ **وجالەنكە** (ۋەھالەنكى):

اى محمد اصحاب الكهف نى كوزلارى اجوق و اويغاق ديب كمان قيلاسين وجالەنكە انداغ ايماس (ئى مۇھەممەد، ئەسھابۇل كەھفنى كۆزلەرى ئاچۇق ۋە ئويغاق دەپ گۇمان قىلاسەن. ۋەھالەنكى ئانداغ ئەمەس: ئى، مۇھەممەد! غار ساھابىلىرى كۆزلىرى ئوچۇق ياتسا، ئۇلارنى « ئويغاق » دەپ ئويلاپ قالىسەن. ۋاھالەنكى، ئەمەلىيەتتە ئۇنداق ئەمەس). 368- ت ھە.

بو ايكى وقت دا افتاب نينك جرارتى و نورى غارغه كرمايدور وجاله‌نكه غارنينك اوستى اچوق افتاب غه سايه برادورغان بر نرسه يوق (بۇ ئىكى ۋەقتده، ئافتابنىڭ هەرارەتى ۋە نۇرى غارغا كىرمەيدۇر. ۋەهالەنكى غارنىڭ ئۈستى ئاچۇق، ئافتابغا سايە بەرەدۇرغان بىر نەرسە يوق: گەرچە غارنىڭ ئۈستى ئوچۇق، ئاپتاپنى توسۇپ، سايە چۈشۈرۈپ تۇرىدىغان بىر نەرسە بولمىسمۇ، مەزكۇر ئىككى ۋاقىتتا، كۈننىڭ هارارىتى ۋە نۇرى غارغا كىرمەيدۇ). 377- ت هه.

Δ **ليكن** (لاكىن):

بر بر لارينى كوركاندا كويا عسل برله سريغ ياغ مثليك ناجيز و مضمحل بولوب ارالاشيب كيتار ايدى ليكن بر برلارى قصد و كمينى دا و يوق قيلماق تدبيريدا ايدى (بىر – بىرلەرىنى كۆرگەندە گويا ئەسەل بىرله سارىغ ياغ مەسەللىك ناچىز ۋە مۇزمەهىل بولۇپ، ئارالاشىپ كەتەر ئەدى. لاكىن بىر – بىرلەرى قەسد ۋە كەمىنده ۋە يوق قىلماق تەدبىرىده ئىدى: بىر – بىرلىرىنىڭ ئالدىدا، گويا هەسەل بىلەن سىرىق مايەك ئارىلىشىپ، بىر – بىرىگە سىڭىشىپلا كېتىشەتتى. لېكىن بىر – بىرلىرىنىڭ كەينىده بولسا، پۈرسەت تېپىپ، بىر – بىرىنى يوقىتۇۋېتىشنىڭ قەستىدىلا يۈرىشەتتى). 273- ت هه.

بولسه يوز مينك جانيم آل اى هجر لكين قيلمه‌غيل،
يارنى ميندين جدا يا خود مينى آندين جدا.

بولسا يۈز مىڭ جانىم ئال، ئەي هەجر، لەكىن قىلماغىل
يارنى مەندىن جۇدا، يا خۇد مەنى ئاندىن جۇدا.

ئەي هىجران، يۈزمىڭ جېنىم بولسىمۇ ئالغىن، لېكىن يارنى مەندىن، ياكى مېنى ئۇنىڭدىن جۇدا قىلمىغىن. (قاراڭ: 668 – ئە ئۇ م ت)

Δ **و ليكن** (ۋە لاكىن، ۋە لەكىن)، **و ليك** (ۋە لەك):

بو ايكى و قت دا كون نينك شعاعى غارغه كريب غارنىڭ عفونت

لارینی جیقاریب باد هواسی نی اعتدالیغه کلتورادور ولیکن کون اصلا اول غارغه کرمایدور (بۇ ئىكى ۋەقتده، كۈننىڭ شۇئائى غارغا كىرىپ، غارنىڭ ئوفۇنەتلەرىنى چىقارىپ، باد ھەۋاسىنى ئىئتىدالىغا كەلتۈرەدۇر، ۋە لاكىن كۈن ئەسلا ئول غارغا كىرمەيدۇر: بۇ ئىككى ۋاقىتتا، كۈننىڭ شولىسى غارغا كىرىپ، غاردىكى بەتبۇيچىلىقلارنى چىقىرىپ تاشلاپ، غارنىڭ ھاۋا ساپلىقىنى نورمال ھالغا كەلتۈرىدۇ. لېكىن كۈننىڭ نۇرى بىۋاسىتە غارنىڭ ئىچىگە كىرمەيدۇ). 367- ت **هه**.

بوسه‌ئی قیلماق مروت اسرو قاتیق دور ولیك،

دیسه‌م آغزی ایجره ایتور لعل هم بار نوعی تاش.

بۇسەئى قىلماق مۇرۇۋۋەت ئەسرۇ قاتىقدۇر، ۋەلەك،
دەسەم ئاغزى ئىچرە ئايتۇر لەئل ھەم بار نەۋئى تاش.

« سېخىيلىق بىلەن بىرەر قېتىم سۆيدۈرمەيدىك، بەك قاتتىق ئىكەنسەن » دېسەم، ئۇ : « ياقۇتمۇ قاتتىق تاشنىڭ بىر خىلىغۇ » دەپ پىچىرلىدى. (قاراڭ: 80 – ئە ئۇ م ت)

Δ **امّا** (ئەمما):

بر مونجه‌سی چولغه کریب کتیب جیقالمای یوق بولدی امّا جناب اتالیق غازی کتی اسلام رونقی و رواجی هم بیله کتی (بىر مۇنچەسى چۆلغە كىرىپ كەتسە، چىقالماي يوق بولدى. ئەمما جەنابى ئاتالىق غازىي كەتتى، ئىسلام رەۋنەقى ۋە رەۋاجى ھەم بىللە كەتتى: بىر مۇنچەيلەن چۆلگە كىرىپ كەتكىنىچە چىقالماي، ھالاك بولۇپ تۇگىدى. ئەمما ئەڭ مۇھىمى، جانابىي ئاتالىق غازىي بۇ ئالەمدىن كەتتى، ئىسلامنىڭ رونۇق تېپىشى ۋە گۈللىنىشىمۇ، بەجايىكى ئۇنىڭ بىلەن بىللە كەتكەندەك بولدى). 263- ت هه.

Δ **امّا بعد** (ئەمما بەئد // ئەمما بەئدۇ):

مەزكۇر « **امّا بغد** » يارەمچى سۆزى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا،

چوڭ بۇرۇلۇش نۇقتىلىرىدا، مەسىلەن، ئەسەر بېشىدا دائىم يېزىلىدىغان رەتتىكى مەدھىيە ۋە ھەمدۇ ـ سانالار ئېيتىلىپ بولۇپ، ئاپتورنىڭ نۇقتىلىق بايان قىلماقچى بولغان يېرىگە كەلگەندە، خۇددى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى « مەقسەتكە كەلسەك » دېگەن ئىبارە ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ.

7 ـ تەكىتلەش باغلىغۇچلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئالاھىدە تەكىتلەش ئۇقۇمىدىكى باغلىغۇچى سۆزلەردىن « خصوصا (خۇسۇسەن)، خاصّة (خاسسەتەن)، بالخاصّه (بىلخاسسه) ۋە بتخصيصى (بىتەخسىس)...» قاتارلىقلار كۆپرەك قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ.

Δ خصوصاً (خۇسۇسەن):

خصوصاً زيلجه باب اوستالار يكيم ايفك زيلجه‌لارنى راسلاديلار هيچ زماندا بو خيل زيلجه طيار بولماغان بولغايلار (خۇسۇسەن زىلچا باپ ئۇستالارنىكىم، ئىنەك زىلچالارنى راسلايدىلار، ھېچ زەمانىدا، بۇ خىل زىلچا تەييار بولماغان بولغايلار: خۇسۇسەن گىلەمچى ئۇستىلىرى شۇ قەدەر ئېسىل يىپەك گىلەملەرنى تەييار قىلىدىكىم، ئالەم ئۆتۈپ، ھېچبىر زامانىدا، مۇنداق ئېسىل زىلچا ـ گىلەم تەييارلانمىغان بولغىيتى)·272- ت ھە.

Δ بتخصيصى (**بتەخسىس**):

بتخصيصى **كه مونجه برهان قاطع بيله هم قطع تاپقاى واستشهادغه بو مسوده‌نينك هم لفظى يوق كه هر جرفى فرياد اورغايلار و غوغا كوتاركايلار** (بىتەخسىسكى مۇنچە بۇرھانى قاتنىڭ بىلە ھەم قەتئى تاپقاي ۋە ئىستىشھادغا بۇ مۇسەۋۋەدەنىڭ ھەم لەفزى يوقكى ھەر ھەرفى فەرياد ئۇرغايلار ۋە غەۋغا كۆتەرگەيلەر: بولۇيمۇ مۇنچىۋالا كەسكىن پاكىتلار كەلتۈرۈلگەنىكەن، ئەمدى بولدى

قىلىشقا بولىدۇكى، دەلىل ـ ئىسپات ئۈچۈن، بۇ رىسالە ئۆزىنىڭ ھەربىر ھەرپ ، ھەربىر پەش ۋە چېكىتلىرىنچە گەپ ـ سۆزسىز تەييار تۇرىدۇ ۋە شەكسىز تېتىيدۇ). ئەلىشىر نەۋائىي: 31- م ل.

8 - يىغىنچاقلاش باغلىغۇچلىرى

جۈملىلەر ئىپادىلەۋاتقان ئۇقۇمنى ئومۇملاشتۇرۇش، يىغىنچاقلاش ئاساسىدا تۈرۈپ، باغلىغۇچلىق رولىنى ئويناىدىغان يارەمچى سۆزلەردىن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، « حاصل **الكلام** (ھاسىلۇل كەلام)، حاصل **كلام** (ھاسىلى كەلام)، خلصىنى **كلام** (خۇللەس كەلام)، **غاقبت الامر** (ئاقىبەتۈل ئەمر)، **ئاقبة الامور** (ئاقىبەتۈل ئومۇر)، **بالآخر** (بىلئاخىر)، **فى الآخر** (فىلئاخىر)، **القصه** (ئەلقىسسە) » قاتارلىقلار كۆپرەك قوللىنىغانلىقى كۆرۈلىدۇ.

حاصل **الكلام** (ھاسىلۇل كەلام) // حاصل **كلام** (ھاسىلى كەلام)// خلصى **كلام** (خۇللەس كەلام):

Δحاصل الكلام **امير خدايدادنينك اولاد و اجفادلارى نينك غزت و حرمتى خان لارنينك حضوريدا مذكور بولغان درجه و مرتبەدا ايديلار** (ھاسىلۇل كەلام، ئەمىر خۇدايدادنىڭ ئەۋلاد ۋە ئەھفادلارنىڭ ئىززەت ۋە ھۆرمەتى خانلارنىڭ ھۇزۇرىدا، مەزكۇر بولغان دەرەجە ۋە مەرتەبەدە ئەدىلەر: قىسقىسى، ئەمىر خۇدايدادنىڭ باللىرى ۋە نەۋرىلىرىنىڭ خان ـ پادىشاھلار ئالدىدىكى ئىززەت ـ ھۆرمىتى بۇقىرىدا بايان قىلىنغان دەرىجە ۋە مەرتىۋىدە ئىدى). م. سايرامىي: ت ئە. 181- ت ھە.

Δ القصّه (ئەلقىسسە)

القصه **اول زمانەكيم خان مغفور رجلت قيلدى خضرخواجه**

خاندين باشقه اوغلى يوق ايدى (ئەلقىسسە، ئول زەمانەكىم، خانى مەغفۇر رىھلەت قىلدى، خىزىر خاجە خاندىن باشقا ئوغلى يوق ئەدى: ھېكايەت، شۇ چاغدا، گۇناھى مەغپىرەت قىلىنغان خان ئۇ ئالەمگە سەپەر قىلدى، ‹ مەرھۇم خانىنىڭ › خىزىر خوجا خاندىن باشقا ئوغلى يوق ئىدى). ت ئە. 177- چ ت.

ئاقبة الامور (ئاقىبەتۇل ئۇمۇر)

ئاقبة الامور ميرزا تاشتمور بر نيجه كونلار توروب توغليقتمورنى اليب قاجتى بر نيجه مدّت دين صونك موزات دبانيغه كيلدى (ئاقىبەتۇل ئومۇر، مىرزا تاشتەمۇر بىر نەچە گۈنلەر تۇرۇپ، تۇغلىقتەمۇرنى ئالىپ قاچتى. بىر نەچە مۇددەتتىن سوڭ، مۇزات دەبانىغا كەلدى: ئىشىنىڭ ئاقىۋىتى شۇكى، مىرزا تاشتۆمۇر بىر قانچە كۈن تۇردى. ‹ ئاندىن، پۇرسەت تېپىپ › تۇغلۇقتۆمۇرنى ئېلىپ قاچتى. بىر مەزگىلدىن كېيىن، ئۇلار مۇزات داۋىنىغا يېتىپ كەلدى). ت ھە. 173- چ ت.

9 - ئىزاھلاش باغلىغۇچىسى

Δ **يغنى** (يەئنى):

سيز تولا اوبدان آدم ايكانسيز من انكلاب بيلديم امّا غيبينكيز بى رين ايكانسيز يغنى بلك ولايت نينك آدمى ايكانسيز (سىز تولا ئوبدان ئادەم ئەكەنسىز، مەن ئاڭلاپ بىلدىم. ئەمما ئەيبىڭىز يىرىن ‹ ⋀ ⋀ › يەئنى بۆلەك ۋىلايەتنىڭ ئادەمى ئەكەنسىز: سىز تولىمۇ ئوبدان ئادەم ئىكەنسىز، مەن بۇنى باشقىلاردىن ئاڭلاپ بىلدىم. ئەمما كەمچىلىكىڭىز باشقا دۆلەتنىڭ ئادىمى يەنى چەت ئەللىك ئىكەنسىز). 280- ت ھە.

الآن بو تاريخ دا يغنى تاريخ بر مينك اوج يوز يكرمه بردا بو غالم خاكدانى دين رياضى جاودانى غه انتقال ايتى ديكان خبرلار مسموغ

اولدى (ئەلئان بۇ تارىخدا، يەنى تارىخ بىرمىڭ ئۇچيۈز يىگىرمە بىرده، بۇ ئالەمى خاكدانىدىن رىيازى جاۋىدانىغا ئىنتىقال ئەتتى دەگەن خەبەرلەر مەسمۇئ ئولدى: بۇ يىل، يەنى بىرمىڭ ئۇچيۈز يىگىرمە بىرىنچى ھىجرىيىده، « بۇ پانىي ئالەم بىلەن خوشلىشىپ، باقىي ئالەمگە سەپەر قىلدى » دىگەن خەۋەر قۇلىقىمىزغا يەتكەن بولدى). 284- ت هه.

اوز وجودومنى كوروب آى ديك يوزونك كوزگوسيده،

قرا ايتورمن سنى يغنى تجلى سنده بار.

(ئۆز ۋۇجۇدۇمنى كۆرۈپ ئايدەك يۈزۈڭ كۆزگۈسىدە، قارا ئەيتۇرمەن سەنى يەنى تەجەللىي سەندە بار: ئايدەك يۈزۈڭ ئەينىكىدىن ئۆز ۋۇجۇدۇمنىڭ شولىسىنى كۆرۈپ، سېنى « قارا » دەيمەن. يەنى بۇ دېمەك، « مەن تەجەللىي سەن بىلەن بىر گەۋدىمەن » دىگەنلىكتۇر). تەجەللىي: 632- ئۇ ك ن.

باغلىغۇچىلارنىڭ ئالاهىده قوللىنىلىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى باغلىغۇچىلار ئىپادىلىگەن ئۇقۇم دائىرىسىنىڭ، شۇنداقلا قوللىنىلىش كۆلىمىنىڭ كەڭلىكى جەهەتتە ئىتايىن مول ئالاهىدىلىكلەرگە ئىگە بولۇپ، بۇلار ئۇستىده داۋاملىق تەتقىقات ئېلىپ بېرىشنىڭ هەقىقەتەنمۇ ئەهمىيىتى بار. بىز بۇ يەردە، ئاشۇ خىل كۆپ تەرەپلىمىلىك ئالاهىده قوللىنىشچانلىققا ئىگە بولغان باغلىغۇچىلاردىن بىر نەچچىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز:

Δ - **كه// - كى// - كيم** (- كى //- كىم):

بۇ باغلىغۇچى هازىرقى زامان ئۇيغۇرتىلىدىكى ئەگەشتۈرمە باغلىغۇچىسى « كى » بىلەن ئوخشاش ئۇقۇم ۋە رولدا قوللىنىلغاندىن باشقا، يەنە تۆۆەندىكىدەك ئالاهىدىلىكلەرگە

ئىگە ئىكەنلىكى كۆرۈلىدۇ:

(1) بىر سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسىگە قوشۇلۇپ، ئۆزىدىن كېيىن كەلگەن جۈملە ياكى خەۋەرنىڭ شۇ سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسىگە بېقىنىدىغانلىقىنى ياكى ئۇنى ئىزاھلايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

عمر جاويد ايستاسانك فرد اول كي بستان خضرى دور،
سرو كيم دأب ايلادى آزادەليغ بيرله معاش .

ئۇمرى جاۋىد ئىستەسەك فەرد ئولكى بوستان خىزرىدۇر،
سەرۋكىم دەئب ئەيلەدىۋ ئازادەلىغ بىرلە مەئاش.

ئەبەدىيلىك ھايات ئىزدىسەك ياغۇزلۇقنى ئىختىيار قىل. چۈنكى سەرۋى دەرىخى ئەركىن ــ ئازادە ئۆسۈپ ئادەتلەنگەچكە، بوستاندا ھەمىشە كۆكلەپ تۇرىدۇ. (قاراڭ: 81 ــ ئە ئۇ م ت)

ھر نيجه ديديمكي كون كوندين اوزاى سندين كونكول،
واه كى كون كوندين بدترراق مبتلا بولدوم سنكا.

ھەر نەچە دەدىمكى گۈن ــ گۈندىن ئۈزەي سەندىن كۆڭۈل، ۋاھكى، گۈن ــ گۈندىن بەدتەررراق مۇبتەلا بولدۇم ساڭا.

سەندىن ئاستا ــ ئاستا كۆڭۈل ئۈزەي دەپ قانچە قىلساممۇ، ۋاي دەرىغ، ساڭا كۈندىن كۈنگە تېخىمۇ بەتتەررەك باغلاندىم. (قاراڭ: 102 ــ ئە ئۇ م ت)

اى كونكول ترك نصيحت ايلاديم آواره بول،
يوز بلا يتماس كي من هم بير بلا بولدوم سنكا.

ئەي كۆڭۈل، تەركى نەسىھەت ئەيلەدىم ئاۋارە بول، يۈز بەلا يەتمەسكى، مەن ھەم بىر بەلا بولدۇم سەڭا.

ئەي كۆڭۈل، نەسىھەتنى ئاڭلىمىدىم، ئەمدى سەن سەرگەردان بول. يۈز بالا يەتمىگەندەك مەنمۇ ساڭا بىر بالايىئاپەت بولدۇم. (قاراڭ: 103 ــ ئە ئۇ م ت)

بيات نام بر مقاميكي جالا مغنى لار اراسيدا مشهوردور اختراغ قيليب شاگردلاريغه اورگاتى لار (« بەيات » نام بىر مۇقامىكى، هالا مۇغەننىلەر ئاراسىدا مەشھۇردۇر، ئىختىراچى قىلىپ، شاگىردلارىغا ئۆرگەتتىلەر: هېلىمۇ نەغمىچىلەر ئارىسىدا مەشھۇر بولۇپ كېلىۋاتقان « بايات » ناملىق مۇقامنى ئىجاد قىلىپ، شاگىرتلىرىغا ئۆگەتكەن). مۆجىزىي: 33- ت مۇ.

چول غراق مقاميكيم فى الجال مغنى لار ايجره مشهوردور جج سفريگه بارغاندا غراق چوليدين اوتوب كتيب باريب ايجاد قيليب چول غراق آط قويديلار (« چۆلى ئىراق » مۇقامىكىم قىلغان مۇغەننىلەر ئىچىرە مەشھۇردۇر، ھەج سەپىرىگە بارغاندا، ئىراق چۆلىدىن ئۆتۈپ كەتكىپ بارىپ ئىجاد قىلىپ، « چۆلى ئىراق » ئات قويدىلار: بۇگۈنمۇ مۇزىكانتىلار ئارىسىدا مەشھۇر بولۇپ كېلىۋاتقان « چۆلى ئىراق » مۇقامنى ھەج سەپىرىگە بارغاندا، ئىراق چۆلىدىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ ئىجاد قىلىپ، « چۆلى ئىراق » (ئىراقنىڭ چۆلى) دەپ ئاتىغان). 13- ت مۇ.

آدمى ايرسانك ديماكيل آدمى،

آنيكيم خلق غميدين يوق هيچ غمى.

(ئادەمى ئەرسەك، دەمەگىل ئادەمى، ئانىكىم خەلق غەمىدىن يوق ھىچ غەمى: ئەگەر ئادەم بولساڭ، ئۆز خەلقىنىڭ غېمىنى مۇتلەق يېمەيدىغانلارنى ئادەم دېمە!). نەۋائىي: ف ش. 181- چ ت.

‹2› بىر جۇملىگە سوگدىشىپ كېلىپ، ئۆزىدىن كېيىن كەلگەن جۇملىنىڭ ئالدىنقى جۇملىگە مەنتىقىي بېقىنىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

خواجه قاضى و جميغ بيك لار تغين بولديكيم باريب كاشغرى لارنى دفع قيلغاى لار (خاجە قازى ۋە جەمئ بەگلەر تەئىين

بولدىكىم، بارىپ كاشغەرىيلەرنى دەپتۇ قىلغايلار: خوجا قازى بىلەن بارلىق بەگلەر كاشغەرلىكلەرنى چېكىنىدۇرۇشكە ئەۋەتىلىدىغان بولدى). ب ن. 81- چ ت.

سغيى قيلديكيم چريكينى تورغوزا آلغاى (سەئىيى قىلدىكىم چەرىكىنى تۇرغۇزا ئالغاي: قوشۇننىڭ چېكىنمەي، بەرداشلىق بېرىپ تۇرۇشى ئۈچۈن تىرىشتى). شەرەفۇددىن ئەلى يەزدى: ز ن (« زەفەرنامە »).

مثل **دوركيم ينا بو دم تابيلماس** (مەسىلدۇركىم، يەنە بۇ دەم تاپىلماس: « دەم غەنىمەت » دېگەن مەسەل بار)؛

كيشى بيلماس آنيكيم قالدى قنده (كىشى بىلمەس ئانىكىم، قالدى قاندا: ئۇنىڭ قەيەردە قالغانلىقىنى ھېچ كىشى بىلمەيدۇ).ئاتايى:156-، 172- ئۇ ك ن.

ينا نه چهرەغه اوت سالدى مى كي حيرانمن،
ينا نه چهرەنى يل آچتى كيم پريشانمن.

يەنە نە چىھرەغە ئوت سالدى مەيكى، ھەيرانمەن،
يەنە نە چىھرەنى يەل ئاچتىكىم، پەرىشانمەن.
ھەيرانمەن، مەي يەنە قايسى چېھرىنى قىزارتتىكىنە؟
پەرىشانمەن، شامال يەنە قايسى چىرايىنى ئېچىۋەتتىكىن؟
(قاراڭ: 28 – ئە ئۇ م ت)

وحوش آرا مينى دشت ايجره كوردى چون مجنون،
تصوَر ايتى كيم اول خيل غه نگاهبانمن.

ۋەھۇش ئارا مەنى دەشت ئىچرە كۆردى چۈن مەجنۇن،
تەسەۋۋۇر ئەتتىكىم ئول خەيلغە نىگاھبانمەن.
مەجنۇن مېنى بايقاندىكى ۋەھشىي ھايۋانلار ئارىسىدا كۆرۈپ، « شۇ ھايۋانلار توپىنىڭ چوپانى ئوخشايدۇ » دەپ ئويلاپ قالدى. (قاراڭ: 29 – ئە ئۇ م ت)

‹3› مەلۇم كونتېكستتا، جۈملىنىڭ سوبېيېكتى رولىنى

ئويناىدۇ. مەسىلەن:

اتايى غه يماك ايجماك كركماس،

كي هجرينك ايلكيده جاندين تويوب دور.

(ئاتايىغا يەمەك، ئىچمەك كەرەكمەس، كي ھىجرىك ئىلكىدە جاندىن تويۇپدۇر: ئاتايىغا يېمەك ـ ئىچمەكنىڭ كېرىكى يوق، ئۇ جۇدالىقتا جېنىدىن تويۇپتۇ)؛

زبهى غشرت سنينك اوسروك كوزونكه،

كي گل زار ايجره خوش مجلس توزوب دور.

(زىھى ئىشرەت، سەنىڭ ئوسرۇك كۆزۈڭە، كي گۈلزار ئىچرە خۇش مەجلىس تۈزۈپدۇر: بارىكاللاھ سېنىڭ گۈزەل كۆزۈڭگە، ئۇ گۈلزار ئىچىدە گۈزەل ئولتۇرۇش ياساپتۇ). ئاتايى: 166- ئۇ ك ن.

نوائى امدى قيلورمن حجاز آهنگى،

ساغينماغيل ينا كيم عازم خراسانمن.

ـ نوائى.

نەۋائىي، ئەمدى قىلۇرمەن ھىجاز ئاھەنگى،

ساغىنماغىل ياناكىم ئازىمى خۇراسانمەن.

ـ نەۋائىي.

نەۋائىي، مەن ئەمدى مەككىگە يۈزلەندىم، مېنى « خۇراسانغا يەنە قايتىدۇ » دەپ سېغىنمىغىن. (قاراڭ: 30 ـ ئە ئۇ م ت)

«4» جۇملىنىڭ مۇئەييەن بۆلىكىگە قوشۇلۇپ، تەكىتلەش، گەۋدىلەندۈرۈش ۋە ئۇقۇمنى كۈچەيتىش ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. يەنە بەزەن چاغدا بولسا، ئىككى تەڭداش جۇملە ئوتتۇرىسىدا كېلىپ، ئۇلارنى بىر ـ بىرىگە زىچ باغلاش رولىنى ئويناىدۇ.

مەسىلەن:

هر ساری تماشاغه کیم اول شوخ قیلور غزم،

یوق انکا تماشاکی ایرور ایل کا تماشا.

(هەر ساری تاماشاغاكىم، ئول شوخ قىلۇر ئەزم، يوق ئاڭا تاماشاكىم، ئەرۋر ئەلگە تاماشا: ئۇ شوخ تاماشا ئۈچۈن ھەر تەرەپكە بارىدۇ. بىراق، تاماشا ئۇنىڭغا ئەمەس، بەلكى باشقىلارغا بولىدۇ). نەۋائىي: 268- ئۇ ك ن.

اول شوخ کی میدان ارا کورکان کا سالور تیغ،

کورماسکا سالور یتسه نوائی ساری غمدا.

(ئول شوخكى، مەيدان ئارا كۆرگەنگە سالۇر تىغ، كۆرمەسكە سالۇر يەتسە نەۋائىي ساری ئەمدا: ئۇ شوخ مەيدان ئارا كۆرگەنلىكى ئادەمگە تىغ سالىدۇ. بىراق، نۆۋەت نەۋائىيغا كەلگەندە، كۆرمەسكە سېلىپ ئۆتۈپ كېتىدۇ). 270- ئۇ ك ن.

غربی طرفی دا کیم سمرقند و خجند بولغای تاغ یوقتور (غەربىي تەرەپدەكىم، سەمەرقەند ۋە خوجەند بولغاي، تاغ يوقتۇر: غەربىي تەرىپىدە بولسا، سەمەرقەنت بىلەن خوجەنت بار، تاغ يوق). ب ن. 309- چ ت.

کورگالی حسنونك **نی زار و مبتلا بولدوم سنکا،**

نه بلالیغ کون ایدیکیم آشنا بولدوم سنکا.

كۆرگەلى ھۇسنۇڭنى زارۇ مۇبتەلا بولدۇم ساڭا،

نە بەلالىغ كۈن ئەدىكىم ئاشنا بولدۇم ساڭا.

ساڭا ئاشنا بولغان شۇ كۈن قانداق بالالىق كۈن ئىدىكىن، ھۆسنۇڭنى بىر كۆرۈپلا ساڭا باغلىنىپ قالدىم. (قاراڭ: 101 - 102 – ئە ئۇ م ت)

هيهات كيم بيراو غميدين زارمن ينا،
فرياد كيم بلاغه گرفتار من ينا.

هەيھاتكىم، بىراۋ غەمىدىن زار مەن يەنە،
فەريادكىم، بەلاغا گىرىفتار مەن يەنە.

ۋاي دەرىغ، بىرسىنىڭ غېمىدە يەنە زارلىنىۋاتىمەن. ۋاي دات، يەنە بالاغا گىرىپتار بولۇپ قالدىم! (قارا: 30 - 31 – ئە ئۇ م ت)

Δ **كر// اگر// اكركه** (گەر// ئەگەر// ئەگەركى):

بۇ سۆز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى شەرت باغلىغۇچىسى « ئەگەر » رولىدا ئىشلىتىلگەندىن باشقا، مۇئەييەن تىل شارائىتىدا، يەنە تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدە قوللىنىلىدۇ:

‹1› كەڭ زامانلىق خەۋەر پېئىلىنىڭ ئالدىدا كېلىپ، مەزكۇر جۇملىنى شەرت بېقىندا جۇملىگە ئايلاندۇرۇپتىدۇ. مەسىلەن:

اگر گشتى لب دريا قيلورسين،
كوزوم كا كيل كه غمّان جاجت ايرماس.

(ئەگەر گەشتى لەبى دەريا قىلۇرسەن، كۆزۈمگە كەلكى، ئۇممان ھاجەت ئەرمەس: ئەگەر دەريا لېۋىنى بويلاپ سەيلە قىلماقچى بولساڭ، كۆزۈمگىلا كەلكى، دەريا ئىزدەپ يۇرۇش ھاجەتسىز)؛

غايتى بيلماسليكيندين مدّغى كافر بيلور،
كر سجود ايلار اتايى سيزكا جق نورين كوروب.

(غايەتى بىلمەسلىكىندىن مۇددەئى كافىر بىلۇر، گەر سۇجۇد ئەيلەر ئاتايى سىزگە ھەق نۇرىن كۆرۈپ: ئاتايى ھەق نۇرىنى كۆرۈپ سىزگە تازىم قىلسا، رەقىبلەر كالۋالىقىدىن: « ئەمدى ئۇ كاپىر بولۇپ كەتتى » دېيىشىدۇ) ئاتايى: 164 174- ئۇ ك ن.

بو كون گر عالم الغيب نينك وجودين كورماك ايستارسن،

ريا حين اوش بيان ايلار ظهورين چرخ سيارينك.

بۇ گۈن گەر ئالمۇل غەيبنىڭ ۋۇجۇدىن كۆرمەك ئىستەرسەن، رەياھىن ئۇش بەيان ئەيلەر زۇھۇرىن چەرخى سەييارىڭ.

ئەگەر بۇگۈن غايباتلار ئالمىنىڭ ۋۇجۇدىنى كۆرمەكچى بولساڭ، ئاشۇ گۈللەرمۇ كۆكتىكى سەييارەلەرنىڭ قانداق پەيدا بولغانلىقىنى بايان قىلىپ بېرەلەيدۇ. (قارا ڭ: 538 – ئە ئۇ م ت)

‹2› بەزەن مۇرەككەپ جۈملىلەردە، خەۋەرنىڭ ئالدىغا قوشۇلۇپ كېلىپ، ئۇلانى « ... بولسىمۇ... بولمايدۇ » شەكلىدىكى توسقۇنسىز قارشىلىق بېقىندا جۈملىلەرگە ئايلاندۇرۇپتىدۇ. مەسىلەن:

كيشى كيم يوقتورور مهر و وفاسى،

اكر خورشيددور اندين نه حاصل.

(كىشىكىم يوقتۇرۇر مېھرۇ ۋەفاسى، ئەگەر خۇرشىددۇر ئاندىن نە ھاسىل؟: مېھر – ۋاپاسى يوق ئادەم قۇياش بولۇپ كەتسىمۇ، ئۇنىڭدىن خەلقە ھېچبىر نەپ تەگمەيدۇ). لۇتفىي: 244- ئۇ ك ن.

يوق آغيزدين نكته ايتور مەوشيم ديك بولماغاى،

گر قوياش هر زرّەسيدين بر مسيحا ايلاسه.

(يوق ئاغزىدىن نۇكتە ئەيتۇر مەھۋەشىمدەك بولماغاي، گەر قۇياش ھەر زەررەسىدىن بىر مەسىھا ئەيلەسە: قۇياش ھەر زەررىسىدىن بىر ھايات بەخش ئەتسىمۇ، مېنىڭ ئۇ ئويماقتەك كىچىك ئېغىزىدىن چوڭقۇر مەنىلىك سۆزلەرنى تۆكۈپ تۇرىدىغان ئاي يۈزلۈكۈمگە يەتمەيدۇ). نەۋائىي: 274- ئۇ ك ن.

قوياش ينكليغ يوزونك هجرينده ايرماس ياروماق ممكن،
گر اولسا يوز قوياش طالع قرارغان روزگاريم غه.

قۇياش يەكلىغ يۈزۈك ھەجرىندە ئەرمەس يارۇماق مۇمكىن،
گەر ئولسا يۈز قۇياش تالئ قارارغان روزگارىمغا.

ئەگەر قۇياشتەك يۈزۈگدىن ئايرىلىپ قالسام، ئاسمانغا يۈز قۇياش چىققان تەقدىردىمۇ، مېنىڭ قاراڭغۇلىشىپ كەتكەن روزغارىمنى يورۇتالمايدۇ. (قاراڭ: 404 – ئە ئۇ م ت)

(3) يەنە بەزەن مۇرەككەپ جۈملىلەردە، خەۋەرنىڭ ئالدىغا قوشۇلۇپ كېلىپ، ئۆزى قوشۇلغان جۈملىنى سەۋەب بېقىندا جۈملىگە ئايلاندۇرىدۇ. مەسىلەن:

گر تيرى برله سونكاكمن طعمه قيلماس هم ايتينك

(گەر تىرى بىرلە سۆڭەكمەن تۆئمە قىلماس ھەم ئىتىڭ: بىر تېرە بىر سۆڭەكلا بولۇپ قالدىم، تاشلاپ بەرسەڭ ئىتىڭمۇ يېمەيدۇ). 290- ئۇ ك ن.

منكا گر قويدى بلبل داغ هجران،
ينادين كورماسون اول هم وفانى.

(ماڭا گەر قويدى بۇلبۇل داغى ھىجران، يانادىن كۆرمەسۇن ئول ھەم ۋەفانى: بۇلبۇل مېنى جۈدالىق ھەسرىتىگە سالدى، شۇڭا ئۇمۇ باشقىلاردىن ۋاپا كۆرمىگەي!). ھىرقەتىي – گۈمنام: 338- ئۇ ك ن.

سنى اى معبچه مخمورلوقدين آسراسون تنكرى،
اگر بير جامى مى بيرله علاج ايتسانك خماريمعه.

سەنى، ئەي مۇغبەچە، مەخمۇرلۇقدىن ئاسراسۇن تەڭرى،
ئەگەر بىر جامى مەي بىرلە ئىلاج ئەتسەڭ خۇمارىمغا.

. ئەي، مەيخانا خىزمەتچىسى يىگىت! ئەگەر بىر جام شاراب بىلەن مېنىڭ خۇمارىمنى چىقىرىپ قويساڭ، ئاللاھ سېنى

مەست بولۇپ قېلىشتىن ساقلىسۇن. (قارا: 405 ـ ئە ئۇ م ت)

Δ **اگرچه // اکرجه** (ئەگەرچە):

بۇ يارەمچى سۆز ئۇقۇم جەھەتتە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى « گەرچە » بىلەن ئوخشاش بولۇپ، مۇرەككەپ جۈملىلەردە خەۋەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ، ئۆزى قوشۇلغان جۈملىنى توسقۇنسىز قارشىلىق بېقىندا جۈملىگە ئايلاندۇرىدۇ . مەسىلەن:

مونينك توا بعی دین کند بادام دور اکرچه قصبه ایماس یخشی غینه قصبجه دور (مۇنىڭ تەۋابىئىدىن « كەند بادام » دۇر، ئەگەرچە قەسەبە ئەمەس، ياخشىغىنە قەسەبەچەدۇر: بۇنىڭ تەۋەسىدە « كەنت بادام » دەيدىغان بىر يەر بار، گەرچە ئۇ شەھەر بولمىسىمۇ، ئوبدانلا بىر شەھەرچە). ب ن. 316- چ ت.

اگرچه اوزکا خاتونلاری هم بار ایدی ولی اوغلان لار و قیز لار نینك انالاری بو ایکی ایدی (ئەگەرچە ئۆزگە خاتۇنلارى ھەم بار ئەدى، ۋەلى ئوغلانلار ۋە قىزلارنىڭ ئانالارى بۇ ئىكى ئەدى: گەرچە باشقا خوتۇنلىرى بولسىمۇ، ئوغۇل ـ قىزلىرىنىڭ ئانىلىرى مۇشۇ ئىككىسى ئىدى). ب ن. 86- چ ت.

اکرچه اول حجره موندین مر تفغ دور ولی بونده بسیار یخشیراق واقغ بولوب تور تمام محلات ایاق استیدا. (ئەگەرچە ئول ھۇجرا مۇندىن مۇرتەفەئدۇر، ۋەلى بۇندا بىسيار ياخشىراق ۋاقئ بولۇپتۇر، تەمام مەھەللات ئاياق ئاستىدا: گەرچە ئۇ ھۇجرا بۇنىڭدىن ئېگىزدە بولسىمۇ، بىراق بۇ تولىمۇ ياخشى يەرگە سېلىنغان، پۈتكۈل مەھەللە ئاستى تەرەپتە ‹ كۆرۈنۈپلا تۇرىدۇ ›). ب ن. 312- چ ت.

اگرچه سنبل و نرگیس بیان کنت کنز ایلار،
قچان بل هم ازل بیلسون اشاراتین بو اسرارینك.

ئەگەرچە سۇنبۇلۇ نەرگىس بەيانى « كۇنتۇ كەنز » ئەيلەر، قاچان « بەل هەم ئەزەل » بىلسۇن ئىشاراتىن بۇ ئەسرارىك.
گەرچە سۇنبۇل بىلەن نەرگىس « مەن خەزىنە ئىدىم » دېگەن هەدىسنى بايان قىلىپ تۇرسىمۇ، ئۇنىڭ « شۇنداقلا، ئەزەلدىن بېرى » دېگەن ئۇقۇمغا ئىشارەت قىلىدىغان بىر سىر ئىكەنلىكىنى كىم چۈشەنگەن؟ (قاراڭ: 537 - 538 — ئە ئۇ م ت)

نەسود امدی اگرچه بولسا چون خر مهرەلار پیدا،
نیتەی امدی ایکی عالم نی درّ بی بها کیتی.

نەسۇد ئەمدى ئەگەرچە بولسا چۇن خور مۇهرەلەر پەيدا،
نەتەي ئەمدى ئىكى ئالەمنى، دۇررى بىبەها كەتتى.

هەر قانچە قۇياشتەك پارلاق مارجانلار بولسىمۇ، ئۇنىڭ نېمە پايدىسى، ئەمدى ئىككى ئالەمنى نېمە قىلايكى، باهاسىز گۆهەر كەتتى. (قاراڭ: 83 — ئە ئۇ م ت)

Δ مكر // مگر // مگركه // مگركيم (مەگەر // مەگەركى // مەگەركىم):

بۇ سۆز مۇرەككەپ جۇملىلەردە، كۆپىنچە جۇملىنىڭ ئالدىدا كېلىپ، شۇ جۇملىنىڭ ئوخشىتىش ياكى مۆلچەر تەرزىدە ئېيتىلغانلىقىنى ياكى شۇ جۇملە ئىپادىلىگەن ئەهۋالنىڭ مۇستەسنا ئىش ئىكەنلىكىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

کشی جهاندا رضا برله ترك جان ایتماس،
مگركه آییرغای بیگیم قضا بیزنی.

(كىشى جەهاندا رىزا بىرله تەركى جان ئەتمەس، مەگەركى ئايىرغاي بەگىم قەزا بىزنى: كىشى دۇنيادا ئۆز رىزالىقى بىلەن جېنىدىن كەچمەيدۇ. خېنىم، مېنى سەندىن قازا

ئايرىۋېتىدىغان ئوخشايدۇ).ئاتايى: 184- ئۇ ك ن.

تيشلار رقيبينك بارسام ايشيكينك كا گدا ديب،

ايتليك نى مگر قيلدى اول اوزينه قباله.

(تىشلەر رەقىبىنىڭ بارسام ئىشىكىگە گەدا دەپ، ئىتلىكنى مەگەر قىلدى ئول ئۆزىنە قەباله: ئىشىك ئالدىغا بارسام، ئىشىك باقارىڭ ‹پاسبانىڭ› مېنى « ھۇ، گاداي! » دەپ تالايدۇ. قارىغاندا، ئۇ ئىتلىقنى ئۆزىگە قوبۇل كۆرگەن ئوخشايدۇ). سەككاكىي: 202- ئۇ ك ن.

صبا زلفونك نى تا غيتى مگر حالي خياليم دا،

يازيلدى اژدها بولدى اورالدى اهرمن بولدى.

(سەبا زۇلفۇڭنى تاغىتتى مەگەر ھالى خەياللمدا، يازىلدى ئەژدەھا بولدى، ئورالدى ئەھرىمەن بولدى: تاڭ شامىلى چېچىڭنى توزغىتىپ ئويىنىغاندى، ئۇ مېنىڭ ھال خىياللمدا، يېيىلغاندا گويا بىر ئەجدىھاغا ئايلاندى، تۇگۇلگەندە بولسا، گويا دىقماق ئەھرىمەن دېگە ئايلاندى).سەككاكىي: 194- ئۇ ك ن.

كونكول اوزلوك نى بير ساغر كا ساتى،

مگر دير فنا خمارى دور بو.

كۆڭۈل ئۆزلۈكنى بىر ساغەرگە ساتتى،

مەگەر دەيرى فەنا خەمارىدۇر بۇ.

كۆڭۈل ئۆزلۈكنى بىر قەدەھ شاراپقا ساتتى، قارىغاندا ئۇ ئۆزلۈكنى يوقاتقانلار مەيخانىسىنىڭ ئىچەرمىنى ئوخشايدۇ. (قاراڭ: 162 – ئە ئۇ م ت)

غيد اقشامى نظارەدا كوردى قاشينك مگر،

گردون ايتاكى اسرو ياشوردى هلالينى.

(ئەيد ئاقشامى نەززارەدە كۆردى قاشىڭ مەگەر، گەردۇن ئەتەكى ئەسرۇ ياشۇردى ھىلالىنى: ھېيىت ئاخشىمى ئاسمان ئوغاق ئاي ‹ ھىلال › نى مەھكەم يوشۇرىۋالدى. قارىغاندا، ئۇ سېنىڭ قېشىڭنى كۆرۈپ قالغان ئوخشايدۇ). سەككاكىي: 212- ئۇ ك ن.

ختن دين باشقه شهرلارغه مال اجناسلارى جيقيب كتادور نقدينه لارى اصلا جيقمايدور مكر المتون نى جيقادور (خوتەندىن باشقا شەھرلەرغە مال ئەجناسلارى چىقىپ كەتەدۇر، نەقدىنەلەرى ئەسلا چىقمايدۇر، مەگەر ئالتۇننى چىقادۇر: خوتەندىن باشقا شەھەرلەرگە تۇرلۇك ماللار چىقىپ كەتسە كېتىدۇكى، نەق پۇل چىقىپ كەتمەيدۇ، ئالتۇننى ھېسابقا ئالمىغاندا). 331- ت ھە.

Δ « **مگر** » تۇركۇمىدىكى بۇ يارەمچى سۆز بەزىدە « ئەگەر » رولىدىمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

اوّليده دوست بولورسيز،
آخريده سست بولورسيز.
مگر سويسەم مست بولورسيز،
بويونك تگسه دماغيمعه.

ئەۋۋەلدە دوست بولۇرسىز،
ئاخىرىدا سۇست بولۇرسىز،
مەگەر سۆيسەم مەست بولۇرسىز،
بۇيۇڭ تەگسە دىماغىمغا.

باشتا « ماقۇل » دەپ دوست بولىسىز، كەيىندىن جىم بولىۋالىسىز؛ بۇي ــ پۇرىقىڭىز دىماغىمغا ئۇرۇلغىنىدا، ئەگەر سۆيۈپ قويسام، مەست بولۇپ قالىسىز. (قاراڭ: 327 - 328 ــ ئە ئۇ م ت)

ای نوائی باريبان يار فنا دشتيعه توشتوم،
مگر اوّل قايتسا اول من قايتقامن بو سفريمديم.

- نوائى.

ئەي نەۋائىي، باربان يار، فەنا دەشتىغە تۇشتۇم،
مەگەر ئەۋۋەل قايتسا ئول، مەن قايتقامەن بۇ سەفەربەدىن.

- نەۋائىي.

ئەي، نەۋائىي! يار كەتكەچكە، مەنمۇ پانىيلىق چۆلىگە ماڭدىم. ئەگەر ئۇ ئالدى بىلەن قايتىدىغانلا بولسا، مەنمۇ بۇ سەپەربەدىن قايتقايمەن. (قاراڭ: 511 – ئە ئۇ م ت)

Δ « **مگر** » تۇركۇمىدىكى بۇ يارەمچى سۆز بەزىدە « گەرچە » رولىدىمۇ كېلىدۇ.

فراقينك نينك مگركيم جانى يوقتور،

منى سنسيز تيريك موناق توتوب دور.

(فىراقىڭنىڭ مەگەركىم جانى يوقتۇر، مەنى سەنسىز تىرىك مۇناق تۇتۇپدۇر: جۇدالىقىڭنىڭ گەرچە جېنى بولمىسىمۇ، سەن بولمىغاچ، ئۇ مېنى تىرىكلا مۇشۇ هالەتكە قويدى). ئاتايى: 166- ئۇ ك ن.

Δ **باوجودكيم** (باۋۇجۇدكىم):

بۇ يارەمچى سۆز پېئىللىق جۇملىلەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ، ئۆزى قوشۇلغان جۇملىنى توسقۇنسىز قارشىلىق بېقىندا جۇملىگە ئايلاندۇرىدۇ. مەسىلەن:

مير غلى شير نوائى نينك مصنفاتى باوجودكيم جرى دا نشوونما تابيب دور بو تيل بيلادور (مىر ئەلىشىر نەۋائىينىڭ مۇسەننەفاتى باۋۇجۇدكىم ھېرىدا نەشۇئونەما تاپىپدۇر. بۇ تىل بىلەدۇر: ئەمىر ئەلىشىر ئىبنى غىياسىددىن نەۋائىينىڭ ئەسەرلىرى ھېراتتا بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، مۇشۇ تىل بىلەن يېزىلغان). بابۇر: ب ن، 311- چ ت.

مين و محمد كوكلتاش ايكاو كيلدوك بيكيم و بيكيم نينك ياووغى

داغى لار تانمادىلار باوجودكيم ايتيم مدت تىن سونكرا تانى ديلار

(مەن ۋە مۇھەممەد كۆكەلتاش ئىكەۋ كەلدۇك. بەگىم ۋە بەگمىنىڭ ياۋۇغىداغىلار تانمادىلار. باۋۇجۇدكىم ئەيتتىم، مۇددەتتىن سوڭرا تانىدىلار: مەن ۋە مۇھەممەد كۆكەلتاش ئىككىمىز كەلدۇق. خانىم ۋە ئۇنىڭ يېنىدىكىلەر بىزنى تونۇمىدى. گەرچە تونۇشلۇق بەرگەن بولساممۇ، دەرھال ئاڭقىرالماي، بىر ھازادىن كېيىن، ئاندىن تونۇدى). بابۇر: ب ن. 331- چ ت.

Δ **نيحه // هرنيحه// هرنيحه‌كيم//** (نەچە// ھەرنەچە// ھەرنەچەكىم):

بۇلار يارەمچى سۆز رولىدا جۇملە ۋە خەۋەرلەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ، « قانچه، ھەرقانچه، قانچىلىك » ئۇقۇمىنى ئاڭلاتقان ھالدا، ئۆزى قوشۇلغان جۇملىنى كۇچەيتىلگەن توسقۇنسىز قارشىلىق بېقىندا جۇملىگە ئايلاندۇرىدۇ. مەسىلەن:

هرنيحه كيم سيزكا زخمت دور زكواة جسن اوجون،

التفاتى لطفى سارى گاه گاه ايلاب اوتونك.

(ھەرنەچەكىم سىزگە زەخمەتدۇر، زەكاتى ھۆسن ئۇچۇن، ئىلتىفاتى لۇتفىي سارى گاھ گاھ ئەيلەپ ئۆتۇڭ: سىزگە ھەرقانچە زەخمەت بولۇپ كەتسىمۇ، ھۆسنىڭىزنىڭ زاكىتى ئۇچۇن، لۇتفىي تەرەپكە گاھى ــ گاھى قاراپ قويۇڭ): لۇتفىي: 242- ئۇ ك ن.

كر قرا توقولسا كيشى نينك كلمين ازلدا،

آب زمزم برله اقارماس هرنيحه يوغان بيله.

(گەر قارا توقۇلسا كىشىنىڭ گىلىمىن ئەزەلدە، ئابىزەمزەم بىرلە ئاقارماس ھەرنەچە يۇغان بىلە: ئىنسانىنىڭ تەقدىر گىلىمى

ئەگەر باشتا قارا توقۇلۇپ كەتسە، ‹كېيىن› ھەرقانچە ئابىزەمزەم بىلەن يۇسىمۇ، ئاقارمايدۇ). م. سايرامىي: 278- ت ھە.

باريبان <u>ھر نيحە</u> پات كيلسا كورونوب منكا كچ،
كيليبان <u>ھر نيحە</u> كيچ بارسا كورونور منكا پات.

باربان ھەر نەچە پات كەلسە، كۆرۈنۈپ ماڭا كەچ،
كەلىبان ھەر نەچە كەچ بارسا، كۆرۈنۈر ماڭا پات.

ئۇ كېتىپ ھەر قانچە تېز كەلسىمۇ، ماڭا كېچىكىپ كەلگەندەك تۇيۇلىدۇ؛ ئۇ كېلىپ ھەر قانچە كەچ قايتسىمۇ، ماڭا يەنىلا تېز قايتىپ كەتكەندەك بىلىنىدۇ. (قارا: 421 ـ ئە ئۇ م ت)

تابمادى مشهورى گفتاريم مرجان قدرينى،
<u>ھر نيحە</u> تيزديم جواھر رشته اشعارغه.

- مشهورى.

تاپمادى مەشھۇرىي گۇفتارىم مەرجان قەدرىنى،
ھەر نەچە تىزدىم جەۋاھىر رىشتەئى ئەشئارغا.

- مەشھۇرىي.

مەن مەشھۇرىي شېئىر رىشتىسىغا شۇنچە گۆھەرلەرنى تىزساممۇ، سۆزلىرىم مارجانچىلىك قەدىر ـ قىممەتكە ئېرىشمىدى. (قارا: 48 ـ ئە ئۇ م ت)

Δھرچند (ھەرچەند: شۇنچە، شۇنچۋالا، ھەرقانچە):
<u>ھرچند</u> ايشيكينك دا سحرلار قيلامن داد.
داديم غا قنى يتكانينك اى ظالم بى داد.

(<u>ھەرچەند</u> ئىشىكىڭدە سەھەرلەر قىلامەن داد، دادىمغا قەنى يەتكەنىڭ ئى زالىمى بىداد: ئىشىك ئالدىڭدا ھەرقانچە داتلىساممۇ، دادىمغا يەتكىنىڭ قېنى، ھەي ئىنساپسىز زالىم). زەللىي: 356- ئۇ ك ن.

دهر هرچند كولسه عرشى سن ساری بيل زهرخند،
بارمو جان قصدين قيلوردين احتمالى اوزكاچه.
- عرشى.

دەهر ھەر چەند كۈلسە، ئەرشىي، سەن ساری بىل زەھرخەند،
بارمۇ جان قەسدىن قىلۇردىن ئىھتىمالى ئۆزگەچە.
- ئەرشىي.

ئەي، ئەرشىي! زامان ھەر قانچە كۈلگەن بىلەن، ساڭا كەلگەندە زەھەرخەندىلىك قىلىدۇ. ئۇنىڭ جانىنى قەستلەشتىن باشقىچە ئىھتىمالىمۇ بارمۇ؟ بۇنى بىلىپ باق. (قاراڭ: 643 - 644 – ئە ئۇ م ت)

Δ **اگرچند // اكرچنديكه** (ئەگەر چەند // ئەگەرچەندىكى:... بولسىمۇ):

اكثرلارى نينك اسم و نسب لارى و نام تذكيره‌لارى هم معلوم ايماس اكرچنديكه اسم تذكيره‌لارى بولسه هم اكثرلارى نينك تذكيره‌لارى تاريخ ما تقدم كتاب لاريعه موافق ايماس دورلار

(ئەكسەرلەرنىڭ ئىسىم ۋە نەسەبلەرى ۋە نام تەزكىرەلەرى ھەم مەئلۇم ئەمەس. ئەگەرچەندىكى ئىسىم – تەزكىرەلەرى بولسا ھەم ئەكسەرلەرنىڭ تەزكىرەلەرى تارىخى ما تەقەددۇم كىتابلارىغا مۇۋاپىق ئەمەسدۇرلار: كۆپىنچىلىرىنىڭ نەسەبنامە ۋە تەزكىرىلىرىمۇ يوق. نەسەبنامە تەزكىرىلىرى بولغان تەقدىردىمۇ، كۆپچىلىك تەزكىرىلەر قەدىمدە ئۆتكەن تارىخچىلار يېزىپ قالدۇرغان تارىخ كىتابلىرىنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق كەلمەيدۇ). م. سايرامىي: 327- ت ھە.

قوتولور ايردىم بو غمدين اول دلئارامىم كوروب،
واه اگرچند يكي قتل ايتسه دل آزاريم كيليب.

قۇتۇلۇر ئەردىم بۇ غەمدىن، ئول دىلئارامىم كۆرۈپ،

ۋاھ، ئەگەرچەندىكى قەتىل ئەتسە دىلئازارىم كەلسە.

ئىخ، ئەگەر دىلئازارىم كېلىپ جېنىمنى ئالسىمۇ ئىش بولسىمۇ، ئۇنى بىر كۆرسەم، دىلىمغا ئارامىلىق يېتىپ، بۇ غەمىلەردىن قۇتۇلار ئىدىم. (قاراڭ: 108 – ئە ئۇ م ت)

§2. تىركەلمىلەر

ئىسىم ياكى ئىسىم ئورنىدا كەلگەن سۆزلەرگە تىركىلىپ، ئۆزى تىركەلگەن سۆزنىڭ شۇ جۈملە ياكى شۇ سۆز بىرىكمىسىدىكى باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان تۈرلۈك مۇناسىۋەتىنى بىلدۈرىدىغان يارىمچى سۆزلەر « تىركەلمە » دەپ ئاتىلىدۇ. تىركەلمىلەر گراماتىك رول جەھەتتە، ئىسىملارنىڭ كېلىش قوشۇمچىلىرىغا ئوموخشاپ كېتىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ئەسەرلەردە كۆپرەك ئۇچرايدىغان تىركەلمىلەر دەپ تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىمىز:

Δ بابیدا// پابیندا (بابدا// بابندا):

دین و دیانت بابی دا مستحکم پرهیز و متقی لیق دا همه‌لار کا مسلم... (دىن ۋە دىيانەت بابىدا مۇستەھكەم، پەرھىز ۋە مۇتتەقىلىقدا ھەمىلەرگە مۇسەللەم...: دىن – دىيانەت جەھەتتە مۇستەھكەم، پەرھىزكارلىق ۋە تەقۋالىقتا، ھەممىلەننى قايىل قىلارلىق...). 284- ت ھە.

خصوصاً علمالارغه رواجی سوداکرلار سودا تحارتی بابیدا کویا ثاني **بخاری دیب ایتسه‌لار اصلا مبالعه بولمایدور** (خۇسۇسەن ئۆلەمالارغا رەۋاجى ۋە سەۋداگەرلەر سەۋدا تىجارەتى بابىدا، « سانىي بۇخارا » دەپ ئەيتسالار، ئەسلا مۇبالەغە بولمايدۇر: خۇسۇسەن ئالىملىرىنىڭ كۆپلىكى، سودىگەرلەر سودا – تىجارىتىنىڭ روناق ھالىتى جەھەتتە، « ئىككىنچى بۇخارا »

دەپ ئاتىسا، ھەرگىز مۇبالىغە بولمايدۇ). م .سايرامي: 328- ت ھە.

شعر بابيندا (شىئر بابىندا: شېئىر توغرىسىدا)، **ميوه لار بابيندا** (مېۋىلەر بابىندا: مېۋىلەر توغرۇلۇق)، ۋ ب.

Δ **توغرادين // توغراسيدين** (توغرادىن // توغراسىدىن):

اولوغ خان بو توغرادين كايب دور (ئۇلۇغ خان بۇ توغرادىن كايىبدۇر: ئۇلۇغ خان بۇ ھەقتە كايىپتۇ). 311- ت ھە.

بو قسم غقيده اخلا صى لارى توغراسيدين يارکند جاکم ليعينى بردى (بۇ قىسم ئەقىدە ـ ئىخلاسلارى توغراسىدىن، يارکەند ھاکىملىغىنى بەردى: مۇشۇنداق ئەقىدە ـ ئىخلاسى بولغاچقا، يارکەندنىڭ ھاکىملىقىنى بەردى). 278- ت ھە.

يورت دارليق غله و حاصلى توغراسيدين هرمويى شرغ شريف دين تحاوز و تخالف قيلماس ايدى (يۇرتدارلىق غەللە ۋە ھاسىلى توغراسىدىن ھەرمويى شەرئى شەرىفدىن تەجاۋۇز ۋە تەخالۇف قىلماس ئەدى: يۇرت باشقۇرۇش، ئاشلىق مەھسۇلاتلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش جەھەتتە، شاراپەتلىك شەرىئەت بەلگىلىمىسىگە قىلچىلىك مۇخالىپ كېلىدىغان ئىشنى ھەرگىز قىلمايتتى). 279- ت ھە.

Δ **كماكان** (كەما كا: نە // كەمە كە: نە):

همه جال و اجوال دا شريعت مصطفويه رغايه لارينى كماكان احتياط و مرغى توتار ايدى (ھەمە ھال ۋە ئەھۋالدا، شەرىئەتى مۇستەفاۋىيە رىئايەلەرىنى كەما كانە ئىھتىيات ۋە مەرئى تۇتار ئەدى: ھەرقانداق ئەھۋالدا، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ شەرىئەت كۆرسەتمىلىرىنى ساداقەتمەنلىك بىلەن ئىجرا قىلاتتى). 279- ت ھە.

امير خدا يداد مكه معظمه كا باريب **جج نينك اركان لارينى كماكان بحا كلتوروب مدينه منوره غه باريب روضة الحضرت نى**

زيارت قيليب توبه استعفارغه شعل كوركوزوب تورغان جال ده كسل عارضى **بولوب وفات تافتى** (ئەمىر خۇدايداد مەككەئى مۇئەززەمەگە بارىپ، ھەجىنىڭ ئەركانلارىنى كەما كانە بەجا كەلتۈرۈپ، مەدىنەئى مۇنەۋۋەرەغە بارىپ، رەۋزەتۇل ھەززەتنى زىيارەت قىلىپ، تەۋبە ئىستىغفارغا شۇغل كۆرگۈزۈپ تۇرغان ھالدا، كەسەل ئارىز بولۇپ، ۋەفات تافتى: ئەمىر خۇدايداد ئۇلۇغ مەككىگە بېرىپ، ھەجىنىڭ ئەركانلىرىنى بەلگىلىمىدە قانداق بەلگىلەنگەن بولسا، ئەينەن شۇنداق بەجا كەلتۈرىدۇ. ئاندىن، نۇرلۇق مەدىنە شەھرىگە بېرىپ، مۇھەممەد پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ قەبرىگاھىنى زىيارەت قىلىپ، توۋا ـ ئىستىغپار ئېيتىۋاتقان چاغدا، كېسەل بولۇپ قېلىپ، ۋاپات بولىدۇ). ت ئە . 185- چ ت.

Δ باشليغ (باشلىغ):

جونكتانك زوندولار باشليغ بره‌ر ياش نى تارتيق قيليب دور يته ياشدا بولوب دور (جۇڭتاڭ، زوندۇلار باشلىغ بىرەر ياشنى تارتىق قىلىپدۇر، يەتە ياشدا بولۇپدۇر: جۇڭتاڭ، زۇڭدۇ قاتارلىقلار بىر ياش ھەدىيە قىپتۇ، ‹شۇنىڭ بىلەن› يەتتە ياشلىق بولۇپتۇ). 300- ت ھە.

اقسونينك جاكمى باشليغ منصب **دارلارنى** حاضر**قيليب اقسونينك ادملارينى اويلوك** حسابى نى خط **كا اليب هر بر اويلوك ادم غه ايكى تنكه دين ميس فل قويدى جوقه باشى ديب اتادى** (ئاقسۇنىڭ ھاكىمى باشلىغ مەنسەبدارلارنى ھازىر قىلىپ، ئاقسۇنىڭ ئادەملەرىنى ئۆيلۇك ھىسابىنى خەتكە ئالىپ، ھەربىر ئۆيلۇك ئادەمغە ئىكى تەڭگەدىن مىس فۇل قويدى، « چوقا باشى » دەپ ئاتادى: ئاقسۇنىڭ ھۆكۈمدارى باشلىق مەنسەپدارلارنىڭ ھەممىسىنى يىغىپ مەجلىس ئېچىپ، پۈتكۈل

ئاقسۇلۇقلارنى ئۆي هېسابى بويىچە رويىخەتكە ئالدى. ئاندىن، هەر بىر ئۆيلۈك ئادەمگە ئىككى تەڭگىدىن مىس پۇل ئالۋاڭ قويدى ۋە ئۇنى « چوقا بېشى » دەپ ئاتىدى). 310- ت هە.

Δ كذا (**كەزا**)// **و هكذا** (ۋەهەكەزا):

اشيا كذا **لارينى تاشلاب كتيب دور** (ئەشيا كەزالارنى تاشلاپ كەتىپدۇر: نەرسە ـ كىرەكلىرنى تاشلاپ كېتىپتۇ). 261- ت هە.

اشيا كذا **لاريعه سليمان بن على عباسى مالك و صاحب بولدى** (ئەشيا كەزالارغا سۇلايمان بىنى ئەلى ئاباسىي مالىك ۋە ساهىب بولدى: مال ـ مۇلۇكلىرىگە سۇلايمان ئىبنى ئەلى ئاباسىي خوجايىن بولدى). 307- ت هە.

طريقه **برله** (تەرىقە بىرلە):

بو كمينه راقم جروف بى اعتبار**غه بالمشافحه بو طريقه برله قصه و اخبار قىلدى** (بۇ كەمىنە راقىمى هۇرۇف بىئىتىبارغا بىلمۇشافەهە بۇ تەرىقە بىرلە قىسسە ۋە ئىخبار قىلدى: بۇ ئەسەرنى يازغۇچى مەن كەمىنە مۇسا سايرامىيغا يۇزتۇرانە تۇرۇپ، مۇشۇنداق هېكايە قىلىپ بەردى).م.سايرامي.310-ت هە.

اوشبو طريقه برله سكيز آى سوراغ قىلدى (ئۇشبۇ تەرىقە بىرلە سەكىز ئاي سوراغ قىلدى: مۇشۇنداق رەۋىشتە، سەككىز ئاي سوراق قىلدى). 310- ت هە.

Δ **اوخشه// اوخشاش** (ئوخشا //ئوخشاش):

بو غالم ايحره يخشى ايت غمارت،
كه قالعاى نيكنام هم بقالىق.
ورق ايحره قاليب دور يخشى آت لار،
اكر كسرى غه اوخشه قىلسه شەليق.

(بۇ ئالەم ئىچرە ياخشى ئەت ئىمارەتكى، قالغاي نىكنام هەم بەقالىق؛ ۋەرەق ئىچرە قالىپدۇر ياخشى ئاتلار، ئەگەر كىسرا

‹قەيسەر› غا ئوخشا قىلسا شاھلىق: بۇ ئالەمدە ھاياتلىق ئىمارىتىنى ياخشى ياسىغىنىكى، مەڭگۈگە ياخشى ناملىق قالسۇن؛ ئەگەر كىمدەكىم قەيسەر شاھقا ئوخشاش پادىشاھلىق قىلسا، ياخشى نامى تارىخ بويىچە ساقلىنىپ قالىدۇ). م. سايرامى: 259-، 260- ت ھە.

من اولوغ خان ايكيز بلند تاغدورمن اوشاق فقرالاريم كيحيك دريا غه اوخشه من كناهينى غفو قيلدىم (مەن ئۇلۇغ خان ئىگىز – بۇلەند تاغدۇرمەن. ئۇشاق فۇقەرالارىم دەريا غا ئوخشا. مەن گۇناھىنى ئەفۇ قىلدىم: مەن ئۇلۇغ خان ئېگىز تاغ بولسام، پۇقرالىرىم خۇددى دەريا غا ئوخشايدۇ. مەن ئۇلارنىڭ گۇناھىنى ئەپۇ قىلدىم). 313- ت ھە.

منصبنى آلغان نى كويا حان الغان عه اوخشاش بيلادور (مەنسەبنى ئالغانىنى گويا جان ئالغانغا ئوخشاش بىلەدۇر). 319- ت ھە.

هيچ كشى نى قويماغيل يا ربّ غم هجران بيله،
يوسف كنعان غه اوخشه محنت زندان بيله.

ھېچ كىشىنى قويماغىل، يا رەب، غەمى ھىجران بىلە،
يۇسۇفى كەنئانغا ئوخشا مىھنەتى زىندان بىلە.

ئەي، پەرۋەردىگار! ھېچكىمنى جۇدالىق غېمىگە مۇپتىلا قىلما؛ كەنئانلىق يۇسۇپكە ئوخشاش زىندان ئازابىغىمۇ گىرىپتار قىلما. (قاراڭ:424 – ئە ئۇ م ت)

Δ مثلى(**مسلى**)// مثالى (**مسالى**)

دنيا همه آنينك ساری قويسا قدم،

دم تارتار جهان نى مثلى اژدها.

(دۇنيا ئانىڭ ساری يۈز قويسا قەدەم، دەم تارتار جەھاننى مىسلى ئەژدەھا: دۇنيانىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ تەرىپىگە يۈزلەنسە، پۈتكۈل

جاھاننىمۇ ئەجدىھادەك دەم تارتىدۇ)سەبۇرىي: 562- ئۇ ك ن.

فصل نو بهاریدا گل کبی آچیلعان قیز،

مثل کاکولی سنبل هر طرف ساچیلعان قیز.

فەسلى نەۋ بەھاردا گۈل كەبى ئاچىلغان قىز،

مىسلى كاكۈلى سۈنبۈل ھەر تەرەف ساچىلغان قىز.

باھار پەسلىدە گۈلدەك ئېچىلغان، سۈنبۈلدەك چاچلىرى ھەر تەرەپكە چېچىلىپ تۇرغان قىز . (قاراڭ:561 ـ ئە ئۇ م ت)

الهی اول پری کا من غریب نی ایلاگیل شیدا،

فراقیدا منی قیلعیل مثالی بلبلی گویا.

(ئىلاھا، ئۇل پەرىگە مەن غەرىبنى ئەيلەگىل شەيدا، فىراقىدا مەنى قىلغىل مىسالى بۈلبۈلى گويا: ئى، ئاللاھ! مەن غېرىپنى ئۇ پەرىگە شەيدا قىلغىن، ئۇنىڭ پىراقىدا مېنى بۈلبۈل گويىغا ئوخشاش قىلمۇەتكىن).بىلال نازىم: 580- ئۇ ك ن.

Δ کبی (كەبى):

صد برگی کبی غم بیله سارغایتعان ایدی،

نه غم امدی منکا غمگوزاریم کیله‌دور.

(سەد بەرگى كەبى غەم بىلە سارغايتقان ئەدى، نە غەم ئەمدى ماڭا غەمگۇزارىم كەلەدۇر: ئۇ مېنى غەم بىلەن سېرىق گۈلدەك سارغايتقانىدى، ئەمدى مەن غەمدىن ئازاد بولدۇم، ماڭا غەمگۇزارىم كېلىدۇ). گۇمنام ـ ھىرقەتىي: 520- ئۇ ك ن.

حسرتیم غه تاغ و توزلار یعلاغای ،

مین کبی حیرت ته یورگان بارمیکین.

ھەسرەتىمگە تاغۇ تۇزلەر يىغلاغاي،

مەن كەبى ھەيرەتتە يۈرگەن بارمىكىن!؟

چەككەن ھەسرىتىمگە تاغ ـ دالالار يىغلايدۇ. مەندەك نېمە قىلارىنى بىلمەي يۈرگەن ئادەم بارمىدۇ؟ (قاراڭ:321 - 322

ـ ئە ئۇ م ت)

جمالينك حسرتيده اورتانور شام و سحر جانيم،
بولوب محنون كبي عالم دا رسوا جهان بولدوم.

جەمالىڭ ھەسرەتىدە ئۆرتەنۈر شامۇ سەھەر جانىم،
بولۇپ مەجنۇن كەبى ئالەمدە رۇسۋايى جەھان بولدۇم.

جامالىڭنىڭ ھەسرىتىدە جېنىم تۈندىن تاڭغىچە ئۆرتىنىدۇ؛ بۇ ئالەمدە مەجنۇنغا ئوخشاش جاھانىڭ رەسۋاسىغا ئايلىنىپ قالدىم. (قاراڭ: 627 - 628 ـ ئە ئۇ م ت)

Δ **مانند** (مانەند):

اول آی مانند شيرين دوركه آری من انكا فرجاد،
تقی ايلا منی وامق اول آی نی هم قيليب عذرا.

(ئول ئاي مانەند شىرىندۇركى، ئارى مەن ئاڭا فەرھاد، تەقى ئەيلە مەنى ۋامىق، ئول ئايىنى ھەم قىلىپ ئۇزرا: ئۇ ئايدەك قىز شىرىندۇر، شۇنداق، مەن ئۇنىڭغا فەرھاد بولىمەن. يەنە تېخى مېنى ۋامىق، ئۇ ئايىنى بولسا، ئۇزرا قىلغىن). بىلال نازىم: 582- ئۇ ك ن.

گلسرخ ينكليغ يوزونك غه بو بلال بيچاره‌نی،
ايلادينك مانند بلبل غنچهء ريحانموسين.

ـ **بلال** ناظم .

گۈلسۇرخ يەڭلىغ يۈزۈڭگە بۇ بىلال بىچارەنى،
ئەيلەدىڭ مانەندى بۈلبۈل، غۇنچەئى رەيھانمۇ سەن.

ـ بىلال نازىم

بۇ بىچارە بىلالنى ئەتىر گۈلدەك يۈزۈڭگە زارىققان بۈلبۈلغا ئوخشاش تەلمۈرىدىغان قىلىپ قويدۇڭ، سەن يا گۈلنىڭ غۇنچىسىمۇ؟ (قاراڭ:91 ـ ئە ئۇ م ت)

Δ **يانكليغ (ياڭلىغ)// ينكليغ (يەڭلىغ):**

تونكانى لار كويا مور ملخ ينكليغ كليب شهرغه هم كيرماى او شطرفان طرفيكا اوتوب اوتوز يول مقدارى يركا توشتى (تۇنگانسيلار گويا مۇر ـ مەلەخ يەڭلىغ كەلىپ، شەھرغە ھەم كىرمەي، ئۇشتۇرفان تەرەپكە ئۆتۈپ، ئوتوز يول مىقدارى يەرگە تۇشتى: تۇڭگانىلار گويا چۈمۈلە ـ چېكەتكىگە ئوخشاش يۇرۇپ كېلىپ، شەھەرگىمۇ كىرمەي، ئۇشتۇرپان تەرەپكە ئوتتۇز يول مىقدارى مېڭىپ، توختىدى). 268- ت ھە.

پادشاه بيرله گدا حاليغه كولسه نه عجب،
بولسه من ينكليغ گدايى پادشاهغه مبتلا.

پادىشاھ بىرلە گەدا ھالىغا كۈلسە نە ئەجەب،
بولسە مەن يەڭلىغ گەدايى پادىشاھغا مۇبتەلا.

مەندەك بىر گاداي گۈزەللىك پادىشاھىنىڭ مۇھەببىتىگە مۇپتىلا بولۇپ قالسا، پادىشاھمۇ گادايمۇ ئۇنىڭ ھالىغا كۈلۈپ كەتسە، ئەجەبلىنىش كەتمەيدۇ ـ دە! (قاراڭ:524 ـ ئە ئۇ م ت)

قوياش ينكليغ يوزونك كا واه نچوك من تيك باقاى جانا،
يانكى آى ديك قاشينك دين قامتيم غه بولدى خم پيدا.

قۇياش يەڭلىغ يۈزۈڭگە، ۋاھ، نەچۈك مەن تىك باقاي جانا،
ياڭى ئايدەك قاشىڭدىن قامەتىمغا بولدى خەم پەيدا.

ئەي، جان! يېڭى چىققان ئايدەك ئەگىم قېشىڭنىڭ مۇھەببىتىدىن قامىتىم ئېگىلدى (ھەمىشە ئېگىلىپ سالامدىلا تۇرىدىغان بولۇپ قالدىم). ھالبۇكى، قۇياشتەك يۈزۈڭگە قانداقمۇ تىك تۇرۇپ قارىيالايمەن؟ (قاراڭ:358 ـ ئە ئۇ م ت)

آجيلور كونكلوم سمندى سيرى دين،
غنچه ينكليغ كيم صبا دين آجيلور.

ئاچىلۇر كۆڭلۈم سەمەندى سەيرىدىن،

غۇنچە يەكىلىغكىم سەبادىن ئاچىلۇر.

تاڭ شامىلى بىلەن غۇنچە ئېچىلغاندەك، ئۇ سەيلىگە ئات سېلىپ چىقسا، كۆڭلۈم ئېچىلىپ كېتىدۇ. (قاراڭ:276 ـ ئە ئۇ م ت)

Δ **باشلاب** (باشلاپ) // **تارتيب** (تارتىپ) // اعتباراً (ئىئتىبارەن):

امّا بيك لار و اغيان اشراق لار اشليق دين تارتيب تيكن و جيغ توزغاقحه نرق توختاتيب مسوّده قيليب كورساتى (ئەمما بەگلەر ۋە ئەئيان ـ ئەشرافلار ئاشلىقدىن تارتىپ، تىكەن ۋە چىغ، توزغاققەچە، نەرق توختاتىپ، مۇسەۋۋەدە قىلىپ كۆرسەتتى: شۇنداق قىلىپ، بەگلەر ۋە يۇرت چوڭلىرى ئاشلىقتىن تارتىپ، تىكەن، چىغ، ھەتتا توزغاققىچە نەرخ توختىتىپ، ئۇلارنى تىزىملىك دەپتەر قىلىپ كۆرسەتتى)۔ 304-، 305- ت ھە.

اول كون دين باشلاب ... (ئول گۇندىن باشلاپ ...: ئۇ كۇندىن باشلاپ...)؛ **شول كيحەدىن** اعتباراً ... (شۇل كەچەدىن ئىئتىبارەن ...: شۇ كېچىدىن ئېتىبارەن...)، ۋ.ب.

Δ **غايد** (ئايىد) // **غائد** (ئائىد)، **دايىر** (دايىر)// **دائر** (دائىر):

زمانه اوّل غا غايد قصه و حكايه و افسانەلار نهايت تولادور (زەمانەئى ئەۋۋەلغە ئايىد قىسسە ۋە ھىكايە ۋ ئەفسانەلەر نىھايەت تولادۇر: قەدىمكى زامانغا ئائىت قىسسە، ھېكايە ۋە ئەپسانىلار ناھايىتى كۆپ)؛

آلارغه دايىر ملك و املاك لار زياده ايماس ايردى (ئالارغا دايىر مۇلك ۋە ئەملاكلار زىيادە ئەمەس ئەردى: ئۇلارغا ئائىت مال ـ بايلىقلار كۆپ ئەمەس ئىدى)۔ 48 - 49 ـ ك ت خ.

Δ **جقيده** (ھەققىدە)// **جقينده** (ھەققىندە):

تلخيصى اطليق بر كتاب بلاغت جقيده خصوصاً قرآن نينك

فصاحت **بلاغتى جقيده ايحاد قيلدى** (« تەلخىس » ئاتلىق بىر كىتاب مەلاغەت ھەققىدە، خۇسۇسەن قۇرئاننىڭ فەساھەت ـ بەلاغەتى ھەققىدە ئىجاد قىلدى: پاساھەت ۋە ستىلىستىكا ھەققىدە، بولۇپمۇ قۇرئاننىڭ پاساھىتى ۋە ستىلىستىكىسى ھەققىدە، « ئومۇمىي بايان » ناملىق بىر كىتاب يازدى).نىئمەتۇللاھ مۆئجىزىي: 33- ت مۇ.

Δ **قاراب// قراب** (قاراپ)// **سارى:**

بيك بحه بدولت نينك جسد لارينى البيب تيز و دفعهٔ اقسوغه قراب يوروب دور (بەگ بەچچە بەدەۋلەتنىڭ جەسەدلەرىنى ئالىپ، تىز ۋە دەقىقىتەن، ئاقسۇغا قاراپ يۈرۈپدۇر: بەگبەچچە بەدەۋلەتنىڭ مىيىتىنى ئېلىپ، تېز سۈرئەت بىلەن توپتوغرا ئاقسۇغا قاراپ مېڭىپتۇ). 260- ت ھە.

بر كيحه دا بوكوردين قوزغاليب كوجاغه قراب يولعه كيردى (بىر كەچەدە، بۇگۈردىن قوزغالىپ، كۈچاغا قاراپ يولغا كىردى). 265- ت ھە.

سيحون **درياسى كيم خحند سويى غه مشهوردور شرق و شمال طرفيدين كليب بو ولايت نينك ايحى بيله اوتوب غرب ساري اقار خحند نينك شمالى و فاكت نينك جنوبى طرفيدين كيم جالا شاهروخيه غه مشهوردور اوتوب ينه شمال غه ميل قيليب تركستان ساري بارور تركستاندين خيلى قويراق بو دريا تمام قوم غه سينكار هيج درياغه قاتيلماس** (سەيھۇن دەرياسىكىم، « خوجەند سۇيى » غە مەشھۇردۇر. شەرق ۋە شىمال تەرەفىدىن كەلىپ، بۇ ۋىلايەتنىڭ ئىچى بىلە ئۆتۈپ، غەرب ساري ئاقار. خوجەندنىڭ شىمالى ۋە فاكەتنىڭ جەنۇبى تەرەفىدىنكىم، ھالا « شاھرۇخىيە » غە مەشھۇردۇر ئۆتۈپ، يەنە شىمالغا مەيل قىلىپ، تۈركىستان ساري بارۇر. تۈركىستاندىن خەيلى قۇيراق، بۇ دەريا تەمام قۇمغا سىڭەر، ھىچ دەرياغا قاتىلماس: سەيھۇن دەرياسى « خوجەند

دەريا سى » دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ شەرقىي شىمال تەرەپتىن كېلىپ، بۇ ۋىلايەتنىڭ ئىچى بىلەن ئۆتۈپ، غەرب تامان « غەربكە قاراپ » ئاقىدۇ. خوجەندنىڭ شىمالى ۋە فاكەتنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدىن (بۇ جاي ھازىر « شاھرۇخىيە » دەپ ئاتىلىدۇ) ئۆتۈپ، يەنە شىمالغا قايرىلىپ، تۇركىستانغا قاراپ كېتىدۇ. بۇ دەريا تۇركستاندىن خېلى ئۆتكەندىن كېيىن، پۈتۈنلەي قۇمغا سىڭىپ كېتىدۇ، ھېچقانداق بىر دەريا غا قېتىلمايدۇ). بابۇر: ب ن، 309- چ ت.

Δ **لايق** (لايىق)// **موافق** (مۇۋاپىق):

آخر قدرتيم غه لايق استعداديمعه موافق بو رساله‌نى پوتتوم غالم اهليعه سوغا توتوم بو رساله غه تواريخ موسقيون اط **قويدوم** (ئاخىر قۇدرەتىمغە لايىق، ئىستىئدادىمغە مۇۋاپىق بۇ رىسالەنى پۈتتۈم، ئالەم ئەھلىغە سەۋغا تۇتتۇم. بۇ رىسالەغە « تەۋارىخى مۇسقىيىۇن » ئات قويدۇم: ئاخىردا، كۆچ ـ قۇدرىتىمگە ۋە ئىستېداتىمغا لايىق بۇ خاس ئەسەرنى (رىسالىنى) يېزىپ چىقتىم. بۇ خاس ئەسەرگە « مۇزىكانتلار تارىخى » دەپ ئات قويدۇم). مۇئجىزىي: 5- ت ھە.

Δ **بولا** (ـ دەپ، كۆزدە تۇتۇپ؛ نىسبەتەن)

اندجانغه بولا سمرقند نى ايليك دين بردوك (ئەندجانغا بولا، سەمەرقەندنى ئىلىكدىن بەردۇك: ئەنجانىنى (ساقلاپ قالىمىز) دەپ، سەمەرقەنتنى قولدىن بەردۇق). بابۇر: ب ن. 79- چ ت.

Δ **اوترو** (**ئوترۇ**):

بهرام غه اوترو (بەھرامغە ئوترۇ: بەھرامغا قارشى)؛ **انكا اوترو** (ئاڭا ئوترو: ئۇنىڭغا قارشى، ئۇنىڭغا ئۇدۇل). 79- چ ت.

Δ **آيرو** (**ئايرۇ**):

بيزدين آيرو (بىزدىن ئايرۇ: بىزدىن باشقا)؛ **سندين آيرو** (سەندىن ئايرۇ: سەندىن بۆلەك). 79- چ ت.

بۇلاردىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ئەسەرلەردە، **اوجون** (ئۈچۈن)، **كين** (كەيىن)، **باشقه** (باشقا)، **اوزكا** (ئۆزگە)، **بولسه** (**بولسا**) // **بولسا، يوقسه** (**يوقسا: ئۇنداق بولمسا**) // **يوقسا** (بولمىسا) قاتارلىق سۆزلەرنىڭمۇ تىركەلمە رولىدا قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ.

§3. يۆكلىمىلەر

ئومۇمەن سۆزلەرگە، سۆز بىرىكمىلىرىگە ياكى جۈملىلەرگە قوشۇلۇپ قوشۇمچە مەنە بىلدۈرىدىغان يارىدەمچى سۆزلەر ئۇيغۇر گراماتىكىسىدا، كۆپىنچە « يۆكلىمىلەر » دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردە كۆپ ئۇچرايدىغان يۆكلىمىلەرنىڭ مۇھىملىرى دەپ، تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ:

Δ - **مو** (مۇ):

اون تورت ييل مو اسلام بولادورغانمو اوزونعه كتكانى دين من تولا هاريب كتيم ديكان (ئون تۆرت يىلمۇ ئىسلام بولاۋۇرغانمۇ؟ ئۇزۇنغا كەتكەنىدىن، مەن تولا هارىپ كەتتىم، دەگەن: « ئىسلامىي ھۆكۈمرانلىق ئون تۆرت يىل داۋاملاشقانمۇ بارمۇ؟ ئۇزۇنغا كەتكىنىدىن، مەن بەك ھېرىپ كەتتىم » دېگەن). 258- ت هه.

فكر درياسيعه چوموب غوطه‌لار اوروب جولان قيلسه لارمو مراد ساحلى و مقصد **كناره‌سى** ناظرلار نظر **لارى غه جلوه و تابش قيلماس ايدى** (فىكر دەريا‌سىغا چۆمۇپ، غۇتەلار ئۇرۇپ، جەۋلان قىلسالارمۇ، مۇراد ساھىلى ۋە مەقسەد كەنارەسى نازىرلار نەزىرلەرىغە جىلۋە ۋە

تابىش قىلماس ئەدى: « مۇتەپەككۇرلار » پىكىر دەريياسىغا چۆمۈپ، غەۋۋاسلارچە جەۋلان قىلىشسىمۇ، كۆز ئالدىدا مۇراد — مەقسەت ساھىلى ھېچ كۆرۈنمەيتتى ». 274- چ ت.

جان نى جانانعه نثار ايتيم پرى مو حورمو،
قالمادى اى دوستلاركيم مينده انسان صورتى.

جانىنى جانانغا نىسار ئەتتىم، پەرىمۇ، ھۇرمۇ،
قالمادى، ئەي دوستلارىكىم، مەندە ئىنسان سۈرەتى.

ئۇ جانان مەيلى پەرى بولسۇن ياكى ھۆر بولسۇن، مەن جىنىمنى ئۇنىڭغا بېغىشلىۋەتتىم. ئەي، دوستلار! ئەمدى مەندە ئىنسان سىياقى قالمىدى. (قاراڭ:251 — ئە ئۇ م ت)

اوتمو هم بار گلمو هم بار يارنينك رخساريده،
يا مو هم بار اوق مو هم بار اول كۆز خونخوارى ده.

ئوتمۇ ھەم بار، گۈلمۇ ھەم بار يارنىڭ روخسارىدا،
يامۇ ھەم بار، ئوقمۇ ھەم بار ئول كۆزى خۇنخارىدا.

يارنىڭ روخسارىدا، ئوتمۇ بار ھەم گۈلمۇ بار، قانخور كۆزىدە يامۇ بار ھەم ئوقمۇ بار.

زعفران هم مشك هم عنبزمو هم سنبل مو هم،
جانمو هم ايمانمو هم اول لعل شكر باريده.

زەئفەران ھەم، مۇشك ھەم، ئەنبەرمۇ ھەم، سۇنبۇلمۇ ھەم، جانمۇ ھەم، ئىيمانمۇ ھەم ئول لەئلى شەكەر باردا.

ئاشۇ شېكەر تۆكۈلۈپ تۇرغان لېۋىدە، زەپەرمۇ، ئىپارمۇ، ئەنبەرمۇ، سۇنبۇلمۇ ، جانمۇ، ئىمانمۇ ھەممىسى بار.

ظلمى هم رحمت مو هم فرقت مو هم عشرت مو هم،
زهر هم شكر مو هم اول وصل عشرت زاريده.

زۇلمى ھەم، رەھمەتمۇ ھەم، فۇرقەتمۇ ھەم، ئىشرەتمۇ ھەم، زەھر ھەم، شەكەرمۇ ھەم، ئول ۋەسل ئىشرەتزاردا.

ۋىسالىنىڭ ياشامزاردا، زۇلۇممۇ، شەپقەتمۇ، پىراقمۇ،

ئىشرەتمۇ، زەھەرمۇ، شېكەرمۇ تېپىلىدۇ. (قاراڭ:621 - 622 – ئە ئۇ م ت)

Δ **هم** (هەم)

سين هم كساسين مو ديكانلاريدا فرمايش بولسه كسامن ديكان

(سەن ھەم كەسەسەنمۇ؟ دەگەنلەرىدە، فەرمايىش بولسا، كەسەمەن، دەگەن: « سەنمۇ ئاختا قىلالامسەن؟ دېگىنىدە، « پەرمان بولسا، قىلمەن » دېگەن). 257- ت هه.

تونكانى داخولار هم كورلاغه جيقان ايدى (تۇنگانىي داخۇلار ھەم كورلاغا چىققان ئەدى: تۇڭگانىي داخۇلارمۇ كورلىغا چىققانىدى). 260- ت هه.

كورادوركاج كوزونك كونكلوم سنينك زولفونك غه باغلاندى،

كورونك اول جادودين بو هم ينا بير اوزكا فن بولدى.

كۆرەدۇرگەچ كۆزۈڭ، كۆڭلۈم سەنىڭ زۇلفۇڭغا باغلاندى،

كۆرۈڭ ئول جادۇدىن بۇ ھەم يەنە بىر ئۆزگە فەن بولدى.

ماڭا بىر نەزەر تاشلىشىڭ بىلەنلا، كۆڭلۈم چېچىڭغا باغلىنىپ قالدى. قاراڭ، بۇمۇ جادۇگەرلىكتىن ئۆزگىچە بولغان بىر سېھرىگەرلىك بولدى.

اكر شيرين اوجون فرهاد عشق كوهكن بولسا،

نه تانك سكاكى هم جانا يولونك ده جانكن بولدى.

ئەگەر شىرىن ئۈچۈن فەرھاد ئىشقى كوھكەن بولسا،

نە تاڭ سەككاكى ھەم، جانا يولۇڭدا جانكەن بولدى.

- سەككاكىي

ئەي، جان! شېرىنىڭ ئىشقى فەرھادنى تاغ كەسكۈچى پىداكار قىلىپ قويغان بولسا، سەككاكىمۇ سېنىڭ يولۇڭدا ئۆز جېنىنى كەسكۈچى بولۇپ قالدى، بۇنىڭدىن ئەجەبلەنمە. (قاراڭ:188 – 189 – ئە ئۇ م ت)

Δ **داغى//تقى (تەقى)// تخى (تەخى):**

يانا داغي رسايل غه قلم سوروب مين و مكاتيب غه رقم اوروب مين كه فارسى سحرسازلار و پهلوى افسانه پردازلار هم آندا اوراق آراسته و اجزا پيراسته قيليب دورلار (يەنە داغي رەسايىلغا قەلەم سۈرۈپمەن ۋە مەكاتىبغا رەقەم ئۇرۇپمەنكى، فارسى سەھرسازلار ۋە پەھلەۋي ئەفسانەپەردازلار ھەم ئاندا ئەۋراق ئارەستە ۋە ئەجزا پىراستە قىلىپدۇرلار: يەنە تبخي بىر مۇنچە رىسالە ۋە ماقالىلارنى يازدىم. بۇ خىل ئەسەرلەرنى كونا ۋە يېڭى پارس تىلى ماھىرلىرىمۇ يېزىپ بېقىشقان). نەۋائىي: 22- م ل.

سحر **خورشيدى شاهى تاغ اوزه زرين علم چكتى،**
داغي پرتو ساجيب گردون آرا تورلوك رقم چكتى.

سەھەر خۇرشىدى شاھى تاغ ئۈزە زەررىن ئەلەم چەكتى،
داغي پەرتەۋ ساچىپ گەردۇن ئارا تۈرلۈك رەقەم چەكتى.

سەھەردە قۇياش پادىشاھ تاغ ئۈستىگە ئالتۇن رەڭلىك تۇغنى تىكتى؛ يەنە تبخي نۇرىدىن كۆك سەھىپىسىگە تۈرلۈك سىزىقلارنى سىزدى. (قاراڭ: 363 – ئە ئۇ م ت)

يولينده تفراغ اولدوم اى صبا يتسانك غباريمعه،
قويون بول داغي ايليتيب صدقه قيلعيل گلعذاريمغه.

يولىندا تۇپراغ ئولدۇم، ئەي سابا، يەتسەڭ غۇبارىمغا،
قۇيۇن بول، داغى ئەلىتىپ سەدەقە قىلغىل گۈلئۇزارىمغا.

ئەي، تاڭ شامىلى! مەن ئۇنىڭ يولىدىكى تۇپراقتا ئايلاندىم. ئۇستۇمگە يېتىپ كەلگىنىڭدە، قۇيۇنغا ئايلانغىن – دە، چاڭ – توزانلىرىمنى گۈل يۈزلۈكۈمگە سەدىقە قىلغىن. (قاراڭ: 403 – ئە ئۇ م ت)

تقي ايلا منى وامق اول آى نى هم عذرا (تەقي ئەيلە مەنى ۋامىق، ئول ئايىنى ھەم ئۇزرا: يەنە مېنى ۋامىق، ئۇ ئايىنى بولسا، ئۇزرا قىلغىن). بىلال نازىم: 582- ئۇ ك ن.

بو غزيز ... شاغرليقدا حضرت امير نظام **الدين غلى شير نوائى**

ديك معنى ليقدا تخي قدير خانديك ايرديلار (بۇ ئەزىز ... شائىرلقتا ھەزرەتى ئەمىر نىزامىددىن ئەلىشىر نەۋائىيدەك، مۇغەننىلىقدا تەخي قەدىرخاندەك ئەردىلەر: بۇ ئەزىز... شائىرلىقتا، ھەزرىتى ئەلىشىر نەۋائىيدەك، مۇزىكانتلىقتا بولسا، يەنە تېخى قەدىرخاندەك ئىدى). مۆئجىزىي: 32-ت مۇ.

Δ **ھر آينه** (ھەر ئايەنە: ھەيلى، مەيلى قانداق بولمىسۇن):

ھر آينه تيوق داكى كهف اول طايفەلار كمان قيلعانديك بولوب اعتقادلاريعه ضرر **قيلماس ايدى** (ھەر ئايەنە تۇيۇقداكى كەھف ئول تايىفەلەر گۇمان قىلغاندەك بولۇپ، ئىشتىقادلارىغا زەرەر قىلمايدۇ ئەمەس: ھەيلى قانداق بولمىسۇن، تۇيۇقتىكى غار ھېلىقى خەقلەر ئويلىغاندەك بولۇپ، ئەقىدە ــ ئىخلاسلىرىغا زىيان يەتكۈزمىگەن بولاتتى). 337- ت ھە.

Δ **ھرچه** (ھەرچە: ھەر ھالدا؛ ھەر نېمە، ھەر نەرسە):

ھرچه خالق خواەلاغانى اول بولور، انحه مخلوق خواەلاغانى قيدا بولور (ھەرچە خالىق خاھلاغانى ئول بولۇر، ئانچە مەخلۇق خاھلاغانى فايدا بولۇر؟ : ھەر نېمە بولسۇن، ئاللاھ نېمىنى خاھلىسا شۇ بولىدۇ. ئەمما مەخلۇق ــ يارىتىلمىشلارنىڭ خاھلىغىنى نەدىمۇ ئۇنداق بولسۇن؟).270- ت ھە.

Δ **مبادا** (مەبادا: ئالمادىس):

مبادا كتامن ديسانكيز ادم قوشوب يولخرجى بريب جيقارسام (مەبادا « كەتەمەن » دەسەڭىز، ئادەم قوشۇپ، يولخەرجى بەرىپ چىقارسام: مۇبادا، « كېتىمەن » دېسىڭىز، مەن يول خىراجىتى بېرىپ، ئادەم قوشۇپ، يولغا سېلىپ قويسام). 280- ت ھە.

مبادا من جق‌غه بويون سونسام ... (مەبادا مەن ھەقنە بويۇن سۇنسام ... : مۇبادا مەن ئۆلۇپ كەتسەم ...). 286- ت ھە.

مبادا بر جونك حادثه **يوز كلتورسالار كته دريالاردين بو طريقه**

برله اوتوب بر آی قرق کونلوك يرلارکا چهار پای لارينی اليب کتادور (مەبادا بىر چوڭ ھادىسە يۈز كەلتۈرسەلەر، كاتتا دەريالاردىن بۇ تەرىقە بىرلە ئۆتۈپ، بىر ئاي – قىرىق كۈنلۈك يەرلەرگە چەھار پايلارىنى ئالىپ كەتەدۇر: مۇبادا بىرەر ھادىسە يۈز بېرىپ قالسا، چوڭ – چوڭ دەريالاردىن مۇشۇ خىل ئۇسۇل بىلەن ئۆتۈپ، بىر ئاي – قىرىق كۈنلۈك يەرلەرگە مال – چارۋىلىرىنى ئېلىپ كېتىدۇ). 389- ت ھە.

Δ **درواقعه** (دەرۋاقىئە: دەرۋەقە)

اولوغ خان درواقعه بر اولوغ ايکيز تاغ مثليك ايکان (ئۇلۇغ خان دەرۋاقىئە بىر ئۇلۇغ – ئىگىز تاغ مەسەللىك ئەكەن: دەرۋەقە، ئۇلۇغ خان بىر ھەيۋەتلىك زور تاغقا ئوخشايدىكەن). 318- ت ھە.

Δ **کويا** (گويا) // **کوياکه** (گوياكى)، **کوياکيم** (**گوياکم**):

بو يردا اط دين توشادور و بو يردا نماز اوقويدور و بو يردا طواف قيلادور ديب کويا جرام شريف داکی دليل لارديك تعليم برکان بولوب مکر جيله‌لار بيلان بر نرسه‌لارنی الادور (« بۇ يەردە ئاتدىن تۇشەدۇر ۋە بۇ يەردە نەماز ئوقۇيدۇر ۋە بۇ يەردە تەۋاف قىلادۇر » دەپ، گويا ھەرامى شەرىپدەكى دەللىلەردەك تەئلىم بەرگەن بولۇپ، مىكر – ھىيلەلەر بىلەن، بىر نەرسەلەرنى ئالادۇر: « بۇ يەردە ئاتتىن چۈشىدۇ؛ مانا بۇ يەردە نامازئوقۇيدۇ؛ بۇ يەردە بولسا، تاۋاپ قىلىدۇ » دەپ، خۇددى بەيتۇللاھتىكى بېتەكچى – چۈشەندۈرگۈچىلەردەك بىر ئىشلارنى ئۆگەتكەن بولۇپ، ھىيلە – مىكىرلەر بىلەن، بىر نەرسىلەرنى ئالىدۇ). 349- ت ھە.

تورم نينك بهادرلاری بيك بحه‌نينك يکيت لارينی آرقه‌غه ياندوروب، کوياکه اليب تورغان جين‌دا اتابای هديحی صف نی بوزوب تورم دين يوز اويروب بيك بحه طرفيعه قاجيب کريب کتی (تۆرەمنىڭ بەھادۇرلارى بەگ بەچچەنىڭ يىگىتلەرنى ئارقاغا ياندۇرۇپ،

گويا كى ئالىپ تۇرغان ھەيندە ، ئاتاباي ھۇدەيچى سەفنى بۇزۇپ، تۆرەمدىن يۇز ئۆيرۇپ، بەگ بەچچە تەرەپنغە قاچىپ كىرىپ كەتتى: تۆرەمنىڭ باتۇرلىرى بەگ بەچچىنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرىنى چېكىندۇرۇپ، گويا ئۇلار ئۇستىدىن غەلىبە قىلىپ دېگۈدەك تۇرغان چاغدا، ئاتاباي ھۇدەيچى سەپنى بۇزۇپ چىقىپ، تۆرەمدىن يۇز ئۆرۇپ، قېچىپ بەگ بەچچە تەرىپىگە ئۆتۈپ كەتتى). 262- ت ھە.

جلوه ايلاب چيقسانك اويدين رشك ايلار مشترى،
حسن اقليمى غه گويا بير مه تابانموسن.

جىلۋە ئەيلەپ چىقساڭ ئۆيدىن رەشك ئەيلەر مۇشتەرى،
ھۇسن ئىقلىمىغا گويا بىر ماھى تابانمۇ سەن.

ئۆيدىن جىلۋىلىنىپ چىقساڭ، مۇشتەرى يۇلتۇزىمۇ رەشك قىلىدۇ. سەن ھۆسن ئېلىنىڭ گويا كى نۇرلۇق ئېيى جۇمۇ! (قاراڭ:87 - ئە ئۇ م ت)

بيرسى ملك دور بيرسى رضوان ،
گويا كى جنت دا حور ايله غلمان،
حويلى و ايوانلار باغ ايله بستان،
طرفه باغ مصفا غه يتوشتوم.

بىرسى مەلەكدۇر، بىرسى رىزۋان،
گويا كى جەننەتدە ھۇر ئىلە غىلمان،
ھويلايۇ ئايۋانلار، باغ ئىلە بوستان،
تۇرفە باغى مۇسەففاغا يەتۇشتۇم.

بىرسى پەرىشتە، يەنە بىرسى ھۆر، گويا كى جەننەتتىكى ھۆر - غىلمانلاردەك يۇرگەن؛ ھويلا - ئارامىلار باغ - بوستان بىلەن پۇركۇنگەن؛ مۇشۇنداق ئاجايىپ گۈزەل مەنزىرىلىك بىر باغقا ئېرىشتىم. (قاراڭ:503 - 504 - ئە ئۇ م ت)

بير سوجوك سوز بيرله اولكان جسميمه بردينك حيات،

لعل جانبخشينك دا گويا كيم مسيح انفاسى بار.

بىر سۇچۇك سۆز بىرله ئۆلگەن جسمىمه بەردىك ھەيات،
لەئلى جانبەخشىگده گوياكىم مەسىھ ئەنفاسى بار.

ئۆلگەن جسمىمغا بىرلا شېرىن سۆز بىلەن ھاياتلىق بەردىك؛
جان بەخش ئەتكۇچى ياقۇت لېۋىگده ئىيسانىك ھېكمەتلىك نەپەسلىرى بار. (قاراڭ:279 - 280 – ئە ئۇ م ت)

Δ نيحوككه // نيحوككى // نيحوككيم (نەچۇككى // نەچۇككىم: خۇددى، گويا):

تابيلماى غود و سندل ايحره نحّار،
نيحوككيم كيرسه دكان ايحره تحّار.

(تاپىلماي ئودۇ سەندەل ئىچره نەججار، نەچۇككىم كىرسه دۇككان ئىچره تۇججار: ئۇد ۋە سەندەل دەرەخلىرى ئورمىندىكى ياغاچچىلارنى خۇددى تاللا بازىرىغا كىرىپ كەتكەن سودىگەرلەرنى تاپقىلى بولمىغاندەك تاپقىلى بولمايتتى). نەۋائىي: ف ش. 93- چ ت.

بو جنّت لارغه قيلغايلار خرامان،
نيحوككيم روضه ايحره جوروغلمان.

(بۇ جەننەتلەرغە قىلغايلار خىرامان، نەچۇككىم رەۋزە ئىچره ھۆرۋغىلمان: بۇ باغچىلاردا، ئۇ خۇددى جەننەتتىكى ھۆر ۋە غىلمانلاردەك بەخىرامان سەيله قىلىپ يۈرسۇن). يۇقىرىقى ئەسەر.

انينك آشوفته جالى دين بو رنحور،
نيحوككيم گنحى يعما تابسا گنحور.

(ئانىڭ ئاشۇفته ھالىدىن بۇ رەنجۇر، نەچۇككىم گەنجى يەغما تاپسا گەنجۇر: ئۇنىڭ پەرىشان ھالىنى كۆرگەتده، (مۇلكارا) خۇددى خەزىنىسى بۇلان – تالانغا ئۇچرىغان خەزىنچىدەك پەرىشان بولاتتى). يۇقىرىقى ئەسەر.

Δ **انداقكه //انداقكيم (ئانداقكى // ئانداقكىم)// انداغكه //انداغكيم (ئانداغكى // ئانداغكىم، انينكديككيم (ئانىڭدەككىم)**: خۇددى، گويا كى، ئالايلۇق، مەسىلەن):

كوروب شاهانه تخت و بارگاهى،

ياتيب تخت اوزره اول انداقكى شاهى.

(كۆرۈپ شاهانه تەختۇ بارگاهى، ياتىپ تەخت ئۈزرە ئول ئانداقكى شاهى: شاهانه تەخت ۋە ئوردىنى كۆردى، تەخت ئۈستىدە شاهلاردەك ياتقىنىنى كۆردى). نەۋائىي: ف ش. 94- چ ت.

بارى سرغت دا انداقكيم كواكب (بارى سۈرئەتدە ئانداقكىم كەۋاكىب: ھەممىسى سۈرئەتتە خۇددى يۇلتۇزلاردەك ئىدى)؛

قوپوپ بزم ايحره ايل قوزغالديلار پات،

انينكديككيم قوياش جيقاندا زرّات.

(قوپۇپ بەزم ئىچرە ئەل قوزغالدىلار پات، ئانىڭدەككىم قۇياش چىققاندا زەررات: خۇددى قۇياش چىققاندا زەررىلەر كۆتۈرۈلگەندەك، بەزمدىكىلەر چاپسانلا ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى). يۇقىرىقى ئەسەر. 95- چ ت.

كوروب خاقان چين فرجاد نى شاد،

بولوب اول داغى انداغكه فرجاد.

(كۆرۈپ خاقانى چىن فەرھادنى شاد، بولۇپ ئول داغى ئانداغكى فەرھاد: چىن پادىشاھى فەرھادنى خۇشال ھالدا كۆرۈپ، ئۆزىمۇ خۇددى فەرھادتەكلا خۇشال بولدى). يۇقىرىقى ئەسەر.

باغ ايحره سنكا ساچتى گل آق و قيزيل يفراق،

شاه باشى غه آنداقكيم ايل آق و قيزيل يارماق.

باغ ئىچرە ساڭا ساچتى گۈل ئاقۇ قىزىل يافراق،

شاھ باشىغا ئانداقكىم ئەل ئاقۇ قىزىل يارماق.

خەلق شاھلارنىڭ بېشىغا تەڭگە ـ تىللا چاچقانغا ئوخشاش، باغدا گۈللەر ساڭا رەڭمۇرەڭ يوپۇرماقلارنى چاچتى. (قاراڭ: 409 - 410 ـ ئە ئۇ م ت)

سيودى بو جانيم كوز بيرله آغزينك،
آنداغكي طوطى بادام و شكر.

سەۋدى بۇ جانىم كۆز بىرلە ئاغزىڭ،
ئانداغكى تۇتى بادامۇ شەكەر.

خۇددى شاتۇتى بادام بىلەن شېكەرنى ياخشى كۆرگەندەك، مېنىڭ بۇ جېنىم كۆزۈڭ بىلەن ئاغزىڭنى ياخشى كۆرۈپ قالدى. (قاراڭ:273 ـ ئە ئۇ م ت)

Δ **اويلەكيم** (ئۆيلەكىم)// **اول صفت كيم** (ئول سىفەتكىم) // **اول نوغيكيم** (ئول نەۋئىكىم): خۇددى، بەجايىكى، گويياكى:

تيمور قفل اندا محكم اويلەكيم سد (تەمۇر قۇفل ئاندا مۇھكەم ئۆيلەكىم سەد: ئۇنىڭغا تۆمۇر قۇلۇپ سېلىپ، خۇددى قەلئەدەك مۇستەھكەم قىلىۋەتكەندى)؛

عارضين يابعاچ كوزومدين ساچيلور هر لحظه ياش،
اويلەكيم پيدا بولور يولدوز نهان بولعاچ قوياش.

ئارەزىن ياپقاچ كۆزۈمدىن ساچىلۇر ھەر لەھزە ياش،
ئۆيلەكىم پەيدا بولۇر يولدۇز، نىھان بولغاچ قۇياش.

ئۇ يۇزىنى ياپسىلا، كۆزۈمدىن بىھىساب ياشلار تۆكۈلۈپ يۇزۈمنى قاپلاپ كېتىدۇكى، خۇددى قۇياش پېتىپ كەتسىلا، ئاسمانىنى يولتۇزلار قاپلىغاندەك. (قاراڭ:79 - 80 ـ ئە ئۇ م ت)

همول شاهانه بەزم غشرت انحام،
توزولدى اول صفت كيم بورناغى شام.

(ھەمۇل شاھانە بەزمى ئىشرەتەنجام، تۇزۇلدى ئول سىفەتكىم بۇرناغى شام: شاھانە ئىشرەت بەزمىسى خۇددى ئالدىنقى ئاخشامدىكىگە ئوخشاش قىلىپ تۇزۇلدى)؛

سويى اول نوغيكيم جيوان زلالى. (سۈيى ئول نەۋئىكىم ھەيۋان زۇلالى: سۈيى خۇددى ئابىھايات سۈيىدەك سۈزۈك ئىدى). نەۋائىي: ف ش. 95-، 96- چ ت.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدكى ياردەمچى سۆزلەر ھەققىدە، ئومۇمىيەت جەھەتتىن مۇشۇنچىلىك بايان بېرىش بىلەن كۇپايىلەندۇق.

كۆنۈكمە17:

1- « ياردەمچى سۆز » دېگەن نېمە؟ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ياردەمچى سۆزلەر نەچچە تۈركە بۆلۈنىدۇ؟ (تاللاڭ: ئا: ئۈچ تۈركە؛ ئە: بەش تۈركە؛ ب: ئىككى تۈركە.) ئۇلار قايسىلار؟ ھەر بىر تۈر ئۈچۈن ئايرىم ـ ئايرىم جۈملىلىك مىسال كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈڭ.

2- « باغلىغۇچى » دېگەن نېمە؟ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، باغلىغۇچىلار ئۆز ئىچىدىن نەچچە تۈركە بۆلۈنىدۇ؟ (تاللاڭ: ئا: بەش تۈركە؛ ئە: توققۇز تۈركە؛ ب: ئۈچ تۈركە.) ئۇلار قايسىلار؟ ھەر بىر تۈر ئۈچۈن، بىردىن ئىككىنچە جۈملىلىك مىسال كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈڭ.

3- « تىزىلما مۇناسىۋەت باغلىغۇچىسى » دېگەن نېمە؟ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، تىزىلما مۇناسىۋەت باغلىغۇچىلىرىدىن قايسىلار ئەڭ كۆپ ئىشلىتىلىدۇ؟ ئۈچ باغلىغۇچى تاللاپ، بىردىن ئىككىنچە جۈملىلىك مىسال كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈڭ!

4- تۆۋەندىكى نەزمىي ۋە نەسرىي جۈملىلەرنى تەرجىمە قىلىڭ ۋە ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى تىزىلما مۇناسىۋەت باغلىغۇچىلىرىنى ئىزاھلاڭ:

‹ ا › ھەر ھۇجراغا نەچە خاتۇنلارنى سولاپ ۋە خىزمەتىگە نەچە كىچىك ياش مەھرەم ئوغۇل بالالارنى قويۇپ، خەبەر ئالادۇرغانغا

مۇقەررەر قىلۇر ئەدى.

‹ 2 › تىلەرمەن كەچەيۇ گۈندۈز زار بىرلە، تىلىمغا جارى ئەيلەپ « رەببەنا ! » نى.

‹ 3 › يامان قىلماق يامان فەيدا قىلۇر ھەم ياخشى ئىش ياخشى.

‹ 4 › يانا « روھۇل قۇددۇس » قەسىدەسىن بۇلەند ئاۋازە قىلىپمەنكى، قۇدسىيلار روھىن ئاندىن تازە قىلىپمەن يانا « ئەينۇل ھەيات » قەسىدەسى زۇلالىن يەتكۈرۈپمەنكى، غەفلەت ئەھلىنىڭ ئۆلۈك بەدەنلەرنغە جان كىيۈرۈپمەن يانا « مىنھاجۇن نەجات » قەسىدەسىدە، ھىدايەت تەرىقىن تۈزۈپمەن ۋە زەلالەت ئەھلىغە نەجات شەھراھىن كۆرگۈزۈپمەن يانا « قۇددۇسۇل قۇلۇب » قەسىدەسىنكى، كىلكىم سەبت ئەتىپدۇر؛ ھەقىقەت يولىدا زەئفلىغ كۆڭۈللەرگە ئول « قۇددۇس » دىن قۇددۇس يەتىپدۇر.

‹ 5 › ۋەيەنە « موللا سابىت ئاخۇند » دەپ بىر ئۆلەما كىشى بار ئەدى ۋەيەنە ئەسھابۇل كەھف شەيخلەرىدىن موللا فۇلاد شەيخدۇركىم، ئەزىز ۋە مۆئتەبەر، مۇتەمەدۇل كىشى ئەدى.

‹ 6 › يۈز ئۆيدە بولسا گەۋھەر ياقۇت لەئل ھەم، بولسا تۈمەن خەزايىندا پۇر سىم ئىلە زەرى؛ جۇملە شاھ گەدا ۋە پىر ئىلە جەۋان، غەفلەتتە فەرق قىلالماس ئۆلۈرمەن دەپ گۇمان.

5- سىلىشتۇرۇش ـ تاللاش باغلىغۇچىلىرى دېگىنىمىز قايسى باغلىغۇچىلارنى كۆرسىتىدۇ؟ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا ئەڭ كۆپ ئىشلىتىلىدىغان سىلىشتۇرۇش ـ تاللاش باغلىغۇچىسىدىن بەشنى تاللاپ، ئەمەلىي مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ!

6- تۆۋەندىكى نەزمىي ۋە نەسرىي جۇملىلەرنى تەرجىمە قىلىڭ ۋە ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى سىلىشتۇرۇش ـ تاللاش باغلىغۇچىلىرىنى ئىزاھلاڭ:

‹ 1 › لەبلەرىڭدۇر شەھدۇ شەكەر يا دۇرۇر كانى نەبات.

‹ 2 › « ئاقسۇغا چىقىپ ئاندىن بارامسىزمۇ ياكى كاشغەرغە بارىپ ئاندىن بارامسىزمۇ، نەمە مەسلەھەت ئەيتاسىزلەر ؟ » دەپ ئوتراغا تاشلادى.

‹ 3 › بىر نەچچە ئادەملەر خەزىنەئى دەفنە ئىزلەپ، مەزار — مەشايىخلارنىڭ قەبرىنى ئاچسالار، قالماق — موغۇللار ئۆلۈكى ۋەيا بۇتدەك نەرسىلەر چىقىپدۇر، دەپ نەقل ۋە ھىكايە قىلادۇر.

‹ 4 › پەيغەمبەر ئەلەيھىسسەلاملاردىن ۋەياكى ئۆلەمائى ئەخيارلاردىن نەقل ۋە ھۆججەت قىلماسالار، دەلىل ۋە سەنەد بولمايدۇر.

‹ 5 › يا پەرى يا ھۆرى يا باغى ئىرەم ياد ئەيلەمەس، شەھرىنى ئۇنتار بولۇر ھەر كىم دۇچارى كاشغەر.

‹ 6 › « ئەسھابۇل كەھف » ۋە « ئەسھابۇر رەقىيم » بىرمۇ ياكى بۆلەكمۇ؟ يا بۇ گۇندە تىرىكمۇ ۋەيا ئۆزگە خەلايىقغا ئوخشا ئۆلۈپ كەتكەنمۇ؟

‹ 7 › مىرزالىق مەقامىدا ئون بىر يىل مۇددەتى ھەم ئەنىس ۋەھەم جەلىس، ھەم كاسە ۋەھەم فىيالە بولۇپ، تىنچ كۆڭۈل ۋە فەراغ خاتىرلىق بىرلە ئۆمرىمىز ئوبدان ئۆتتى.

‹ 8 › يولغا چىققانلارىچە، روبەرو ھەم بولالماي ۋە شەھرغە ھەم يانىپ كىرەلمەي، چار — ناچار كاشغەرغە قاراپ رەۋانە بولدى.

‹ 9 › نە ئىبارەت ۋەنە ئىشارەت بىرلە ئەسھابۇل كەھفنى زىكر قىلماپدۇر.

‹ 10 › گاھى تاپتىم فەلەكدىن ناتەۋانلىغ، گاھى كۆردۇم زەماندىن كامرانلىغ؛ بەسى ئىسىغ — ساۋۇغ كۆردۇم زەماندا، بەسى ئاچىغ — چۇچۇك تارتىدىم جەھاندا.

‹ 11 › خاھ پادىشاھى ئالىي مىقدارلار بولسۇن ۋەخاھ گەدايى زەلىل بىئىتىبار ئولسۇن...خاھ ئەسكەر ۋەخاھ فۇقەرا بولسۇن...

7- سەۋەب باغلىغۇچىلىرى دېگەن نېمە؟ چاغاناي ئۇيغۇر تىلىدا

ئەڭ كۆپ ئىشلىتىلىدىغان سەۋەب باغلىغۇچىسىدىن بەشنى تاللاپ كۆرسىتىڭ ۋە ئۇلارنىڭ ھەر بىرى ئۈچۈن، بىردىن ئىككىگىچە جۈملىلىك مىسال كەلتۈرۈڭ.

8- تۆۋەندىكى جۈملىلەرنى تەرجىمە قىلىڭ ۋە ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى نەتىجە — يەكۈن باغلىغۇچىلىرىنى ئىزاھلاڭ:

‹ 1 › ماھىيىتى مەئلۇم ئەمەس ۋە سەنەدى سەھىھ ھەم يوقدۇر، مۇنىڭ ئۈچۈن زىكرلارغا قەلەم جۈرئەت قىلمادى.

‹ 2 › خاجە كەمال خوجەندتىندۇرلار، مۇۋەسى بىسيار ياخشى بولۇر، ئانارى ياخشىلىققا مەشھۇردۇر، نەچۈككىم، « سىيبى سەمەرقەند، ئانارى خوجەند » دەرلەر.

‹ 3 › سەبھۇن سۈيىنىڭ شىمالى تەرەفىداغى قەسەبەلەر بىر « ئاخسى » دۇر، كىتابلاردا، « ئاخسىكەت » بىتىرلەر، نەچۈككىم، ئەسەرۈددىن شائىرنى « ئەسەرۈددىن ئاخسىكەتىي » دەرلەر.

‹ 4 › دىگەر ۋازىھ ئولغايكىم، مۇسىيقا فەنىنىڭ ئۇستادلارى ھەر ئەسىردە، ھەر شەھىردە يۈز بەلكى مىڭ ئۆتۈپدۇر؛ ئۇلارنىڭ ھەر بىرىنىڭ ئەھۋالاتىنى بەيان قىلساق، بۇ قىسقا رىسالەگە سىغمايدۇر؛ ئانىڭ ئۈچۈن، مىڭدىن بىرىنى ئىلغاپ، ھەر بىر پىرىكى ... ئەھۋالىدىن شەممە ئىزھار قىلىندى.

9- چوڭقۇرلاشتۇرۇش باغلىغۇچىلىرى دىگەن نېمە؟ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، جۈملە بايان قىلغان ئۇقۇمنى ئۆز نۆۋىتىدە چوڭقۇرلاشتۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان « ھەتتا، بەلكى، تا، تاكى » لارنىڭ ھەر بىرسى ئۈچۈن، ئىككىدىن جۈملىلىك مىسال كەلتۈرۈڭ.

10- تۆۋەندىكى جۈملىلەرنى تەرجىمە قىلىڭ ۋە ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى بۇرۇلۇش باغلىغۇچىلىرىنى ئايرىپ، ئىزاھلاڭ:

‹ 1 › ئى، مۇھەممەد! ئەسھابۇل كەھفنى كۆزلەرى ئاچۇق ۋە

ئويغاق دەپ گۇمان قىلاسەن، ۋەھالەنكى ئانداغ ئەمەس.
‹ 2 › بىر — بىرلەرنى كۆرگەندە، گويا ئەسەل بىرلە ساريغ ياغ مەسەللىك ناچىز ۋە مۇزمەھىل بولۇپ، ئارالاشىپ كەتەر ئەدى، لاكىن بىر — بىرلەرى قەسد ۋە كەمىنىدە ۋە يوق قىلماق تەدبىرىدە ئەدى.
‹ 3 › بىر مۇنچەسى چۆلغە كىرىپ كەتىپ، چىقالماي يوق بولدى. ئەمما جەنابى ئاتالىق غازىي كەتتى، ئىسلام رەۋنەقى ۋە رەۋاجى ھەم بىللە كەتتى.
‹ 4 › بۇ ئىكى ۋەقتىدە، گۇننىڭ شىئائى غارغا كىرىپ، غارنىڭ ئوفۇنەتلەرنى چىقارىپ، باد — ھەۋاسىنى ئىئتىدالغا كەلتۈرەدۇر، ۋەلاكىن گۇن ئەسلا ئول غارغا كىرمەيدۇر.
11- تەكىتلەش باغلىغۇچىلىرى دېگەن نېمە؟ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا كۆپ ئىشلىتىلىدىغان « خۇسۇسەن، خاسسەتەن، بىلخاسسە، بىتەخسىس » تەكىتلەش باغلىغۇچىلىرى ئۇچۇن، بىردىن جۇملىلىك مىسال كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈڭ.
12- « ھاسىلۇل كەلام، ھاسىلى كەلام، خۇللەس كەلام، ئاقىبەتۇل ئەمر، ئاقىبەتۇل ئومۇر، بىلئاخىر، فىلئاخىر، ئەلقىسسە » سۆزلىرى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، قايسى تۈر باغلىغۇچىلار دەپ ئاتىلىدۇ؟ تاللاش جاۋابلىرى: ئا. يىغىنچاقلاش باغلىغۇچىلىرى؛ ئە. ئىزاھلاش باغلىغۇچىلىرى؛ ب. چوڭقۇرلاشتۇرۇش باغلىغۇچىلىرى.
13- تۆۋەندىكى نەزمىي ۋە نەسرىي جۇملىلەرنى تەرجىمە قىلىڭ ۋە ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى ئىزاھلاش باغلىغۇچىسىنىڭ رولىنى نۇقتىلىق چۈشەندۈرۈڭ:
‹ 1 › سىز تولا ئوبدان ئادەم ئەكەنسىز، مەن ئاڭلاپ بىلدىم. ئەمما ئەيىبىڭىز بىرىن ئەكەنسىز، يەنى بۆلەك ۋىلايەتنىڭ ئادەمى ئەكەنسىز.

‹ 2 › ئەلئان بۇ تارىخدا، يەئنى تارىخ بىر مىلىك ئۇچيۇز يىگىرمە بىرده، بۇ ئالەمنى خاكدانىيدىن رىيازى جاۋىدانىيغا ئىنتىقال ئەتتى، دەگەن خەبەرلەر مەسمۇئ ئولدى.

‹ 3 › ئۆز ۋۇجۇدۇمنى كۆرۈپ ئايدەك يۈزۈك كۆزگۈسىدە، « قارا » ئەيتۇرمەن سەنى، يەئنى تەجەللىي سەندە بار.

14- چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا كۆپ ئىشلىتىلىدىغان « كى، كىم، گەر، ئەگەر، ئەگەرچە، چۇ، چۇن » باغلىغۇچلىرىنىڭ هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا كۆرۈلمەيدىغان ئالاهىدە قوللىنىلىشىنى ئەڭ ئاز بىردىن ئەمەلىي مىسال ئارقىلىق چۈشەندۈرۈڭ.

15- « تىركەلمە » دېگەن نېمە؟ تىركەلمىلەر گراماتىك رول جەهەتتە، قانداق ئالاهىدىلىككە ئىگە؟ بىر ـ ئىككى جۈملىلىك مىسال ئارقىلىق چۈشەندۈرۈڭ.

16- چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا كۆپ ئىشلىتىلىدىغان « بابىندا، توغرادىن، توغراسىدىن، ئوخشا، ئوخشاش، مىسلى، كەبى، مانەند، يەڭلىغ، هەققىدە، كەزا، هەكەزا، كەمە كەم: نە، باشلىغ » قاتارلىق تىركەلمىلەر ئىچىدىن بەشنى تاللاپ، ئەڭ ئاز بىردىن جۈملىلىك مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ.

17- « يۈكلىمە » دېگەن نېمە؟ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا كۆپ ئىشلىتىلىدىغان يۈكلىمىدىن ئۇچنى تاللاپ، هەر تۈر ئۇچۇن ئىككىدىن جۈملىلىك مىسال كەلتۈرۈپ شەرهلەڭ.

18- تۆۋەندىكى نەزمىي ۋە نەسرىي جۈملىلەرنى تەرجىمە قىلىڭ ۋە ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى يۈكلىمىلەرنى ئايرىپ، جۈملىدىكى رولىنى نۇقتىلىق چۈشەندۈرۈڭ:

‹ 1 › فىكر دەريياسىغا چۈمۈپ، غۇتەلەر ئۇرۇپ جەۋلان قىلسالارمۇ مۇراد ساهىلى ۋە مەقسەد كەنارەسى نازىرلار نەزەرلەرىغە جىلۋە ۋە تابىش قىلماس ئەدى.

‹ 2 › « سەن ھەم كەسەسەنمۇ؟ » دەگەنلەردە: « فەرمايىش بولسا، كەسەمەن » دەگەن.
‹ 3 › يانا داغى رەسايىلغا قەلەم سۈرۈپمەن ۋە مەكاتىبغا رەقەم ئۇرۇپمەنكى، فارسىي سىھرسازلار ۋە پەھلەۋىي ئەفسانەپەردازلار ھەم ئاندا ئەۋراق ئارەستە ۋە ئەجزا پىراستە قىلىپدۇرلار.
‹ 4 › تەقى ئەيلە مەنى ۋامىق ئول ئاينى ھەم ئۇزرا.
‹ 5 › بۇ ئەزىز شائىرلىقدا ھەزرەتى ئەمىر نىزامىددىن ئەلىشىر نەۋائىيدەك، مۇغەننىيلىقدا تەخى قەدىرخاندەك ئەدىلەر.
‹ 6 › ھەر ئايەنە تۇيۇقداكى كەھف ئول تايىفەلەر گۇمان قىلغاندەك بولۇپ، ئىئتىقادلارىغا زەرەر قىلماس ئەدى.
‹ 7 › مەبادا « كەتەمەن » دەسىگىز، ئادەم قوشۇپ، يولخەرجى بەرىپ چىقارسام.
‹ 8 › مەبادا بىر چوڭ ھادىسە يۈز كەلتۈرسەلەر، كاتتا دەريالاردىن بۇ تەرىقە بىرلە ئۆتۈپ، بىر ئاي — قىرىق گۈنلۈك يەرلەرگە چەھارپايلارىنى ئالىپ كەتەدۇر.
‹ 9 › ئۇلۇغ خان دەرۋاقىئە بىر ئۇلۇغ ئەگىز تاغ مەسەللىك ئەكەن.
‹ 10 › « بۇ يەردە ئاتدىن تۈشەدۇر ۋە بۇ يەردە نەماز ئوقۇيدۇر ۋە بۇ يەردە تەۋاف قىلادۇر » دەپ، گويا ھەرامى شەرىفدەكى دەللەردەك تەئلىم بەرگەن بولۇپ، مىكر — ھىيلەلەر بىلەن، بىر نەرسەلەرنى ئالادۇر.
‹ 11 › تۆرەمنىك بەھادۇرلارى بەگ بەچچەنىك يىگىتلەرنى ئارقاغا ياندۇرۇپ، گويياكى ئالىپ تۇرغان ھەيندە، ئاتاباي ھۈدەيچى سەفنى بۇزۇپ، تۆرەمدىن يۈز ئۆيرۈپ، بەگ بەچچە تەرەفىغە قاچىپ كىرىپ كەتتى.
‹ 12 › بۇ جەننەتلەرغە قىلغايلار خىرامان، نەچۈككىم رەۋزە ئىچرە ھۆرۇ غىلمان.

‹ 13 › كۆرۈپ شاهانه تەختۇ بارگاهى، ياتىپ تەخت ئۈزره ئول ئانداقكى شاهى.

‹ 14 › قويۇپ بەزم ئىچره ئەل قوزغالدىلار پات، ئانىڭدەككىم قۇياش چىققاندا زەررات.

‹ 15 › كۆرۈپ خاقانى چىن فەرهادنى شاد، بولۇپ ئول داغى ئانداغكى فەرهاد.

‹ 16 › هەمول شاهانه بەزم ئىشرەت ئەنجام، تۈزۈلدى ئول سىفەتكىم بۇرناغى شام.

‹ 17 › سۇيى ئول نەۋئىكىم هەيۋان زۇلالى.

سەككىزىنچى باب ئىملىق سۆزلەر

سۆيۈنۈش، هەسرەتلىنىش ۋە هاياجانلىنىش قاتارلىق هېس — تۇيغۇلارنى، شۇنداقلا بۇيرۇق، تەلەپ ۋە جاۋاب قاتارلىقلارنى كونكرېت ئاتاپ ئەمەس، بەلكى مۇئەييەن ئىما بىلەن ئىپادىلەپ كېلىدىغان سۆزلەر تىلشۇناسلىقتا، « ئىمالىق سۆزلەر »، يەنى « ئىملىق سۆزلەر » دەپ ئاتىلىدۇ. ئادەتته، ئىملىق سۆزلەر ئۆز ئىچىدىن، « هېس — تۇيغۇ ئىملىقلىرى »، « ئۇندەش ئىملىقلىرى »، « كۆرسىتىش ئىملىقلىرى » ۋە « جاۋاب ئىملىقلىرى » دېگەندەك تۈرلەرگه بۆلىنىدۇ. بىز بۇ يەردە، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە، كۆپرەك ئۇچرايدىغان ئىملىق سۆزلەرنىڭ مۇهىملىرىنى قىسمەن مىساللار بىلەن كۆرسىتىپ ئۆتىمىز.

§1. هېس- تۇيغۇ ئىملىقلىرى

Δ **دريغ** (دەرىغ)// **دريغا** (دەرىغا): ئېسىت، ئېسىتەي!

هازىرقى زامان ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە، « ۋادەرىخا، ۋاي دەرىخا » دەپ (« ئا » ۋە « ئە » تاۋۇشلىرى ئۇزۇن سوزۇق ئوقۇلۇپ) ئىشلىتىلىۋاتقان بۇ ئىملىق سۆزنىڭ ئەسلى پارسچە « **دريغ** » (دەرىغ) بولۇپ، مەنىسى « ئېسىت، ئەپسۇس » دېگەن بولىدۇ. بۇ ئىملىق سۆز چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردە، خۇسۇسەن شېئىرلاردا، « **دريغ** » (دەرىغ) شەكلىدىن باشقا، قاراتما كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلغان « **دريغا** » (دەرىغا: هەي ئېسىت!) شەكلى بىلەن كۆپ ئىشلىتىلگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

شيوه اول سرو رواندين خوش تورور،

ناز اوشول جان و جهاندين خوش تورور.

من سيورمن اول منى سيوماس دريغ،

بو سيوشماك ايكى ياندين خوش تورور.

(شۇڭا ئول سەرۋى رەۋاندىن خۇش تۇرۇر، ناز ئۇشۇل جانۇ جەهاندىن خۇش تۇرۇر؛ مەن سەۋەرمەن، ئول مەنى سەۋمەس دەرىغ، بۇ سەۋىشمەك ئىكى ياندىن خۇش تۇرۇر: ئۇ سەرۋى بويلۇق يارنىڭ ناز ــ كەرەشمىسى تولىمۇ يېقىملىق؛ ئۇنىڭ بۇ خىل نازى جاندىنمۇ، جاهاندىنمۇ تاتلىق. ئەپسۇسكى، مەن ئۇنى سۆيمەن، ئۇ مېنى سۆيمەيدۇ؛ (ئەسلىدە) سۆيگۈ ــ سۆيۈش دېگەن ئىككى تەرەپتىن تەڭ بولسا، گۈزەل بولاتتى). لۇتفىي: 260- ئۇ ك ن.

اوتدى عمروم دنيانينك مصلحتى‌دين وادريغ،

آخرت اسبابيدين بير تار مويى قيلماديم.

ئۆتىدى ئۇمرۇم دۇنيانىڭ مەسلەھەتىدىن، ۋادەرىغ!

ئاخىرەت ئەسبابىدىن بىر تار مۇيى قىلمادىم.

ۋاي ئىسسىت، ئۆمرۈم بۇ دۇنيانىڭ ئىشلىرى بىلەنلا ئۆتۈپ كەتتى؛ ئاخىرەت ئۈچۈن، قىلچىلىكمۇ تەييارلىق قىلالمىدىم. (قاراڭ:296 ـ ئە ئۇ م ت)

گل دين آيريلغان كبى بلبل مثلىك اون چيكيب،

وا دريغ مين يار وصلى دين جدا بولدوم نيتەى.

گۈلدىن ئايرىلغان كەبى بۈلبۈل مەسەللىك ئۇن چەكىپ،

ۋا دەرىغ، مەن يار ۋەسلىدىن جۇدا بولدۇم نەتەي.

گۈلدىن ئايرىلغان بۈلبۈلدەك يىغان چېكىپلا يۈرىمەن؛ ۋاي ئىسسىت، مەن يار ۋەسلىدىن جۇدا بولدۇم، ئەمدى قانداقمۇ قىلارمەن؟ (قاراڭ:527 ـ ئە ئۇ م ت)

دريغا ظلم استبداد سياست تين قيلورلار داد،

سيد اجمد خوجام نينك دستيدين يوز حصه داد فرياد.

(دەرىغا! زۇلۇم ئىستىبداد سىياسەتتىن قىلۇرلار داد، سەييىد ئەھمەد خوجامنىڭ دەستىدىن يۈز ھەسسە داد ـ فەرياد: ھەي ئىسسىت! ‹خەلق› زۇلۇم ئىستىبداد سىياسەتتىن داتلايدۇ؛ ‹ زومىگەر › سىيىت ئەھمەد خوجامنىڭ دەستىدىن يۈز ھەسسە پەريات كۆتىرىدۇ). نىم شەھىد: « جىنايەتتىن شىكايەت »، 1946- يىل، غۇلجا.

دريغا كيم منى تاشلاب بو كون اول دلربا كيتى،

قاليبدور نيجه نا آشنا اول آشنا كيتى.

دەرىغاكىم، مەنى تاشلاپ بۈگۈن ئول دىلرەبا كەتتى،

قالىپدۇرلار نەچە نائاشنا، ئول ئاشنا كەتتى.

ۋاي ئىسسىت. بۈگۈن ئۇ دىلرەبا مېنى تاشلاپ كەتتى؛ بىر مۇنچە ياتلار قېلىپ، ئۇ دوست كەتتى. (قاراڭ: 83 ـ ئە ئۇ م ت)

دريغا شوروشر بولدى جهان دا هر قيان پيدا،

چو قيلدى چرخ كجرو فتنهء آخر زمان پيدا.

دەرىغا، شورۇ شەر بولدى جەھاندا ھەر قايان پەيدا،
چۇ قىلدى چەرخى كەجرەۋ فىتنەئى ئاخىر زەمان پەيدا.

ۋاي ئىبسىت، بۇ تەتۇر پەلەك ئاخىر زامان پىتنىلىرىنى پەيدا قىلغاچقا، جاھانىنىڭ ھەممە يېرى غەلۋە ـ غوۋغاغا تولۇپ كەتتى. (قاراڭ: 366 ـ ئە ئۇ م ت)

Δ **وادريغا // واى دريغا** (ۋادەرىغا // ۋاي دەرىغا):

وادريغا قيسى كوندور شوم رقيب باستى آياق،
سن كبى جور نازينين لار اوستيكا سالدى تياق،
من قوجاقينكدا توروب تارتيم عجب درد فراق،
نغمتينك لذت لاريدين ايريليب قالديم يراق
بير تيله‌مجى ديك قيسيلديم كوزده خامان آلديدا.

(ۋادەرىغا! قايسى كۇندۇر شۇم رەقىب باستى ئاياق، سەن كەبى ھۆر ـ نازىنىنلەر ئۈستىگە سالدى تاياق؛ مەن قۇچاقىڭدا تۇرۇپ تارتتىم ئەجەب دەردى فىراق، نىئمەتىڭ لەززەتلەرىدىن ئايرىلىپ قالدىم يىراق، بىر تىلەمچىدەك قىسىلدىم كۆزدە خامان ئالدىدا: ھەي، ئىبسىت! قايسى كۈن ئىدىكىن شۇم دۇشمەن ئاياغ باستى، سەندەك ھۆر ـ نازىنىنغىمۇ تاياق سېلىشقا پېتىندى؛ مەن سېنىڭ قۇچقىڭدا تۇرۇپمۇ ئەجەب پىراق دەردىنى تارتتىم؛ نېمەتلىرىڭ لەززەتلىرىدىن ئايرىلىپ قالدىمكى، مۇشۇ ھالىتىم بىلەن، تەييار خامىنى تۇرۇپمۇ، ئۇنىڭدىن بەھرىلىنەلمەس بولۇپ قالغان تىلەمچىدەك قىسىلىپ قالدىم). نىم شەھىد: « ئالدىدا »، 1946- يىل، غۇلجا.

Δ **اوه** (ئۇھ): ھېرىش ۋە چارچاش تۇيغۇسىنى بىلدۈرىدىغان ئىملىق.

كاشغردا بر مجمغى دا اولتورعان آدم ايجى كا ينه بر آدم كريب اولتوروب اوه اوه ديب دور نيمه بولدينكيز اوه ديب ديكانيدا... من

تولا هاريب كتيم ديكان ايكان (كاشغەردە بىر مەجمەئىدە ئولتۇرغان ئادەم ئىچىگە يەنە بىر ئادەم كىرىپ ئولتۇرۇپ، « ئۇھ، ئۇھ » دەپدۇر. « نېمە بولدىڭىز « ئۇھ » دەپ؟ » دەگەنىدە... "مەن تولا هاريپ كەتتىم » دەگەن ئەكەن: قەشقەردە، بىر سورۇنغا يىغىلىپ ئولتۇرغان ئادەملەرنىڭ ئىچىگە يەنە بىر ئادەم كىرىپ ئولتۇرۇپتۇ. ئۇ ئولتۇرۇپتۇ — يۇ، دەممۇدەم « ئۇھ، ئۇھ! » دەپتۇ. « ئەجەب « ئۇھ » دەپ كەتتىڭىز، نېمە بولدىڭىز؟ » دەپ سورىسا،... « مەن بەك هېرىپ كەتتىم » دەپ جاۋاب بەرگەنىكەن). م سايرامي: 258- ت هە.

Δ آە (ئاھ): هەسرەتلىنىش تۇيغۇسىنى بىلدۈرىدىغان ئىملىق.

آە نە ايلاى بو فلك قيلدى نگاريمدين جدا،

• اندليب ينكليغ بولوب من گل عذاريمدن جدا.

(ئاھ! نەيلەي بۇ فەلەك قىلدى نىگارىمدىن جۇدا، ئەندەلىب يەڭلىغ بولۇپمەن گۈل ئىزارىمدىن جۇدا: ئاھ، قانداق قىلاي! بۇ پەلەك مېنى نىگارىمدىن ئايرىۋەتتى. ئۇ گۈل يۈزلۈكۈمدىن ئايرىلىپ، ‹گۈلدىن ئايرىلغان› بۇلبۇلدەك بولۇپ قالدىم). بىلال نازىم: 578- ئۇ ك ن.

آە كيم هجران اوتى آخر مينى قيلدى كباب،

هجر و فرقت ده كويوب امدى ادا بولدوم نيته‌ى.

ئاھكىم، ھىجران ئوتى ئاخىر مەنى قىلدى كەباب،

ھەجرۇ فۇرقەتىدە كۆيۈپ ئەمدى ئەدا بولدۇم نەتەي.

ئاھ، ھىجران ئوتى ئاخىر مېنى كاۋاپ قىلدى؛ ئايرىلىق ۋە جۇدالىق ئوتىدا كۆيۈپ، ئەمدى تۈگىشىدىغان بولدۇم، قانداق قىلارمەن؟ (قاراڭ: 527 — ئە ئۇ م ت)

هر قچان جان برسام اول قدّو آعيز يادى بيله،

ای مجب لار تربتیم اوستینده آه ایلاب اوتونك.

(هەرقاچان جان بەرسەم ئول قەددۇ ئاغىز يادى بىلە، ئى مۇھىبلەر، تۇربەتىم ئۇستىندە « ئاھ » ئەيلەپ ئۆتۈك: قاچانكى ئۇ ‹گۈزەل› قەددى ــ قامەت ۋە ئېغىزنى ئەسلەۋېرىپ ئۆلۈپ كەتسەم، ئى، دوستلار! قەبرەم ئالدىدىن « ئاھ! » ئەيلەپ ئۆتۈڭلار). لۇتفىي: 242-، 243- ئۇ ك ن

وصل یار بولدی میسر قدرینی آه بیلمادیم،

وصل بولمای جاودان فرقت کیلورنی بیلمادیم.

(ۋەسلى يار بولدى مۇيەسسەر قەدرىنى « ئاھ » بىلمەدىم؛ ۋەسل بولماي، جاۋدان فۇرقەت كەلۈرنى بىلمەدىم: ئاھ! يارىنىڭ ۋەسلىگە يەتكەندە، قەدرىنى بىلمەپتىمەن. ‹ قايتا › ۋىسالىنىڭ كەلمەي تۇرۇپ، مەڭگۈلۈك جۇدالىقىنىڭ كېلىدىغانلىقىنى بىلمەپتىمەن). 342- ت هە.

Δ **وا** (ۋا): ۋاي: كۈچەيتىلگەن ئەجەبلىنىش تۇيغۇسىنى بىلدۈرىدىغان ئىملىق.

تبسم ایلابان تاکه نظر قیلسانك گوروستانغه،

قوپوب گوردین باری مرده همه وا جسرتا دیرلار.

(تەبەسسۇم ئەيلەبان تاكى نەزەر قىلساڭ گۆرىستانغا، قوپۇپ گۆردىن بارى مۇردە ھەمە « ۋا ھەسرەتا » دەرلەر: ئەگەر قەبرىستانغا يۈزلىنىپ تەبەسسۇم بىلەن بىر كۆز تاشلاپ قويساڭ، گۆرلەردىكى بارلىق ئۆلۈكلەر « دۇررىدە » ئورۇنلىرىدىن قوپۇپ، « ۋاي، ئېسىتەي! ئەجەب گۈزەلكەن ــ ھە! » دېيىشىدۇ). زەللىي: 360- ئۇ ك ن.

Δ **واه** (ۋاھ): ھەيرانلىق تۇيغۇسىنى بىلدۈرىدىغان ئىملىق.

واه کی بولدوم عشق آرا بیر بی وفاعه مبتلا،

بولماسون اهل وفا موندا‌ق بلاعه مبتلا.

ۋاهكى بولدۇم ئىشق ئارا بىر بىيۇەفاغا مۇبتەلا،
بولماسۇن ئەهلى ۋەفا مۇنداق بەلاغا مۇبتەلاغە.

ئاھ، مەن ئىشق ـ مۇھەببەت ئارا شۇنداق بىر ۋاپاسىزغا دۇچار بولۇپ قاپتىمەنكى، ۋاپا ئەهلى مۇنداق بالاغا مۇپتىلا بولمىسۇن. (قاراڭ: 522 ـ 523 ـ ئە ئۇ م ت)

واه نه كون بولغاى كه يتكاى وصليغه كوز و كونكول، (ۋاھ، نە گۇن بولغايكى يەتكەي ۋەسلىغە كۆزۈ كۆڭۈل: كۆز بىلەن كۆڭۈل يار ۋىسالىغا يەتكەن كۈن قانداق گۈزەل كۈن ـ هه!). نەۋائىي: 282- ئۇ ك ن.

من مست عرق باده‌من عكسيم **ايماس مى ايجره واه** (مەن مەستى غەرقى بادەمەن، ئەكسىم ئەمەس مەي ئىچرە ۋاھ: « ياھ! ئۇنىڭ شولىسى قەدەھتىكى شاراپقا چۈشۈپ قاپتۇ » دېمەكلار، مەن ئاشۇ قەدەھكە چۆكۈپ كەتكەن مەستمەن). نەۋائىي: 294- ئۇ ك ن.

واه نيجوك مقبول بولغاى بو نمازيم كيم مينينك،
چون كى خوناب جگر بيرله وضويى قيلماديم.

ۋاھ، نەچۈك مەقبۇل بولغاي بۇ نەمازىمكىم مەنىڭ،
چۈنكى خۇنابى جىگەر بىرلە ۋۇزۇيى قىلمادىم.

ئاھ، بۇ نامىزىم قانداقمۇ قوبۇل بولسۇن؟ چۈنكى سۇ ئورنىدا جىگەر قېنىم بىلەن تاھارەت ئالالمىدىم. (قاراڭ: 296 ـ ئە ئۇ م ت)

Δ **وا ويلا** (ۋاۋەيلا): ۋايجان ـ ۋايەي.

تارتيبان فرياد و واويلا كونكول يغلاب كوز (تارتىبان فەريادۇ ۋاۋەيلا كۆڭۈل يىغلاب كۆز: كۆز يىغلايدۇ، كۆڭۈل « ۋايجان ـ ۋايەي » دەپ پەريات كۆتۈرىدۇ). نەۋائىي: 282- ئۇ ك ن.

Δ **واى** (ۋاي): نارازىلىق تۇيغۇسىنى بىلدۈرىدىغان

ئىملىق.

ديب ايميش هجريمده من ديك كوزو كونكلين آسراسون،
واى كيم يوقتور منكا خاره كونكول قصّاب كوز.

(دەپ ئەمىش ھەجرىمدە مەندەك كۆزۈ كۆڭلىن ئاسراسۇن، ۋايكىم يوقتور ماڭا خارە كۆڭۈل قەسساب كۆز: « مەن يوق چاغلاردا ‹ ھىجران كۈنلىرىدە › خۇددى مەندەكلا كۆز ۋە كۆڭلىنى ئاسرىسۇن » دەپتۇ. ۋايەي، مەندە ئۇنداق تاشتەك يۈرەك، قاساپنىڭكىگە ئوخشاش رەھىمسىز كۆز يوقكەن). نەۋائىي: 282- ئۇ ك ن.

هجريدين داد ايستاديم ديدينك صبور اول واى كيم،
تازه داعيمغه يانه اوت بيرله ايلارسين علاج .

ھەجرىدىن داد ئىستەدىم، دەدىك سەبۇر ئول، ۋايكىم،
تازە داغىمغا يەنە ئوت بىرلە ئەيلەرسەن ئىلاج.

پىراقىك دەستىدىن دادلىسام، « سەۋر قىل » دەيسەن. ۋاي جان، سەن يېڭى جاراھەتنى يەنە ئوت بىلەن داغلاپ داۋالايسەنغۇ، ئاخىر. (قاراڭ: 307- 306 ـ ئە ئۇ م ت)

هجر خيلى ظلم قيلدى بى نهايت واى كيم،
بير زمان بيرماى امان يوز قتله ديديم ايل امان.

ھەجر خەيلى زۇلم قىلدى بىنىھايەت، ۋايكىم،
بىر زەمان بەرمەي ئەمان، يۈز قەتلە دەدىم: ئەل ئەمان.

ۋاي داد، ھىجران لەشكىرى شۇ قەدەر زۇلۇم سالدىكى، يۈز قېتىم « ئەل ئامان ـ پەندىيات! » دەپ ۋارقىرىغان بولساممۇ، بىر نەپەس ئامانلىق بەرمىدى. (قاراڭ: 312 ـ ئە ئۇ م ت)

Δ **زهى** (زىھى): « ئاپىرىن، يارايدۇ! » ئۇقۇمىدىكى ئىملىق.

زهى آزاد طبع ارميش صبورى دوستلار بسى،

عریب و خاکسار عاشق پژمرده حال اسرو.

(زهی! ئازاد تەبئ ئەرمش سەبۇرىي دوستلار بەسى، غەرىيبۇ خاكسار ئاشىق، پەژمۇردە ھال ئەسرۇ: دوستلار، سەبۇرىي غېرىب، خورلۇقتا ھالىدىن كەتكەن بىچارە ئاشىق بولسىمۇ، ئاپىرىنكى، ئۇ ھۇرىيەت تەبئەت بىر ئىنساندۇر). سەبۇرىي: 552-، 553- ئۇ ك ن.

Δ **های های** (هاي ـ هاي؛ هەي...): ھەيرانلىق ۋە ھەسرەت تۇيغۇسى ئىملىقى.

بوی چکتینك و آفاق ایجره قوبتی قیامت،

های های نه بلا سرو خرامان یتیلیب سن.

(بوي چەكتىكۇ ئافاق ئىچرە قوپتى قىيامەت، هەي، هەي، نە بەلا سەرۋى خرامان يەتلىپسەن: بويۇڭغا يەتتىك ـ يۇ، ئالەمدە قىيامەت قوپتى، هەي، هەي! تۇپ ـ تۇز ۋە ئېگىز ئۆسكەن سەرۋىدەك مۇتلەق گۈزەل يېتىلىپسەن). لۇتفىي: 248-، 249- ئۇ ك ن.

زلفونك گریهی عه پای بست اولمیشمن،

لعلینك می دین باده پرست اولمیشمن.

اول می نی ایجیب یولونك دا لست اولمیشمن،

های های نه دیدیم مگرکه مست اولمیشمن.

(زۇلفۇڭ گىرىھىغە پايىبەست ئولمىشمەن، لەئلىڭ مەيىدىن بادەپەرەست ئولمىشمەن؛ ئول مەينى ئىچىپ، يولۇڭدا لەست ئولمىشمەن، هەي، هەي! نە دەدىم مەگەركى مەست ئولمىشمەن: بۇدرە چاچلىرىڭغا ئايىغىم باغلىنىپ قالدى. قىزىل لېۋىڭ شارابىدىن (تولا ئىچىپ) مەيخور (ئىچەرمەن) بولۇپ قالدىم.

« شۇ تاپتا »، ئاشۇ مەينى ئىچىپ كوچاڭدا سەنتۇرۇلۇپ يۈرىمەن. ھەي ــ ھەي! مەستلىكتە نېمىلەرنى دەپ يۈرىمەن ــ ھە!). نەۋائىي: 310- 311- ئۇ ك ن.

دمبدم اورتاب وجودوم خرمنين كول قيلغالى،

هاى هاى اول قاتل نينك ايكى آتشين رخسارى بار.

دەم بەدەم ئۆرتەپ ۋۇجۇدۇم خىرمەنىن كۈل قىلغالى،

ھەي ــ ھەي، ئول قاتىلنىڭ ئىكى ئاتەشىن رۇخسارى بار.

ۋاي ــ ۋاي، ئۇ قاتىلنىڭ ئوتلۇق ئىككى مەڭزى ۋۇجۇدۇم خامىنىنى دەممۇدەم ئۆرتەپ كۈل قىلۋېتىدىغاندەك قىلىدۇ. (قاراڭ: 259 ــ ئە ئۇ م ت)

اى رشيدى سين اوزونكنى بيهوده عاشق ديمه،

عشقنينك ميدانى ده بير هاى هويى قيلماديم.

- رشيدى.

ئەي رەشىدىي، سەن ئۆزۈڭنى بىھۇدە ئاشىق دەمە،

ئىشقىنىڭ مەيدانىدا بىر ھاي ــ ھۇيى قىلمادىم.

- رەشىدىي.

ئەي رەشىدىي، سەن ئۆزۈڭنى ھېچ نېمىدىن ھېچ نېمە يوقلا ئاشىق دەۋالما. چۈنكى ئىشق مەيدانىدا بىرەر قېتىم « ھاي ــ ھۇي » دېگۈدەك ئىش قىلىپ باقمىدىڭ. (قاراڭ: 297 ــ ئە ئۇ م ت)

Δ **كاشكه// كاشكى:** ھەسرەت، پۇشايمان ۋە ئارزۇ ئىملىقى.

كاشكه اى نازينيم سيزنى من كورماس ايديم،

دانه خالينك نى كوروب دامينك عه من توشماس ايديم،

جسرتينك دا كيجه كوندوز قان ياشيم قويماس ايديم

(كاشكى ئى نازىنىم سىزنى مەن كۆرمەس ئەدىم، دانە خالىڭنى كۆرۈپ، دامىڭغا مەن تۇشمەس ئەدىم؛ ھەسرەتىڭدە

كەچە ـ گۈندۈز قان ياشىم قۇيماس ئەدىم: ئەي گۈزىلىم، مەن سېنى كۆرمىسەمچۇ كاشكى. ‹ ئۇ ھالدا › خال دېنىگنى كۆرۈپ، دام ـ توزىقىگغا چۈشمەس ئىدىم؛ ھەسرىتىگدە، كېچە ـ كۈندۈز ‹مۇنداق› قانلىق ياش تۆكمەس ئىدىم). قەلەندەر: 494- 495،- ئۇ ك ن.

اوّلا مكتب اويى كا كيرماس ايرديم كاشكي،
مهرنى ويران كونكول كا برماس ايرديم كاشكي،
شرط ايتيب اول بوسه‌لارنى آلماس ايرديم كاشكي،
عشق اوتى عه مين اوزوم نى سالماس ايرديم كاشكي،
جانيم ملاّم بير زمان گل يارنى آزاد قيل.

ئەۋۋەلا مەكتەب ئۆيىگە كىرمەس ئەردىم كاشكى،
مېھرنى ۋىران كۆڭۈلگە بەرمەس ئەردىم كاشكى،
شەرت ئەتىپ ئول بۇسەلەرنى ئالماس ئەردىم كاشكى،
ئىشق ئوتىغا مەن ئۆزۈمنى سالماس ئەردىم كاشكى،
جانىم موللام، بىر زەمان گۈل يارنى ئازاد قىل.

بىلگەن بولسام كاشكى، باشتىلا مەكتەپكە كىرمىسەم بوپتىكەن؛ بۇ ھالدا، دىل مېھرىمنى ۋەيران كۆڭۈلگە بەرمەستىم؛ ئۇ سۆيۈكلەرنى شەرت بىلەن قوبۇل قىلماستىم؛ مۇھەببەت ئوتىغا ئۆزۈمنى سالماستىم؛ جېنىم موللام، گۈزەل يارنى بىر مەھەل ئازاد قىلغىن. (قاراڭ: 548 - 549 ـ ئە ئۇ م ت)

هجرنينك اندوهيدين بولدى كوزوم يغلاب بثير،
كاشكه بولغاى ايدى بينا كوزوم ديداردين.

ھەجرىنىڭ ئەندۇھىدىن بولدى كۆزۈم يىغلاپ بەسىر،
كاشكى بولغاي ئەدى بىينا كۆزۈم دىيداردىن.

ھىجران قايغۇسىدا كۆپ يىغلاپ، كۆزۈم تۇتۇلدى؛ كاشكى ئۇنىڭ دىدارىغا مۇيەسسەر بولسام، بۇ ھالدا، كۆزۈم روشەنلەشكەن بولاتتى. (قاراڭ: 630 ـ ئە ئۇ م ت)

Δ**اجسنت** (ئەھسەنتە) // **اجسنت كە** (ئەھسەنتەكى: يارايسەن!): قايىللىق ۋە خۇشاللىق تۇيغۇسىنى بىلدۈرگۈچى ئىملىق.

لطفى سوزينينك لطفينه طبعينك يتار انجاق،
اجسنت كه مجبوب سخندان يتيليب سن،

(لۇتفىي سۆزىنىڭ لۇتفىنە تەبئىڭ يەتەر ئانجاق، ئەھسەنتەكى، مەھبۇبى سۇخەندان يەتىلىپسەن: لۇتفىي سۆزىنىڭ لاتاپىتىگە سېنىڭ تەبئىتىڭ ۋە پىكرىڭ تولۇق يېتىدۇ. يارايسەنكى، مۇڭداشقىچىلىكى بار سۆيۈملۈك يار بولۇپ يېتىلىپسەن). لۇتفىي: 248-، 249-، ئۇ ك ن.

Δ **تجسين** (تەھسىن) // **آفرين** (ئافەرىن): قايىللىق تۇيغۇسى ئىملىقى:

خلايق لار ... جيرت انكشت لارينى تفكر دندان لاريغه اليب
تيشلاب تجسين و آفرين لار قيليب دورلار (خەلايىقلار ... ھەيرەت ئەنگۈشتلەرىنى تەپەككۇر دەندانلارىغا ئالىپ تىشلەپ، « تەھسىن! » ۋە « ئافەرىن! » لەر قىلىپدۇرلار: خالايىقلار ... ھەيرانلىق بارماقلىرىنى تەپەككۇر چىشلىرى ئارىسىغا ئېلىپ چىشلەپ، « تەھسىن! ، ئاپىرىن! » دېيىشىپتۇ). مۇئجىزىي: ت م.

Δ **هيهات** (ھەيھات): ھەسرەت ئىملىقى.

يتميش كايتيب دورمن آعزيم دا تيشيم يوق،
هفتاد دو ملت ايلى كا امدى ايشيم يوق.
ياران مصاحبان جهان دين كتى،
عمكين من مونكداشغالى هيهات كيشيم يوق.

(يەتمىشكە يەتىپدۇرمەن ئاغزىمدا تىشىم يوق، ھەفتاد دۇ مىللەت ئەلىگە ئەمدى ئىشىم يوق؛ ياران — مۇساھىبان جەھاندىن كەتتى، غەمكىنمەن مۇڭداشغالى ھەيھات كىشىم

يوق: يېشىم يەتمىشكە يەتتى، ئاغزىمدا چىشلىرىمۇ قالمىدى، بۇ ئالەمدىكى خەلقە ئەمدى ھېچ پايدام يوق؛ دوستلار — ھەمسۆھبەتلەر ئالەمدىن ئۆتتى، هەي — هەي مەن غەمكىنمەن، ھەتتا مۇڭداشقىدەك ئادىممۇ قالمىدى). زەلىلى: 380-، 381-، ئۇ ك ن.

هیهات کیم براو عمیدین زارمن ینا،
فرجاد دیك یوز بلاعه گرفتارمن ینا.

(ھەيھاتكىم، بىراۋ غەمىدىن زارمەن يانا، فەرھاددەك يۈز بەلاغا گىرىفتار مەن يانا: هەي — هەي،... يەنە باشقىلارنىڭ غېمىنى يەيدىغان بولۇپ قالدىم؛ خۇددى پەرھاتتەك يۈز بالاغا گىرىپتار بولۇپ قالدىم)261- م ت.

هیهات کیم بیراو عمیدین زارمن ینا،
فریاد کیم بلاعه گرفتار من ینا.

ھەيھاتكىم، بىراۋ غەمىدىن زار مەن يەنە،
فەريادكىم، بەلاغا گىرىفتار مەن يەنە.

ۋاي دەريغ، بىرسىنىڭ غېمىدە يەنە زارلىنىۋاتىمەن. ۋاي دات، يەنە بالاغا گىرىپتار بولۇپ قالدىم! (قاراڭ:31 — 30 — ئە ئۇ م ت)

§2. ئۇندەش ئىملىقلىرى

چاقىرىش، ئۇندەش ۋە ئىلتىجا قىلىش ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدىغان ئىملىقلاردىن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، تۆۋەندىكىلەر كۆپ قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ.

Δ **ای** (ئى، ئەي)

ای ترکی پری وش نه عجب جان یتیلیب سن،
دولت چمنینده گل خندان یتیلیب سن.

(ئي تۇركىي پەرىشە ش نە ئەجەب جان يەتىلىسەن، دەۋلەت چەمەنىدە گۈلى خەندان يەتىلىسەن: ئەي، پەرى يۈزلۈك تۇرك قىزى! ئاجايىپ سۆيۈملۈك بىر جان بولۇپ يېتىلىسەن، بەخت ـ دۆلەت چىمەنزارىدا گۈزەل ئېچىلغان گۈلدەك يېتىلىسەن). لۇتفىي: 248- ئۇ ك ن.

اگر باردور مروت دهر ایلی راهی ده ای احباب،
ندین بیر یخشی نینك قصدی ده بولدی یوز یمان پیدا.

ئەگەر باردۇر مۇرۇۋۋەت دەهر ئەلى راھىدا، ئەي ئەھباب، نەدىن بىر ياخشىنىڭ قەسدىدە بولدى يۈز يامان پەيدا.

ئەي، دوستلار! ئەگەر دۇنيا ئەھلىنىڭ تۇتقان يولىدا مەردانىلىق بولىدىغان بولسا، نېمىشقا بىر ياخشىنىڭ قەستىگە يۈز يامان چۈشۈالىدۇ؟ (قاراڭ:367 – 368 – ئە ئۇ م ت)

ای سکاکی بو شاه قابقین عنیمت توت چو زلفینك عه،
اذاقین باعلاعان قوش سین اوجارعه هیچ هوا قیلما.

ـ سكاكى.

ئەي سەككاكىي، بۇ شاھ قاپقىن غەنىمەت تۇت، چۈ زۇلفىڭغا، ئازاقىن باغلاغان قۇشسەن، ئۇچارغا ھىچ ھەۋا قىلما.

ـ سەككاكىي.

ئەي، سەككاكىي! بۇ گۈزەللىك شاھىنىڭ ئىشىكىنى غەنىمەت بىل، ئۇنىڭ چېچىغا ئايىغىڭ باغلانغان قۇشسەن، ئۇچىمەن دەپ ھەۋەس قىلما. (قاراڭ:393 – ئە ئۇ م ت)

Δ های (هاي، هەي)

دیرلار کیم بیر نیجه درویش بو بادیه‌ده تند یل کا یولوقوب بیر بیرینی تاپا المای های درویش های درویش دی دی تمام هلاك بولورلار اندین بری بو بادیه‌نی های درویش دیرلار (دەرلەركىم، بىر نەچە دەرۋىش بۇ بادىيەدە تۇند يەلگە يولۇقۇپ، بىر – بىرىنى تاپا ئالماي، ‹هەي، دەرۋىش!، هەي، دەرۋىش!› دەي – دەي

تەمام ھەلاك بولۇرلار. ئاندىن بەرى بۇ بادىيەنى (ھەي دەرۋىش) دەرلەر: رىۋايەت قىلىنىشىچە، بىر نەچچە دەرۋىش بۇ چۆلدە قۇيۇندا قېلىپ، بىر ـ بىرىنى تاپالماي، (ھەي، دەرۋىش! ھەي، دەرۋىش) دەپ توۋلىغانلىرىچە، ھەممىسى ئۆلۈپ كېتىپتۇ. شۇندىن كېيىن، بۇ چۆل « ھەي دەرۋىش. چۆلى » دەپ ئاتىلىدىغان بولۇپتۇ). بابۇر: ب ن. 317- چ ت.

Δ **ايا** (ئەيا، ئايا: ئەي، ھەي):

ايا بلبل كى زار ايلانك بو توى كه بولدى شاهانه،

تغجب ايلانكيز عشق ايجره قيلغان كارو باريمغه.

(ئەيا بۇلبۇلكى، زار ئەيلەڭ، بۇ تويكى بولدى شاھانە، تەئەججۇب ئەيلەڭكىز ئىشق ئىچرە قىلغان كارۇ بارىمغا: ئەي بۇلبۇللار! ھەسرەت بىلەن سايراڭلاركى، بۇ بىر شاھانە توي بولدى. ئىشق ـ مۇھەببەت بابىدا قىلغان ـ ئەتكەنلەرىمگە ھەيران قېلىڭلار). نىزارىي: 456- ئۇ ك ن،

ايا درد اهلى جسرت ليك سوزوم نى ايلانكيز اوراد،

پوتونك باشيم عه كلكان دردنى لوح مزاريم عه.

(ئەيا دەرد ئەھلى! ھەسرەتلىك سۆزۈمنى ئەيلەڭكىز ئەۋراد، پۈتۈڭ باشىمغا كەلگەن دەردنى لەۋھى مەزارىمغا: ئەي، دەرد ئەھلى! ھەسرەتلىك سۆزۈمنى دائىم يادلاڭلار؛ بېشىمغا كەلگەن دەردنى مازار تېشىمغا يېزىپ قويۇڭلار). يۇقىرىقى ئەسەردىن.

ايا ياريم يراق ايتى فلك سيندين بو محزون نى،

كى دشمن مدعا سين حاصل ايتى هم صفا قيلدى.

ئايا يارىم، يىراق ئەتتى فەلەك سەندىن بۇ مەھزۇننى،

كى دۇشمەن مۇددەئاسىن ھاسىل ئەتتى، ھەم سەفا قىلدى.

ئەي، يارىم! پەلەك بۇ مەھزۇننى سەندىن يىراق قىلدىكى ،

دۇشمەننىڭ مۇددىئاسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇپ بەردى ۋە ئۇنى خۇشال قىلدى.

ايا باد صبا ايتقين خبر اول يار جانيم عه،
اسير و ناتوان گلشاه جانى نى فدا قيلدى.
- « گل شاه بيله‌ن ورقة » دستانيدين.

ئايا بادى سەبا، ئايتقىن خەبەر ئول يارى جانىمغا،
ئەسرۇ ناتەۋان گۈلشاھ جانىنى فىدا قىلدى.
- « گۈلشاھ ــ ۋەرەقە » داستانىدىن.

ئى، سەھەر شامىلى! ئۇ جېنىم يارىمغا خەۋەر يەتكۈزگىنىكى، ئەسىر ۋە ناتىۋان گۈلشاھ ئۇنىڭغا جېنىنى پىدا قىلدى.
(قاراڭ:373 – 374 – ئە ئۇ م ت)

ايا بادى صبا عرضمنى يتكور گلعذاريم غه،
ترحم ايلاكاى شايد منينك عرضى نيازيم غه.

ئايا بادى سەبا، ئەرزىمنى يەتكۈر گۈلئۇزارىمغا،
تەرەھھۇم ئەيلەگەي شايەد مەنىڭ ئەرزى نىيازىمغا.
ئەي، تاڭ شامىلى! گۈل يۈزلۈكۈمگە ئەرزىمنى يەتكۈزگىن؛ بەلكى ئۇ ماڭا رەھىم قىلىپ دادىمغا يەتسە ئەجەب ئەمەس.
(قاراڭ: 406 – 407 – ئە ئۇ م ت)

§3. كۆرسىتىش ئىملىقلىرى

تۈركىي تىل ھەققىدىكى خېلى بىر بۆلەك كىتابلاردا، **« تا // تاكى، حالا** (ھالا)، **هنوز** (ھەنۈز) » قاتارلىق سۆزلەرنى ۋاقىت ئۇقۇمىغا ئىما قىلىدىغان ئىملىقلار دەپ بايان قىلىندۇ. بۇلار چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە ھەققەتەنمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ.

Δ **تا// تاكه** (تاكى):

يوزونك تا پرده‌دين ظاهر بولوب دور،

صنم لار حسن دعواسى **نى قويوب دور.**

(يۈزۈك تا پەردەدىن زاهىر بولۇپدۇر، سەنەملەر ھۆسن دەئۋاسىنى قويۇپدۇر: يۈزۈك پەردىدىن چىقىپ قاچان كۆرۈندى، شۇندىن باشلاپ، گۈزەللەر ھۆسۈن دەۋاسى قىلمايدىغان بولدى). ئاتايى: 166- ئۇ ك ن.

تا سنينك بيرلان ايديم من بلبل خوشخوان ايديم (تا سەنىڭ بىرلەن ئەدىممەن بۇلبۇلى خۇشخان ئەدىم: سەن بىلەن بىللە چىغىمدا، خۇش ئاۋاز بۇلبۇل ئىدىم)؛

تا حدا سندين بولوب من محنت و غم دور ايشيم (تا جۇدا سەندىن بولۇپمەن مىھنەتۇ غەمدۇر ئىشىم: قاچان سەندىن ئايرىلدىم، شۇندىن بۇيان، ھەممە ئىشىم جاپا بىلەن غەم بولدى). قەلەندەر: 492- ئۇ ك ن.

ناز ايله تا آتلانيب شهر ايحره سالدى رستاخيز،
حان بيلان برديم كونكول اول دلبر عيّارغه.

ناز ئىلە تا ئاتلانىپ شەھر ئىچرە سالدى رۇستاخىز،
جان بىلەن بەردىم كۆڭۈل ئول دىلبەرى ئەييارغا.

ناز ـ كەرەشمە بىلەن ئاتلىنىپ چىقتان زامان شەھەردە سۇرەن ـ چۇقان چىقىپ كەتتى، مەن ئۇ ھەييارغا جان بىلەن كۆڭلۇمنى بېرىۋەتتىم. (قاراڭ:226 ـ ئە ئۇ م ت)

حافظا بو سرّ وحدت نى قولونك دين برماكيل،
تا خيال زهد تقوى نى توكل سيندورور.

- حافظ شيرازى.

ھافىزا، بۇ سىررى ۋەھدەتنى قولۇڭدىن بەرمەگىل،
تا خەيالى زۇھدى تەقۋانى تەۋەككۇل سىندۇرۇر.

ـ ھافىز شىرازىي (زىلەيخا بەگىم تەرجىمىسى).

ئەي، هافىز! بۇ ۋەھدەت (ئاللاھ بىلەن بىر گەۋدە بولۇپ كېتىش) سىرىنى (هېكمەتىنى) قولدىن بەرمە. ئاللاھقا تەۋەككۈل قىلىش تەقۋادار زاهىدنىڭ خىيالىنى سۇندۇرىدۇ. (قاراڭ:229 ـ ئە ئۇ م ت)

دوستلارنينك صحبتى دا نه خوش اولغاى بحث شعر،
تا بيلينكاى هر كشى نينك طبعى بيرله حالتى.

دوستلارنىڭ سۇھبىتىدە نە خۇش ئولغاي بەھسى شېئىر،
تا بىلىنگەي ھەركىشىنىڭ تەبئى بىرلە ھالەتى.

دوستلار سۆھبىتى ئىچىدە مۇشائىرە شۇنداق پەيزى بولىدۇكى، مۇشائىرە ئېيتىشقان چاغدا، ھەر بىر ئادەمنىڭ تەبىئىتى ۋە ئىچكى تۇيغۇسى مەلۇم بولىدۇ. (قاراڭ:397 ـ ئە ئۇ م ت)

نوح نبى الله زمانه‌لاريدين تا بو زمانه‌غچه التە مينك يتە مينك ييل بولغان معلوم **بولادور** (نوھ نەبىيۇللاھ زەمانەلەرنىدىن تا بۇ زەمانەغىچە ئالتەمىڭ ـ يەتە مىڭ يىل بولغان مەئلۇم بولادۇر: نوھ نەبىيۇللاھ ئەلەيھىسسالام زامانىسىدىن ھازىرقى مۇشۇ زامانغىچە، ئالتە ـ يەتتە مىڭ يىل ئۆتكەنلىكى مەلۇم)؛

اولوغ خان تاكه خانليق نى بريب يرنينك آستيغه كرماكونحه...
(ئۇلۇغ خان تاكى خانلىق تەختىنى بەرىپ، يەرنىڭ ئاستىغا كىرمەگۈنچە...). 300-، 316- ت ھە.

Δ **حالا** (ھالا):

كاشغر آدم لاريدين بر نيحه ادم لار خبر تافيب حيلغه ايحيدا دفن قيليب نشانه قيليب قويوب دور حالا حق قلى حيلغه‌سى برله مشهوردور
(كاشغەر ئادەملەرىدىن بىر نەچە ئادەملەر خەبەر تاپىپ، جىلغا ئىچىدە دەپن قىلىپ، نىشانە قىلىپ قويۇپدۇر، ھالا « ھەققۇلى جىلغەسى » بىرلە مەشھۇردۇر: كاشغەرلىكلەردىن بىر نەچچىسى خەۋەر تېپىپ، جىلغا ئىچىگە دەپنە قىلىپ، بەلگە قىلىپ قويۇپتۇ. ئۇ جىلغا ھازىرمۇ « ھەققۇلى جىلغىسى » دەپ

ئاتىلىدۇ). 261- ت هە.

حالا بو تاريخده خاقان منصب دارلارى انصاف نايابى متاغ كمياب لارينى نسيان طاقچه لاريغه اليب قويوب ظلم لارينى لحظ فلحظ زياده و اضافه قيلغالى توردى (هالا بۇ تارىخدا، خاقان مەنسەبدارلارى ئىنسافى نايابى مەتائى كەمياپلارىنى نىسيان تاقچەلەرىغە ئالىپ قويۇپ، زۇلملارىنى لەھزەن فەلەھزەن زىيادە ۋە ئىزافە قىلغالى تۇردى: زامان بۇ كۇنلەرگە كەلگەندە، خاقان مەنسەپدارلىرى قىممەتلىك ئىنسانى كەيپلىرىنى ئۇنتۇش تەكچىسىگە ئىلىپ قويۇپ، جەۋر ــ زۇلۇملىرىنى كۇندىن كۇنگە كۇچەيتىشكە باشلىدى). م. سايرامى: 325- ت هە.

Δ **هنوز** (هەنۇز):

امّا كوب مغنى لارغه هنوز نا معلوم دوركيم بو فن نينك صاحب وقوف بلكى صاحب كشوف لارى كيملاردور مجتهد صاحب ارشادلارى كيملاردور اوستادلارى كيملاردور (ئەمما كۆپ مۇغەننىلەرغە ھەنۇز نامەئلۇمدۇركىم، بۇ فەننىڭ ساھىبى ۋۇقۇف بەلكى ساھىبى كەشۇفلارى كىملەردۇر، مۇجتەھىد ساھىبى ئىرشادلارى كىملەردۇر، ئۇستادلارى كىملەردۇر: ئەمما نۇرغۇنلىغان مۇزىكانتلار بۇ پەننىڭ ئالىملىرى، كەشپىياتچىلىرى كىملەر، ئىجتىھاتچان پىتەكچىلىرى كىملەر، ئۇستازلىرى كىملەر تېخىچە بىلمەيدۇ). ئىسمەتۇللاھ مۆئجىزى: 3-، 4- ت مۇ.

لطف ايتاى ديب وعده اول دلدار قيلمايدور هنوز،
غنچه‌ديك قان باغلاغان كونكلوم آچيلمايدور هنوز.

لۇتف ئەتەي دەپ ۋەئدە ئۇل دىلدار قىلمايدۇر ھەنۇز،
غۇنچەدەك قان باغلاغان كۆڭلۇم ئاچىلمايدۇر ھەنۇز.

يا ئۇ دىلدار مۇشۇ چاغقىچە « مەرھەمەت قىلاي » دەپ ۋەدە قىلمايدۇ، يا غۇنچىدەك قان ئۇيۇپ قالغان كۆڭلۇم تېخىچە ئېچىلمايدۇ.

فاش بولدى ايل گا احواليم نه تدبير ايلايين،
خلق بيلدى حالتيمنى يار بيلمايدور هنوز .

فاش بولدى ئەلگە ئەھۋالىم، نە تەدبىر ئەيلەيىن،
خەلق بىلدى ھالەتىمنى، يار بىلمەيدۇر ھەنۇز.

ئەھۋالىم ئەلگە ئاشكارىلىنىپ بولدى، خەلق ئاشىق ھالىتىمنى بىلدى، ئەمما يارىم تېخىچە بىلمەيدۇ، قانداق قىلسام بولار؟

صبر قيلغيل اى رشيدى آى يوزى نينك دوريده،
بنده‌گا آزادليق خطى بيتيلمايدور هنوز.

- رشيدى.

سەبر قىلغىل، ئەي رەشىدىي، ئاي يۈزىنىڭ دەۋرىدە،
بەندەگە ئازادلىق خەتتى بىتىلمەيدۇر ھەنۇز .

- رەشىدىي.

ئەي، رەشىدىي! سەۋر قىلغىن، چۈنكى ئۇنىڭ ئاي يۈزىنىڭ سەھىپىسىگە « قۇلغا ئازادلىق » خېتى تېخى يېزىلمىدى.
(قاراڭ:585 – 586 – ئە ئۇ م ت)

§4. حاۋاب – تەستىق ئىملىقلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە، تۇرلۇك سوئال ۋە تەلەپلەرگە بېرىلگەن جاۋابنى ئىما قىلىدىغان ئىملىقلاردىن نىسبەتەن كۆپ ئۇچرايدىغانلىرى تۆۋەندىكىچە:

Δ **البته** (ئەلبەتتە):

هر آن و هر زمان دا خلايق لار چين كونكلى برله دغا و التحا قيلسه‌لار اول خدايى قاضى الحاجات نينك احابت قيلماقلارى البته برحق دور (ھەر ئان ۋە ھەر زەماندا، خەلايىقلار چىن كۆڭلى بىرلە دۇئا ۋە ئىلتىجا قىلسالار، ئول خۇدايى قازىيىلھاجاتنىڭ

ئىجابەت قىلماقلارى ئەلبەتتە بەرھەقدۇر: ھەر قانداق چاغدا بولمىسۇن، خالايىقلار چىن ــ سەممىي كۆڭلى بىلەن خالىس دۇئا ۋە ئىلتىجا قىلىدىغان بولسا، ھاجەتلەرنى راۋا قىلغۇچى ئۇ ئۇلۇغ ئاللاھنىڭ ئىجابەت قىلىشى جەزمەندۇر، ئەلۋەتتە). 324 ــ ت ھە.

دعا يتكور صبا ياريمغه سن البته البته،
سحر سير ايلاسانك سوى چمن البته البته.

دۇئا يەتكۈر، سەبا يارىمغا سەن، ئەلبەتتە ــ ئەلبەتتە،
سەھەر سەير ئەيلەسەڭ سۇيى چەمەن، ئەلبەتتە ــ ئەلبەتتە.

ئەي تاڭ شامىلى، ئەتىگەندە چىمەنزار تەرەپكە سەيلە قىلىشقا بارساڭ، يارىمغا تىلىكىمنى يەتكۈزگىن، ئەلۋەتتە.

شهيدى گر برين عشق دورمن داغ ايلكى دين،
چو لاله يفراغيدين قيل كفن البته البته.

شەھىدى گەر بەرىنى ئىشقدۇرمەن داغ ئىلكىدىن،
چۇ لالە يافراغىدىن قىل كەفەن، ئەلبەتتە ــ ئەلبەتتە.

ئىشق جاراھەتلىرى تۇپەيلىدىن ئالىي شىپاھەت مەرتىۋىسىگە يەتتىم. شۇڭا مېنىڭ كېپىنىمنى لالە ياپرىقىدىن قىلغىن، ئەلۋەتتە.

ذليلى كا شفاعت ايلاكاى ديب كوب اميديم بار،
كلاه و خرقهء ويسى قيرن البته البته.

- ذلىلى.

زەللىيگە شەپائەت ئەيلەگەي دەپ كۆپ ئۈمىدىم بار،
كۈلاھۇ خىرقەئى ۋەيسى قىرەن، ئەلبەتتە ــ ئەلبەتتە.

- زەللىي.

ئەلۋەتتە، مەن زەللىيگە ۋەيسى قىرەن (خەلىپە ئەبۇ بەكرى ۋە ئۈمەر زامانىلىرىدا ياشىغان بۇيۇك زات) نىڭ كۈلا ــ جەندىسى شاپائەت قىلار، دېگەن ئۈمىدىم بار. (قاراڭ:551 -

553 ــ ئە ئۇ م ت)

Δ **آرى** (ئارى): شۇنداق، ھەئە

آرى اوزوق وفا قيلمايدور ليكن منكا اوح يوز اوغلاقليق اوحكو تافيب بريلسه سوتى نى و اوزى نى اوزوق قيليب بارسام خان نى تافيب كيلسام ديدى همەلاركا مغقول بولدى (ئارى، ئوزۇق ۋەفا قىلمايدۇر، لاكىن ماڭا ئۇچيۇز ئوغلاقلىق ئۆچكۈ تافىپ بەرىلسە، سۈتىنى ۋە ئۆزىنى ئوزۇق قىلىپ بارسام، خانىنى تافىپ كەلسەم دەدى. ھەمەلەرگە مەئقۇل بولدى: « شۇنداق، ئوزۇق يېتىشتۇرگىلى بولمايدۇ. لېكىن ماڭا ئۇچيۇز ئوغلاقلىق ئۆچكە تېپىپ بېرىلسە، سۈتىنى ئىچىپ، گۆشىنى يەپ ماڭسام، خانىنى تېپىپ كەلسەم » دېدى. بۇ گەپ ھەممەيلەنگە ياقتى). ت ئە، 173- چ ت.

ای دلا گل وقتی دا گلزاردين انديشه قيل،

اوزماگىل بيهوده گل نى كاريدين انديشه قيل.

كيمكى كيردى بو چمن كا تا گل اوزماى يانمادى،

آرى آرى گل اوزارسن خاريدين انديشه قيل.

(ئەي دىلا، گۈل ۋە قىتىدە گۈلزاردىن ئەندىشە قىل، ئۆزمەگىل بىھۇدە گۈلنى كاربىدىن ئەندىشە قىل؛ كىمكى كىردى بۇ چەمەنگە تا گۈل ئۈزمەي يانمادى، ئارى ــ ئارى، گۈل ئۈزەرسەن خاربىدىن ئەندىشە قىل: ئەي كۆڭۈل، گۈل ــ چېچەك پەسلىدە گۈلزارنى ئويلا؛ گۈلنى نېمىگە ئىشلىتىدىغانلىقىنى ئويلماي تۇرۇپ بىھۇدە ئۈزمە؛ بۇ گۈل ــ چىمەنزارغا كىرگەنلىكى ئادەم گۈل ئۈزمەي يانمايدۇ؛ شۇنداق ــ شۇنداق، گۈل ئۈزگەندە تىكىنىگە دىققەت قىلغىن). ھۈۋەيدا: 16- م ت.

Δ **نغم** (**نەئەم**): **شۇنداق، ماقۇل، ھەئە**

بوسه سۈا لين ايتسام خاموش اولوركى كويا،

زغميده دور نغم شوم آنداغكى لا مبارك.

(بۆسه سوئالىن ئەتسەم خامۇش ئولۇركى گويا، زەئمىده دۇر « نەئەم » شۇم، ئانداغكى « لا » مۇبارەك: سۆيۈپ قويۇشنى ئىلتىماس قىلسام، گويا « ماقۇل » دېيىش شۇملۇق، « ياق » دېيىش مۇبارەك ئىشتەك، شۇك بولۇۋالىدۇ). تەجەللىي: 616- ئۇ ك ن.

Δ صدق (**سەدەقە**): **شۇنداق، توغرا، توغرا ئېيتىدۇ**

هيچ كيشيكا مسلم توتوب صدق ديماكدين اوزكا مقال و محال بولماغاى (هىچ كىشىگە مۇسەللەم تۇتۇب سەدەقە دەمەكدىن ئۆزگە مەقال ۋە مەجال بولماغاي: هەممە ئادەم توغرا كۆرۈپ، « شۇنداق! » دېگەندىن باشقا، غىك ـ پىك قىلالمايدۇ). نەۋائىي: 30- م ل.

صدق **الله العظيم** (سەدەقەللاھۇلئەزىم: ئۇلۇغ ئاللاھ توغرا ئېيتىدۇ)؛ صدق رسول الله كريم (سەدەقە رەسۇللاھۇلكەرىم: كارامەتلىك پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام توغرا ئېيتىدۇ).

Δ **لا**: ياق، بولمايدۇ؛ يوق: « نەئەم » نىڭ مىسالغا قارا‌ڭ.

Δ **بلى** (بەلى): شۇنداق، ھەئە.

كونكول حر فينى سن تيغ زبان دين ساقلا غيل زنهار،

بلي آسان ايماس اوق برله آتقان يانى يېغماغليق.

(كۆڭۈل ھەرفىنى سەن تىغى زەباندىن ساقلاغىل زىنھار، بەلي ئاسان ئەمەس ئوق بىرله ئاتقان يانى يېغماغلىق: سەن كۆڭۈل دېگەننى تىل خەنجىرىدىن مەھكەم ساقلىغىن. شۇنداق، يادىن ئېتىلغان ئوقنى يېغۋېلىش ئاسان ئەمەس ـ تە!). زەللىي: 364- ئۇ ك ن.

∆∆ بۇلاردىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، **الله** (ئاللاھ)، **يا رب** (ياربّ)، **يا ربيم** (ياربّىم)، **ربّيم الله** (ربّىم ئاللاھ)، **يا الله** (يا ئاللاھ)، **يا غلى** (يا ئەلى)، **يا پير** (يا پىر)، **يا پيريم** (يا پىرىم)، **يا غلى شاه مردان پيريم** (يا ئەلى شاھى مەردان پىرىم)، صدق **الله** العظيم (سەدەقەللاھۇل ئەزىم)، صدق **رسول الله الكريم** (سەدەقە رەسۇلۇللاھۇل كەرىم)، **الله اكبر** (ئاللاھۇ ئەكبەر)، **ربّنا** (رەببەنا)، **خدايا** (خۇدايا)، **خدايا توبه** (خۇدايا تەۋبە)، **ايها الناس** (ئەيىۋھەننا س)، الحمد **لله** (ئەلھەمدۇ لىللاھ)، **الحكم لله** (ئەلھۆكمۇ لىللاھ)، **بارك الله** (باربكاللاھ)، **ان شاء الله** (ئىنشا ئاللاھ)، **ماشاء الله** (ماشا ئاللاھ)، **استغفرالله** (ئەستەغفۇرۇللاھ)، **نعوذ بالله** (نەئۇزۇ بىللاھ)، **الا بالله** (ئىللا بىللاھ)، **السلام غليكم** (ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم)، **خير** (خەير)، **صلوات** (سەلاۋات)، سبحان **الله** (سۇبھاناللاھ) قاتارلىق مۇبارەك ئىسلام ئەقىدىسىنى مەنبە قىلغان سۆز جۇملىلەرمۇ ئۆز نۆۋىتىدە، نازۇك ھېس- تۇيغۇلارغا ۋە تۇرلۇك سوئال ـ جاۋابلارغا ئىما قىلىدىغان ئىملىق سۆزلەر بولۇپ خىزمەت قىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. ھالبۇكى، مەزكۇر سۆز- جۇملىلەر ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىمۇ، قىسمەن فونېتىك ئۆزگىرىش قىلغان ھالدا شۇ خىل ئۇقۇم بىلەن قوللىنىلىپ كېلىۋاتقاچقا، بۇ يەردە مىسالىلارنى قىسقارتىۋەتتۇق.

كۆنۇكمە18:

1- « ئىملىق سۆزلەر » دېگەن نېمە؟ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئىملىق سۆزلەر ئۆز ئىچىدىن قانداق تۇرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟ ئۇلار قايسىلار؟ ھەر بىر تۈر ئۈچۈن بىردىن جۇملىلىك مىسال كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈڭ.

2- چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا كۆپ ئىشلىتىلىدىغان « دەرىغ، دەرىغا، ۋادەرىغا، ئاھ، ۋاھ. ۋاي، ھەي، ھەي

— هەي، كاشكى، زېھى، ئەھسەنتە، ھەيھات، تەھسىن، ئافەرىن » قاتارلىق ھېس — تۇيغۇ ئىملىقلىرى ئىچىدىن بەشنى تاللاپ، ھەر بىرى ئۈچۈن ئىككىدىن جۈملىلىك مىسال كەلتۈرۈڭ.

3- تۆۋەندىكى نەزمىي ۋە نەسرىي جۈملىلەرنى تەرجىمە قىلىڭ ۋە ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى ئۈندەش ئىملىقلىرىنى ئايرىپ، چۈشەندۈرۈڭ:

‹ 1 › ئى، تۈركىي پەرىۋەش! نە ئەجەب جان يەتلىپسەن، دەۋلەت چەمەنىدە گۈلى خەندان يەتلىپسەن.

‹ 2 › دەرلەركىم، بىر نەچە دەرۋىش بۇ بادىيەدە تۇند يەلگە يولۇقۇپ، بىر — بىرىنى تاپالماي « هەي، دەرۋىش! هەي، دەرۋىش! » دەي — دەي تەمام هەلاك بولۇرلار. ئاندىن بەرى، بۇ بادىيەنى « هەي دەرۋىش » دەرلەر.

‹ 3 › ئەيا بۈلبۈلكى زار ئەيلەڭ، بۇ تويكى بولدى شاھانە، تەئەججۇب ئەيلەڭكىز ئىشق ئىچرە قىلغان كارۇ بارىمغا.

‹ 4 › ئەيا دەرد ئەھلى! ھەسرەتلىك سۆزۈمنى ئەيلەڭكىز ئەۋراد، پۈتۈڭ باشىمغا كەلگەن دەردنى لەۋھى مەزارىمغا.

4- تۆۋەندىكى نەزمىي ۋە نەسرىي جۈملىلەرنى تەرجىمە قىلىڭ ۋە ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى كۆرسىتىش ئىملىقلىرىنى ئايرىپ، چۈشەندۈرۈڭ:

‹ 1 › يۈزۈڭ تا پەردەدىن زاھىر بولۇپدۇر، سەنەملەر ھۆسن دەئۋاسىن قويۇپدۇر.

‹ 2 › نوھ نەبىيۇللاھ زەمانىلەردىن تا بۇ زەمانەغىچە ئالتە مىڭ، يەتە مىڭ يىل بولغان مەئلۇم بولادۇر.

‹ 3 › كاشغەر ئادەملەردىن بىر نەچە ئادەملەر خەبەر تاپىپ، جىلغا ئىچىدە دەفن قىلىپ، نىشانە قىلىپ قويۇپدۇر، ھالا « ھەققۇلى جىلغاسى » بىرلە مەشھۇردۇر.

‹ 4 › هالا بۇ تارىخدا، خاقان مەنسەبدارلارى ئىنسافى نايابمەتائى كەمياباللارنى نىسيان تاقچەلەرنغە ئالىپ قويۇپ، زۇلملارنى لەھزەن فەلەھزەن زىيادە ۋە ئىزافە قىلغالى تۇردى.

‹ 5 › ئەمما كۆپ مۇغەننىيلارغا ھەنۇز نامەئلۇمدۇركى، بۇ فەننىڭ ساھىبى ۋۇقۇف بەلكى ساھىبى كەشۇفلارى كىملەردۇر، مۇجتەھىد ساھىبى ئىرشادلارى كىملەردۇر، ئۇستادلارى كىملەردۇر؟

5- تۆۋەندىكى نەزمىي ۋە نەسرىي جۇملىلەرنى تەرجىمە قىلىڭ ۋە ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى جاۋاب ــ تەستىق ئىملىقلىرىنى ئايرىپ، چۇشەندۇرۇڭ:

‹ 1 › ھەر ئان ۋە ھەر زەماندا، خەلايىقلار چىن كۆڭلى بىرلە دۇئا ۋە ئىلتىجا قىلسالار، ئول خۇدايى قازىيىل ھاجاتىڭ ئىجابەت قىلماقلارى ئەلبەتتە بەرھەقدۇر.

‹ 2 › « ئارى، ئۇزۇق ۋەفا قىلمايدۇر. لاكىن ماڭا ئۇچيۇز ئوغلاقلىق ئۆچكۇ تاپىپ بەرىلسە، سۇتىنى ۋە ئۆزىنى ئۇزۇق قىلىپ بارسام، خانىنى تاپىپ كەلسەم » دەدى، ھەممەلەرگە مەئقۇل بولدى.

‹ 3 › ئەي، دىلا! گۇل ۋەقتىدە گۇلزاردىن ئەندىشە قىل، ئۇزمەگىل بىھۇدە گۇلنى كاردىن ئەندىشە قىل؛ كىمكى كىردى بۇ چەمەنگە تا گۇل ئۇزمەي يانمادى، ئارى، ئارى! گۇل ئۇزەرسەن خاردىن ئەندىشە قىل.

‹ 4 › بۆسە سوئالىن ئەيتسام خامۇش ئولۇركى گويا، زەئمىدەدۇر « نەئەم» شۇم، ئانداغكى « لا » مۇبارەك.

‹ 5 › ھىچ كىشىگە مۇسەللەم تۇتۇپ، « سەدەقە! » دەمەكدىن ئۆزگە مەقال ۋە مەجال بولماغاي.

‹ 6 › سەدەقەللاھۇل ئەزىم؛ سەدەقە رەسۇلۇللاھۇل كەرىم.

‹ 7 › كۆڭۇل ھەرفىنى سەن تىغى زەباندىن ساقلاغىل زىنھار،

بەلى ئاسان ئەمەس ئوق بىرلە ئاتقان يانى يىغماغلىق.

6- تۆۋەندىكى نەزمىي ۋە نەسرىي جۈملىلەرنى تەرجىمە قىلىڭ ۋە ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى ھېس ـ تۇيغۇ ئىملىقلىرىنى ئايرىپ، چۈشەندۈرۈڭ:

‹ 1 › شۇ ۋە ئول سەرۋى رەۋاندىن خۇش تۇرۇر، ناز ئۇشول جانۇ جەھاندىن خۇش تۇرۇر؛ مەن سەۋەرمەن، ئول مەنى سەۋمەس دەرىغ، بۇ سەۋىشمەك ئىكى ياندىن خۇش تۇرۇر.

‹ 2 › ۋادەرىغا! قايسى كۈندۇر شۇم رەقىب باستى ئاياق، سەن كەبى ھۆر ـ نازىنىنلار ئۈستىگە سالدى تاياق، مەن قۇچاقىڭدا تۇرۇپ تارتتىم ئەجەب دەردى فىراق، نىئمەتىڭ لەززەتلەرىدىن ئايرىلىپ قالدىم يىراق، بىر تىلەمچىدەك قىسىلدىم كۈزدە خامان ئالدىدا.

‹ 3 › ۋەسلى يار بولدى مۇيەسسەر قەدرىنى « ئاھ! » بىلمەدىم، ۋەسل بولماي جاۋىدان فۇرقەت كەلۈرنى بىلمەدىم.

‹ 4 › تەبەسسۇم ئەيلەبان تاكى نەزەر قىلساڭ گۆرىستانغا، قويۇپ گۆردىن بارى مۇردە ھەمە « ۋا ھەسرەتا! » دەرلەر.

‹ 5 › مەن مەستى غەرقى بادەمەن ئەكسىم ئەمەس مەي ئىچرە ۋاھ، ساقىغا باۋەر بولماسا بىخۇدلۇغۇم بەسدۇر گۇۋاھ.

‹ 6 › ۋاھ نە گۈن بولغايكى يەتكەي ۋەسلىغە كۆزۈ كۆڭۈل، تارتىبان فەريادۇ ۋاۋەيلا كۆڭۈل يىغلاپ كۆز.

‹ 7 › دەپ ئەمىش ھەجرىمدە مەندەك كۆزۈ كۆڭلىن ئاسراسۇن، ۋايكىم يوقتۇر ماڭا خارە كۆڭۈل قەسساب كۆز.

‹ 8 › زىھى! ئازاد تەبئ ئەرمىش سەبۇرىي دوستلار بەسى، غەرىبۇ خاكسار ئاشىق پەژمۇردە ھال ئەسرۇ.

‹ 9 › زۇلفۇڭ گىرىھىغە پايبەست ئولمىشمەن، لەئلىڭ مەيىدىن بادەپەرەست ئولمىشمەن؛ ئول مەينى ئىچىپ يولۇڭدا لەست ئولمىشمەن، ھەي ـ ھەي! نە دەدىم مەگەركى مەست

ئولمىشىمەن.

‹ 10 › لۇتفىي سۆزىنىڭ لۇتفىنە تەبئىڭ يەتەر ئانجاق،
ئەھسەنتەكى مەھبۇبى سۇخەندان يەتىلىپسەن.

‹ 11 › خەلايىقلار ھەيرەت ئەنگۇشتلەرىنى تەفەككۇر
دەندانلارىغا ئالىپ تىشلەپ، « تەھسىن ۋە ئافەرىن! » لار
قىلىپدۇرلار.

‹ 12 › يەتمىشكە يەتىپدۇرمەن ئاغزىمدا تىشىم يوق، ھەقتاد دۇ
مىللەت ئەلىگە ئەمدى ئىشىم يوق؛ ياران — مۇساھىبان
جەھاندىن كەتتى، غەمكىنمەن مۇڭداشغالى ھەيھات كىشىم
يوق.

‹ 13 › ھەيھاتكىم بىراۋ غەمىدىن زارمەن يانا، فەريادكىم بەلاغا
گىرىفتارمەن يانا.

‹ 14 › « ئۇيغۇر » دۇنيادا ئەڭ چىرايلىق خەت، « ئۇيغۇر »
دەك يارقىن سۆز يوقتۇر پەقەت؛ مەن ئۇيغۇردۇرمەن — ئەلھەمدۇ
لىللاھ، بۇندا مۇجەسسەم ھەممە سائادەت! (« اويغور » دنيادا
انك چهرايلىق خط ، « اويغور» ديك يارقين سوز يوقتور فقط ؛ من
اويغوردورمن الحمد لله، بوندا مجسم همه سعادت.)

ئۈچىنچى بۆلۈم سىنتاكسىس

بۇ بۆلۈمده، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىلار هەققىده، مەزكۇر كىتابنىڭ پىلانلانغان هەجمى ئېتىبارى بىلەن پەقەت « سۆز بىرىكمىلىرى » ۋە « جۈملىلەر » دېگەن ئىككى باب بويىچىلا قىسقىچە بايان بېرىمىز ۋە ئەسلىي قوليازما تېكىستلىرىنى كۆرۈپ ئۆگىنىشكە هەيدەكچىلىك بولۇشنى كۆزلەپ، مىسال ئۈچۈن ئاساسەن، خاس ئەسەر « چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى هەققىده مۇپەسسەل بايان » ناملىق كىتابىمىزنىڭ ئاخىرىغا ئوقۇشلۇق قىلىپ بېرىلگەن، ئالىم مۇسا سايرامىنىڭ « تارىخى هەمدىي » ناملىق ژىرىك قوليازما ئەسىرىنىڭ كېيىنكى يۆز ئەللىك بېتىده كۆرۈلىدىغان سۆز بىرىكمىلىرى ۋە جۈملىلەردىن كۆرسىتىمىز.

بىرىنچى باب سۆز بىرىكمىلىرى

سىنتاكسىس ئىلمىنىڭ ئومۇمىيەتلىك تەلىپى بويىچە ئېيتقاندا، سۆز بىرىكمىلىرى ئادەتتە، « ئىسىملىق بىرىكمىلەر » ۋە « پېئىللىق بىرىكمىلەر » دېگەن ئىككى چوڭ بۆلەككە بۆلۈنىدۇ. ئىسىملىق بىرىكمىلەر ئۆز ئىچىدىن يەنە « تەڭداش بىرىكمىلەر »، « تەڭسىز بىرىكمىلەر »، « يارەمچى سۆزلۈك بىرىكمىلەر » ۋە « قاتما سۆزلۈك بىرىكمىلەر » دېگەندەك تۈرلەرگە، پېئىللىق بىرىكمىلەر بولسا، « ئىسىمداشلىق بىرىكمىلەر »، « سۈپەتداشلىق بىرىكمىلەر »، « رەۋىشداشلىق بىرىكمىلەر » ۋە « يارەمچى پېئىللىق بىرىكمىلەر » دېگەندەك گۇرۇپپىلارغا بۆلۈنىدۇ.

§1 . ئىسىملىق بىرىكمىلەر

بىز بۇ يەردە، ئىسىملىق بىرىكمىلەر ئىچىدىكى « تەڭداش ئىسىم بىرىكمىلىرى »، « تەڭسىز ئىسىم بىرىكمىلىرى » ۋە « ئىزافەتلەر » دېگەن ئۇچ تۈر بويىچە نۇقتىلىق بايان بېرىمىز.

1.1. تەڭداش بىرىكمىلەر

بىر — بىرى ئوتتۇرىسىدا، بېقىنىش — بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتى يوق، ئەمما جۈملىدىكى گراماتىك ئورنى ئۆز ئارا تەڭلىك ئاساسىدا بىر گەۋدە بولغان ئىسىم ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆزلەردىن تۈزۈلگەن بىرىكمە « تەڭداش بىرىكمە » دېيىلىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى تەڭداش بىرىكمىلەر ئۆز ئىچىدىن يەنە « باغلىغۇچسىز تەڭداش بىرىكمە » ۋە « باغلىغۇچلىق تەڭداش بىرىكمە » دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1.1.1. باغلىغۇچسىز تەڭداش بىرىكمىلەر

ئىككى ئىسىم ياكى ئىسىم ئورنىدىكى سۆزلەر ئۆز ئارا ھېچقانداق باغلىغۇچسىز ھالدا، گراماتىك ئورنى تەڭداش مۇناسىۋەتتە بولۇپ بىرىكىپ كەلگەن بولسا، ئۇلار « باغلىغۇچسىز تەڭداش بىرىكمە » بولىدۇ. بۇ خىل تەڭداش بىرىكمىلەرنى ئۆز ئىچىدىن يەنە « مەنداش سۆزلۈك تەڭداش بىرىكمە » ۋە « زىت سۆزلۈك تەڭداش بىرىكمە » دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى — يېزىقىدا، ئوتتۇرىسىغا سىزىقچە قويۇپ، « جۈپلەنمە سۆز » دەپ ئاتاپ ئىشلىتىلىۋاتقان بۇ خىل تەڭداش بىرىكمىلەر چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى — يېزىقىدا، سىزىقچىسىز ۋە ھېچقانداق ئالامەتسىز ھالدا، تولىمۇ كەڭرى ئىشلىتىلگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. ئالايلۇق، « تارىخى ھەمدىي »

ناملىق ئەسەرنىڭ « چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە مۇپەسسەل بايان » ناملىق كىتابقا ئوقۇشلۇق قىلىپ بېرىلگەن كېيىنكى يۈز ئەللىك بەتلىك قىسمىدا، ماۋزۇيىمىزدىكى تەڭداش بىرىكمىلەرنىڭ مۇنداق مىسالىرىنى ئۇچرىتىمىز:

ئا. مەنىداش سۆزلۈك باغلىغۇچسىز تەڭداش بىرىكمىلەر

اوى حجره (ئۆي – ھۇجرا) 257/6 (يەنى مۇسا سايرامي يازغان « تارىخى ھەمدي » ناملىق كىتاب، قوليازما 257- بەت، يۇقىرىدىن 6- قۇر)؛ **دل ضمير** (دىل – زەمىر: دىل – كۆڭۈل؛ يۈرەك – ۋىجدان) 261/9؛ **انديشه خوف** (ئەندىشە – خەۋف) 261/9؛ **شك شكايت** (شەك – شىكايەت) 258/6؛ **مثال مانند** (مىسال – مانەند: مىسلى – ئوخشىشى)259/1؛ **بيان ذكر**(بەيان – زىكر) 259/2؛ **ايكيز بلند** (ئەگىز – بۇلەند: ئېگىز – يۇكسەك)313/4؛ **عرضى داد** (ئەرز – داد) 260/8؛ **فل طلا** (فۇل – تىللا) 260/14؛ **تون سرپا** (تون – سەرپا) 260/14؛ **توغ بيراق** (تۇغ – بايراق) 259/9؛ **يراغ اسلحه** (ياراغ – ئەسلىھە) 260/14؛ **تونكجى تيلماج** (تۇڭچى – تىلماچ) 260/20؛ **توف زمبرك** (توف – زەمبەرەك) 262/14؛ **نای صونای** (نەي – سۇناي)259/9؛ **اط ايرغوماغ** (ئات – ئەرغۇماغ)262/6؛ **بهانه باعث** (بەھانە-بائىس)265/4؛ **صفيل فوطى** (سەفىل – فوتەي)269/12؛ **فرمان بويروق** (فەرمان – بۇيرۇق)270/8؛ **فعل خوى** (فىئل – خۇي) 271/13؛ اسلحه **يراغ** (ئەسلىھە – ياراغ) 268/11 ؛ **مسجد** جامع (مەسجىد – جامىئ)272/15 ؛ **سيرتما شاه** (سەير – تەماشاھ)273/10؛ **نغمه نوا** (نەغمە – نەۋا)273/11؛ **توفه توفراق** (توفا – تۇفراق)273/12؛ **ايفك مشتوت** (ئىفەك – مەشتۇت)273/14؛ **ظلم حبر** (زۇلۇم – جەبر)274/5؛ **حنك رزم** (جەنگ – رەزم)266/11؛ **ايسن امان** (ئىسەن – ئەمان)292/3؛ **قاغده قانون** (قائىدە – قانۇن)266/8؛ **اسم نام** (ئىسىم – نام)266/1؛

امر فرمان (ئەمر ـ فەرمان)295/12؛ **غضب سیاست** (غەزەب ـ سىياسەت)259/4؛ **مور ملخ** (مۇر ـ مەلەھ)268/16؛ **استخوان سونکاك** (ئۇستىخان ـ سۆڭەك)325/11؛ **حای مکان** (جاي ـ مەكان)281/4؛ **راست دورست** (راست ـ دۇرۇست)325/11؛ اذن **احازت** (ئىزن ـ ئىجازەت)281/18؛ **صحیح دورست** (سەھىھ ـ دۇرۇست)325/11؛ **بیوه بیجاره** (بىۋە ـ بىچارە)283/6؛ **زهن** ادراك (زىھن ـ ئىدراك)9 /284؛ **بلا فرزند** (بالا ـ فەرزەند)3 /321؛ **دین دیانت** (دىن ـ دىيانەت)284/12؛ **اهل غیال** (ئەھل ـ ئەيال)13 /321؛ **تیز چابك** (تىز ـ چابۇك)؛ **غلام حاکار** (غۇلام ـ چاكار)321/13؛ **صرف خراحت** (سەرف ـ خەراجات)287/12؛ **تیل زبان** (تىل ـ زەبان)7 /288؛ **اوروغ قیاش** (ئۇرۇغ ـ قاياش)4 /289؛ **بوروت سقال** (بۇرۇت ـ ساقال)16 /289؛ **قاش مقال** (قاش ـ مەقال)10 /289؛ **سنه سال** (سەنە ـ سال)290/1؛ **دل کونکول** (دىل ـ كۆڭۈل)17 /290؛ **غیرت شجاغت** (غەيرەت ـ شۇجائەت)292/12؛ **ایکین ایاغ** (ئىكىن ـ ئاياغ)10 /294؛ اط **اولاغ** (ئات ـ ئۇلاغ)294/10؛ **رسم رسوم** (رەسم ـ رۇسۇم)295/13؛ **جغذ بوم** (جۇغز ـ بوم)9 /308؛ **دیو فری** (دەۋ ـ فەرى)9 /308؛ **غقل فراست** (ئەقل ـ فەراسەت)10 /274؛ **اتا بابا** (ئاتا ـ بابا)301/12؛ **فهم کیاست** (فەھم ـ كىياسەت)10 /274؛ **غدر خیانت** (غەدر ـ خىيانەت)14 /274؛ **حونك کته** (چوڭ ـ كاتتا)309/16؛ **قتال حدال** (قىتال ـ جىدال)8 /275؛ **حنك قتال** (جەنگ ـ قىتال)276/1؛ **چوره** اطراف (چەۋرە ـ ئەتراف)276/17؛ **یغاج بادرا** (ياغاچ ـ بادرا)305/5؛ **مراد مقصد** (مۇراد ـ مەقسەد)10 / 277؛ **التون کموش** (ئالتۇن ـ كۈمۈش)14 /277؛ عقیده **اخلا** صی (ئەقىدە ـ ئىخلاس)278/3؛ **فخر مباهات** (فەخر ـ مۇھابات)296/17؛ **حالا حاضر**(ھالا ـ ھازىر)297/18؛ **کهنه فرسوده** (كوھنا ـ

فەرسۇدە)14 /298؛ **قا آن پادشاه** (قائان ـ پادىشاھ)18 /298؛ **اوت بوغوز** (ئوت ـ بوغۇز)304/6؛ **اوند كرنج** (ئۇند ـ گۇرۇنج)7 /304؛ **فل مال** (فۇل ـ مال)17 /280؛ عدل عدالت (ئەدل ـ ئەدالەت)280/18؛ **فقرا رعايا** (فۇقەرا ـ رەئايا)281/1؛ **ايل اولوس** (ئەل- ئۇلۇس)280/13؛ **خيش اقربا** (خىيش ـ ئەقرەبا) 280/13؛ **قوم قريندائش** (قەۋم ـ قارىنداش)280/16؛ **عصر زمانه** (ئەسر- زەمانە)280/10؛ عراق **شراب** (ئەراق ـ شەراب)279/12؛ **خير صدقه** (خەير ـ سەدەقە)279/11؛ **حاى منزل** (جاي- مەنزىل)279/11؛ سعى **سبب** (سەئىيى-سەبەب)279/6؛ **قدر قيمت** (قەدر- قىيمەت)279/3؛ **امر فرمايش** (ئەمر ـ فەرمايىش)278/18؛ **كولن** وظيفه (گولەن ـ ۋەزىفە: مائاش)310/5؛ **شكر** ثنا (شۈكر ـ سەنا)309/14؛ **فات يقين** (فات ـ ياقىن)307/13؛ **لى قاعده** (لى ـ قائىدە)319/14؛ **زيرك هوشيار** (زىرەك ـ ھۇشيار)310/2؛ **داد فرياد** (داد ـ فەرياد)314/12؛ عيش عشرت (ئەيش ـ ئىشرەت)273/6، دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئە. زىت مەنىلىك سۆزلەردىن تۈزۈلگەن باغلىغۇچسىز تەڭداش بىرىكمىلەر

يخشى يمان (ياخشى ـ يامان)325/10؛ **راست يلغان** (راست ـ يالغان)258/11؛ **كته كيجيك** (كاتتا ـ كىچىك)264/12؛ **حونك كيجيك** (چوڭ ـ كىچىك)314/6؛ **باش اياغ** (باش ـ ئاياغ)268/11؛ **آق قرا** (ئاق ـ قارا)305/4؛ **اولوغ كيجيك** (ئۇلۇغ ـ كىچىك)298/12؛ **پست بلند** (پەست ـ بۇلەند: ئېگىز ـ پەس)276/16؛ **كم زياده** (كەم ـ زىيادە)6308؛ **يراق يقين** (يەراق ـ ياقىن)311/5؛ **شهر صحرا** (شەھەر ـ سەھرا)12 /302؛ **دخل صرف** (دەخل ـ سەرف: كىرىم ـ چىقىم)287/11؛ **قيش ياز** (قىش ـ ياز)289/12؛ **وعده و عيد** (ۋەئدە ـ ۋەئىيد: ۋەدە ـ تەھدىت)278/8؛ **راست غلطه** (راست

ـ غەلەتە)320/4؛ **آحيغ چوچوك** (ئاچىغ ـ چۇچۇك)319/8؛ **فل حان** (فۇل ـ جان)280/15 **بوكون ايرته** (بۈگۈن ـ ئەرتە)265/2، ۋ.ب.

2.1.1. باغلىغۇچىلىق تەڭداش بىرىكمىلەر

Δ و (ۋە) لىكلەر:

صاحب و مالك (ساھىب ۋە مالىك)265/1؛ **زور و كته** (زور ۋە كاتتا)265/2؛ **روشن وتميز** (روشەن ۋە تەمىز)264/2؛ **مخالفت و مخا صمت** (مۇخالەفەت ۋە مۇخاسەمەت)266/3؛ **طيار و آماده** (تەييار ۋە ئامادە)9/ 267 ؛ **محرم و ملازم** (مەھرەم ۋە مۇلازىم)271/3؛ **برابر و يكسان** (بەرابەر ۋە يەكسان)271/8؛ **يول و منزل** (يول ۋە مەنزىل)272/16؛ **آباد و معمور**(ئاباد ۋە مەئمۇر)272/17؛ **كم و زياده** (كەم ۋە زىيادە)273/2؛ **تجسين و آفرين** (تەھسىن ۋە ئافەرىن)286/11؛ **نمونه و نشانه** (نەمۇنە ۋە نىشانە)269/8؛ **ماھيانه و ساليانه** (ماھىيانە ۋە ساليانە)299/4؛ **وظيفه و كولن** (ۋەزىفە ۋە گولەن) 299/4؛ **علمأعظام دينداز و اعيان كرام عالى مقدار** (ئۆلەمائى ئىزام دىندار ۋە ئەئيانى كىرام ئالىيمىقدار)270/9؛ **محنت و مشقت** (مىھنەت ۋە مۇشەققەت)273/5؛ **مقدور و مجال** (مەقدۇر ۋە مەجال)274/3؛ **وحشى و اهلى** (ۋەھشىي ۋە ئەھلىي: ياۋايى ۋە ئۆيدە قولغا ئۆگىتىلگەن)273/15؛ **باغى و حنكالى** (باغىي ۋە جەنگالىي: باغلاردا ئۆسۈدىغان ۋە جاڭگالدا ئۆسۈدىغان)273/16، دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ΔΔ بۇ خىل « ۋە » لىك تەڭداش بىرىكمىلەر ئەگەر شېئىر ـ نەزمىلەردە كەلسە، « ۋە » باغلىغۇچىسى « ـ ئۇ » ياكى « ـ يۇ » ئوقۇلىدۇ ۋە شۇنداق يېزىلىدۇ. مەسىلەن: **صاحب و مالك** (ساھىبۇ مالىك)، **نمونه و نشانه** (نەمۇنەيۇ نىشانە) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

Δ **بيرله// برله** (بىرله) لىكله‌ر:

لوشى دارين برله زونكتونك دارين (لوشى دارىن بىرله زوڭتۇڭ دارىن)276/6؛ **بر خان اوقى برله يكيرمه چريك** (بىر خان ئوقى بىرله يىگىرمه چەرىك)278/11؛ **لشكر باشى برله اوغلى** (لەشكەر باشى بىرله ئوغلى)266/10؛ **مانجو برله قلماق** (مانجۇ بىرله قالماق)، ؤ.ب.

Δ **ويا** (ۆيا) لىقلار:

ويا عساكر ويا فقرا (ۆيا ئەساكىر ۆيا فۇقەرا)282/4؛ **ويا كم ويا زياده** (ۆيا كەم ۆيا زىيادە: يا ئازتۇق ۆە يا كەم)295/6؛ **فقرا ويا رعيه‌لار ويا پادشاه** (فۇقەرا ۆيا رەئىييەلەر ۆيا پادىشاھ)322/13؛ **مكه معظمه ويا باشقه ولايت لار** (مەككەئى مۇئەززەمە ۆيا باشقا ۋىلايەتلەر)4 /333، ؤ.ب.

Δ **يا// ياكه//** (يا// ياكى)لىقلار:

آيت حديث يا خبر متواتر (ئايەت ــ ھەدىس يا خەبەرى مۇتەۋاتىر: ئايەت، ھەدىس ياكى ئىشەنچلىك رىۋايەت)355/12؛ **مشايخ لار ياكه پادشاه لار** (مەشايىخلار ياكى پادىشاھلار)378/7؛ **اوغلى ياكه خان زاده‌لاردين برلارى** (ئوغلى ياكى خانزادەلەردىن بىرلەرى)300/10، ؤ.ب.

Δ **خواه... و خواه** (خاھ... ۆە خاھ)لىقلار:

خواه امرا و سپاه وخواه يكيت دولتخواه‌لار (خاھ ئۇمەرا ۆە سىپاھ ۆە خاھ يىگىتى دەۋلەتخاھلار: مەيلى ئەمىر بەگلەر، مەيلى ھەربىي ئەمەلدارلار ياكى ۆەتەنپەرۋەر خاس يىگىتلەر)258/3؛ **خواه پادشاه عالى مقدار وخواه گدا ذليل بى** اعتبار (خاھ پادىشاھى ئالىيمىقدار ۆەخاھ گەدايى زەلىل بىئىتىبار: مەيلى ئالىي مەرتىۋىلىك پادىشاھلار ۆەمەيلى مەرتىۋىسىز ۆە ئېتىبارسىز گادايلار)259/17؛ **خواه** عسكر **وخواه فقرا** (خاھ ئەسكەر ۆەخاھ فۇقەرا)275/11؛ **خواه يكيت وخواه سوداكر** (خاھ يىگىت ۆەخاھ سەۋداگەر)275/16؛ **خواه هندوستان و تركستان وخواه فرغانه ولايتى و بدخشان** (خاھ

ھىندۇستان ۋە تۈركىستان ۋەخاھ فەرغانە ۋىلايەتى ۋە بەدەخشان)277/4؛ **خواه مسلمان** ظالم **وخواه مانجو عمل دارلارى** (خاھ مۇسۇلمانى زالىم ۋەخاھ مانجۇ ئەمەلدارلارى)308/16؛ **خواه مجاور وخواه مسافر** (خاھ مۇجاۋىر ۋەخاھ مۇسافىر: مەيلى يەرلىك ۋەمەيلى مېھمان خەلق)303/18؛ **خواه اسلام دیندار وخواه پادشاه بی دین کفار فجّار** (خاھ ئىسلامى دىندار ۋەخاھ پادىشاھى بىدىنى كۇففار فۇججار)309/4؛ **خواه حونك وخواه كيجيك** (خاھ چوڭ ۋەخاھ كىچىك)319/10؛ **خواه مسلمان دیندار وخواه بی دین کفار** (خاھ مۇسۇلمان دىندار ۋەخاھ بىدىن كۇففار)322/10؛ **خواه مغرب وخواه مشرق** (خاھ مەغرىب ۋەخاھ مەشرىق)368/7؛ **خواه اصحاب الكهف وخواه اتا اناسى قبرى** (خاھ ئەسھابۇل ــ كەھف ۋەخاھ ئاتا ــ ئاناسى قەبرى)373/11؛ **خواه مكه مكرمه وخواه مدینه منوره** (خاھ مەككەئى مۇكەررەمە ۋەخاھ مەدىنەئى مۇنەۋۋەرە)375/5؛ **خواه تاش یغاج وخواه یول اریق و قیر** (خاھ تاش ــ ياغاچ ۋەخاھ يول ــ ئەرىق ۋە قىر)381/2؛ **خواه ایر وخواه خاتون** (خاھ ئەر ۋە خاھ خاتۇن)389/13، ۋ.ب.

1.1 . 3. تەڭداش بىرىكمىلەردە « و » (ۋە) باغلىغۇچىسىنىڭ قوللىنىلىشى ۋە ئىملاسى

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ئەسەرلەردە تولىمۇ كەڭ قوللىنىلىدىغان باغلىغۇچى « و » ئاساسلىق ئۇقۇم جەھەتتە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى « ۋە » باغلىغۇچىسى بىلەن ئوخشاش بولسىمۇ، قوللىنىلىش ۋە تەلەپپۇز قىلىنىش جەھەتتە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

ئېنىق قىلىپ ئېيتقاندا، « و » باغلىغۇچىسى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئىككى تەڭداش گراماتىك ئورۇندىكى سۆز، ئىبارە ياكى جۈملە ئوتتۇرىسىدا باغلىغۇچىلىق رولى بىلەن كېلىش بىلەنلا

قالماستىن، يەنە ئۇ قاتار تىزىلما مۇناسىۋەتتە كەلگەن ئىككىدىن ئارتۇق تەڭداش بۆلەك ياكى جۈملىلەر ئوتتۇرىسىدىمۇ كېلىدۇ ۋە ئۆزىنىڭ خاس رولى ئارقىلىق، مەزكۇر كۆپ بۆلەك ۋە جۈملىلەرنىڭ ئۆز ئارا تەڭداش مۇناسىۋەتتە ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئەڭ مۇھىمى، « و » باغلىغۇچىسى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى نەسرىي ئەسەرلەردە، خۇددى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى « ۋە » باغلىغۇچىسىغا ئوخشاشلا « ۋە » تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. ئەمما، نەزمىي ئەسەرلەردە بولسا، ئەگەر باشتىكى سۆز ياكى ئىبارە ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان ئەھۋالدا، « ـئۇ » تەلەپپۇز قىلىنىدۇ؛ سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان ئەھۋالدا بولسا، « ـيۇ » تەلەپپۇز قىلىنىدۇكى، تېكىستتىشۇناسلار تىرانسكرىپسىيىدە بۇ قائىدىگە جەزمەن ئەمەل قىلىشلىرى لازىم بولىدۇ. مەسىلەن:

بولاردين داغى باشقه ييكيت ليكيم زمانى ﻭ شباب ايامى اوانيدا كوپراك شغر دا سجرساز ﻭ نظم دا فسون پرداز شغرا نينك شيرين اشغارى ﻭ رنكين ابياتى دين ايليك مينك دين ارتوق ياد توتوپ مين و آلار ذوق ﻭ خوشجال ليغى دين اوزومنى آووتوب مين ﻭ صلاح و فسادلاريغه فكر ايتيب مين ﻭ مخفى دقايقى غه تأمل ﻭ تفكر بيله ييتيب مين (بۇلاردىن داغى باشقا، يېگىتلىكىم زەمانى ۋە شەباب ئەييامى ئەۋانىدا، كۆپرەك شائىردا سەھرساز ۋە نەزمدە فۇسۇنپەرداز شۇئەرانىڭ شېرىن ئەشئارى ۋە رەنگىن ئەبياتىدىن ئەللىك مىڭدىن ئارتۇق ياد تۇتۇپمەن ۋە ئالار زەۋق ۋە خۇشھاللىغىدىن ئۆزۈمنى ئاۋۇتۇپمەن ۋە سەلاھ ۋە فەسادلارىغا فىكر ئەتىپمەن ۋە مەخفى دەقايىقىغا تەئەممۇل ۋە تەفەككۇر بىلە يەتىپمەن: بۇلاردىن باشقا يەنە، يېگىتلىك دەۋرىم ۋە ياشلىق چاغلىرىمدا، ماھارەتلىك پارسىيگۇي شائىرلارنىڭ ئېسىل شېئىرلىرىدىن ئەللىك مىڭدىن ئارتۇق بېيتنى يادلاپ، ئۇلاردىكى زوق ۋە خۇشاللىقلار بىلەن ئۆزۈمنى ئاۋۇندۇرغان؛ ئۇلاردىكى ئارتۇقچىلىق ۋە كەمچىلىكلەر ھەققىدە

پىكىر بايان قىلغان؛ مۇلاھىزە ۋە تەپەككۇر قىلىش ئارقىلىق، ئۇلاردىكى يوشۇرۇن مەنىلەرنىڭ تېگىگە يەتكەنىدىم.) نەۋائىي: 28- م ل.

ای صبا اوره کونکلوم ایستایو هر یان بارو،
واده و تاغ و بیابان لارنی بیر بیر اختارو

(ئى سەبا ئاۋارە كۆڭلۈم ئىستەيۇ ھەر بارۇ، ۋادەيۇ تاغۇ بىيابانلارنى بىر- بىر ئاختارۇ: ئى تاڭ شامىلى، سەرگەردان كۆڭلۈمنى ئىزدەپ تەرەپ – تەرەپكە بارغىن؛ ۋادا، تاغ ۋە بايا‌ۋانلارنى بىر – بىرلەپ ئاختۇرۇپ چىققىن). نەۋائىي: چ د. 74- چ ت.

حفا و شیوه و فن علمی ایجره،
کوزونك شاگردیدور دوران افلاك.

(جەفايۇ شىۋەيۇ فەن ئىلمى ئىچرە، كۆزۈڭ شاگىردىدۇر دەۋرانى ئەفلاك: جاپا سىلىش، ناز قىلىش بابىدىكى سەنئەتتە، چۆرگۈلۈپ تۇرىدىغان پەلەكمۇ كۆزۈڭگە شاگىرتتۇر). لۇتفىي: 238- ئۇ ك ن.

ایل کا عشرت باغیدا خرّم لیق و دل شادلیق،
من غریبینك غم بیله همخانه بولدوم عاقبت.

ئەلگە ئىشرەت باغىدا خۇررەملىقۇ دىلشادلىق،
مەن غەرىبنىڭ غەم بىلە ھەمخانە بولدۇم ئاقىبەت.

كىشىلەرگە ئىشرەت بېغىدا شات – خوراملىق يار بولسا، مەن غېرىبنىڭ ئاخىرى غەمگە ھەمدەم – ھەمماكان بولدۇم.

بیر زمان یوقتور منکا آرام ایله صبرو و قرار،
آی یوزونك نینك شمعیغة پروانه بولدوم عاقبت.

بىر زەمان يوقتۇر ماڭا ئارام ئىلە سەبرۇ قەرار،
ئاي يۈزۈڭنىڭ شەمئىغە پەرۋانە بولدۇم ئاقىبەت.
ئاي يۈزۈڭنىڭ چىرىغىغا ئاخىر پەرۋانە بولدۇم، ماڭا ئەمدى بىر

دەممۇ ئاراملىق يوق، سەۋر – تاقىتىم تۈگىدى.(قاراڭ: 211 – 212 – ئە ئۇ م ت)

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا، « كېچەيۇ كۈندۈز » تەلەپپۇزى ۋە ئىملاسىدا ئىشلىتىلىۋاتقان تەڭداش بىرىكمە سۆزنىڭ ئەسلى چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە، « **كيجه و كوندوز** » شەكلىدە كۆرۈلىدۇ. بۇ هالمۇ ئەمەلىيەتتە، باش سۆزى سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان « و » لىك تەڭداش بىرىكمىلەرنى شېئىرلاردا « ۋۇ » بىلەن ئەمەس، « - يۇ » بىلەن تەلەپپۇز قىلىش ۋە ترانسكرىپسىيە قىلىشنىڭ قائىدە ۋە ئېتىمولوگىيە ئاساسى بولۇپ هېسابلىنىدۇ، ئەلۋەتتە.مەسىلەن:

سيودى بو حانيم كوز بيرله آغزينك،
آنداغكى طوطى بادام و شكر.

سەۋدى بۇ جانىم كۆز بىرلە ئاغزىڭ،
ئانداغكى تۇتى بادامۇ شەكەر.

خۇددى شاتۇتى بادام بىلەن شېكەرنى ياخشى كۆرگەندەك، مېنىڭ بۇ جېنىم كۆزۈڭ بىلەن ئاغزىڭنى ياخشى كۆرۈپ قالدى.

زلفونك بيله يوز كيجه و كوندوز،
لعلينك بيله سوز قند مكرّر.

زۇلفۇڭ بىلە يۈز كەچەيۇگۈندۈز،
لەئلىڭ بىلە سۆز قەندى مۇكەررەر.

چېچىڭ كېچىگە، يۈزۈڭ كۈنگە ئوخشايدۇ؛ لېۋىڭ بىلەن سۆزلىرىڭ بەئەينى قەنتكە ئوخشايدۇ. (قاراڭ: 273 – ئە ئۇ م ت)

ئۇندىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە،هازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىدا قوللىنىلمىغان پەش، چېكىت ۋە تىرناق قاتارلىق تىنىش، جۈملە ۋە نەقىل بەلگىلىرى ئومۇمەن قوللىنىلمايدۇ. شۇ سەۋەبتىن، ماۋزۇيىمىزدىكى « و »

باغلىغۇچىسى ئۆز نۆۋىتىدە، جۈملە بىلەن جۈملىنى ئايرىيدىغان پاسىل، مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، جۈملە ئايرىغۇچى بەلگە بولۇپمۇ خىزمەت قىلىدۇ. روشەنكى، بۇ ئەھۋالدىكى « و » ھەرپىنى باغلىغۇچى « و » ئەمەس، بەلكى جۈملە ئايرىغۇچى ياكى جۈملە بېشى « و » دەپ چۈشىنىش ۋە چۈشەندۈرۈش لازىم. مەسىلەن:

و ينه ملا عبد الباقى حاجى مفتى كيم... (ۋە يەنە موللا ئابدۇلباقي هاججي موفتىيكىم...)284/19؛ **و ينه اصحاب الكهف شيخ لاريدين ملا فلاد شيخ دوركيم...** (ۋە يەنە ئەسھابۇلكەھف شەيخلەرىدىن موللا فۇلاد شەيخدۇركىم...) 286/19؛ **و كورلادا ملا احمد اخوند قاضى كلان ايدى علم لارى آزراق و انصاف ديانت لارى تولاراق كشى ايدى** (ۋە كورلادا موللا ئەھمەد ئاخۇند قازىي كەلان ئەدى، ئىلملەرى ئازراق ۋە ئىنسافلارى تولاراق كىشى ئەدى) 286/2ت ھە.

روشەنكى، بۇ جۈملىلەردىكى ئاستى سىزىلغان « و » ھەرپىنىڭ « و » باغلىغۇچىسى ئەمەس، بەلكى يېڭى بىر جۈملە باشلانغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان بەلگە، جۈملە بىلەن جۈملىنى ئايرىيدىغان بىر پاسىل ئىكەنلىكى ئېنىقتۇر.

2.1. تەڭسىز بىرىكمىلەر

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، بېقىنىش – بېقىندۇرۇش ياكى ئېنىقلاش – ئېنىقلىنىش مۇناسىۋىتىدە ئۆز ئارا بىرىكىپ كەلگەن تەڭسىز بىرىكمىلەر ئۆز ئىچىدىن، « قوشۇمچىلىق

تەڭسىز بىرىكمە » ۋە « قوشۇمچىسىز تەڭسىز بىرىكمە » دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

ئا. قوشۇمچىلىق تەڭسىز بىرىكمىلەر

بۇ – بېقىندۇرۇش ياكى ئېنىقلاش قوشۇمچىسى « - نىڭ// - نونك (- نىڭ // - نۇڭ) » بىلەن كەلگەن تەڭسىز بىرىكمىلەرنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

نياز حاكم بيك نينك اطلارى (نىياز ھاكىم بەگنىڭ ئاتلاى)13/ 257؛ **كوحانينك حاكمى** (كۇچانىڭ ھاكىمى)12/ 296؛ **فرغانەولايتى نينك آدم لارى** (فەرغانە ۋىلايەتىنىڭ ئادەملەرى) 257/8؛ **حريك لارنينك** حقى (چەرىكلارنىڭ ھەققى)177/14؛ **سيرام نينك وا قعه و احوالى** (سايرامنىڭ ۋاقىئە ۋە ئەھۋالى)295/4؛ **عسكر لارنينك اطلارى**(ئەسكەرلەرنىڭ ئاتلارى)275/18؛ **ملا** عالم **قل نينك اوغلى** (موللا ئالىمقۇلنىڭ ئوغلى)262/2؛ **مصلحت نينك اوبدانى** (مەسلەھەتنىڭ ئوبدانى)267/2؛ **ختن نينك كارو بارلارى** (خوتەننىڭ كارۇ بارلارى ‹ ئىش – كۈشلىرى ›)267/7؛ **باغنينك كولى** (باغنىڭ كۆلى)277/18؛ **بورى لارنينك يولى** (بۆرىلەرنىڭ يولى)270/14؛ **زيلجەنينك وزنى** (زىلچانىڭ ۋەزنى)277/13؛ **تورم نينك مقرب لارى** (تۆرەمنىڭ مۇقەررەبلەرى ‹يېقىنلىرى›)262/18؛ **سنينك كونكلونك** (سەنىڭ كۆڭلۈڭ)276/13؛ **دل كونكول لارنينك تشويشى** (دىل – كۆڭۈللەرنىڭ تەشۋىشى)290/17؛ **اوزلارى نينك نسبى** (ئۆزلەرنىڭ نەسەبى)297/12؛ **اولارنينك** عبادت **و** رياضت **لارى** (ئۇلارنىڭ ئىبادەت ۋە رىيازەتلەرى)282/3؛**اولوغ خان نينك منصب دارلارى**(ئۇلۇغ خاننىڭ مەنسەبدارلارى)288/13؛ **حناب اتاليق بدولت نينك عصر و زمانەلارى** (جەنابى ئاتالىق بەدەۋلەتنىڭ ئەسىر ۋە زەمانىلەرى)281/6؛ **فقرا و ر عيه لارنينك رفاهيت و آسايشى**

(فۇقىرا ۋە رەئىيىلەرنىڭ رەفاھىيەت ۋە ئاسايىشى: پۇقرا ۋە خەلقلەرنىڭ تىنچلىقى ۋە گۈللىنىشى)17/ 280؛ **خزينه‌لارنينك بوى و ايسى** (خەزىنىلەرنىڭ بۇي ۋە ئىسى: خەزىنە ـ بايلىقلار ھەققىدىكى گەپ ـ سۆزلەر)277/12؛ **اتاليق غازى نينك كته و زورليغى** (ئاتالىق غازىينىڭ كاتتا ۋە زورلىغى)274/11؛ **حناب اتاليق عاليمقام نينك التفات و اعتماد لارى** (جەنابى ئاتالىق ئالىيمەقامنىڭ ئىلتىفات ۋە ئىشتىمادلارى: ئالىي مەرتىۋىلىك ئاتالىق غازىينىڭ ئىلتىپاتى ۋە ئىشەنچى)274/13؛ **صاحب دولت نينك شك شكايت لارى** (ساھىبى دەۋلەت ، دۆلەت ئىگىسى ،نىڭ شەك ـ شىكايەتلەرى)258/6؛ **اهل خردنينك دلى** (ئەھلى خىرەدنىڭ ،زىيالىيلارنىڭ، دىلى)270/12؛ **زمانه‌نينك فترات و انقلابى** (زەمانەنىڭ فەتەرات ۋە ئىنقىلابى: زامانىنىڭ ئۆزۈكچىلىك ۋە قالايمىقان ۋاقتى)286/5، ۋ ب.

ئە. قوشۇمچىسىز تەڭسىز بىرىكمىلەر

توز حقى (تۇز ھەققى) 258/6؛ **اوز اسباب لارى** (ئۆز ئەسبابلارى)18/ 257؛ **كوز ياشلاى** (كۆز ياشلارى)59/18؛ **اوز اياغى** (ئۆز ئاياغى)263/9؛ **اسلام رونقى و رواجى** (ئىسلام رەۋنەقى ۋە رەۋاجى: ئىسلام دىنىنىڭ تەرەققىياتى ۋە راۋاجى)263/15؛ **كيجه قرانكغوسى** (كېچە قاراڭغۇسى)268/18؛ **تونكانى كروهى** (تۇنگانىي گۇرۇھى)268/17؛ اشطرفان **حاكمى** (ئۇشتۇرفان ھاكىمى) 268/3؛ **يايدى حنكى** (يايدى جەنگى: يايدى ئۇرۇشى) 267/1؛ سلطنت **خطبه‌سى** (سەلتەنەت خۇتبەسى: سۇلتانلىق خۇتبىسى)266/1؛ آدم **لار حاحتى** (ئادەملەر ھاجەتى)277/9؛ **اتا ميرا ثى** (ئاتا مىراسى)264/11؛ **بيك بجه تصرفى** (بەگ بەچچە تەسەررۇفى: بالا ، ئوغۇل ، بەگنىڭ باشقۇرۇشى)264/12؛ **كونكول قراليغى** (كۆڭۈل قارالىغى)274/6؛ **عاقل لار عقلى و تعقلى** (ئاقىللار ئەقلى ۋە تەئەققۇلى: ئەقىل ئىگىلىرىنىڭ ئەقىل ـ

تەسەۋۋۇرى)274/6؛ **حكمالار فكرى و تفكرى** (ھۆكەمالار فىكرى ۋە تەفەككۇرى: پەيلاسوپلارنىڭ پىكىر ـ تەپەككۇرى)274/7؛ **ختن آدم لارى** (خوتەن ئادەملەرى) 275/10؛ **اسلام نورى حراغى** (ئىسلام نۇرى چىراغى)؛ **زمانه كار حال لارى** (زەمانە كار ـ ھاللارى: جاھانىڭ ئىشلىرى)264/18؛ **كاشغر كارو بارلارى** (كاشغەر كارۋ بارلارى: كاشغەرگە تالىق ئىش ـ كۆشلەر)266/4؛ **امر اطاعت رشته‌سى** (ئەمر ـ ئىتائەت رىشتەسى: بويسۇنۇش ۋە ئىتائەت قىلىش يىپى)9 /267؛ حيرت **انكشت لارى** (ھەيرەت ئەنگۈشتلەرى: ھەيرانلىق بارماقلىرى)9 / 290؛ **تفكر دندان لارى** (تەفەككۇر دەندانلارى: تەپەككۇر چىشلىرى) 9 / 290؛ **دادالارى خذمتى** (دادالارى خىزمەتى)292/18؛ **زمانه آدم لارى فعل اطوارى** (زەمانە ئادەملەرى فىئل ـ ئەتۋارى: زامان خەلقىنىڭ خۇي ـ پەيلى) 293/1؛ **رسول الله شمع هدايتى** (رەسۇلۇللاھ شەمئى ھىدايەتى: پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ھىدايەت چىراغى)326/2؛ **نباتات لار كوكارماكى** (نەباتاتلار كۆكەرمەكى: ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئۆسۈشى) 281/12؛ **قيامت حشركاهى** (قىيامەت ھەشەر گاھى: قىيامەت كۈنىدىكى بۈيۈك يىغىلىش)281/2؛ **يمغور ياغماغليقى** (يامغۇر ياغماغلىقى: يامغۇرنىڭ يېغىشى)281/12؛ **كوحاليق خواحه‌لار دولت لارى** (كۈچالىق خاجەلەر دەۋلەتلەرى: كۈچالىق خوجالارنىڭ دۆلەتلىرى) 278/17، ۋ . ب.

3.1. ئىزافەتلەر

ئۇيغۇر يېزىق تارىخىدا، ئىسلامىيەتتىن كېيىن، ئەرەب ـ پارس تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنىپ ئۆزلەشتۈرۈپ ئىشلىتىلىپ كەلگەن، ئېنىقلانغۇچى سۆزى ئالدىدا، ئېنىقلىغۇچى سۆزى بولسا، كەينىدە كېلىدىغان، ئېنىقلاش ـ ئېنىقلىنىش مۇناسىۋىتىدىكى تەڭسىز بىرىكمىلەر « ئىزافەت »(**اضافت**) دەپ ئاتىلىدۇ.

شۇنداق، ئىزافەتلەر ئېتىمولوگىيە جەھەتتىن ئەرەب ـ پارس تىللىرىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن بولغانلىقى، تۈزۈلۈش شەكلى جەھەتتىن ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەنئەنىۋى تەڭسىز بىرىكمىلەردىن تۈپلۈك پەرقلىنىدىغان بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارغا دائىر ئاساسىي قائىدىلەرنى پىششىق بىلىۋېلىشقا توغرا كېلىدۇ.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئىزافەتلەر ئۆزلىرىگە خاس بولغان ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراپ، « ئەرەبچە ئىزافەت » ۋە « پارسچە ئىزافەت » دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

ئا. ئەرەبچە ئىزافەت

ئادەتتە، تەركىبىدە ئەلىفلام (ال ـ) بولغان، يەنى بىرىكمە تەركىبلىكى ئېنىقلانغۇچى سۆز بىلەن ئېنىقلىنىۋچى كەلمە ئەلىفلام ئارقىلىق بىرىكىپ كەلگەن ئىزافەت « ئەرەبچە ئىزافەت » دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: « يول » مەنىسىدىكى «صراط» (سىرات) كەلمىسى بىلەن، « تۈز،توغرا، داغدام » ئۇقۇمىدىكى « **مستقيم** » (مۇستەقىم) سۆزىدىن تەركىب تاپقان ئەرەبچە ئىزافەت « **صراط المستقيم** » شەكىلدە بولىدۇ ۋە ئىزافەت ئالدىدا ھېچقانداق بىر ئالدى قوشۇلغۇچى بولمىغان ئەھۋالدا، « سىراتۇلمۇستەقىيم » دەپ ئوقۇلىدۇ.

ئەرەبچە ئىزافەتلەرنى ئوقۇش ۋە تىرانسكرىپسىيە قىلىشتا، ئىزافەتنىڭ ئالدىدا « **بى، فى، ئان** (**غن**) ، **ئىلە** (**الى**)، **ئەلە** (**غلى**) » قاتارلىق ئالدى قوشۇلغۇچى كەلگەن ياكى كەلمىگەنلىكىگە، شۇنداقلا ئەلىفلام بىلەن قوشۇلۇپ يېزىلىدىغان ئېنىقلىنىۋچى سۆز باش ھەرپىنىڭ قەمەرىيە ھەرپى ياكى شەمسىيە ھەرپى ئىكەنلىكىگە قارايمىز.

ئەگەر ئىزافەت ئالدى قوشۇلغۇچىسىز بولسا، بۇ ھالدا ئالدى بىلەن، ئېنىقلانغۇچى سۆزنىڭ ئاخىرىغا بىر « ـ ئۇ » تاۋۇشى قوشۇلىدۇ، ئاندىن ئۇنىڭغا ئېنىقلىنىۋچى سۆز قوشۇلۇپ ئوقۇلىدۇ

ۋە شۇ بويىچە تراىسكرىپسىيە قىلىنىدۇ. مەسىلەن، « **امر** » سۆزى بىلەن « **الله** » سۆزىدىن تۇزۇلگەن ئالدى قوشۇلغۇچسىز ئەرەبچە ئىزافەت ئادەتتە، **امرالله** شەكلىدە يېزىلىدۇ ۋە « ئەمرۇللاھ » دەپ ئوقۇلىدۇكى، بۇنىڭ مەنىسى « ئاللاھنىڭ ئەمرى » دېگەن بولىدۇ. (« ئاللاھ » سۆزىدىكى « ھ » تاۋۇشىنى يېزىقتا چۈشۈرۈپ قويۇش مۇتلەق توغرا ئەمەس!) ئەمدى، ئەگەر بۇ ئىزافەت « **بـ** »(**بى**) دېگەن ئالدى قوشۇلغۇچى بىلەن كەلسە، بۇ ھالدا، **بامرالله** شەكلىدە يېزىلىدۇ ۋە مەزكۇر ئالدى قوشۇلغۇچى « بى » نىڭ تەسىرى بىلەن، ئەسلىدىكى ئىككى كەلىمە ئوتتۇرىسىغا قوشۇلىدىغان « ـ ئۇ » تاۋۇشى « ـ ئى » گە ئۆزگىرىپ « بىئەمرىللاھ » دەپ ئوقۇلىدۇكى، بۇنىڭ مەنىسى « ئاللاھنىڭ ئەمرى بىلەن » دېگەن بولىدۇ. ئوخشاشلا، **اسم** بىلەن **الله** سۆزىدىن تۇزۇلگەن ئەرەبچە ئىزافەت ئالدى قوشۇلغۇچسىز ئەھۋالدا، **اسم الله** يېزىلىپ، « ئىسمۇللاھ » دەپ ئوقۇلىدۇ ۋە مەنىسى « ئاللاھنىڭ ئىسمى » دېگەن بولىدۇ. ئەمما، ئۇ ئالدى قوشۇلغۇچى « بـ » بىلەن كېلىپ، بسم الله يېزىلىدىغان بولسا، « بسمىللاھ » دەپ ئوقۇلىدۇ ۋە مەنىسى « ئاللاھنىڭ ئىسمى بىلەن، ئاللاھنىڭ نامى بىلەن » دېگەن بولىدۇ.

ئەگەر ئەلىفلام بىلەن كەلگەن ئېنىقلىغۇچى سۆزنىڭ باش ھەرپى شەمسىيە ھەرپى بولسا ۋە ئىزافەت ئالدىدا ھېچقانداق بىر ئالدى قوشۇلغۇچى بولمىسا، بۇ ھالدا، ئېنىقلانغۇچى سۆزنىڭ ئاخىرىغا بىر « ـ ئۇ » تاۋۇشى قوشۇلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا ئېنىقلىغۇچى سۆزنىڭ بېشىدىكى شەمسىيە ھەرپى قاتلاپ (تەكرار) ئوقۇلغان ھالدا قوشۇلىدۇ ۋە شۇنداق يېزىلىدۇ. مەسىلەن، « دېگىز » مەنىسىدىكى « **بحر** » سۆزى بىلەن « نىجاتلىق » ئۇقۇمىدىكى « **نجات** » كەلىمىسى ئەلىفلام ئارقىلىق بىرىكىپ، **بحرالنجات** شەكلىدىكى ئەرەبچە ئىزافەت ھاسىل قىلسا، ئۇ « بەھرۇننەجات » دەپ ئوقۇلۇپ، شۇ بويىچە ئەينەن

ترانسكرىپسىيە قىلىنىدۇ.

ئەمدى، ئەگەر ئەلىفلام بىلەن كەلگەن ئېنىقلىغۇچى سۆزنىڭ باش ھەرپى ھەرقانداق بىر قەمەرىيە ھەرپى بولسا، بۇ ھالدا، ئېنىقلانغۇچى سۆزنىڭ ئاخىرىغا بىر « ـئۇ » تاۋۇشى قوشۇلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا دەسلەپ « ال ـ » (ئەلىفلام) دىكى « لـ » (لام) ھەرپى قوشۇلىدۇ، ئاندىن ئېنىقلىغۇچى سۆز ئەينەن قوشۇپ ئوقۇلىدۇ ۋە شۇنداق يېزىلىدۇ. مەسىلەن، « قىسسىلەر، ھېكايىلەر » مەنىسىدىكى « **قصصى** ‹قىسەس› » سۆزى بىلەن « ئەۋلىيالار » ئۇقۇمىدىكى « **انبيا** » سۆزى ئەلىفلام بىلەن بىرىكىپ، ئەرەبچە ئىزافەت ھاسىل قىلسا، **قصصى الانبيا** شەكلىدە بولىدۇ ۋە بۇ ئىزافەت « قىسەس- ۇل ئەنبيا » دەپ ئوقۇلىدۇ. ئەگەر مەزكۇر ئەرەبچە ئىزافەتتىكى « **انبيا** » (ئەنبىيا) سۆزىنىڭ ئورنىدا، باش ھەرپى شەمسىيە ھەرپى بولغان « **ربغوزى** » كەلسە، بۇ ھالدا « **قصصى الربغوزى** » شەكلىدىكى بۇ ئەرەبچە ئىزافەت ئەمدىلىكتە « قىسەس- ۇر رابغۇزى » دەپ ئوقۇلىدۇ ۋە مۇشۇنداق تىرانسكرىپسىيە قىلىنىدۇ. مەنىسى بولسا، « رابغۇزى توپلىغان قىسسىلەر، رابغوزى توپلىغان پەيغەمبەرلەر ھەققىدىكى قىسسىلەر » دېگەن بولىدۇ.

ئەمدى، ئەگەر بۇ خىل ئىزافەت ئىككى كەلىمىلىك ئەمەس، بەلكى ئۈچ كەلىمىلىك بولسا، مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئىزافەت تەركىبىدىكى ئېنىقلانغۇچى سۆز بىردىن ئارتۇق بولسا، بۇ ھالدا، ئەڭ ئالدىدا كەلگەن بىرىنچى ئېنىقلانغۇچى سۆزنىڭ ئاخىرىغا بىر « ـ ئۇ »، ئىككىنچى ئېنىقلانغۇچى سۆزنىڭ ئاخىرىغا بولسا، بىر « ـئى » تاۋۇشى قوشۇلىدۇ. ئاندىن ئۇنىڭغا ئەلىفلام بىلەن كەلگەن ئېنىقلىغۇچى سۆز يۇقىرىدابايان قىلىنغان قائىدە بويىچە، شەمسىيە ھەرپىلىك بولسا تەكرارلىنىپ، قەمەرىيە ھەرپىلىك بولسا، ئۆزىگە « **لـ (لام)** » ھەرپىنى قوشۇپ ئوقۇلىدۇ ۋە شۇ بويىچە ئەينەن تىرانسكرىپسىيە قىلىنىدۇ. مەسىلەن، «

تىللار » مەنىسىدىكى « **لغات (لۇغات)** » سۆزى بىلەن، « تۈركىي مىللەت » مەنىسىدىكى « **ترک (تۈرك)** » كەلمىسىدىن تۈزۈلگەن ئىككى كەلىمىلىك ئەرەبچە ئىزافەت « **لغات الترک** » يېزىلىپ، « لۇغاتـ ۇت ـتۈرك » ئوقۇلىدۇ ۋە « تۈركىي تىللار» دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ. ئەمدى، مەزكۇر ئىككى كەلىمىلىك ئەرەبچە ئىزافەتنىڭ ئالدىغا « قامۇس، چوڭ لۇغەت » مەنىسىدىكى يەنە بىر ئېنىقلانغۇچى سۆز بولغان « **ديوان** » سۆزى قوشۇلسا، بۇ ھالدا، مەزكۇر ئۈچ كەلىمىلىك ئەرەبچە ئىزافەت ئەمدىلىكتە « **ديوان لغات الترک** » شەكلىدە يېزىلىپ، « دىۋانـ ۇ لۇغاتـ تىـ تۈرك » دەپ ئوقۇلىدۇ ۋە مەنىسى « تۈركىي تىللار قامۇسى » دېگەن بولىدۇ. دېمەك، جاھانغا مەشھۇر قامۇسىمىز « تۈركىي تىللار دىۋانى » نىڭ ئەرەبچە ئىزافەتلىك ئەسلىي شەكلىنى نېمە ئۈچۈن « دىۋانى لۇغاتىل تۈرك » ئەمەس، بەلكى « دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك » (Di:wa:nu Lugha:tit Türk) دەپ ئوقۇيدىغانلىقىمىزنىڭ قائىدە ئاساسى مانا شۇ!

روشەنكى، بۇ خىل ئەرەبچە ئىزافەتلەرنى توغرا ئوقۇش ۋە دۇرۇس تىرانسكرىپسىيە قىلىش ئۈچۈن، ئەرەب ئېلىپبەسىدىكى 28 ھەرپنىڭ ئىچىدە، « **ا، ب، ج، چ، خ، غ، ف، ق، ك، م، ھ، و، ى** » دىن ئىبارەت 14 دانىسىنىڭ « قەمەرىيە ھەرپلىرى: ئاي ھەرپلىرى »، « **ت، ث، د، ذ، ر، ز، س، ش، صي، ضي، ط، ظ، ل، ن** » دىن ئىبارەت 14 دانىسىنىڭ بولسا، « شەمسىيە ھەرپلىرى: كۈن ھەرپلىرى، قۇياش ھەرپلىرى » ئىكەنلىكىنى بىلۈۋلىشىمىز بەكمۇ مۇھىم.

ئە. پارسچە ئىزافەت

ئەمدى، پارسچە ئىزافەت دېگىنىمىز بولسا، پارس تىلىنىڭ قائىدىسى بويىچە تۈزۈلگەن، ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ئادەتتە تەركىبىدە ئەلىفلام (الـ) كەلمەيدىغان ئىزافەتلەرنى كۆرسىتىدۇ.

پارسچە ئىزافەتلەردىمۇ ئوخشاشلا ئېنىقلانغۇچى سۆز ئالدىدا، ئېنىقلىغۇچى كەلمە بولسا، كەينىدە كېلىدۇ. پارسچە ئىزافەتلەرنى ئوقۇش ۋە تىرانسكرىپسىيە قىلىشتا، ئىزافەت تەركىبىدىكى ئېنىقلانغۇچى سۆزنىڭ قانداق تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقانلىقىغا قارايمىز.

ئەگەر ئىزافەت تەركىبىدىكى ئېنىقلانغۇچى سۆز « ـئا » سوزۇق تاۋۇشى بىلەن ئاياغلاشقان بولسا، مەزكۇر ئېنىقلانغۇچى سۆز بىلەن ئېنىقلىغۇچى سۆز ئارىسىغا بىر « ي » بوغۇمىنى قوشۇپ ئوقۇيمىز ۋە شۇ بويىچە تىرانسكرىپسىيە قىلىمىز. مەسىلەن، **دريا حيرت** (دەريايى ھەيرەت): ھەيرانلىق دەرياسى؛ **دنيا باقى** (دۇنيايى باقى): مەڭگۈلۈك ئالەم؛ **خدا تعالى** (خۇدايىتەئالا): تەڭداشسىز ئاللاھ، دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئەگەر ئىزافەت تەركىبىدىكى ئېنىقلانغۇچى سۆز « ئە،ئى، ئو، ئۇ » قاتارلىق سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان بولسا، ئېنىقلانغۇچ سۆز بىلەن ئېنىقلىغۇچى سۆز ئارىسىغا بىر « ئى » بوغۇمى قوشۇپ ئوقۇلىدۇ ۋە شۇ بويىچە تىرانسكرىپسىيە قىلىنىدۇ. مەسىلەن، **پرده ظلمت** (پەردەئى زۇلمەت): زۇلمەت پەردىسى؛ **غنچه خندان** (غۇنچەئى خەندان): پورەك ئېچىلغان غۇنچە؛ **سو ظن** (سۇئى زەن): گۇمان، يامان كۆز بىلەن قاراش ؛ **سو قصد** (سۇئىسقەسد: سۇيىقەست)؛ **طوطى دل** (تۇتىئى دىل): يۇرەكنىڭ تۇتىسى، دىل شاھتۇتىسى دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئەگەر ئىزافەت تەركىبىدىكى ئېنىقلانغۇچى سۆز ھەرقانداق بىر ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان بولسا، بۇ ھالدا، ئېنىقلانغۇچى بىلەن ئېنىقلىغۇچى سۆزلەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا بىر « ـ ئى » تاۋۇشى قوشۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ ۋە شۇ بويىچە تىرانسكرىپسىيە قىلىنىدۇ. مەسىلەن، **گل نار** (گۈلى نار): ئانار گۈلى؛ **دل نار** (دىلى نار): ئوت يۇرەك؛ **ماه نور** (ماھى نۇر): نۇرلۇق ئاي، دېگەنلەرگە ئوخشاش.

قەدىمىي تېكىستلەردە، ئىككىدىن ئارتۇق سۆزدىن تۇزۇلگەن پارسچە ئىزافەتلەرمۇ ئۇچراپ تۇرىدۇ. مەسىلەن: **مست غرق باده** (مەستى غەرقى بادە): رۇمكىغا چۆكۈپ كەتكەن مەست؛ **مزرع لطف الهی** (مەزرەئى لۇتفى ئىلاھى): ئاللاھنىڭ مەرھىمىتى تېرىلغان جاي، دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئىزافەتلەر ھەققىدىكى ئاساسىي بىلىملەرنى ياخشى ئۆگىنىپ، ئوبدان ئۆزلەشتۇرۇش بىزنى قولىيازمىلاردىكى بۇ تۇردىكى سۆزلەرنى تونۇش، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇ خىلدىكى سۆزلەرنى قۇرۇلمىسىنى بىلىپ ئىشلىتىش ئىمكانىغا ئىگە قىلىدۇ، ئەلۋەتتە.

ئىزافەتلەر ھەققىدىكى قائىدە ئاساسىنى مىساللار ئارقىلىق ئۆزلەشتۇرۇۋېلىش مۇددىئاسىدا، كىتابىمىزنىڭ ئاخىرىغا ئۇقۇشلۇق قىلىپ بېرىلگەن « تارىخى ھەمدىي » ناملىق قولىيازما ئەسەرنىڭ كېيىنكى يۈز ئەللىك بەتلىك قىسمىدا ئۇچرايدىغان ئىزافەتلەردىن تۆۋەندىكى ئۆرنەكلەرنى كۆرسىتىمىز:

Δ ئەرەبچە ئىزافەتلەر:

اصحاب الکهف (ئەسھابۇل كەھف) 346 /15 : غار ساھابىلىرى؛ **قدیم الایام** (قەدىمۇل ئەييام) 346/14 : بۇرۇنقى زامان ، قەدىمكى چاغ؛ **دلائل الخیرات** (دەلائىلۇل خەيرات) 289/11 : ياخشىلىق رەھبىرى؛ **طالب العلم** (تالىبۇل ئىلم) 283/1 : ئىلىم تەلەپكارى؛ **حمال الله** (جەمالۇللاھ) 2/ 290 : ئاللاھنىڭ جامالى؛ **ذولاقتدار** (زۇل ئىقتىدار) 322/8 : ئىقتىدار ئىگىسى، قۇدرەت ساھىبى ؛ **حاصل الکلام** (ھاسىلۇل كەلام) 269/11 : قىسقىسى، گەپنىڭ نەتىجىسى، گەپنىڭ پوسكاللىسى؛ **عاقبت الامور** (ئاقىبەتۇل ئومۇر) 268/11 : ئىشنىڭ ئاقۋىتى، ئاقۋەتتە؛ **اخرالامر** (ئاخىرۇل ئەمر) 305/9 : ئىشنىڭ ئاخىرى، نەتىجىدە؛ **ماھوالواقع** (ماھۇۋال ۋاقىئ) 294/15 : يۈز بەرگەن ئەھۋال؛

بولغان ئىش؛ **فايضى الانوار** (فايزۇل ئەنۋار) 272/14 : نۇر بۇلىقى، نۇرغا تويۇنغان؛ **افضل الفضلا** (ئەفزەلۇل فۇزەلا) 284/8 : پازىللارنىڭ پازىلى؛ **سنت رسول الله** (سۇننەتۇ رەسۇلىللاھ) 2/ 326 : مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ سۇننىتى؛ **اعلم العلما** (ئەئلەمۇل ئۆلەمائ) 8/ 284 : ئالىملارنىڭ ئالىمى ؛ **احادالناس** (ئەھادۇن ناس) 271/1 : ئىنسانلارنىڭ بىرى؛ **ذى الحجه** (زىل ھىججه) 12/ 269 : ھەج ئېيى، قەمەرىيە يىلى 12- ئاي ؛

Δپارسچە ئىزافەتلەر :

تاريخ حميدى (تارىخى ھەمىدىي) : ھەمىدىي تارىخى؛ ئابدۇلھەمىدخان تارىخى؛ **اهل خرد** (ئەھلى خىرەد) 270/12 : ئەقىل ئىگىسى؛ **خليفه روم** (خەلىفەئى روم) 3/ 267 : رۇم خەلىپىلىكى، ئوسمانلىي ئىمپىراتورلۇقى ؛**خاقان چين** (خاقانى چىن) 267/2 : جۇڭگو پادىشاھى، چىن خاقانى؛ **پيغمبر اخرالزمان** (پەيغەمبەرى ئاخىرىز زەمان) 12/ 316 مۇھەممەد پەيغەمبەر؛ **خداى قاضى الحاجات** (خۇدايى قازىيىل ھاجات) 8/ 332: پۈتكۈل ھاجەتلەرنى راۋا قىلغۇچى؛ ئۇلۇغ ئاللاھ ؛ **امير لشكر** (ئەمىرى لەشكەر) 9/ 267: قوماندان، قوشۇن باشلىقى؛ **قول حق** (قەۋلى ھەق) 284/1 : ئاللاھنىڭ سۆزى؛ **حاكم زمان** (ھاكىمى زەمان) 9/ 322: زامان ھۆكۈمدارى؛ **پادشاه دوران** (پادىشاھى دەۋران) 322/9: دەۋرلەر پادىشاھى ؛ **خالق كل شى ء** (خالىقى كۈللە شەيئىن) 326/1 : بارلىق شەيئىنىڭ ياراتقۇچىسى؛ **طريقه قادريه** (تەرىقەئى قادىرىيىە) 283/17: قادىرىيە تەرىقىتى ؛ **حاكم ولا يت** (ھاكىمى ۋىلايەت) 280/8 : ۋىلايەت ھاكىمى؛ دۆلەت ھۆكۈمدارى؛ **كناه كبيره و صغيره** (گۇناھى كەبىرە ۋە سەغىرە) 299/12 : چوڭ كىچىك گۇناھ ؛ **راه** راست (راھى راست) 299/11: توغرا يول؛ **دولت عظمى** (دەۋلەتى

ئۇزما)299/9 : ئۇلۇغ دۆلەت؛ **ضمير بيضا** (زەمىرى بەيزا)326/10: ئاق كۆڭۈل، ساپ ۋىجدان؛ **حديث شريف** (ھەدىسى شەرىف)378/13 : مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ سۆزلىرى؛ **حد اعتدال** (ھەددى ئىئتىدال)305/6: نورمال چەك؛ **پادشاه حقيقى** (پادىشاھى ھەقىقىي)326/4: ئاللاھ، ھەقىقى پادىشاھ ؛ **يارانى عزيزشريف** (يارانى ئەزىز شەرىف) 3 /260: شاراپەتلىك ئەزىز دوستلار؛ **برادران عزيزلطيف** (بەرادەرانى ئەزىز لەتىف) 3 /260: مەرھەمەتلىك ئەزىز بۇرادەرلەر؛ **عمل صالح** (ئەمەلى سالىھ)290/11: پاك ئەمگەك، لىللاھ خىزمەت؛ **ديهقان اشرف** (دېھقانى ئەشرەف)328/13: شەرەپلىك دېھقان؛ **ياران ذوالاحترام** (يارانى زۇل ئىھتىرام)323/3: ئېھتىرام ساھىبى دوستلار؛ **برادران عقيدت انجام** (بەرادەرانى ئەقىدەت ئەنجام) : ئەقىدىلىك بۇرادەرلەر؛ **پادشاه ظاهر** (پادىشاھى زاھىر) 299/2: زاھىر(كۆرگىلى بولىدىغان) پادىشاھ؛ **حاكم مستقله** (ھاكىمى مۇستەقىللە) 279/14 : مۇستەقىل ھۆكۈمدار؛ **خالق بيجون** (خالىقى بىچۇن) 324/10 : تەڭداشسىز ئاللاھ؛ **خالق مختار** (خالىقى مۇختار) 270/7 : ئۇلۇغ ئاللاھ؛ **عالم بى بقا** (ئالەمى بىبەقا) 271/13: يوقلىدىغان ئالەم؛ **عالم بى پايان** (ئالەمى بىپايان) 338/8: پايانسىز ئالەم؛ **عالم باقى** (ئالەمى باقي) 5 /275: مەڭگۈلۈك ئالەم ؛ **عالم خاكدان** (ئالەمى خاكدان) 282/15: يوقلىدىغان ئالەم؛ **مزار فيضى بخشيش** (مەزارى فەيز بەخشىش) 337/4: پەيزلىك بەخش ئېتىدىغان مازار ؛ **زيارتكاه مراد بخشيش** (زىيارەتگاھى مۇراد بەخشىش) 13 /337: مۇراد – مەقسەت ئاتا قىلىدىغان زىيارەتگاھ؛ مۇرادقا يەتكۈزىدىغان مازار ؛ **زيارتكاه كرام** (زىيارەتگاھى كىرام) 337/6: ئۇلۇغ زىيارەتگاھ؛ **مزارات متعالى درجات** (مەزاراتى مۇتەئالىيدەرە جات) 337/14: ئالىي دەرىجىلىك مازارلار ؛ **اسم شريف** (ئىسمى شەرىف) 337/15: شاراپەتلىك ئىسىم؛ **مزار عاليدر حات** (مەزارى ئالىيدەرە جات)

337/8: ئالىي دەرىجىلىك مازار؛ **زيارتكاه عاليجاه تبركات** (زىيارەتگاھى ئالىيجاھ تەبەررۇكات) 332/11: مۇبارەك ئالىي زىيارەتگاھ؛ **اهل فضل صالح** (ئەھلى فەزلى سالىھ) 332/11: پاك ـ پەزىلەت ئىگىسى؛ **خوارق عادات** (خەۋارىقى ئادات) 332/13: ئادەتتىن تاشقىرى؛ **مزارات** عزيز **عاليدره حات** (مەزاراتى ئەزىز ئالىيدەرە جات) 332/10: ئەزىز ـ ئالىي مازارلار؛

§2. پېئىللىق بىرىكمىلەر

بىز بۇ يەردە، پېئىللىق بىرىكمىلەرنى تەشكىل قىلغۇچى « ئىسىمداشلىق بىرىكمىلەر »، « سۈپەتداشلىق بىرىكمىلەر »، « رەۋىشداشلىق بىرىكمىلەر » ۋە « يارەمچى پېئىللىق بىرىكمىلەر » ھەققىدە مىسالىلىق قىسقا چۈشەنچە بېرىمىز.

1.2. ئىسىمداشلىق بىرىكمىلەر

ئادەتتە، بىر ھەرىكەتنىڭ ئىسمى بىلەن ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بىر سۆز ياكى سۆزلەردىن تەركىب تاپقان بىرىكمە « ئىسىمداشلىق بىرىكمە » بولىدۇ. كىتابىمىزغا بېرىلگەن ئۆرنەك ئوقۇشلۇقتا، تۆۋەندىكىدەك ئىسىمداشلىق بىرىكمىلەر ئۇچرايدۇ :

آيم لارنى اليب حيقماق (ئايىملارنى ئالىپ چىقماق: خانىملارنى ئېلىپ چىقىش) 267/8؛ **اياغ لارينى قويماق** (ئاياغلارىنى قويماق: قەدەم قويۇش) 275/1؛ عنايت **نامەنى كورماك** (ئىنايەتنامەنى كۆرمەك: پەرماننى كۆرۈش) 272/2؛ **قدوق قعرى كا توشماك** (قۇدۇق قەئرىگە تۇشمەك: قۇدۇقنىڭ ئاستىغا چۈشۈپ كېتىش) 275/2؛ عنايت **نامه بارماق** (ئىنايەت نامە بارماق: پەرمان يېتىپ بېرىش) 272/4؛ **اسلام شريف احماق**(ئىسلامى شەرىف ئاچماق: شاراپەتلىك ئىسلام ئېچىش) 294/6؛ **قلنج**

چافماق (قىلىنچ چافماق: قىلىچ چېپىش) 294/6؛ **اوز يورت لاريغه كتماك** (ئۆز يۇرتلارىغا كەتمەك: ئۆز يۇرتلىرىغا كېتىش) 295/19؛ **ات قويوب اتاماق** (ئات قويۇپ ئاتاماق: ئىسىم قويۇپ ئاتاش) 362/15؛ **وسيله قبرك ايزداماك** (ۋەسلەئى تەبەررۇك ئىزدەمەك: تەۋەررۇك يول ئىزدەش؛ مۇبارەك ئۇسلۇب ئىزدەش) 378/13؛ **يادكارو نمونه قويماق** (يادىكار ۋە نەمۇنە قويماق: يادىكار ۋە نىشان ـ ئۆرنەك قىلىش) 373/7؛ **اولوغ بيلماك** (ئۇلۇغ بىلمەك: ئۇلۇغ بىلىش؛ چوڭ بىلىش) 373/10؛ **سلطان امير بولماق** (سۇلتان ـ ئەمىر بولماق: پادىشاھ بولۇش) 298/18؛ **اباد و معمور اولماق** (ئاباد ۋە مەئمۇر ئولماق: ئاۋات ۋە مەمۇرچىلىق بولۇش) 320/13؛ **اوبدان اولماغ** (ئوبدان ئولماغ: ئوبدان بولۇش) 320/14؛ **حای مقاميغه اليب كيلماك** (جاي ـ مەقامىغا ئالىپ كەلمەك: دېگەن يېرىگە ئېلىپ كېلىش؛ دەل جايىغا كەلتۈرۈش) 311/11؛ **غنی و توانكير بولماق** (غەنىي ۋە تەۋانگىر بولماق: باي ۋە كۈچلۈك بولۇش) 320/13؛ **حج كه بارماق** (ھەجگە بارماق: ھەجگە بېرىش) 349/3؛ **ورق ايجره مندرج ايتماك** (ۋەرەق ئىچرە مۇندەرىج ئەتمەك: كىتابقا يېزىش؛ ماقالە ئىچىگە كىرگۈزۈش) 298/15؛ **ير يوزی دا يورماك** (يەر يۈزىدە يۈرمەك) 300/11؛ **غضب يتكورماك** (غەزەب يەتكۈرمەك: غەزەپ قىلىش؛ غەزەپ يەتكۈزۈش) 325/15؛ **حسدلاريني كويدورماك** (ھەسەدلەرىنى كۆيدۈرمەك) 307/18؛ **ايشخانه قيلماق** (ئىشخانە قىلماق: ئىشخانا قىلىش) 272/9؛ **برنی اون قيلماق** (بىرنى ئون قىلماق) 290/18؛ **اوی كا كيرماك** (ئۆيگە كىرمەك)289/14؛ **مانكدور ماق اوحون** (ماڭدۇرماق ئۈچۈن: ماڭدۇرۇش ئۈچۈن) 360/14؛ **بيان غه كيلتورماك** (بەيانغا كەلتۈرمەك: بايان قىلىش) 297/7؛ **اوروشماقغه** طيار **بول-** (ئۇرۇشماقغا تەييار بول- : جەڭ قىلىشقا تەييار بول-) 10/ 265؛

2.2. سۈپەتداشلىق بىرىكمىلەر

بىر سۈپەتداش بىلەن ئۇنىڭغا باغلانغان بىر سۆز ياكى سۆزلەردىن تەركىب تاپقان بىرىكمە ئادەتتە « سۈپەتداشلىق بىرىكمە » دەپيىلىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردە، بۇ خىل سۈپەتداشلىق بىرىكمىلەر بىرىكمە گەۋدىسى بويىچە، ئىسىم ياكى سۈپەت رولىدا كەلگەن ئەھۋال كۆپرەك ئۇچرايدۇ.

Δ سۈپەتداشلىق بىرىكمە ئىسىم رولىدا كەلگەن ئەھۋال :

نياز بيك نينك قاحقاني نى بيليب (نىياز بەگنىڭ قاچقانىنى بىلىپ) 266/14؛ **آرام الغان دين سونك** (ئارام ئالغاندىن سوڭ: ئارام ئالغاندىن كېيىن) 276/8؛ **اليب بارغاندين كين** (ئالىپ بارغاندىن كەيىن) 288/11؛ **كاشغرغه بارغانيدا** (كاشغەرغە بارغىنىدا) 288/18؛ **كلتوروب بر كاندين سونك** (كەلتۈرۈپ بەرگەندىن سوڭ) 288/12؛**حريك لارى كلكاني نى انكلاب** (چەرىكلەرى كەلگەنىنى ئاڭلاپ)288/13؛ **غايب بولغان لارينى** (غايىب بولغانلارنى) 355/5؛ **منصبنى آلغانى** (مەنسەبنى ئالغانى) 319/12؛ **اوزلارى كا اولوغ قيلغانى** (ئۆزلەرىگە ئۇلۇغ قىلغانى: ئۆزلىرىگە باشلىق قىلغىنى) 305/15؛ **اغير كلكانى** (ئاغىر كەلگەنى) 347/12؛ **ذكربولغانى اوشبودور** (زىكر بولغانى ئۇشبۇدۇر: بايان قىلىنغىنى مۇشۇ) 347/2؛ **اسلام شريف غه داخل اولغانلارى** (ئىسلامى شەرىفغە داخىل ئولغانلارى: ئىسلام دىنىگە كىرگىنى)359/8؛ **شمال بولغانيدا** (شامال بولغىنىدا: شامال چىققاندا) 387/10؛ **شهادت ليك درجه‌لارينى تافغانلارى** (شەھادەتلىك دەرىجىلەرىنى تافغانلارى: شېھىتلىك دەرىجىسىگە ئېرىشكىنى) 336/10؛ **طواف قيلغانلارى** (تەۋاف قىلغانلارى) 350/11، ۋ ب.

Δ سۈپەتداشلىق بىرىكمە سۈپەت ئورنىدا كەلگەن ئەھۋال :

اوزلارى الغان خاتون نى (ئۆزلەرى ئالغان خاتۇننى)257/4؛ **جوره‌كان كهنه اوستخوانلار** (چۈرەگەن كوھنا ئۇستىخانلار: چىرىگەن

كونا سۆزلەرنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسى (258/15؛ **عملى كا نصب اتيلكان ملا** (ئەمەلگە نەسەب ئەتىلگەن موللا: مەنسەپكە ئېرىشتۈرۈلگەن موللا) 285/10؛ **بيلكان و كوركان** واقعه (بىلگەن ۋە كۆرگەن ۋاقىئە) 358/15؛ **لاسه و چابه ديكان ولايت لار** (لاسا ۋە چابا دېگەن ۋىلايەتلەر) 388/2؛ **عمر كجوركان حضرت آدم** (ئۆمەر كەچۈرگەن ھەزرەتى ئادەم) 390/4؛ **خبر بركان حكم** (خەبەر بەرگەن ھۆكۈم: چۈشەنچە بەرگەن ھۆكۈم) 383/2؛ **باج فلى بركان آدم** (باج فۇلى بەرگەن ئادەم) 312/14؛ **اولوغ خان غه انكلانغان بر داچن** (ئۇلۇغ خانغا ئاڭلانغان بىر داچەن) 314/10؛ **يتميش دين اشقان چاغ** (يەتمىشدىن ئاشقان چاغ) 394/6؛ **كوزيكا ايلماغان اروسيّه** (كۆزىگە ئىلماغان ئورۇسىيە: كۆزىگە ئىلمىغان رۇسىيە) 317/15؛ **اليب بارغان التون كموش** (ئالىپ بارغان ئالتۇن ــ كۈمۈش) 276/6؛ **قوغلاب بارغان قوملوق** (قوغلاپ بارغان قۇملۇق) 275/18؛ **توز بركان اولوغونكغا** (تۇز بەرگەن ئۇلۇغۇڭغا: ساڭا ئاش ــ نان بەرگەن باشلىقىڭغا) 266/14؛ **جمع قيلغان فل** (جەمئ قىلغان فۇل: جۇغلىغان پۇل) 319/12؛ **روز نامه غه الغوديك نرسه** (روزنامه غه ئالغۇدەك نەرسە: كۈندىلىك خاتىرىگە يېزىۋالغۇدەك نەرسە) 359/2؛ **عقيده قيلغوحى تورت مذهب** (ئەقىدە قىلغۇچى تۆرت مەزھەب) 374/13؛ **عدل كوركوزادورغان يردا** (ئەدل كۆرگۈزەدۇرغان يەردە: ئادالەت كۆرسىتىدىغان يەردە)321/15؛ **اباد قيلادورغان مدّعا** (ئاباد قىلادۇرغان مۇددەئا: ئاۋات قىلىدىغان مۇددىئا) 392/4؛ **خان امبان بيلادورغان زمين** (خان ئامبان بىلە دۇرغان زەمىن: خان ئامبان بىلىدىغان زېمىن) 318/13، ۋ ب .

3.2. رەۋىشداشلىق بىرىكمىلەر

بىر رەۋىشداش بىلەن ئۇنىڭغا باغلىنىپ كەلگەن سۆز ياكى سۆزلەردىن تەركىب تاپقان رەۋىشداشلىق بىرىكمىلەرنى ئۆز

نۆۋتىدە « پ » ھەرىكىتىنى بىرىكمىلەر، « غاچ » ھەرىكىتىنى بىرىكمىلەر ۋە « غالى » ھەرىكىتىنى بىرىكمىلەر دېگەندەك تۈرلەر بويىچە كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

Δ « پ » ھەرىكىتىنى بىرىكمىلەر:

يول باشلاب (يول باشلاپ) 274/15؛ **سهل حاغلاب** (سەھل چاغلاپ: سەل چاغلاپ)281/1؛ **كتەكيجيك اوقوب** (كاتتا ـ كىچىك ئوقۇپ: چوڭ ـ كىچىك ھەممەيلەن ئوقۇپ) 304/3؛ **ايكين لارى چوروب** (ئىگىنلەرى چۈرۈپ: كىيىملىرى چىرىپ) 367/10؛ **وقق اوقاق لاريدين يب ايجيب** (ۋەقق ـ ئەۋقافلاردىن يەپ ـ ئىچىپ: ۋەخپە قىلىنغان يەر ۋە باشقا مال ـ مۈلۈكلەردىن يەپ ـ ئىچىپ) 349/9؛ **خطكا يازيب** (خەتكە يازىپ: تىزىمغا ئېلىپ) 288/14؛ **اوت ياقيب** (ئوت ياقىپ) 389/12؛ **اسماندين قار و يمغور و موزلار ياغيب** (ئاسماندىن قار ۋە يامغۇر ۋە مۇزلار ياغىپ) 391/13؛ **انديشه يانكيلانيب** (ئەندىشە ياكىلانىپ: ئەندىشە ئۈستىگە يېڭى ئەندىشە قوشۇلۇپ؛ ئەندىشىسى تېخىمۇ كۈچىيىپ) 261/9؛ **روشن و منور قيليب** (رەۋشەن ۋە مۇنەۋۋەر قىلىپ: روشەن ۋە ئېنىق قىلىپ) 394/15؛ **كم و نقصان لارينى يافيب** (كەم ۋە نۇقسانلارىنى يافىپ: كەمچىلىكلىرىنى يېپىپ) 394/5؛ **قول لارينى ياييب** (قوللارىنى ياييپ: قوللىرىنى ئېچىپ؛ باغرىنى ئېچىپ) 368/15؛ **تونكانى لار قاحيب** (تۇنگانىيلار قاچىپ) 391/11؛ **قوملوقدا هاريب** (قۇملۇقدا ھارىپ) 267/13؛ **يتميش دين اشيب** (يەتمىشدىن ئاشىپ) 393/5؛ **قوم باسيب** (قۇم باسىپ) 387/13؛ **كوحوب باريب** (كۆچۈپ بارىپ) 391/6؛ **شهياردين قوزغاليب** (شاھياردىن قوزغالىپ) 293/7؛ **محنت لارنى چكيب** (مەھنەتلەرنى چەكىپ: جاپالارنى تارتىپ) 391/13؛ **عذرلار ايتيب** (ئۆزۈرلەر ئەيتىپ)289/3؛**هفته اون كون دا بر كليب** (ھەپتە ئون كۈندە بىر كەلىپ: ھەپتە ـ ئون كۈندە بىر قېتىم كېلىپ) 391/6؛ **تاريخ**

چەنى جمع اتيب (تارىخچەنى جەمئ ئەتىپ: قىسقىچە تارىخ كىتابىنى يېزىپ؛ تارىخ ماتېرياللىرىنى توپلاپ) 6 /394؛ **تعليم بريب** (تەئلىم بەرىپ: تەلىم بېرىپ، ئۆگىتىپ)392/14؛ **زمره سيكا داخل اولوب** (زۇمرەسىگە داخىل ئولۇپ: جامائىتىگە قوشۇلۇپ) 392/14؛ **تارتيق پيشەكش لاريدين اشوروب** (تارتىق ــ پىشەكەشلەرنىڭ ئاشۇرۇپ: سوغات ــ ھەدىيەلىرىنى ئاشۇرۇپ) 272/11؛ **غراق شراب لاردا يوب كوروب** (ئەراق ــ شاراپلاردا يۇبگۇرۇپ: ھاراق ــ شاراپلار بىلەن يۇدۇرۇپ)279/12؛ **فعل خوى لاريغه واقق بولوب** (فىئل ــ خۇيلارىغا ۋاقىق بولۇپ: خۇي ــ پەيلىدىن ھەزەر ئەيلەپ) 358/14؛ **دريادين اوتوب**(دەريادىن ئۆتۈپ) 392/11؛ احترام **قيلغانلارينى كوروب** (ئىھتىرام قىلغانلارىنى كۆرۈپ) 349/14؛ **سكيز بيك لارنى اولتوروب** (سەكىز بەگلەرنى ئۆلتۈرۈپ: سەككىز بەگنى ئۆلتۈرۈپ) 305/14؛ **اق اويلوك قيليب كوحوروب**(ئاقئۆيلۇك قىلىپ كۆچۈرۈپ: سۇرگۇن قىلىپ) 295/16؛ **كماليغه يتكوروب** (كەمالىغا يەتكۈرۈپ) 331/5، ۋ ب.

Δ بولۇشسىز « پ » رەۋىشداشلىق بىرىكمىلەر :

حق سوزنى يافماى (ھەق سۆزنى يافماي: دادىل راست گەپ قىلىپ) 334/6؛ **مضمونى غه نظر سالماي** (مەزمۇنىغا نەزەر سالماي) 352/14؛ **اختيارلار يميزغه قويماى**(ئىختىيارلارنىمىزغا قويماي)305/15؛ **رفاهيتى و ايشى حاصل اولماى** (رەفاھىيىيەتى ۋە ئاسايىشى ھاسىل ئولماي: گۈللىنىش ۋە تىنچلىق ۋەزىيىتى يارىتىلماي) 259/6؛ **التە اى غه قالماى** (ئالتە ئايغا قالماي) 258/9؛ **امر فرمان لاريدين حيقماي** (ئەمر ــ فەرمانلارىدىن چىقماي) 308/14؛ **اوز حمايت لاريغه الماى** (ئۆز ھىما يەتلەرىغا ئالماي: ئۆز ھىمايىسىغا ئالماي) 280/15؛ **امان برماى** (ئەمان بەرمەي) 280/17؛ **غضب سياست كوركوزماى** (غەزەب ــ سىياسەت كۆرگۈزمەي: دېكتاتورا يۈرگۈزمەي) 259/4؛ **كشى لارغه**

بيلدورماى (كىشىلەرغە بىلدۈرمەي) 260/10؛ **حريك لار بيلماى** (چەرىكلەر بىلمەي) 289/2؛ **ايلەغە كيرماى** (ئىلەغە كىرمەي: غۇلجىغا كىرمەي) 295/13؛ **عمرنى غنيمت كورماى**(ئۆمرنى غەنىمەت كۆرمەي: ئۆمۈرنى غەنىمەت بىلمەي) 393/4؛ **عمر كرانمايه قدرقيمتى نى بيلماى** (ئۆمرى گىرانمايە قەدر ـ قىيمەتىنى بىلمەي: ناياپ ئۆمۈرنىڭ قەدىر ـ قىممىتىنى بىلمەي) 393/4؛ **حاى منزلى يوتكاتماى** (جاي مەنزىلى يۆتكەتمەي: جايىدىن يۆتكىگىلى قويماي) 279/11؛ ۋ ب.

Δ « غاچ » لىق رەۋىشداشلىق بىرىكمىلەر:

غضب **قوم لارى نازل بولغاچ** (غەزەب قۇملارى نازىل بولغاچ: ئاسماندىن غەزەپ قۇملىرى يېغىپ كەتكەچ) 392/5؛ تعبيت **قيلغاچ** (تەئبىييەت قىلغاچ: بەيئەت قىلغاچ، تەۋەلىكىگە ئۆتكەچ، تەۋە بولغاچ) 332/4؛ **تورت كونلوك يول نى بر كون دا باسيب بارغاچ** (تۆرت گۈنلۈك يولنى بىر گۈندە باسىپ بارغاچ) 267/13؛ **خبرلارى مسموع اولغاچ** (خەبەرلەرى مەسمۇئ ئولغاچ: خەۋەرلىرى ئاڭلانغاچ) 268/15؛ **تافشوروب بركاچ** (تافشۇرۇپ بەرگەچ) 286/8؛ **عاحز كلكاچ** (ئاجىز كەلگەچ) 308/10؛ **خان ليق نشان عا ليشان صافى كوركاچ** (خانلىق نىشانى ئالىيشانى سافى كۆرگەچ: پادىشاھنىڭ ئالىي پەرمانىنى تاپشۇرۇپ ئالغاچ) 351/14؛ **عمر اوتكاركاچ** (ئۆمر ئۆتكەرگەچ: ئۆمۈر كۆچۈرگەچ) 363/8؛ **كماليغه يتكوركاچ** (كەمالىغا يەتكۈرگەچ: كامالىغا يەتكۈزگەچ) 332/7، ۋ ب.

Δ « غالى » لىق رەۋىشداشلىق بىرىكمىلەر:

ساج الغالى توردى(ساچ ئالغالى تۇردى: چاچ ئالغىلى تۇردى، چاچ ياسىغىلى تۇردى)317/9؛ **تسليم قيلغالى** (تەسلىم قىلغالى: تاپشۇرۇپ بەرگىلى) 362/14؛ **حان نى الغالى توردى** (جانىنى ئالغالى تۇردى)317/10؛ **حاى مكان بولغالى توردى** (جاي ـ مەكان بولغالى تۇردى) 308/10؛ **ظهورغه كلكالى توردى** (زۇھۇرغا

كەلگەلى تۇردى: رويابقا چىققىلى تۇردى، پەيدا بولغىلى تۇردى)324/1؛ **ايزدا كالى آدم بويوروب** (ئىزدەگەلى ئادەم بۇيۇرۇپ) 314/4؛ **بارمايمن ديكالى بولمادى** (بارمايمەن دەگەلى بولمادى)288/16؛ **تغيير بر كالى بولمايدور** (تەغيىر بەرگەلى بولمايدۇر: ئۆزگەرتىشكە بولمايدۇ) 375/1؛ **تولا صرف ايتكالى بولمايدور** (تولا سەرف ئەتكەلى بولمايدۇر: كۆپ ئىشلەتكىلى بولمايدۇ، جىق سەرپ قىلغىلى بولمايدۇ)315/6، ۋ. ب.

4.2. يارەمچى پېئىللىق بىرىكمىلەر

بىر پۈتۈن ھەرىكەتنى ئىپادىلەش مۇددىئاسىدا، بىر يارەمچى پېئىل بىلەن بىر ئىسىم ياكى يەنە بىر پېئىل ئاملىدىن تەركىب تاپقان بىرىكمە ئادەتتە « يارەمچى پېئىللىق بىرىكمە » بولىدۇ. بۇ خىل يارەمچى پېئىللىق بىرىكمىلەرنى كونكرېت تۈزۈلۈشىگە قاراپ « بىر ئىسىم بىلەن بىر يارەمچى پېئىلدىن تۈزۈلگەن يارەمچى پېئىللىق بىرىكمىلەر »، « بىرقانچە ئىسىم بىلەن بىر يارەمچى پېئىلدىن تۈزۈلگەن يارەمچى پېئىللىق بىرىكمىلەر » ۋە « ئىككى ياكى ئۈنىگىدىن ئارتۇق پېئىل ئاملىدىن تۈزۈلگەن يارەمچى پېئىللىق بىرىكمىلەر » دېگەندەك تۈرلەرگە ئايرىپ چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ.

Δ بىر ئىسىم بىلەن بىر يارەمچى پېئىلدىن تۈزۈلگەن بىرىكمىلەر

مكر بيلان الـ (مىكر بىلەن ئالـ: ھىيلە ــ مىكىر بىلەن ئالـ) ز/349؛ **اويقوغه بارـ** (ئۇيقۇغا بارـ)340/12؛ **تعليم برـ** (تەئلىم بەرـ: تەلىم بەرـ، ئۆگەتـ) 392/14؛ **نسبت برـ** (نىسبەت بەرـ : باغلىماق، مۇناسىۋەتلەشتۈرمەك) 328/4؛ **رو برـ** (رو بەرـ : يۈز بەرمەك)336/5؛ **ارايش برـ** (ئارايىش بەرـ : ياساپ جابدۇماق، زىننەتلىمەك) 328/7؛ **ادا بولـ** (ئادا بولـ : ئورۇنلىماق) 331/8؛ **بيكار بولـ** (بىھكار بولـ : بوشىنىپ كەتمەك) 341/3؛ **بيدار بولـ**

(بىدار بولـ : ئويغانماق) 340/14؛ **حاضر بولـ** (هازىر بولـ: تەييار بولماق) 341/4؛ **ميسر بولـ** (مۇيەسسەر بولـ) 342/3؛ **جمع بولـ** (جەمئ بولـ: جۇغلانماق) 345/4؛ **اوبدان بولـ** (ئوبدان بولـ) 346/10؛ **فريشان بولـ** (فەرىشان بولـ) 341/5؛ **معلوم بولـ** (مەئلۇم بولـ) 339/11؛ مذكور **بولـ** (مەزكۇر بولـ : بايان قىلىنماق) 345 /12؛ **مشرف بولـ** (مۇشەررەف بولـ)12 /338؛ **پايه بيلان حيقـ** (پايە بىلەن چىقـ: پەلەمپەي بىلەن چىقماق)6 /349؛ **اوستيكا ايبارـ** (ئۈستىگە ئەبەرـ) 3 /338؛ **خطاب ايتـ** (خىتاب ئەتـ) 340/15؛ **صحبت ايتـ** (سۆھبەت ئەتـ) 341/11؛ **درج ايتـ** (دەرج ئەتـ : كىرگۈزمەك، ئىچىگە ئالماق)328/7؛ **منظم ايتـ** (مۇنەززەم ئەتـ : قوشماق، بىرلەشتۈرمەك) 342/12؛ **ملحق ايتـ** (مۇلھەق ئەتـ : قوشماق، ئارتتۇرماق)347/6؛ **بيان ايلاـ** (بەيان ئەيلەـ)358/15؛ **همراه ايلاـ** (ھەمراھ ئەيلەـ)343/12؛ **غمر كجورـ** (ئۆمر كەچۈرـ : ياشىماق، ھايات كۆچۈرمەك)390/4؛ **ظهور غه كلـ** (زۇھۇرغا كەلـ: بارلىققا كەلمەك)340/7؛ **قاتارى كلـ** (قاتارى كەلـ: نۆۋىتى كەلمەك)341/6؛ **هديه‌لار بيلان كلـ** (ھەدىيەلەر بىلەن كەلـ)348/11؛ **بيكارغه‌كتـ** (بىكارغا كەتـ)335/5؛ **حرغت قيلـ** (جۈرئەت قىلـ)328/9؛ **بنا قيلـ** (بىنا قىلـ)392/15؛ **مكان قيلـ** (مەكان قىلـ)340/4؛ معلوم **قيلـ** (مەئلۇم قىلـ)358/15؛ **تغداد قيلـ** (تەئداد قىلـ: سانىماق)387/7؛ **بى ادب ليك قيلـ** (بىئەدەبلىك قىلـ)342/8؛ **مانند قيلـ** (مانەند قىلـ: ئوخشاتماق)341/15؛ **توصيف قيلـ** (تەۋسىف قىلـ: تەرىپلىمەك)342/1؛ **آباد قيلـ** (ئاباد قىلـ:)342/13؛ **قتل** عام **قيلـ** (قەتلىئام قىلـ)342/9؛ **حبس قيلـ** (ھەبس قىلـ: تۇرمىغا ئالماق، تۇتقۇن قىلماق)334/14؛ **منغ قيلـ** (مەنئ قىلـ: چەكلىمەك)349/15؛ **مرحمت قيلـ** (مەرھەمەت قىلـ: ئىلتىپات قىلماق، ياخشىلىق قىلماق)341/9؛ **زيارت قيلـ** (زىيارەت

قىل-)346/9؛ **ذكر قىل-** (زىكر قىل-: تىلغا ئالماق)337/7؛ **دفن قىل-** (دەفن قىل-)343/6؛ **تريلغو قىل-** (تارىلغۇ قىل-: تېرىقچىلىق قىلماق)388/9؛ **دفن قىلىن-** (دەفن قىلىن-)341/14؛ **حرغت قىلىن-** (جۇرئەت قىلىن-)339/13؛ **زيادت قىل-** (زىيادەت قىل-: ئاشۇرماق،موللاشتۇرماق)347/6؛ **حمغ قىل-** (جەمئ قىل-: جەملىمەك، جۇغلىماق)327/13؛ **تصرف قىل-** (تەسەررۇف قىل-: ئىشلەتمەك؛ قولغا كىرگۈزمەك)342/15؛ **صيد قىل-** (سەيد قىل-: ئوۋلىماق)388/10؛ **ملا حظه قىل-** (مۇلاھەزە قىل-)339/11؛ **مشرف قىل-** (مۇشەررەف قىل-)338/11؛ **غنايت قىل-** (ئىنايەت قىل-)382/3؛ **تصديق قىل-** (تەسدىق قىل-: قوشۇلماق)361/9؛ **سكونت قىل-** (سۇكۇنەت قىل-: ئولتۇراقلاشماق)349/8؛ **تصغير قىل-** (تەسغىر قىل-: كىچىكلەتمەك)347/7؛ **كيجيك قىل-** (كىچىك قىل-)347/8؛ **اخلاصى قىل-** (ئىخلاس قىل-)348/7؛ **حكومت قىل-** (ھۆكۈمەت قىل-: ھاكىمىيەت يۈرگۈزمەك، ھاكىملىق قىلماق)335/15؛ **كفايه قىل-** (كىفايە قىل-)346/9؛ **اوبدان كور-** (ئوبدان كور-: ياخشى كۆرمەك)382/1؛ **شفا تاف-** (شىفا تاف-: كېسەلدىن ياخشىلانماق)390/3؛ **ذكر تاف-** (زىكر تاف-: بايان قىلىنماق)337/3؛ **آدم بويور-** (ئادەم بۇيۇر- ئادەم بۇيرىماق)341/4؛ **خبر تاف-** (خەبەر تاف-: خەۋەردار بولماق)339/9؛ **دفن تاف-** (دەفن تاف-: دەپنە قىلىنماق)338/5؛ **ھلاكت كا يت-** (ھەلاكەتكە يەت-: ھالاك بولماق)335/14؛ **شهادت غه يتكور-** (شەھادەتغە يەتكۈر-:شەھىدلىك دەرىجىسىگە ئېرىشتۈرمەك؛ شەھىد قىلماق)335/6، ۋ.ب.

Δ بىردىن ئارتۇق ئىسىم بىلەن بىر يارەمچى پېئىلدىن تۈزۈلگەن بىرىكمىلەر:

حاى مكان بر- (جاي – مەكان بەر-)382/1؛ **تاتليغ و شيرين بول-** (تاتلىغ ۋە شىرىن بول-)344/7؛ **حجت و سند و دليل بول-**

(ھۆججەت ۋە سەنەد ۋە دەلىل بولـ : پاكىت ـ ئاساس بولماق)361/9؛ **معلوم و مفهوم بولـ** (مەئلۇم ۋە مەفھۇم بولـ: ئېنىق ۋە چۈشىنىشلىك بولماق)382/7؛ **دعا و فاتحه غه سبب و باعث بولـ** (دۇئا ۋە فاتىھەغە سەبەب ۋە بائىس بولـ : فاتىھە سۈرىسىنى ئوقۇپ دۇئا قىلىشقا سەۋەب بولماق)391/1؛ **عزت و حرمت قيلـ** (ئىززەت ۋە ھۆرمەت قىلـ)350/8؛ **عزت و احترام قيلـ** (ئىززەت ۋە ئىھتىرام قىلـ)349/14؛ **سند و حجت قيلـ** (سەنەد ۋە ھۆججەت قىلـ)350/5؛ **تحسين آفرين لار قيلـ** (تەھسىن ـ ئافەرىنلەر قىلـ : باركاللاھ ئېيتماق)286/11؛ **غنايت شاهانه و التفات خسروانه قيلـ** (ئىنايەتى شاھانە ۋە ئىلتىفاتى خۇسرەۋانە قىلـ : چوڭ غەمخورلۇق ۋە بۇيۇك ئىلتىپات قىلماق)350/10؛ **تعظيم و تكريم قيلـ** (تەئزىم ۋە تەكرىم قىلـ: ئۇلۇغلىماق، ھۆرمەتلىمەك)377/1؛ **اوغورلوق و قمار بازليق قيلـ** (ئوغۇرلۇق ۋە قىماربازلىق قىلـ)381/13؛ **روشن و منور قيلـ** (رەۋشەن ۋە مۇنەۋۋەر قىلـ: يورۇتماق، نۇرلۇق قىلماق)394/15؛ **طعمه و لقمه قيلـ** (تۆئمە ۋە لوقما قىلـ: يېمەك، ئوزۇق قىلماق)388/10؛ **ضلالت و كمراەليق غه توشـ** (زەلالەت ۋە گۇمراھلىققا تۇشـ: ئازغۇنلۇققا گىرىپتار بولماق، گۇناھلىق يولغا ماڭماق)382/13؛ **كم و نقصان لارينى يافـ** (كەم ۋە نۇقسانلارىنى يافـ : كەمچىلىك ۋە قۇسۇرلىرىنى ياپماق)394/5، ۋ ب.

Δ ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق پېئىل ئاملىدىن تەركىب تاپقان بىرىكمىلەر:

اشيب قالـ (ئاشىپ قالـ)331/8؛ **اليب بارـ** (ئالىپ بار)392/7؛ **اليب كلـ** (ئالىپ كەلـ)391/1؛ **اليب كتـ** (ئالىپ كەتـ)389/4؛ **اليب حيقـ** (ئالىپ چىقـ)339/15؛ **ايزداب تافـ** (ئىزدەپ تافـ)389/8؛ **توختاب تورـ** (توختاپ تۇرـ)389/4؛ **كوكلاب تورـ** (كۆكلەپ تۇرـ)343/15؛ **حكومت قيليب اوتـ**

(ھۆكۈمەت قىلىپ ئۆتۈ : ھاكىمبىيەت سوربماق، ھۆكۈمدارلىق قىلماق)348/2؛ **مهر باسيب بر-** (مۆھر باسىپ بەر- : تامغا بېسىپ بەرمەك)361/9؛ **احيليب قال-** (ئاچلىپ قال-: ئېچىلىپ قالماق، ئاشكارا بولۇپ قالماق)387/11؛ **سوراب بيليب كت-** (سوراپ بىلىپ كەت- : يوقلىماق)390/7؛ **تريلغو قيليب اولتور-** (تارىلغۇ قىلىپ ئولتۇر- : دېھقانچىلىق قىلماق، زىرائەت تېرىماق)392/1؛ **باريب اولتور-** (بارىپ ئولتۇر-)340/5؛ **آدم كوحوروب اليب كليب اولتورغوز-** (ئادەم كۆچۈرۈپ ئالىپ كەلىپ ئولتۇرغۇز-)347/10؛ **تبركا اليب كت-** (تەبەررۈكەن ئالىپ كەت- : تەۋەرۈك قىلىش ئۈچۈن ئېلىپ كەتمەك)344/9؛ **خطاب قيليب ايت -** (خىتاب قىلىپ ئەيت-)341/1؛ **بيلينيب تور-** (بىلىنىپ تۇر-)339/6؛ **قاحيب حيقيب كت-** (قاچىپ چىقىپ كەت-)341/4؛ **ايكين اياغ قيليب كي-** (ئىگىن ــ ئاياغ قىلىپ كەي-)389/14؛ **سچك يوقوب قال-** (سەچەك يۇقۇپ قال- : چېچەك يۇقۇپ قالماق)390/13؛ **اليب كيركان بول-** (ئالىپ كىرگەن بول-)260/8؛ **تعليم بركان بول-** (تەئلىم بەرگەن بول-)349/2؛ **ديب نقل قيل-** (دەپ نەقل قىل-)388/3؛ **ديب خيال قيل-** (دەپ خەيال قىل-)340/12؛ **ديب فرمايش قيل-** (دەپ فەرمايىش قىل-)358/14؛ **فراموش بولوب كت-** (فەراموش بولۇپ كەت- : ئۇنتۇلۇپ كەتمەك)341/12؛ **زيارت قيليب ياز-** (زىيارەت قىلىپ يار-)348/12؛ **تارقاتيب ايت -** (تارقاتىپ ئەت-)342/10؛ **يب ايجيب كون آل-** (يەپ ــ ئىچىپ گۈن ئال- : يەپ ــ ئىچىپ كۈندارچىلىق قىلماق)349/9؛ **ديب نقل و حكايت قيل-** (دەپ نەقل ۋە ھىكايەت قىل-)377/4؛ **ديب نقل و ذكر قيل-** (دەپ نەقل ۋە زىكر قىل- : دەپ نەقىل كەلتۈرمەك ۋە بايان قىلماق)387/11؛ **كورانيب تور-** (كۆرەنسىپ تۇر-)339/6؛ **قيليب كور-** (قىلىپ كۆر-)399/11؛ **اوتوب كل-** (ئۆتۈپ كەل-)338/14؛ **فوتوب قوي-** (فۇتۇپ قوي- : يېزىپ

قويماق)339/10 ت هه؛ ۋ.ب.

كۆنۈكمه19:

1- چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، سۆز بىرىكمىلىرى ئۆزلىرىنىڭ سۆز تۈركۈمى تەۋەلىكى بويىچە قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟ ئۇلار قايسىلار؟ ئەمەلىي مىساللار بىلەن چۈشەندۈرۈڭ.

2- ئىسىملىق بىرىكمىلەر ئۆز ئىچىدىن قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟ ئۇلار قايسىلار؟ هەر بىر تۈر ئۈچۈن ئەڭ ئاز ئىككىدىن مىسال كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈڭ.

3- تۆۋەندىكى باغلىغۇچسىز تەڭداش بىرىكمىلەر ئىچىدىن مەنىداش سۆزلۈك باغلىغۇچسىز تەڭداش بىرىكمىلەر بىلەن زىت مەنىلىك تەڭداش بىرىكمىلەرنى ئايرىپ چىقىڭ، ئاندىن ئۇلارنى تراڭسكرىپسىيە قىلىڭ ۋە ئۇقۇمىنى ئىزاهلاڭ:

اوی حجره( )؛ يخشی يمان ( )؛ دل ضمير( )؛ انديشه خوف( )؛ آق قرا ( )؛ شك شكايت( )؛ مثال مانند( )؛ پست بلند ( )؛ بيان ذكر( )؛ ايكيز بلند( ) ؛ عرضی داد ( ) ؛ فل طلا ( )؛ كم زياده ( )؛ تون سرپا ( ) ؛ توغ بيراق ( ) ؛ يراغ اسلحه ( ) ؛ كته كيجيك ( )؛ تونكجی تيلماج ( ) 260/20؛ اولوغ كيجيك ( )؛ توف زمبرك ( )؛ نای صونای ( )؛ اط ايرغوماغ ( )؛ حونك كيجيك ( )؛ بهانه باعث ( )؛ صفيل فوطی ( )؛ راست يلغان ( )؛فرمان بويروق ( )؛ فعل خوی ( )؛ شهر صحرا ( )؛ سيرتما شاه ( )؛ اسلحه يراغ ( ) ؛ مسجد جامع ( )؛ سيرتما شاه ( )؛ نغمه نوا ( )؛ توفه توفراق ( )؛ ايفك مشتوت ( )؛ ظلم حبر ( )؛ يراق يقين ( )؛ حنك رزم ( )؛ راست غلطه ( )؛ ايسن امان ( )؛ قاغده قانون

( )؛ وعده وعيد ( )؛ اسم نام ( )؛ باش
اياغ ( )؛ دخل صرف ( )؛ قيش ياز ( )؛ آحيغ
چوچوك ( )؛ فل حان ( ) بوكون ايرته
( )؛

4- تۆۋەندىكى باغلىغۇچلىق تەڭداش بىرىكمىلەرنى دەسلەپ ترانسكرىپسىيە قىلىڭ، ئۇقۇمىنى ئىزاهلاڭ، ئاندىن ئۇلارنىڭ قايسى تۈردىكى باغلىغۇچلىق تەڭداش بىرىكمە ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىڭ:

صاحب و مالك ( )؛ زور و كته ( )؛ روشن و تميز
( )؛ مخالفت و مخا صمت ( )؛ طيار و آماده
( ) ؛ محرم و ملازم ( )؛ برابر و يكسان
( )؛ يول و منزل ( )؛ آباد و معمور( )؛ كم
و زياده ( )؛ تجسين و آفرين ( )؛ نمونه و نشانه
( )؛ ماهيانه و ساليانه ( )؛ وظيفه و كولن
( )؛ علمأعظام ديندار و اعيان كرام عالى مقدار
( )؛ محنت و مشقت ( )؛ مقدور و مجال
( )؛ وحشى و اهلى ( )؛ باغى و حنكالى
( )؛ ويا عساكر ويا فقرا ( )؛ ويا كم
ويا زياده ( )؛ فقرا ويا رعيه‌لار ويا پادشاه
( )؛ مكه معظمه ويا باشقه ولايت لار
( )؛ آيت حديث يا خبر متواتر
( )؛ مشايخ لار ياكه پادشاه لار
( )؛ اوغلى ياكه خان زاده‌لاردين برلارى
( )؛ خواه امرا و سپاه وخواه يكيت
دولتخواه‌لار ( )؛ خواه پادشاه عالى مقدار وخواه
گدا ذليل بى اعتبار ( )؛ خواه
عسكر وخواه فقرا ( )؛ خواه يكيت وخواه سوداكر
( )؛ خواه هندوستان و تركستان وخواه فرغانه

ولايتى و بدخشان ( )؛ خواه مسلمان ظالم وخواه مانجو عمل دارلارى ( )؛ خواه مجاور وخواه مسافر ( )؛ خواه اسلام ديندار وخواه پادشاه بى دين كفار فجّار ( )؛ خواه حونك وخواه كيجيك ( )؛ خواه مسلمان ديندار وخواه بى دين كفّار ( )؛ خواه مغرب وخواه مشرق ( )؛ خواه اصحاب الكهف وخواه اتا اناسى قبرى ( )؛ خواه مكه مكرمه وخواه مدينه منوره ( )؛ خواه تاش يغاج وخواه يول اريق و قير ( )؛ خواه ايو وخواه خاتون ( ).

5- چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى « و » (ۋە) باغلىغۇچىسى قوللىنىلىش جەھەتتە قانداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە؟ ئەگەر ئۇ ئىككىدىن نەسرىي ۋە نەزمىي مىسال كەلتۈرۈپ شەرھلەڭ.

6- تەكسىز بىرىكمە دېگەن نېمە؟ ئۇ قانچىگە بۆلۈنىدۇ؟ ئەمەلىي مىساللار بىلەن چۈشەندۈرۈڭ.

7- ئىزافەت دېگەن نېمە؟ ئۇ قانچىگە بۆلۈنىدۇ، قايسىلار؟ ئەرەبچە ئىزافەت بىلەن پارسچە ئىزافەتلەرنىڭ تۈپكى ئوخشاشلىقى ۋە پەرقى قايسىلار؟ مىسال كەلتۈرۈپ شەرھلەڭ.

8- ئەلىفلام (ال-) چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىغا قايسى تىلدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن؟ ئۇ چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا قايسى گراماتىك بىرلىكلەردە، قانداق ئالاھىدىلىك بىلەن ئىشلىتىلىدۇ؟ ئەمەلىي مىساللار ئارقىلىق شەرھلەپ كۆرسىتىڭ.

9- ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىمۇ قىسمەن فونېتىك ئۆزگىرىش بىلەن ئىشلىتىلىدىغان تۆۋەندىكى جۈملە ۋە ئىبارىلەرنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسلىي يېزىلىشىنى يېزىپ كۆرسىتىڭ ۋە مەنىسىنى ئىزاھلاڭ:

ئەسسەلامۇ ئەلەيكۇم ( )؛
ۋەئەلەيكۇمسسەلام ( )؛ سۇبھاناللاھ
( )؛ ئەلھەمدۇ لىللاھ ( )؛ ئاللاھۇ
ئەكبەر ( )؛ ئەلھۆكمۇ لىللاھ ( )؛
ماشائاللاھ ( )؛ ئىنشائاللاھ ( )؛
ئەستەغفۇرۇللاھ ( )؛ باراكاللاھ ( )؛
ئەلقىساسۇ مىنەلھەق ( )؛ ھوببۇلۇەتەن
مىنەلئىيمان ( )؛ ئەلھەيا مىنەلئىيمان
( )؛ بىسمىللاھىر رەھمانىر رەھىم ( )؛
ئاللاھغا ئەمانەت ( )؛ ۋەللاھۇ ئەئلەم
بىسسەۋاب ( )؛ سەدەقاللاھۇلئەزىيم
( ).

10- تۆۋەندىكى ئىزافەتلەنگەن ئىچىدە، قايسىلىرىنىڭ ئەرەبچە ئىزافەت ۋە قايسىلىرىنىڭ پارسچە ئىزافەت ئىكەنلىكىنى ئايرىپ كۆرسىتىڭ، ئاندىن ئۇلارنى تىرانسكرىپسىيە قىلىپ، مەنىسىنى ئىزاھلاڭ:

اصحاب الكهف ( )؛ **قديم الايام** ( )؛
دلائل الخيرات ( )؛ طالب العلم ( )؛ **حمال**
الله ( )؛ **ذولاقتدار** ( )؛ حاصل **الكلام**
( ) **ذوالخير** ( )؛ **عاقبت الامور** ( )
ذوالحيات ( )؛ **اخرالامر** ( )؛ **ماهوالواقع**
( )؛ فايضى **الانوار** ( )؛ افضل الفضلا
( )؛ **سنت رسول الله** ( )؛
اعلم العلماً ( )؛ علي الاعلا ( ) ؛ احادالناس
( )؛ ذى الحجه ( )؛ **ديوان لغات الترک**
(؛ **تاريخ** حميدى ( )؛ **اهل خرد**
( )؛ **خليفه روم** ( )؛**خاقان چين**
( )؛ **پيغمبر اخرالزمان** ( )؛ **خداى**

قاضى الحاجات ( )؛ امير لشكر ( )؛ قول حق ( )؛ حاكم زمان ( )؛ پادشاه دوران ( )؛ خالق كل شى ء ( )؛ طريقه قادريه ( )؛ حاكم ولا يت ( )؛ كناه كبيره و صغيره ( )؛ راه راست ( )؛ دولت عظمى ( )؛ ضمير بيضا ( )؛ حديث شريف ( )؛ حد اعتدال ( )؛ پادشاه حقيقى ( )؛ يارانى عزيزشريف ( )؛ برادران عزيزلطيف ( )؛ عمل صالح ( )؛ ديهقان اشرف ( )؛ ياران ذوالاحترام ( )؛ برادران عقيدت انجام ( )؛ پادشاه ظاهر ( )؛ حاكم مستقله ( )؛ خالق بيجون ( )؛ خالق مختار ( )؛ عالم بى بقا ( )؛ عالم بى پايان ( )؛ عالم باقى ( )؛ عالم خاكدان ( )؛ مزار فيضى بخشيش ( )؛ زيارتكاه مراد بخشيش ( ) ؛ زيارتكاه كرام ( )؛ مزارات متعالى درحات ( )؛ اسم شريف ( )؛ مزار عاليدر حات ( )؛ زيارتكاه عاليجاه تبركات ( )؛ اهل فضل صالح ( )؛ خوارق عادات ( )؛ مزارات عزيز عاليدره حات ( )؛

11- پېئىللىق بىرىكمە دېگەن نېمە؟ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللىق بىرىكمىلەر ئۆز ئىچىدىن قانچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ؟ ئۇلار قايسىلار؟ مسال ئارقىلىق چۈشەندۈرۈڭ.

12- تۆۋەندىكى پېئىللىق بىرىكمىلەرنىڭ ئىچىدىن ئىسىمداشلىق بىرىكمە، سۈپەتداشلىق بىرىكمە ۋە رەۋىشداشلىق بىرىكمىلەرنى ئايرىپ چىقىڭ. ئاندىن ئۇلارنى تراسكرىپسىيە

قىلىشڭ ۋە مەنىسىنى ئىزاھلاڭ:

آيم لارنى اليب حيقماق ( )؛ اياغ لارينى قويماق ( )؛ عنايت نامەنى كورماك ( )؛ قدوق قعرى كا توشماك ( )؛ عنايت نامه بارماق ( )؛ اسلام شريف احماق( )؛ قلنح چافماق ( )؛ اوز يورت لاريغه كتماك ( )؛ ات قويوب اتاماق ( )؛ وسيله تبرك ايزداماك ( ) 378/13؛ يادكارو نمونه قويماق ( )؛ اولوغ بيلماك ( )؛ سلطان امير بولماق ( )؛ اباد و معمور اولماق ( )؛ اوبدان اولماغ ( )؛ حاى مقاميغه اليب كيلماك ( )؛ غنى و توانكير بولماق ( )؛ حج كه بارماق ( )؛ ورق ايجره مندرج ايتماك ( )؛ ير يوزى دا يورماك ( )؛ غضب يتكورماك ( )؛ حسدلارينى كويدورماك ( )؛ ايشخانه قيلماق ( )؛ برنى اون قيلماق ( )؛ اوى كا كيرماك ( )؛ مانكدور ماق اوحون ( )؛ بيان غه كيلتورماك ( )؛ نياز بيك نينك قاحقانى نى بيليب ( )؛ آرام الغان دين سونك ( )؛ اليب بارغاندين كين ( )؛ كاشغرغه بارغانيدا ( )؛ كلتوروب بر كاندين سونك ( )؛حريك لارى كلكانى نى انكلاب ( )؛ غايب بولغان لارينى ( )؛ منصبنى آلغانى ( )؛ اوزلارى كا اولوغ قيلغانى ( )؛ اغير كلكانى ( )؛ ذكربولغانى اوشبودور ( )؛ اسلام شريف غه داخل اولغانلارى ( )؛ شمال بولغانيدا ( )؛ شهادت ليك درجەلارينى تافغانلارى ( )؛ طواف قيلغانلارى ( )؛ اوزلارى

الغان خاتون نى ( )؛ حورەكان كهنه اوستخوانلار ( )؛ عملى كا نصب اتيلكان ملا ( )؛ بيلكان و كوركان واقعه ( )؛ لاسه و چابه ديكان ولايت لار ( )؛ عمر كجوركان حضرت آدم ( )؛ خبر بركان حكم ( )؛ باج فلى بركان آدم ( )؛ اولوغ خان غه انكلانغان بر داچن ( )؛ يتميش دين اشقان چاغ ( )؛ كوزيكا ايلماغان اروسيّه ( )؛ اليب بارغان التون كموش ( )؛ قوغلاب بارغان قوملوق ( )؛ توز بركان اولوغونكغا ( )؛ جمع قيلغان فل ( )؛ روز نامه غه الغوديك نرسه ( )؛ عقيده قيلغوحى تورت مذهب ( )؛ عدل كوركوزادورغان يردا ( )؛ اباد قيلادورغان مدّعا ( )؛ خان امبان بيلادورغان زمين ( )؛يول باشلاب ( )؛ سهل حاغلاب ( )؛ كتەكيجيك اوقوب ( )؛ ايكين لارى چوروب ( )؛ وقف اوقاف لاريدين يب ايجيب ( )؛ خطكا يازيب ( )؛ اوت ياقيب ( )؛ اسماندين قار و يمغور و موزلار ياغيب ( )؛ انديشه يانكيلانيب ( )؛ روشن و منور قيليب ( )؛ كم و نقصان لارينى يافيب ( )؛ قول لارينى ياييب ( )؛ تونكانى لار قاحيب ( )؛ قوملوقدا هاريب ( )؛ يتميش دين اشيب ( )؛ قوم باسيب ( )؛ كوحوب باريب ( )؛ شهياردين قوزغاليب ( )؛ محنت لارنى چكيب ( )؛ عذرلار ايتيب ( )؛هفته اون كون دا بر كليب ( )؛ تاريخ چەنى جمع اتيب ( )؛ تعليم بريب ( )؛ زمره سيكا داخل

اولوب ( )؛ تارتيق پيشەكش لاريدين اشوروب ( )؛ غراق شراب لاردا يوب كوروب ( )؛ فعل خوى لاريغه واقق بولوب ( )؛ دريادين اوتوب( )؛ احترام قيلغانلارينى كوروب ( )؛ سكيز بيك لارنى اولتوروب ( )؛ اق اويلوك قيليب كوحوروب( )؛ كماليغه يتكوروب ( )؛ حق سوزنى يافماى ( )؛ مضمونى غه نظر سالماي ( )؛ اختيارلار يميزغه قويماى( )؛ رفاهيتى و اسايشى حاصل اولماى ( )؛ التە اى غه قالماى ( )؛ امر فرمان لاريدين حيقماي ( )؛ اوز حمايت لاريغه الماى ( )؛ امان برماى ( )؛ غضب سياست كوركوزماى ( )؛ كشى لارغه بيلدورماى ( )؛ حريك لار بيلماى ( )؛ ايلەغه كيرماى ( )؛ عمرنى غنيمت كورماى( )؛ عمر كرانمايه قدرقيمتى نى بيلماى ( )؛ حاى منزلى يوتكاتماى ( )؛

13- يارەمچى پېئىللىق بىرىكمە دېگەن نېمە؟ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى يارەمچى پېئىللىق بىرىكمىلەر ئۆز ئىچىدىن قانچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ؟ ئۇلار قايسىلار؟ مىساللار بىلەن چۈشەندۈرۈڭ.

14- تۆۋەندىكى يارەمچى پېئىللىق بىرىكمىلەرنىڭ قايسى تۈرگە مەنسۇب ئىكەنلىكىنى ئىزاهلاڭ، ئاندىن ئۇلارنى تىرانسكرىپسىيە قىلىپ، ئۇقۇمىنى شەرهلەڭ:

اوروشماقغه طيار **بول-** ( )؛ **مكر بيلان ال-** ( )؛ **اويقوغه بار-** ( )؛ تعليم **بر-** ( )؛ **نسبت بر-**

( )؛ رو بر- ( )؛ ارايش بر- ( )؛ ادا بول-

( )؛ بيكار بول- ( )؛ بيدار بول- ( )؛ حاضر بول-

( )؛ ميسر بول- ( )؛ جمع بول- ( )؛ اوبدان

بول- ( )؛ فريشان بول- ( )؛ معلوم بول-

( )؛ مذكور بول- ( )؛ مشرق بول- ( )؛ پايه بيلان

حيق- ( )؛ اوستيكا ايبار- ( )؛ خطاب ايت-

( )؛ صحبت ايت- ( )؛ درج ايت- ( )؛ منظم ايت-

( )؛ ملحق ايت- ( )؛ بيان ايلا- ( )؛

همراه ايلا- ( )؛ غمر كجور- ( )؛ ظهور غه

كل- ( )؛ قاتارى كل- ( )؛ هديه‌لار بيلان كل-

( )؛ بيكارغه‌كت- ( )؛ حرغت قيل- ( )؛ بنا

قيل- ( )؛ مكان قيل- ( )؛ معلوم قيل- ( )؛ تغداد قيل-

( )؛ بى ادب ليك قيل- ( )؛ مانند قيل-

( )؛ توصيف قيل- ( )؛ آباد قيل-

( )؛ قتل عام قيل- ( )؛ حبس قيل-

( )؛ منغ قيل- ( )؛ مرحمت قيل- ( )؛ زيارت قيل-

( )؛ ذكر قيل- ( )؛ دفن قيل- ( )؛

تريلغو قيل- ( )؛ دفن قيلين- ( )؛ حرغت

قيلىنـ ( )؛ زيادت قيلـ ( )؛ حمغ قيلـ ( )؛

تصرف قيلـ ( )؛ صيد قيلـ ( )؛ ملا حظه قيلـ ( )؛

مشرف قيلـ ( )؛ غنايت قيلـ ( )؛

تصديق قيلـ ( )؛ سكونت قيلـ ( )؛ تصغير قيلـ ( )؛

كيجيك قيلـ ( )؛ اخلاصى قيلـ ( )؛ حكومت قيلـ

( )؛ كفايه قيلـ ( )؛ اوبدان كورـ ( )؛

شفا تافـ ( )؛ ذكر تافـ ( )؛ آدم بويورـ

( )؛ خبر تافـ ( )؛ دفن تافـ ( )؛ هلاكت كا

يتـ ( )؛ شهادت غه يتكورـ ( )؛

حاى مكان برـ ( )؛ تاتليغ و شيرين بولـ

( )؛ حجت و سند و دليل بولـ ( )؛

معلوم و مفهوم بولـ ( )؛ دعا و فاتحه غه سبب و باعث

بولـ ( )؛ عزت و حرمت قيلـ ( )؛

عزت و احترام قيلـ ( )؛ سند و حجت قيلـ

( )؛ تحسين آفرين لار قيلـ ( )؛ غنايت

شاهانه و التفات خسروانه قيلـ ( )؛ تعظيم و

تكريم قيلـ ( )؛ اوغورلوق و قمار بازليق قيلـ

( )؛ روشن و منور قيلـ ( )؛ طعمه و لقمه

قيلـ ( )؛ ضلالت و كمراه‌ليق غه توشـ ( )؛
كم و نقصان لارينى ياڤـ ( )؛ اشيب قالـ ( )؛
اليب بارـ ( )؛ اليب كلـ ( )؛ اليب كتـ ( )؛
اليب حيقـ ( )؛ ايزداب تاڤـ ( )؛ توختاب تورـ ( )؛
كوكلاب تورـ ( )؛ حكومت قيليب اوتـ ( )؛ مهر باسيب
برـ ( )؛ احيليب قالـ ( )؛ سوراب بيليب كتـ
( )؛ تريلغو قيليب اولتورـ ( )؛ باريب
اولتورـ ( )؛ آدم كوحوروب اليب كليب اولتورغوزـ
( )؛ تبركا اليب كتـ ( )؛ خطاب قيليب ايتـ
( )؛ بيلينيب تورـ ( )؛ قاحيب حيقيب كتـ
( )؛ ايكين اياغ قيليب كيـ ( )؛ سچك يوقوب قالـ
( )؛ اليب كيركان بولـ ( )؛ تعليم بركان
بولـ ( )؛ ديب نقل قيلـ ( )؛ ديب خيال قيلـ
( )؛ ديب فرمايش قيلـ ( )؛ فراموش بولوب
كتـ ( )؛ زيارت قيليب ياڤـ ( )؛ تارقاتيب ايتـ
( )؛ يب ايجيب كون آلـ ( )؛ ديب نقل و حكايت
قيلـ ( )؛ ديب نقل و ذكر قيلـ ( )؛ كورانيب
تورـ ( )؛ قيليب كورـ ( )؛ اوتوب كلـ ( )؛

ئىككىنچى باب جۈملىلەر

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، جۈملىلەر ئۆزىنىڭ تۈزۈلۈشىگە، جۈملە خەۋىرىنىڭ تۈرىگە، جۈملە خەۋىرىنىڭ ئورنىغا، شۇنداقلا جۈملە بىلدۈرگەن ئۇقۇمغا قاراپ، ئوخشاشمىغان تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

§1. تۈزۈلۈشكە قاراپ جۈملە تۈرلىرى

1.1. ئاددىي جۈملىلەر

تەركىبىدە، پەقەت بىرلا خەۋەر بولغان، شۇنداقلا بارلىق ئېلىمېنتلىرى بىلەن پەقەت بىرلا ھۆكۈمنى بىلدۈرىدىغان جۈملە ئادەتتە « ئاددىي جۈملە » دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن :

اوزلارى الغان خاتون نى بولك كشى الالماس ايدى (ئۆزلەرى ئالغان خاتۇننى بۆلەك كىشى ئالالماس ئەدى : ياقۇپ بەگ ئېلىپ قويۇۋەتكەن خوتۇننى باشقا ئادەم نىكاھىغا ئالالمايتتى). 257/4؛

سوراغوحى تبسّم لار قيلب خوش بولوب كتيب دور (سوراغۇچى تەبەسسۇملار قىلىپ، خۇش بولۇپ كەتىپدۇر : سورىغان ئادەم خۇشال بولۇپ، كۈلۈپ كېتىپتۇ). 258/9؛

آج ليق دردىدين اولكان ايدى (ئاچلىق دەردىدىن ئۆلگەن ئەدى) 258/19؛

اوج عابدنى كوردى (ئۇچ ئابىدنى كۆردى : ئۇچ ئىنسانىنى كۆردى) 258/19؛

اوحونجى كونى بيك بجه يتيب كلدى (ئۈچۈنچى كۈنى بەگ بەچچە يەتىپ كەلدى: ئۈچىنچى كۈنى بولغاندا[1]، ياقۇپ بەگنىڭ

ئوغلى يېتىپ كەلدى) 8/ 260؛

تونكانى داخولار هم كورلاغه حيقان ايدى (تۇنگانىي داخۇلار ھەم كورلاغا چىققان ئەدى : تۇڭگانىي داخۇلارمۇ كورلاغا كەلگەن ئىدى) 19/ 260؛

بو اندا كورلانى داخوغه تافشوردى (بۇ ئاندا، كورلانى داخۇغا تافشۇردى) 260/19؛

اقسولوق كوحى وانك ليق نينك اوغلى اخوند نياز بيك نى تونكجى تيلماج و يساولباشى قيليب بردى (ئاقسۇلۇق گوجى ۋاڭلىقنىڭ ئوغلى ئاخۇند نىياز بەگنى تۇڭچى – تىلماچ ۋە ياساۋۇلباشى قىلىپ بەردى : ئاقسۇنىڭ ئالىي ۋاڭىنىڭ ئوغلى ئاخۇند نىياز بەگنى تەرجىمان ھەم قوغدىغۇچىلار باشلىقى قىلىپ تەيىنلىدى) 260/20؛

يته شهر ديكانلارى كاشغر ياركند ختن اقسو كوحا اوشطرفان و كهنه طرفاندور (يەتە شەھر دەگەنلەرى كاشغەر، ياركەند، خوتەن، ئاقسۇ، كۇچا، ئۇشتۇرفان ۋە كوھنا تۇرفاندۇر). 327/3؛

خاقان اهلى بو يته شهرنى نن لو باچنك ديدورلار (خاقان ئەھلى بۇ يەتە شەھرنى« نەنلۇ باچەڭ » «جەنۇبتىكى سەككىز شەھەر» دەيدۇرلار). 327/4؛ۋ. ب.

2.1. قوشما جۈملىلەر

ئادەتتە بىر باش جۈملە ۋە بۇ باش جۈملىنىڭ ئۇقتۇرماقچى بولغان مەنىسىنى تولۇقلايدىغان بىر ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق بېقىندا جۈملىدىن تەركىب تاپقان جۈملە « قوشما جۈملە » بولىدۇ (بەزەن گراماتىكا كىتابلىرىدا، بۇ ئۇقۇم « مۇرەككەپ جۈملە » دەپمۇ ئاتالماقتا).

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، قوشما جۈملىلەر ئۆز ئىچىدىن « شەرت بېقىندىلىق قوشما جۈملە » ۋە « ئىزاھ بېقىندىلىق قوشما جۈملە » دېگەن ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ.

ئا. شەرت بېقىندىلىق قوشما جۈملىلەر

شەرت بېقىندىلىق قوشما جۈملىدە، باش جۈملە ئۆزى ئۇقتۇرماقچى بولغان مەنانى مۇئەييەن بىر شەرت جۈملىنىڭ تولۇقلىشى بىلەن تاماملىغان بولىدۇ. جۈملە تەھلىلىدە، شەرت بېقىندى جۈملە ئادەتتە، باش جۈملىنىڭ ھالىتى بولۇپ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

اكر پادشاه اسلام بولسەلار حق لاريغه دعا قيلماق اظهر من الشمس دورلار (ئەگەر پادىشاھى ئىسلام بولسالار، ھەقلەرنىڭ دۇئا قىلماق ئەزھەرۇ مىنەش شەمسدۇرلار : ئەگەر ئۇلار مۇسۇلمان پادىشاھ بولسا، ھەققىگە دۇئا قىلىش ئاسماندا پارلاپ تۇرغان قۇياش كەبى تەبئىي ئىشتۇر) 309/7؛

اكر يورت سورايدورغان مدعالارى بولساەر ايدى فقرا رعيەلارغه بو قسم ظلم نى روا و حايز كورماس ايدى (ئەگەر يۇرت سورايدۇرغان مۇددەئالارى بولسالار ئەدى، فۇقەرا ــ رەئىييەلەرغە بۇ قسم زۇلمنى رەۋا ۋە جايىز كۆرمەس ئەدى : ئەگەر يۇرت سورايدىغان مۇددىئالىرى بولسا ئىدى، پۇقرا ــ ئاۋاملارغا مۇنچىۋالا زۇلۇم قىلىشنى راۋا ۋە مۇۋاپىق كۆرمىگەن بولاتتى) 15/ 308؛

خواەلاسه امرأ پانصد يكيت لارغه انعام قيلور ايدى (خاھلاسا، ئۇمەرائ، پانسەد، يىگىتلەرغە ئىنئام قىلۇر ئەدى : خاھلىسا، كوماندىر ــ ئوفىتسېرلەرگە ئىنئام قىلاتتى) 257/5؛

اكر باغجى لارنينك قويروق اوستيكا قويغان تيكانلارى بولماسه ايردى باغ نينك ميوه لارينى اوغرى لاردين ساقلاماقلارى متعسر بولور ايردى (ئەگەر باغچىلەرنىڭ قويرۇق ئۇستىگە قويغان تىكەنلەرى بولماسا ئەردى، باغنىڭ مېۋىلەرىنى ئوغرىلەردىن ساقلاماقلارى مۇتەئەسسىر بولۇر ئەردى : ئەگەر باغۋەنلەرنىڭ چۆرە تاملار ئۇستىگە قويغان تىكەنلىرى بولمىسا ئىدى، باغنىڭ مېۋىلىرىنى ئوغرىلاردىن ساقلىشى تەس بولاتتى). 309/11؛

اكر قويجى لارنينك ايتلارى بولماسه ايردى قوى لارينى بورى

لاردين محافظت قيلماقى متعذربولور ايردى (ئەگەر قويچىلارنىڭ ئىتلەرى بولماسا ئەردى، قويلارنى بۆرىلەردىن مۇھافەزەت قىلماقى مۇتەئەززىر بولۇر ئەردى : ئەگەر قوي باققۇچىلارنىڭ ئىتلىرى بولمىسا ئىدى، قويلىرىنى بۆرىلەردىن مۇھاپىزەت قىلىشى مۇشكۈل بولاتتى) 309/10؛

ئە. ئىزاھ بېقىندىلىق قوشما جۈملىلەر

بىر بېقىندا جۈملىنىڭ تۈرلۈك ۋەزىپە ۋە سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن باش جۈملىنىڭ ئىچىدە مەۋجۇد بولۇپ تۇرۇشى بىلەن شەكىللەنگەن قوشما جۈملە « ئىزاھ بېقىندىلىق قوشما جۈملە » بولىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە، بۇ خىل جۈملىلەرنىڭ ناھايىتىمۇ كۆپ قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

معتبر كتاب لاردا دريای آمونينك بو طرفيكا صحابه عظام **لاردين اوتكان ايماس ديب** ذكر **قيليب دور** (مۆئتەبەر كىتابلاردا، دەريايى ئامۇنىڭ بۇ تەرەفىگە سەھابەئى ئىزاملاردىن ئۆتكەن ئەمەس دەپ زىكر قىلىپدۇر : ئىناۋەتلىك تارىخ كىتابلىرىدا، ئۇلۇغ ساھابىلار ‹ مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ھەمسۆھبەتلىرى› دىن ھېچكىم ئامۇ دەرياسىنىڭ بۇ تەرىپىگە ئۆتكەن ئەمەس، دەپ بايان قىلىنغان) 338/15؛

بو منصب **دارلار هم شهر شهرغه كيريب يمان ادم لار بولسه بيزغه حيقاريب بر ينكلار** عبرت **اوحون تيغ سياستدين اوتكارا ميز ديب سياسهٔ يارليغ قيلدی** (بۇ مەنسەبدارلار ھەم شەھر ــ شەھرگە كىرىپ:« يامان ئادەملەر بولسا، بىزگە چىقارىپ بەرگىلار، ئىبرەت ئۈچۈن، تىغى سىياسەتتىن ئۆتكەرەمىز » دەپ، سىياسەتەن يارلىغ قىلدى : بۇ مەنسەپدارلارمۇ شەھەر ــ شەھەرگە كىرىپ:« يامان ئادەملەر بولسا، بىزگە تاپشۇرۇپ بېرىگىلار، ئىبرەت ئۈچۈن، كاللىسىنى ئالىمىز » دەپ، ھەيۋىلىك ‹قورقاق سالىدىغان› پەرمان قىلدى) 303/15؛

احمد وانك بيكيم نى بيزلارغه حونك بولوب برسه‌لا ديسه من اولوغ خان نينك التفاتى غه يتكان اولوغ بولمايمن ديسه تولا ادم لار حوماقداب اولتوروب قويوب دور (ئەھمەد ۋاڭ بەگمىنى « بىزلەرغە چوڭ بولۇپ بەرسەلە » دەسە، « مەن ئۇلۇغ خانىمىڭ ئىلتىپاتىغا يەتكەن، ئۇلۇغ بولمايمەن » دەسە، تولا ئادەملەر چوماقداپ، ئۆلتۈرۈپ قويۇپدۇر : ئەھمەد ۋاڭ بەگمىنى : « بىزگە باشلىق بولۇپ بەرسىلە » دېسە، « مەن ئۇلۇغ خانىمىڭ ئىلتىپاتىغا ئېرىشكەن ئادەم، شۇڭا سىلەر ئىسيانچىلارغا، باشلىق بولمايمەن » دېگەندە، نۇرغۇن ئادەملەر چوماق بىلەن ئۇرۇپ، ئۇنى ئۆلتۈرىۋېتىپتۇ) 305/12؛

اقسونينك امبانى مونى انكلاب من اقرار بولماغين ديسام نيمه اوحون اقرار بولدونك ديب كايب ايكى حينك ليق فلاق دا سكسن تياق اوردى (ئاقسۇنىڭ ئامبانى مۇنى ئاڭلاپ:« مەن ئىقرار بولماغىن دەسەم، نېمە ئۈچۈن ئىقرار بولدۇڭ؟ » دەپ كايىپ، ئىككى جىڭلىق پالاق بىلەن سەكسەن دەررە ئۇردى) 311/16؛

مذ كور اقساقال كاشغرداكى اولوغيم غه معلوم قيليب اندين كين توز باحينى اليب برايديب حكوم خط نى كاشغرداكى حونك اقساقالى غه ايباريب دور (مەزكۇر ئاقساقال : « كاشغەردەكى ئۇلۇغمىغا مەئلۇم قىلىپ، ئاندىن كەيىن تۇز باجىنى ئالىپ بەرەي » دەپ، ھۆكۈم خەتنى كاشغەردەكى چوڭ ئاقساقالىغا ئەۋەتىپدۇر)310/18؛

بر مينك الته تنكه الته فل الغانيدا اولوغ خان بو توغرادين كايب دور ديب انكلانيب موندين زياده فل الينمادى ديكانيمدا قولونك دا بو فل حاضربارمۇ ديب سورادى (بىرمىڭ ئالتە تەنگە ئالتە فۇل ئالغانىدا، « ئۇلۇغ خان بۇ توغرادىن كايىپدۇر، دەپ ئاڭلانىپ، مۇندىن زىيادە فۇل ئالىنمادى » دەگەنىمدە، « قولۇڭدا بۇ فۇل

هازىر بارمۇ؟ » دېپ سورايدى : بىر مىڭ ئالتە تەگگە، ئالتە پۇل بولغاندا : « ئۇلۇغ خان بۇ ئىشتىن خەۋەر تېپىپ، كايىپتۇ، دەپ ئاڭلىنىپ، باشقا پۇل ئېلىنمىدى » دېگىنىمدە، « قولۇڭدا شۇ تاپتا ئاشۇ پۇل بارمۇ؟ » دەپ سورىدى) 311/13؛

حوابيغه بعضه سى حاضر بار بعضه سينى اوستومداكى ديوان بيكى اوتنى طريقه دا اليب لازم قيلدى ينه ايزلاب اورنيغه فل ساليب قويامز ديب الغان ايدى دفتريمدا دركى برله بار ديب معلوم قيلدم (جەۋابىغا : « بەئزەسى هازىر بار، بەئزەسىنى ئۈستۈمدەكى دىۋان بەگى ئۆتنى تەرىقەدە ئالىپ، لازىم قىلدى، « يەنە ئىزلاپ ئورنىغا فۇل سالىپ قويامز » دەپ ئالغان ئەدى، دەفتەرىمدە دەركى بىرله بار » دەپ مەئلۇم قىلدىم : جاۋاب بېرىپ : « بىر قىسمى نەق بار، يەنە بىر قىسمىنى ئۈستۈمدىكى ئىشخانا باشلىقى ئۆتنە هېسابىدا ئېلىپ ئىشلەتتى، « كېيىن ئورنىغا پۇل سېلىپ تولۇقلاپ قويىمىز » دەپ ئالغانىدى، دەپتىرىمدە خاتىرە ئىزاهى بىلەن بار » دېدىم). 311/14، ۋ ب.

ب. باغلىغۇچلىق قوشما جۈملىلەر

بىر ئۇمۇمىي ئۇقۇمنى يورۇتۇش ئۈچۈن، باغلىغۇچىلارنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق بىر – بىرىگە باغلىنىپ كەلگەن جۈملىلەر « باغلىغۇچلىق جۈملە » بولىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى قوليازما ئەسەرلەردە، باغلىغۇچلىق جۈملىلەر قوللىنىش چاستوتىسى ئەڭ يۇقىرى جۈملىلەر قاتارىغا كىرىدۇ. ئالايلۇق :

Δ **كه // كيم** (- كى // - كىم) لىق جۈملىلەر :

خلصى **كلام بو كيم بو دنيا بر كمبير زالى دور** (خۇللەس كەلام بۇ كىم، بۇ دۇنيا بىر كەمپىرى زالىيدۇر: گەپنىڭ نان تېگىدىغان يېرى شۇكى، بۇ دۇنيا بىر قېرى كەمپىردۇر) 265/17؛

بر بر آرقه و متواترا خبر بولديكيم تونكانى لار قاحيپ كليب يتادور ار قەدين خطايلار دُم دُم قوغلاب باسيب كليب تورا دور (بى – بىر ئارقا

ۋە مۇتەۋاتىرەن خەبەر بولدىكىم، تۇنگانىيلار قاچىپ كەلىپ ياتادۇر ئارقادىن خىتايلار « دۇم ـ دۇم » قوغلاپ باسىپ كەلىپ تۇرا دور : « تۇڭگانىيلار قېچىپ كېلىۋاتىدۇ، ئارقىسىدىن مانجۇلار ئىزمۇ ئىز قوغلاپ، بېسىپ كېلىۋاتىدۇ » دەپ ئارقا ـ ئارقىدىن خەۋەر كەلدى) 268/14؛

مصلحتى مونكا قرار تافتى كيم كاشغرداكى نو مسلمان خو دالويه نى بر طرف قيليب اندين خطايلار برله غزات قيلسام ديب كورنمك خو دالويه اوستيكا اطلاندى (مەسلەھەتى مۇڭا قەرار تاپتىكىم، كاشغەردەكى نەۋ مۇسۇلمان خۇ دالويەنى بەرتەرەف قىلىپ، ئاندىن خىتايلار بىرله غەزات قىلسام دەپ، كورنەمەك خۇ دالويە ئۈستىگە ئاتلاندى : « قەشقەردىكى يېڭى مۇسۇلمان خۇ دالويەنى بىر تەرەپ قىلۋېتىپ، ئاندىن ملنجۇلار بىلەن غازات قىلاي » دېگەننى كۆڭلىگە پۇكۇپ، تۇزكور خۇ دالويە ئۈستىگە ئاتلاندى) 269/8؛

بو طريقه دا نقل و روايت لار قيلادورلاركيم نياز ايشكاه غه بيك يارکند ادم لاريدين بر احادالناس قيشلاقى اولاديدين ايكانلار (بۇ تەرىقەدە نەقل ۋە رىۋايەتلەر قىلادۇرلاركىم، نىياز ئىشگاھغا بەگ يارکەند ئادەملەرىدىن بىر ئەھادۇن ناس قىشلاقي ئەۋلادىدن ئەكەنلەر : « نىياز ئىشىك ئاغا بەگ ئەسلىدە، يەكەننىڭ يېزىسىدا ياشايدىغان بىر ئادەمنىڭ ئوغلى ئىدى » دەپ رىۋايەت قىلىشىدۇ) 1 / 271ت هە؛ۋ ب.

Δ« و » (ۋە) لىك جۈملىلەر :

بيك بجه طرفى كا قوّت حاصل اولدى و تورم طرفى ضعيف لاشتى (بەگ بەچچە تەرەپكە قۇۋۋەت ھاسىل ئولدى ۋە تۆرەم تەرەپى زەئىپلەشتى : بەگ بەچچە تەرىپىگە جان كىردى ۋە تۆرەم تەرىپى ئاجىزلاشتى) 262/18؛

اول امام محق علاء الدين محمد **ختنى نى شهادت غه يتكوردى و تولا اهل علم وعمامه لارنى يوق قيلدى و بو ولايت لاردا ازان اقامت و تكبير صلوات و نماز جمعه و جماعت بالكليه كوتاريلدى** (ئول

ئىمامى مۇھىق ئەلەئۇددىن مۇھەممەد خوتەنىينى شەھادەتنى يەتكۈردى ۋە تولا ئەھلى ئىلىم ۋە ئىمامەلەرنى يوق قىلدى ۋە بۇ ۋىلايەتلەردە، ئەزانى ئىقامەت ۋە تەكبىرى سەلەۋات ۋە نەمازى جۈمئە ۋە جەمائەت بىلكۈللىيە كۆتەرىلدى: ھېلىقى ھەقىقىي ئىمام ئەلائۇددىن خوتەنىينى شەھىد قىلدى ۋە نۇرغۇن دىنىي ۋە ئىلمىي ئالىملارنى يوقىتىۋەتتى ۋە بۇ ۋىلايەتلەردە ئىقامەت ئەزانلىرى، نامازى تەكبىرلىرى ۋە جۈمە ـ جامائەت ئىبادەتلىرى دېگەنلەر پۈتۈنلەي يوقالدى) 335/8-6ت ھە؛

Δ امّا (ئەمما) لىق جۈملىلەر :

بو زمين دا اصحاب الكهف نينك مقام و مسكن و خوابكاه زيارتكاه لارى باردور امّا تفسيرلاردا اصحاب الكهف نى روم دا طرسوس ديكان شهردا ديب ذكر قيليب دور (بۇ زەمىنده « ئەسھابۇل كەھف » نىڭ مەقام ۋە مەسكەن ۋە خابگاھ ـ زىيارەتگاھلارى باردۇر، ئەمما تەفسىرلەردە « ئەسھابۇل كەھف » نى رۇمدا « تارسۇس » دەگەن شەھەردە، دەپ زىكر قىلىپدۇر : بۇ زېمىنده، « غار ساھابىلىرى » تۇرغان ۋە ئۇخلاۋاتقان يەر بار، دېۋىلىنىدۇ، ئەمما تەپسىرلەردە غار ساھابىلىرىنى « رۇم ‹ بۇگۈنكى تۈركىيە › نىڭ ‹ تارسۇس › دېگەن شەھىرىدە » دەپ بايان قىلىدۇ) 346/13؛

Δ **حراكه // چراكه** (چىراكى) لىق جۈملىلەر :

اهل تفسير و اهل تاريخ لار نينك روم دا ديكانلارى دين مراد اوشبو رومجه دور حراكه بو رومجه قديم الايام دين اولوغ پادشاه و توره‌لارنينك مقام و منزلى دور (ئەھلى تەفسىر ۋە ئەھلى تارىخلەرنىڭ « رۇمدا » دەگەنلەرنىڭ مۇراد ئۇشبۇ « رۇمچە » دۇر، چىراكى بۇ رۇمچە قەدىمۇل ئەييامدىن ئۇلۇغ پادىشاھ ۋە تۆرەلەرنىڭ مەقام ۋە مەنزىلىدۇر: مۇپەسسىرلەر ۋە مۇئەررىخلەرنىڭ « رۇمدا » دېگىنى مۇشۇ « رۇمچە » نى كۆرسەتسە كېرەك، چۈنكى بۇ رۇمچە قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپ ئۇلۇغ پادىشاھ ۋە تۆرىلەرنىڭ تۇرار جايى ۋە سەلتەنەت ئورنى بولۇپ كەلگەن) 346/14؛

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى www.uyghurkitap.com

Δ**بلكه // بلكى** (بەلكى) لىق جۈملىلەر:

غله حاصلى اوز شهريغه كفايه قيلادور بلكه زياده (غەللە ھاسىلى ئۆز شەھرىغە كىفايە قىلادۇر، بەلكى زىيادە : ئاشلىق مەھسۇلاتى ئۆز شەھرىگە يېتىشىدۇ، ھەتتا ئېشىپ قالىدۇ) 330/3؛

‹ اولارنينك › شهادت ليك درحه لارينى تافغانلارى ختن اهليغه بلكه يته شهر مسلمان لاريغه فخز مباهات و علوّ درحات دورلار (‹ئۇلارنىڭ› شەھادەتلىك دەرىجىلەرىنى تافغانلارى خوتەن ئەھلىغە بەلكى يەتە شەھر مۇسۇلمانلارىغا فەخر مۇباھات ۋە ئۇلۇغۋارى دەرىجاتدۇرلار: ‹ئۇلارنىڭ› شەھىدلىك دەرىجىسىگە ئېرىشكەنلىكى خوتەن ئەھلى ھەتتا پۈتكۈل يەتتە شەھەر مۇسۇلمانلىرى ئۈچۈن، غۇرۇر، ئىپتىخار ۋە ئالىي شانلىق-ئىش سانىلىدۇ) 336/9؛

زراعت و تريلغو قيلماق نى بيلماى دور عمارت **باغراق** حويلى حرم **ميوه يميش لارى هم يوق بلكه بو قسم نرسه لارنى كورمكان و بيلماكان دور** (زىرائەت ۋە تېرىلغۇ قىلماقنى بىلمەيدۇر، ئىمارەت، باغراق، ھويلايى ھەرەم، مېۋە ــ يەمىشلەرى ھەم يوق، بەلكى بۇقسم نەرسەلەرنى كۆرمەگەن ۋە بىلمەگەندۇر : زىرائەت تېرىشنى بىلمەيدۇ، ئۆي ــ ئىمارەت، باغچە، ھويلا ــ ئارام ۋە مېۋە ــ چېۋىلىرىمۇ يوق، بەلكى مۇنداق نەرسىلەرنى كۆرۈپمۇ باقمىغاندۇ) 388/9؛

اوج لفظى **غه** طرفان لفظينى منظم ايتيب اوجطرفان **ديب دور بلكه اغلاط** عامه بيلان اوشطرفان **ديب اتابدور** (‹‹ئۈچ›› لەفزىغە ‹‹ تۈرفان ›› لەفزىنى مۇنەززەم ئەتىپ، ‹‹ ئۈچتۈرفان ›› دەپدۇر، بەلكى ئەغلاتى ئاممە بىلەن ‹‹ ئۈشتۈرفان ›› دەپ ئاتاپدۇر: ‹‹ ئۈچ ›› كەلىمىسىگە ‹‹ تۈرفان ›› سۆزىنى قوشۇپ، ‹‹ ئۈچتۈرفان ›› دېگەن، ھەرھالدا، كېيىنچە ئاۋامىلارچە غەلىتە تەلەپپۇز قىلىش نەتىجىسىدە، ‹‹ ئۈشتۈرفان ›› بولۇپ قالغاندۇر) 13 /342؛

Δ **ليكن** (لاكن) لىق جۈملىلەر :

لوف نينك زمينى اولوغ خان نينك قلمروى ايجيده دور <u>ليكن</u> اولوغلوق و كنك ليك قيليب بو طايفه **لارنى بو زمانه‌غچه اوزنكا تابع قيلماغان و ايشلارى هم بولماغان ايكان** (لوفنىڭ زەمىنى ئۇلۇغ خانىنىڭ قەلەمروي ئىچىدەدۇر، لاكىن ئۇلۇغلۇق ۋە كەڭلىك قىلىپ، بۇ تايىفەلەرنى بۇ زەمانەغەچە ئۆزىگە تابىئ قىلماغان ۋە ئىشلەرى ھەم بولماغان ئەكەن : لوفنىڭ زېمىنى ئۇلۇغ خانىنىڭ ئىمپېراتورلۇقى دائىرىسىدە؛ لېكىن ئۇلۇغلۇق ۋە كەڭلىك قىلىپ، بۇ چاغقىچە ئۇنىڭ خەلقىنى ئۆزىگە تەۋە قىلمىغان ۋە كارىمۇ بولمىغان ئىكەن) 390/2؛

بو شيخ لار نينك و بعضه ادم لار نينك تيوق دا ديب قيلغان تعريف و توصيف **لارى بيزنينك** نفعيميز **غه** اثبات و **دليل** و حجت **بولادور <u>ليكن</u> اوزلارى نينك كلتوركان روايت و** اثبات **لارى اوزى نينك** ضررينى **لازم توتادور مونى بيلمايدور** (بۇ شەيخلەرنىڭ ۋە بەئزە ئادەملەرنىڭ « تۇيۇقدا » دەپ قىلغان تەئرىپ ۋە تەۋسىفلەرى بىزنىڭ نەقىمىزغە ئىسبات ۋە دەلىل ۋە ھۆججەت بولادۇر، لاكىن ئۆزلەرنىڭ كەلتۇرگەن رىۋايەت ۋە ئىسباتلارى ئۆزىنىڭ زەرەرىنى لازىم تۇتادۇر، مۇنى بىلمەيدۇر : بۇ شەيخلەرنىڭ ۋە بەزى ئادەملەرنىڭ « ئەسھابۇل كەھف غارى » تۇيۇقتا » دەپ قىلغان تەسۋىر ــ بايانلىرىنىڭ ھەممىسى بىزنىڭ دېگەنلىرىمىزگە ئىسپات، دەلىل ۋە ھۆججەت بولىدۇ؛ لېكىن ئۇلارنىڭ ئۆز پىكرىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن بايان قىلغان رىۋايەت ۋە دەلىل ئاساسلىرى ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ ھەقسىزلىقىنى كۆرسىتىدۇ، «ئەپسۇسكى» ئۇلار بۇنى بىلمەيدۇ) 371/15، ۋ ب.

3.1. تەڭداش قاتار جۈملىلەر

تەڭداش مۇناسىۋەتتە قاتار كېلىپ، بىر مەنتىق ئىگە ياكى بىر ئۇقۇم پۈتۈنلىكى ئىچىدە، ئۆز ــ ئارا بىرىكىپ كەلگەن جۈملىلەر ئادەتتە « تەڭداش جۈملىلەر » ياكى « تەڭداش قاتار جۈملىلەر »

دېيىلىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە، بۇ خىلدىكى تەكىداش جۈملىلەر شۇ قەدەر كۆپ ئىشلىتىلىدۇكى، بۇنى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ستىلىستىكا ۋە سىنتاكسىس جەھەتتىكى بىر مۇھىم ئالاھىدىلىكى دېسىمۇ بولىدۇ. مىسال ئۈچۈن ئالايلۇق :

برلاری دعا **قیلدی شمال قوزغالدی اوستخوانلارنی بر بریکا بیوند و** متصل **ایتی** (بىرلەرى دۇئا قىلدى، شامال قوزغالدى، ئۈستىخانلارنى بىر ـ بىرىگە پەيۋەند ۋە مۇتتەسىل ئەتتى : ئۇلاردىن بىرسى دۇئا قىلدى، شامال چىقتى، ئۇستىخانلارنى بىر ـ بىرىگە كىرىشتۈرۈپ، ئىسكىلىت قىلدى) 258/17؛

ینه برلاری دعا **قیلدی اوستخوانلار غه گوشت پی تیمورلار فیدا بولدی** (يەنە بىرلەرى دۇئا قىلدى، ئۇستىخانلارغا گۆشت، پەي، تەمۇرلار فەيدا بولدى : يەنە بىرسى دۇئا قىلدى، ئۇستىخانلارغا گۆش، پەي ۋە تومۇرلار پەيدا بولدى) 258/ 18؛

کاشغر قدیم کهنه معروف و مشهور شهردور آدم لاری اوضاعی علماء و صلحاء **لارغه انیسن و حبین صفر و غربت غه راغب و حریصی الفت و محبت لیکدا دانا و ظریف لیکن** بی عاقبت **و نا اشنا** حریف امّا علمالارى و طالب العلم لارغه رواجى و فضلا صاحب دعا لارغه رونقى **و تجار و دیهقان اشرف لار** عشر **زکوات و خیر** صدقاتى **و اهل کسب و هنر مندلارى نینك** سعى **و کوششى باشقه شهر ادم لاریغه** نظر **قیلغاندا تفوّق و زیاده دورلار** خصوصاً علمالارغه **رواحى و سودا کرلار سودا تجارتى بابیدا کویا** ثانى **بخارى دیب ایتسه‌لار** اصلا **مبالغه بولمایدور ادم لاریغه** نظر **قیلغاندا زمین لارى** آز **و غله** معیشت **لارى اوز شهریغه کفایه قیلمایدور هر هفته دا ایکى مینك ایشك اشلیق یارکنددین کم بولمای کاشغرغه داخل بولادور یایلاق اوتلاقى** آز **چهار پاى لارى کمجین دور** (كاشغەر قەدىم كوھنا مەئرۇف ۋە مەشھۇر شەھرىدۇر، ئادەملەرى ئەۋزائى ئۆلەمائ ۋە سۇلەھائلارغا ئەنسىس ۋە جەبىن؛ سەفەر ۋە غۇربەتغە راغىب ۋە ھەرىس؛ ئۇلفەت ۋە مۇھەببەتلىكدە دانا ۋە زەرىف؛ لاكىن بىئاقىبەت ۋە نائاشنا ھەرىف؛ ئەمما ئۆلەمالارى ۋە

تالىبۇل ئىلملەرغە رەۋاجى ۋە فۇزەلايى ساھىب دۇئالارغا رەۋنەقى ۋە تۇججار ۋە دېھقانى ئەشرەفلەر ئۆشر - زەكات ۋە خەير ـ سەدەقاتى ۋە ئەھلى كەسب ۋە ھۇنەرمەند لەرنىڭ سەئيى ۋە كوشىشى باشقا شەھر ئادەملەرنغە نەزەر قىلغاندا، تەفەۋۇق ۋە زىيادەدۇرلار؛ خۇسۇسەن ئۆلەمالارغا رەۋاجى ۋە سەۋداگەرلەر سەۋدا ۋە تىجارەتى بابىدا، گويا « سانىي بۇخارا » دەپ ئەيتسالار، ئەسلا مۇبالەغە بولمايدۇر؛ ئادەملەرنغە نەزەر قىلغاندا، زەمىنلەرى ئاز، غەللەئى مەئىشەتلەرى ئۆز شەھرنغە كىفايە قىلمايدۇر؛ ھەر ھەفتەدە ئىكى مىڭ ئەشەك ئاشلىق يارکەنددىن كەم بولماي كاشغەرغە داخىل بولادۇر؛ يايلاق ـ ئوتلاقى ئاز، چەھار پايلارى كەمچىندۇر: قەشقەر قەدىمىي، ئۇزاق تارىخقا ئىگە مەشھۇر ۋە داڭقلىق شەھەر؛ ئادەملىرنىڭ مىجەز ـ خاراكتېرى ئالىملارغا ۋە سالھلارغا تولىمۇ ئامراق؛ سەپەر قىلىپ، مۇساپىرچىلىق، غۇربەتچىلىكتە ياشاشقا ھېرىسمەن؛ ئۇلپەتچىلىك قىلىشقا چىۋەر، مۇھەببەتلىشىش، دىلكەشلىك قىلىشقا ماھىر ۋە ئۇستا؛ لېكىن دوستانىلىق، بۇرادەرچىلىكنى ۋايىغا يەتكۇزەلمەيدۇ. ئەمما بۇ شەھەر ئالىملار ۋە ئىلىم تەلەپكارلىرى بويىچە راۋاجلانغان، ساھىب دۇئا پازىللار بويىچە رونىق تاپقان بولۇش جەھەتتە، شۇنداقلا تىجارەتچىلەر ۋە شەرەپشان دېھقانلارنىڭ ئۆشرە ـ زاكاتلىق، خەير ـ سەدىقىلىق بولۇشى، كاسىپ ۋە ھۇنەرۋەنلەرنىڭ ئىشچان ۋە تىرىشچان بولۇشى قاتارلىق جەھەتلەردە باشقا شەھەرلەرنى بېسىپ چۈشىدۇ؛ خۇسۇسەن، ئىلىم ـ ئىرپاندىكى راۋاجلىنىش ۋە سودا ـ تىجارەتتىكى گۈللىنىش بابىدا، گويا « ئىككىنچى بۇخارا » دېسىمۇ، ھەرگىز مۇبالىغە بولمايدۇ؛ نوپۇسىغا قارىغاندا، زىمىنى ئاز، يېمەكلىك ئاشلىقى ئۆز شەھرىگە يېتىشمەيدۇ؛ «شۇڭا» ھەر ھەپتىدە، ئىككى مىڭ ئېشەك ئاشلىق يەكەندىن قەشقەرغە ئۇزۇلمەي كىرىپ تۇرىدۇ؛ يايلاق ـ ئوتلاقلىرى ئاز، ئۇلاغ ـ چارۋىلىرى كەمچىلدۇر) 3 /329- 328/10؛

امّا يارکند قديم کهنه شهر دور آدم لاری فعل اطواری **بيجاره صفت اوز ايشلاريغه پخته و فشيق ايشان** حضرت **افندی** صاحب **لارغه** رواج **رونقی و** عقيده اخلاص **لاری زياده هندو کشمير اوغان بدخشی قتارليق** طايفه **مسافرلار تولا و اوزلاری مسافرچيليك کا کم حيقادور همه آدم لاری ديهقان اشرف زمين لاری کنکرو و تازه غله** حاصلی **اوز شهر يغه کفايه قيلادور بلکه زياده ييلاق و قيشلاقلاری بی اندازه و هر نوع چهارپاي** قوطاس **لاری تولا و بيغايه يل يميش لاری فراوان و غله‌سی کنکرو و ارزان و مضافات لاری بی پايان دورلار** (ئەما يارکەند قەدىمى كوهنا شەهردۇر، ئادەملەرى فىئل ـ ئەتۋارى بىچارە سىفەت، ئۆز ئىشلارىغا پۇختا ۋە فىشىق؛ ئىشان، ھەزرەت، ئەفەندى، ساھىبلارغا رەۋاج رەۋنەقى ۋە ئەقىدە ئىخلاسلارى زىيادە؛ ھىندۇ، كەشمىر، ئاۋغان، بەدەخشى قاتارلىق تايىفە مۇسافىرلار تولا؛ زەمىنلەرى كەڭرۇ ۋە تازە غەللە ھاسىلى ئۆز شەھرىغە كىفايە قىلادور، بەلكى زىيادە؛ يايلاق ۋە قىشلاقلارى بىئەندازە ۋە ھەر نەۋئ چەھار پاي، قوتاسلارى تولا ۋە بىغايە؛ يەل ـ يەمىشلەرى فەراۋان ۋە غەللەسى كەڭرۇ ۋە ئەرزان ۋە مۇزافاتلارى بىپايانداۇرلار: يەكەن ـ قەدىمى، ئۇزاق تارىخقا ئىگە شەھەر؛ ئادەملىرىنىڭ خۇي ـ مىجەزى بىچارە سۇپەت، ئۆز ئىشىغا پۇختا ۋە پىششىق؛ ئىشان، ھەزرەت، ئەفەندى ۋە ساھىب ئاتالغانلارغا قىزغىن مۇئامىلە قىلىدۇ، ئەقىدە ـ ئىخلاسلىرى كۇچلۇك؛ ‹يەكەندە› ھىندىستانلىق، كەشمىرلىك، ئافغانىستانلىق ۋە بەدەخشانلىق مۇساپىرلار تولا؛ يەكەنلىكنىڭ ئۆزلىرى سەپەرگە ئاز چىقىدۇ؛ ئادەملىرىنىڭ ھەممىسى شەرەپشان دېھقانلار؛ يەر ـ زېمىنلىرى كەڭرى ۋە ئېسىل؛ ئاشلىق مەھسۇلاتى ئۆز شەھرىگە يېتىدۇ، بەلكى ئېشىپ قالىدۇ؛ يايلاق ۋە قىشلاقلىرى بىپايان، تۇرلۇك چارۋا ۋە قوتازلىرى بېھىساب؛ يەل ـ يېمىشلىرى مول، يېمەك ـ ئىچمەكلىرى كەڭرى ھەم ئەرزانچىلىق، يۇرت دائىرىسى پايانسىزدۇر) 330/1-5؛

امَا ختن نهايتى كهنه و قديم معروف شهردور و آدم لارى فعل او ضاعى بر سوز و بر قول و بعديل اتفاق و فشيق ليق دا بى نظير و امساك ليك ده بى تمثيل دور متقى پرهيز كارلارى تولا و بى باك يامانلارى هم اندين تولا همه ادم لارى كاسب هنر مند و طبع ادراكى تازه و زهن چالاكى بى اندازه هر هنرنى اوز كماليغه يتكوروب و خريدارغه اوبدان كورساتيب و قوليدين اوتكاريب نقدينه لارينى الماغليق دا كامل و قابل دور مشتوت يفك لار تولا حيقادور آلتون كانى بار و سو تاشى هم طيار سوداكر اشرف لار اطراف حانب لاردين هرقانجه نقدينه‌لار اليب كليب خريد قيلسه‌لار نقدينه‌لارى ادا بولادور خريد لارى اشيب قالادور ختن دين باشقه شهرلارغه مال احناسلارى حيقيب كتادور نقدينه‌لارى اصلا خيقمايدور مكر التون نى حيقادور امَا ادم لاريغه نظر قيلغاندا زمين لارى عاجز و تولاسى قوم لوقدور غله حاصلى هم كمجين ميوه ــ يميش لارى سيراب و تولادور ييلاق بيابان لارى بى پايان چهار پاي لارى هم تولا و زياده دورلار (ئەمما خوتەن نىھايەتى كوھنا ۋە قەدىم مەئرۇف شەھرىدۇر ۋە ئادەملەرى فىئل ــ ئەۋزائى بىر سۆز ۋە بىر قەۋل ۋە بىئەدىل ئىتتىفاق ۋە فىشقىلىقدا بىنەزىر ۋە ئىمساكلىكدا بىتەمسىلدۇر؛ مۇتتەقىي پەرھىز كارلارى تولا ۋە بىباك يامانلارى ھەم ئاندىن تولا؛ ھەممە ئادەملەرى كاسىب ــ ھۇنەرمەند ۋە تەبئى ئىدراكى تازە ۋە زىھنى چالاكى بىئەندازە؛ ھۇنەرنى ئۆز كەمالىغا يەتكۇرۇپ ۋە خەرىدارغا ئوبدان كۆرسەتىپ ۋە قولىدىن ئۆتكەرىپ، نەقدىنەلەرنى ئالماغلىقدا كامىل ۋە قابىلدۇر؛ مەشتۇت ــ يىفەكلەر تولا چىقادۇر؛ ئالتۇن كانى بار ۋە سۇتاشى ھەم تەييار؛ سەۋداگەرى ئەشرەفلەر ئەتراق ــ جانىبلاردىن ھەر قانچە نەقدىنەلەر ئالىپ كەلىپ خەرىد قىلسالار، نەقدىنەلەرى ئەدا بولادۇر، خەرىدلەرى ئاشىپ قالادۇر؛ خوتەندىن باشقا شەھرلەرغە مال ئەجناسلارى چىقىپ كەتەدۇر، نەقدىنەلەرى ئەسلا چىقمايدۇر، مەگەر ئالتۇننى چىقادۇر؛ ئەمما ئادەملەرنىغە نەزەر قىلغاندا، زەمىنلەرى ئاجىز ۋە تولاسى قۇملۇقدۇر؛ غەللە ھاسىلى ھەم

كەمچىن؛ مىۋە ـ يەمىشلەرى سىيراب ۋە تولادۇر؛ ياياق ـ بىيابانلارى بىپايان، چەھار پايلارى ھەم تولا ۋە زىيادەدۇرلار : خوتەن ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە، قەدىمىي ۋە مەشھۇر شەھەر؛ ئادەملىرىنىڭ خۇي ـ مىجەزى بىر تىل بىر دىل، مىسلىسىز ئۆم ـ ئىتتىپاق؛ پىشىقلىقتا مىسلىسىز، مومىسقلىقتا تەمسلسىز؛ تەقۋا پەرھىز كارلىرى تولا، بەگباش، ياماناتلىرى ئاندىن تولا؛ ئادەملىرىنىڭ ھەممىسى كاسىپ ـ ھۇنەرۋەن؛ ئەقىل ـ ئىدراكلىق ۋە ئۆتكۇر زېھىنلىك جەھەتتە تەگداشسىز؛ ھەرقانداق ھۇنەرنى ئۆز كامالىتىگە يەتكۇزۇپ قىلىپ، خىرىدارغا يارىتىپ قولدىن ئۆتكۇزۇپ، پۇلنى ئېلىشقا ماھىر ۋە قابىل؛ ‹خوتەندە› مول مەشۇت ـ يىپەك ئىشلەپچىقىرىلىدۇ؛ ئالتۇن كانى بار، قاشتېشىمۇ ھەم تەييار؛ شەرەپسان سودىگەرلەر تۆت ئەتراپتىن ھەرقانچە كۆپ پۇل بىلەن كېلىپ سودا قىلسا، پۇللىرى تۇگەپ كېتىدۇكى، قىلىدىغان سودىسى تۇگىمەيدۇ؛ باشقا يۇرتلارغا خوتەندىن مال ـ تاۋار چىقىپ كەتسە كېتىدۇكى، ئالتۇننى ھېسابقا ئالمىغاندا نەق پۇل ھەرگىز چىقىپ كەتمەيدۇ؛ ئادەملىرىگە قارىغاندا، يەر ـ زېمىنى ئاجىز، تولىسى قۇملۇق، ئاشلىق مەھسۇلاتىمۇ تۆۋەن؛ ئەمما مېۋە ـ چېۋىلىرى ئېشىپ ـ تېشىپ تۇرىدۇ، ياياق ـ باياۋانلىرى كۆز يەتكۇسىز، ئۇلاغ چارۋىلىرىمۇ تولا ۋە جىقتۇر)11-331/2؛

امّا آقسو اهلى توغرى يواش ساده ملايم تواضع پيشه‌ليك و غم انديشه‌ليك الفت و اتفاقى يوق پراكنده محبت و مصلحتى يوق تفرقه و غله ساقلامايدور توكلى زياده شهر آدم لارى اكثرى كونلوك نانلارينى يوماً فيوماً بازاريدن الادور بو وجه‌دين اشپز نانواى لارى رواج و رونقى زياده هنرمندلارى آز و ديهقانلارى تولا ميوه يميش لارى غله حاصلى اوز شهريغه كفايه قيلادور كرنج لارى تازه شهر شهرغه اليب كتادور ياياق و قيشلاقلارى كنكرو چهارپاي لارى تولا اوزيكا كفايه قيلادور بلكه ارتادور

(ئەمما ئاقسۇ ئەھلى توغرا، ياۋاش، ساده، مۇلايىم، تەۋازۇئېيىشەلىك ۋە غەم ـ ئەندىشەلىك؛ ئۇلفەت ۋە ئىتتىپاقى

يوق پەراكەندە، مۇھەببەت ۋە مەسلەھەتى يوق تەفرىقە ۋە غەللە ساقلامايدۇر تەۋەككۈلى زىيادە؛ شەھر ئادەملەرى ئەكسەرى كۈنلۈك نانلارىنى يەۋمەن فەيەۋمەن بازاردىن ئالادۇرلار، بۇ ۋەجهدن ئاشپەز ـ نانۋايلارى رەۋاج ۋە رەۋنەقى زىيادە؛ هۇنەرمەندلەرى ئاز ۋە دېهقانلارى تولا؛ مۇڭە ـ يەمىشلەرى غەللە هاسىلى ئۆز شەھرىغە كىفايە قىلادۇر؛ گۈرۈنجلەرى تازە، شەھر ـ شەھرغە ئالىپ كەتەدۇر؛ يايلاق ۋە قىشلاقلارى كەڭرۇ، چەھار پايلارى تولا، ئۆزىگە كىفايە قىلادۇر، بەلكى ئارتادۇر : ئاقسۇ خەلقى توغرا ـ دۇرۇس، ياۋاش، ساددا، مۇلايىم، كەمتەر خۇسۇسىيەتلىك، غەم ـ ئەندىشىلىك خەلق؛ ئۇلپەت ـ ئىتتىپاقى يوق پاراكەندە، مۇھەببەت ۋە مەسلەھەتى يوق تەپرىقە؛ ئۆيدە ئاشلىق ساقلىمايدۇ، تەۋەككۈلچىلىقى زىيادە؛ شەھەر ئادەملىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى كۈنلۈك نانلىرىنى كۈنلۈك شەھەر بازىرىدىن سېتىۋالىدۇ؛ بۇ سەۋەبتىن، ئاشپەز ـ ناۋايلىرى كۆپ، ئاشپەزلىك ۋە ناۋايلىق ڕاۋاجلانغان؛ ‹ئومۇمىيەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا› هۇنەرۋەنلىرى ئاز، دېهقانلىرى كۆپ؛ يەل ـ يېمىشلىرى ۋە ئاشلىق مەهسۇلاتى ئۆز شەھرىگە يېتىدۇ؛ گۈرۈجى ئېسىل، شەھەر ـ شەھەرگە ئېلىپ كېتىدۇ؛ يايلاق ۋە قىشلاقلىرى كەڭرى، ئۇلاغ چارۋىلىرى مول، ئۆزىگە يېتىدۇ، بەلكى ئارتىدۇ.) 336/12 -337/3؛

امّا اوشطرفان **قديم كهنه شهر دور ايلكركى اتى اوج ايكان بلكه شهر بر بر ايكان** منصورخان **زمانه‌لاريدا ادم لارى بى ادب ليك قيليب** اطاعت **دين حيقان توغرادين كايب اميرالامرا امير حبّار بردى بيك دوختوى نى لشكر لارى برله ايباريب اوج اهلينى قتل عام قيليب باقيمه‌نديسينى يورت يورت غه تارقاتيب ايتيب طرفاندين آدم كوچوروب اليب كليب اولتورغوزوب آباد قيلغان ايكان بو وجه‌دين كنت ايماق لارى نينك اسم نام لارى طرفان نينك كنت ايماق لارى اسمى برله مسمّى دور اوج لفظى غه طرفان** لفظينى منظم **ايتيب** اوجطرفان **ديب دور بلكه** اغلاط عامه **بيلان** اوشطرفان **ديب اتابدور و ينه خاقان چين تعين**

بولغاندين سونك اون يتنجى يىلى اوجطرفان اهلى خاقان چين نينك امر اطاعتى دين حيقان ايكان حدسيز و نهايتسيز حريك لار كليب ايكنجى مرتبه تصرف قيليب و ادم لارينى قتل عام قيليب التە شهردين آدم كوچوروب اليب كليب اولتورغوزوب آباد قيلغان ايكان الان آت لارى كوچمن دور واقعەسى داستان اولدە ذكرتافتى بو وجەدين آدم لارى نجە فرقە و تفرقە فراكندەدور كاسب هنرمندلارى كم دور آدم لارى ديهقان ير زمينى اوبدان غلە حاصلى كنكرو و ارزان دور (ئەمما ئۇشتۇرفان قەدىم ،كوهنا شەهردۇر؛ ئىلگەركى ئاتى « ئۇچ » ئەكەن، بەلكى شەهرى بەر ــ بەر ئەكەن؛ مەنسۇرخان زەمانەلاردا، ئادەملەرى بىئەدەبلىك قىلىپ، ئىتائەتدىن چىققان توغرادىن كايىپ، ئەمرۇل ئۇمەرا ئەمرى جەبباز بەردى بەگ دوختۇينى لەشكەرلەرى بىرلە ئەبەرىپ، ئۇچ ئەھلىنى قەتلىئام قىلىپ، باقمەندىسىنى يۇرت ــ يۇرتغا تارقاتىپ ئەتىپ، تۇرفاندىن ئادەم كۆچۈرۈپ ئالىپ كەلىپ ئولتۇرغۇزۇپ، ئاباد قىلغان ئەكەن؛ بۇ ۋەجەدين كەنت ــ ئايماقلارى ئىسىم ــ ناملارى تۇرفانىڭ كەنت ــ ئايماقلارىنىڭ ئىسمى بىرلە مۇسەممادۇر : « ئۇچ » لەفزىغە « تۇرفان » لەفزىنى مۇنەززەم ئەتىپ، « ئۇچتۇرفان » دەپدۇر، بەلكى ئەغلاتى ئاممە بىلەن « ئۇشتۇرفان » دەپ ئاتاپدۇر؛ ۋە يەنە خاقانى چىن تەئىين بولغاندىن سوڭ ئون يەتىنچى يىلى ئۇچتۇرفان ئەھلى خاقانى چىنىڭ ئەمر ــ ئىتائەتىدىن چىققان ئەكەن، ھەددىسىز ۋە نىهايەتسىز چەرىكلەر كەلىپ، ئىكىنچى مەرتەبە تەسەررۇف قىلىپ ۋە ئادەملەرىنى قەتلىئام قىلىپ، ئالتە شەھردىن ئادەم كۆچۈرۈپ ئالىپ كەلىپ ئولتۇرغۇزۇپ، ئاباد قىلغان ئەكەن؛ ئەلئان ئاتلارى« كۆچمەن » دۇر، ۋاقىئەسى داستانى ئەۋۋەلدە زىكر تافتى؛ بۇ ۋەجەدين ئادەملەرى نەچە فىرقە ۋە تەفرىقە فەراكەندەدۇر؛ كاسىب ــ ھۇنەرمەندلەرى كەمدۇر، ئادەملەرى دېھقان، يەر ــ زەمىنى ئوبدان، غەللە ھاسىلى كەڭرۇ ۋە ئەرزاندۇر: ئۇشتۇرپان ــ قەدىمىي، ئۇزاق تارىخقا ئىگە شەھەر؛ بۇرۇنقى ئېتى « ئۇچ » ئىكەن، بەلكى، « شەھرى بەر ــ**

بەر » دەپمۇ ئاتالغانىكەن؛ مەنسۇرخاننىڭ دەۋرىدە، ئادەملەرى بىئەدەپلىك قىلىپ، ئەمر ـ ئىتائەتتىن چىققانلىقتىن خان كايىپ، باش قوماندان، زالىم سەركەردە بەردى بەگ دوختۇينى قوشۇنى بىلەن ئەۋەتىپ، ئۇچ خەلقىنى قەتلىئام قىلىپ، ‹قىلىچتىن ساقلىنىپ› هايات قالغانلىرىنى يۇرت ـ يۇرتقا تارقىتىۋەتكەندىن كېيىن، تۇرپاندىن ئادەم كۆچۈرۈپ كېلىپ، قايتىدىن ئاۋات قىلغانىكەن؛ بۇ ۋەجدىن، شەھەر ئىسمى تۇرپانىڭ ئىسمى بىلەن بىللە ئاتىلىدىغان بولغان، يەنى « ئۇچ » سۆزىگە « تۇرفان » كەلمىسىنى قوشۇپ، « ئۇچتۇرفان » دەپ ئاتايدىغان بولغان؛ هەرهالدا، ‹كېيىنچە› ئاۋاملارنىڭ خاتا تەلەپپۇز قىلىشى نەتىجىسىدە، « ئۇشتۇرفان » بولۇپ قالغان؛ كېيىن، يەنى بۇ زېمىن يەنە خاقانى چىنغا قارايدىغان بولغاندىن كېيىنكى ئون يەتتىنچى يىلى، ئۇچتۇرفان خەلقى خاقانى چىنىڭ ئەمر ـ ئىتائىتىدىن چىقىپ ئىسيان كۆتۈرگەن ئىكەن، سانسىز ـ هېسابسىز چېرىكلەر كېلىپ، شەھەرنى ئىككىنچى قېتىم ئىشغال قىلىپ، ئادەملىرىنى قىلىچتىن ئۆتكۈزۈپ، قەتلىئام قىلىۋەتكەندىن كېيىن، ئالتە شەھەردىن ئادەم كۆچۈرۈپ كېلىپ يەرلەشتۈرۈپ، ئاۋات قىلغانىكەن؛ ‹شۇڭا، ئۇچتۇرفانلىقلارنىڭ› هازىرقى ئېتى « كۆچمەن » دۇركى، بۇ هەقتە، بىرنىچى داستاندا بايان بېرىلدى؛ شۇ سەۋەبتىن، هازىرقى ئۇچتۇرفانلىقلار گۇرۇھ ـ گۇرۇھقا بۆلۈنۈپ كەتكەن، چۈۋالچاق، ئۆم ـ ئىناق ئەمەس؛ كاسىب ـ هۈنەرۋەنلەرى ئاز، ئادەملىرى دېهقانچىلىق قىلىدۇ؛ يەر زېمىنى مۇنبەت، ئاشلىق ۋە پىمەك ـ ئىچمەكلىرى كەڭرى ۋە ئەرزانچىلىق)·343/4- 342/7؛

امّا كوحا نينك قديم اسمى كوسن ايكان كوحا اهلى فعلى اطواراتى **اتفاق و الفت ليكدا زياده همه** آدم **لارى سپاه‌پيشه خوشلوق** ظريف **انديشه و ضعفالارى نينك همت و** جرءت **لارى ايرنلاردين زياده** علم **عمل و كسب هنردا هم كم ليكى يوق اما مسافر برله خوشى يوق بو**

كونلاردا كوحاغه هر طرفدين **مسافرلار** جمع **بولوب كوندين كونكه اباد و** جمعيت **فيدا قيليب سودا خانه بولوب** رواج **و** ادم **لارى غه قراغاندا** زمين **لارى كنكرو و تازه هر هفته دا باى سيرام دين اقلى بش يوز ايشك اولاغدا اشليق و ياغ كليب توراردور هر** نوع **يميشلارى و معيشت لارى باشقه شهرغه نظر قيلغاندا تولا و سيراب هول قوروغ يميش لارينى سودا كرلار شهر شهرغه اليب كتادور و چهار پاي تولا اوزلاريغه كفايه قيلادور بلكه ارتادور**(ئەمما كۇچانىڭ قەدىم ئىسمى « كۇسەن » ئەكەن؛ كۇچا ئەھلى فىئلى ئەتۋاراتى ئىتتىفاق ۋە ئۇلفەتلىكدە زىيادە؛ ھەمە ئادەملەرى سىپاھىشە، خۇشلۇق، زەرىق ئەندىشە؛ ۋە زۇئەفالارنىڭ ھىممەت ۋە جۇرئەتلەرى ئەرەنلەردىن زىيادە، ئىلىم ــ ئەمەل ۋە كەسب ــ ھۇنەردە ھەم كەملىكى يوق، ئەمما مۇسافىر بىرلە خۇشى يوق؛ بۇ گۇنلەردە، كۇچاغا ھەر تەرەفدىن مۇسافىرلار جەمئ بولۇپ، گۇندىن ــ گۇنگە ئاباد ۋە جەمئىيەت فەيدا قىلىپ، سەۋداخانە بولۇپ رەۋاج؛ ۋە ئادەملەرنگە قاراغاندا، زەمىنلەرى كەڭرۇ ۋە تازە؛ ھەر ھەفتەدە باي ــ سايرامدىن ئەقەللىي بەشيۇز ئەشەك ئۇلاغدا ئاشلىق ۋە ياغ كەلىپ تۇرادۇر؛ ھەر نەۋئ يەمىشلەرى ۋە مەئىيشەتلەرى باشقا شەھرغە نەزەر قىلغاندا تولا ۋە سىيراب؛ ھۆل ــ قۇرۇغ يەمىشلەرنى سەۋداگەرلەر شەھر ــ شەھرغە ئالىپ كەتەدۇر؛ چەھار پاي تولا، ئۆزلەرنغە كىفايە قىلادۇر، بەلكى ئارتادۇر: كۇچانىڭ قەدىمىي ئىسمى « كۇسەن » ئىكەن؛ كۇچالىقلار مىجەز خاراكتىر جەھەتتە، ئۆم ــ ئىتتىپاق، دوست ــ ئۇلپەتچىلىكتە يۇكسەك كېلىدۇ؛ ئادەملىرىنىڭ ھەممىسى ئەدەپ ــ قائىدىلىك، يېقىشلىق، گۇزەل سۆزلۇك؛ ئاياللىرىنىڭ ھىممەت ــ جۇرئىتى ئەرلىرىدىن ئۇستۇن، ئىلىم ــ ئەمەل، كەسىپ ــ ھۇنەردىمۇ قېلىشمايدۇ، ئەمما مۇساپىر بىلەن خۇشى يوق؛ بۇ كۇنلەردە، كۇچاغا ھەر تەرەپتىن مۇساپىرلار كېلىپ جەم بولۇپ، جەمئىيەت پەيدا قىلىپ، ئۇنى كۇنسايىن راۋاجلىنىۋاتقان بىر تىجارەتگاھقا ئايلاندۇرماقتا؛ كۇچانىڭ نوپۇسىغا سېلىشتۇرغاندا، زېمىنى كۆپ ۋە

مۇنبەت؛ ھەر ھەپتىدە باي ـ سايرامدىن ئەقەللىسى بەش يۈز ئېشەك ـ ئۇلاغدا ئاشلىق ۋە ياغ كېلىپ تۇرىدۇ؛ تۇرلۇك يەل يېمىش ۋە يېمەك ـ ئىچمەكلىرى باشقا شەھەرگە سېلىشتۇرغاندا مول ھەم مەمۇرچىلىق؛ ھۆل ـ قۇرۇق مېۋىلىرىنى سودىگەرلەر شەھەر ـ شەھەرگە ئېلىپ كېتىدۇ؛ ئۇلاغ ـ چارۋىلىرى تولا، گۆش تەمىناتى ئۈچۈن ئۆزلىرىگە يېتىدۇ، بەلكى ئېشىپ قالىدۇ.) 345/1-9ت ھە؛

امّا كهنه طرفان **قديم و كهنه شهردور آدم لارى** اوضاعى **راست قول و راست سوزلوك پخته و فشيق مكر حيله و غدر خيانت يوق دور عقيده** اخلاصى **لارى تازه هواسى ايسيغ آب حارى لارى كمچين** اكثرى **كارز برله** زراعت **قيلادور زمينى اوبدان غله حاصلى اوزلاريغه كفايه قيلادور غوزه** كبذلار **اوبدان بولادور ترنجبين هم طرفانغه** خاصى **دور و كيشميش اوزوم لارى تولا و سيراب شهر شهرغه اليب كتادور كنكرو مضافات لارى تولادور** (ئەمما كوھنا تۇرفان قەدىم ۋە كوھنا شەھرىدۇر؛ ئادەملەرى ئەۋزائى راست قەۋل ۋە راست سۆزلۈك، پۇختا ۋە فىشىق، مىكر ـ ھىيلە ۋە غەدر ـ خىيانەت يوقىدۇر؛ ئەقىدە ـ ئىخلاسلارى تازە، ھەۋاسى ئىسسىغ، ئابى جارىيلارى كەمچىن، ئەكسەرى كارىز بىرلە زىرائەت قىلادۇر؛ زەمىنى ئوبدان، غەللە ھاسىلى ئۆزلەرىغە كىفايە قىلادۇر؛ غۇزەئى كەبەزلەرى ئوبدان بولادۇر، تەرەنجەبىن ھەم تۇرفانغا خاسدۇر؛ كىشمىش ئۈزۈملەرى تولا ۋە سىيراب، شەھر-شەھرغە ئالىپ كەتەدۇر؛ كەگرۇ مۇزافاتلارى تولادۇر: كونا تۇرپان قەدىمىي ۋە ئۇزاق تارىخقا ئىگە شەھەر؛ ئادەملىرىنىڭ مىجەز ـ خاراكتېرى سەممىي، راست سۆزلۈك، ئۆز ئىشىغا پۇختا ۋە پىششىق؛ ھىلە ـ مىكىر ۋە خائىنلىق ـ يۇزسىزلىكتىن خالىي، ئەقىدە ـ ئىخلاسلىرى تازا؛ تۇرپانىنىڭ ھاۋاسى ئىسسىق، ئېقىن سۇيى ئاز، مۇتلەق كۆپ ھالدا كارىز سۇيىگە تايىنىپ تېرىقچىلىق قىلىدۇ؛ زېمىنى ئوبدان، ئاشلىق مەھسۇلاتى ئۆزىنى تەمىنلىيەلەيدۇ؛ غوزا كېۋەزلىرى ئوخشايدۇ، تەرەنجۇ بلمۇ تۇرپانىنىڭ

خاس مەھسۇلاتىدۇر؛ كىشىمىش ئۈزۈملىرى ئاجايىپ تولا، سودىگەرلەر، شەھەر ـ شەھەرلەرگە ئېلىپ كېتىشىدۇ؛ تۇرپاننىڭ زېمىن دائىرىسى ناھايىتىمۇ كەڭرى.) 346/7-11؛

بشنچى دليل بودوركيم اهل تاريخلار اصحاب الكهف نينك قد قامت لارينى اوزون و باشلارى كته يوغان ايدى هر برلارى نينك قد قامت لارى قرق كزدين التميش كزغچه بار ايدى ديب ذكر قيليب دور بو طريقه دا كته زور قامت ليك ادم لارغه كنكرو اولوغ موضعه لازم دوركه اندا مكان توتقاى و انينك ايجيكا سيغاى الان بو تيوق داكى غار كيجيك دور ايشيكى غه قوى هم سيغمايدور اصحاب الكهف نى اوج دين سكيزغچه ديب آيت دا ذكر قيليب «دور» مونجه اولوغ زور قامت ليك ادم نيجوكدين بو كيجيك غارغه سيغادور بس تامل و فكر قيلماق لازم دور و بو فهم قياس دين يراق دور (بەشىنچى دەلىل بۇدۇركىم، ئەھلى تارىخلار ئەسھابۇل كەھفنىڭ قەددى قامەتلەرنى ئۈزۈن ۋە باشلارى كاتتا ۋە يوغان ئەدى، ھەر بىرلەرنىڭ قەددى قامەتلەرى قىرق گەزدىن ئالتمىش گەزغەچە بار ئەدى دەپ زىكر قىلىپدۇر؛ بۇ تەرىقەدە كاتتا ۋە زور قامەتلىك ئادەملەرغە كەڭرۇ ئۇلۇغ مەۋزىئە لازىمدۇركى، ئاندا مەكان تۇتقاي ۋە ئانىڭ ئىچىگە سىغغاي؛ ئەلئان بۇ تۇيۇقداكى غار كىچىكدۇر، ئىشىكىغە قوي ھەم سىغمايدۇر؛ ئەسھابۇل كەھفنى ئۈچدىن سەكىزغەچە دەپ، ئايەتتە زىكر قىلىپ «دۇر»، مۇنچە ئۇلۇغ، زور قامەتلىك ئادەم نەچۈكدىن بۇ كىچىك غارغە سىغادۇر، بەس، تەئەممۇل ۋە فىكر قىلماق لازىمدۇر ۋە بۇ فەھم ـ قىياسدىن يىراقدۇر: بەشىنچى دەلىل: تارىخچىلار: « غار ساھابىلىرى قەددى ـ قامەتلىرى ئۈزۈن بويلۇق، باشلىرى يوغان كىشىلەر ئىدى، ھەر بىرەيلەنىڭ قەددى ـ قامىتى قىرىق گەزدىن ئاتمىش گەزگىچە كېلەتتى » دەپ بايان قىلغان. «ھالبۇكى» بۇ قەدەر كاتتا ۋە زور قامەتلىك ئادەملەرنىڭ سىغىشى ۋە ماكانلىشىپ تۇرۇشى ئۈچۈن كەڭرى، يوغان جاي لازىم بولىدۇ. ھازىر قارىساق، بۇ تۇيۇقتىكى غار شۇ قەدەر كىچىككى،

ئىشىكىدىن ھەتتا قويمۇ سىغمايدۇ؛ «قۇرئان كەرىمدىكى» ئايەتتە، غار ساھابىلىرىنىڭ سانىنى « ئۈچتىن سەككىزگىچە ئىدى » دەپ بايان قىلغان. «ھالبۇكى» مۇنچە زور قامەتلىك ئادەملەر بۇ كىچىككىنە غارغا قانداق سىغسۇن؟ بەس! تەپەككۇر ۋە مۇلاھىزە قىلىش لازىمكى، بۇنداق بولۇشىنى ئىنسان ئەقلىگە سىغدۇرماق تەستۇر) 14-365/8ت ھە؛ ۋ ب .

دېمەك، يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن بۇ مىساللاردىن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، تەكداش قاتار جۈملىلەرنىڭ ئۆز ئالاھىدىلىكى بىلەن نېقەدەر كۆپ ئىشلىتىلگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشىمىز تەس ئەمەس، ئەلۋەتتە.

§2. جۈملە خەۋىرىنىڭ تۈركۈم تەۋەلىكىگە قاراپ جۈملە تۈرلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، جۈملە خەۋىرىنىڭ پېئىل سۆز تۈركۈمىدىن تەركىب تاپقان بولۇشى ياكى ئىسىم سۆز تۈركۈمىدىن تەشكىل تاپقان بولۇشىغا قاراپ، جۈملىلەر « پېئىل جۈملىسى » ۋە « ئىسىم جۈملىسى » دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈپ چۈشەندۈرۈلىدۇ.

1.2. پېئىل جۈملىسى

خەۋىرى پېئىلدىن بولغان جۈملىلەر « پېئىل جۈملىسى » بولىدۇ. ئەمدى، بۇ خىل پېئىل جۈملىلەر ئۆز ئىچىدىن يەنە « خەۋىرى تۈپ پېئىلدىن تەشكىل تاپقان پېئىل جۈملىسى »، « خەۋىرى قوشما پېئىلدىن تەشكىل تاپقان پېئىل جۈملىسى » ۋە « خەۋىرى ياسالما پېئىلدىن تەشكىل تاپقان پېئىل جۈملىسى » دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

1.1.2. خەۋىرى تۈپ پېئىللىق جۈملە

بۇ خىل پېئىل جۈملىسىنىڭ خەۋىرى يالغۇز بىرلا تۈپ پېئىلدىن تەشكىل تاپقان بولىدۇ. مەسىلەن:

يولدوز باغ دين فياده و يالغوز كوحا شهريغه باردیم(يۇلدۇز باغدىن فىيادە ۋە يالغۇز كۆچا شەھرىغە باردىم)294/11؛ **بو حالدا يته كون اوتي** (بۇ ھالدا يەتە گۈن ئۆتتى)260/4؛ **اتاباى قاحتى** (ئاتاباي قاچتى)263/5؛ **كوحا لشكرى برابرليك قيلالماى قاحتى**(كۆچا لەشكەرى پەرا بەرلىك قىلالماي قاچتى)265/14 ؛ **بو زمين نينك ايجدين ختن يارکند اقسو بكورلا نينك دريالارى اوتادور**(بۇ زەمىننىڭ ئىچىدىن خوتەن، يارکەند، ئاقسۇ، كورلانىڭ دەريالارى ئۆتەدۇر)388/4؛**يته ياشدين يتميش ياشغچه ليك اير خاتون شناورليك علمينى يعنى سوده اوزا دورغان نى بيلادور** (يەتە ياشدىن يەتمىش ياشغەچەلىك ئەر ـ خاتون شىناۋەرلىك ئىلمىنى، يەئنى سۇدا ئۈزەدۇرغانىنى بىلەدۇر: مەيلى ئەر ۋە مەيلى ئايال بولسۇن، يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە بولغان ئادەملەرنىڭ ھەممىسى سۇ ئۈزۈشنى بىلىدۇ)389/1، ۋ ب .

2.1.2. خەۋىرى قوشما پېئىللىق جۈملە

بۇ خىل پېئىل جۈملىسىنىڭ خەۋىرى بىر ياكى بىرنەچچە ئىسىم بىلەن بىر يارەمچى پېئىلدىن تەركىب تاپقان بولۇشىمۇ، بىر ياكى بىرنەچچە پېئىل ئاممىلى بىلەن بىر تۈپ پېئىلنىڭ بىرىكمىسىدىن تەشكىل تاپقان بولۇشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن؛

باى سايرام غه محمد توخته بيك نى جاكم قيلدى (باي ـ سايرامغا مۇھەممەد توختا بەگنى ھاكىم قىلدى)304/4؛

هر قانچه كته و زور دريا بولسه هم زورقچه و سال ساليب بى فروا و بى تشويش اوتوب كتادور(ھەرقانچە كاتتا ۋە زور دەريا بولسا ھەم، زەۋرەقچە ۋە سال سالىپ بىمەرۋا ۋە بىتەشۋىش ئۆتۈپ كەتەدۇر:

ھەرقانچە كاتتا ۋە زور دەريا بولسىمۇ، قېيىق.ۋە سال بىلەن پەرۋايى پەلەك ئۆتۈپ كېتىدۇ) 388/14؛

لوف آدم لارينى اوزلاريكا تابع قيليب بيش التە آدم لارينى اقسوغە اليب كيلدى (لوف ئادەملەرنى ئۆزلەرىگە تابىئ قىلىپ، بەش ـ ئالتە ئادەملەرنى ئاقسۇغا ئالىپ كەلدى: لوپ خەلقىنى ئۆزىگە تەۋە قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىن بەش ـ ئالتە ئادەمنى ئاقسۇغا ئېلىپ كەلدى)391/1؛

‹الار› اتاليق غازى كورلارينى اجتوروب نورغون اوتونلارنى توده قيلدورتوب اوت ياقب كويدوروب اتي علاج **بولمادى** (‹ئالار› ئاتالىق غازىسى گورلارنى ئاچتۇرۇپ، نۇرغۇن ئوتۇنلارنى تۆدە قىلدۇرتۇپ، ئوت ياقىپ، كۆيدۈرۈپ ئەتتى، ئىلاج بولمادى: ‹ئۇلار› ئاتالىق غازىسى ياقۇپ بەگنىڭ قەبرىسىنى ئاچتۇرۇپ، ‹مېيىتى ئۇستىگە› نۇرغۇن ئوتۇن ياغاچلارنى دۆۋىلىتىپ، ئوت يېقىپ، مېيىتنى كۆيدۈرۈۋەتتى، ئىلاج بولمىدى)306/9؛

اوج اهلينى قتل عام **قيليب باقيمەنديسينى يورت يورت غە تارقا تيب ايتيب** ظرفاندن **آدم كوجوروب اليب كليب اولتورغوزوب اباد قيلغان ايكان** (ئۇچ ئەھلىنى قەتلىئام قىلىپ، باقىمەندىسىنى يۇرت ـ يۇرتقا تارقاتىپ ئەتىپ، تۇرفاندىن ئادەم كۆچۈرۈپ ئالىپ كەلىپ ئولتۇرغۇزۇپ ئاباد قىلغان ئەكەن: ئۇچ خەلقىنى قەتلىئام قىلىپ، ‹قىلىچتىن ساقلىنىپ› ھايات قالغانلىرىنى يۇرت ـ يۇرتقا تارقىتىۋەتكەندىن كېيىن، تۇرپاندىن ئادەم كۆچۈرۈپ كېلىپ، قايتىدىن ئاۋات قىلغانىكەن)342/9-10؛ ۋ ب.

3.1.2. خەۋىرى ياسالما پېئىللىق جۈملە

بۇ خىل پېئىل جۈملىسى ئادەتتە، سۆز ئۆزىگە پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان ياسالما پېئىللىق جۈملىلەرنى، شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا يەنە، تۈپ پېئىل ئۆزىگە پېئىل دەرىجىلىرىنى ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ

ئۇلىنىشى بىلەن ياسالغان ياسالما پېئىللىق جۈملىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن:

كوز ياشلارى توكولكالى باشلادى(كۆز ياشلارى تۆكۈلگەلى باشلادى)325/7؛

‹ قبر › ايجيكا بر مينك بش يوزدين يامبو و نجه جارك زيقجه ريك التون كانى پاكيزەنى جايلادى (‹قەبر › ئىچىگە بىر مىڭ بەش يۈزدىن يامبۇ ۋە نەچە چارەك زىقچە ئالتۇنى كانىي پاكىزەنى جايلادى: قەبر ئىچىگە بىر مىڭ بەش يۈزدىن يامبۇ ۋە نەچچە چارەك ساپ زىخچە ئالتۇن ۋە كىپەك ئالتۇننى ئورۇنلاشتۇردى). 277/1؛

كيجه جه دادخواهنينك خزينه لارينى خط لادى (كەچەچە دادخاھنىڭ خەزىنەلەرنى خەتلەدى: كېچىچە، دادخاھنىڭ خەزىنىسىدىكى مال ــ بايلىقلارنى تىزىملىدى). 268/13؛

4.1.2 .خەۋىرى مەجھۇل پېئىللىق جۈملىلەر:

...تذكره‌لارى **كورولمادى** (تەزكىرەلەرى كۆرۈلمەدى) 329/13؛

اندين كين اوغلانلارى محمودين خواجم حام الدين خواجم لار هم جازه خط اليب كوجاغه باريب اروغ قياش لاريغه قوشولدى (ئاندىن كەين ئوغلانلارى مەھمۇدىن خاجەم، ھامۇددىن خاجەملەر ھەم جازە خەت ئالىپ، كۆچاغا بارىپ، ئۇرۇغ ــ قاياشلارىغا قوشۇلدى: ئاندىن كېيىن، ئوغۇللىرى مەھمۇدىن خوجام، ھامۇددىن خوجاملارمۇ رۇخسەت خېتى ئېلىپ، كۆچاغا بېرىپ، ئۇرۇق ــ تۇغقانلىرىغا قوشۇلدى) 306/4

5.1.2.خەۋىرى مەجبۇرىي پېئىللىق جۈملىلەر:

كيجيك بيكنى يوق بولوشيغه سعيى سبب لارنى كمالى غا يتكوردى (كىچىك بەگنى يوق بولۇشىغا سەئىيى ــ سەبەبلەرنى كەمالىغا يەتكۈردى: كىچىك بەگنىڭ يوقلىشىغا سەۋەب بولىدىغان

تىرىشچانلىقلارنى بولۇشىغا قىلدى) 297/7؛

بو طريقه برله اوج كون نى اوتكاردى (بۇ تەرىقە بىرلە ئۈچ كۈننى ئۆتكەردى: مۇشۇنداق قىلىپ، ئۈچ كۈننى ئۆتكۈزدى) 260/10؛

... **تيزليك برله خط مانكدوردى** (... تىزلىك بىرلە خەت ماڭدۇردى: دەرھال خەت ئەۋەتتى) 260/7؛

حضرت آفاق دا درس كويلوق غا شغل كورگوزدى (ھەزرەتى ئافاقدا دەرسگۈيلۈقغا شۇغل كۆرگۈزدى: ھەزرەتى ئاپپاق خوجا قەبرىگاھىدامۇدەررىسلىك بىلەن شۇغۇللاندى) 283/1؛

اطراق لاريغه‌خشت پخته برله بلند احاطه تام لارنى قيلدوردى (ئەترافلارغا خىشتى پۈختا بىرلە بۇلەند ئىھاتە تاملارنى قىلدۇردى: ئەترايىغا پىششىق خىش بىلەن ئېگىز چۆرە تام قىلدۇردى) 273/13؛

هر نوغ كياه و درخت و كل رعنا و نسرين حتىٰ كه جيغ تيكن غجه مذكورباغيغه كوجت قيليب اولتورغوزدى (ھەر نەۋئ گىياھ ۋە دەرەخت ۋە گۈلى رەئنا ۋە نەسرىن ھەتتاكى چىغ، تىكەنغەچە مەزكۇر باغىغا كۆچەت قىلىپ ئولتۇرغۇزدى: تاكى چىغ، تىكەنلەرگىچە بولغان تۇرلۇك ئۆسۈملۈك، دەرەخ ۋە گۈللەرنىڭ كۆچىتىنى كەلتۇرۇپ، بېغىغا تىكتۇردى) 273/17 ، ۋ. ب.

6.1.2 .خەۋىرى ئۆزلۈك دەرىجىلىك پېئىل جۈملىلىرى:

يالغان سوزنى ايتيب راست سوزنينك جاى مقامى غه اليب كيلماك نهايتى مشكل كورونددى (يالغان سۆزنى ئەيتىپ، راست سۆزنىڭ جاي ــ مەقامىغا ئالىپ كەلمەك نىھايەتى مۇشكۈل كۆرۈندى) 311/11،

موندين باشقه هم مزار شريف لار و قدم جاه زيارتكاه عالى لار تولادور مونجه‌ليك كا اكتفى قيلينددى (مۇندىن باشقا ھەم مەزارى شەرىفلەر ۋە قەدەمجاھ زىيارەتگاھى ئالىيلار تولادۇر، مۇنچەلىككە ئىكتىفا قىلىندى: بۇلاردىن باشقىمۇ شاراپەتلىك مازارلار ۋە ئالىي

دەرىجىلىك زىيارەتگاھ ۋە قەدەمجايلار كۆپتۇر، ‹ بۇ يەردە › مۇشۇنچىلىك بايان قىلىش بىلەن بولدى قىلىندى) 329/14 ، ۋ. ب.

7.1.2.خەۋىرى ئۆملۈك دەرىجىلىك پېئىل جۈملىلىرى:

تورم طرفى ضعيف لاشتى (تۆرەم تەرەپى زەئىپلەشتى)262/18؛

انكاغجه توش حدى يقين لاشتى (ئاڭاغاچە تۇش ھەددى ‹ چۈش مەزگىلى › ياقىنلاشتى) 268/16؛

ايكى طرفدين اوق جيقاريب اوروشتى (ئىكى تەرەپدىن ئوق چىقارىپ ئۇرۇشتى)265/10 ؛

پيغامبر اخر الزمان محمد مصطفى صلى الله عليه و سلم اسمان و زمين فرشته‌لارى برله قورقماى سوزلاشتى (پەيغەمبەرى ئاخىرىز زەمان مۇھەممەد مۇستافا سەللاللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەمە ئاسمان ۋە زەمىن فەرىشتىلەرى بىرلە قورقماي سۆزلەشتى) 369/3-4 ، ۋ. ب.

2.2. ئىسىم جۈملىسى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، خەۋىرى ئىسىم ياكى ئىسىم ئورنىدىكى سۆز بولغان جۈملىلەر « ئىسىم جۈملىسى » كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ. ئىسىم جۈملىسى ئادەتتە، مۇئەييەن ھەرىكەتنى ئەمەس، بەلكى ئادەم ۋە شەيئىلەرگە تالىق مۇئەييەن ئىشنى بايان قىلىدۇ. مەسىلەن:

ختن زمينى دا معرف و مشهور امام جعفر صادق رضى الله عنه نينك مرقدلارى بار زيارتكاه عالى دور (خوتەن زەمىنىدە، مەئرۇف ۋە مەشھۇر ئىمام جەئفەر سادىق رەزىياللاھۇ ئانھۇنىڭ مەرقەدلەرى بار، زىيارەتگاھى ئالىيدۇر: خوتەن زېمىنىدە، مەشھۇر ۋە داڭقلىق ئىمام جەئفەر سادىق ‹ ئاللاھ ئۇنىڭدىن رازى بولغاي › قەبرىگاھى بار، ‹ ئۇ › ئالىي زىيارەتگاھدۇر.) 331/11-12 ؛

بو مغولستان قلمروى ايجيدا و الته شهرنينك مشرق و جانوب برجى

اراسيدا لوق ديكان بر كته زمين باردور (بۇ موغۇلستان قەلەمروي ئىچىدە ۋە ئالتە شەھرىنىڭ مەشرىق ۋە جەنۇب بۇرجى ئاراسىدا، « لوق » دېگەن بىر كاتتا زېمىن باردۇر: بۇ موغۇلستان تەۋەسىدە، ئالتە شەھەرنىڭ شەرقىي جەنۇبىي بۇرجىكىدە، « لوق » دەپ ئاتىلىدىغان بىر كاتتا زېمىن بار.) 5-387/4؛

همه زمينى قموش لوق جنكال دشت جزيره و قوم بيابان بى پايان (ھەمە زەمىنى قامۇشلۇق جانگال، دەشت ـ جەزىرە ۋە قۇم ـ بىيابانى بىپايان: ھەممە يېرى قومۇشلۇق جاڭگال، چۆل ـ جەزىرە ۋە چەكسىز كەتكەن باياۋان قۇملۇق)5 /389 ؛

همه‌لارى موى سفيد قرى التميش يتميش ياشلارداكى ادم لار ايدى (ھەمەلەرى مويى سەفىد قەرى، ئالتمىش ـ يەتمىش ياشلارداكى ئادەملەر ئىدى: ھەممىسى مويسىپىت، قېرى، ئاتمىش ـ يەتمىش ياشلاردىكى ئادەملەر ئىدى) 391/2 ؛

اوج كوندين كين بر مونجه تونكانى قماربازلار مزار باغيغه جيقيب بيزلارنى اختيارلاريميز غه قويماى اوزلاريكا اولوغ قيلغانى راست (ئۈچ كۈندىن كەين، بىر مۇنچە تۇنگانىي قماربازلار مەزار باغىغا چىقىپ، بىزلەرنى ئىختىيارلارىمىزغا قويماي، ئۆزلەرىگە ئۇلۇغ قىلغانى راست: ئۈچ كۈندىن كېيىن، بىر مۇنچە تۇڭگان قمارۋازلار مازار باغقا چىقىپ، بىزنى ئۇنىمىغىنىمىزغا ئۇنىماي، ئۆزلىرىگە باشلىق قىلغىنى راست.) 15-305/14 ت ھە؛ۋ.ب.

§3.جۈملە خەۋىرىنىڭ ئورنىغا قاراپ جۈملە تۈرلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، جۈملە خەۋىرىنىڭ جۈملە بېشىدا ياكى جۈملىنىڭ ئاخىرىدا، جۈملە ئىگىسىنىڭ ئالدىدا ياكى كەينىدە كەلگەنلىكىگە قاراپ، جۈملىلەر يەنە « نورمال جۈملە » ، « تەتۈر جۈملە » ۋە « خەۋىرى تەكرارلانغان جۈملە » دېگەن ئۈچ تۈرگە

بۆلۈنىدۇ.

1.3. نورمال جۈملە

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەنئەنىۋى تىل قائىدىسىگە مۇتلەق ئۇيغۇن پېچىمدە تۈزۈلگەن، يەنى جۈملىنىڭ باشقا بۆلەكلىرى ئالاھىدە تەكىتلەنمىگەن ئەھۋال ئاستىدا، « ئىگە ←تولدۇرغۇچى ياكى ئېنىقلىغۇچى ياكى ھالەت ← خەۋەر » تەرتىپىدە تۈزۈلگەن جۈملە « نورمال جۈملە » دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: ‹ **اول** › **بجين اهلى غه منظور بولادورغان تاشلارنى اليب الديدا قويدى** (‹ ئول › بەجىن ئەھلىغە مەنزۇر بولادۇرغان تاشلارنى ئالىپ، ئالدىدا قويدى: ‹ئۇ› بېيجىڭلىقلار ياخشى كۆرىدىغان قىممەتباھا تاشلارنى چىقىرىپ، ئالدىغا قويدى) 1 / 278 ؛

(**اول**) **درخت لارنى يولوب تاشلاب يامبولارنى اجيب اليب تافشوردى** (‹ئول› دەرەختىلەرنى يۇلۇپ تاشلاپ، يامبۇلارنى ئاچىپ ئالىپ، تافشۇردى: ‹ئۇ› دەرەخلەرنى يۇلۇپ تاشلاپ، يامبۇلارنى ئېچىپ ئېلىپ، تاپشۇردى)277/18 ؛

سيد اردلانى ملا علما فقيه متبحر كشى ايدى (سەييىد ئەردەلانىي موللا، ئۆلەما، فەقىھ، مۇتەبەھھىر كىشى ئەدى: سەييىد ئەردەلانىي موللا، ئۆلەما، قانۇنشۇناس، ھەممە ئىلىمدا يېتىشكەن كىشى ئىدى) 282/19 ؛

قيش ساوق هم اوز مكانيغه باردى و بهار كونلارى كيلدى (قىش ساۋۇق ھەم ئۆز مەكانىغا باردى ۋە بەھار كۈنلىرى كەلدى: قىش زېمىستانمۇ بارىدىغان يېرىگە باردى، باھار كۈنلىرى كەلدى) 289/1 ؛

تلاوت قيلادورغان اوى لاريكا اصلا اوت قالاماس ايدى (تىلاۋەت قىلادۇرغان ئۆيلەرنىگە ئەسلا ئوت قالاماس ئەدى: قۇرئان ئوقۇيدىغان ئۆيىگە ھەرگىز ئوت قالمايتتى) 19 / 289 ت ھە؛

2.3. تەتۇر جۈملە

تەتۇر جۈملە دېگەندە، جۈملە تۈزۈلۈش تەرتىپى ئۇيغۇر تىلىنىڭ نورمال قائىدىسىگە مۇخالىپ بولغان جۈملىلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، بۇ خىل تەتۇر جۈملىلەر كۆپىنچە، « جۈملە خەۋىرى ئىگىنىڭ ئالدىدا كەلگەن جۈملىلەر » ۋە « جۈملىنىڭ ھالەت بۆلىكى خەۋەردىن كېيىن كەلگەن جۈملىلەر » بولۇپ كۆرۈلىدۇ.

ئا.خەۋەر ئىگىنىڭ ئالدىدا كەلگەن تەتۇر جۈملىلەر:

<u>قيلدى</u> عالم عرصه سى دين <u>قرا تون فوجي</u> فرار

خەۋەر ئىگە

(قىلدى ئالەم ئەرسەسىدىن قارا تۇن فەۋجى فرار: ئالەم مەيدانىدىن قارا تۇن گۇرۇھى قېچىپ تىكىۋەتتى). تەجەللىي: 624-ئۇ ك ن .

<u>توشتي</u> <u>والليل</u> اوّلو <u>كيلدى</u> موخر <u>والنهار</u>

خەۋەر ئىگە خەۋەر ئىگە

(تۇشتى« ۋەللەيل » ئەۋۋەلۇ كەلدى مۇئەخخەر « ۋەننەھار »: « كېچە » سۇرىسى باشتا، « كۈندۈز » سۇرىسى بولسا، ئاخىرىدا نازىل بولدى) تەجەللىي: 632- ئۇ ك ن

- **<u>مغفرت قيل</u> يا <u>صبور</u>**

خەۋەر ئىگە

(مەغفىرەت قىل يا سەبۇر: ئى، ئاللاھ! ‹گۇناھىمنى› مەغپىرەت قىلغىن، كەچۈرگىن) 393/10-، ت ھە.

<u>سيغمادي</u> اهل <u>خردنينك باشى</u> هر يركا توزوك

خەۋەر ئىگە

(سىغمادى ئەھلى خىرەدىنىڭ باشى ھەرىيەرگە تۇزۇك: زىيالىيلارنىڭ بېشى ھېچىيەرگە تۇزۇك سىغمىدى) 270/13؛

جمع ايتب تاريخ چەنى يتميش دين اشقان چاغدا من

خەۋەر ئىگە

(جەمئ ئەتىپ تارىخچەنى يەتمىشدىن ئاشقان چاغدا مەن: مەن يەتمىشتىن ئاشقان چېغىمدا ‹بۇ› « تارىخى ھەمدى » نى يازدىم). م. سايرامىي: 394/6؛

ئەھالەت خەۋەردىن كېيىن كەلگەن تەتۇر جۇملىلەر:

خلايق لار ايتيب دوركم منا افراسياب و كيكاوس ديب.

ئىگە خەۋەر ھالەت

(خەلايىقلار ئەيتىپدۇر كىم، مانا ئافراسىياپ ۋە كەيكاۋۇس دەپ: خالايىقلار: ‹ ئافراسىياب، كەيكاۋۇس دېگەنلەر مانا شۇلار › دەپتۇ)30/13؛

اونكدين سولغه سولدين اونكغه اوزيميز اويروب قويامز اوخلاغان كشى لار

ئىگە خەۋەر

ويرولكانديك

ھالەت

(ئوڭدىن سولغا، سولدىن ئوڭغا ئۆزىمىز ئۆيرۇپ قويامىز ئۇخلاغان كىشىلەر ئۆيرۇلگەندەك: خۇددى ئۇخلىغان ئادەم ئۇياق ــ بۇياققا ئۆرۇلگەندەك قىلىپ، ئوڭدىن سولغا، سولدىن ئوڭغا ئۆزىمىز ئۆرۇپ قويىمىز) 368/14؛

اصحاب الكهف تنكرى تعالى امرى **بيله اويغانميش لار و تمليخا**

ئىگە

ديكان رفيق لارين شهركا يبرميش لار طعام كلتورورکا.

خەۋەر هالەت

(ئەسھابۇل كەھف تەكرىتەئالا ئەمرى بىلە ئويغانمىشلار ۋە تەملىخا دەگەن رەپىقلەرىن شەھرگە يەبەرمىشلەر تەئام كەلتۇرۇرگە: غار ساھابىلىرى تەكىداشسىز ئۇلۇغ ئاللاھنىڭ پەرمانى بىلەن ئويغىنىپتۇ ۋە تەملىخا دېگەن بۇرادىرىنى شەھەرگە يېگۈلۈك ئېلىپ كېلىشكە ئەۋەتىپتۇ) 225- چ ت؛

امير خدايداد ميرزا اولوغ بيك كا مخفى كشى ايبارد يكيم ميرزا

ئىگە خەۋەر

تاشكنددين تورت بش منزل مغولستان طرفيكا قدم رنج قيلسەلار

مغولستان يورتى نى ميرزا اولوغ بيك كا تابغ قيليب برسام ديب.

هالەت

(ئەمىر خۇدايداد مىرزا ئۇلۇغبەگكە مەخفى كىشى ئېۋەردىكىم، مىرزا تاشكەنددىن تۆرت — بەش مەنزىل موغۇلستان تەرەپكە قەدەمى رەنج قىلسالار، موغۇلستان يۇرتىنى مىرزا ئۇلۇغبەگكە تابىئ قىلىپ بەرسەم دەپ: ئەمىر خۇدايداد مىرزا ئۇلۇغ بەگكە: « مىرزا تاشكەنتتىن ئاتلىنىپ چىقىپ، موغۇلستان تەرەپكە قاراپ تۆت — بەش يول ئىلگىرىلەپ كەلسە، مەن موغۇلستان يۇرتىنى مىرزا ئۇلۇغ بەگكە تەۋە قىلىپ بەرسەم » دەپ مەخپىي ئادەم ئەۋەتتى). ت ئە:181-، چ ت.

3.3. خەۋىرى تەكرارلانغان جۈملە

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ئەسەرلەردە، خەۋىرى بىر ۋەقەنىڭ ئىچىدە ئىككى يەردە تەكرارلانغان جۈملىلەرنى ئاھايىتى كۆپ ئۇچرىتىمىز. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا، بۇ خىل خەۋىرى تەكرارلانغان جۈملە ئىشلىتىلمەيدۇ. ئەمما، جۈملە خەۋىرىنى ئىككى جايدا تەكرارلاش ئادىتى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىدا، خۇسۇسەن يېزا ــ كەنت خەلق تىلىدا ھېلىھەم ساقلانماقتا. كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، ھازىرقى ئۇيغۇر خەلق جانلىق تىلىدا مەۋجۇت بولغان بۇخىل خەۋىرى تەكرارلانغان جۈملىلەرنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى قوليازما ئەسەرلەردە شۇ قەدەر كەڭرى قوللىنىلىشى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەزەلدىن تارتىپ، ھەرگىزمۇ بەزەن تىلچىلار دېگەندەك « جانلىق تىلدىن ئايرىلىپ قالغان يېزىق تىلى » ئەمەسلىكىنى كۆچلۈك دەللىلەيدۇ. مەسىلەن، ئەمەلىي مىساللارغا قاراپ باقايلى:

معلوم قيليب دوركيم ياركندا تورتونجى جركا ايشكاه غه ايديم ديب معلوم قيليب دور(مەئلۇم قىلىدۇركىم، يارکەندە، تۆرتۈنچى جەرەكە ئىشگاھقا ئەدىم، دەپ مەئلۇم قىلىدۇر: يەكەندە تۆتىنچى جەرەكە (دەرىجە) ئىشىك ئاغا مەنسىپىدە بولغانىدىم، دەپ مەلۇم قىلىپتۇ)276/11-12؛

نفحات الانس دا ذكر قيليب دوركيم اسماندىن يمغور ياغماغليقى و زمين دين كياه نباتات لار كوكارماكى اوليا عظام لار قدم شريف لارى بركاتيدين دورلار...ديب ذكر قيليب دور(« نەفەھاتۇل ئۇنس » دە زىكر قىلىدۇركىم، ئاسماندىن يامغۇر ياغماغلىقى ۋە زەمىندىن گىياھ ــ نەباتاتلار كۆكەرمەكى ئەۋلىيائى ئىزاملار قەدەمى شەرىفلەرى بەرەكاتىدىندۇرلار...دەپ زىكر قىلىدۇر: « دوستلۇق سەلكىنلىرى » ناملىق كىتابتا: « ئاسماندىن يامغۇرنىڭ يېغىشى ۋە يەر زېمىندىن گۈل ــ گىياھ، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئۈنۈپ چىقىشى

شۇ زېمىنغا، ئۇلۇغ ئەۋلىيالارنىڭ شاراپەتلىك قەدەملىرى يەتكەنلىكىنىڭ بەرىكىتىدىن بولىدۇ... » دەپ بايان قىلىنغان)18-281/12؛

بعضه لاری ايتيب دور اولار اوچدور تورتونچی لاری ايت دور و بعضه سی انداغ ايماس بلكه بش دور التنجی سی ايت دور و بعضه لاری انداغ ايماس يته‌دور سكزنچی ايت دور ديب ايتيب دور (بەئزەلەرى ئەيتىپدۇر: « ئۇلار ئۈچدۇر، تۆرتۈنچىسى ئىتدۇر » ۋە بەئزەلەرى : « ئانداغ ئەمەس، بەلكى بەشدۇر، ئالتىنچىسى ئىتدۇر » ۋە بەئزەلەرى: « ئانداغ ئەمەس يەتەدۇر، سەكىزىنچى ئىتدۇر » دەپ ئەيتىپدۇر: بەزىلەر: « ئۇلار ‹غار ساھابىلىرى› جەمئىي ئۈچ كىشى، تۆتىنچىسى ئۇلارنىڭ ئىتى » دېسە، يەنە بەزىلەر: « ياق، ئۇنداق ئەمەس، ئۇلار بەش، ئالتىنچىسى ئىت » دېگەن؛ يەنە بەزىلەر بولسا : « ياق، ئۇنداق ئەمەس، ئۇلار يەتتىدۇر، سەككىزىنچىسى ئۇلارنىڭ ئىتىدۇر » دېگەن) 9-371/7؛

حالا بوكونلاردا كوركانلار بوطريقه‌ده نقل و حكايه قيلادور كيم لوف نينك مشرق حدی لنجو سنك تابغی سی سوجو و ساجو ديكان ...شهريغه بارادور شمال حدی قمول و طرفان **كورلادور...ديب نقل قيلادور** (ھالا بۇ گۈنلەردە كۆرگەنلەر بۇ تەرىقەدە نەقل ۋە ھىكايە قىلادۇركىم، لوفنىڭ مەشرىق ھەددى لەنجۇ سىڭ تابىئىسى سوجو ۋە ساجو دېگەن...شەھرىغە بارادۇر، شىمال ھەددى قامۇل ۋە تۇرفان، كورلادۇر...دېپ نەقل قىلادۇر: ھالا بۇكۈنلەردە ئەھۋالنى بىلگەنلەر: « لوپنىڭ شەرقىي ئۇچى لەنجۇ ئۆلكىسىگە تەۋە سۇجو ۋە ساجو دېگەن شەھەرلەرگە ئۇلىنىدۇ، شىمال تەرىپى بولسا، قۇمۇل، تۇرپان ۋە كورلىغا تۇتىشىدۇ...» دەپ تەسۋىرلەيدۇ) 388/4، ۋ ب.

§4. جۈملە ئاڭلاتقان ئۇقۇمغا قاراپ جۈملە تۈرلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، جۈملىلەر ئۆزلىرى ئاڭلاتقان مەنە — ئۇقۇملىرىغا قاراپ، « بولۇشلۇق جۈملە »، « بولۇشسىز جۈملە »، « سوئال جۈملە » ۋە « ئۈندەش — بۇيرۇق جۈملە » دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

1.4. بولۇشلۇق جۈملە

بولۇشلۇق جۈملە دېگىنىمىز، ئۆزى ئىپادىلىگەن ئىش — ھەرىكەتنىڭ ئۇقۇم جەھەتتە رويابقا چىقىدىغانلىقىنى ۋە ئەمەلىيلىشىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان جۈملىلەرنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

بيزلار توختاتقان بهاغه قراب اوشاق فقرالار نينك فل كموش لارينى اولوغ خان نينك خزينه‌سيدين برامیز (بىزلەر توختاتقان بەھاغا قاراپ، ئۇشاق فۇقەرالارنىڭ فۇل — كۈمۈشلەرىنى ئۇلۇغ خانىنىڭ خەزىنەسىدىن بەرەمىز: بىز ‹سىلەر توختاتقان ئاشۇ› باھاغا قاراپ، ئاۋام — پۇقرالارنىڭ پۇللىرىنى ئۇلۇغ خانىنىڭ خەزىنىسىدىن ئېلىپ بېرىمىز)304/7؛

من ملا آخونددين مه‌زكور بر منيك تنكه ينه الته تنكه الته فل نينك حسابى نى سورادى (مەن موللا ئاخۇنددىن مەزكۇر بىرمىڭ تەنگە يەنە ئالتە تەنگە ئالتە فۇلنىڭ ھىسابىنى سورادى: مەن موللا ئاخۇندىن يۇقىرىدا بايان قىلىنغان بىر مىڭ ئالتە تەڭگە ئالتە پۇلنىڭ ھېسابىنى سوردى) 312/11؛

حاضر **يغه حاضرچه يوق بولغانى غه دركى برله اده‌ملار اتى نى توتوب جواب بردیم** (ھازىرىغا ھازىرچە ، يوق بولغانىغا دەركى بىرلە، ئادەملەر ئاتىنى تۇتۇپ، جەۋاب بەردىم: بىرىغا بارچە، يوقىغا

ئىز – دېرىكى بىلەن، ئالغان ئادەملەرنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ تۇرۇپ، جاۋاب بەردىم)321/12؛

هفته‌دين كين ينه كوجاليق خواجم لار ادەم راسلاب اقسو طرفيكا **مانكغان خبرلار بولوب كشايش ليق لار بولدى** (هەفتەدىن كەين، يەنە كۇچالىق خاجەملەر ئادەم راسلاپ، ئاقسۇ تەرەپكە ماڭغان خەۋەرلەر بولۇپ، گۇشايىشلىقلار بولدى: هەپتەدىن كېيىن: « كۇچالىق خوجاملار يەنە ئادەم ھازىرلاپ، ئاقسۇغا قاراپ ئاتلىنىپتۇ » دېگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ، يەڭگىللەپ قالدۇق)11-294/10؛

بناكاه اقسو فتحى خوشخبرينى محمودين **خواجم اليب كوجاغه باردى كوروشوب تورت بش كون توروب اقسوغه ينادورغان بولدى من هم بيله ياندىم و سيرام غه كلديم** (بىناگاھ ئاقسۇ فەتھى خۇشخەبەرنى مەھمۇدىن خاجەم ئالىپ كۇچاغا باردى، كۆرۈشۈپ تۆرت – بەش كۈن تۇرۇپ، ئاقسۇغا يانادۇرغان بولدى، مەن ھەم بىللە ياندىم ۋە سايرامغا كەلدىم: ئويلىمىغان بىر چاغدا، ئاقسۇنىڭ ئازاد قىلىنغانلىق خۇش خەۋىرنى ئېلىپ، مەھمۇدىن خوجام كۇچاغا كەلدى، كۆرۈشتۇق؛ تۆت – بەش كۈن تۇردى؛ ئاقسۇغا يانىدىغان چېغىدا، مەنمۇ بىللە ياندىم ۋە سايرامغا كەلدىم)17-294/15،ۋ . ب .

2.4. بولۇشسىز جۈملە

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئۆزى ئىپادىلىگەن ئىش ھەرىكەتنىڭ بولماسلىقىنى، ئۇنىڭ رويابقا چىقمايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان جۈملە « بولۇشسىز جۈملە » دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

فل برماي بيكارغه هيچ نرسه آلمايميز (فۇل بەرمەي بىكارغا ھېچنەرسە ئالمايمىز)17/304؛

هر قيداغ منصب دارلارغه كناه يتيب منصبى دين ايريليب كتسه‌لار جرمانه عيبانه **و برغو ديب فلينى المايدور** (ھەر قايداغ مەنسەبدارلارغا گۇناھ يەتىپ، مەنسەبىدىن ئايرىلىپ كەتسەلەر،

جۈزمانە، ئەيبانە ۋە بەرغۇ دەپ فۇلىنى ئالمايدۇر: ھەرقانداق مەنسەپدارغا گۇناھ يېتىپ، مەنسىپىدىن ئايرىلىپ قالسا، « جەرىمانە، ئەيىبكارلىق ھەققى ۋە باج » دېگەندەك باھانىلار بىلەن، پۇل ـ مېلىنى ئېلىۋالمايدۇ.)11-319/12؛

من لی قاعده بیلمایمن (مەن لى ـ قائىدە بىلمەيمەن) 319/15؛ **لی قاعده اورکانکین یاکی بزلارنینك رسم قاعده لار یمیز غه کرکین دیب زورلوق** وتعدی **قیلمایدور** (« لى ـ قائىدە ئۆرگەنگەن ياكى بىزلەرنىڭ رەسم ـ قائىدىلەرىمىزغە كىرگەن » دەپ زورلۇق ۋە تەئەددى قىلمايدۇر: قائىدە ئۆگەنگەن ياكى بىزنىڭ رەسم ـ قائىدىمىزغا بويسۇنغىن » دەپ زورلۇق ـ زومبۇلۇق قىلمايدۇ)320/1؛

هیچ احدی خواه قوروق و خواه هول شاخینی کسمایدور و دخل تعرضی **قیلمایدور** (ھېچ ئەھدى خاھ قۇرۇق ۋە خاھ ھۆل شاخىنى كەسمەيدۇر ۋە دەخل تەئەررۇز قىلمايدۇر: ھېچكىم مەيلى قۇرۇق مەيلى ھۆل شېخىنى بولسۇن، كەسمەيدۇ ۋە زەرەر يەتكۈزمەيدۇ)344/10؛

اوبدان کورکان مخلوق لارینی هرگز مسخ قیلمایدور (ئوبدان كۆرگەن مەخلۇقلارنى ھەرگىز مەسخ قىلمايدۇر:(ئاللاھ) ئۆزى ياخشى كۆرگەن مەخلۇقلىرىنى ھەرگىز باشقا بىر نەرسىگە ئايلاندۇرىۋەتمەيدۇ)370/4؛

بو شهر ادەم لاری بارسەلەر قورقوب یقین کیلمایدور و ارا لش اختلاط هم قیلمایدور (بۇ شەھەر ئادەملەرى بارسالار، قورقۇپ ياقىن كەلمەيدۇر ۋە ئارالاش ـ ئىختىلات ھەم قىلمايدۇر: بۇشەھەر ئادەملىرى بارسا، قورقۇپ يېقىن كەلمەيدۇ ۋە بېرىش ـ كېلىشمۇ قىلمايدۇ.)390/11؛

هر نرسه نصی قاطع برله ثابت **بولسەلار انکا تبدیل و تغییر بر کالی بولمایدور** (ھەر نەرسە ناسسى قائىدە بىرلە سابىت بولسالار، ئاڭا تەبدىل ۋە تەغىير بەرگەلى بولمايدۇر: ھەر قانداق نەرسە قۇرئان

كەرىم ئايەتلىرى ئارقىلىق ئىسپاتلانغان بولسا، ئۇنىڭغا ئۆزگەرتىش كىرگۈزگىلى بولمايدۇ)375/1؛

بر ادەم نينك كمان و احتمالدين ديكان سوزى حجت و اثبات بولمايدور (بىر ئادەمنىڭ گۇمان ۋە ئېھتىمالدىن دەگەن سۆزى ھۆججەت ۋە ئىسبات بولمايدۇر: بىر ئادەمنىڭ گۇمانلىنىش يۇزىسىدىن ياكى ئېھتىماللىقنى كۆزدە تۇتۇپ دېگەن سۆزى ئىسپات ۋە پاكىت بولالمايدۇ)362/11؛

ماهيتى معلوم ايماس و **سند صحيح هم يوق دور**(ماھىيىتى مەئلۇم ئەمەس ۋە سەنەدى سەھىھ ھەم يوقدۇر: ئۇجۇر – بۇجۇرى مەلۇم ئەمەس ۋە توغرا – دۇرۇس پاكىتمۇ يوق) 344/14؛

يزيد بن معاويه كورينى اجتى كولدين بولك نرسه يوق ايكان (يەزىد بىنى مۇئاۋىيەنىڭ گۆرىنى ئاچتى، كۇلدىن بۆلەك ھىچنەرسە يوق ئەكەن: يەزىد ئىبنى مۇئاۋىيىنىڭ قەبرىسىنى ئېچىپ قارىسا، كۇلدىن باشقا نەرسە يوق ئىكەن)306/17؛

ظلم **جبرينى حدّ دين زياده اوتكارديكيم موندين زياده سيغه ممكن يوق ايدى** (زۇلۇم – جەبرىنى ھەددىدىن زىيادە ئۆتكەردىكىم، مۇندىن زىيادەسىغە مۇمكىن يوق ئەدى: زۇلۇم – جەۋرىنى شۇ قەدەر ھەددىدىن زىيادە قىلدىكى، بۇنىڭدىنمۇ ئاشۇرۇشقا ئىمكان يوق ئىدى) 274/5. ۋ. ب.

3.4. سوئال جۇملە

سوئال ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدىغان جۇملە « سوئال جۇملىسى » دېيىلىدۇ. چاغاناي ئۇيغۇر تىلىدىكى سوئال جۇملىلەردە، « **نيمه، نه، نجه، نيجه، نيمه اجون، قيداغ، قيدا** » (نەيمە، نە، نەچە، نەچە، نەمە ئۇچۇن، قايداغ، قايدا) قاتارلىق سوئال ئالماشلىرى، شۇنداقلا « **مو** » (مۇ) سوئال قوشۇمچىسى ئىشلىتىلىدۇ. ئەمما

ئادەتتە، سوئال بەلگىسى« ؟ » ئىشلىتىلمەيدۇ. مەسىلەن:

سيزنى اط كسادور ديب انكلاديم اوبدان اوستەموسيز (سىزنى ئات كەسەدۇر دەپ ئاڭلادىم، ئوبدان ئۇستامۇسىز؟: سىزنى ئات ئاختا قىلىدۇ دەپ ئاڭلىدىم، تېخنىكىگىز يۇقىرى ئۇستىمۇسىز؟) 257/14؛

اط كسادورغان نينك طريقەسينى كوردونكمو سين هم كساسين مو (ئات كەسەدۇرغانىنىڭ تەرىقەسىنى كۆردۈڭمۇ؟ سەن ھەم كەسەسەنمۇ؟ : ئات ئاختا قىلىدىغان ئادەمنىڭ ئۇسلۇبىنى كۆردۈڭمۇ؟ سەنمۇ ئاختا قىلالامسەن؟)17 /257؛

قريه يوليجه اقسوغه جيقيب اندين باراميزمو ياكه كاشغرغه باريب اندين باراميزمو نيمه مصلحت ايتاسيزلار (قەرىە يولىچە ئاقسۇغا چىقىپ، ئاندىن بارامزمۇ ياكى كاشغەرغە بارىپ، ئاندىن بارامزمۇ، نەمە مەسلەھەت ئەيتاسىزلەر؟ : يېزا يولى بىلەن مېڭىپ ئاقسۇغا چىقىپ، ئاندىن بارامدۇق ياكى دەسلەپ قەشقەرگە بېرىپ ئاندىن بارامدۇق، سىلەر نېمە دەيسىلەر؟) 266/18؛

بو شهرلارنى نيمه اوجون بوزوپ ئامبان دالويه جريك لارنى ضايع قيلدينكلار (بۇ شەھەرلەرنى نەمە ئۈچۈن بۇزۇپ، ئامبان، دالويە، چەرىكلەرنى زايئ قىلدىڭلار؟ : نېمە ئۈچۈن بۇ شەھەرلەرنى ئىشغال قىلىپ، ئامبال، دالويە ۋە چېرىكلەرنى ئۆلتۈرۈۋەتتىڭلار؟) 305/10؛

قادر پانصد نينك حدى **بارمو** (قادىر پانسەدنىڭ ھەددى بارمۇ؟)265/7؛

افراسياب وكيكاو س نى كوردونكمو (ئافراسىياب ۋە كەيكاۋۇسنى كۆردۈڭمۇ؟)341/1؛

اى كوجوك ايشك يوقالغانغه مونچه فريشان بولاسنمو (ئەي، كىچىك ئەشەك يوقالغانغا مۇنچە فەرىشان بولاسەنمۇ؟ : ھەي، كىچىككىنە بىر ئېشەك يۈتۈپ كەتكەنگە مۇشۇنچىۋالا پەرىشان بولامسەن؟)341/7؛

اولوقت دا نجه ياشدا ايد ينكيز (ئول ۋەقتده، نەچه ياشدا ئېدىگىز؟: شۇ چاغدا قانچه ياشتا ئىدىگىز؟) 305/17؛

بو باج فلى توتقان ملاغه خنيەدين كاغذ **بركانمو** (بۇ باج فۇلى تۇتقان موللاغا خانىيىەدىن كاغەز بەرگەنمۇ؟ : بۇ باج پۇلى تۇتقان كاسسىر ئەپەندىگه خانلىق ئامبىرىدىن قەغەز بەرگەنمۇ؟) 312/15؛

مغفور اول ديب مژده بركايمو منكا شايد غفور (مەغفۇر ئول دەپ مۇژده بەرگەيمۇ ماڭا شايەد غەفۇر؟ : رەھمەتلل ئاللاھ ماڭا : « گۇناھلىرىڭ مەغپىرەت قىلىندى » دەپ خۇش خەۋەر يەتكۇزەرمۇ؟) 393/12، ۋ. ب.

4.4. ئۇندەش- بۇيرۇق جۇملە

بۇ – ئۇندەش، تەرغىب قىلىش ياكى بۇيرۇق – پەرمان ئۇقۇمىنى بىلدۇرىدىغان جۇملىلەرنى كۆرسىتىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇ خىل جۇملىلەردە، ئادەتتە ئۇندەش بەلگىسى ئىشلىتىلمەيدۇ. مەسىلەن:

اوشبو قسمى نرسه لارغه نرخ بازار نرخ توختاتيب برسون (ئۇشبۇ قىسمى نەرسەلەرغە نەرخى بازار نەرخ توختاتىپ بەرسۇن!: مۇشۇ نەرسىلەرگە بازار نەرخىدە باھا توختىتىپ بەرسۇن!)304/16؛

بيزلارغه يوز قراب نرخينى ارزان و كم بها قيليب اوشاق فقرالارغه وبال بولادورغان ايشلارنى اصلا **قيلمانكلار** (بىزلەرغە يۇز قاراپ، نەرخىنى ئەرزان ۋە كەمبەھا قىلىپ، ئۇشاق فۇقەرالارغا ۋەبال بولادۇرغان ئىشلارنى ئەسلا قىلماڭلار!: بىزگە يۇز قاراپ، نەرخىنى ئەرزان ۋە كەمباھا قىلىپ قويۇپ، ئاۋام – پۇقرالارغا ۋابال بولىدىغان ئىشنى ھەرگىز قىلماڭلار!) 304/18؛

منصب لارينى الديم من بعد منصب ايشلاريغه ارالاشماسون (مەنسەبلەرنى ئالدىم، مىن بەئدۇ مەنسەب ئىشلارىغا ئارالاشماسۇن!: ئەمەل – مەنسەپلىرىنى ئېلىپ تاشلىدىم، مۇندىن

كېيىن مەنسەپ ئىشلىرىغا ئارىلاشمىسۇن!) 313/2؛

من كناهينى عفو قيلديم هر برى اوز يريكا باريب فقراجيليكينى قلسون (مەن گۇناھىنى ئەفۇ قىلدىم، ھەر بىرى ئۆز يەرىگە بارىپ، فۇقەراچىلىكىنى قىلسۇن!: مەن گۇناھلىرىنى ئەپۇ قىلدىم، ھەر بىرەيلەن ئۆز يۇرتىغا كېتىپ، پۇقراچىلىقىنى قىلسۇن!) 313/5؛

انداغ بولسه جريك باريب مذكور شهرلارنى تافيب السون اورش غه جيقسەلار اوروشوب اولتوروب السون اروشماي ايل بولغانلارنى يورت قيلسون اتا باباالاريمدين قالغان بر فونك زمينيم نى بر مينك جريك يوق بولغونجه اوروشوب اليب آيلاتقاسون (ئانداغ بولسا، چەرىك بارىپ، مەزكۇر شەھەرلەرنى تاپىپ ئالسۇن! ئۇرۇشقا چىقسالار، ئۇرۇشۇپ، ئۆلتۈرۈپ ئالسۇن، ئۇرۇشماي ئەل بولغانلارنى يۇرت قىلسۇن! ئاتا ــ باباالارىمدىن قالغان بىر فۇك زەمىنىمنى بىرمىگ چەرىك يوق بولغۇنچە ئۇرۇشۇپ ئالىپ، ئايلاتقاسۇن!: ئۇنداق بولسا، قوشۇن بېرىپ، مەزكۇر شەھەرلەرنى قايتۇرۇپ ئالسۇن! ‹ ئۇ شەھەردىكىلەر› ئۇرۇشقا چىقسا، ئۇرۇشۇپ، ئۆلتۈرۈپ ئالسۇن، ئۇرۇشماي ئەل بولغانلارنى بىزنىگ يۇرت پۇقرالىرىمىز قىلسۇن! ئاتا ــ بوۋىلىرىمدىن قالغان بىر پۇك زېمىنىمنى بىرمىگ چېرىك ئۆلگۈچە ئۇرۇشۇپ ئىشغال قىلىپ، ماڭا دوكلات قىلسۇن!) 301 /11-13 ت هه؛ ۋ.ب.

§5 . كۆپ ئىگە ۋە كۆپ خەۋەرلىك مۇرەككەپ جۈملىلەر

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دېگىنىمىز، چاغاتاي خانلار دەۋرىدىن باشلاپ ئىشلىتىلگەن ۋە ئەينى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان سېپى ئۆزىدىن ئۇيغۇر تىلىدۇر. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەينى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ نەقەدەر زىچ ۋە نەقەدەر ئىچقويۇن ــ تاشقويۇن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان يەنە بىر پاكىت ئۇنىڭدا، پەقەت

ئۇيغۇر جانلىق تىلىدىلا كۆرۈلىدىغان كۆپ ئىگە ۋە كۆپ خەۋەرلىك مۇرەككەپ جۈملىلەرنىڭ ئىزچىل ئىشلىتىلگەنلىكى بولۇپمۇ هېسابلىنىدۇ. بىز بۇيەردە « تارىخى هەمدى » ناملىق ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە ژىرىك ئەسەردە كۆرۈلىدىغان، « **دىكاندا** » (دەگەندە) بۇرۇلۇش باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىپ كەلگەن كۆپ ئىگە ۋە كۆپ خەۋەرلىك قوشما جۈملىدىن بىر ئىككىنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىمىز:

وقتى برله بدولەت عالى اط خانه غه كريب نجه اطلارنى الديغه الدورتوب كليب كورادورلاركيم تمام اخته قيليب قويوب دور مزاج لارى تغيير تافيب مراخور باشيدين سوراب دوركيم بو اط لارنى قيداغ ادەم آخته قيلادور ديكانلاريدا معلوم **قيليب دوركيم كوجالق يوسف بيك ديب بر اط كسادورغان ادەم بار ختن غه باريب نياز حاكم بيك نينك** اطلارينى **اخته قيلغان ايرميش** حالا **موندا كليب دور ديكانيدا يكيت بويروب الدورتوب كليب سوراب دوركيم سيزنى اط كسادور ديب انكلاديم اوبدان اوستەموسيز ديكانلاريدا التە شهردا اط كسادورغانغه ينه منينكديك اوسته يوق ديب** معلوم **قيليب دور نجه اط اخته قيلغاندورسيز ديكانلاريدا اقلى يكرمه مينك اط آخته قيلغاندور مين ديب** معلوم **قيليب دورقيسى طريقەده اخته قيلاسيز ديب ماهَيتى سوراب طريقەسينى اوبدان كوروب جيقيب تورونك ديب جيقاريب اتيب مراخور باشيغه ديب دوركيم اط كسادورغان نينك طريقەسينى كوردونكمو سين هم كساسين مو ديكانلاريدا فرمايش بولسه كسامن ديكان ايكان انداغ بولسه يوسف نى كورساتيب بركان طريقەده اوز اسباب لارى برله آخته قيليب قويغين ديب فرمايش قيليب اط خانەدين جيقيب كتيب دور يوسف نى توتوب اط اخته قيلغان نينك جزاسى ديب اوز اسبابلارى بر جفت تاشينى قيسيب توروب ياريب ايكى تاشينى تولغاب تارتيب اليب تاشلاب دور ايكى كون ياتيب اولوب قاليب دور** (ۋەقتى بىرله بەدەۋلەت ئالىي ئاتاخانەغە كىرىپ، نەچە ئاتىلارنى ئالدىغا ئالدۇرتۇپ كەلىپ كۆرەدۇرلاركىم، تەمام ئاختا قىلىپ قويۇپدۇر؛ مىزاجلارى تەغيىر

تاغىپ، مراخور باشىدىن سوراپدۇركىم: « بۇ ئاتلارنى قايداغ ئادەم ئاختا قىلادۇر؟ » دەگەنلەرىدە، مەئلۇم قىلىپدۇركىم : « كۈچالىق يۈسۈف بەگ دەپ بىر ئات كەسەدۇرغان ئادەم بار، خوتەنغە بارىپ، نىياز ھاكىم بەگنىڭ ئاتلارىنى ئاختا قىلغان ئەرمىش، ھالا مۇندا كەلىپدۇر » دىگەنىدە، يىگىت بۇيرۇپ ئالدۇرتۇپ كەلىپ، سوراپدۇركىم: « سىزنى ئات كەسەدۇر دەپ ئاڭلادىم، ئوبدان ئۇستامۇسىز؟ » دەگەنلەرىدە، « ئالتە شەھرده، ئات كەسەدۇرغانغا يەنە مەنگىدەك ئۇستا يوق » دەپ مەئلۇم قىلىپدۇر؛ « نەچە ئات ئاختا قىلغاندۇرسىز؟ » دەگەنلەرىدە، « ئەقەللىي يىگىرمە مىڭ ئات ئاختا قىلغاندۇرمەن » دەپ مەئلۇم قىلىپدۇر؛ « قايسى تەرىقەدە ئاختا قىلاسىز؟ » دەپ، ماھىيەتنى سوراپ، تەرىقەسىنى ئوبدان كۆرۈپ، « چىقىپ تۇرۇڭ » دەپ، چىقارىپ ئەتىپ، مىراخور باشىغا دەپدۇركىم: « ئات كەسەدۇرغانىنىڭ تەرىقەسىنى كۆردۇڭمۇ؟ سەن ھەم كەسەسەنمۇ؟ » دەگەنلەرىدە، « فەرمايىش بولسا، كەسەمەن » دەگەن ئەكەن، « ئانداغ بولسا، يۈسۈفنى كۆرسەتىپ بەرگەن تەرىقەدە ئۆز ئەسبابلارى بىرلە ئاختا قىلىپ قويغىن » دەپ فەرمايىش قىلىپ، ئاتخانەدىن چىقىپ كەتىپدۇر؛ يۈسۈفنى تۇتۇپ: « ئات ئاختا قىلغانىنىڭ جەزاسى » دەپ، ئۆز ئەسبابلارى بىر جۇفت تاشىنى قىسىپ تۇرۇپ يارىپ، ئىككى تاشىنى تولغاپ تارتىپ، ئالىپ تاشلاپدۇر؛ ئىكى گۈن ياتىپ، ئۆلۈپ قالىپدۇر: - بىر چاغدا، بەدەۋلەت ياقۇپبەگ ئاتخانىغا كىرىپ، بىرنەچچە ئاتنى تاللىتىپ قاراپ باقسا، ھەممىسى ئاختا قىلىپ قويۇلغان ئاتلار ئىكەن. ئەرۋاھى ئۇركۈپ، ئاتخانا باشلىقى «مىراخور باشى»دىن : « بۇ ئاتلارنى قانداق ئادەم ئاختا قىلىدۇ؟ » دەپ سوراپتۇ. ئاتخانا باشلىقى جاۋاب بېرىپ: « كۈچالىق يۈسۈپ بەگ دەيدىغان بىر ئادەم بار ، شۇ قىلىدۇ؛ ئۇ خوتەنگە بېرىپ نىياز ھاكىم بەگنىڭ ئاتلىرىنى ئاختا قىلغانىكەن، ھازىر ئۇ مۇشۇ يەردە » دەپتۇ. ياقۇپبەگ ئادەم بۇيرۇپ، مەزكۇر يۈسۈپ بەگنى

تاپتۇرۇپ كېلىپ: « ئاڭلىسام، سىز ئات ئاختا قىلمىشسىز، تېخىنىكا جەھەتتە، يېتىشكەن ئۇستىمۇ سىز؟ » دەپ سوراپتۇ؛ يۇسۇپ بەگ : « بۇ ئالتە شەھەر تەۋەسىدە، ئات ئاختا قىلىشتا ماڭا يېتىشىدىغان ئۇستا يوق » دەپ جاۋاب بېرىپتۇ؛ ياقۇپبەگ : « قېنى كۆرۈپ باقايلى، قانداق ئاختا قىلىسىز؟ » دەپ سوراپ، ئاختا قىلىش يوللىرىنى ئوبدان كۆرسەتكاندىن كېيىن : « ئەمدى سىز چىقىپ تۇرۇڭ » دەپ يۇسۇپ بەگنى چىقىرىۋېتىپ، ئاتخانا باشلىقىغا : « ئات ئاختا قىلىشنىڭ ئۇسۇلىنى كۆرسەتكىلى كېلىڭلار، سەنمۇ ئاختا قىلالامسەن؟ » دەپ سوراپتۇ؛ ئاتخانا باشلىقى: « پەرمان بولسا، قىلىمەن » دەپتۇ. ياقۇپ بەگ: « ئۇنداق بولسا، يۇسۇفنى ئۆزى كۆرسىتىپ قويغان ئۇسلۇب بويىچە، ئۆز ئەسۋابلىرى بىلەن ئاختا قىلىپ قويغىن » دەپ پەرمان قىلىپ، ئاتخانىدىن چىقىپ كېتىپتۇ؛ ئاتخانا باشلىقى ھېلىقى يۇسۇفنى تۇتۇپ: « ئات ئاختا قىلغانلىقىڭ جازاسى » دەپ، ئۆزىنىڭ ئەسۋابى بولغان بىر جۇپ تېشىدا قىسىپ تۇرۇپ، پودىقىنى يېرىپ، ئىككى تاشقىنى تولغاپ تارتىپ ئېلىپ تاشلاپتۇ. (نەتىجىدە) يۇسۇف بەگ ئىككى كۆن يېتىپ، ئۆلۈپ قاپتۇ.)2-1/258-257 ت هه؛

سيرام اهلى امير اروغيدين برلارى حكومت غه ادا و منصب غه جان فدا ايكان خاقان منصب **دارلارى اول آدم دين سوراب دور كيم بو** آدملارنى **قيداغ قيلسه اولوغ خانغه** تابع **بولوب** خذمت **قيلادور ديكانيدا** معلوم **قيليب دوركيم بو ادملار منينك سوز بويروغيمدين جيقمايدور اولوغ خانغه** تابع **و فقرا قيليب برامن امّا منكا جونك** منصب **برسانكيز ديكانيدا** معقول توتوب **اولوغ خانغه آيلانتقاب اوچونچى جركاليك اقسو كوجا نينك حاكم لارى برله برابر** منصب **اليب بريب دور بو وجەدين سيرام نينك حاكمى قديم الايام اقسو كوجانينك حاكمى برله جركا و مرتبەدا برابر ايدى** (سايرام ئەھلى ئەمىر ئۇرۇغىدىن بىرلەرى ھۆكۈمەتنىڭ ئەدا ۋە مەنسەبىگە جان فىدا ئەكەن؛ خاقان

مەنسەبدارلارى ئول ئادەمدىن سوراپدۇركىم: « بۇ ئادەملەرنى قايداغ قىلسا، ئۇلۇغ خانغا تابىئ بولۇپ، خىزمەت قىلادۇر؟ » دەگەنىدە، مەئلۇم قىلىپدۇركىم: « بۇ ئادەملەر مەنىك سۆز بۇيرۇغمدىن چىقمايدۇر، ئۇلۇغ خانغا تابىئ ۋە فۇقەرا قىلىپ بەرەمەن، ئەمما ماڭا چوڭ مەنسەب بەرسەڭىز » دەگەنىدە، مەئقۇل تۇتۇپ، ئۇلۇغ خانغا ئايلاتقاپ، ئۇچۇنچى جەرەكەلىك ئاقسۇ، كۇچانىك ھاكىملارى بىرلە بەرابەر مەنسەب ئالىپ بەرىپدۇر. بۇ ۋەجدىن سايرامنىڭ ھاكىمى قەدىمۇل ـ ئەييام ئاقسۇ، كۇچانىڭ ھاكىمى بىرلە، جەرەكە ۋە مەرتەبەدە بەرابەر ئەدى:- سايراملىق ئەمىر ئۇرۇغدىن بولمىش بىر ئادەم ھۆكۇمەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىپ بىرەر ۋەزىپە ئۆتەشكە، ئەمەل ـ مەنسەپكە جاندىنمۇ ئامراق ئىكەن. خاقان مەنسەپدارلىرى ئۇنىڭدىن: « بۇ ‹ سايراملىق › ئادەملەرنى قانداق قىلسا، ئۇلۇغ خانغا بەيئەت قىلىپ، خىزمىتىنى قىلىدۇ؟ » دەپ سورىغاندا، « بۇ ئادەملەر مېنىڭ سۆز ـ بۇيرۇقمدىن چىقمايدۇ. بوپتۇ، مەن بۇلارنى خانغا تەۋە پۇقرا قىلىپ بېرەي، ئەمما ماڭا چوڭ مەنسەپ بەرسەڭلار » دەپتۇ؛ ئۇلار ماقۇل بولۇپ، خانغا دوكلات قىلىپ، ئاقسۇ، كۇچانىڭ ھاكىملىرى بىلەن تەڭ بولغان ئۇچىنچى جەرەكەلىك مەنسەپ ئېلىپ بېرىپتۇ. قەدىمكى زاماندا، سايرامنىڭ ھاكىمى ئاقسۇ، كۇچانىڭ ھاكىملىرى بىلەن جەرەكە ـ مەرتىۋىدە تەڭ بولۇپ كەلگەنلىكىنىڭ سەۋەبى مۇشۇ) 13-296/8، ۋ.ب.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ سىنتاكسىس ئالاھىدىلىكىنى دوكتور ئۇنۇۋانى تېزىم (دىسسېرتاتسىيە ئەسرىم) « مۇسا سايرامىينىڭ ‹ تارىخى ھەمدي › ناملىق ئەسىرى ئۇستىدە تەتقىقات » تا نىسبەتەن تەپسىلي بايان قىلدىم (ئايرىم كىتاب قىلىپ نەشىر قىلدۇرۇش ئارمانىم بار ، ئىنشائاللاھ). بۇ يەردە، مەزكۇر ئەسەرنىڭ ھەجىم چەكلىمىسى بىلەن، مۇشۇنچىلىككە كۇپايە قىلىندى.

كۆنۇكمە20:

1- جۈملە دېگەن نېمە؟ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى جۈملىلەر تۈزۈلۈش قۇرۇلمىسىغا قاراپ قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟ ئۇلار قايسىلار مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ.

2- قوشما جۈملىلەر نەچچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ، ئۇلار قايسىلار؟ شەرت بېقىندا جۈملە بىلەن ئىزاھ بېقىندا جۈملىنىڭ پەرقى قەيەردە؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ.

3- باغلىغۇچلىق قوشما جۈملىلەر بىلەن تەڭداش قاتار جۈملىلەرنىڭ تۈپكى پەرقى نېمە؟ تۆۋەندىكى ئابزاستىن تەڭداش جۈملىلەرنى ئايرىپ چىقىڭ، ترانسكرىپسىيە قىلىڭ ۋە يېشىمنى بېرىڭ:

امّا·اوشطرفان قديم كهنه شهر دور ايلكركى اتى اوج ايكان بلكه شهر بر بر ايكان منصورخان **زمانه‌لاريدا ادم لارى بى ادب ليك قيليب** اطاعت **دين جيقان توغرادين كايب اميرالامرا امير جبّار بردى بيك** دوختوى نى لشكر لارى برله ايباريب اوج اهلينى قتل عام قيليب باقيمه‌نديسينى يورت يورت غه تارقاتيب ايتيب طرفاندين آدم كوچوروب اليب كليب اولتورغوزوب آباد قيلغان ايكان بو وجه‌دين كنت ايماق لارى نينك اسم نام لارى طرفان نينك كنت ايماق لارى اسمى برله مسمّى دور اوج لفظى غه طرفان لفظينى منظم ايتيب اوجطرفان ديب دور بلكه اغلاط عامة بيلان اوشطرفان ديب اتابدور و ينه خاقان چين تعين بولغاندين سونك اون يتنجى ييلى اوجطرفان اهلى خاقان چين نينك امر اطاعتى دين جيقان ايكان حدسيز و نهايتسيز جريك لار كليب ايكنجى مرتبه تصرف قيليب و ادم لارينى قتل عام قيليب التە شهردين آدم كوچوروب اليب كليب اولتورغوزوب آباد قيلغان ايكان الان آت لارى كوچمن دور واقعه سى داستان اولده ذكر تافتى بو وجه‌دين آدم لارى نجه فرقه و تفرقه فراكنده‌دور كاسب هنرمندلارى كم دور آدم لارى ديهقان ير زمينى اوبدان غله حاصلى كنكرو و ارزان دور

4- چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، جۈملىلەر جۈملىنىڭ خەۋەر بۆلىكىگە قاراپ قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟ ئەمەلىي مىساللار ئارقىلىق شەرھلەڭ.

5- تۆۋەندىكى جۈملىلەرنىڭ ئىچىدىن پېئىل جۈملىسى بىلەن ئىسىم جۈملىسىنى ئايرىپ چىقىڭ، تراسكرىپسىيە قىلىڭ ۋە يېشىمىنى يېزىڭ:

‹ 1 › هر قانچه كته و زور دريا بولسه هم زورقچه و سال ساليب بى فروا و بى تشويش اوتوب كتادور.

‹ 2 › بو مغولستان قلمروى ايجيدا و الته شهرنينك مشرق و جانوب برجى اراسيدا لوق ديكان بر كته زمين_باردور.

‹ 3 › بو زمين نينك ايجدين ختن ياركند اقسو كورلا نينك دريالارى اوتادور.

‹ 4 › اوج كوندين كين بر مونجه تونكانى قماربازلار مزار باغيغه جيقيب بيزلارنى اختيارلاريميز غه قويماى اوزلاريكا اولوغ قيلغانى راست.

‹ 5 › يته ياشدين يتميش ياشغچه ليك ايز خاتون شناورليك علمينى يعنى سوده اوزا دورغان نى بيلادور.

‹ 6 › اوج اهلينى قتل عام قيليب باقيمه‌نديسينى يورت يورت غه تارقا تيب ايتيب طرفاندن آدم كوجوروب اليب كليب اولتورغوزوب اباد قيلغان ايكان.

‹ 7 › ‹ قبر › ايجيكا بر مينك بش يوزدين يامبو و نجه جارك زيقجه ريك التون كانى پاكيزه‌نى جايلادى.

‹ 8 › اندين كين اوغلانلارى محمودين خواجم حام الدين خواجم لار هم جازه خط اليب كوجاغه باريب اروغ قياش لاريغه قۇشولدى.

‹ 9 › حضرت آفاق دا درس كويلوق غا شغل كوركوزدى.

‹ 10 › هر نوغ كياه و درخت و كل رعنا و نسرين حتى كه جيغ تيكن غجه مذكور**باغيغه كوجت قيليب اولتورغوزدى.**

‹ 11 › ختن زمينى دا معرف و مشهور امام جعفر صادق رضى الله عنه **نينك مرقدلارى بار زيارتكاه** عالى دور.

‹ 12 › يالغان سوزنى ايتيب راست سوزنينك جاى مقامى غه اليب كيلماك نهايتى مشكل كوروندى.

‹ 13 › همه زمينى قموش لوق جنكال دشت جزيره و قوم بيابان بى پايان.

‹ 14 › موندين باشقه هم مزار شريف لار و قدم جاه زيارتكاه عالى لار تولادور، مونجه‌ليك كا اكتفى قيلينددى.

‹ 15 › همه‌لارى موى سفيد قرى التميش يتميش ياشلارداكى ادم لار ايدى.

‹ 16 › انكاغجه توش حدى يقين لاشتى.

6- چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، جۈملىلەر جۈملە خەۋىرىنىڭ ئورنىغا قاراپ قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ.

7- تۆۋەندىكى جۈملىلەر ئىچىدىن نورمال جۈملىلەر بىلەن تەتۈر جۈملىلەرنى ئايرىپ چىقىڭ، ترانسكرىپسىيە قىلىڭ ۋە يېشىمىنى بېرىپ شەرھلەڭ:

‹ 1 › ‹ اول › بجين اهلى غه منظور بولادورغان تاشلارنى اليب الديدا قويدى.

‹ 2 › توشتى والليل اوَلو كيلدى موخر والنهار.

‹ 3 › (اول) درخت لارنى يولوب تاشلاب يامبولارنى اجيب اليب تافشوردى.

‹ 4 › جمع ايتب تاريخ چەنى يتميش دين اشقان چاغدا من.

‹ 5 › سيد اردلانى ملا علما فقيه متبحر كشى ايدى.

‹ 6 › مغفرت قيل يا صبور.

‹ 7 › تلاوت قيلادورغان اوى لاريكا اصلا اوت قالاماس ايدى.

‹ 8 › سيغمادى اهل_خردنينك باشى هر يركا توزوك.

‹ 9 › قيش ساوق هم اوز مكانيغه باردى و بهار كونلارى كيلدى.

‹ 10 › قيلدى عالم عرصه سى دين قرا تون فوجى فرار.

‹11› اونكدين سولغه سولدين اونكغه اوزيميز اويروب قويامز اوخلاغان كشى لار ويرولكانديك._

‹ 12 ›خلايق لار ايتيب دوركم منا افراسياب و كيكاوس ديب.

‹ 13 › اصحاب الكهف تنكرى تعالى امرى بيله اويغانميش لار و تمليخا ديكان رفيق لارين شهركا يبرميش لار طعام كلتوروركا.

‹ 14 › امير خدايداد ميرزا اولوغ بيك كا مخفى كشى ايبارد يكيم ميرزا تاشكنددين تورت بش منزل مغولستان طرفيكا قدم رنج قيلسەلار مغولستان يورتى نى ميرزا اولوغ بيك كا تابغ قيليب بر سام ديب.

تۆۋەندىكى جۈملىلەر چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا نېمە دەپ ئاتىلىدۇ؟ ئۇلارنىڭ ئەينى زامان قوليازما ئەسەرلىرىدە ئىزچىل قوللىنىلىشى نېمىنى چۈشەندۈرىدۇ؟ ئۇلارنى ترانسكرىپسىيە قىلىپ، يېشىمىنى

بېرىپ شەرھلەڭ:

‹ 1 › حالا بوكونلاردا كوركانلار بوطريقەده نقل و حكايه قيلادور كيم لوق نينك مشرق حدى لنجو سنك تابعى سى سوجو و ساجو ديكان ...شهريعه بارادور شمال حدى قمول و طرفان كورلادور...ديب نقل قيلادور.

‹ 2 › بعضه لارى ايتيب دور اولار اوچدور تورتونچى لارى ايت دور و بعضه سى انداغ ايماس بلكه بش دور التنجى سى ايت دور و بعضه لارى انداغ ايماس يته‌دور سكزنچى ايت دور ديب ايتيب دور.

‹ 3 › نفحات الانس دا ذكر قيليب دوركيم اسماندن يمعور ياغماغليقى و زمين دين كياه نباتات لار كوكارماكى اوليا عظام لار قدم شريف لارى بركاتيدين دورلار...ديب ذكر قيليب دور.

‹ 4 › معلوم قيليب دوركيم ياركندا تورتونجى جركا ايشكاه غه ايديم ديب معلوم قيليب دور.

8- چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، جۈملىلەر ئۆزلىرى ئاڭلاتقان ئۇقۇمغا قاراپ قانچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ؟ ئۇلار قايسىلار؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ.

9- تۆۋەندىكىلەردىن بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىز جۈملىلەرنى ئايرىپ چىقىڭ، ئاندىن ترانسكرىپسىيە قىلىڭ، يېشىمنى بېرىپ شەرھلەڭ:

‹ 1 › بيزلار توختاتقان بهاغه قراب اوشاق فقرالار نينك فل كموش لارينى اولوغ خان نينك خزينه‌سيدين برامیز.

‹ 2 › فل برماي بيكارغه هيچ نرسه آلمايميز.

‹ 3 › هر قيداغ منصب دارلارغه كناه يتيب منصبى دين ايريليب كتسه‌لار جرمانه عيبانه و برغو ديب فلينى المايدور.

‹ 4 › من ملا آخونددين مەزكور بىر منيك تنكه ينه الته تنكه الته فل نينك حسابى نى سورادى. حاضر يعه حاضرچه يوق بولغانى غه دركى برله ادەملار اتى نى توتوب جواب بردىم.

‹ 5 › لى قاعده اوركانكين ياكى بزلارنينك رسم قاعده لار يميز غه كركين ديب زورلوق وتعدى قيلمايدور.

‹ 6 › هيچ احدى خواه قوروق و خواه هول شاخينى كسمايدور و دخل تعرضى قيلمايدور.

‹ 7 › هفتەدين كين ينه كوجاليق خواجم لار ادەم راسلاب اقسو طرفيكا مانكعان خبرلار بولوب كشايش ليق لار بولدى.

‹ 8 › ماهيتى معلوم ايماس و سند صحيح هم يوق دور.

‹9 › بناكاه اقسو فتحى خوشخبرينى محمودين خواجم اليب كوجاغه باردى كوروشوب تورت بش كون توروب اقسوغه ينادورغان بولدى من هم بيله ياندىم و سيرام غه كلديم.

‹ 10 › بو شهر ادەم لارى بارسەلەر قورقوب يقين كيلمايدور و ارا لش اختلاط هم قيلمايدور.

‹ 11 › هر نرسه نصى قاطع برله ثابت بولسەلار انكا تبديل و تعيير بر كالى بولمايدور.

‹ 12 › بر ادەم نينك كمان و احتمالدين ديكان سوزى حجت و اثبات بولمايدور.

‹ 13 › ظلم جبرينى حدّ دين زياده اوتكارديكيم موندين زياده سيعه ممكن يوق ايدى.

9- چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، سوئال جۈملىلەر بىلەن ئۇندەش

بۇيرۇق جۈملىلەر قانداق ئالاھىدىلىك بىلەن ئىشلىتىلىدۇ؟ مىسال كەلتۈرۈپ شەرھلەڭ.

10- تۆۋەندىكى جۈملىلەرنىڭ قايسىسى سوئال جۈملە ۋە قايسىسىنىڭ ئۇندەش – بۇيرۇق جۈملە ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىڭ. ئاندىن ئۇلارنى تىرانسكرىپسىيە قىلىپ، يېشىمىنى يېزىپ كۆرسىتىڭ:

‹ 1 › بو باج **فلى** توتقان **ملاغه خنيه‌دين** كاغذ بركانمو

‹ 2 › **اوشبو قسمى نرسه لارغه نرخ بازار نرخ توختاتيب برسون**

‹ 3 › اولوقت دا **نجه** ياشدا ايد ينكيز

‹ 4 › **اى كوجوك ايشك يوقالعانعه مونچه فريشان بولاسنمو**

‹ 5 › **بيزلارغه يوز قراب نرخينى ارزان و كم بها قيليب اوشاق فقرالارغه وبال بولادورغان ايشلارنى** اصلا **قيلمانكلار**

‹ 6 › **افراسياب وكيكاو س نى كوردونكمو**

‹ 7 › قادر **پان**ص‌د نينك حدى بارمو

‹ 8 › منصب لار**ينى** الديم من بعد منصب ايشلا**ريعه** ار الاشماسون

‹ 9 › **بو شهرلارنى نيمه اوجون بوزوپ ئامبان دالويه جريك لارنى** ضايع **قيلدينكلار**

‹ 10 › **قريه يوليجه اقسوغه جيقيب اندين بارامىزمو ياكه كاشعرغه باريب اندين بارامىزمو نيمه** مصلحت **ايتاسيزلار**

‹ 11 › **اط كسادورغان نينك طريقه‌سينى كوردونكمو سين هم كساسين مو**

‹ 12 › من **كناهينى** عفو قيلديم **هر برى** اوز بريكا باريب **فقراجيليكينى قيلسون**

‹ 13 › سيڑنى اط كسادور ديب انكلاديم اوبدان اوسته‌موسيز

‹ 14 › انداغ بولسه جريك باريب مۇكور شهرلارنى تافيب السون اورش غه جيقسه‌لار اوروشوب اولتوروب السون اروشماي ايل بولعانلارنى يورت قيلسون اتا باباڵاريمدين قالعان بر فونك زمينيم نى بر مينك جريك يوق بولعونجه اوروشوب اليب آيلاتقاسون

خاتىمە

بىر تىلنىڭ نىسبەتەن مۇكەممەل بولغان گراماتىكىسىنى يېزىپ چىقىش يازغۇچىدا، شۇ تىلغا نىسبەتەن ئەتراپلىق بىلىم بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ.

مەن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى مەخسۇس ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشنى 1976 – يىلى باشلىغانىدىم. ئون يىل قېتىرقىنىپ ئۆگىنىشنىڭ نەتىجىسىدە، مۆھتەرەم ئۇستازىم خەمىت تۆمۇر ئەپەندىم بىلەن ھەمكارلىشىپ، 1986 – يىلى « چاغاتاي تىلى » ناملىق بىر كىتاب نەشر قىلدۇردۇق. قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان مەزكۇر كىتاپ، مەملىكىتىمىزدە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى بويىچە تۇنجى بولۇپ نەشر قىلىنغان خاس ئەسەر بولۇش شارائىتى بىلەن، 1989 – يىل دۆلەتلىك مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى تەرىپىدىن ئۇچىنجى دەرىجىلىك مۇنەۋۋەر خاس ئەسەر باھالىنىپ مۇكاپاتلانغان بولدى. يەنە يىگىرمە يىل چوڭقۇرلاپ ئىزدىنىش ۋە ئىنچىكە تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ھاسىل قىلغانلىرىمنى ئالىي مائارىپ ساھەسىدە ئوقۇ – ئوقۇتۇش ئەمەلىيىتىدىن ئۆتكۈزۈش نەتىجىسىدە، 2004 – يىل « چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە مۇپەسسەل بايان » ناملىق ئەسىرىم نەشر قىلىندى. دېمەك، قولىڭىزدىكى بۇ « چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى گراماتىكىسى » ئەنە شۇنداق ئۇزاق يىللىق، جاپالىق ۋە ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇلغان ئىلمىي ئەمگەكنىڭ يېڭى ۋە غوللۇق سەمەرىسى ھېسابلىنىدۇ.

بۇ كىتاب يەنە، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئۇيغۇر تىل – ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ 2006 – يىلى « بېيجىڭ شەھىرى دەرىجىلىك سەرخىل دەرس » (北京市级精品课程) بولۇپ باھالانغان « چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى »

ئۇيغۇر كتاب توربىكتى
www.uyghurkitap.com

دەرسىنىڭ خاس دەرسلىك ماتېرىيالى بولغاچقا، تەلەپ بويىچە باب ـ پاراگراپلار ئارىسىغا مۇزاكىرە كۆنۈكمىلىرى قىستۇرۇلدى. كىتاب ئاخىرىغا خەنزۇچە مۇندەرىجە قوشۇمچە قىلىندى. بۇنىڭ بىلەن، كەڭ ئوقۇغۇچىلار ۋە ھەر مىللەت تەتقىقاتچىلىرىنىڭ گراماتىكىنىڭ تۈرلۈك بىلىك نۇقتىلىرى بويىچە مۇلاھىزە ۋە مۇھاكىمە قىلىپ كۆرۈشى زۆرۈر ئەمەلىي كاپالەتكە ئىگە قىلىنغان بولدى.

بۇ كىتاب نەشر قىلىنىشىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ئەركىن قادىر ئەپەندى، ئۇيغۇر بۆلۈمىنىڭ باشلىقى ياقۇپ مۇھەممەتروزى ئەپەندى ۋە مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى ئەخمەتجان ھوشۇر ئەپەندى قاتارلىقلارنىڭ كونكرېت كۆرسەتمە ۋە ياردەملىرىگە مۇيەسسەر بولدۇم. بۇ يەردە، ئالاھىدە تەشەككۈرۈمنى بىلدۈرىمەن.

ـ ئاپتور.

2007ـ يىل، 31 ـ مارت، بېيجىڭ.

پايدىلانمىلار:

مەھمۇد كاشغەرىي : « تۈركىي تىللار دىۋانى »، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 – 1984 – يىللار، ئۈرۈمچى.

مۇسا سايرامىي: « تارىخى ھەمدىي »، قولىيازما، ئاپتور 1911 – يىل ئۆز قەلمى بىلەن كۆچۈرگەن نۇسخىنىڭ فوتو كوپىيىسى.

ئەلىشىر غىياسىددىن نەۋائىي: « مۇھاكەمەتۈل لۇغەتەين » (ئىككى تىل توغرۇلۇق مۇھاكىمە)، تۈركىيە « ئەقدام » كىتابخانىسى باسمىسى، 1895 – يىل، ئەنقەرە.

ئەلىشىر غىياسىددىن نەۋائىي: « مەھبۇبۇل قۇلۇب » (قەلبلەر مەھبۇبى)، قولىيازما.

زەھرۇددىن مۇھەممەد بابۇر: « بابۇرنامە »، قولىيازما.

زەھرۇددىن مۇھەممەد بابۇر: « بابۇرنامە »، تەرجىمە قىلغۇچى: خەمىت تۆمۇر؛ مىللەتلەر نەشرىياتى، 1992 – يىل، بېيجىڭ.

ئەبۇلغازىي باھادىرخان: « شەجەرەئى تەراكىمە » (تۈركمەنلەر شەجەرەسى)، فاكسىمىل نۇسخا، تۈركىيە دەۋلەت نەشرىياتى، 1937 – يىل، ئىستانبۇل.

تېيىپجان ئېلىيېۋ باشچىلىقىدا نەشرگە تەييارلانغان: « ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر »، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 – يىل، ئۈرۈمچى.

ئىسمەتۇللاھ نىئىمەتۇللاھ مۆئجىزىي: « تەۋارىخى مۇسىقىيىۇن » (مۇزىكانتلار تارىخى)، نەشرگە تەييارلىغۇچىلار: ئەنۋەر بايتۇر، خەمىت تۆمۇر؛ مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982 – يىل، بېيجىڭ.

خەمىت تۆمۇر، ئابدۇرەئوپ پولات: « چاغاتاي تىلى »،

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1986 – يىل.
ئابدۇرەئوپ پولات: « چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدىن ئىلمىي ماقالىلەر »، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1993 – يىل، بېيجىڭ.
ئابدۇرەئوپ پولات: « ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسى »، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1995 – يىل.
ئابدۇرەئوپ پولات تەكلىماكانىي: « چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە مۇپەسسەل بايان »، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2004 – يىل، بېيجىڭ.
ئابدۇرەئوپ تەكلىماكانىي: « مۇسا سايرامىي ۋە ئۇيغۇر تارىخشۇناسلىقى » (بۈيۈك تارىخشۇناس ئالىم مۇسا سايرامىي تەۋەللۇتىنىڭ 170 يىللىقىنى خاتىرىلەش مۇناسىۋىتى بىلەن يېزىلغان ئىلمىي ماقالە)، « شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى » ژۇرنىلى، 2007 – يىل، 1 – سان.

قوشۇمچە 1

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە كۆپ ئۇچرايدىغان ئاي ناملىرى

محرم (مۇھەررەم) 1-ئاي
پفر (سەفەر) 2-ئاي
ربيع الال (رەبىئولئەۋۋەل) 3-ئاي
ربيع الاخر (رەبىئولئاخىر)، ربيع الثانى(**رەبىئوسسانىي**) 4-ئاي
جمادى اولاولى(جۇمادىيەلئۇۋلىيا) 5-ئاي
جمادى الآخره(جۇمادىيەلئاخىرە) جمادى الثانى(جۇمادىيەسسانى)
جمادى الاخرى(جۇمادىيەلئۇخرا) 6-ئاي
رجب (رەجەب) 7- ئاي
شعبان(شەئبان) 8-ئاي
رمضان(رەمەزان) 9-ئاي
شوال (شەۋۋال) 10-ئاي
ذوالقعده (زۇلقەئدە//زۇلقىئدە) 11-ئاي
ذوالحجه (زۇلھىججە) 12-ئاي

ئەبجەد

ابجد		هوّز
حطى		
4321	765	1098
كلمن	سعفصى	قرشت
50403020		90807060
400300200100		
ثخذ		ضظغ

700600500 1000900800

يەنى:

1=ا 2=ب 3=ج 4=د 5=ھ 6=و 7=ز 8 =ج

9=ط 10=ى 20 =ك 30=ل 40=م 50=ن 60=س

70=ع 80=ف 90=ص 100=ق 200=ر 300=ش

400 =ت 500=ث 600=خ 700=ذ 800=ض 900=ظ

1000=غ

مەسىلەن: « تەۋارىخى مۇسىقىيۇن » نىڭ خاتىمە قىسمىدا، ئاپتور ئەسەرنىڭ يېزىلغان ۋاقتىنى ئىزاھلاپ:

« **پۈتۈك تارىخىن تارىخن دەدىم، بىلەلمەسمكن دەپ ئەجەب غەم يەدىم** »دەپ يازغان.

ئەمدى، بىز ئاشۇ « **تارىخن** » دېگەن سۆزنى مەزكۇر ئەبجەد بويىچە ھېسابلىساق مۇنداق بولىدۇ:

ت + (400)+ ا (1)+ ر (200)+ د (10)+ خ (600)+ ه (10)+ ن (50)=1271

دېمەك، ئالىم ئىسمەتۇللاھ نىئمەتۇللاھ مۆئجىزىنىڭ « مۇزىكانتلار تارىخى » ناملىق ئەسىرى ھىجرىي 1271- يىلى يېزىلغانىكەن.

ھىجرىيەنى ملادىيەگە ئايلاندۇرۇش

ھىجرىيە يىلىنى ملادىيە يىلىغا ئايلاندۇرۇشنىڭ فورمۇلىسى مۇنداق:

x- x /33 +622

مەسىلەن، ھىجرىي 1271، ۋە 1326- يىللارنى ملادىيەگە ئايلاندۇرماقچى بولساق، مۇنداق قىلىمىز:

1271- 1271/33+622=1855

1326- 1326/33+622=1908

دېمەك، ئىسمەتۇللاھ مۆئجىزىينىڭ « تەۋارىخى مۇسقىييۇن » ناملىق ئەسىرى مىلادى 1855- يىلى، مۇسا سايرامىينىڭ « تارىخى ھەمدىي » ئاتلىق ئەسىرى بولسا، مىلادى 1908- يىلى يېزىلغانىكەن.

مىلادىيەنى ھىجرىيەگە ئايلاندۇرۇش

مىلادىيە يىلىنى ھىجرىيە يىلىغائايلاندۇرۇشنىڭ فورمۇلىسى مۇنداق:

X-622+ x-622/32

مەسىلەن، بۇ يىل مىلادىيە ھېسابىدا، 2007- يىل، بۇنى ھىجرىيە يىلىغا ئايلاندۇرماقچى بولساق، مۇنداق قىلىمىز:

2007-622+ 2007-622/32=1428

دېمەك، بۇ يىل ھىجرىيە ھېسابىدا، 1428- يىل ئىكەن.

www.uyghurkitap.com

责任编辑：
责任校对：牙库甫

图书在版编目(CIP)数据

察哈台维吾尔语语法：维吾尔文/阿布都鲁夫·塔克拉玛干尼著. —北京：民族出版社，2007.6
ISBN 978-7-105-08373-2

Ⅰ.察... Ⅱ.阿... Ⅲ.维吾尔语（中国少数民族语言）—语法 Ⅳ.H215.4

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2007)第 089955 号

出版发行：民族出版社 http://www.mzcbs.com.
社　　址：北京市和平里北街 14 号　　邮编：100013
电　　话：010-64290862（维文室）
印　　刷：北京迪鑫印刷厂
版　　次：2007 年 6 月第 1 版　2007 年 6 月北京第 1 次印刷
开　　本：850×1168 毫米 32 开
印　　张：21.75
印　　数：0001-1000 册
定　　价：30.00 元
978-7-105-08373-2/H.608(维 18)

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئەمەلىيەتتە، « تۈركىي تىللار دىۋانى » ۋە « قۇتادغۇ بىلىك » قاتارلىق نادىر ئەسەرلەر باش بەلگە بولغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ داۋامى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسى، ھېلىھەم زوق - شوق بىلەن تەرەننۇم قىلىنىۋاتقان ۋە تۈگىمەس - پۈتمەس مۇھەببەت بىلەن ئوقۇلۇۋاتقان ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تېكىستلىرىنىڭ تىلى بولغانلىقى، شۇنداقلا ھازىرغىچە بولغان ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تارىخىدا، نىسبەتەن زور سالماقنى ئىگىلەيدىغان ئەدەبىي، تارىخىي ۋە ئىسلامىي ئەسەرلەر يېزىلغان شاراپەتلىك تىل بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنى ئىخلاس بىلەن ئۆگىنىش ۋە بېرىلىپ تەتقىق قىلىش ھەقىقەتەنمۇ ئەمەلىي قىممەت، رېئال ئەھمىيەت ۋە ئىقباللىق رۆرۇرىيەتكە ئىگىدۇر.

ISBN 978-7-105-08373-2
9 787105 083732 >
定价: 30.00 元